

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

12' 2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 12, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 7 від 29.12.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Аргат Я.П., Єфремова І.І., Ломакіна І.Ю., Ностіна О.І.

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО: ІСТОРИЧНА ОСНОВА ВИРІШЕННЯ
СУЧАСНИХ ЦИВІЛЬНИХ І ТРУДОВИХ КОНФЛІКТІВ.....14

Бичков І.Г.

ПОНЯТТЯ ЗМІСТОВНО-ПРАВОВОЇ СУТІ СУСПІЛЬНОЇ
ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІВ.....18

Прилипко С.М., Доляновська І.М.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 Р.....22

Сидоренко О.О., Луценко О.О.

МОРАЛЬ ЯК РЕГУЛЯТОР ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ..... 26

Сухомлин В.Б., Кравченко В.В., Настюк А.А.

НАСЛІДКИ УКЛАДАННЯ ДОГОВОРУ МІЖ ВОЛОДИМИРОМ ВСЕВОЛОДОВИЧЕМ
ТА НОВГОРОДСЬКИМ ВІЧЕ ЩОДО МОНОПОЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ЗА НАЩАДКАМИ МСТИСЛАВА... 29

Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Шинделяр Д.М.

ПРОФЕСІЙНІ СТРЕС-ФАКТОРІВ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА РІВЕНЬ ОСОБИСТОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....38

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Литовченко В.Р., Тютюнник Д.В., Чиркін А.С.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 42

Луц Д.М., Куляк Р.Ю.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОМІЧНИКІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД 46

Павшук К.О., Шульгіна Д.В.

ТРИ КРИЗИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО У 2019–2025 РОКАХ.....50

Якимович Я.В.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ:
МЕХАНІЗМИ ТА ВИКЛИКИ..... 54

РОЗДІЛ 3 ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Деледивка С.Г.

ДОГОВІР КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ..... 62

Кухарєв О.Є.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ
У СФЕРІ СПАДКОВОГО ПРАВА.....68

Лазовський О.В.

МОДУС ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА ДОГОВОРОМ ФАКТОРИНГУ.....73

Синегубов О.В., Бортнік О.Г.ПРОЗОРІСТЬ ЯК ВИМІР ЯКОСТІ ЦИФРОВОГО ПРАВОСУДДЯ:
ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....77**Сібільов Д.М.**ПРЕЗУМПЦІЯ ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ
УЧАСНИКАМИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....85**Скриннікова К.О.**

ДО ПИТАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ...89

Ткачук А.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЛОВЖИВАНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ.....92

Філонова Ю.М., Цвєткова П.В.СУБ'ЄКТИВНІ ПРАВА БАТЬКІВ ЩОДО ДІТЕЙ
ЗА ЧИННИМ ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....94**Чебишев М.Р.**ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ПРАВ
У СПРАВАХ ЩОДО КОРИСТУВАННЯ ЧУЖОЮ ЗЕМЕЛЬНОЮ ДІЛЯНКОЮ.....99**Чеховська І.В.**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ТУБЕРКУЛЬОЗУ ТА ПРОВЕДЕННЯ
ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЩЕПЛЕНЬ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....103**РОЗДІЛ 4****ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО****Подольак С.А.**

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ТА ПРАВОВІ РЕЖИМИ ДІЯ СІТІ ТА ДЕФЕНС СІТІ.....109

Сиротко М.В.ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ РОЗРАХУНКІВ
ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....112**РОЗДІЛ 5****ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ****Козак М.В.**

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ НА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ТРУДОВОЇ ЕТИКИ В УКРАЇНІ....115

Тихонова Д.С., Божко В.М., Крамаренко К.С.ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ В УКРАЇНІ:
ВІД ПАТЕРНАЛІЗМУ ДО ЦИФРОВИХ СЕРВІСІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....118**РОЗДІЛ 6****ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО****Покальчук М.Ю., Яковченко А.Д.**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАБУТТЯ ПРАВА
НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ ІНОЗЕМЦЯМИ ТА ОСОБАМИ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА.....122**Трегуб О.А., Таран О.В.**НОРМАТИВНО-ПРАВОВА ОСНОВА УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ ВІД РУЙНУВАНЬ:
НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....126

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Буханевич О.М., Панчук О.О.

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗДІЙСНЕННЯ ПРИСКОРЕНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ТА ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ 133

Вагін О.А.

СПОРТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ФРАНЦІЇ ТА ЛИТВИ ЯК ОБ'ЄКТ
ДЛЯ ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ВРЯДУВАННЯ.....137

Зал Д.О.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФІЛАКТИКИ
КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА.....142

Ладиченко В.В., Лозінський І.С.

ЗАВДАННЯ І МІСЦЕ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ.....145

Лідіч Б.В.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
ТА ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ.....149

Маринів Н.А., Водолазкий С.Г.

ПРАВОВА ПРИРОДА ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ ЯК НЕЛІНІЙНОЇ СИСТЕМИ.....153

Сиромятников Е.О.

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ПОЗОВУ В ІНТЕРЕСАХ СУСПІЛЬСТВА
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПОРТУГАЛІЇ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....157

Фекета І.М.

ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ ПРИБУТКУ КОНТРОЛЬОВАНИХ
ІНОЗЕМНИХ КОМПАНІЙ У ПОДАТКОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....163

Фільварочний Д.В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІНІСТЕРСТВ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....166

Чердинцев Ю.Г.

ПЕРЕВІРКА НА ДОБРОЧЕСНІСТЬ
ЯК ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У МИТНІЙ СЛУЖБІ.....170

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Геркула Н.М.

ЕВАКУАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК ЗАХІД СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНОГО
ЗАПОБІГАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ 176

Голобородько В.В., Гаркуша А.Г.

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН
В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ.....180

Звенигородський О.М.

ЩОДО ІНСТИТУТУ МНОЖИННОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У ПРОЄКТІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....184

Звонарьов О.Ю., Денисенко О.І.ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОСЯГАННЯ НА ЖИТТЯ ДЕРЖАВНОГО
ЧИ ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА (СТ. 112 КК УКРАЇНИ).....188**Івашко С.В.**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СИСТЕМІ.....193**Осадча А.С.**КАТУВАННЯ ЯК ЗЛОЧИН ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ
МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО.....198**Уманець М.М.**ПОКАРАННЯ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ,
ПЕРЕДБАЧЕНОГО ЧАСТИНОЮ 1 СТАТТІ 442 КК УКРАЇНИ.....202**Христова Ю.В.**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ
ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....207**РОЗДІЛ 9****КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ****Антонюк А.Б., Цимбал П.В.**ФІКСАЦІЯ ТА ОЦІНКА ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ЩОДО ЗЛОЧИНІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ КРИПТОВАЛЮТ.....210**Барабаш А.А.**ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО НЕЗМІННОСТІ СКЛАДУ СУДУ
КРІЗЬ ПРИЗМУ АКТУАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....213**Бережний О.І., Чипіга А.П.**

ДОМАШНІЙ АРЕШТ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....218

Верхогляд-Герасименко О.В.ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОЇ
ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....223**Кочура О.О.**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....228**Микитюк О.С.**

ЦИФРОВІ ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ США.....232

Моторний Д.В.ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЕНІ ПОСАДОВИМИ
ОСОБАМИ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ.....237**Шульженко А.В., Фоменко А.В.**

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА СПРИЧИНЕННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ..243

РОЗДІЛ 10**СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА****Нітченко А.Г., Кальян А.В.**КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ МІЖ АДВОКАТОМ ТА КЛІЄНТОМ:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗРІЗНЕННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ.....247

Подкопась С.В.

ЗМІСТ ПОЛОЖЕНЬ МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТІВ ЩОДО ПРІОРИТИЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ.....	252

Сліпенюк В.В.

БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	255

Сьомак Т.О.

РЕГУЛЮВАННЯ АДВОКАТСЬКИХ ГОНОРАРІВ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ: ЗАКОНОДАВЧІ ТА САМОВРЯДНІ МОДЕЛІ.....	261

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Анісова О.І.

ОСОБЛИВОСТІ ІНІЦІУВАННЯ ПРОЦЕДУРИ ЕКЗЕКВАТУРИ РІШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	265

Крулько А.В., Голубенко І.І.

ЮРИСДИКЦІЯ ТА ЗАСТОСОВНЕ ПРАВО У СПОРАХ ЩОДО КРИПТОВАЛЮТНИХ БІРЖ.....	270

Лисик В.М., Мокрецова Є.М.

АКТУАЛЬНІСТЬ ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ: ШЛЯХИ ТЛУМАЧЕННЯ.....	276

Михайлюк Р.А., Османова С.Ш.

МІГРАЦІЙНІ ПРАВА ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	280

Новікова І.Е., Новікова А.Я.

ЕКСПОРТНИЙ КОНТРОЛЬ ТЕХНОЛОГІЙ ПОДВІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗАКОНОДАВЧІ ІМПЕРАТИВИ.....	284

Островська М.В., Трагнюк О.Я.

ПРАВО НА ПОВАГУ ДО ПРИВАТНОГО І СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ, ЖИТЛА ТА КОРЕСПОНДЕНЦІЇ: СТАНДАРТИ ЄСПЛ ТА КРИТЕРІЇ ВТРУЧАННЯ ЗА СТАТТЕЮ 8 ЄКПЛ.....	291

Пилипенко В.П.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ....	296

Popovych T.P., Topolnytska M.I.

INTERNATIONAL LEGAL NIHILISM AS A RESULT OF THE CRISIS OF THE GLOBAL SECURITY SPACE (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE).....	304

Сало А.М.

ПОНЯТТЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ МЕДІАЦІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕ СЕРЕД ІНШИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ СПОРІВ.....	307

Смірнова П.В., Авраменко Т.О.

РОЛЬ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ООН ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ.....	313

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Куртов А.І., Воєвода А.Г., Івашенко С.М., Куртов Д.А., Пономаренко П.М.

ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ.....	316

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Arhat Ya.P., Yefremova I.I., Lomakina I.Yu., Nostina O.I.

ROMAN PRIVATE LAW: THE HISTORICAL BASIS FOR RESOLVING MODERN CIVIL
AND LABOR CONFLICTS.....14

Bychkov I.H.

THE CONCEPT OF THE SUBSTANTIVE-LEGAL ESSENCE OF THE PUBLIC
AND PROFESSIONAL LEGAL CONSCIOUSNESS OF JUDGES.....18

Prylypko S.M., Dolianovska I.M.

ENSURING HUMAN RIGHTS UNDER THE JUDICIAL REFORM OF 1864.....22

Sydorenko O.O., Lutsenko O.O.

MORALITY AS A REGULATOR OF BEHAVIOR IN CONDITIONS
OF LEGAL UNCERTAINTY.....26

Sukhomlyn V.B., Kravchenko V.V., Nastiuk A.A.

THE CONSEQUENCES OF THE AGREEMENT BETWEEN VOLODYMYR VSEVOLODOVYCH
AND THE NOVGOROD VECHЕ ON THE MONOPOLIZATION OF POWER
BY MSTYSLAV'S DESCENDANTS.....29

Tsurkan-Saifulina Yu.V., Shyndeliar D.M.

PROFESSIONAL STRESS FACTORS AND THEIR INFLUENCE ON THE LEVEL
OF PERSONAL PSYCHOLOGICAL SAFETY OF LAW ENFORCEMENT BODIES EMPLOYEES.....38

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Lytovchenko V.R., Tiutiunnyk D.V., Chyrkin A.S.

LOCAL SELF-GOVERNMENT UNDER MARTIAL LAW.....42

Luts D.M., Kuliak R.Yu.

LEGAL STATUS OF THE ASSISTANT CONSULTANTS OF THE DEPUTY OF LOCAL COUNCIL 46

Pavshuk K.O., Shulhina D.V.

THREE CRISES OF INDEPENDENCE: AN ANALYSIS OF THE EVOLUTION OF THE LEGAL STATUS
OF THE NATIONAL ANTI-CORRUPTION BUREAU OF UKRAINE IN 2019–2025.....50

Yakymovych Ya.V.

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF THE EXECUTIVE AUTHORITY IN UKRAINE:
MECHANISMS AND CHALLENGES.....54

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Deledyvka S.H.

THE CONTRACT OF SALE THROUGH THE PRISM OF RIGHTS PROTECTION.....62

Kukhariev O.Ye.

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF APPLYING ESTIMATIVE CONCEPTS
WITHIN INHERITANCE LAW SPHERE.....68

Lazovskyi O.V.

MODUS OF PERFORMING OBLIGATIONS UNDER THE FACTORING AGREEMENT.....73

Syniehubov O.V., Bortnik O.H.

TRANSPARENCY AS A MEASURE OF DIGITAL JUSTICE QUALITY:
EUROPEAN STANDARDS FOR UKRAINE.....77

Sibilov D.M.

PRESUMPTION OF GOOD FAITH AND PROBLEMS OF ABUSE
OF PROCEDURAL RIGHTS BY PARTICIPANTS OF CIVIL PROCEEDINGS.....85

Skrynnikova K.O.

ON THE ISSUE OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS.....89

Tkachuk A.O.

TRANSFORMATION OF PROCEDURAL RIGHTS ABUSES 92

Filonova Yu.M., Tsvietkova P.B.

SUBJECTIVE RIGHTS OF PARENTS IN RESPECT
OF CHILDREN UNDER THE CURRENT CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE.....94

Chebyshev M.R.

REVIEW OF SCIENTIFIC RESEARCH ON JUDICIAL PROTECTION OF VIOLATED RIGHTS
IN CASES OF USE OF ANOTHER'S LAND PLOT..... 99

Chekhovska I.V.

LEGAL REGULATION OF TUBERCULOSIS CONTROL AND PROPHYLAXIS VACCINATIONS
IN UKRAINE: PROBLEMS AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT..... 103

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Podoliak S.A.

LEGAL ENTITIES AND DIIA CITY AND DEFENCE CITY LEGAL REGIMES.....109

Syrotko M.V.

THE LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC PAYMENTS WHEN CARRYING OUT TRADE ACTIVITIES..112

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Kozak M.V.

THE IMPACT OF THE EUROPEAN STANDARDS ON THE FORMATION
OF A NEW LABOUR LAW'S ETHIC IN UKRAINE.....115

Tykhonova D.S., Bozhko V.M., Kramarenko K.S.

TRANSFORMATION OF THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM FOR ORPHANS
IN UKRAINE: FROM PATERNALISM TO DIGITAL SERVICES IN WAR CONDITIONS.....118

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Pokalchuk M.Yu., Yakovchenko A.D.

FEATURES OF LEGAL REGULATION OF THE ACQUISITION OF THE RIGHT
TO A LAND PLOT BY FOREIGNERS AND STATELESS PERSONS.....122

Trehub O.A., Taran O.V.

THE LEGAL FRAMEWORK FOR DEMOLITION WASTE MANAGEMENT:
DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT.....126

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bukhaneych O.M., Panchuk O.O.

PROCEDURAL PROCEDURE FOR IMPLEMENTING EXPEDITED PROCEEDINGS
IN CASES RELATED TO THE ELECTION PROCESS AND THE REFERENDUM PROCESS..... 133

Vahin O.A.

SPORTS LEGISLATION OF FRANCE AND LITHUANIA AS A SUBJECT FOR ADOPTING BEST
PRACTICES IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF GOVERNANCE MODELS..... 137

Zal D.O.

SOME ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE PREVENTION
OF CORRUPTION OFFENSES OF LEGAL ENTITIES UNDER PUBLIC LAW..... 142

Ladychenko V.V., Lozinskyi I.S.

TASKS AND ROLE OF PUBLIC CONTROL OVER THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE..... 145

Lidich B.V.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF INCLUSIVE EDUCATION
IN UKRAINE AND PROBLEMS OF PRACTICAL IMPLEMENTATION..... 149

Maryniv N.A., Vodolazkyi S.H.

THE LEGAL NATURE OF FINANCIAL MONITORING AS A NONLINEAR SYSTEM..... 153

Syromiatnykov E.O.

FEATURES OF PUBLIC INTEREST LITIGATION IN PORTUGUESE ADMINISTRATIVE JUSTICE:
CONCLUSIONS FOR UKRAINE..... 157

Feketa I.M.

TAX LAW GROUNDS FOR EXEMPTION OF CONTROLLED FOREIGN COMPANIES' PROFIT
IN UKRAINE..... 163

Filvarochnyi D.V.

TRANSFORMATION OF THE LEGAL STATUS OF UKRAINIAN MINISTRIES
UNDER MARTIAL LAW: PECULIARITIES OF FUNCTIONING..... 166

Cherdyntsev Yu.H.

INTEGRITY CHECK AS A LEGAL INSTRUMENT FOR PREVENTING CORRUPTION
IN THE CUSTOMS SERVICE..... 170

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Herkula N.M.

EVACUATION OF THE CIVILIAN POPULATION AS A MEASURE OF SPECIAL CRIMINOLOGICAL
PREVENTION OF COLLABORATION ACTIVITIES..... 176

Holoborodko V.V., Harkusha A.H.

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF ENSURING EQUALITY OF CITIZENS
IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND REGIONAL IDENTITY..... 180

Zvenyhorodskyi O.M.

REGARDING THE INSTITUTION OF MULTIPLE CRIMINAL OFFENSES
IN THE DRAFT CRIMINAL CODE OF UKRAINE..... 184

Zvonarov O.Yu., Denysenko O.I.

QUESTION OF QUALIFICATION OF AN ENCOURAGEMENT ON THE LIFE
OF A STATE OR PUBLIC FIGURE (ART. 112 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)..... 188

Ivashko S.V.

PROBLEMATIC ISSUES OF DEFINING THE CONCEPT AND SIGNS OF CORRUPTION OFFENSES
IN THE CRIMINAL ENFORCEMENT SYSTEM.....193

Osadcha A.S.

TORTURE AS A CRIME AGAINST HUMANITY: ISSUES OF IMPLEMENTING INTERNATIONAL
STANDARDS IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE.....198

Umanets M.M.

PUNISHMENT FOR COMMITTING A CRIMINAL OFFENCE UNDER PART 1
OF ARTICLE 442 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....202

Khrystova Yu.V.

CONCEPTUAL BASES OF COUNTERACTION TO CRIMINAL OFFENCES AGAINST JUSTICE
BY SUBDIVISIONS OF NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....207

SECTION 9**CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE;
FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY****Antoniuk A.B., Tsymbal P.V.**

RECORDING AND EVALUATION OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS CONCERNING
CRIMES INVOLVING CRYPTOCURRENCY.....210

Barabash A.A.

RETHINKING THE POSITION ON THE IMMUTABILITY OF THE COMPOSITION OF THE COURT
THROUGH THE PRISM OF CURRENT PRIORITIES IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....213

Berezhnyi O.I., Chypiha A.P.

HOUSE ARREST: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE.....218

Verkhohliad-Herasymenko O.V.

CERTAIN ISSUES OF THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE OBTAINED IN THE COURSE
OF INTERNATIONAL LEGAL ASSISTANCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....223

Kochura O.O.

SELECTED ASPECTS OF CONDUCTING THE INITIAL STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION
OF CRIMINAL OFFENCES IN THE FIELD OF OFFICIAL ACTIVITIES.....228

Mykytiuk O.S.

DIGITAL EVIDENCE IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF THE UNITED STATES.....232

Motornyi D.V.

USE OF SPECIAL KNOWLEDGE DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION
OF CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY OFFICIALS
OF FINANCIAL INSTITUTIONS.....237

Shulzhenko A.V., Fomenko A.V.

THE OBJECTIVE ASPECT OF CAUSING BODILY HARM TO PRISONERS OF WAR.....243

SECTION 10**JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY****Nitchenko A.H., Kalian A.V.**

CONFLICT OF INTEREST BETWEEN ADVOCATE AND CLIENT:
SELECTED ASPECTS OF IDENTIFICATION, DISTINCTION AND RESOLUTION.....247

Podkopaiev S.V.

THE CONTENT OF THE PROVISIONS OF INTERNATIONAL DOCUMENTS
ON THE PRIORITISATION OF PROSECUTORS' ACTIVITIES IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....252

Slipeniuk V.V.JUDICIAL IMPARTIALITY AS A COMPONENT OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL
IN ADMINISTRATIVE OFFENSE CASES.....255**Somak T.O.**REGULATION OF ATTORNEY'S FEES IN EUROPEAN COUNTRIES:
LEGISLATIVE AND SELF-GOVERNMENTAL MODELS.....261

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Anisova O.I.PECULIARITIES OF INITIATING THE EXEQUATUR PROCEDURE FOR DECISIONS
OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....265**Krulko A.V., Holubenko I.I.**JURISDICTION AND APPLICABLE LAW IN DISPUTES RELATING
TO CRYPTOCURRENCY EXCHANGES.....270**Lysyk V.M., Mokretsova Ye.M.**

THE RELEVANCE OF THE GENEVA CONVENTIONS: APPROACHES TO INTERPRETATION.....276

Mykhailiuk R.A., Osmanova S.Sh.

MIGRATION RIGHTS OF EUROPEAN UNION CITIZENS.....280

Novikova I.E., Novikova A.Ya.EXPORT CONTROL OF DUAL-USE TECHNOLOGIES:
INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN LEGISLATIVE IMPERATIVES.....284**Ostrovska M.V., Trahniuk O.Ya.**THE RIGHT TO RESPECT FOR PRIVATE AND FAMILY LIFE, HOME AND CORRESPONDENCE:
ECTHR STANDARDS AND THE CRITERIA FOR INTERFERENCE UNDER ARTICLE 8 OF THE ECHR 291**Pylypenko V.P.**TO THE QUESTION ON IMPACT OF RUSSIAN AGGRESSION
ON UKRAINE'S INTERNATIONAL STATUS.....296**Popovych T.P., Topolnytska M.I.**INTERNATIONAL LEGAL NIHILISM AS A RESULT OF THE CRISIS
OF THE GLOBAL SECURITY SPACE (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE).....304**Salo A.M.**THE CONCEPT OF INVESTMENT MEDIATION AND ITS PLACE
AMONG OTHER METHODS OF RESOLVING INVESTMENT DISPUTES.....307**Smirnova P.V., Avramenko T.O.**

THE UN ROLE AND POWERS IN CONDUCTING PEACEKEEPING MISSIONS.....313

SECTION 12 MILITARY LAW

Kurtov A.I., Voievoda A.H., Ivashchenko S.M., Kurtov D.A., Ponomarenko P.M.HUMAN-CENTERED APPROACH IN THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE
AND THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS.....316

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 374, (349.2)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/1>

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО: ІСТОРИЧНА ОСНОВА ВИРІШЕННЯ СУЧАСНИХ ЦИВІЛЬНИХ І ТРУДОВИХ КОНФЛІКТІВ

ROMAN PRIVATE LAW: THE HISTORICAL BASIS FOR RESOLVING MODERN CIVIL AND LABOR CONFLICTS

Аргат Я.П., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0003-2993-9735

Єфремова І.І., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0003-4831-508X

Ломакіна І.Ю., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0001-9184-0862

Ностіна О.І., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0001-6331-7222

Стаття присвячена римському приватному праву: історична основа вирішення сучасних трудових і цивільних конфліктів, традиційно розглядається як одна з найважливіших складових правової культури, що сформувала основу сучасних європейських та світових правових систем. Його інститути та принципи стали не лише історичним надбанням, а й дієвим інструментом для осмислення та вирішення актуальних проблем у сфері цивільних і трудових відносин. У статті здійснюється комплексний аналіз ключових положень римського права, зокрема норм, що регулювали власність, зобов'язання, договори та способи захисту прав, з метою виявлення їхньої актуальності для сучасної правової практики. Особлива увага приділяється порівнянню історичних підходів до вирішення конфліктів із сучасними механізмами регулювання цивільних і трудових спорів. Хочемо підкреслити, що римське право заклало універсальні принципи рівності сторін, свободи договору та справедливості, які й сьогодні залишаються базовими орієнтирами у вирішенні конфліктів між суб'єктами цивільних і трудових правовідносин. Показано, що римські юристи виробили системний підхід до врегулювання конфліктів, який поєднував формальну визначеність із гнучкістю застосування норм. У статті також розглядається значення римського права для розвитку трудових відносин, адже ще в античності існували правові конструкції, що регулювали працю найманих осіб, відповідальність роботодавців та захист інтересів працівників. Це дає змогу простежити історичну еволюцію трудових норм і зрозуміти їхню сучасну інтерпретацію.

Зроблено висновок, що звернення до римського приватного права не є лише історико-правовим дослідженням, а має практичне значення для вдосконалення сучасних механізмів вирішення цивільних і трудових конфліктів. Судова практика спирається на баланс інтересів роботодавця і працівника, що має коріння у римських концепціях рівності та добросовісності.

Римське право стало історичною основою для формування сучасних кодексів, зокрема Цивільного та Трудового.

Ключові слова: римське приватне право, цивільні та трудові правовідносини, універсальні принципи, цивільні та трудові конфлікти.

The article is devoted to roman private law: the historical basis for resolving modern labor and civil conflicts, traditionally considered one of the most important components of legal culture, which formed the basis of modern European and world legal systems. Its institutions and principles have become not only a historical heritage, but also an effective tool for understanding and solving current problems in the field of civil and labor relations. The article carries out a comprehensive analysis of the key provisions of Roman law, in particular the norms that regulated property, obligations, contracts and methods of protecting rights, in order to identify their relevance for modern legal practice. Special attention is paid to the comparison of historical approaches to conflict resolution with modern mechanisms for regulating civil and labor disputes. We would like to emphasize that Roman law laid down universal principles of equality of parties, freedom of contract and justice, which still remain basic guidelines in resolving conflicts between subjects of civil and labor relations. It is shown that Roman lawyers developed a systematic approach to conflict resolution, which combined formal certainty with flexibility in the application of norms. The article also examines the importance of Roman law for the development of labor relations, since even in antiquity there were legal structures that regulated the work of employees, the liability of employers, and the protection of the interests of employees. This makes it possible to trace the historical evolution of labor norms and understand their modern interpretation.

It is concluded that the appeal to Roman private law is not only a historical and legal study, but also has practical significance for improving modern mechanisms for resolving civil and labor conflicts. Judicial practice is based on the balance of interests of the employer and employee, which has its roots in the Roman concepts of equality and good faith. Roman law became the historical basis for the formation of modern codes, in particular the Civil and Labor Codes.

Key words: roman private law, civil and labor relations, universal principles, civil and labor conflicts.

© Аргат Я.П., Єфремова І.І., Ломакіна І.Ю., Ностіна О.І., 2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Постановка проблеми. Сучасне суспільство стикається з численними викликами у сфері цивільних та трудових правовідносин: від захисту прав власності й договірних зобов'язань до врегулювання трудових спорів та забезпечення балансу інтересів між роботодавцем і працівником. Попри розвиток національних правових систем та міжнародних стандартів, багато конфліктів залишаються невирішеними або вирішуються неефективно через прогалини у законодавстві, складність правозастосування та різні підходи до тлумачення норм. У цьому контексті особливого значення набуває звернення до історичних витоків права, зокрема до римського приватного права, яке стало фундаментом для більшості сучасних правових систем Європи та світу. Римське право виробило універсальні принципи – справедливості, добросовісності, рівності сторін, захисту слабшої сторони у правовідносинах, що й сьогодні залишаються актуальними. Проте проблема полягає у недостатньому використанні цих принципів у сучасній практиці вирішення цивільних і трудових конфліктів, а також у відсутності системного аналізу їхнього потенціалу для вдосконалення сучасного законодавства.

Таким чином, постає наукова проблема: як історичні засади римського приватного права можуть бути інтегровані у сучасні правові механізми для ефективного вирішення цивільних і трудових спорів, та які саме принципи римського права здатні забезпечити баланс інтересів сторін у сучасних умовах.

Мета дослідження – є з'ясування значення та практичного потенціалу римського приватного права як історичної основи для вдосконалення сучасних механізмів вирішення цивільних і трудових конфліктів, а також виявлення тих принципів і правових конструкцій, які можуть бути інтегровані у сучасне законодавство та правозастосовну практику з метою забезпечення балансу інтересів сторін, підвищення ефективності правового регулювання та зміцнення засад справедливості й добросовісності у суспільних відносинах.

Стан опрацювання проблематики римського приватного права свідчить, що воно розглядається як фундамент сучасних цивільних і трудових відносин, про що писали українські дослідники О. Майданик та В. Рабінович. Європейські правознавці, зокрема Р. Циммерман та Ф. Віакер, підкреслюють універсальність римських інститутів договору й власності для вирішення сучасних конфліктів. У працях О. Скакун та М. Погребняка акцентується, що без розуміння римської правової спадщини неможливо адекватно застосовувати принципи добросовісності та справедливості у сучасному праві.

Виклад основного матеріалу. Римське право розвивалося в умовах гострої соціальної боротьби, де було потрібно часто жертвувати різними речами, щоб зберегти найкраще. За одним відомим словом, римляни «тричі змінювали світ». Перший раз – через легіони, другий – через християнство, третій – через право.

Римське право класичного періоду, зведене в ступінь «писаного розуму» (*ratio scripta*), широко прийнято феодальними державами Західної Європи.

Воно дотепер лежить в основі багатьох інститутів сучасного капіталістичного права. У середовищі багатьох конкретних відносин, що виникали між людьми, які виробляли товари, римські юристи змогли виділити найзагальніші, найабстрактніші форми. До всього цього додамо тисячолітній розвиток, тисячолітню корекцію і ми отримаємо відповідь на те, чому римське право вийшло за межі своєї епохи, стати явищем загальним історичним значенням. Римське право займає в історії людства виняткове місце: воно пережило народ, що створив його, і двічі підкорило собі світ [2].

Правова система Стародавнього Риму, яка спочатку використовувалася в Римі, а потім поширювалася на всю Римську імперію, має великий вплив на сучасні правові

системи. Найбільші світові правові системи, зокрема система цивільного права в Європі, були побудовані на основі ідей римського права, як безпосередньо так чи опосередковано. Розвиток римського права охоплює більш тисячі років, і цей процес проходив через різні етапи. Серед найважливіших етапів – створення *Corpus Juris Civilis* (529–534 рр. н. е.), яке розроблялося під керівництвом імператора Юстиніана (бл. 482–565 рр. н. е.). Цей збірник правових текстів став відомою спадщиною в історії права. Вплив римського права можна помітити в сучасних національних правових системах, переважно в таких аспектах: вплив на філософію права; вплив на процес правотворення; вплив на формування правової свідомості; вплив на становлення загальної правової культури юриста, особливо в сфері приватного права. Римське право, з його основоположними та унікальними принципами, отримало визнання за свій внесок у розвиток правової науки та юриспруденції. З часом ці принципи стали не лише історичною спадщиною, але й основою для становлення і розвитку сучасних юридичних систем [1, с. 42].

У римському приватному праві принципи добросовісності та справедливості грали особливу роль у розумінні та виконанні зобов'язань, вимагаючи від сторін чесної поведінки. Повага до укладених договорів означала, що домовленості мають бути виконані. Відповідальність за порушення з'являлася лише у випадку наявності вини та виражалася у відшкодуванні збитків, що стало основою для подальшого розвитку цивільних правових систем.

Принцип добросовісності (*Bona Fides*) вимагав від сторін договору діяти чесно, сумлінно та розумно, не зловживаючи своїми правами і не порушуючи очікувань іншої сторони, що впливають із договору. Судді використовували цей принцип для тлумачення нечітких умов, доповнення договорів та встановлення справедливих наслідків, навіть якщо це не було прямо прописано. Принцип справедливості (*Aequitas*) доповнював строгість цивільного права, дозволяючи судді коригувати застосування норм для досягнення справедливого результату в конкретному випадку. Був інструментом для пом'якшення формалізму, запобігання недобросовісним діям та забезпечення рівноваги інтересів сторін. Повага до договору (*Pacta Sunt Servanda*) фундаментальний принцип, що означає: укладені договори мають виконуватися; обіцянки слід дотримуватися. Договори укладалися в певних формах і вважалися «законом» для сторін. Вплив справедливості (*aequitas*) дозволяв відступити від буквального виконання, якщо воно призводило до очевидної несправедливості. Відповідальність за порушення (*culpa*) – вина (*culpa*), що включала умисел (*dolus*) та необережність (*negligentia*), була головною підставою для відповідальності. Найпоширенішою мірою було відшкодування збитків (*damnum*), понесених постраждалою стороною. Використовувалися спеціальні позови (наприклад, *actio legis Aquiliae* для відшкодування шкоди майну) і у деяких випадках, крім збитків могли вимагатися інші дії. Ці принципи закладені римським правом стали основою для сучасного цивільного права, підкреслюючи важливість чесності, справедливості та обов'язковості виконання зобов'язань.

Водночас зазначаємо, що здатність людини бути суб'єктом права не є її біологічною власністю. Людина може бути наділена цією здатністю, обмежена в ній або взагалі її позбавлена. Здатність особи бути суб'єктом права називається правоздатністю. У Римі суб'єктами права визнавалися тільки вільні люди. У Давньому Римі для визнання її юридичною особистістю (особою) було недостатньо простого фізичного існування. Для того щоб індивіду була надана правоздатність, необхідно було, щоб його положення відповідало трьом станам: стану свободи (*status libertatis*), стану громадянства (*status civitatis*), сімейному стану (*status familiae*). Стан свободи (*status*

libertatis) означав, що людина є вільною, а не рабом. Стан громадянства (*status civitatis*) вказував, що людина є римським громадянином, а не чужоземцем. Сімейний статус відображав незалежність особи у сімейних справах. Зміст правоздатності – це сукупність прав, носієм яких здатна бути особа. Момент, коли виникає правоздатність для набуття правоздатності перш за все необхідно, щоб людина існувала фактично, а правоздатності особа набуває з моменту її народження.

Джерела римського права не містять поняття, подібного до сучасного розуміння дієздатності. Проте видно, що для участі у правовідносинах особі недостатньо було мати лише правоздатність, вона повинна бути здатною виконувати певні дії, які мають юридичні наслідки. Римляни визнавали дієздатність у галузі приватного права за фізичними особами незалежно від того, мають вони юридичну правоздатність чи ні. Саме тому укладати договори могли особи, які не володіли повною правоздатністю чи не мали її взагалі, наприклад підвладний батькові син або раб. Особливістю цих договорів було те, що все одержане за ними належало правоздатній особі, тобто *pater familias*. Обсяг дієздатності залежав від кількох чинників, зокрема: віку, статі, хвороби, негідної поведінки особи тощо. Дієздатність людини наставала не з народжувалася, а починалася з моменту досягнення певного віку. За віковим критерієм особи розділяли на абсолютно недієздатних (дітей до 7 років), обмежено дієздатних (хлопчиків від 7 до 14 років, дівчат – від 7 до 12 років) та дієздатних (чоловіків з 14, жінок – з 12 років). Також хвороба або фізичні вади могли впливати на обсяг дієздатності людини [3].

Дослідимо римські інститути що стали фундаментом сучасного цивільного права. Римське право заклало основи сучасного цивільного права через три ключові інститути: договірні відносини, деліктні зобов'язання та речові права. Вони визначили правила укладання угод, відповідальність за шкоду та структуру власності, які й сьогодні лежать в основі правових систем. Отже, у Римі договір розглядався як юридично зобов'язкове зобов'язання, що виникає з угоди сторін. Існували такі види договорів, як вербальні (усні, наприклад, *stipulatio*), літеральні (письмові записи), реальні (передача речі, наприклад, позика), консенсуальні (угода без формальностей, наприклад, купівля-продаж). Тому принцип свободи договору, зобов'язковість виконання та захист добросовісної сторони стали фундаментом сучасного цивільного права. Деліктні зобов'язання (*obligationes ex delicto*): делікт – це приватне правопорушення, що завдає шкоди іншій особі, його основні види (*furtum* – крадіжка, *iniuria* – образа чи тілесне ушкодження, *damnum iniuria datum* – пошкодження майна (закон Аквілія, 287 р. до н.е.)). Їх особливість полягала в тому що, відповідальність носила приватний характер – потерпілий сам подавав позов проти винного. Ідея компенсації шкоди та цивільної відповідальності за правопорушення стала основою сучасного деліктного права. І речові права (*iura in re*) – це права особи безпосередньо на річ, незалежно від інших осіб. Основні інститути: *dominium* – право власності, *servitutes* – сервітути (право користування чужою річчю, наприклад, прохід через ділянку), *usufructus* – право користування і отримання плодів від чужої речі. Концепція абсолютного права власності та обмежених речових прав (сервітути, застави) збереглася у сучасних цивільних кодексах.

Таким чином, договірні відносини стали основою сучасних контрактів, угод та комерційного права, деліктні зобов'язання трансформувалися у систему цивільної відповідальності, механізми відшкодування шкоди та страхове право і речові права заклали фундамент права власності, інститутів сервітутів, іпотеки та оренди. Римське право постало універсальною матрицею, рецепційованою європейськими правовими системами й більшістю сучасних держав.

Надалі проаналізуємо римські приватно-правові конструкції та їхній вплив на трудові відносини. У римському праві договір найму праці (*locatio-conductio operarum*) був консенсуальним контрактом, який став передтечею сучасного трудового договору. Він визначав взаємні зобов'язки: працівник мав сумлінно виконувати роботу, а наймач – виплачувати винагороду та забезпечувати належні умови.

Договір найму праці (*locatio-conductio operarum*) – це угода, за якою одна сторона (працівник) зобов'язувалася надати свою працю, а інша (наймач) оплатити її. Договір був консенсуальним, тобто виникав з моменту досягнення згоди сторін без потреби у формальних діях, предметом договору була особиста праця, що не вимагала високої кваліфікації (наприклад, фізична робота). Зобов'язки працівника: виконувати роботу сумлінно та якісно, відповідно до домовленості, дотримуватися умов договору, не ухилятися від виконання, нести відповідальність за шкоду заподіяну через недбалість чи неналежне виконання.

Зобов'язки наймача: виплатити винагороду у встановлений термін, забезпечити можливість виконання роботи (надати інструменти, матеріали, доступ до місця), відповідати за шкоду, якщо вона виникла через неналежні умови праці.

Попередність трудового договору: у сучасному праві трудовий договір встановлює ті самі принципи – зобов'язок працівника виконувати роботу та зобов'язок роботодавця виплачувати зарплату. Ключова відмінність полягає в тому що у Римі трудовий договір мав більш особистий характер і не включав соціальні гарантії (страхування, охорона праці), які тепер є необхідною частиною сучасного трудового права. Принцип взаємності зобов'язків та оплати праці зберігся і розвинувся у європейських правових системах [4].

Римські правові принципи – такі як *pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися), *nemo plus iuris transferre potest quam ipse habet* (ніхто не може передати більше прав, ніж має сам), та *audiatur et altera pars* (слухати слід обидві сторони) – активно застосовуються у сучасних цивільних спорах, формуючи основу договірної права, права власності та процесуальних гарантій.

Дослідимо вплив римського права на сучасні цивільні та трудові спори. Договірне право: принцип *pacta sunt servanda* лежить в основі сучасних контрактних відносин. Суд при вирішенні спорів виходить із того, що укладений договір є зобов'язковим для сторін, якщо він не суперечить закону. Це забезпечує стабільність цивільного обороту та захист добросовісних учасників. Право власності: принцип *nemo plus iuris transferre potest quam ipse habet* застосовується у спорах щодо купівлі – продажу майна. Наприклад, якщо продавець не є власником речі, він не може передати покупцеві право власності. Цей принцип гарантує захист прав законного власника. Процесуальні гарантії: *audiatur et altera pars* – фундамент сучасного цивільного процесу. Суд зобов'язаний вислухати обидві сторони, забезпечуючи баланс і справедливість. Це відображено у принципах змагальності та рівності сторін у суді. Поділ права: римське право заклало основу розмежування між публічним і приватним правом, що й сьогодні визначає структуру сучасних правових систем. Римське право не є лише історичною спадщиною – воно живе у сучасних цивільних спорах, забезпечуючи сталість правових норм, захист власності та справедливість процесу. Його принципи стали універсальними й інтегровані у більшість європейських правових систем, включно з українською.

Основні римські принципи, що впливають на трудові спори. *Pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися), трудовий договір як і будь-який інший, є зобов'язковим для сторін. У спорах щодо збільшення чи зміни умов праці суди виходять із того, що домовленості мають виконуватися, якщо вони не суперечать закону. *Audiatur et altera*

pars (слухати слід обидві сторони) у трудових конфліктах суд зобов'язаний вислухати як працівника, так і роботодавця, це і забезпечує принцип змагальності та рівності сторін у процесі.

Favor laboratoris (захист працівника як слабшої сторони) хоча цей принцип сформувався пізніше, він має коріння у римській ідеї справедливості (aequitas) у сучасному праві він проявляється як перевага у тлумаченні норм на користь працівника. Nemo plus iuris transferre potest quam ipse habet (ніхто не може передати більше прав, ніж має сам) у трудових відносинах це означає, що роботодавець не може вимагати від працівника більше, ніж передбачено законом чи договором. Римські правові принципи залишаються живими у трудових конфліктах забезпечуючи баланс між інтересами працівника та роботодавця. Вони формують фундамент сучасного трудового права від обов'язковості договорів до процесуальних гарантій справедливого розгляду спорів.

Висновки. Римське приватне право стало фундаментом сучасних цивільних і трудових відносин, адже його принципи не лише визначили структуру право-

вих систем Європи, а й продовжують діяти у вирішенні конфліктів сьогодні. Цивільні спори: принцип *pacta sunt servanda* забезпечує обов'язковість договорів, *nemo plus iuris transferre potest quam ipse habet* гарантує захист права власності, *audiatur et altera pars* закріплює процесуальну справедливість. Трудові конфлікти: ідея *aequitas* (справедливості) трансформувалася у сучасний принцип захисту слабшої сторони (працівника). Трудові договори розглядаються як рівноправні угоди, але з урахуванням соціальної функції права. Судова практика спирається на баланс інтересів роботодавця і працівника, що має коріння у римських концепціях рівності та добросовісності.

Римське право стало історичною основою для формування сучасних кодексів, зокрема Цивільного та Трудового. Його універсальні принципи – стабільність договорів, захист власності, рівність сторін залишаються актуальними й у XXI столітті. Отже, римське приватне право – це не лише пам'ятка історії, а живий інструмент сучасної юриспруденції, що забезпечує справедливе вирішення цивільних і трудових конфліктів, зберігаючи спадкоємність правової культури від античності до сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко В. О. Історичний розвиток теорії держави і права як науки. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: тези доп. Всеукр. наук. – практ. конф. Вінниця: ХНУВС, 2023. с. 42–44.
2. Римське право: зміст, поняття та значення в історії : веб-сайт. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9262/> (дата звернення: 12.12.2025).
3. Поняття правоздатності та дієздатності римських громадян : веб-сайт. URL: <https://studfile.net/preview/8244636/page/3/> (дата звернення: 12.12.2025).
4. Договір найму : веб-сайт. URL: Договір найму – Римське право – Підручники для студентів онлайн (дата звернення: 12.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ПОНЯТТЯ ЗМІСТОВНО-ПРАВОВОЇ СУТІ СУСПІЛЬНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІВ

THE CONCEPT OF THE SUBSTANTIVE-LEGAL ESSENCE OF THE PUBLIC AND PROFESSIONAL LEGAL CONSCIOUSNESS OF JUDGES

Бичков І.Г., к.ю.н.,
суддя

Ковпаківський районний суд м. Суми
orcid.org/0009-0002-2459-5371

В статті досліджуються такі правові явища як суспільна правосвідомість та професійно-правова свідомість суддів, які на фоні формування громадянського суспільства, набувають ключового значення у сфері урегулювання суспільних відносин. Саме право, як суспільна цінність, є основоположним регулятором суспільних відносин не лише на рівні повсякденного життя людей, а і при урегулюванні спірних правовідносин, які стали предметом судового розгляду. Взаємопроникаюча суспільна правосвідомість, в якій формуються погляди всіх членів суспільства на право, впливає на повсякденну поведінку людей і при наявності спірних відносин певний рівень такої правосвідомості привносить і в стадію судового процесу. Така правосвідомість хоча і не містить в собі професійності, але саме вона займає центральне місце на рівні підсвідомості сторін, що дає їм можливість інтерпретувати свої дії чи бездіяльність з точки зору їх справедливості, законності та чесності, спрямовуючи їх змістовно-правову суть до тих чи інших норм права.

Такий рівень правосвідомості суб'єктів права оцінює суд з точки зору права та його принципів, що дає можливість останньому формувати свої установки щодо внутрішнього переконання в режимі реального часу, обґрунтовуючи їх на основі своєї оцінки змісту кожного засобу доказування як обособлено, так і в їх сукупності, співвідносячи такі висновки до змісту не лише норм матеріального права, але і судової практики, в якій формуються правові позиції. Таким чином, суд з одного боку сприймає правосвідомісні переконання однієї із сторін в правомірності своїх дій, відкидаючи при цьому правові переконання іншої сторони, а потім робить це навпаки, що дає можливість судді проаналізувати зміст кожної правової позиції сторін і сформулювати на цій основі свою правову позицію у вигляді свого внутрішнього переконання, яке і є змістовною частиною професійної правосвідомості суддів.

В роботі прослідковується перехід суспільно-суб'єктивної правосвідомості, яка проявляється на рівні повсякденного життя у вигляді звичаїв, правил та положень суспільної поведінки у сферу процесуально-правових відносин, при наявності суспільно-правового спору. Така правосвідомість формується у вигляді переконань і доводів щодо законності своїх дій чи бездіяльності, що безумовно піддається професійно-правовій оцінці суддів, яка і закріплюється судом у його рішеннях. Така лінійність переходу від суспільної правосвідомості, як загального поняття з точки зору непрофесійного сприйняття змістовно-правової суті норми права, і сприйняття змісту такої правосвідомості суддею як професіоналом з оцінкою її з точки зору правової реальності продовжується на рівні правозастосовного процесу, щодо норм матеріального права та тих правових висновків, які викладаються кожним суддею в резолютивній частині всіх судових рішень. В той же час, це не означає того, що професійна правосвідомість суддів в судах першої інстанції, яка проявляється у змісті судових рішень щодо їх законності та обґрунтованості, є остаточною. Вона може мати правову перевірку як на рівні апеляційного, так і касаційного проваджень. Ось чому ми говоримо про наявність правосвідомісної лінійності, яка є характерною для суспільства, правосуддя на різних стадіях його проваджень.

Ключові слова: суспільна правосвідомість, професійна правосвідомість суддів, правозастосування, норма права, реалізація права, правотворчість, судова практика, психологія, культурологія, логіка правосвідомості, правозастосовна практика.

The article examines such legal phenomena as public legal consciousness and the professional legal consciousness of judges, which, against the backdrop of the formation of civil society, are acquiring key significance in the regulation of social relations. Law itself, as a social value, is a fundamental regulator of social relations not only at the level of everyday human life, but also in the resolution of disputed legal relations that become the subject of judicial proceedings. The interpenetrating public legal consciousness, in which the views of all members of society regarding law are formed, influences the everyday behavior of individuals, and when disputed relations arise, a certain level of this legal consciousness is carried into the stage of the judicial process. Although this type of legal consciousness does not contain professional elements, it occupies a central place at the subconscious level of the parties, enabling them to interpret their actions or inaction in terms of fairness, legality, and honesty, orienting their substantive-legal essence toward certain norms of law.

This level of legal consciousness of legal subjects is evaluatively perceived by the court from the standpoint of law and its principles, which allows the court to develop its own internal convictions in real time, substantiating them on the basis of its assessment of each item of evidence both individually and in their totality, correlating such conclusions with the content not only of substantive legal norms but also of judicial practice, in which legal positions are formed. Thus, on the one hand, the court perceives the legal-consciousness-based arguments of one party regarding the lawfulness of its actions while rejecting those of the opposing party, and then does the opposite, which enables the judge to analyze the content of each party's legal position and form on this basis the court's own legal position in the form of internal conviction – the substantive component of the professional legal consciousness of judges.

The paper traces the transition of socially subjective legal consciousness, which manifests itself at the level of everyday life in the form of customs, rules, and norms of social behavior, into the sphere of procedural legal relations when a social-legal dispute arises. Such legal consciousness is formed in the shape of arguments and convictions regarding the legality of one's actions or inaction, which are inevitably subjected to the professional legal assessment of judges and ultimately fixed by the court in its decisions. This linear transition from public legal consciousness, as a general concept rooted in non-professional perception of the substantive-legal essence of a legal norm, to the perception of this consciousness by a judge as a professional evaluating it from the perspective of legal reality, continues within the law-enforcement process regarding substantive legal norms and the legal conclusions set out by each judge in the operative part of all judicial decisions. At the same time, this does not mean that the professional legal consciousness of judges in courts of first instance, as manifested in the legality and substantiation of their decisions, is final. It may be subject to legal review at the appellate and cassation levels. This is why we speak of the existence of legal-consciousness linearity, which is characteristic of society and of justice at various stages of its proceedings.

Key words: public legal consciousness, professional legal consciousness of judges, law enforcement, legal norm, implementation of law, law-making, judicial practice, psychology, cultural studies, logic of legal consciousness, law-enforcement practice.

Актуальність професійної правової свідомості суддів сьогодні стає наріжним каменем на фоні доволі низького рівня довіри суспільства до судової системи. Це і є наслідком того, що питанням професійної правосвідомості суддів до недавнього часу не приділялося належної уваги ні з боку держави, ні з боку наукових кіл. Ось чому на сьогодні окрім загальних фраз ми так і не маємо чіткого, сучасного розуміння ні щодо природи, ні щодо понять суспільної правосвідомості, яка частково уже має свою електронно-правову природу, ні до того, як вона проникає і впливає на професійну правосвідомість суддів та їх правозастосовчу практику, яка формується на основі внутрішнього переконання суддів та на основі психологічних, моральних, правових, культурологічних установок, які і формують зміст професійної правосвідомості суддів.

Одним із найактуальніших питань сучасного правосуддя, з точки зору його неупередженості, справедливості, чесності, невідчужності, оперативності та професійного підходу суддів до своєї найвідповідальнішої і найскладнішої роботи є питання їх правової свідомості та правової культури. Саме свідомість суддів як людей, як юристів, як психологів, філософів, філологів, культурологів викликає повагу суспільства до правосуддя, підіймаючи його на вершину суб'єктивного сприйняття справедливості. Практика показує, що високий рівень правосуддя у свою чергу впливає на рівень суспільної правосвідомості, формуючи повагу суспільства не лише до права, а і судочинства та самих суддів. Як зазначають О. В. Волянська та І. В. Підкуркова «підвищення довіри до судової системи України належить до завдань судової влади та окреслено стратегічними документами розвитку судової влади України останніх років» [1, с. 160].

Нажаль, питання професійної правосвідомості суддів привертають до себе увагу науковців лише останні два десятиліття. На дану проблему було звернуто увагу з підстав того, що довіра суспільства до суду з року в рік знижувалася. Це вело до деформації судової системи, а відтак і до її нелегітимізації, що в практичній площині 90-х років минулого століття, на початку 2000-х призвело до того, що люди для урегулювання своїх фінансових, економіко-бізнесових, а іноді і політично-правових проблем, почали звертатись не до суду, а до позаправових формувань, вважаючи, що суд не захистить їх права. І хоча з того часу ситуація кардинально змінилась, але довіра суспільства до судової системи так і залишається на доволі низькому рівні. Лише 16% населення сьогодні довіряє судам, що є надзвичайно низьким показником довіри суспільства до правосуддя. Причин цьому багато. Це і невисокий рівень професійних знань певної частини суддів, низький рівень їх правової і суспільної культури. Психологічна нестійкість, а відтак і безвідповідальність по відношенню до корупційних проявів у сфері правосуддя, неправова поведінка в повсякденному житті суддів, вказує на низький рівень як їх суспільної, так і професійної правосвідомості. Все це є наслідком того, що державний підбір осіб на посади суддів має певні проблеми.

Існування якісної системи добору кадрів, яка дозволяє обіймати посаду судді особи, що має належну кваліфікацію в правовій сфері та високу морально-психологічну характеристику особистості, що виключає правовий нігілізм та низьку особистісну культуру, на думку Попович І. М. є важливим фактором, який істотно впливає на стан забезпечення законності в системі правосуддя [2, с. 882].

Сьогодні підбір суддів відбувається по «чистоті» їх майнових статків, знаннях поточного законодавства, вмінню складати процесуальні документи тощо. Можливо, це і характеризує особу як чесну і професійну, але цього мало, оскільки все це з часом змінюється. Особливо сьогодні, на фоні стрімкого розвитку суспільних відносин, інформаційних технологій, штучного інтелекту, законодавство швидко накопичується, змінюється, уточнюється,

скасовується. В Україні уже сьогодні діє більше одного мільйона законодавчих актів [3, с. 12], зміст яких сьогодні не потрібно запам'ятовувати, достатньо мати під рукою ноутбук. Все це вказує на те, що потрібно змінювати пріоритети, відходячи від традиційних методів підбору суддів і підходити до такого процесу виходячи із їх професійно-правосвідомісної суті, оскільки сьогодні запит суспільства на фоні розширення та поглиблення корупції зводиться не до перевірки знань суддів, а в першу чергу до їх чесності, неупередженості, невідчужності, справедливості та відповідальності.

Ось чому через п'ять чи десять років ми можемо «не впізнати» людину, про яку ми говорили як про виключного професіонала. Замість цього держава отримала звичайного низькорівневого судового чиновника, який через низький рівень своєї правосвідомості, поступово деформувався і тепер не являє собою ні правової, ні державної цінності. Таким чином, нам сьогодні потрібні «націоналісти» у сфері правосуддя, які б приймали рішення не лише іменем, а і в ім'я України, щоб потім не було «за державу образливо». Сьогодні ж основна біда правосуддя є корупція, яка просто «роз'їдає» не лише судову, а і правоохоронну, управлінську, медичну сфери. Ось чому деформація справедливості, як основи професійної правосвідомості у сфері правосуддя, по суті, створює підстави говорити про національну небезпеку, яка сьогодні має місце в судовій системі.

В цій частині О. З. Хотинська-Нор та О. В. Саленко зауважують, що «корупція дискредитує будь-який владний інститут, а щодо судової влади, то вона нівелює її базову цінність – віру людини у справедливість суду, справедливість судового процесу та судового рішення. Вона не просто підриває довіру до судової влади, негативно впливаючи на її авторитет. Судова корупція спричиняє соціальне розшарування, викликаючи гострі негативні реакції в суспільстві стосовно професійної спільноти суддів» [4, с. 665]. В свою чергу Колодяжний М. Г. відзначає, що окремою непрямою стратегією протидії корупції у системі правосуддя є формування правової культури у суспільстві шляхом правового виховання, формування специфічної антикорупційної національної свідомості [5, с. 106].

Сьогодні держава раз-по-раз приймає численні програми щодо протидії та боротьби з корупцією, в тому числі і в судовій системі, але позитивних результатів це не приносить, оскільки проблема не у програмах чи їх деталізації, чи об'ємності антикорупційного законодавства, а в людях, які уповноважені на виконання функцій держави чи органів місцевого самоврядування. Одними із таких людей і є судді. Саме судді через систему правосуддя здатні захистити порушені, невизнані чи оспорювані права, свободи чи законні інтереси кожної як фізичної, так і юридичної особи і в той же час, за рахунок низького рівня як суспільної, так і професійної правосвідомості вони можуть деформувати справедливість правосуддя, кидаючи при цьому тінь на всю судову систему, де працює переважна більшість чесних і справедливих суддів, які спрямовують дух закону і свої знання у сферу правозастосовчого процесу, який ґрунтується на верховенстві права, справедливості, чесності та невідчужності. Таким чином, через професійно-правову свідомість суддів, яка проявляється у сфері правозастосовчого процесу, формується суспільна правосвідомість по відношенню до розуміння цінності права як регулятора суспільних відносин. Отже, правосвідомість суддів з точки зору виконання ними своїх професійних обов'язків – це не загально-абстрактні положення. Навпаки, це положення, в якому проглядається державницька ідеологія чесності та неупередженості суддів при урегулюванні ними спірних правовідносин, де відсутня містечкова, своя чи інша заінтересованість в результатах розгляду справи. Що ж тоді розуміється під правосвідомістю взагалі і професійною правосвідомістю

суддів зокрема, та як ці професійно-правові установки впливають на ефективність функціонування судової, правоохоронної системи, державного та муніципального управління? Оскільки правосвідомість як свідомісно-психологічне поняття, в основі якого лежать усвідомлені дії чи певна бездіяльність особи має місце у сфері всіх суспільних відносин, в тому числі і в процесуально-правових правовідносинах, які набули спірного характеру, і з цих підстав розглядаються в межах процесуальної форми судових засідань. З урахуванням даних обставин, саме суспільна, суб'єктивно-правова свідомість кожної сторони, третіх осіб, їхніх представників, свідків тощо привноситься у сферу правосуддя, надаючи йому певний процесуально-доказовий колорит із своїм поняттям справедливості. Це об'єктивний процес, який не залежить від волі суду чи закону. Сторони, не дивлячись на протилежність своїх поглядів на один і той же факт чи обставину, привносять в процес змагальності свої ідеї і погляди, як своє уявлення про право, інтерпретуючи їх у сферу тих чи інших фактів чи обставин, надаючи їм режим законності.

З цих підстав ми говоримо про те, що суспільно-суб'єктивна правосвідомість сторін і професійна правосвідомість суддів в практичній площині судових процесів ніколи не співпадають ідеально, оскільки суд, задовольняючи позов однієї із сторін, по суті, підтверджує своїм рішенням ідею законності її дій, обумовлених тими чи іншими фактами та обставинами, визнаючи дії іншої сторони менш переконливими щодо її законності. Отже, об'єктом суспільної правосвідомості, яка проявляється у сфері судового процесу з точки зору сторін є їх суб'єктивне розуміння права і відношення до нього як критерію щодо оцінки тих чи інших як своїх дій чи бездіяльності, так і дій чи бездіяльності іншої сторони. З цих підстав ми можемо сказати, що суспільна правосвідомість в повсякденному житті суспільства – це загальне уявлення людей про право і суд їх справедливості з точки зору суспільної їх оцінки, яка ґрунтується на співставленні права і правосуддя по відношенню до звичаїв та визнаних правил суспільної поведінки, здорового глузду їх застосування в певній суспільно-груповій спільноті. Прояв же суспільної правосвідомості в правосудді має виключно суб'єктивно-правове спрямування, а відтак має свою специфіку і проявляється в розумінні змістовно-правової суті конкретної норми права, а відтак і відношення до такої норми права, але уже як до критерію щодо оцінки своїх дій чи бездіяльності та дій чи бездіяльності іншої сторони. Це означає, що суспільна правосвідомість поділяється на загально-правову правосвідомість суспільства, яка не обумовлюється певною соціально-узакононою сферою, якою зокрема є судочинство, і тією суб'єктивно-індивідуальною правосвідомістю, яка привноситься у сферу процесуально-правових відносин, які охоплюються сферою судових засідань як процесуально узаконених форм правосуддя. Отже, якщо в першому випадку ми говоримо про відношення суспільства до права, то в іншому мова йде про суб'єктивне непрофесійне розуміння певної норми права як критерію оцінки щодо своїх дій, так і бездіяльності, та дій та бездіяльності іншої сторони.

Таким чином, у процесі правосуддя суспільна правосвідомість відтворюється як на об'єктивному, так і суб'єктивному непрофесійному рівнях, і в той же час вона впливає на формування професійної правосвідомості суддів, формуючи таким чином комплексну лінійність нормативно-правової свідомості, яку формує держава через змістовно-правову суть норм права.

В той же час, під професійно-правовою свідомістю суддів розуміється комплексне поняття, яке поєднує в собі не лише професійні їх знання, а і розуміння суті правозастосовчої практики по застосуванню тих чи інших норм права, преюдиційних чи прецедентних фактів та правових позицій по відношенню до конкретних правовідносин, які

набули спірного характеру і з цих підстав стали предметом судового розгляду. Все це потребує безумовного життєвого досвіду, що дає можливість до ухвалення виважених судових рішень, які у свою чергу потребують певної логіки суджень, що дає можливість вибудовувати свою правову позицію в системно-логічній, часовій послідовності щодо тих чи інших дій чи подій. Все це привносить в змагальний процес логіку суджень, логіку здорового глузду, вихованість і культуру спілкування, і все це формує психологічну стійкість суддів, яка не дає їм можливості «зірватись» у сферу необґрунтованих рішень. Це надає правозастосовчій практиці високоморальності і духовності, що у свою чергу дає можливість суддям залишатись людьми, які здатні захистити порушене право, співчувати і одночасно урегульовувати суспільні відносини на основі їх справедливості. В той же час, самодисципліна і відповідальність суддів формує їх неупередженість, яка у свою чергу впливає на справедливість та їх непідкупність. Навіть при відсутності, неповноті, нечіткості, суперечливості законодавства, що унеможливило урегулювання спірних правовідносин, суд виходячи із своєї професійно-правової свідомості, має всі підстави та можливості до судової правотворчості, яка здатна не лише здолати «виключні правові проблеми» у вигляді наявних законодавчих прогалин, але і розвивати право [6, с. 45]. Розвиваючи право в процесі правозастосування і закріплення даних процесів в судових рішеннях, які ухвалюються на основі верховенства права та верховенства справедливості дає можливість поєднання професійної правосвідомості судді і з суспільною правосвідомістю людини-судді, юриста, філософа, психолога, культуролога.

Безумовно, сфокусувати всі без виключно позитивні якості в одній особі доволі складно, оскільки суддя перш за все є людиною, а люди не завжди являють собою ідеал, оскільки їм притаманна і неухвалюваність, і жорстокість, і відсутність співчуття, а часом – і недисциплінованість та безвідповідальність, зазнайство і кар'єризм, а іноді – і ігнорування правом та інтересами держави. Як би це не було дивним, але вся ця правова реальність і спрямовується в бік змісту професійної правосвідомості суддів, яка формується на основі як позитивних, так і негативних явищ, які і розкривають їх внутрішній світ. Таким чином, кожен суддя, як людина, залишаючись на самоті з самим собою, знає себе таким яким він є насправді. Ось чому теоретичні напрацювання щодо професійної правосвідомості суддів часто не співпадають з реальністю, а відтак професійна правосвідомість суддів в реальному житті може мати і деформований характер. Таку деформацію судді намагаються нівелювати, але, як правило, вона проявляється знову і знову. Разом з тим, це уже інший бік наукових досліджень, до якого ми повернемося в інших наукових роботах, оскільки цим питанням сьогодні приділяється мало уваги. Суспільство починає говорити про ці проблеми лише тоді, коли є наявними негативні наслідки, які тягнуть за собою скандали при отриманні суддями неправомірної вигоди чи ухвалення протиправного рішення. Вся ця реальність і охоплюється таким правовим явищем, яким є професійно-правова свідомість суддів.

Разом з тим, професійно-правова свідомість суддів у вигляді життєво-правових та професійних установок, має вплив на внутрішнє їх переконання. Суть такого переконання знаходить своє відображення і закріплення в судових рішеннях. Разом з тим, таке суддівське переконання сторони можуть піддати правовій критиці, а відтак на цій стадії судового процесу, яким є апеляційне чи касаційне провадження, правильність внутрішнього переконання не може вважатись поняттям остаточним. Так, суд апеляційної інстанції, перевіряючи законність та обґрунтованість судового рішення, по суті перевіряє правову позицію суду першої інстанції, яка ґрунтується на аналізі і оцінці засобів доказування, оскільки на цій основі

формується внутрішнє переконання судді, яке впливає на правильність його правозастосовчої практики. Змістом внутрішнього переконання судді є сформована його професійно-правова свідомість, яка наповнена життєво-правовими, професійно-правовими, морально-правовими, культурологічними установками. Якщо ж ми говоримо про касаційне провадження, то саме на цій стадії судового процесу Верховний Суд оцінює судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій з точки зору відповідності в першу чергу судовій практиці, яка сформована цим Судом і його Великою Палатою. Саме в правових позиціях Верховного Суду і його Великої Палати віддзеркалена суспільна та професійно-правова свідомість судової системи у сфері тієї чи іншої категорії цивільних, адміністративних, господарських чи кримінальних справ, оскільки такі професійно-правові позиції обумовлені свідомісним відношенням до них суддів Верховного Суду та його Великої Палати впливають на стабільність правосуддя з точки зору однотипного процесу правозастосування у сфері тієї чи іншої категорії справ. Таким чином, професійно-правова свідомість суддів має своє відображення і вплив не лише на правозастосовчу практику в судах першої інстанції з точки зору застосування норм матеріального та дотримання норм процесуального права. Такий механізм правозастосування може бути предметом перевірки на рівні апеляційної та касаційної інстанції, утворюючи собою процесуально-правову лінійність, зв'язуючий зміст якої ґрунтується на одних і тих же професійно-правових, логічних, психологічних, культурологічних, моральних установках, які є змістом професійно-правової свідомості суддів всіх інстанцій.

Висновки. Суспільна правосвідомість сьогодні формується на основі відомостей про правосуддя, судово-статистичних даних, суспільно-дослідницьких опитуваннях, законодавчих ініціативах з боку як законодавчої, так і виконавчої

гілок влади. Все це породжує інформацію, яка пронизуючи суспільне життя людей, стає предметом суспільного, непублічного обговорення, формуючи в такий спосіб суспільно-загальне відношення людей до права і правосуддя перш за все з точки зору їх справедливості як суспільної цінності, що в подальшому і впливає на рівень довіри суспільства до права та правосуддя. При наявності ж спірних правовідносин та урегулювання їх судом, суспільна правосвідомість об'єктивно (безумовно, на непрофесійному рівні) починає перетікати у сферу судових процесів, впливаючи на особливості доказового процесу, в ході якого всі дії сторін, фактів чи обставин, співставляються сторонами по відношенню до норм права, але при цьому виходячи із своїх інтересів. Саме в цій частині суспільно-правова свідомість сторін підпадає під судовий аналіз і оцінку професійно-правової свідомості суду з точки зору істинності змісту засобів доказування і формуванням на цій основі внутрішнього переконання судді, зміст якого і переходить на стадію правозастосування. Таким чином, суспільно-індивідуальна правосвідомість особи, яка формується на основі ідеї, загальних знань, інформаційних потоків, набуваючи не професійних, свідомісно-правових установок, переходячи на рівень професійної оцінки і аналізу всіх засобів доказування суддею, отримують якісно нове обґрунтування правової позиції, яка у свою чергу формує внутрішнє переконання судді, яке і впливає на правозастосовчий процес. Таким чином, відбувається поєднання поведінкової, непрофесійної правосвідомості сторін з професійною правосвідомістю суддів, утворюючи в такий спосіб комбінований процесуально-правовий симбіоз у вигляді процесуальної лінійності, яка може мати своє продовження як на стадії апеляційного, так і касаційного провадження, ґрунтуючись при цьому на єдності одних і тих же професійно-правових, логічних, психологічних, культурологічних, моральних установках, які є змістом професійно-правової свідомості судді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волянська О. В., Підкуркова І. В. Довіра до суду як чинник довіри до публічної влади: міжнародний та національний виміри. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. № 2(37). Т. 2. С. 151–165. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.37.133567>
2. Попович І. М. Характеристика стану забезпечення законності під час здійснення правосуддя. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2(32). С. 876–884. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.67>
3. Стефанчук Р. О. Про засади правового регулювання правотворчої діяльності в Україні. *Право України*. 2021. № 12. С. 11–22.
4. Хотинська-Нор О.З., Саленко О.В. Корупція як фактор делегітимації судової влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 665–669. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.117>
5. Колодяжний М. Г. Корупція у судовій системі України: стратегії запобігання. Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 106–107.
6. Ясинок Д. М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України: монографія. Київ: Алерта, 2024. 226 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 Р.

ENSURING HUMAN RIGHTS UNDER THE JUDICIAL REFORM OF 1864

Прилипко С.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Університет економіки та права «КРОК»
orcid.org/0000-0001-9763-0719

Доляновська І.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університет економіки та права «КРОК»
orcid.org/0000-0002-1606-7096

У статті аналізується специфіка забезпечення прав людини за судовою реформою 1864 р. Відзначається, що середина XIX століття в російській імперії відзначалася значними змінами в суспільно-політичному житті, зокрема впровадженням масштабних загальноімперських реформ у 1860-1870-х роках. Акцентується, що судова реформа 1864 року була однією з найважливіших, оскільки стара система судочинства, що базувалася на станових принципах, не відповідала тогочасним вимогам, вона характеризувалася свавіллям, корупцією, бюрократією та частими судовими помилками. Зазначається, що реформування судової системи здійснювалось на основі судових статутів, основними принципами котрих стало відокремлення судової влади від інших гілок влади, незалежність суддів, публічність судового розгляду, рівність усіх перед законом, презумпція невинуватості та змагальність процесу. Характеризуються ключові нововведення реформи, серед яких створення всестанових судів, запровадження інституту присяжних засідателів у кримінальних справах, закріплення адвокатури як незалежної самоврядної корпорації, реорганізація прокуратури. Наголошується, що впровадження судових статутів призвело до суттєвих змін у сприйнятті правового порядку та ролі особистості в судовій системі, оскільки нові нормативно-правові принципи закріпили концепцію правової особистості, що дозволяла індивідам самостійно захищати свої права без державної опіки. Обґрунтовується, що обвинувачені, позивачі та відповідачі отримали статус активних учасників судового процесу, а їхні юридичні права та автономність стали обов'язковими для поваги з боку судових органів. Водночас звертається увага на те, що принцип рівності сторін у судовому процесі забезпечував правову рівність позивача та відповідача, незалежно від їх соціального статусу чи майнового становища, що гарантувало обом сторонам можливість бути вислуханими судом та рівні можливості для представлення доказів і аргументів. Аналізується принцип усності та письмовості, що передбачало ухвалення суддю рішення на основі безпосередніх усних взаємин із сторонами та іншими учасниками, а також включало повне дослідження доказів та особисте вивчення письмових свідчень. При цьому наголошується, що такий підхід став важливим для реалізації інших важливих принципів, зокрема гласності і змагальності, що дало змогу оптимізувати змагальний характер сторін у судовому процесі та забезпечити об'єктивне вирішення справ.

Ключові слова: державотворення, права людини, судова реформа 1864 р., судові статuti, судочинство.

The article analyzes the specifics of ensuring human rights under the judicial reform of 1864. It is noted that the mid-19th century in the Russian Empire was marked by significant changes in socio-political life, in particular, the implementation of large-scale imperial reforms in the 1860s and 1870s. It is emphasized that the judicial reform of 1864 was one of the most important, since the old judicial system, based on estate principles, did not meet the requirements of the time, it was characterized by arbitrariness, corruption, bureaucracy and frequent judicial errors. It is noted that the reform of the judicial system was carried out on the basis of judicial statutes, the main principles of which were the separation of the judiciary from other branches of government, the independence of judges, the publicity of the trial, the equality of all before the law, the presumption of innocence and the adversarial nature of the process. The key innovations of the reform are characterized, including the creation of all-estate courts, the introduction of the institute of jurors in criminal cases, the consolidation of the bar as an independent self-governing corporation, and the reorganization of the prosecutor's office. It is emphasized that the introduction of court statutes led to significant changes in the perception of the legal order and the role of the individual in the judicial system, since new regulatory and legal principles consolidated the concept of legal personality, which allowed individuals to independently protect their rights without state guardianship. It is substantiated that the accused, plaintiffs, and defendants received the status of active participants in the trial, and their legal rights and autonomy became mandatory for respect by the judicial authorities. At the same time, attention is drawn to the fact that the principle of equality of parties in the trial ensured the legal equality of the plaintiff and defendant, regardless of their social status or property status, which guaranteed both parties the opportunity to be heard by the court and equal opportunities to present evidence and arguments. The principle of orality and writing is analyzed, which provided for the judge to make a decision based on direct oral relations with the parties and other participants, and also included a full study of the evidence and personal study of written testimonies. It is emphasized that this approach became important for the implementation of other important principles, in particular, publicity and adversarial nature, which made it possible to optimize the adversarial nature of the parties in the judicial process and ensure objective resolution of cases.

Key words: state formation, human rights, judicial reform of 1864, judicial statutes, judicial proceedings.

Постановка проблеми. Судова реформа 1864 року суттєво вплинула на утвердження прав людини, оскільки вона стала важливим кроком до впровадження принципів законності, відкритості та рівності перед законом. Внаслідок реформи були створені нові судові органи, включно із загальними судами та інститутом присяжних, що значною мірою підвищило доступність правосуддя для громадян. Особливу увагу було приділено забезпеченню справедливого судового процесу, що стало важливим фундаментом для захисту прав і свобод людини. Серед вагомих досягнень реформи виділяється незалежність суддів, які почали

призначатися на довічний термін, що зменшило адміністративний вплив на прийняття рішень. Запровадження змагального процесу забезпечило обвинуваченим право на захист і стало гарантією рівноправності сторін у суді. Відкритість судових засідань сприяла прозорості судочинства, підвищенню довіри громадськості та зниженню ризиків зловживань владою. Реформа також включала створення інституту адвокатури, впровадження суду присяжних і систематизацію судового порядку відповідно до принципу змагальності. Важливою новацією стало те, що судові рішення почали ґрунтуватися виключно на законі,

позбавляючись залежності від суб'єктивної волі чиновників або імператора. Це заклало основи зміцнення верховенства права та сприяло зменшенню можливостей для свавілля органів влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, з-поміж яких: О. Биркович, К. Добкіна, Е. Іскендеров, В. Кравчук, С. Крушинський, І. Легка, Н. Лешкович, О. Липитчук, О. Нестерцова-Собакар, В. Рум'янцев, І. Усенко, О. Чудновський, О. Ювчиця та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є дослідження специфіки забезпечення прав людини за судовою реформою 1864 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Середина XIX століття стала епохою значних змін у суспільно-політичному житті Російської імперії. У 1860–1870-х роках були впроваджені масштабні загальноімперські реформи, зокрема селянська, військова, міська, земська та судова. Всі ці зміни стали відповіддю на ті суспільні виклики, які влада вже не могла ігнорувати. Однією з найбільш продуманих і послідовних реформ стала судова реформа 1864 року. Її необхідність була очевидною, адже стара судова система, побудована на станових принципах правосуддя, перестала відповідати реаліям тогочасного життя. Дореформена система судочинства вирізнялася свавіллям, частими судовими помилками, бюрократією, нескінченною тяганиною, а також такими ганебними явищами, як застосування насильства, тортур і шантаж. Цій системі були притаманні корупція, низький рівень юридичної кваліфікації суддів та обмеженість розгляду справ – рішення ґрунтувалися виключно на письмових матеріалах слідства. Судочинство попередньої епохи базувалося на інквізиційній (розшуковій) формі і здійснювалося у глибокій секретності [13, с. 207].

20 листопада 1864 року, відповідно до імператорського указу, була проголошена судова реформа, що означувала важливий етап у розвитку правової системи [12, с. 62]. Для її реалізації були розроблені чотири основні законодавчі акти: «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства» та «Статут про покарання, які накладаються мировими суддями». У процесі підготовки цих статутів автори прагнули запозичити найкращі зразки західної судової практики, спираючись на процесуальні й організаційні принципи провідних європейських країн. Реформа ґрунтувалася на таких фундаментальних засадах, як відмежування судової влади від законодавчої, виконавчої і адміністративної. Також було закріплено принципи незмінності й незалежності суддів, публічності та усності судового розгляду, рівності усіх перед законом, презумпцію невинуватості та змагальність процесу.

Концептуальна основа реформи спрямовувалася на формування громадянського суспільства з рівноправними громадянами, яке мало стати результатом нових методів організації судочинства. Встановлення чіткого розмежування між функціями державного управління та правовою сферою знайшло вираження у відокремленні компетенцій суду й адміністрації. Крім того, одним із ключових нововведень стало створення всестанових судів, а також запровадження інституту присяжних засідателів у окружних судах для розгляду кримінальних справ. Значущою інституційною зміною стала заснована адвокатура, реорганізована прокуратура, яка позбавилася функції загального нагляду і сфокусувалася на процесуальній діяльності. Також було створено виборний мировий суд для вирішення менш значних справ та сформовано інститут незалежних судових слідчих [1, с. 165].

Впровадження судових статутів сприяло кардинальним змінам у суспільному осмисленні правового порядку

і позиції особистості в судовій системі. Нові нормативно-правові принципи закріплювали концепцію правової особистості, яка була здатна самостійно відстоювати свої права без необхідності опіки з боку держави. Обвинуваченому, позивачу і відповідачу надавалося право виступати активними учасниками судового процесу, їх юридичні права та автономність визнавалися обов'язковими до поваги з боку судових органів.

Оголошений судовою реформою принцип рівності сторін у судовому процесі закріплював правову рівність позивача та відповідача щодо їхніх прав і обов'язків перед судом, незалежно від рівня їхнього соціального становища, станового статусу, майнового стану чи інших соціальних чинників [8, с. 88]. Такий принцип забезпечував обом сторонам можливість бути вислуханими судом та надавав їм рівну свободу у використанні своїх процесуальних прав [2, с. 18]. Зокрема, позивач та відповідач мали рівні можливості для представлення своїх доказів і аргументів на розгляд суду.

Слід відзначити, що, зважаючи на роль позивача як ініціатора процесу, принцип рівноправності вимагав, щоб відповідача належним чином інформували про зміст позову. Це забезпечувало відповідачу можливість підготувати власну аргументацію, надати свідчення та пояснення у межах судового процесу. Водночас важливо підкреслити, що відповідач мав доступ до суду на рівних засадах із позивачем, що гарантувало обом сторонам однакове право на подання доказів та участь у розгляді справи [9, с. 115].

Серед ключових принципів цивільного процесу варто окремо зазначити принцип усності та письмовості. Принцип усності полягає в тому, що суддя ухвалює рішення, ґрунтуючись на безпосередніх і усних взаєминах із сторонами процесу та іншими учасниками судової процедури. Особливості цього принципу можна окреслити наступним чином: а) усі докази мають бути досліджені суддями у повному обсязі та безпосередньо сприйняті ними; б) судді особисто вивчають доказову базу, не покладаючись на перекази чи опис іншими особами; в) письмові свідчення свідків мають бути прочитані особисто суддею. Запровадження принципу усності стало важливою умовою реалізації інших фундаментальних засад цивільного процесу, таких як гласність і змагальність. Запроваджуючи цей принцип розробники судової системи прагнули оптимізувати змагальний характер сторін у судовому процесі [11, с. 46]. Це мало на меті створення умов для найбільш повного і всебічного надання судом аргументів, що вивислювалися шляхом усних пояснень, сприяючи об'єктивному вирішенню справи.

Відповідно до законодавства визначалось, що сторона у цивільному процесі – це суб'єкт, який захищає свої правові інтереси у спорі щодо цивільного права, діючи особисто або через представника перед судом і користуючись при цьому процесуальними правами та виконуючи відповідні обов'язки. На сторони поширювалася законна сила судового рішення. У позовному провадженні сторони визначалися як позивач – особа, яка вважала себе постраждалою від певного стану речей до моменту подання позову та зверталася до суду з проханням про захист, визнання або охорону її права, тобто про зміну ситуації, що склалася, та відповідач – суб'єкт, проти якого винесене рішення, але яка вважає можливим збереження існуючих обставин, наполягаючи на відмові в задоволенні позову. Якщо відповідач подавав зустрічний позов до позивача, він набував статусу зустрічного позивача. Процесуальний статус сторін цивільно-правового спору базувався на їхній процесуальній правоздатності та дієздатності, що визначала їх здатність ефективно брати участь у судочинстві. Одним із фундаментальних принципів, який характеризував правоздатність особи у процесі, була рівноправність сторін [15, с. 80]. Це передбачало надання сторонам рівних прав і обов'язків у межах цивільного судочинства [11, с. 46].

Характер судової реформи 1864 року, яка відмежувалася від старих дореформених судових процедур, найяскравіше виявився у впровадженні нових принципів судоустрою та судочинства. Центральною зміною стало реформування форми кримінального процесу: заміна інквізиційного процесу змагальним. Останній передбачав вирішення суперечок між двома рівноправними сторонами перед безстороннім арбітром – суддею, що стало однією з найбільш значущих трансформацій у системі правосуддя того періоду.

Реформа внесла якісно нові принципи, які забезпечили вищий ступінь свободи у кримінальному судочинстві. Констатуємо, що концепція свободи суду та судді у кримінальному процесі знайшла своє втілення у низці ключових принципів.

Закріплення принципу відокремлення судової влади від адміністративної в документах судової реформи в якості основоположного регулювального положення стало важливим етапом розриву зі старою системою судочинства [7, с. 51]. Це положення було закріплене в першій статті Статуту кримінального судочинства. Судова практика наголошувала на неухильному дотриманні установлених процесуальних норм і гарантувала їх чітке виконання.

Проголошена у Судових статутах незалежність суду розвивала принцип відокремлення судової влади від адміністративної [4, с. 6]. Цей принцип був покликаний забезпечити об'єктивність і справедливість судових вироків, які мали базуватися виключно на законі та доказах, поданих до суду й оцінених без зовнішнього втручання чи тиску з боку будь-яких третіх осіб.

Принцип відділення обвинувальної влади від судової звільнив суд від багатофункціональної ролі, яка історично була притаманною йому до здійснення реформи. Зокрема, у дореформеній системі суд поєднував обов'язки слідчого (збирання доказів проти підозрюваного), обвинувача (підтримка висунутого обвинувачення) та безпосередньо функції арбітра. Ухвалений принцип розподілу влад чітко розмежував ці функції, встановивши більш чіткі рамки для діяльності судових органів.

Ще одним важливим принципом був принцип вільної (суб'єктивної) оцінки доказів судом. Він тісно пов'язаний із положенням, що передбачає відмову від формалізованого провадження та концепції формального доказування, які стримували внутрішнє переконання судді. Ця зміна докорінно трансформувала підхід до кримінального судочинства та сприяла формуванню нового типу процесуального мислення, звільненого від обмежень попередніх теоретичних конструкцій [10, с. 96].

Не менш актуальним був також принцип самостійності суду. Він ґрунтується на ідеї його незалежності у прийнятті рішень, навіть в умовах активної участі сторін у кримінальному процесі. Незважаючи на динамізм процесуальних дій, суд не був зобов'язаний вирішувати справу виключно на підставі представлених стороною доказів. У основі цього принципу лежала переконаність у тому, що кримінальний суд, функція якого полягає у встановленні публічно-правових взаємин між державою та правопорушником, не може залежати від свавілля сторін, їхньої винахідливості чи помилок.

Важливим аспектом дореформеного періоду стала заборона відмови у здійсненні правосуддя. Якщо суд стикався із правовими неясностями чи законодавчими прогалинами, він мав інформувати про це вищі інстанції, аж до Державної ради. Суди були позбавлені права здійснювати самостійне тлумачення норм законодавства.

У нормах Статуту кримінального судочинства знайшли своє найбільш повне відображення гарантії прав потерпілого. Стосувалося це злочинів приватного характеру, які порушувалися виключно за ініціативою потерпілого. Потерпілий мав право самостійно вирішувати питання

про порушення провадження щодо конкретного правопорушника. Зокрема, приватний обвинувач міг вимагати припинення справи у разі примирення з обвинуваченим. У справах про злочини загального характеру, де реалізувався принцип змагальності, права потерпілого, включаючи виклик свідків, оскарження рішень та внесення зауважень до протоколу, були рівносильними правам підсудного, що сприяло його активній процесуальній ролі.

В основу реформованого судового процесу ставилися публічність і прозорість. Однією з головних вад попереднього судочинства була закритість, яка функціонувала за принципом службового секрету [8, с. 86]. З моменту впровадження гласності у кримінальне судочинство його відкритість стала незаперечною цінністю для авторів судової реформи. Зокрема, Державна рада, обговорюючи реформаційні документи, наголошувала на тому, що без загальнодоступності суд втрачає сенс свого існування. У Статуті кримінального судочинства було закріплено принцип загальної гласності, тобто відкритості засідань для громадськості, та гласності для учасників процесу, що передбачало ознайомлення сторін з усіма процесуальними діями як відображення принципу змагальності [6, с. 78]. Мировий суддя мав обов'язково проводити слухання справ усно і публічно, а засідання як у справах про злочини, так і щодо проступків також проходили у відкритому форматі. Аналогічний порядок зберігався при розгляді справ в апеляційних та касаційних інстанціях.

Принцип змагальності та право обвинуваченого на захист були ключовими аспектами реформи. На стадії попереднього слідства адвокат для обвинуваченого не був передбачений, тоді як прокурор мав доступ до всієї інформації та процесуальних дій слідства [14, с. 25]. Проте це не означало повну відсутність змагальності на цьому етапі. Обвинувачений мав можливість захищати себе за допомогою визначених процесуальних прав, таких як відведення слідчого, присутність при проведенні слідчих дій, ознайомлення з матеріалами слідства та оскарження дій слідчого [13, с. 219]. Відсутність адвоката компенсувалася важливою роллю судового слідчого, який виконував функцію арбітра, покликаною неупереджено збирати як докази провини, так і дані на користь виправдання. На стадії остаточного провадження принцип змагальності реалізовувався через участь сторони обвинувачення в особі прокурора та захисту в особі адвоката.

Рівноправність сторін забезпечувала змагання між учасниками судового процесу, роблячи принцип змагальності дієвим. Прокурор чи приватний обвинувач із одного боку, а підсудний із його захисником із іншого володіли рівними правами, що гарантувало баланс сил і неупередженість судового розгляду [5, с. 327].

Усність і безпосередність судового розгляду передбачала відсутність жодних посередників між судом та джерелом доказів. Цей принцип забезпечував максимально точне й достовірне сприйняття доказів суддями, які використовували їх для винесення вироку. Це, зокрема, проявлялося у формі безпосереднього допиту свідків, особистого ознайомлення з документами чи речовими доказами [5, с. 327]. Подібний підхід був однаково закріплений як у мировій юстиції, так і в судах загальної юрисдикції. Завдяки цьому попереднє слідство отримувало статус підготовчої фази кримінального процесу, а основний розгляд доказів відбувався під час судового слідства. Лише докази, подані у безпосередній формі, могли стати основою для прийняття вироку [3, с. 41].

Потрібно також зазначити, що ще на етапі підготовки судової реформи зародилася ідея презумпції невинуватості. Вона була врахована в деяких проєктах законодавчих документів. Зокрема, в проєкті Статуту кримінального судочинства зазначалося, що підсудного вважали невинним, доки не буде доведено протилежне. Будь-які сумніви щодо його вини чи міри вини тлумачилися на

його користь. Водночас укладачі Судових статутів, попри орієнтацію на західноєвропейський досвід, так і не закріпили презумпцію невинуватості в законі визначеним способом, як це було у європейських кодексах.

Водночас принцип презумпції невинуватості знайшов своє непряме відображення. Наприклад, судовим слідчим заборонялося вимагати зізнань від обвинуваченого під час попереднього слідства [3, с. 41]. Крім того, навіть якщо зізнання підсудного викликало у суду сумніви, це не ставало перешкодою для проведення повноцінного судового розгляду й дослідження доказів.

Потрібно зауважити, що у рамках судового процесу, попри певні недоліки та обмеження, вдалося забезпечити як незалежність суду, так і широкий спектр засобів захисту особистих прав, які раніше залишалися недоступними. Водночас розширення особистої свободи та свободи дій суду в кримінальному судочинстві суперечило самодержавним імперським традиціям. Зростання прав і свобод громадян автоматично обмежувало державу в її дискреційних повноваженнях щодо людини. Аналогічно, збільшення незалежності суду звужувало можливості адміністративної влади. Логічно, що така зміна конфігурації владних повноважень викликала невдоволення серед бюрократичної верхівки та політичної еліти. Реакція з боку влади не забарилася – уже з початку 1870-х років уряд розпочав запроваджувати численні зміни до Судових статутів, спрямовані на обмеження демократичних принципів, закладених у реформі.

Висновки. Судова реформа 1864 року стала визначним етапом на шляху модернізації правової системи,

ознаменувавши значний крок уперед у захисті громадянських прав і формуванні основ правової державності. Створення всестанового суду, запровадження інституту присяжних засідателів і адвокатури, реформування прокуратури, заснування мирових судів і запровадження посади судових слідчих незалежно від поліції, суттєво трансформували правову систему. Завдяки реформі обвинувачені, позивачі та відповідачі стали рівноправними учасниками судового процесу, отримавши розширений набір прав, які суд був зобов'язаний поважати. Судові статuti базувалися на ідеї правової особистості, закріплюючи якісно нове розуміння ролі громадян у правовому процесі.

Рівний доступ до правосуддя особливо чітко проявлявся під час розгляду цивільних та кримінальних справ. У цивільному судочинстві впроваджувалося поєднання публічно-правових принципів із духом змагальності, що сприяло утвердженню автономії приватної особи та її волевиявлення. У кримінальній юстиції була заснована свобода дій суду та особистісні свободи учасників процесу.

Основними принципами тодішньої реформи стали поділ судової та адміністративної влади, незалежність суддівської інституції, розмежування обвинувальної та судової влади, свобода оцінки доказів, право на захист і рівність сторін перед законом. Заборонялося відмовляти у правосудді, впроваджувалися гарантії для потерпілих, забезпечувалися розумні строки розгляду справ, відкритість засідань, усність і безпосередність процесу. Водночас зароджувалися підвалини принципу презумпції невинуватості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биркович О. І. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32), vol. 1. Рр. 163-168.
2. Добкіна К. Р. Соціально-економічні аспекти реформування законодавства у сфері участі органів державної влади в цивільному судочинстві (на прикладі другої половини XIX століття). *Правові новели*. 2019. № 9. С. 15-21.
3. Іскендеров Е. Ф. Становлення та розвиток діяльності органів досудового розслідування за Статутом кримінального судочинства 1864 р. та їх місце у кримінальному процесуальному доказуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 39-45.
4. Кравчук В. М. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 3-7.
5. Крушинський С. А. Поняття доказів у кримінальних справах за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 324-329.
6. Легка І. В. Особливості нормативного становлення на теренах України ідеї гласності судового процесу як конституційної засади. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 76-81.
7. Липитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд і судочинство в Росії після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. № 1. С. 44-54.
8. Липитчук О., Лешкович Н. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правової свідомості в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Випуск 60. С. 81-90.
9. Нестерцова-Собакарь О. Докази за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 113-118.
10. Нестерцова-Собакарь О. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 95-100.
11. Нестерцова-Собакарь О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
12. Рум'янцев В. О. Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1(84). С. 57-65.
13. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І. Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.
14. Чудновський О. В. Судова реформа 1864 р. та прокуратура на українських землях у складі Російської імперії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 22-27.
15. Ювиця О. Принципи незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві України: історія виникнення та становлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 79-84.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

МОРАЛЬ ЯК РЕГУЛЯТОР ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ**MORALITY AS A REGULATOR OF BEHAVIOR IN CONDITIONS OF LEGAL UNCERTAINTY**

**Сидоренко О.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0003-4121-9183

Луценко О.О., студентка I курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0002-4327-2308

У статті аналізується взаємодія права та моралі в умовах стрімких соціальних, технологічних і економічних трансформацій сучасного суспільства. Поява нових феноменів – штучного інтелекту, дистанційної роботи, гнучких форм сім'ї та нових соціальних практик – відбувається значно швидше, ніж законодавець здатен їх належним чином врегулювати. Це призводить до виникнення ситуацій нормативної невизначеності, коли прямі норми відсутні, застарілі або їх буквальне застосування породжує несправедливі наслідки. У цьому контексті порушується ключове питання: чи має правозастосувач право або навіть обов'язок звертатися до моральних принципів, загальнолюдських цінностей та здорового глузду, коли позитивне право не дає однозначної відповіді. Розглядаються протилежні підходи: юридичний позитивізм, що вимагає суворого дотримання закону, та природно-правові й інтегративні концепції, які визнають мораль необхідним елементом правової легітимності. Особливу увагу приділено українському контексту, де Конституція закріплює принципи справедливості, гуманізму та поваги до людської гідності як засади правопорядку, що фактично легітимізує моральне тлумачення права в умовах прогалів. У статті також аналізується ступінь впливу моральних цінностей на розвиток правового порядку та зворотний вплив права на суспільну мораль. Розкриваються дискусійні аспекти моральної нейтральності права, варіативності моральних уявлень і ризику надмірного державного впливу на сферу приватної етики. Значна увага приділена моральному компоненту механізмів подолання прогалів – аналогії закону, аналогії права та застосуванню загальних принципів справедливості, гуманізму й добросовісності. Показано, що мораль є не зовнішнім, а структурним елементом правової системи, оскільки лише відповідність моральному ідеалу забезпечує реальну легітимність та ефективність права.

Ключові слова: мораль, право, правова невизначеність, прогалини в праві, мораль, юридичний позитивізм, аналогія, справедливість, верховенство права.

The article explores the interaction between law and morality within the context of rapid social, technological, and economic transformations shaping contemporary society. Emerging phenomena such as artificial intelligence, remote forms of work, new family models, and evolving social practices develop far more quickly than the legislator can regulate them. As a result, situations of normative uncertainty arise when legal norms are absent, outdated, or their literal application produces unjust or unreasonable outcomes. Against this background, the central question emerges: whether legal practitioners have the right – or even the obligation – to rely on moral principles, universal human values, and common sense when positive law provides no clear guidance. The study contrasts competing theoretical approaches: legal positivism, which demands strict adherence to the letter of the law, and natural-law and integrative theories, which regard morality as an indispensable component of legal legitimacy. Particular emphasis is placed on the Ukrainian context, where the Constitution enshrines justice, humanism, and respect for human dignity as fundamental principles of the legal order, thereby creating a constitutional basis for moral interpretation in cases of legal gaps. The article examines the extent to which moral values shape the legal order and, conversely, how law influences social morality. It discusses the challenges of moral pluralism, the debate over the moral neutrality of law, and the risks of excessive state interference in matters of individual ethical autonomy. Special attention is given to the moral dimensions of mechanisms for overcoming legal gaps, including statutory analogy, analogy of law, and the application of general principles such as justice, humanism, and good faith. The analysis demonstrates that morality is not an external supplement to law but a structural foundation of legal regulation, ensuring its legitimacy, adaptability, and capacity to reflect evolving societal values.

Key words: morality, law, legal uncertainty, gaps in law, legal positivism, analogy, justice, rule of law.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство переживає стрімкі технологічні, соціальні та економічні трансформації – штучний інтелект, нові технології, віддалена робота, нові форми сім'ї, соціальні практики, та глобальні виклики. Ці явища виникають значно швидше, ніж законодавець встигає їх нормативно врегулювати. Вони постійно породжують ситуації, у яких прямого закону немає, наявна норма застаріла або її буквальне застосування призводить до абсурду чи кричущої несправедливості. За таких умов постає фундаментальне питання: чи має правозастосувач право і навіть обов'язок звертатися до моральних принципів, загальнолюдських цінностей та здорового глузду, коли позитивне право «мовчить» або висловлюється нечітко? З одного боку, юридичний позитивізм вимагає суворого дотримання букви закону, розглядаючи будь-яке моральне тлумачення як загрозу правовій визначеності та рівності. З іншого – прихильники

природно-правових та інтегративних підходів вважають, що право, яке ігнорує елементарні вимоги справедливості й гуманності, втрачає легітимність і може стати інструментом несправедливості.

Особливо гостро ця дилема відчувається в перехідних суспільствах, зокрема в Україні, де правова система ще формується, законодавство зазнає частих і не завжди послідовних змін. Водночас Конституція України прямо проголошує справедливість, гуманізм і повагу до людської гідності основними засадами правопорядку, створюючи конституційну підставу для морального тлумачення в умовах прогалів [1].

Однією з ключових проблем співвідношення права та моралі залишається ступінь впливу моральних цінностей на формування правового порядку. Частина дослідників вважає, що закони мають відображати домінуючі моральні стандарти суспільства, оскільки лише так право

здатне забезпечити справедливість і зберегти легітимність. Інші автори наполягають на необхідності моральної нейтральності права, аби уникнути нав'язування державою певної етичної позиції та обмеження індивідуальної свободи. Цю дискусію ускладнює об'єктивна варіативність моральних уявлень, що різняться не лише між індивідами, а й між культурами, що породжує конфлікти при виборі цінностей, гідних законодавчого закріплення. Не менш важливим є зворотний вплив права на мораль: нормативне закріплення рівності, толерантності чи захисту вразливих груп здатне поступово трансформувати суспільні переконання, однак одночасно викликає ризик «державної цензури» моральних поглядів і звуження сфери особистої автономії. Також, гостро стоїть питання розв'язання колізій, коли позитивна норма суперечить індивідуальним моральним переконанням, зокрема у сферах біоетики, статевої свободи, свободи совісті чи евтаназії, що вимагає чітких критеріїв пріоритету та механізмів захисту як суспільного порядку, так і прав людини [2, с. 95–96].

Співвідношення права та моралі є динамічною та багатогранною проблемою, яка не зводиться до простого вибору між повною інтеграцією чи повним розмежуванням. Оптимальний підхід полягає у збалансованому врахуванні моральних цінностей при формуванні та застосуванні права з одночасним збереженням його відносно нейтральності у сферах суто приватної етики. Варіативність моральних уявлень і зворотний вплив права на суспільну моральність вимагають постійного пошуку компромісу, який би унеможливив як «моральний тиск» держави, так і правовий нігілізм. Вирішення колізій між законом та індивідуальною совістю має ґрунтуватися на чітких конституційних критеріях пропорційності, плюралізму та захисту основоположних прав людини. Лише за таких умов право здатне одночасно зберігати стабільність суспільного порядку і залишатися відкритим до еволюції моральних стандартів, забезпечуючи справедливість без порушення свободи.

Важливою відмінністю між мораллю та правом є їхнє походження й спосіб впливу на особистість. Мораль сформувалася органічно в процесі еволюції суспільної свідомості, гармонійно поєднуючи загальний порядок з індивідуальною свободою, тому вона сприймається людиною як внутрішнє переконання і звернена передусім до совісті, а її дотримання забезпечується добровільністю та можливістю громадського осуду. Натомість право є зовнішньою, державно нав'язаною системою норм, виконання яких підкріплюється примусом. Проте саме моральні вимоги посідають одне з центральних місць у правовій системі суспільства, оскільки механізм внутрішнього самоконтролю та добровільного прийняття моральних принципів нерідко виявляється ефективнішим за формально-примусове правове регулювання [3, с. 61].

Попри зовнішній та примусовий характер права, його ефективність і легітимність значною мірою залежать від органічної моралі, що формується в надрах суспільної свідомості й діє через внутрішнє переконання та совість. Саме добровільне прийняття моральних принципів, підкріплене лише громадським впливом, часто виявляється дієвішим регулятором поведінки, ніж державний примус. Тому мораль не лише доповнює право, а й становить його внутрішню основу: правова система, яка ігнорує або суперечить усталеним моральним уявленням, втрачає суспільну підтримку і здатність до справжнього регулювання суспільних відносин.

Моральні вимоги, набуваючи формалізованого характеру та перетворюючись на стійкі моральні норми, принципово орієнтовані на ідеал – уявлення про належне, досконале, найвище добро. Саме ця спрямованість на ідеал становить їхню сутнісну особливість і водночас створює глибокий внутрішній зв'язок із категорією права, яке також, попри свою позитивно-нормативну природу,

у своїй глибинній сутності прагне втілити ідею справедливості, гідності та загального блага [4, с. 130].

Коли моральні вимоги кристалізуються в норми й набувають чіткої спрямованості на ідеал, вони стають не лише етичним, а й онтологічним фундаментом права. Право, у свою чергу, є спробою інституційного втілення цього ідеалу в реальних суспільних відносинах. Тому справжня легітимність і сила права полягає не в самому факті державного примусу, а в тому, наскільки воно здатне відповідати моральному ідеалу, що живе в суспільній свідомості. Без цього зв'язку право втрачає свій сенс і перетворюється на голий формалізм, тоді як мораль, пронизуючи правову тканину, надає їй життєздатності та справедливості.

В ситуаціях правової невизначеності, коли позитивне право виявляється неповним або буквально його застосування суперечить усталеному моральному ідеалу, законодавець свідомо залишає «відкриті двері» для морального регулювання. Способами подолання прогалин у праві прийнято називати спеціальні правові інструменти, які дозволяють врегулювати суспільні відносини, що об'єктивно потребують правового опосередкування, але прямо не передбачені нормами чинного законодавства [5, с. 37]. Саме цим пояснюється наявність у чинному українському законодавстві України, спеціальних механізмів подолання прогалин – аналогії закону та аналогії права [6]. Таким чином, держава інституційно легітимізує те, що мораль, орієнтована на ідеал, проникає в правозастосування саме тоді, коли формальний закон перестає бути достатнім.

Прогалина в праві – це повна або часткова відсутність у чинному законодавстві необхідних юридичних норм, що унеможлиблює пряме врегулювання суспільних відносин, які об'єктивно потребують правового регулювання [7 с. 40]. Такі прогалини виникають через неможливість передбачити все різноманіття життєвих ситуацій, відставання нормотворчості від розвитку суспільства, деформації законотворчого процесу чи технічні помилки. Для їх подолання застосовуються аналогія закону, аналогія права, субсидіарне застосування норм та загальні принципи права – справедливість, гуманізм, добросовісність. Усі ці механізми містять виразний моральний елемент і є легальним каналом проникнення моралі в позитивне право саме тоді, коли буквально застосування закону неможливе або призвело б до кричущої несправедливості.

Аналогія застосовується тоді, коли в праві існують прогалини – ситуації, для яких бракує відповідних правових норм. У таких випадках певні юридичні факти не охоплені ані текстом, ані змістом чинного правового припису [8, с. 100]. Вона виступає важливим механізмом подолання невизначеності у правозастосуванні та дає можливість вирішувати справи навіть за відсутності спеціальної норми, забезпечуючи безперервність правового регулювання та дотримання принципів справедливості й верховенства права. Аналогія в праві означає розв'язання конкретної юридичної ситуації, спираючись на загальний принцип чи ідею права [9, с. 102].

Погляди сучасних науковців В. Вовка та В. Налуцишина на мораль і право доповнюють ці концепції, підкреслюючи історичну та функціональну єдність між мораллю та правом [10, с. 305–307]. Згідно з ними:

1. мораль – це перша форма соціальної регуляції, що виникла раніше за право;
2. мораль і право походять із однієї основи – ціннісних уявлень суспільства;
3. право стійкіше та формалізованіше, але зміст бере з моралі;
4. мораль оцінює мотиви, право – вчинки;
5. мораль ширша, ніж право;
6. відносини між мораллю й правом – динамічні й змінюються історично;
7. релігія – один із ключових джерел моралі;
8. еволюція: від звичаю до моралі, до права;
9. мораль і право взаємно підсилюють один одного;

Це свідчить, що мораль і право не просто співіснують, а формують цілісну систему соціального регулювання. Мораль виступає первинною основою, на якій вибудовується зміст права, тоді як право забезпечує формальне закріплення та захист тих цінностей, які мораль уже виробила в суспільстві. Хоч право є більш стабільним і юридично визначеним, а мораль – гнучкішою та ширшою, обидві системи перебувають у постійній взаємодії: мораль впливає на формування правових норм, а право, у свою чергу, підтримує моральний порядок, надаючи йому обов'язкової сили.

Взаємозв'язок моралі та права має не лише історичне, а й практичне значення: він забезпечує гармонійний розвиток правових систем, її відповідність суспільним цінностям та ефективність у регулюванні поведінки. Саме завдяки цій взаємодії суспільство здатне еволюціонувати, зберігаючи баланс між нормами, що випливають із внутрішніх переконань людини, і тими, що встановлені державою.

Подібну роль мораль відіграє і в сучасних справах, розглянутих реальними суддями, де закон не завжди може передбачити всі життєві ситуації. Ж. Удовенко та Н. Руденко наводять приклад рішенням судді Франка Капріо, яке стало світовим символом гуманізму в судовій практиці. Правопорушником був 96-річний чоловік, який перевищив швидкість у шкільній зоні, коли відвозив до лікарні свого 63-річного сина, що хворів на рак. Розглянувши справу, суддя звільнив чоловіка від покарання у вигляді штрафу. У своєму інтерв'ю Капріо зазначив: «... я вважаю, що брати до уваги всі супутні обставини замість суворого тлумачення закону – це просто людська справа, це означає виявити певне розуміння, певне співчуття та деяке розуміння до людей, які постають переді мною» [11, с. 256].

Цей випадок демонструє, що моральні принципи – співчуття, пропорційність, людяність – здатні виступати

необхідним орієнтиром там, де формальна буква закону не в змозі забезпечити справедливість. Він також підтверджує тезу про те, що навіть у сучасному правосудді мораль не є зовнішнім елементом, а становить невід'ємну складову здійснення правосуддя як соціально значущої діяльності.

Хоч між правовими та моральними нормами інколи виникають суперечності чи відмінності, однак ці два ключові механізми регулювання суспільних відносин мають значно більше спільного, ніж того, що їх розділяє [12, с. 274]. Право й мораль, попри різне походження та способи впливу на поведінку людей, орієнтовані на спільну мету – забезпечення порядку, справедливості та гармонійного співіснування в суспільстві. Вони здебільшого взаємодоповнюють одне одного: мораль формує цінності, а право закріплює їх на нормативному рівні. Саме тому їхні розбіжності не є визначальними, а співзвуччя принципів – основою стабільного соціального розвитку.

Отже, право не може зберегти легітимність без відповідності суспільним моральним ідеалам, а мораль, у свою чергу, набуває реальної нормативної сили лише через правове закріплення. Водночас варіативність моральних уявлень та можливість колізій між нормою права і внутрішнім переконанням особи вимагають застосування чітких конституційних критеріїв – пропорційності, плюралізму, пріоритету прав людини – як універсального інструменту розв'язання таких конфліктів.

Таким чином, мораль не є зовнішнім коректором права – вона становить його внутрішню сутність і остаточну легітимізуючу основу. Умови правового невизначеності лише оголюють цю істину, змушуючи правозастосувачів – суддів, посадовців, законодавців – щоразу свідомо повертатися до моральних джерел права, аби зберегти його людське обличчя та суспільну довіру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 25.11.2025).
2. Зайцев О. М., Польова А. В., Демідова А. О. Проблеми співвідношення права та моралі. Abstracts of XXXV International Scientific and Practical Conference «Scientists and modern theoretical ideas». Haifa, 2023. P. 95-96.
3. Ткаченко К. О. Філософські засади адвокатської етики в соціокультурному контексті: дис. канд. філос. наук: 09.00.03. Одеса, 2021. 188 с.
4. Чорнописька В. Теоретико-методологічні основи дослідження моральних засад інституту адвокатури. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. Том 7. № 3 (27). С. 125–132.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. 4-те вид., стереотипне. Київ: 2021. 528 с.
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 25.11.2025).
7. Бойко В. Р., Богонюк Г. І. Прогалини в законодавстві та способи їх подолання. Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя: матеріали XI міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. Львів: Растр-7, 2021. С. 40–42.
8. Міма І. В. Розширене тлумачення норм права та аналогія права: Окремі аспекти співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. № 102. С. 98–106.
9. Логіка для юристів : підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.
10. Вовк В. М., Налуцишин В. М. Соціальна мораль і право. *Вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 3, № 81. С. 303–307.
11. Удовенко Ж., Руденко Н. Переваги та недоліки впровадження системи штучного інтелекту у правосуддя України. Актуальні питання у сучасній науці. 2023. № 4(10).
12. Заборовський В., Манзюк В., Копча І. Співвідношення категорій «право» та «мораль» у контексті практики адвокатури. *Вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Т. 2, № 77. С. 270–275.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

НАСЛІДКИ УКЛАДАННЯ ДОГОВОРУ МІЖ ВОЛОДИМИРОМ ВСЕВОЛОДОВИЧЕМ ТА НОВГОРОДСЬКИМ ВІЧЕ ЩОДО МОНОПОЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ЗА НАЩАДКАМИ МСТИСЛАВА

THE CONSEQUENCES OF THE AGREEMENT BETWEEN VOLODYMYR VSEVOLODOVYCH AND THE NOVGOROD VECHE ON THE MONOPOLIZATION OF POWER BY MSTYSLAV'S DESCENDANTS

**Сухомлин В.Б., к.наук з держ. упр., доцент,
ректор**

*Академія праці, соціальних відносин і туризму
orcid.org/0000-0002-7817-5316*

**Кравченко В.В., к.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права**

*Академія праці, соціальних відносин і туризму
orcid.org/0000-0002-7553-6286*

**Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права**

*Академія праці, соціальних відносин і туризму
orcid.org/0000-0002-2014-1084*

Метою нашого дослідження є прослідкувати причинно-наслідковий зв'язок між укладанням договору Володимира із новгородським віче про правила вибору претендентів на новгородське князювання на стабільність князівської влади.

У своєму дослідженні ми прийшли до висновку, що договір між Володимиром та новгородцями ніс деструктивні наслідки на взаємовідносини віче та княжої влади. Даний договір порушував княже право згідно якого в Новгороді мав правити син Київського князя. Зазначена структура мала б забезпечувати стабільність та мир між північчю та півднем.

З'ясувалось, що інші княжі гілки роду Рюрика не визнавали даний договір як джерело княжого права та ігнорували його. Новгородці теж не завжди дотримувалися даного договору, запрошуючи до себе на князювання князів, які не були нащадками Мстислав Володимировича.

Ми у дослідженні припускаємо, що даний договір посилив конфлікт не тільки з родами конкурентами, але й у самому роду Мономашичів. Вважалося, що новгородці мають бути вірними саме нащадкам старшого сина Володимира Всеволоду. У майбутньому це призвело до конкурентної боротьби за Новгород між Всеволодовичами та молодшим сином Володимира Юрієм і його нащадками, що посилювало розкол в середині роду Всеволодовичів.

Ми вважаємо, що даний договір загострив внутрішню боротьбу в середині Новгорода між різними групами, кожна з яких просувала кандидатуру саме свого князя, чим і можна пояснити таку часту ротацию князів в Новгороді. Новгородці в прийняті рішення якого князя призвати або вигнати, керувались не законом, а вигодою міста та лобюванням інтересів певних впливових груп. Вони могли забути про договір та прийняти князя за волею Великого князя Київського або призвати кандидатуру, схвалену вічем. Ми схилиємося до думки, що все залежало від того, яка сила на даний час була домінуючою в Новгороді і наскільки її князь був потрібний.

Ми прийшли до висновку, що договір давав можливість при необхідності відхилити кандидатуру нав'язаного новгородцям князя, щоб надати своїй відмові умовної легітимності. Договір, замість того, щоб принести стабільність у відносини Києва та Новгорода навпаки тільки збільшив кількість конфліктів між різними княжими гілками та ударив по легітимності вічевого права. Новгород все більше почав відчуватись від політичної боротьби за Київський княжий стіл та зосередив головну увагу на місцеві проблеми, що підірвало авторитет княжої влади. Новгородці все частіше почали виганяти своїх князів, коли вони переставали їх влаштовувати. Ми звернули увагу на те, що даний договір не спасав князя від вигнання, коли той проявляв свою некомпетентність. Дестабілізація у комунікації Києва та Новгорода призвела до посилення Ростово-Суздальського і Чернігівського князівств, що ще більше збільшило конкурентну боротьбу між князями.

Ключові слова: Віче, княжа влада, княже право, вічеве право, Київська Русь, княжа політика, княжий договір, система спадкування влади, король.

The purpose of our study is to trace the causal relationship between the conclusion of Volodymyr's agreement with the Novgorod veche on the rules for selecting candidates for the Novgorod principality and the stability of princely authority.

In our research, we came to the conclusion that the agreement between Volodymyr and the people of Novgorod had destructive consequences for the relationship between the veche and the princely authority. This agreement violated the princely law according to which the son of the Kyivan Prince was to rule in Novgorod. This structure was supposed to ensure stability and peace between the north and the south.

It turned out that other princely branches of the Rurik dynasty did not recognize this agreement as a source of princely law and ignored it. The people of Novgorod also did not always adhere to this agreement, inviting princes who were not descendants of Mstyslav Volodymyrovych to rule over them.

In our study, we suggest that this agreement intensified the conflict not only with rival clans, but also within the Monomakh clan itself. It was believed that the people of Novgorod should be loyal to the descendants of Volodymyr's eldest son, Vsevolod. In the future, this led to a competitive struggle for Novgorod between the Vsevolod's sons and Volodymyr's younger son Yurii and his descendants, which intensified the split within the Vsevolod clan.

We believe that this agreement exacerbated internal strife within Novgorod between different groups, each of which promoted the candidacy of its own prince, which explains the frequent rotation of princes in Novgorod. When deciding which prince to invite or expel, the people of Novgorod were guided not by law, but by the interests of the city and the lobbying of certain influential groups. They could forget about the agreement and accept a prince at the behest of the Grand Prince of Kyiv or invite a candidate approved by the veche. We are inclined to believe that everything depended on which force was dominant in Novgorod at the time and how much its prince was needed.

We concluded that the treaty made it possible, if necessary, to reject the candidacy of the prince imposed on the people of Novgorod in order to give their refusal conditional legitimacy. Instead of bringing stability to relations between Kyiv and Novgorod, the agreement only increased the number of conflicts between different princely branches and undermined the legitimacy of the *veche* law. Novgorod began to distance itself more and more from the political struggle for the Kyiv princely throne and focused its attention on local issues, which undermined the authority of the princely power. The people of Novgorod began to expel their princes more and more often when they ceased to suit them. We noted that this agreement did not save the prince from expulsion when he demonstrated his incompetence. The destabilization of communication between Kyiv and Novgorod led to the strengthening of the Rostov-Suzdal and Chernihiv principalities, which further increased the competitive struggle between the princes.

Key words: *Veche*, princely authority, princely law, *veche* law, Kyivan Rus, princely politics, princely agreement, system of succession to power, king.

Постановка проблеми. Проблема дотримання принципу верховенства права є доволі важливою в питанні будівництва правової держави. Важливим аспектом укладання суспільного договору між громадянами та державою є неухильним дотриманням умов договору без можливості в односторонньому порядку змінювати умови домовленостей. Цього показника можна досягнути, виховуючи в суспільстві високий рівень правової культури. Громадяни та представники влади мають усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки в своїх діях. Коли заради досягнення короткострокової вигоди руйнують основи державного управління та ігнорують право, то в майбутньому наслідки від таких дій можуть мати катастрофічний довготривалий характер.

Зазначені проблеми почали проявлятися в період Київської Русі. Князь Володимир, ігноруючи княже право, намагався отримати привілейовані позиції в питанні обрання Новгородського князя. Для досягнення цієї мети він уклав договір із новгородським віче, щоб монополізувати княжу владу в Новгороді за своїми нащадками. Бажання покращити свої позиції за рахунок зневажання установлених правил призвело до деструктивних процесів публічної влади в Київській Русі. Відбулася дестабілізація комунікації між князем та вічем. Більш детальніший аналіз умови заключення ряду між Володимиром Всеволодовичем та новгородським віче, дасть змогу краще прослідкувати зміни та їх наслідки на подальшу комунікацію між Рюриками та місцевою владою.

Дослідженням князівської влади та віче в період Київської Русі займалися такі вчені, як Михайло Грушевський, Георгій Вернадський, Михайло Брайчевський, Микола Котляр, Леонтій Войтович, Олександр Шевченко, Сергій Кудін та інші.

Проблема дослідження полягає в недостатній джерельній базі, яка розкриває зазначений період. Виникають проблеми щодо об'єктивності даних та їх незаангажованості. Літописці у своїх роботах занадто ідеалізували один князів та нещадно критикували інших.

Метою нашого дослідження є проаналізувати причини та умови домовленості між Володимиром Всеволодовичем та новгородським вічем щодо монополізації княжої влади в Новгороді за нащадками Володимира, та з'ясувати, які наслідки мав договір для Київської Русі.

Викладка основного матеріалу. Питання взаємовідносин новгородського віче з Володимиром Всеволодовичем є одним із ключових у спробі змінити правила трансферу княжої влади. Новгород, починаючи з правління Ізяслава Ярославовича починав втрачати свої позиції в просуванні свого князя на Київський стіл. У період становлення та ранніх етапах розвитку Київської Русі Новгород виступав силою, яка могла скинути законного Київського князя та на його місце привести новгородського правителя силовим шляхом. Так, Олег, Володимир, Ярослав стали правити в Києві [1, с. 410–411, 482–484, 2, с. 10–14]. Після правління Ярослава Володимировича Новгород втрачає свої позиції в плані боротьби за Київський стіл. Після смерті Ярослава Київ зайняв Турівський князь Ізяслав по причині того, що старший син Ярослава Володимировича Володимир помер за декілька років до смерті батька, тим самим повністю змінив диспозицію розподілу княжих столів [3, с. 69]. Сам Ярослав розподіляв княжі столи за наступним критерієм: Київ – Ізяславу

Володимировичу, Чернігів – Святославу Володимировичу, Переяслав – Всеволоду Володимировичу, В'ячеславу Володимировичу – Смоленськ, Ігорю Володимировичу – Володимир [4, с. 55].

Раніше новгородські князі силою захоплювали владу в Києві. Олег прийшов з Новгорода та підступно убив Аскольда і захопив владу в Києві у 882 році [5, с. 104–105]. Ігор, князь Київський, був сином Рюрика, який правив з Новгорода [6, с. 57]. Великий князь Русі Святослав Ігорович попередньо князував у Новгороді, а пізніше здійснив переворот та усунув матір від управління країною [7, с. 63]. Володимир Святославович, за підтримки свого дядька Добрині, був запрошений новгородцями на князування і за їх допомогою здійснив похід на Київ та усунув від князування свого старшого брата Київського князя Ярополка і сам став правити із Києва [8, с. 76–78]. Ярослав Володимирович, будучи Новгородським князем та за підтримки новгородців, здійснив два походи на Київ і врешті захопив там владу, усунувши від управління свого брата Святополка, який раніше княжив в Турові [9, с. 325–326, 313]. Слід зауважити, що друга кампанія була профінансована із добровільних внесків новгородців, які надали кошти на війну із Святополком тому, що Ярослав на той момент не мав можливості профінансувати військову кампанію своїм коштом. Пізніше, воюючи із своїм братом Мстиславом Тмутараканським, із-за поразки і страху перед Мстиславом, переніс столицю Русі до Новгороду, але після укладення миру із братом, повернув резиденцію Великого князя назад до Києва. Свого старшого сина Володимира він ще в юному віці посадив у Новгороді [10, с. 99, 103–104, 105]. Слід зазначити, що якби Володимир не помер незадовго до смерті Ярослава, то по праву старшинства саме він міг бути наступним Київським князем. Саме смерть Володимира і його батька Ярослава призвели до пониження авторитету Новгорода в Київській Русі. Наступні Великі князі Київської Русі Ізяслав, Святослав та Всеволод не були особисто пов'язані із Новгородом, бо перед тим як зайняти Київ, правили попередньо в Турові, Чернігові, Переяславі. Слід звернути уваги на те, що в цей період саме Чернігів починає посилювати свої позиції. Чернігівський князь Святослав силою вигнав свого брата Ізяслава із Києва і сам там сів [11, с. 100–101]. Всеволод зрадив свого брата Ізяслава та перейшов на сторону Святослава ймовірно із-за обіцянки останнього віддати Чернігів [12, с. 147]. Отже, Святослав та Всеволод прийшли до Києва із Чернігова. Наступний Київський князь Святополк Ізяславович правив в Новгороді, але покинув його та перейшов в Турів і став їхнім князем. Даний трансфер влади викликав велике незадоволення у новгородців і вони настільки були ображені, що навіть в майбутньому відмовилися прийняти на князування його сина [13, с. 140]. Володимир Всеволодович прийшов із Переяслава [14, с. 191]. Отже, після смерті Ярослава Володимировича князі приходять не із Новгорода, а з Турова, Чернігова, Переяслава.

Всі ці події вказують на ослаблення ролі Новгорода в політичній боротьбі за владу в Київській Русі. Новгородці, не маючи можливості посадити свого князя в Києві, вирішили змінити княже право. До цих часів склалася практика, що в Новгороді мав сидіти син Київського князя. При Ізяславі дане право було порушене і він дозволив, щоб у Новгороді сидів син його брата Святослава Гліб [15, с. 160]. Як результат, Ізяслава прогнав із Києва його ж

брат Святослав. Коли Ізяслав повернув собі владу в Києві, то направив в Новгород свого старшого сина Святополка [16, с. 193]. Після смерті Ізяслава наступний Київський князь Всеволод, прийшовши до влади через 10 років, перевів свого племінника до Турова, а в Новгород направив свого внука Мстислава, старшого сина Володимира Всеволодовича [17, с. 95, 18, с. 457]. Слід відзначити, що ця перетрубація є унікальною, так як у Новгород був направлений не син, а внук Київського князя. Отже племінник не зміг залишитися в Новгороді та уступив місто, не дивлячись на те, що новгородці мали бажання, щоб він продовжив в них правити навіть проти волі Київського князя. Але Святополк не пішов на конфлікт із дядьком та перейшов до Турова, чим викликав велике невдоволення у новгородців, які затаїли на князя образу.

Можливо остання перетрубація дала зрозуміти новгородцям, що за лестівничою системою із Новгорода не може прийти князь до Києва. Київські князі передавали владу не від батька до сина, а від брата до брата за принципом старшинства в роду. Коли помирав Київський князь і до влади приходив його молодший брат, то він намагався зняти із новгородського столу сина попереднього князя та поставити свого сина або внука. Так, по смерті Святослава Ярославовича його сина Гліба замінив Святополк, син діючого Київського князя Ізяслава. Після смерті Ізяслава до влади в 1078 році в Києві приходять Всеволод Ярославович. Всеволод тільки через 10 років замінить в Новгороді Святополка Ізяславовича на внука Мстислава. Коли Всеволод помер і до влади в Києві прийшов Святополк, в Новгороді до влади приходять Давид Святославович. У 1095 році новгородці хотіли вигнати Давида Святославовича та назад запросити сина Володимира Мстиславовича до себе на князювання. Володимир погодив це рішення із Святополком та домовився із новгородцями, що поки його син Мстислав буде правити, то вони не призиватимуть інших князів та триматимуть його в честі до смерті. Договір був скріплений цілуванням хреста. Пізніше Мстислав був одружений на дочці новгородського посадника [10, с. 157]. Цей договір, на нашу думку, мав стати джерелом вічевого права в Новгороді.

Даний договір викликає запитання. Чому Київський князь погодився, що в Новгороді буде правити не його син, а внук його двоюрідного брата Володимира Всеволодовича? У Київській Русі влада передавалася від батька до сина а від батька до брата або старшого племінника. Після смерті Ізяслава Всеволод міг посадити свого нащадка в Новгороді по праву Київського князя. Але після його смерті Всеволод мав покинути Новгород і до влади мав прийти син нового Київського князя Святополка. Але чомусь ми бачимо в Новгороді Давида Святославовича, який не мав права займати новгородський стіл сам, тільки коли після Святополка він мав стати Київським князем і мав право направити в Новгород свого сина. Мстислав міг стати Новгородським князем вдруге тільки після смерті Давида і приходу по старшинству до влади його батька Володимира Всеволодовича.

Отже в Новгороді мав сидіти син Київського князя. Але сталося все по другому. Новгородським князем у 1095 році став не Ярослав Святополкович, а Мстислав Володимирович, який за княжим спадковим правом міг стати Новгородським князем тільки після смерті Давида Святославовича, тобто в 1123 році [19, с. 26, 30]. Слід взяти до уваги, що обставини склалися так, що Давид не став Київським князем після смерті Святополка. Його обійшов Володимир, який став Київським князем у 1113 році [20, с. 143–144]. Отже Всеволод де-юре мав право стати Новгородським князем у 1123 році або з порушенням спадкового права у 1113 році, але аж ніяк у 1095 році.

Перед ним Новгородом мали правити сини Святополка та Давида. І тільки по смерті Давида він мав право стати князем, але де-факто він став Новгородським князем у 1095 році.

Новгородці, у свою чергу, заключили договір із Володимиром про те, що вони не будуть призивати іншого князя і утримувати його в честі до його смерті. Тобто новгородці брали на себе зобов'язання не звати сина діючого Київського князя Святополка, а коли б до влади в Києві прийшов Давид, то і його сина не мали права призвати. Фактично Володимир монополізував за згодою новгородців владу через свого сина Мстислава.

Татищев повідомляє, що Святополк погодився із переходом Мстислава в Новгород [10, с. 157]. Але, на нашу думку, Київському князю були невідомі умови договору між Володимиром та новгородським віче. Навіть якщо Святополк знав про даний договір, то він його навряд чи визнавав.

Ми вважаємо, що Святополк погодився на князювання в Новгороді Мстислава по причині слабких своїх позицій в Київській Русі і необхідності підтримки Володимира в протистоянні із Святославовичами.

Пізніше була змога перевірити зазначений договір на практиці. Святополк Ізяславович зажадав, щоб у Новгороді правив його син. Новгородці вирішили не пускати сина Київського князя Святополка і відстоювати свого князя, що і вдалося досягнути [3, с. 117]. Святополк так і не зміг посадити свого сина. Отже в даному випадку вічеве право перемогло княже право.

Коли Володимир Всеволодович став Київським князем, то у 1118 році він домовляється із Новгородом про те, що його син Мстислав їх покидає, а замість нього вони приймають його сина Всеволода. Згідно уставу Володимира Новгород зобов'язався приймати князів та платити данину його старшому спадкоємцю. Даний договір був підписаний та скріплений клятвою [10, с. 220–221]. Новгородський літопис повідомив про наступні події: Томъ же лѣтъ приведе Володимиръ съ Мстиславомъ вся бояры Новгородскыя Киеву, и заводи и къ честиному хрестубо, и пусти ва домовъ, а иныя у себе остави; и разгнѣвася на ты, оже то и грабили Даньслава и Ноздрю, и на сочьскаго 44 на Ставра, и затоци ѣ ея вся. Цікаво, що тільки частину новгородців, які прибули до Києва і цілували хрест відпустили до дому, а деяких залишили в Києві. Крім того йде згадка про те, що на деяких бояр князь розгнівався і розорив їх. [21, с. 4]. Із даної інформації ми бачимо, що введення Мстислава в Білгород викликало невдоволення новгородців. Володимир змусив новгородців присягнути на вірність його нащадкам, а деяких бояр розорив та залишив у заручниках.

Якщо спочатку саме новгородці були ініціаторами того, що в них має правити Мстислав і навіть погодилися на те, що не виженуть його і будуть запрошувати на князівство тільки нащадків Володимира, то коли Володимир став Київським князем, він заставив під своїм тиском знову присягнути своїй сім'ї. Ми вважаємо, що зазначені дії Володимира остаточно розчарували новгородців в київських князях.

Володимир Мономах намагався перейти від спадкування в роду до спадкування в сім'ї, на манер Франції, де влада правителя переходить від батька до старшого сина. Так, наприклад, у Франції Гуго Капет передав владу своєму старшому сину Роберу. Роберт передав владу своєму старшому сину Генріху, який пізніше одружився на Анні Ярославні. Якщо старший син помирає до того, як стати королем, то владу успадковував наступний по старшинству син. Така ситуація склалася при правлінні Людовіка VI Товстого. Старший син Людовіка Філіп помер і його замінив молодший брат Людовік VII. Якщо у короля з будь-яких причин не було сина, то владу успадковував його молодший брат. Так, коли помер Людовік X і його малолітній син Іоан, а донька Людовіка X Жанна не змогла стати спадкоємцем престолу, то влада перейшла до брата покійного короля Філіпа V, а так як у нього не було спадкоємців чоловічого роду, то влада перейшла до наступного

по старшинству брата Карла IV. Коли помер без спадкоємців останній син Філіпа IV Красивого, то тільки тоді влада перейшла до сина його брата Карла, що стало початком правління династії Валуа. Коли помер Карл VIII без спадкоємців, то владу успадкував Людовік XII, який був сином Карла Орлеанського та внуком Людовіка Орлеанського і тільки його прадід Карл V був королем [22, с. 364–369].

Володимир Мономах розумів, щоб припинити між князівські чвари, слід створити стабільну систему спадкування та централізувати владу в руках Київського князя. Бажання Новгороду впливати на політику Києва та активна участь його в між князівській боротьбі в минулому, сприймалися князем як деструктивний елемент внутрішньої політики в Київській Русі. Володимир не хотів, щоб його син Мстислав був під впливом новгородських бояр, тому перевів його у Білгород.

Небажання йти на поступки новгородцями призвело до ослаблення позицій нащадків Володимира в Новгороді. У 1135 (1136) році новгородці прогнали свого князя Всеволода Мстиславовича [23, с. 176]. Причиною конфлікту стала поразка в битві проти суздальців на чолі з Юрієм Володимировичем. Не дивлячись на кількісну перевагу із-за хитрого маневру суздальського воєводи Короба Якуна Новгородський князь утік з поля бою і підставив під удар в спину головний полк. У битві загинув посадник Іванко та тисяцький Петрило Микулич із багатьма новгородськими вельможами.

Новгородці, невдоволені діями Всеволода, хотіли його розкритикувати і висунути претензію про його некомпетентність. Всеволод, боячись гніву новгородців, вирішив не відповідати перед вічем і спробував втекти до німців.

Новгородці не дали йому це здійснити та ув'язнили з княгинею і тримали їх під охороною два місяці сотні воїнів.

Крім звинувачення, що він погано бився під час битви із суздальцями і втік першим, у вину йому поставили те, що він не любив простих людей, а поважав тільки вельмож. Також князю згадали, що він хотів образити новгородців, перейшовши з Новгородського на Переяславське князівство. Князю навіть згадали про те, що він більше часу проводив на ігрищах та полюванні, а не здійснював свої судові функції. Також новгородці звинуватили князя в дипломатичній неспостійності. Як приклад йому привели в докір те, що він заключив союз із Всеволодом Олеговичем, а пізніше розірвав його [10, с. 249–251].

Новгородці, не задоволені своїм князем, звернулися до Чернігівського князя Всеволода Ольговича з проханням, щоб той віддав свого брата Святослава їм на князювання. Всеволод, вислухавши прохання новгородців, прийняв їхню пропозицію [12, с. 157].

Коли Святослав прибув у Новгород, тільки тоді новгородці відпустили Всеволода Мстиславовича із Новгорода до його дядька Ярополка II у Київ [20, с. 159]. Тобто новгородці зняли із княжого столу свого князя за те, що він погано виконував свої функції і запропонували княжий стіл сину Чернігівського князя, на що останній погодився. Але разом із тим вони не відпускали свого вже колишнього князя Всеволода, а тримали його в заручниках, поки у Новгород не приїхав новий князь. Фактично новгородці тримали племінника Великого князя Київського Ярополка в заручниках, поки не прибув Святослав Всеволодович до Новгорода. Новгородці не просто вибрали собі князя, вони вибрали князя із конкурентів Володимировичів.

У 1138 році частина новгородців разом із псковчанами вирішили змістити свого князя Святослава та запросити на князювання Всеволода Мстиславовича. З цією метою вони направили посольство, у яке ввійшов новгородський тисячник Константин Іванков і Дашков Якшич, а від Пскова Жірята Дашков та Міхалка Янович, які, прийшовши до Вишгорода, прислали Всеволода на князювання. Всеволод разом з братом Святополком, отримавши дозвіл від Ярополка, відправилися до Пскова і там

сіли. Багато новгородців, які хотіли Всеволода, зібралися таємно і пограбували будинки та села тих, хто підтримував Святослава [20, с. 160–161]. Він запитав, що зробив не так, що ті повстали проти нього. Чому вони не звернулися до нього, і не сказали йому, що він їм не потрібний. Святослав наголосив, що його з честю в Новгород призывали, то нехай би з честю з Новгорода і відпустили. Якщо ж новгородці проти цього, то чому не покарали винних та не подавили повстання, яке принесло їм збитки та втрату авторитету. Тобто князь сказав, що він за княжий стіл не тримається і якщо його не хочуть, то слід було це сказати і він би пішов сам без всякого насилля і розорення. Новгородці, вислухавши князя, звернулися до нього із словами, що проти нього пішов не увесь Новгород, а тільки мала частина, більшість же людей підтримує його. Після цього новгородці почали шукати і деяких, разом із Константином Нежатиним стражили, а їхні будинки були віддані на пограбування. Тих бояр, які мали гарні відносини із Всеволодом, покарали матеріально. Вони були змушені заплатити кошти, за рахунок чого вдалося зібрати 1500 гривень. Ці кошти мали піти на військо та війну проти Всеволода. Повідомляється, що при розправах багато невинних кинули за ґрати [10, с. 253–254].

Дані події вказують нам на протистояння в Новгороді двох партій, кожна з яких підтримувала свого князя. Новгородці, заради просування своєї креатури, були готові навіть убивати своїх опонентів. Обидві сторони практикували експропріацію майна та використання його проти них же самих.

Розходження в новгородській землі між партіями, які підтримували договір і згідно якого мали правити Мстиславовичі, та прихильниками Ольговичів призвели до прямого конфлікту. У Новгороді перемогла партія Ольговичів, а ті, що підтримували Мстиславовичів закріпилися в Пскові. Отже боротьба за вибір князя призвела до війни між Новгородом та Псковом.

Цього ж року новгородці вирішили все таки прогнати Святослава Ольговича. Причиною став його конфлікт з Юрієм Ростовським та Псковом, із-за чого торгівля несла збитки і на новгородський ринок не поступали жито та сіль. Крім того війська, які прибули із Святославом і стали біля Новгорода вчинили новгородцям багато образ. Тоді новгородці зібрали віче і прийняли рішення, що Святослав має від них піти. Крім того новгородці направили послів до Юрія з бажанням примиритися. У 1138 році в Новгород прибув Ростислав, син Юрія. Вигнаного Святослава до себе взяли смоленчани [15, с. 201, 10, с. 255].

У 1138 році Великим князем Київським став Всеволод Олегович. Юрій Володимирович кинув виклик Київському князю і в 1139 році вирішив йти походом на Київ та позвав новгородців. Новгородці відмовилися допомогти Юрію, тому Ростислав утік із Новгорода до батька. Юрій, дізнавшись, що новгородці відмовилися воювати за нього, взяв Новий Торжок. Новгородці, у свою чергу, послали послів до Києва і знову запросили до себе Святослава Олеговича [13, с. 149–150].

Ми бачимо, що новгородці, коли їм було запропоновано Юрієм здійснити похід на Київ, щоб вигнати звідти Ольговичів, відмовилися брати участь у війні. Насправді це доволі цікавий момент. Новгородці знову могли прийняти участь в поході на Київ, щоб посадити батька свого князя Ростислава. А якщо взяти до уваги, що Ростислав старший син Юрія, то Ростислав з часом міг стати новим князем. Але новгородці відмовилися від того, як йти проти Великого князя Київського, хай навіть це був Ольгович, з яким у них були непрості відносини. На нашу думку, новгородці настільки були розчаровані боротьбою Рюриків за владу в Києві та їх відношенням до них, що вирішили зайняти нейтралітет і відмовилися брати участь у цій війні. Ця подія вказує на те, що Новгород перестала турбувати боротьба за Київський стіл і їх цікавили тільки власні інтереси. Слід

зазначити, що Ростислава новгородці не проганяли, а просто відмовилися брати участь у війні. Ростислав сам утік із Новгорода, а пізніше його батько напав на Новгородську землю та захопив Торжок. Новгородцям нічого не залишалося, як знову звернутися до опонентів Юрія Ольговича та назад запросити Святослава.

У 1140 році новгородці знову прогнали свого князя Святослава, який із собою взяв посадника Якуна і його брата Прокопія. Дізнавшись про це, новгородці стали їх переслідувати та спіймали. Пораненого Якуна хотіли скинути в річку та втопити. Але за них заступився єпископ. Із обох братів взяли штраф і відправили їх в ув'язнення. Після всього новгородці направили свою делегацію, яку очолив єпископ Ніфонт до Всеволода, щоб він дав їм на князювання свого сина Святослава. Але пізніше передумали і, звернувшись до Всеволода Олеговича, сказали йому, щоб не посилав до них ні братів своїх, ні дітей, оскільки вони хочуть бачити тільки нащадків Володимира Всеволодовича, у себе на князювання [20, с. 165].

Татіщев Василь в своїй роботі повідомляв, що новгородці, відмовляючись від претендентів від Ольговичів, аргументували свою відмову тим, що вони Володимиру та його сину Мстиславу обіцяли брати до себе князя тільки їх дітей та внучат на чому хрест цілували. І якщо він не хоче, щоб в Новгороді правив Юрій та його діти, то він має направити до них князювати свого шурина Мстиславовича [10, с. 263–264].

У новгородському літописі повідомляється, що Святослав Олегович втік із Новгорода в 1141 році коли дізнався, що новгородці послали делегацію до Всеволода Ольговича, щоб він дав їм свого сина на князювання [23, с. 7].

Політика новгородського віче була доволі цинічною. Цинізм полягав в тому, що вони перед зазначеними подіями, як вище було сказано, добровільно з власної ініціативи запросили на княжий стіл Святослава Всеволодовича, який був з гілки Святославовичів. Ця кандидатура не відповідала умовам договору і, згідно домовленостей, не могла бути запрошена на князювання. До речі він мав змінити вигнаного Всеволода Мстиславовича, який був внуком Володимира Всеволодовича та сином Мстислава, яким і клялись новгородці, що будуть брати князя тільки із їх нащадків. Тобто коли була політична доцільність, новгородці не зважали на договір, а коли потрібна була підстава відмовити Всеволоду Мстиславовичу, так одразу згадували про даний договір.

Нам не слід розглядати новгородське віче як однорядну систему, в якій досягнуто стабільності та консенсусу. У Новгороді йшла постійна боротьба між політичними угрупованнями. Ймовірно така різка зміна кандидатури була визнана поразкою тих, хто виступав за кандидатуру з Ольговичів та перемоги тих, хто виступав за Мстиславовичів. На нашу думку, причиною дестабілізації в новгородській вертикалі влади був спричинений розкол в партії Ольговичів. Прихильники Ольговичів розкололися на два табори. Меншість продовжувала підтримувати Святослава Ольговича, а більшість висувала кандидатуру сина Всеволода Ольговича. Саме ці події призвели до вигнання Святослава і відправки дипломатичної місії для запрошення сина Всеволода. Не слід виключати, що, можливо, сторонники сина Всеволода провели таємні перемовини із Всеволодом і той погодився із їхніми діями та таємно домовився змістити свого брата Святослава і замінити його своїм сином Святополком. Можливо саме тому новгородці і не боялися викликати гнів Київського князя, проганяючи його брата Святослава. Слід врахувати, що Святослав пішов не один, а взяв із собою посадника Якуна та його брата Прокопія. Отже Святослава продовжував підтримувати посадник та його родина.

У плани новгородців не входило те, що посадник мав відправитися разом із князем. Новгородці, дізнавшись про це, почали переслідування і спіймали Якуна і прийняли

рішення стратити його. І тільки заступництво єпископа призвело до того, що смертну кару замінили на сплату грошей. Із цих подій ми розуміємо, що віче прийняло рішення прогнати князя Святослава, а коли дізналося, що посадник намагався втекти із князем, то вирішили приговорити його до страти. Можливо посадник і тікав із князем, розуміючи, що віче має бажання стратити його. Так як він тікав разом із князем, то, ймовірно, посадника та його брата хотіли вбити за підтримку Святослава. Тобто Святослава не просто вигнали, а й почали переслідувати тих, хто його підтримує. Так, у свій час, як вище було сказано, переслідували в Новгороді прибічників Всеволода Мстиславича. На скільки впливовий був Якун в Новгороді? Сума грошей, яку мав сплатити Якун та Прокопій: з Якуна було взято 1000, а з Прокопія 500 гривень срібла [10, с. 263]. Приблизно Якун мав сплатити 160 кілограм срібла, а Прокопій 80 кілограм срібла. Разом вони мали сплатити 240 кілограм срібла. На скільки велика дана сума? Син Володимира Святославовича Ярослав збирав у новгородській землі 3000 гривень в рік [5, с. 185]. Це приблизно 480 кілограмів срібла. У нашому випадку новгородський клан сплатив 240 кілограмів, тобто половину річного княжого податку з Новгорода за рік. Із суми стає зрозуміло, що клан посадника був доволі багатий і, судячи по посаді Якуна, впливовий. Із-за їх поразки в політичній боротьбі, вони змушені були тікати з Новгорода разом із князем. Їх хотіли вбити і тільки заступництво єпископа спасло. Але вони мусили заплатити неймовірно велику суму, що могла призвести до їх розорення. Це вказує на їх повну поразку в боротьбі та перемозі партії, яка підтримувала кандидатуру сина Київського князя, яка і відправила делегацію до Києва, пропонуючи, щоб князь Всеволод відпустив свого сина Святослава. Чому новгородці хотіли Святослава? Ми вважаємо, що їх влаштувало, що той був старшим сином Всеволода і він був доволі молодим, що давало можливість новгородцям виховати собі князя. Крім того на відміну від дядька його репутація була не настільки зіпсованою. З Новгорода його ще не виганяли, але, ймовірно, перехоплення влади у Новгороді сторонниками Мстиславовичів повністю зруйнували дані плани.

Звісно Київському князю Всеволоду Мстиславовичу не сподобався такий підхід, але хитрі новгородці запропонували компроміс, що якщо Всеволод не хоче в Новгород прислати Юрія або його дітей, то хай направить свого шурина Мстиславовича. До цього Всеволод, як представник чернігівської гілки Святославовичів, намагався з Новгорода витіснити гілку Володимировичів та утвердитися самим. Тому на той час пропозиція новгородців вважалася образливою і не відповідала їх інтересам. Всеволод наказав заточити єпископа, шурина свого Святополка в Берестові. Цілий рік вони перебували в ув'язненні. Проти них почали санкційну війну, суть якої зводилася до того, що у Новгород перестали везти хліб, а новгородських купців стали заарештовувати і кидати за ґрати. Новгородці зібрали віче і розуміючи, що Всеволод не пускає до них Святополка, прийшли до рішення запросити у Юрія Володимировича його сина. Юрій відпустив до новгородців свого сина Ростислава [20, с. 165–166].

Але пізніше було з'ясовано, що Всеволод відпустив Святополка Мстиславовича із заточення і той разом із новгородським єпископом їде до них. Ймовірно, Всеволод дізнався про перемовини новгородців із Юрієм і зрозумів те, що нехай краще в Новгороді буде Святополк Мстиславович, аніж Ростислав Юрійович і відпустив Святополка та утримуваних новгородців і дозволив йому стати Новгородським князем. Новгородці, у свою чергу, отримавши те, на що сподівались, усунули Ростислава на користь Святополка. Коли Святополк зайняв Новгород, Ростислава відпустили до батька [16, с. 293–294].

Політика новгородців змусила Всеволода відпустити новгородського єпископа і людей та Святополка Мстисла-

вовича і послати їх у Новгород. В даній комунікації між новгородським вічем і Київським князем ми знову прослідковуємо тенденцію відстоювання Новгородом своїх власних інтересів і нав'язування князю своєї позиції по доволі дискусійному питанні. Коли князь відмовився від гри, яку запропонував Новгород і почав власну, яка базувалася на безкомпромісності в питанні поступок, новгородці переорієнтувалися на політичного супротивника Всеволода – Юрія. Розуміючи, що прихід сина Юрія недопустимий, Всеволод приймає умови новгородців, і відпускає до них свого шурина, але ті його не приймають. Ця ситуація вказала на нездатність Всеволода передбачати наслідки своїх дій. Дуже пізня реакція на реагування подразників та недооцінка рішучості і хитрості новгородців. Новгородці тричі принизили Всеволода.

Перший раз вони вирішили усунути від управління його брата Святослава.

Другий раз вони запропонували креатуру його сина і самі ж відхилили її, таким чином показавши жадливу нетактовність до Всеволода.

Третій – вони вимагали, щоб він прислав їм свого Святополка Мстиславовича, тим самим заставивши його відмовитися від ідеї посадити в Новгороді нащадків Святослава Володимировича [20, с. 165]. Суть третьої образи полягає в тому, ким саме новгородці вирішили замінити кандидатуру Святополка Мстиславовича. Їхній вибір припав на Ростислава Юрійовича [3, с. 134]. Новгородці розуміли, що для Київського князя кандидатура Юрія або його синів є недопустима, як і недопустимі для новгородців були нащадки Святослава Володимировича, яких вони відмовлялися приймати. Слід згадати, що Святослава Ольговича не раз новгородці проганяли із свого столу. Спочатку новгородці вирішили замінити Святослава на сина Всеволода Олеговича, який мав сприйняти дану ротацію позитивно і нібито було досягнуто компромісу, але вони миттєво переграли ситуацію, відмовившись йому і взагалі відмовилися приймати Ольговичів.

Фактично новгородці розіграли чудову комбінацію, яка дала можливість їм досягнути поставленої цілі та принизити як Всеволода, так і Юрія. Новгородці притримували наступної політики. Коли Всеволодовичі втягнули їх у війну з Юрієм Володимировичем і яку вони почали програвати, новгородці прогнали Всеволодовичів та запросили їх опонентів Ольговичів. Коли Ольговичі почали створювати проблеми в конфлікті, вони перейшли до Юрія. Як тільки в Києві почав князувати Всеволод Ольгович, Юрій вирішив піти війною на Київ але новгородці відмовилися брати участь у війні. Коли син Юрія Ростислав утік із Новгорода, а Юрій почав розоряти землі новгородців, ті знову перейшли на сторону Ольговичів. За цей період новгородці встигли заключити та розірвати союз із всіма трьома силами, переходячи як від однієї до іншої сили.

Отже в 1140 році Новгородським князем повинен був стати Святослав Всеволодович, який мав замінити свого вигнаного дядька Святослава Ольговича. Ця ротація мала б посилити княжу політику, безпосередньо Київського князя, та ослабити в клані позиції Святослава Олеговича.

Так як Святополк був старшим сином Київського князя, він, згідно княжого права, мав право княжити в Новгороді. Чи можемо ми віднести договір Володимира із новгородцями як до джерела всезагального княжого права? Ні, так як Святославовичі не визнавали новгородську землю виключно вотчиною Мономашичів. Коли новгородці розірвали договір із Мономашичами, який був джерелом їх вічевого права та запросили на князювання Святослава Олеговича, то останній погодився на це і був підтриманий своїм кланом [21, с. 7]. Ймовірно, Ольговичі вважали, що Володимир, користуючись слабкістю Святополка II та при підтримці новгородців, зміг змінити дане правило та посадити свого сина і закріпити монополію своїх нащадків у вічевому новгородському праві. Вони порушили тим

самим княже право на користь вічевого, пішовши на побажання новгородців. Княже право не визнавало монополії нащадків Володимира над Новгородом згідно позицій Ольговичів.

Але дана ініціатива мала катастрофічні наслідки для княжої політики Ольговичів. Новгородці змінили рішення і відмовилися прийняти сина Київського князя.

Мотив небажання новгородців прийняти сина Всеволода не витримує критики і є доволі цинічним. Відмова аргументувалася тим, що оскільки правити мали, згідно договору між Володимиром Всеволодовичем та Новгородом, нащадки Володимира Всеволодовича, вони не могли прийняти сина Всеволода, так як він не є нащадком Володимира [10, с. 263–264]. І єдиний компромісний вихід, який вони запропонували – це ухвалити кандидатуру його шурина Святополка Мстиславовича, брата його дружини. Іронія ситуації полягала в тому, що раніше, згідно княжого права, Новгород, за рідким виключенням, був під контролем саме Київського князя, поки новгородці самі ж не почали руйнувати дану систему [20, с. 124, 137].

Складається враження, що новгородці принципово вирішили відстоювати домовленість із Володимиром щодо монополізації влади в землі саме за Мстиславовичами і навіть готові піти проти права Київського князя, щоб відстояти дані домовленості. Проблема щирості новгородців у вірності попередньої домовленості криється в тім, що вони самі прогнали сина Мстислава Всеволода та не запросили на заміну йому іншого нащадка Мстислава Володимировича, а запросили Святослава Олеговича, батько якого був двоюрідним братом Володимира Всеволодовича. Отже Святослав Олегович був з гілки Святославовичів і не мав бути запрошений новгородським вічем із-за договору. Новгородці, запросивши Святослава Олеговича, фактично порушили даний договір та вилучили його із вічевого права Новгорода. Пізніше вони прогнали Святослава та попросили у Юрія Володимировича його сина Ростислава, внука Володимира, але з часом прогнали його та знову запросили Святослава Ольговича. Пізніше вони висунули пропозицію замінити Святослава Ольговича на сина Всеволода Ольговича.

Отже новгородці попередньо перед цими подіями пропонували княжий стіл Святославу Ольговичу та Святополку Всеволодовичу із Ольговичів та Юрію Володимировичу із Всеволодовичів.

Що могло послужити даній динаміці подій? Ми припускаємо, що прихильники, які в свій час підтримували Мстиславовичів і готували повстання у Новгороді та Пскові, були ослаблені після виявлення їхньої змови та розправи над ними, на який час затаїлись і уступили прихильникам Святославовичів та Юрія Володимировича, які почали боротися за Новгород. Пізніше протистояння в середині прихильників Святославовичів і дало їм можливість висунути свою кандидатуру князя. Під час перемовин посли від партії Мстиславовичів давили тим, що якщо Всеволод не хоче, щоб у Новгороді був Юрій або його діти, то йому слід піти на компроміс, яким і був Святополк Мстиславович. Він був з нащадків Мстислава, але разом із тим, він був шурином Всеволода. На думку новгородців це був чудовий вихід із ситуації, щоб Всеволод Олегович зберіг своє обличчя. Фактично новгородці пропонували Всеволоду поганий варіант у вигляді шурина та ще гірший – саме Юрій або хтось із його дітей. Варіант, що його син або хоча б хтось із Святославовичів займе Новгород виключався.

Отже політична боротьба в Новгороді та розкол партії Ольговичів призвели до її ослаблення, чим скористалися прихильники Мстиславовичів, які перехопили владу в Новгороді та відсторонили своїх конкурентів. Вони лобіювали рішення запросити Святополка Мстиславовича.

Проблема ігнорування Всеволода новгородцями могла йти і від нелегітимності влади Всеволода. Всево-

лод, порушуючи лествінчне право, зігнав свого дядька із Чернігова [9, с. 26–27]. Київський стіл, на нашу думку, він теж зайняв не по праву. Звісно Святославовичі мали пріоритетне право зайняти Київ перед Всеволодовичами і в цьому випадку вони могли претендувати на Київ. Але перший пріоритет мали Ізяславовичі [11, с. 95]. Крім того Всеволод Олегович не був старшим в роду і по праву мав би уступити Київ своєму двоюрідному брату Володимирі Давидовичу. Але він не уступив йому Київ а сів сам. Ці обставини вказують на проблеми легітимності Всеволода Ольговича.

Всеволод вирішив піти на конфронтацію із новгородцями. Новгородці у відповідь пішли по самому гіршому сценарію для Всеволода та запросили Ростислава Юрійовича [9, с. 33].

Конфронтація Всеволода з новгородцями призвела до нових політичних змін в інтересах новгородського віче. Прибічники Ольговичів ще більш ослабили свої позиції через невдоволення новгородцями діями князя Всеволода, який відмовлявся від запропонованої ними кандидатури на новгородське князювання Святополка Мстиславовича. Крім того, була затримана їхня делегація. Так як Всеволод не пустив в Новгород свого шурина, то і партія Мстиславовичів залишилася без кандидата, бо не могла привести свого князя до влади в Новгороді із-за його відсутності. Скориставшись цією ситуацією, прихильники Юрія змогли перехопити ініціативу та запросити його сина на князювання в Новгород. Ймовірно прихильники Мстиславовичів не чинили активного супротиву і дали можливість запросити на новгородський стіл Ростислава Юрійовича, який знову став князем. Партія Мстиславовичів вирішила зіграти доволі хитро. Вона допустила прихід Ростислава, розуміючи реакцію Києва. У Києві, коли дізналися, що новгородці запросили Ростислава, то одразу зрозуміли, що прогноз новгородської делегації, яка зарوشувала Мстиславовичів повністю реалізувався. Фактично дії Всеволода Олеговича мали причинно-наслідкове значення та призвели до перехоплення контролю за Новгородом Юрієм через свого сина.

З даних Татищева, Святополк Олегович прогнав Ростислава Юрійовича, але не захотів там княжити, так як новгородці знову почали повставати проти нього. Мстислав хотів порадитися з впливовими новгородцями, щоб дізнатися їхні наміри. Всеволод мав намір зібрати новгородців для того, щоб дізнатись їхні настрої. Ймовірно, він шукав шляхи компромісу та примирення. У цей час Ізяслав Мстиславович звернувся до своєї сестри, дружини Всеволода, щоб вона попросила за свого брата Святополка Мстиславовича. Всеволод на прохання дружини, із-за провалу кандидатури його брата Святослава та, ймовірно, із-за загрози повернення Новгорода під вплив Юрія, погодився на кандидатуру Мстислава, тим саме уступив волі новгородського віче [10, с. 269–270].

Отже, щоб виправити свою попередню помилку, Всеволод дозволив Святополку Мстиславовичу відправитися на князювання до Новгорода. Попередньо ув'язнену делегацію відпустили назад. Отже комбінація новгородців досягнула успіхів і їм вдалося запросити до себе князя, лавіруючи між інтересами Всеволода та Святослава Олеговичів і Юрія Володимировича. У даній ситуації Новгород підірвав авторитет не тільки Всеволода Олеговича, але й і Юрія Володимировича. Новгородці, запрошуючи Ростислава, сина Юрія на князювання в Новгород, використали фактично його, щоб натиснути на Всеволода і заставити його відступити від бажання посадити в них представника дому Ольговичів. Тут спрацювала цікава партія, яка виступала за Святополка Мстиславовича. Вона фактично дала своїм більш слабким опонентам привести в Новгород Ростислава і спокійно чекати на реакцію Всеволода. Коли вони зрозуміли, що Всеволод уступив свої позиції і прийняв варіант компромісу, який новгородці

пропонували йому раніше, і потрібний кандидат вирушив із Києва, вони здійснили переворот, усунувши від управління тих, хто підтримував кандидатуру Ростислава, а самого князя взяли в заручники, щоб Юрій не зміг зірвати їхніх планів. Партія, яка робила ставку на Мстиславовичів перемогла в цій боротьбі так саме як в свій час їм вдалося перемогти Святополка Ізяславовича, щоб відстояти кандидатуру Мстислава Володимировича.

Разом із тим вимальовується цікава картина. Новгородці, користуючись конфліктом між Всеволодом Олеговичем, тодішнім київським князем, та Юрієм Володимировичем, ігноруючи їхню волю та шантажуючи обох князів, змогли усунути їхні креатури із Новгорода та посадити в себе представника роду Мстиславовичів, посилячись, в першу чергу, на договір. Фактично Мстиславовичам вдалося зайняти Новгород ще до приходу в Києві до влади Ізяслава Мстиславовича.

У 1047 році Юрій вимагав від новгородців, щоб вони призначили його сина Ростислава. Новгородці відмовилися, мотивуючи це зобов'язаннями за домовленостями з Мстиславом Володимировичем [10, с. 299]. Ймовірно мається на увазі договір Володимира та Мстислава з новгородським віче.

У 1148 році за наказом Київського князя Ізяслава Мстиславовича відбувається ротація. Брат Київського князя Святополк Мстиславович покидає Новгород, а замість нього приходить син Ізяслава Ярослав [10, с. 322].

Мінливість вірності новгородців розумів і Ізяслав Мстиславович, тому, дізнавшись про перемовин новгородців із Юрієм, розкритикував дані дії, зняв свого брата Святослава.

Новгородці, де правив князь Святополк, просили Юрія миру так як війна із ним розоряла їх землі. Юрій погодився на мир за умови, що новгородці поклянуться, що візьмуть його сина до себе князювати і тільки із його нащадків будуть вибирати собі князя.

З'ясуємо, чи кандидатура Ростислава Юрійовича відповідала умовам договору Володимира. Відповідь на це питання дається в роботах Василя Татищева. Коли Юрій Володимирович вимагав, щоб Мстиславовичів вигнали із Новгорода та прийняли його сина то новгородці відмовили князю. Свою відмову вони мотивували тим, що обіцяли в свій час його батькові Володимирі та старшому братові Мстиславу, що Новгород прийме і не буде виганяти нащадків Мстиславовичів і, що далі будуть вибирати собі князя тільки з їх нащадків [10, с. 321–322]. Отже згідно вічевого новгородського права, Новгородом могли управляти тільки нащадки Мстислава. Фактично договір, який уклали новгородці з Володимиром став джерелом вічевого новгородського права. Інші сини Володимира та їх нащадки не мали права правити Новгородом. І знову ми згадуємо, що Святослава Олеговича та Ростислава Юрійовича новгородці запрошували декілька разів. В нормах вічевого права, яке базувалося на праві запрошувати собі інших князів, які відповідали інтересам новгородської землі, перемагали норми договору, які закріплювали право князювати тільки за Мстиславом та його нащадками.

Нагадуємо, Святослава Олеговича новгородці перший раз обрали ще до приходу в Києві Всеволода і при ньому ж і вигнали його та не прийняли сина Київського князя Всеволода. Ростислава Юрійовича вони теж запрошували без волі Великого князя Київського. У своїх діях вони любили надавати легітимності, мотивуючи свої дії договором між Володимиром та вічем, але не слід забувати, що саме новгородці вигнали сина Мстислава Всеволода. Дане вигнання призвело до розколу між Псковом, який підтримував Всеволода Мстиславовича та Новгородом, який пішов за Святославом Олеговичем.

Новгородці вказали князю, що якщо той хоче посадити у них свого сина то він має стати Великим князем Київським та укласти новий договір, денонсуючи старий.

Даний вихід із ситуації теж викликає наступне питання. Чому вони без волі Київського князя в свій час позвали до себе Святослава Олеговича та пізніше Ростислава Юрійовича? Чому тоді вони могли позвати до себе князювати Ростислава, а на даний час не можуть, адже в той час Юрій теж не був Київським князем? Складається враження, що новгородці згадували про необхідність виконувати вимоги тільки тоді, коли це було в їх інтересах.

Отже після всіх цих ротацій у новгородців вистачило сміливості згадати Київському князю Всеволоду про договір з Володимиром та, мотивуючи необхідністю його виконання, вимагати, щоб Всеволод, ігноруючи інтереси свої, свого сина та брата, направив їм свого шурина князя Святополка Мстиславовича.

Новгородці знову нагадали Володимирі, що аналогічний договір був заключений раніше із його батьком Володимиром і вони не можуть його порушити. Вони нагадали, що дали присягу його старшому братові Мстиславу. Також новгородці аргументували свою відмову тим, що порушити клятву – це великий гріх і, що Новгород з давніх давен належить великому князю і якщо Юрій займе київський стіл, то вони підкоряться його волі [10, с. 321–322].

Із даних обставин виходить, що новгородці в 1141 році проігнорували право Київського князя Всеволода на те, щоб у Новгород призначили його сина [15, с. 203]. Новгородці не захотіли заключити аналогічний договір із Олеговичами, щоб монополізувати владу за їх нащадками.

У 1154 році Ярослава Ізяславовича новгородці вигнали із Новгорода і попросили Ростислава Мстиславовича, щоб той дозволив княжити у них його сину Роману [9, с. 60]. (Офіційно попросили Ростислава Мстиславовича стати князем, але той погодився віддати сина на князювання в Новгород). Ярослава вигнали, коли Київським князем був його батько Ізяслав.

Знову ж дії новгородців були доволі хитрими. Новгородці розуміли, що Ізяслав не може дозволити собі посваритись із-за Новгорода із своїм братом Ростиславом, а тому буде змушений відступитись і прийняти їх волю. Ізяслав мав розуміти, що якщо він не дасть новгородцям свого брата Ростислава, то не тільки погіршить із ним відносини, але й спровокує новгородців відійти від Мстиславовичів та перейти до Юрія. Саме такий прийом вони застосували до Всеволода Ольговича. Саме цікаве те, що новгородці не порушили договору Володимира, адже Ростислав був сином Мстислава. А те, що Київський князь ніякої перешкоди не вчиняв такий ротації, можна судити як його згоду. Хоча, звісно, Ізяслава мало не влаштувати те, що його брат посилив свої позиції за рахунок його сина.

Коли Ізяслав помирав, то дав настанову своєму синові, щоб той мав свого дядька Ростислава за батька і брата та любив його. Ці слова вказують на те, що він не хотів конфронтації своїх дітей із Ростиславом.

Отже Ростиславу вдалося посадити свого сина в Новгороді за підтримки місцевих до того як він став Київським князем. Знову було проігноровано княже право згідно якого в Новгороді мав сидіти син Київського князя.

Як тільки Ростислав став князем, він змінив свого старшого сина Романа на молодшого Давида.

Правління Ростислава в Києві було не довгим і владу взяв Юрій Володимирович. Як тільки новгородці дізналися, що Ростислав Мстиславович уступив Київ Юрію Всеволодовичу, то вигнали Романа із Новгорода і просили сина Юрія Мстислава в 1155 році [20, с. 199].

Отже з 1154 по 1155 рік новгородськими князями були Ярослав Ізяславович, Ростислав та Давид Мстиславовичі, Мстислав Юрійович [18, с. 519, 520, 549]. Всі вони були нащадками Мономаха. Але тільки Ярослав та Роман були нащадками Мстислава, згідно договору між Володимиром та віче мали право правити в Новгороді. Але новгородці усувають старшого в родовій ієрархії Ярослава та обирають молодшого Ростислава. Але новгородці, коли була

така необхідність, поміняли Давида на Мстислава, який не мав права правити в Новгороді згідно договору Мстислава із новгородців.

У 1056 році Мстислав Юрійович покидає Новгород і його місце в 1057 році займає Святослав Ростиславович.

Звертаємо увагу, що у Ростислава Мстиславовича правили в Новгороді три сина (Роман Ростиславович 1154 р., Давид Ростиславович 1154–55 р., Святослав Ростиславович 1157–1160, 1161–1168 р. [18, с. 519–521].

У цілому проаналізуємо, з яких правлячих домів князували в Новгороді. Із дому Мстиславовичів в Новгороді правили: Мстислав Володимирович 1088–1117 р., Всеволод Мстиславович 1117–1132, 1132–1136 р., Святополк Мстиславович 1142–1148 р., Ярослав Ізяславович 1148–1154 р., Роман Ростиславович 1154 р., Давид Ростиславович 1154–55 р., Святослав Ростиславович 1157–1160, 1161–1168 р., Роман Мстиславович 1168–1170 р., Мстислав Ростиславович 1178–1180 р., Ярослав Володимирович 1182–1184, 1187–1196, 1197–1199 р., Мстислав Давидович 1184–1187 р., Всеволод Мстиславович 1119–1221 р., Святослав Мстиславович 1218–1219 р. [18, с. 457–523].

Із дому Юрійовичів в Новгороді правили: Ростислав Юрійович 1138–1142, 1145 р., Мстислав Юрійович 1155–1157 р., Мстислав Ростиславович 1160, 1175–1176, 1177–1178 р., Ярослав Мстиславович 1176–1177 р., Ярослав Всеволодович 1214–1216, 1236, 1225–1228, 1231–1232, 1233–1236 р., Всеволод Юрійович 1122–1123 р. [18, с. 547–554].

Із дому Ольговичів: Святослав Ольгович 1136–1138, 1139–1141, 1142–1144 р., Святослав Всеволодович 1140 р. (Ольгович), Володимир Святославович 1180–1181 р., Ярослав Ярославович 1196–1197 р. [18, с. 400–406].

Без сумніву Мстиславовичі в Новгороді мали самі сильні позиції, що може слугувати аргументом того, що договір закріплював монополію князівської влади саме за Мстиславовичами.

Юрійовичі уступали Всеволодовичам і не могли надовго утримати свої позиції в Новгороді. Причиною може слугувати те, що новгородці закріплювали владу тільки за Мстиславовичами, але не слід забувати, що під час перемовин із Всеволодом Олеговичем щодо кандидатури Новгородського князя, новгородці вказували, що і Юрій має право за договором на Новгород.

Те, що новгородці не хотіли Юрія та його нащадків, на нашу думку, може бути пов'язане із тим, що інтереси Новгорода і Суздаль, а пізніше Володимира пересікалися на півночі. Посилення Юрійовичів на півночі ослаблювали позиції Новгорода, забираючи у нього титул столиці Північної Русі.

Строк безперервного князювання зменшувався, що свідчило про слабкість князівської влади та посилення ролі віче. Саме віче постійно перебувало в боротьбі за приведення до влади свого кандидата в залежності від вигоди для себе.

Висновок. На нашу думку причиною укладання договору служило бажання Володимира перейти в спадкування влади в Київській Русі від лествіничної системи до сеньйоральної, яка була поширена в Західній Європі. Для контролю публічної влади слід було контролювати не тільки Київ, але й Новгород. Закріплення влади за старшим сином та його нащадками мало початись із взяття контролю над Новгородом через укладення договору між Володимиром та новгородським віче. Консенсус між княжою та вічевою новгородською владою мав гарантувати посилення влади Мономашичів на Півночі.

Новгородці, ймовірно, хотіли, щоб їхні князі якомога більше залишалися у них на князюванні. Також вони хотіли повернути свій політичний вплив і знову направляти своїх князів правити в Київ.

Точні умови даного договору нам невідомі. Вічеве право цей договір імпортувало в двох варіантах умов.

Новгородці змінювали його інтерпретацію в залежності від ситуації. В одному випадку вони пояснювали, що договір монополізує владу нащадків Володимира Всеволодовича, як у випадку із Всеволодом Олеговичем. В іншому випадку вони пояснювали, що договір прописував монополізацію влади за нащадками Мстислава. Так аргументували відмову Юрію Володимировичу в праві посадити у Новгороді свого сина.

Отже в новгородському вічевому праві були норми, які суперечили одна одній і виконання їх залежало від політичної ситуації на Русі та яка елітарна група отримувала перемогу в боротьбі за владу у віче. Ті, хто підтримував Олеговичів, не визнавали за необхідність дотримуватися договору Новгорода із Володимиром і лобювали свої креатури, ймовірно, посиляючись на княже право, згідно якого старші родичі мали пріоритет над молодшими в розподілі княжих столів. Та ж сила, що виступала за Мстиславовичів мотивувала легітимність свого кандидата через посилення на цей договір. Партія, яка підтримувала Юрія та його нащадків вважала, що договір стосується всіх нащадків Володимира Всеволодовича, а не тільки його старшого сина. Ні Всеволод Ольгович, ні Юрій Володимирович не визнавали монополію влади Мстиславовичів на Новгород. На нашу думку, княже право не визнавало дого-

вір Володимира із новгородцями, як незмінну константу і вважало пріоритетність волі Київського князя.

Коли в Києві приходили не нащадки Всеволодовичів, даний договір намагались використовувати як привід у відмові кандидата на новгородське князіння від князя Київського, що ослаблювало позиції Києва у Новгороді.

Боротьба в Новгороді між сторонниками Всеволодовичами, Юрійовичами та Олеговичами призвела до ослаблення ролі княжого права та посилення вічевого. Разом із тим послабилася роль правової культури в Новгородській землі і право підганялось під політичну, економічну та військову ситуацію на Русі. Даний договір так і не зміг остаточно закріпити в Новгороді владу за Мстиславовичами, але їх позиції були суттєво сильніші.

На нашу думку, договір призвів до ослаблення позицій Новгорода на півночі за рахунок посилення ролі Суздаля, Ростова та Володимира, так як там укріпили свої позиції Юрій та його нащадки. Також договір сприяв розколу в Мономашичах між Мстиславовичами та Юрієм у боротьбі включно і за Новгород.

Свої мети договір так і не досягнув. Змінити систему спадкування на Русі так і не вдалося. Новгород продовжував втрачати свою вагу в політичному полі Русі. Все більше містечкові інтереси новгородців та амбіції князів уступали закону та посилювали дестабілізацію на Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 1. 648 с.
2. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 2. 633 с.
3. Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентіевская и Троицкая летописи Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
4. Котляр М.Ф. Княжа служба в Київській Русі. К: Інститут історії України НАН України, 2009. 251 с.
5. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Настюк А.А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XII ст. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 468 с.
6. Толочко П.П. Київська Русь. К: Абрис, 1996. 360 с.
7. Грушевський М. Ю. Війми з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
8. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. К: Час, 1994. 328 с.
9. Полное Собрание Русских Летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. 267 с.
10. Татищев В.Н. История Российская с самых древних времен. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Учене-ситете, 1773. Т. 2. 536 с.
11. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі): К: Ін-т історії України НАН України, 2009. 180 с.
12. Полное Собрание Русских Летописей. Псковская Софійская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
13. Полное Собрание Русских Летописей. Новгородская четвертая летопись. Часть 1. Петроград: Типография Я. Башмаков и К., 1915. Т. 4. 320 с.
14. Полное Собрание Русских Летописей. Ипатьевская Летопись. Издание Второе. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова (Надеждинская, 43), 1908. Т. 2. 638 с.
15. Полное Собрание Русских Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1863. Т. 15. 296 с.
16. Полное Собрание Русских Летописей. Летопись по Лаврентіевскому списку. Издание третье. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1897. Т. 1. 632 с.
17. Полное Собрание Русских Летописей. Львовская летопись. Типография М.А. Александрова, 1910. Ч. 1. Т. 20. 418 с.
18. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
19. Полное Собрание Русских Летописей. Ермолинская летопись. Типография М.А. Александрова, 1910. Т. 23. 239 с.
20. Полное Собрание Русских Летописей. Именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
21. Полное Собрание Русских Летописей. Новгородская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. Т. 3. 308 с.
22. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія «Історія країн світу». Львів: вид-во УКУ, 2002. 412 с.
23. Полное Собрание Русских Летописей. Новгородская и Псковская летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1848. Т. 4. 360 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ПРОФЕСІЙНІ СТРЕС-ФАКТОРИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА РІВЕНЬ ОСОБИСТОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

PROFESSIONAL STRESS FACTORS AND THEIR INFLUENCE ON THE LEVEL OF PERSONAL PSYCHOLOGICAL SAFETY OF LAW ENFORCEMENT BODIES EMPLOYEES

Цуркан-Сайфуліна Ю.В., д.ю.н., професорка,
заступниця директора з наукової роботи

Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-3125-4655

Шинделяр Д.М., асистент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін

Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0007-8994-6925

У науковій статті досліджено проблему професійних стрес-факторів у діяльності співробітників правоохоронних органів та з'ясовано особливості їхнього впливу на рівень особистої психологічної безпеки. Проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння феномену стресу, здійснено узагальнення теоретичних положень щодо природи стресових реакцій та їх проявів у професійній діяльності, пов'язаній із підвищеним рівнем ризику та відповідальності. У ході дослідження виконано систематизацію основних груп стрес-факторів, що формуються під впливом організаційних, соціальних, психологічних та екстремальних умов служби, а також визначено їх комплексний і кумулятивний характер.

Здійснено аналіз впливу тривалої дії професійних стрес-факторів на психофізіологічний стан, емоційну сферу та когнітивні процеси правоохоронців, що безпосередньо відображається на здатності до саморегуляції, прийняття виважених рішень і збереження внутрішньої стабільності. Визначено, що хронічна напруга сприяє поступовому виснаженню адаптаційних ресурсів особистості, формуванню станів психологічної вразливості та зниженню рівня особистої психологічної безпеки. Узагальнено підходи до розуміння психологічної безпеки як динамічного стану, що залежить від балансу між інтенсивністю стресових впливів і наявними внутрішніми та зовнішніми ресурсами їх подолання.

Окрему увагу приділено питанням подолання негативного впливу професійних стрес-факторів. Здійснено узагальнення напрямів зниження психоемоційної напруги, що охоплюють розвиток навичок емоційної саморегуляції, формування ефективних стратегій опанування складних ситуацій, удосконалення системи психологічної підтримки та оптимізацію організаційних умов професійної діяльності. Визначено значення комплексного підходу до забезпечення психологічної стійкості співробітників правоохоронних органів як необхідної умови збереження їхнього ментального здоров'я, професійної надійності та ефективного виконання службових завдань у довгостроковій перспективі.

Ключові слова: професійний стрес, стрес-фактори, правоохоронні органи, психологічна безпека, психоемоційна напруга, подолання стресу, психологічна стійкість.

The scientific article examines the problem of professional stress factors in the activities of law enforcement officers and elucidates the specifics of their impact on the level of personal psychological safety. Modern scientific approaches to understanding the phenomenon of stress were analyzed, theoretical propositions regarding the nature of stress reactions and their manifestations in professional activities associated with an increased level of risk and responsibility were summarized. In the course of the study, the main groups of stress factors formed under the influence of organizational, social, psychological and extreme service conditions were systematized, and their complex and cumulative nature was determined.

An analysis of the impact of long-term professional stress factors on the psychophysiological state, emotional sphere and cognitive processes of law enforcement officers, which is directly reflected in the ability to self-regulate, make balanced decisions and maintain internal stability, was carried out. It was determined that chronic stress contributes to the gradual exhaustion of the adaptive resources of the individual, the formation of states of psychological vulnerability and a decrease in the level of personal psychological safety. Approaches to understanding psychological safety as a dynamic state that depends on the balance between the intensity of stressful influences and the available internal and external resources to overcome them are summarized.

Particular attention is paid to the issue of overcoming the negative impact of professional stress factors. A generalization of the directions for reducing psycho-emotional stress, including the development of emotional self-regulation skills, the formation of effective strategies for mastering difficult situations, the improvement of the psychological support system, and the optimization of organizational conditions of professional activity has been carried out. The value of a comprehensive approach to ensuring the psychological stability of law enforcement officers is determined as a necessary condition for preserving their mental health, professional reliability and effective performance of official tasks in the long term.

Key words: professional stress, stress factors, law enforcement agencies, psychological safety, psycho-emotional stress, overcoming stress, psychological resilience.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження професійних стрес-факторів та їхнього впливу на рівень особистої психологічної безпеки співробітників правоохоронних органів зумовлена сучасними умовами функціонування правоохоронної системи, що характеризуються підвищеним рівнем соціальної напруженості, зростанням професійних ризиків і постійним перебуванням праців-

ників у ситуаціях невизначеності та загрози. Службова діяльність у цій сфері пов'язана з інтенсивним психоемоційним навантаженням, необхідністю оперативного прийняття відповідальних рішень, взаємодією з агресивним або травмованим контингентом, а також високим рівнем суспільної відповідальності. Сукупність зазначених чинників формує стійке стресове середовище, яке без належ-

ної психологічної підтримки та науково обґрунтованих механізмів профілактики може призводити до виснаження адаптаційних ресурсів особистості, зниження професійної мотивації та порушення психологічної рівноваги.

У цьому контексті особливої значущості набуває дослідження впливу професійних стрес-факторів саме на рівень особистої психологічної безпеки співробітників правоохоронних органів як інтегративного показника здатності зберігати внутрішню стійкість, ефективну саморегуляцію та психічне здоров'я в умовах тривалого стресу. Недостатня увага до зазначеної проблематики може мати негативні наслідки не лише для окремого працівника, але й для ефективності діяльності правоохоронних органів загалом, зокрема через зростання професійного вигорання, помилок у службовій діяльності та зниження рівня довіри суспільства. Саме тому наукове осмислення природи професійних стрес-факторів, їх класифікації та механізмів впливу на психологічну безпеку є важливим і своєчасним завданням сучасних міждисциплінарних досліджень у галузі права, психології та безпекознавства.

Мета статті полягає у дослідженні професійних стрес-факторів та їхнього впливу на рівень особистої психологічної безпеки співробітників правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність працівників правоохоронних органів характеризується високим рівнем психоемоційної напруги, що зумовлюється постійною взаємодією з джерелами небезпеки, конфліктними ситуаціями, криміногенним середовищем та необхідністю прийняття відповідальних рішень у невизначених умовах, що істотно підвищує ризик виникнення стресових станів. У ході виконання службових завдань працівники стикаються з загрозами для життя і здоров'я, інтенсивним робочим навантаженням, негативними соціальними реакціями, нерівномірним розподілом обов'язків, недостатністю ресурсного забезпечення та морально-психологічного супроводу, що посилює вплив стресогенних факторів на їхню поведінку та емоційну стійкість.

Як підкреслює Т. В. Циганчук, у сучасній науковій літературі підходи до визначення феномену стресу традиційно диференціюються на дві ключові групи:

1. Перша група, розглядає стрес як ендегенний стан організму, відштовхуючись від концепції гомеостазу і класичної теорії загального адаптаційного синдрому Ганса Сельєта та визначає, що ключовим критерієм ідентифікації стресу слугують об'єктивні зміни фізіологічних функцій організму людини. У межах даної групи розрізняють емоційні психічні стани за рівнем психофізіологічної активності (підвищеної або зниженої), причому сам стрес, поряд із хвилюванням, тривогою, страхом і фрустрацією, визначається як нормальний психологічно дискомфортний стан з підвищеною психофізіологічною активністю.

2. Друга група теоретичних концепцій акцентує увагу на психологічній складовій стресу, прагнучи відокремити його від суто медико-біологічних аспектів та асоціювати, насамперед, із психологічною напруженістю та іншими емоційними явищами. Для дослідників цієї групи характерне розуміння стресу як стану, що виникає в контексті певної діяльності або ситуації, причому особлива увага приділяється характеру зрушень, які відбуваються в процесі цієї діяльності, та впливу стресу на працездатність [1, с. 671–672]. Окремий важливий напрямок таких досліджень зосереджений на вивченні залежності між рівнем стресу, працездатністю та загальним станом здоров'я фахівців різного профілю, що наразі визнається одним із найбільш актуальних питань психології професійного здоров'я.

В загальному розумінні, як зауважує Я. С. Приходченко, стрес являє собою комплексну фізіологічну та психологічну реакцію організму, що виникає у відповідь на зовнішні або внутрішні подразники, інтенсивність яких перевищує адаптаційний потенціал індивіда, призво-

даючи до мобілізації внутрішніх ресурсів і подальших змін у функціонуванні систем організму [2, с. 130]. Цей стан може бути класифікований за природою чинника на фізіологічний, спричинений фізичними факторами (як-от захворювання або надмірне фізичне навантаження), та психологічний, зумовлений емоційними та ментальними переживаннями, а також за тривалістю впливу – на гострий та хронічний, причому останній, як тривалий вплив стресорів, несе ризик виснаження адаптаційних механізмів організму людини і розвитку серйозних патологічних станів здоров'я. Тривала дія стресу, особливо у його хронічній формі, чинить системний негативний вплив на здоров'я, яке проявляється у фізіологічній сфері через активацію виділення катехоламінів (зокрема, адреналіну та кортизолу), що є чинником ризику розвитку серцево-судинних, імунних і гастроінтестинальних захворювань, а також порушує цикл сну та впливає на харчову поведінку особи. У психологічній площині тривалий стрес значно підвищує вразливість до депресивних та тривожних розладів, спричиняє розвиток синдрому професійного вигорання, що характеризується емоційним виснаженням і втратою мотивації, а в разі травматичного досвіду може призвести до формування посттравматичного стресового розладу з повторним переживанням травми; окрім того, стресові стани негативно позначаються на когнітивних функціях, зокрема значно погіршуючи пам'ять, знижуючи концентрацію уваги та ускладнюючи здатність індивіда до ефективного прийняття рішень і засвоєння нової інформації [2, с. 130–131].

В сфері правоохоронної діяльності в умовах тривалого впливу стресових чинників формується поступове виснаження адаптаційних можливостей особи, що виявляється у зниженні професійної мотивації, погіршенні здатності до саморегуляції, порушенні концентрації уваги, виникненні тривожності, дратівливості та емоційної нестабільності у працівників правоохоронних органів, а також у зменшенні здатності швидко і об'єктивно оцінювати службові ситуації. Такі зміни не лише ускладнюють виконання професійних обов'язків правоохоронцями, але й створюють додаткові ризики для прийняття неефективних або помилкових рішень у критичних умовах, що безпосередньо впливає на рівень особистої психологічної безпеки працівника та загальну результативність правоохоронної діяльності. Таким чином, стрес у професійній діяльності правоохоронців має комплексний характер, охоплює когнітивну, емоційну та поведінкову сфери, і потребує системного та цілеспрямованого дослідження для створення ефективних механізмів профілактики, збереження психічного здоров'я і забезпечення стабільності та надійності функціонування правоохоронної служби. А вивчення стрес-факторів у сфері правоохоронної дає змогу глибше осмислити природу стресових реакцій, визначити найбільш уразливі аспекти професійної взаємодії, а також розробити науково обґрунтовані підходи до їх нейтралізації.

Як підкреслює Я. С. Приходченко «Стресові фактори – це зовнішні або внутрішні подразники, які викликають у людини напругу, тривогу та інші негативні емоційні стани. Вони можуть бути різноманітними за своєю природою і впливати на людину по-різному, залежно від її особистих якостей, життєвого досвіду та умов, у яких вона перебуває» [2, с. 131–132]. Автор, також зауважує, що аналіз природи стресових чинників свідчить про їхній багатогранний вплив на психофізіологічний стан людини, що вимагає глибокого розуміння їхньої структури для ефективного управління здоров'ям [2, с. 133].

Зауважимо, що стрес-фактори для працівників правоохоронних органів мають комплексний та специфічний характер, оскільки вони зумовлені постійною необхідністю виконання службових завдань у ситуаціях, пов'язаних із ризиком для життя, високою відповідальністю за безпеку

громадян та щоденним зіткненням із проявами соціальної девіації. У межах цієї професійної групи соціальне середовище стає специфічним джерелом напруги, де високі суспільні очікування щодо бездоганності морального вигляду та професійної ефективності створюють постійний психологічний тиск. Прагнення відповідати стандартам успіху часто супроводжується внутрішніми конфліктами, зумовленими необхідністю балансувати між суворим дотриманням букви закону та реальними викликами практичної діяльності, що посилює страх перед професійною дискредитацією або соціальною ізоляцією з боку цивільного населення. Окрім інтенсивного фізичного навантаження та хронічного порушення режиму праці й відпочинку, ключове місце в структурі професійного стресу посідає психологічний тиск, викликаний жорсткою субординацією, надмірним контролем з боку керівництва та потребою в миттєвому прийнятті правомірних рішень в умовах жорстких часових обмежень. Особливої гостроти набуває ціннісна дисонансія та необхідність стримування власних емоцій при взаємодії з агресивним середовищем, що за умов тривалої служби призводить до накопичення психо-емоційної напруги і професійного вигорання. Додатковим дестабілізуючим тягарем виступають зовнішні обставини, такі як загальна соціально-політична нестабільність, зростання рівня злочинності та глобальні загрози, зокрема наслідки агресії з боку росії, що змушують правоохоронців працювати на межі психологічних можливостей у стані постійної підвищеної тривожності. Хронічне фізичне виснаження, спричинене дефіцитом сну та постійною гіперпильністю, створює стійкий кумулятивний ефект, за якого взаємонакладання професійних, соціальних і особистісних стресорів призводить до вичерпання резервних можливостей організму, деформації адаптаційних механізмів особистості та потребує впровадження спеціалізованих систем психологічної підтримки та відновлення.

Формами прояву впливу стрес-факторів на працівників правоохоронних органів є розгалужена система деструктивних змін, що охоплюють поведінкову, інтелектуальну, емоційну та психосоматичну сфери життєдіяльності особистості. На фізіологічному рівні інтенсивна стресова напруга маніфестується через стійкі порушення функціонування серцево-судинної системи, зокрема прискорення частоти пульсу, лабільність артеріального тиску та зміну ритму серцевих скорочень, що супроводжується відчуттям сухості в роті та спрагою. Глибокі психосоматичні розлади виявляються у зміні біоелектричної активності головного мозку, порушенні мовних функцій, треморі кінцівок і голосу, а також у м'язовому напруженні, яке негативно корелює з точністю та координацією професійних рухів. Окрім цього, стресовий стан правоохоронця суттєво деформує сенсомоторні показники, що проявляється у зниженні гостроти зору, зміні порогів світлової чутливості та збільшенні часу реакції на рухомі об'єкти, що є критично важливим в умовах несення служби. Одночасна трансформація шкіряно-гальванічної реакції, зниженого рефлексу та характеристик почерку свідчить про системну дезорганізацію психофізіологічних процесів, яка за умови тривалого впливу призводить до виснаження адаптаційного потенціалу та зниження загальної ефективності виконання службових обов'язків [1, с. 672–673].

Для подолання впливу дії стрес-факторів на працівників правоохоронних органів необхідно реалізувати комплексну стратегію, що базується на активізації адаптивного потенціалу особистості та розвитку вміння ефективно використовувати внутрішні й зовнішні ресурси для нівелювання психоемоційної напруги. Напрями подолання впливу стрес-факторів на працівників правоохоронних органів охоплюють комплексну систему заходів, спрямованих на зміцнення психологічної стійкості, відновлення адаптаційних ресурсів та оптимізацію умов професійної діяльності. Пріоритетним вектором є впровадження про-

грам психологічної підготовки та супроводу, які включають навчання правоохоронців технік саморегуляції, методик контролю емоційного стану в екстремальних ситуаціях та розвиток копінг-стратегій для ефективного подолання посттравматичних стресових розладів. Важливе значення має організаційна складова, що передбачає раціоналізацію графіків несення служби, забезпечення належного балансу між працею та відпочинком, а також покращення морально-психологічного клімату в колективах через розвиток системи професійної підтримки та довіри. Окремим напрямком виступає психосоматична реабілітація, яка базується на застосуванні методів біологічного зворотного зв'язку, прогресивної м'язової релаксації та занять фізичною культурою для нівелювання м'язової напруги та стабілізації серцево-судинної системи. В умовах тривалої загрози, зумовленої агресією з боку росії, критично важливим стає створення спеціалізованих центрів медико-психологічної допомоги, де фахівці забезпечують декомпресію та відновлення ментального здоров'я особового складу. Крім того, стратегічним напрямком є підвищення рівня правової та соціальної захищеності працівників, що дозволяє знизити рівень тривожності щодо фінансової стабільності та майбутнього, сприяючи збереженню професійної мотивації і запобіганню емоційному вигоранню в довгостроковій перспективі.

Наприклад, щодо особливого значення копінг-процесу, як психологічного фактору подолання стресу наголошує у своїх дослідженнях Х. Р. Стельмашук. Зокрема, автор зауважує, що копінг-процес – це динамічна сукупність когнітивних та поведінкових зусиль особистості, спрямованих на подолання, мінімізацію або адаптацію до зовнішніх і внутрішніх вимог, які оцінюються людиною як такі, що виснажують або перевищують її психофізіологічні ресурси. У контексті діяльності правоохоронних органів цей процес виступає ключовим механізмом психологічного захисту, що дозволяє працівнику зберігати професійну працездатність і емоційну стабільність в умовах критичних навантажень. Копінг-процес охоплює постійну трансформацію стратегій реагування залежно від зміни ситуативних умов, починаючи від первинної оцінки загрози та закінчуючи застосуванням конкретних методів опанування стресу. Ефективність цього процесу визначається здатністю особистості гнучко переключатися між проблемно-орієнтованими стратегіями, спрямованими на усунення джерела напруги, та емоційно-орієнтованими підходами, що дозволяють регулювати внутрішній стан. В умовах системного тиску, зокрема при виконанні завдань у зоні бойових дій або при ліквідації наслідків агресії з боку росії, копінг-процес трансформується у стійку систему професійного виживання, яка забезпечує не лише збереження ментального здоров'я правоохоронця, а й запобігає деструктивним змінам особистості та професійній деформації.

Висновки. Сфера правоохоронної діяльності характеризується системною дією стрес-факторів, які мають складну та багатовимірну природу і формуються під впливом службових, соціальних та особистісних обставин. Постійна загроза безпеці, високий рівень відповідальності, жорсткі часові обмеження, емоційно напружена взаємодія з конфліктним середовищем і організаційний тиск створюють стійке стесотворююче середовище, що супроводжує професійну діяльність правоохоронця. Накопичувальний характер таких чинників призводить до порушення адаптаційної рівноваги, зниження здатності до концентрації, емоційної стабільності та ефективного контролю поведінки, що безпосередньо впливає на внутрішній стан захищеності особистості.

Тривала дія професійних стрес-факторів зумовлює глибокі зміни у психофізіологічному функціонуванні, проявляючись у зростанні емоційної напруги, дратівливості, виснаженні внутрішніх ресурсів і деформації

механізмів саморегуляції. В умовах хронічного навантаження послаблюється здатність до раціональної оцінки службових ситуацій, ускладнюється прийняття виважених рішень, зростає ризик помилкових дій у критичних обставинах. Такі процеси формують небезпечне поєднання психологічної вразливості та професійної відповідальності, що підвищує загрозу як для самого працівника, так і для результативності правоохоронної діяльності загалом.

Подолання негативного впливу стрес-факторів потребує комплексного підходу, орієнтованого на відновлення

та підтримання адаптаційного потенціалу особистості. Вирішальне значення має розвиток ефективних стратегій опанування напружувальних ситуацій, формування навичок емоційної саморегуляції, забезпечення системної психологічної підтримки та оптимізація організаційних умов служби. Поєднання індивідуальних і інституційних механізмів зниження стресової напруги створює передумови для збереження психологічної стійкості, нейтралізації деструктивного впливу професійних стресорів і підтримання належного рівня особистої психологічної безпеки співробітників правоохоронних органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Циганчук Т.В. Стрес у професійній діяльності. *Проблеми сучасної психології*: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. 2015. Вип. 30, С. 669–678. URL: <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/158121/157515> (дата звернення: 10.11.25)
2. Приходченко Я.С. Стресові фактори та рівень контролю за своїм життям. *UNIVERSUM*. 2024. № 12. С. 131–136. URL: <https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/1218/1230> (дата звернення: 11.11.25)
3. Стельмашук Х. Р. Психологічні фактори подолання стресу. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2015. Вип. 29. С. 671–68. URL: <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/158387/157742> (дата звернення: 11.11.25)

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.25:355.01(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/7>

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

LOCAL SELF-GOVERNMENT UNDER MARTIAL LAW

Литовченко В.Р., студентка II курсу факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0002-6203-5973

Тютюнник Д.В., студентка II курсу факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0005-9527-4454

Чиркін А.С., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

науковий співробітник

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

orcid.org/0000-0002-3777-4515

У роботі висвітлено особливості правового режиму функціонування органів місцевої влади після 2022 року, охарактеризовано механізми делегування повноважень військовим адміністраціям і визначено їх вплив на систему управління, ухвалення рішень та організацію публічних послуг. Проаналізовано тенденції бюджетної динаміки у 2022–2025 роках на основі відкритих даних Мінфіну та порталів публічних фінансів, окреслено структуру доходів і видатків територіальних громад, а також зміни у пропорціях між власними надходженнями та міжбюджетними трансфертами. Деталізовано напрями перерозподілу коштів на пріоритети воєнного часу – безпекові заходи, соціальну підтримку, забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, відновлення пошкодженої інфраструктури та утримання критично важливих об'єктів.

Особливу увагу приділено ролі військових адміністрацій як елементу забезпечення безперервності управління на територіях з підвищеним рівнем загрози. Наведено приклади функціонування вертикалі взаємодії між місцевими радами, обласними військовими адміністраціями та центральними органами влади. Розглянуто процедурні аспекти роботи рад у дистанційному форматі, спрощені механізми скликання сесій, ухвалення рішень і здійснення виконавчих функцій. Узагальнено вплив демографічних змін і масштабного переміщення населення на місцеві системи соціального захисту та адміністративні сервіси. Показано, як ресурси державних програм, зокрема «єВідновлення», поєднуються з можливостями місцевих бюджетів і підтримують відбудову житлового фонду та інтеграцію ВПО.

У дослідженні систематизовано актуальні виклики, з якими стикаються громади: зміна бюджетних пріоритетів, необхідність оперативної координації з військовими структурами, навантаження на соціальні служби та потреба у стандартизації процедур оприлюднення управлінських рішень. Отримані результати формують цілісне уявлення про функціонування місцевого самоврядування в умовах кризи та окреслюють напрями подальшого розвитку системи управління, включно з удосконаленням фінансової політики, регуляторних процедур та інструментів забезпечення стійкості громад.

Ключові слова: міське самоврядування, воєнний стан, військові адміністрації, місцеві бюджети, внутрішньо переміщені особи.

The paper highlights the features of the legal regime for the functioning of local authorities after 2022, characterizes the mechanisms for delegating powers to military administrations, and determines their impact on the management system, decision-making, and organization of public services. The trends in budget dynamics in 2022–2025 are analyzed based on open data from the Ministry of Finance and public finance portals, outlines the structure of revenues and expenditures of territorial communities, as well as changes in the proportions between own revenues and intergovernmental transfers. The directions of redistribution of funds to wartime priorities are detailed – security measures, social support, housing for internally displaced persons, restoration of damaged infrastructure, and maintenance of critically important facilities.

Particular attention is paid to the role of military administrations as an element of ensuring continuity of management in territories with an increased level of threat. Examples of the functioning of the vertical of interaction between local councils, regional military administrations and central authorities are given. The procedural aspects of the work of councils in a remote format are considered, simplified mechanisms for convening sessions, adopting decisions and exercising executive functions are considered. The impact of demographic changes and large-scale population displacement on local social protection systems and administrative services is summarized. It is shown how the resources of state programs, in particular "eRecovery", are combined with the capabilities of local budgets and support the reconstruction of the housing stock and the integration of IDPs. The study systematizes the current challenges faced by communities: changing budget priorities, the need for operational coordination with military structures, the burden on social services and the need to standardize procedures for publishing administrative decisions. The results obtained form a holistic picture of the functioning of local self-government in times of crisis and outline directions for further development of the management system, including improving financial policy, regulatory procedures and tools for ensuring the sustainability of communities.

Key words: local government, martial law, military administrations, local budgets, internally displaced persons.

Вступ. Місцеве самоврядування в Україні перебуває у режимі високої напруги, оскільки з 2022 року громади функціонують в умовах воєнного стану, трансформації системи управління та постійних безпекових загроз. У цих умовах органи місцевої влади виконують подвійну функцію: забезпечення життєдіяльності населення та підтримання обороноздатності держави на локальному рівні. Паралельно з цим громади мають здійснювати оперативне бюджетне планування, реагувати на руйнування інфраструктури, забезпечувати розміщення внутрішньо переміщених осіб і відновлювати критично важливі об'єкти. Підвищені ризики вимагають адаптивності, гнучких управлінських рішень і здатності до координації з військовими адміністраціями та центральними органами влади [8, с. 138].

Наведемо також проблематику теми. Воєнний стан створив для системи місцевого самоврядування комплекс викликів, які потребують негайного реагування та глибокого аналітичного осмислення. Громади працюють у ситуації постійної безпекової невизначеності, що ускладнює стабільне функціонування органів влади, порушує звичні механізми ухвалення рішень і вимагає створення нових форматів взаємодії з військовими адміністраціями. Додатковим фактором є різке зростання обсягу повноважень, пов'язаних із цивільним захистом, евакуацією, гуманітарною підтримкою та відновленням інфраструктури, що змінює стратегічні орієнтири місцевої політики.

Суттєвим викликом стає трансформація фінансової бази громад: зменшення власних доходів, збільшення залежності від трансфертів, переорієнтація видатків на оборонні та соціальні потреби. Така зміна структури ресурсів обмежує можливості розвитку, створює тиск на бюджетне планування та потребує запровадження нових підходів до управління місцевими фінансами. Також загострюється проблема забезпечення житлом і соціальними послугами мільйонів внутрішньо переміщених осіб, що впливає на демографічну структуру громад, навантаження на інфраструктуру та ефективність роботи соціальних установ.

Окремого аналізу потребує питання прозорості та підзвітності у взаємодії між місцевими радами та військовими адміністраціями, адже під час кризових ситуацій зростає ризик фрагментації управлінських процесів, ускладнюється доступ до нормативних актів і посилюється потреба в уніфікованих процедурах ухвалення рішень.

Організація влади та прийняття рішень у громадах. У період воєнного стану повноваження органів місцевого самоврядування функціонують у спеціальному правовому режимі, визначеному Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. Згідно зі змінами, ухваленими після 24.02.2022, передбачено можливість тимчасового делегування частини повноважень місцевих рад військовим адміністраціям у разі неможливості забезпечення належного управління або загроз безпеці. Військові адміністрації населених пунктів утворюються відповідно до статей 4, 10 та 15 цього Закону, а їх керівники набувають компетенцій щодо організації життєдіяльності на відповідних територіях, включно з ухваленням обов'язкових для виконання рішень [6, с. 93].

Порядок роботи рад в умовах воєнного стану також регулюється Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР, який у 2022–2023 роках був доповнений нормами щодо функціонування органів влади за умов неможливості проведення пленарних засідань. Зокрема, передбачено дистанційне голосування та спрощені процедури скликання сесій ради і роботи виконавчих органів.

Закон передбачає, що військові адміністрації можуть здійснювати повноваження органів місцевого самоврядування у сферах цивільного захисту, мобілізаційної підготовки, забезпечення правопорядку, організації евакуації

населення та розподілу гуманітарних ресурсів. При цьому місцеві ради, які продовжують роботу, зосереджуються на бюджетних рішеннях, підтримці комунальної інфраструктури, соціальних послугах і забезпеченні умов для функціонування критичних об'єктів [5, с. 115].

У практиці 2022–2025 років простежується тенденція тісної координації між радами, військовими адміністраціями та обласними військовими адміністраціями, що забезпечує узгоджене реагування на безпекові та гуманітарні виклики. У громадах Харківської, Донецької, Херсонської та Запорізької областей створення військових адміністрацій дозволило підтримати керованість територій у критичних умовах та відновити базові механізми управління після активних бойових дій.

На сайті Харківської обласної військової адміністрації ведеться окремий розділ «Розпорядження та накази» з поділом за роками 2022–2025, що дає змогу простежити регулярність ухвалення та публікації документів і зворотну динаміку під час пікових загроз. Для ілюстрації регулярності можна навести конкретні приклади: розпорядження № 131В від 19.08.2022, № 289В від 22.06.2023, № 348В від 28.05.2024 та низка актів 2025 року. Така безперервність підтверджує сталість адміністративних процесів попри бойові дії.

На рівні обласної взаємодії правова основа делегування та координації визначена Законом України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII, а мережа військових адміністрацій утворена Указом Президента № 68/2022 від 24.02.2022. Це створило вертикаль прийняття рішень, у межах якої акти ХОБА мають нормативний характер і публікуються централізовано, а комунікація з громадами відбувається через розпорядчі документи та регламентовані канали.

Наявна багатоканальна публікація забезпечує базову підзвітність, однак виявляє потребу у стандартизації процесів ухвалення та оприлюднення актів. Вимога до уніфікації метаданих (номер – дата – вид акта – предмет регулювання – статус чинності), синхронізації форматів на рівні ОВА та рад і централізованих АРІ-вивантажень підвищила б якість контролю та швидкість прийняття рішень у громадах з ВА і без них.

Мережа військових адміністрацій населених пунктів (ВА НП) в Україні набуває чіткого масштабу: за даними порталу «Децентралізація» станом на 24 квітня 2024 року функціонувало 192 військові адміністрації населених пунктів. Цей факт свідчить про суттєву трансформацію управлінської карти країни в умовах воєнного стану, оскільки такі адміністрації утворюються указами.

Бюджетні ефекти масштабного створення ВА мають як позитивні, так і ризикові аспекти. З одного боку, централізована система управління, встановлена ВА, може дозволити економії за рахунок спрощених процедур та оперативного перерозподілу ресурсів на критичні потреби, оскільки військова адміністрація у межах Закону № 389-VIII виконує повноваження рад і виконавчих органів у разі неможливості їх функціонування. З іншого боку – додаткові адміністративні витрати на створення апарату, забезпечення логістики, координації з місцевими радами та фінансування спеціальних заходів можуть створювати навантаження на місцеві бюджети в умовах скорочення доходів громад у воєнний час [3].

Розмежування повноважень військових адміністрацій. Чітке визначення компетенцій є основою керованості територій та узгодженості управлінських дій. У структурі публічного управління функціонують обласні та районні військові адміністрації, військові адміністрації населених пунктів, а також органи місцевого самоврядування, які продовжують виконувати власні повноваження у межах чинного законодавства. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» встановлює, що військові адміністрації можуть тимчасово здійснювати окремі або всі

повноваження місцевих рад та їх виконавчих органів у разі неможливості їх належного функціонування. Така модель передбачає дворівневий характер управління: обласна військова адміністрація формує стратегічні рішення і координує безпекову та гуманітарну політику регіону, тоді як військові адміністрації населених пунктів відповідають за оперативне реагування, підтримання життєдіяльності, організацію евакуації, розподіл ресурсів і забезпечення правопорядку на конкретній території.

У громадах, де місцеві ради продовжують повноцінно працювати, відбувається чітке розмежування функцій: військові адміністрації реалізують завдання, пов'язані з обороною, мобілізаційною підготовкою та цивільним захистом, тоді як органи місцевого самоврядування зосереджуються на бюджетному процесі, комунальному господарстві, соціальних послугах і відновленні інфраструктури. Такий розподіл забезпечує ефективність управління в умовах підвищеної загрози та дозволяє уникнути дублювання повноважень. Водночас практичний досвід 2022–2025 років показує, що ключовим чинником результативності є налагоджена система вертикальної координації між адміністраціями різних рівнів, синхронізація розпорядчих актів та спільне планування ресурсів.

Фінансова спроможність громад і пріоритети видатків 2022–2025. Упродовж 2022–2025 рр. місцеві бюджети України зазнали значних коливань доходів і видатків, що відображено у відкритих дашбордах Міністерства фінансів України та Національне агентство з питань запобігання корупції-порталі «OpenBudget». Наприклад, за даними Міністерства фінансів на 01.07.2025 надійшло до місцевих бюджетів 368,4 млрд грн доходів, з яких міжбюджетні трансферти становили 103,5 млрд грн, або 28,1% доходів. У 2023 р. власні доходи місцевих бюджетів зросли на +11,0% (+43,8 млрд грн) порівняно з 2022 р. Водночас помісячна динаміка показує, що доходи у вересні, листопаді й грудні 2023 р. були від'ємними (-1,4 млрд грн; -26,2 млрд грн; -67,3 млрд грн) через вилучення військового ПДФО.

Аналіз поквартальної структури за 2022–2025 роки дозволяє виділити «пікові» місяці та провали. Так, початок 2022 р., зокрема березень-квітень, зазнав падіння надходжень через початок повномасштабної агресії, тоді як вже в травні 2022 р. доходи громад перевищили рівень довоєнного 2021 р. У 2023 р. піки спостерігались у січні (+22,2 млрд грн) проти аналогічного періоду попереднього року, натомість кінець 2023 р. мав чітке падіння через вилучення військового ПДФО. Використання дашбордів OpenBudget та LOGICA-платформи Міністерства фінансів дозволяє відстежувати доходи/видатки в розрізі громад, що створює основу для аналізу перерозподілів ресурсів [1, с. 227].

Щодо видатків – за 2023 р. надходження до місцевих бюджетів перевищили видатки на 5,8 млрд грн. Структурно понад 60% доходів становили податкові надходження, 27% – трансферти. У той же час у 2022 р. фінансування капітальних видатків місцевих бюджетів скоротилось: наприклад, в Києві капітальні видатки зменшились майже на 11 млрд грн. Ця динаміка вказує, що частка видатків на «утримання» зросла, що робить громади менш фінансово гнучкими. На мій погляд, це підтверджує теорію про те, що воєнний стан змінює не лише обсяг ресурсів, а й їхню структуру – із фокусом на поточні витрати замість інвестицій.

Попри позитивну динаміку власних доходів, спостерігається ризикенапруження між очікуваннями автономності громад та реальними змінами умов. Наприклад, зниження частки місцевих доходів у зведеному бюджеті з 24,4% у 2022 р. до 17,8% у 2023 р. через втрату ПДФО. Це суперечить теорії «фіскальної децентралізації», згідно з якою місцеві бюджети мають нарощувати частку власних доходів.

У період 2022–2024 рр. спостерігається чітка переорієнтація видатків місцевих бюджетів на безпекові, соці-

альні та критично-інфраструктурні потреби. У підсумку, місцеві ради та територіальні громади змушені були коригувати бюджети та спрямовувати кошти на захист, евакуацію, укриття, житло для ВПО, що підтверджено аналітичними даними: за даними Асоціації міст України, в 2022–2023 рр. на заходи оборони та безпеки витрачено 37,7 млрд грн громадами.

Реакція на потреби критичної інфраструктури також стала вагомою: витрати на відновлення пошкоджених об'єктів інфраструктури у громадах України у 2022–2023 рр. становили 10,8 млрд грн. Одночасно соціальні витрати на забезпечення внутрішньо переміщених осіб з громадських бюджетів становили 3,8 млрд грн [9, с. 62].

Однак критичний аналіз вказує на системні ризики такого перерозподілу. По-перше, хоча нормативно закладено пріоритетність безпеки та життєзабезпечення, зростання поточних видатків стискає можливості капітального розвитку. По-друге, механізми міжбюджетної підтримки працюють, але їхній розподіл не завжди прозорий: наприклад, у законодавчих рамках передбачено, що трансферти мають бути затверджені «для кожного місцевого бюджету окремо», але це не завжди здійснюється – що створює ризики затримок освоєння коштів [4].

Структурні показники підтверджують зростання ролі трансфертів у доходах місцевих бюджетів. За даними Міністерства фінансів, станом на 01.07.2025 до місцевих бюджетів надійшло 368,4 млрд грн, з яких міжбюджетні трансферти становили 103,5 млрд грн (28,1%). Довідкові матеріали Міністерства за січень–вересень 2025 року показують, що освітня субвенція є найбільшим компонентом трансфертів (понад 78,5 млрд грн за 9 місяців), тоді як базова дотація – 19,1 млрд грн, додаткова дотація громадам, що зазнали негативного впливу від РФ, – 14,3 млрд грн. Це свідчить про зміщення видаткових пріоритетів на підтримку базових послуг і компенсацію воєнних диспропорцій, що відповідає логіці бюджетного вирівнювання в умовах кризи.

Вплив ресурсів на послуги для ВПО та відновлення житла підсилюється державною програмою «Відновлення»: станом на 01.09.2025 за пошкоджене житло компенсації отримали понад 108 тис. громадян на 10,6 млрд грн; за даними Міністерства відновлення, загалом понад 97 тис. виплат – 9,7 млрд грн, середні суми для дрібних і капремонтів – 72 тис. і 341,8 тис. грн. На тлі офіційно зареєстрованих 4,57–5 млн ВПО це лише часткове покриття потреб, тому субвенції на житло тимчасового проживання та додаткові дотації стають критично необхідними для місцевих систем соціальних послуг.

Публічні послуги, ВПО та житлове відновлення на місцевому рівні. Наприклад, за даними звіту Кропивницької міської ради на 2023 р. у 11 місяцях 2023 р. було призначено допомогу на проживання для 15 252 внутрішньо переміщених осіб (ВПО), сума виплат становила 231 272 242,66 грн. Водночас організація прийому заяв у форматі «Прозорий офіс» через ЦНАП у громадах підкреслює, що адміністрування послуг адаптовано до ситуації. У звіті також зазначено, що відділи соціального захисту надавали понад 10 видів державних допомог ВПО. Такі дані свідчать про те, що громади не лише продовжують функціонувати, а й інтегрують нові управлінські механізми в складних умовах [7, с. 29].

Організаційні механізми забезпечення цих послуг включають формалізацію штатних посад, встановлення режимів роботи, оплати праці та нормативних регламентів. Зокрема, нормативною основою є Наказ Міністерства соціальної політики України № 130-Н від 19.04.2023 «Про затвердження Порядку визначення потреб населення ... у соціальних послугах». У звіті Слобожанської селищної ради за 2024 р. зазначено, що на території громади з 27 100 жителів 3 345 є ВПО – це 12,3% загальної кількості.

Проте існує демографічне навантаження, яке ставить додаткові виклики адміністраторам. Станом на 2024 р. у Слобожанській громаді 3 345 внутрішньо переміщених осіб при загальній чисельності 27 100 жителів – це значна частка. Таке співвідношення означає, що базове соціальне та адміністративне навантаження істотно зростає: надання притулку, соціальної адаптації, інтеграції ВПО, супроводження проживання.

У червні 2025 р. офіційно зареєстровано 4 594 254 внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. За даними Міністерства соціальної політики, число зменшилося майже на 50 тис. осіб із початку року. Це означає, що місцеві громади мають працювати з великою за обсягом цільовою групою, яка розподілена по різних територіях, що створює демографічний тиск на системи соціального забезпечення. У багатьох громадах частка ВПО може сягати двозначних відсотків від населення, що потребує корегування бюджетних видатків і адміністративних ресурсів.

Щодо виплат соціальної підтримки ВПО – за інформацією, майже 900 тис. ВПО станом на 2025 р. отримують соціальні виплати. Наприклад, у Івано-Франківській області станом на 1 лютого 2025 р. чисельність переселенців становила 111 469 осіб, з яких у січні на облік стало 643 особи, знялося з обліку 933 особи. Така динаміка свідчить, що громади не лише приймають ВПО, але й здійснюють постійний моніторинг їхнього статусу, що потребує системи обліку, координації та адаптації соціальних послуг. На наш погляд, місцеві бюджети повинні передбачати резервування коштів саме для цієї категорії населення, оскільки зміни чисельності ВПО можуть бути неочікуваними.

Станом на 01 вересня 2025 р. компенсації на пошкоджене житло отримали понад 108 000 українців на суму 10,6 млрд грн. За даними на 10 жовтня 2025 р. кількість родин-отримувачів становила 140 100 на загальну суму 48,334 млрд грн. Серед нових механізмів – виплати для відбудови житла на власній земельній ділянці: станом на 1 липня 2025 р. отримали 527 осіб на суму 675,7 млн грн. Ці дані свідчать, що бюджетні ресурси спрямовуються на житлову стабілізацію ВПО.

За оцінками профільних інтерв'ю Державного агентства відновлення, станом на липень 2025 р. на соціальному обліку перебувало 75 547 ліжкомісць, із них зайнято

67 455, вільними лишилися 8 092 (≈10%). Така пропорція показує напружене, але кероване навантаження мережі колективних центрів, що дозволяє громадам планувати резерви під сезонні та кризові коливання. Це відповідає логіці багаторівневої відповіді: місця тимчасового проживання закривають негайну потребу, тоді як індивідуальні рішення фінансуються бюджетними та позабюджетними програмами.

Офіційний перелік місць тимчасового проживання і публічні показники завантаження задають параметри оперативного резервування приміщень і видатків на утримання (енергія, охорона, харчування). По-друге, масив «Відновлення» зі зростанням частки житлових сертифікатів означає перетік попиту з колективного розміщення до індивідуальних рішень, тож громади мають синхронізувати містобудівні умови, реєстраційні процедури й підключення до мереж. По-третє, додаткові держресурси зменшують потребу у місцевих капіталовкладках на житлові об'єкти, вивільняючи простір для інфраструктурних проєктів (мережі, укриття, транспорт), що прямо впливає на якість публічних послуг і стійкість громади. Сукупність цих факторів замикає логіку: житлова політика для ВПО – це не тільки соціальна підтримка, а й управлінський і бюджетний інструмент балансування коротких і довгих циклів відновлення [2, с. 214].

Висновки. Проведений аналіз показав, що місцеве самоврядування України у 2022–2025 роках продемонструвало високий рівень адаптивності та стійкості в умовах воєнного стану, повномасштабної агресії та тривалого соціально-економічного напруження. Воєнні адміністрації та органи місцевого самоврядування сформували нову модель управління, засновану на оперативному прийнятті рішень, тісній координації з державними структурами та забезпеченні безперервності публічних послуг. Потребує розробки уніфікована методологія моніторингу прозорості та відповідальності рішень військових адміністрацій і місцевих рад, а також аналіз взаємодії між державними програмами та реальними потребами громад, особливо у сфері житла, соціальної інтеграції ВПО та відновлення інфраструктури. Доцільним видається поглиблення економетричних досліджень щодо впливу міжбюджетних трансфертів на фінансову стійкість громад, а також розробка моделей ризик-орієнтованого планування місцевих бюджетів із залученням сценарного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 72(4). Ч. 2. 2022. С. 226–231.
2. Борщевський В., Черемис В., Хомюк Н., Люблін В. Фінансово-інвестиційний потенціал розвитку регіонів України та перспективи його нарощування в умовах сучасних викликів глобалізації. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2022. Т. 4. № 45. С. 212–222.
3. Буденцова Я. Про невідкладні роботи з ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд: роль органів місцевого самоврядування. *Місцеве самоврядування*. 2022. № 5/1.
4. Возняк Г. В., Сташишин С. В., Коваль В. Особливості формування фінансів територіальних громад в проєкції забезпечення їх самодостатності: досвід Львівської області. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 5.
5. Місцеве самоврядування в умовах відновлення України: виклики та перспективи : матеріали Міжнародного круглого столу до Дня місцевого самоврядування в Україні (Київ, 9 груд. 2022 р.) : за заг. ред. Л. Г. Комахи, В. С. Колтун, Ю. Ф. Дехтяренка. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2022. 166 с.
6. Місцеве самоврядування в умовах відновлення України: виклики та перспективи: матеріали Міжнародного круглого столу до Дня місцевого самоврядування в Україні (Київ, 9 грудня 2023 р.) / за заг. ред. Л. Г. Комахи, В. С. Колтун, Ю. Ф. Дехтяренка. – Київ, 2023. – 252 с.
7. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / [В. Г. Потапенко, В. О. Баранник, Н. В. Бахур та ін.] ; за ред. В. Г. Потапенка. – Київ : НІСД, 2023. – 54 с.
8. Рогач О.Я., Белов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 70(2). 2022. С. 136–141.
9. Сорока Ю.В. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану: досвід України 2022 року: Магістерська робота (281 «Публічне управління та адміністрування») / Ю.В. Сорока/ Український католицький університет. Кафедра державного управління; Наук. кер.: к.ю.н. Городиський І. – Львів; УКУ, 2022. – 69 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОМІЧНИКІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД

LEGAL STATUS OF THE ASSISTANT CONSULTANTS OF THE DEPUTY OF LOCAL COUNCIL

Луц Д.М., к.ю.н., доцент,
депутат Запорізької районної ради,
доцент кафедри цивільного права,
керівник юридичної клініки
Запорізький національний університет
orcid.org/0000-0002-0691-5493

Куляк Р.Ю., студент II курсу юридичного факультету
Запорізький національний університет
orcid.org/0009-0005-1751-9196

Стаття присвячена дослідженню правового статусу помічників-консультантів депутатів місцевих рад. Проведено аналіз специфіки законодавчого регулювання піднятого питання та висловлені пропозиції щодо подальшого вдосконалення законодавства в частині вдосконалення правового статусу помічників-консультантів депутатів місцевих рад.

Констатовано, що правовий статус помічника-консультанта депутата місцевої ради пов'язаний із правовим статусом самого депутата. Виявлені протиріччя між Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» і Законом України «Про запобігання корупції», які запропоновано усунути шляхом виключення зі складу осіб, які не можуть мати у прямому підпорядкуванні близьких осіб депутатів сільських та селищних рад.

Зазначено, що правовий статус помічників-консультантів депутатів врегульовується не лише Законами України «Про статус депутатів місцевих рад» та «Про місцеве самоврядування в Україні», а й на рівні Положень, які ухвалюються місцевими радами.

Обґрунтовано висновок, про необхідність перегляду законодавчих норм, якими встановлюється можливий чисельний склад помічників-консультантів депутатів місцевих рад.

Досліджена відмінність між правовим статусом помічника-консультанта депутата місцевої ради та народного депутата України та в частині віднесення останніх до патронатної служби. Констатовано, що помічник-консультант депутата місцевої ради відноситься до патронатної служби лише у разі обрання депутата до керівного складу відповідної ради та внесення його до штатного розпису.

Зосереджено увагу на тому, що при прийнятті Верховною Радою України Постанови про здійснення відповідною військовою адміністрацією, начальником такої військової адміністрації повноважень, передбачених частиною третьою статті 10 та частиною третьою статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» повноваження помічників-консультантів депутатів можуть реалізовуватися виключно в межах виборчого округу депутата.

Ключові слова: помічник-консультант депутата місцевої ради, депутат, органи місцевого самоврядування, місцева рада, повноваження помічника-консультанта депутата.

The article is devoted to the study of the legal status of deputies of local councils under martial law. An analysis of the specifics of the legislative regulation of the raised issue was carried out and suggestions were made regarding the further improvement of the legislation in terms of exercising the powers of deputies of local councils.

It was established that the legal status of a deputy is related to the legal status of local self-government bodies. Collisions between the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» and «On Local Self-Government in Ukraine» have been identified, which are proposed to be eliminated by specifying the norms of Part 5 of Art. 78 of the Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine».

It is noted about the existing problems faced by deputies of local councils when they wish to terminate their powers early. It is about the fact that the proposed problem can be solved by introducing amendments to the legislation, which should provide the right to early termination of powers upon a personally submitted application addressed to the head of the local council.

The conclusion is substantiated that in the event that the Verkhovna Rada of Ukraine, on the proposal of the President of Ukraine, adopts a decision on the exercise by the relevant military administration, the head of the military administration of the powers provided for in the second and third parts of Article 10 and the third part of Article 15 of the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law», the powers of deputies are significant are limited and implemented within the respective electoral district, with the exception of the appointment of a deputy to the governing bodies of the council, which may be carried out by the Order of the Head of the relevant military administration.

Through a legal analysis of the order of the head of the Zaporizhzhia regional state administration, the head of the regional military administration N 4-or of May 22, 2024 «On the approval of the temporary division of duties of the head of the Zaporizhzhia regional council and structural units of the executive apparatus of the Zaporizhzhia regional council for the period of martial law in Ukraine and within 30 days after its termination or cancellation» it is established that the head of the regional council, who is elected from among the deputies of the regional council, continues to exercise certain powers in the conditions of martial law.

Key words: deputy, local self-government bodies, local council, powers of a deputy, martial law.

Постановка проблеми. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлює, що місцеве самоврядування в Україні здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст [1]. Депутат місцевої ради як представник інтересів територіальної

громади, виборців свого виборчого округу зобов'язаний виражати і захищати інтереси відповідної територіальної громади та її частини – виборців свого виборчого округу, виконувати їх доручення в межах своїх повноважень, наданих законом, брати активну участь у здійсненні місцевого самоврядування [2]. Варто зауважити, що депутати місцевих рад наділені доволі широким спектром прав, одним із яких є можливість мати до п'яти помічників-консуль-

тантів (на громадських засадах). В цьому аспекті актуалізується питання дослідження їх правового статусу, адже законодавець хоча і встановлює перелік прав та обов'язків помічників-консультантів депутатів місцевих рад на законодавчому рівні, значна частина місцевих рад конкретизує їх правовий статус на рівні Положень, які ухвалюються місцевими радами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що науковці, здебільшого, досліджували виключно правовий статус депутатів місцевих рад. Цьому питанню приділяли увагу О. Л. Дурман, Л. Л. Лабенська, І. І. Омелько, І. Є. Словська, Ю. М. Тодика, С. О. Семко, А. І. Швец, Ю. А. Шпак та інші вчені. В контексті нашого дослідження необхідно згадати дисертаційне дослідження Т. О. Ртищевой за темою «Адміністративно-правовий статус помічника-консультанта народного депутата України». Разом із цим, майже не дослідженим залишається питання правового статусу помічників-консультантів депутатів місцевих рад, що актуалізує наше дослідження.

Метою статті є дослідження правового статусу помічників-консультантів депутатів місцевих рад.

Виклад основного матеріалу. Депутат сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради (далі – депутат місцевої ради) є представником інтересів територіальної громади села, селища, міста чи їх громад, який відповідно до Конституції України і закону про місцеві вибори обирається на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування на строк, встановлений Конституцією України. Саме через депутатський корпус громадяни здійснюють владу на місцевому рівні. Відповідно до ст. 29-1 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» депутат місцевої ради може мати до п'яти помічників-консультантів, які працюють на громадських засадах. Персональний підбір кандидатур на посаду помічника-консультанта депутата місцевої ради, організацію їх роботи та розподіл обов'язків між ними здійснює особисто депутат місцевої ради, який несе відповідальність щодо правомірності своїх рішень. Умови діяльності та кількість помічників-консультантів депутата місцевої ради визначаються Положенням про помічника-консультанта депутата місцевої ради, яке затверджується відповідною радою [2]. Зазначена стаття була внесена до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» лише у 2005 році. Зауважуємо на тому, що законодавець чітко встановив, що кількість помічників-консультантів не може бути більшою за 5 осіб. Зосереджуємо увагу на тому, що ця кількість є значно меншою в порівнянні із народними депутатами, які, відповідно до ст. 34 Закону України «Про статус народного депутата України», можуть мати до 31 помічника-консультанта [3]. Як засвідчує практика, кількість помічників-консультантів у депутатів місцевих рад безпосередньо залежить від рівня реалізації ними своїх повноважень. Разом із тим, мусимо констатувати, що в порівнянні із минулими роками кількісний склад депутатів рад суттєво зменшився. Якщо у 2015 році до органів місцевого самоврядування обиралося майже 160 тисяч депутатів, то у 2020 році кількість місцевих обранців зменшилася до 43 тисяч депутатів [4]. В процесі реформи децентралізації зменшилася не лише кількість місцевих рад, а й склад самих рад. Із наведеного слідує, що хоча рівень навантаження на депутатів місцевих рад доволі суттєво збільшився, кількісний склад помічників-консультантів залишився незмінним. З метою врегулювання цього питання пропонуємо внести зміни до ст. 29-1 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» зазначивши, що депутат місцевої ради може мати до десяти помічників-консультантів, які працюють на громадських засадах. Місцеві ради, у свою чергу, мають можливість зменшити кількість помічників, керуючись ч. 3 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад».

Відповідно до ч. 4 ст. 29-1 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» помічником-консультантом депу-

тата місцевої ради може бути лише громадянин України, який має загальну середню освіту, з урахуванням обмежень, передбачених статтею 27 Закону України «Про запобігання корупції». Помічник-консультант депутата місцевої ради у своїй роботі керується Конституцією України та законодавством України, а також Положенням про помічника-консультанта депутата відповідної місцевої ради. Із наведеної норми випливає, що помічник-консультант депутата місцевої ради повинен відповідати певним критеріям. Особливу увагу зосередимо саме на необхідності урахування обмежень, передбачених статтею 27 Закону України «Про запобігання корупції» відповідно до якої депутати місцевої ради не можуть мати у пряму підпорядкуванні близьких осіб. Згідно з приписами Закону України «Про запобігання корупції» близькі особи – члени сім'ї суб'єкта (в нашому випадку депутата місцевої ради), а також чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний та двоюрідний брати, рідна та двоюрідна сестри, рідний брат та сестра дружини (чоловіка), племінник, племінниця, рідний дядько, рідна тітка, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, батько та мати дружини (чоловіка) сина (дочки), усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням депутата місцевої ради [5]. Мусимо зосередити увагу на певних протиріччях Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» і Закону України «Про запобігання корупції», адже відповідно до ч. 3 Закону України «Про запобігання корупції» передбачені обмеження не стосуються осіб, які працюють у сільських населених пунктах (крім тих, що є районними центрами), а також гірських населених пунктах. Варто враховувати, що під цю норму потрапляє значна частина місцевих рад. Отже, пропонуємо виключити зі складу осіб, які не можуть мати у пряму підпорядкуванні близьких осіб депутатів сільських та селищних рад. Мусимо зазначити, що деякі ради встановлюють додаткові обмеження для помічників-консультантів депутатів. Так, відповідно до Положення про помічника-консультанта депутата Миколаївської обласної ради восьмого скликання Помічником-консультантом депутата Миколаївської обласної ради не може бути працівник виконавчого апарату Миколаївської обласної ради [6].

Щодо самого визначення «правовий статус», будемо слідувати позиції А. Панчишина, який визначив розуміння правового статусу суб'єктів суспільних відносин як багатоаспектну, комплексну універсальну категорію, що має стабільну чітку структуру та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також через визначення їх прав, обов'язків та гарантій їх реалізації визначає місце суб'єкта в системі правовідносин [7, с. 95–98].

З урахуванням того, що нами висловлювалася позиція щодо походності статусу помічника-консультанта депутата місцевої ради від статусу депутата [8, с. 26–27], заслуговує на увагу твердження Л. Л. Лабенської згідно якого «Правовий статус депутатів місцевих рад включає в себе на рівні місцевого самоврядування, обумовлену функціями і компетенцією місцевих рад правову природу депутатського мандату, його особливості, зміст та завдання визначення строку його виникнення, дії та припинення в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці, в якій утворюється рада місцевого самоврядування; повноважень (обов'язків і прав) депутата, визначених законом, видів його відповідальності, а також гарантій депутатської діяльності» [9, с. 48].

Цілком поділяємо позицію О. Л. Дурман відповідно до якої: «Правовий статус депутата місцевої ради можна визначити як: цілісну сукупність взаємоузгоджених елементів, передбачених чинним законодавством, які визначають особливості інституту депутата місцевої ради як представника відповідної територіальної громади. Такими

елементами можна вважати його права й обов'язки (що у своїй сукупності становлять повноваження депутата місцевої ради), джерело і порядок виникнення і припинення відповідних повноважень, відповідальність та гарантії діяльності» [10].

Враховуючи вищевикладене можемо стверджувати, що під правовим статусом помічника-консультанта депутата місцевої ради слід розуміти сукупність взаємоузгоджених елементів, обумовлених повноваженнями депутатів місцевих рад, які визначають особливості інституту помічника-консультанта депутата місцевої ради.

Відповідно до ч. 5 ст. 29-1 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» помічник-консультант депутата місцевої ради має право:

1) входити і перебувати у приміщеннях відповідної місцевої ради за пред'явленням посвідчення помічника-консультанта, дотримуючись встановленого порядку;

2) одержувати надіслану на ім'я депутата місцевої ради пошту й телеграфну кореспонденцію, відправляти її за дорученням депутата місцевої ради;

3) за дорученням депутата місцевої ради брати участь в організації вивчення громадської думки, потреб територіальної громади, інформувати про них депутата відповідної місцевої ради та вносити пропозиції щодо шляхів їх вирішення;

4) за письмовим зверненням депутата місцевої ради та за згодою посадових осіб органів місцевого самоврядування користуватися копіювально-розмножувальною та обчислювальною технікою [2].

Із вищезазначеної норми слідує, що перелік повноважень помічника-консультанта депутата місцевої ради є вичерпний. Разом із тим, заслуговує на увагу положення ч. 3 ст. 29-1 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» відповідно до якої умови діяльності та кількість помічників-консультантів депутата місцевої ради визначаються Положенням про помічника-консультанта депутата місцевої ради, яке затверджується відповідною радою. Правовий аналіз таких Положень дає підстави стверджувати, що деякі ради дещо розширюють та конкретизують права помічника-консультанта депутата місцевої ради. Доволі цікавою в контексті нашого дослідження є ст. 2 Положення про помічника-консультанта депутата Дніпропетровської обласної ради та опис посвідчення. Так, окрім інших прав, помічник-консультант має право оголошувати або подавати у письмовій формі на сесіях обласної ради, засіданнях постійних комісій обласної ради підготовлені депутатом для цієї мети пропозиції, звернення, заяви та інші документи у порядку, встановленому Регламентом Дніпропетровської обласної ради, Положенням про постійні комісії обласної ради, тільки у разі відсутності депутата на цих засіданнях [11].

Відповідно до п. 4.8. Положення про помічника-консультанта депутата Тернопільської обласної ради помічник-консультант, серед іншого, має право оголошувати підготовлені депутатом Тернопільської обласної ради письмові пропозиції, звернення, заяви та інші документи на засіданнях місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування області або подавати їх у письмовій формі [12].

Можна зробити висновок, що хоча законодавець і встановлює вичерпний перелік прав помічника-консультанта депутата місцевої ради, деякі ради розширюють та конкретизують цей перелік, що, певною мірою, говорить про необхідність внесення змін до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» з метою конкретизації правового статусу помічника-консультанта депутата місцевої ради.

Відповідно до ч. ст. 29-1 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» помічник-консультант депутата місцевої ради зобов'язаний:

1) дотримуватися вимог Конституції України, законодавства України, а також Положення про помічника-консультанта депутата відповідної ради;

2) при виконанні своїх обов'язків не допускати дій, що можуть негативно впливати на виконання повноважень депутата місцевої ради, утримуватися від заяв та вчинків, що компрометують депутата місцевої ради;

3) за дорученням депутата місцевої ради вивчати питання, необхідні депутату місцевої ради для здійснення його депутатських повноважень, готувати по них відповідні матеріали;

4) допомагати депутату місцевої ради в організації проведення звітів і зустрічей з виборцями;

5) допомагати депутату місцевої ради в розгляді надісланих на його ім'я поштою або поданих на особистому прийомі виборцями пропозицій, заяв і скарг громадян та вирішенні порушених у них питань;

6) надавати депутату місцевої ради організаційно-технічну та іншу необхідну допомогу при здійсненні ним депутатських повноважень.

Дослідження правового статусу помічника-консультанта депутата місцевої ради дає підстави стверджувати, що йому властиві природно-правові ознаки патронатної служби. На цьому питанні варто зосередити детальну увагу, адже існують суттєві відмінності між статусом помічників-консультантів народного депутата (які належать до патронатної служби) та статусом помічників-консультантів депутатів місцевих рад. Відповідно до статті 92 Закону України «Про державну службу» до посад патронатної служби, серед іншого, належать посади помічників-консультантів народних депутатів України [13].

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» Голови районних, районних у містах, обласних рад, Київський та Севастопольський міський голова та міські голови (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) мають право самостійно (без конкурсу) добирати та приймати на службу своїх помічників, радників (патронатну службу) [14]. Враховуючи той факт, що Голову обласної, районної ради обирають зі складу депутатів, можемо стверджувати, що помічники-консультанти, радники депутатів, яких обрали на посади голів відповідних рад можуть входити до складу відповідної патронатної служби в межах штатного розпису.

Як нами вже зазначалося у роботі, правовий статус помічників-консультантів депутатів місцевих рад є похідним від статусу відповідних депутатів, повноваження яких суттєво скорочуються при здійсненні обласною військовою адміністрацією, начальником обласної військової адміністрації повноважень, передбачених частиною третьою статті 10 та частиною третьою статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». В якості приклада приведемо Постанову Верховної Ради України від 21 березня 2024 р. «Про здійснення Запорізькою обласною військовою адміністрацією, начальником обласної військової адміністрації повноважень, передбачених частиною третьою статті 10 та частиною третьою статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [15]. Станом на сьогоднішній день відбулося тимчасове припинення повноважень депутатів Запорізької обласної ради в межах їх діяльності в раді. В такому випадку помічники-консультанти депутатів можуть реалізовувати свої повноваження виключно в межах виборчого округу депутата.

Як бачимо, існує необхідність у внесенні законодавчих змін для вдосконалення правового статусу депутатів місцевих рад. В цьому аспекті цілком поділяємо позицію заступниці Голови Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування А. Загоруйко на думку якої «Питання статусу депутатів місцевих рад завжди є актуальним, але якщо ми беремо безпосередньо те законодавство, яке є на сьогоднішній день, то очевидно, що воно є застарілим і не в повній мірі

відповідає тим викликам, які стоять перед нами зараз. Тому зміни треба вносити, але я прихильниці того, щоб ці зміни були не точкові, а був забезпечений системний і зважений підхід до удосконалення законодавства». Вважаємо, що ця позиція стосується як безпосередньо депутатів місцевих рад, так і їхніх помічників-консультантів [16].

Підсумовуючи, можемо стверджувати наступне:

– існує необхідність у внесенні законодавчих змін в частині кількісного складу помічників-консультантів депутатів місцевих рад;

– існує потреба у виключенні зі складу осіб, які не можуть мати у прямому підпорядкуванні близьких осіб депутатів сільських та селищних рад;

– правовий статус помічника-консультанта депутата місцевої ради є похідним від статусу самого депутата відповідної місцевої ради;

– правовий статус депутатів місцевих рад не лише встановлений на законодавчому рівні, а й конкретизується у прийнятих Положеннях місцевими радами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
2. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11 липня 2002 р. № 93-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
3. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
4. Місцеві депутати без зарплати: чому не спрацюють ключові реформи. Чесно : веб-сайт. URL: <https://www.chesno.org/post/4335/> (дата звернення: 10.11.2025).
5. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n26> (дата звернення: 10.11.2025).
6. Про затвердження Положення про помічника-консультанта депутата Миколаївської обласної ради восьмого скликання: Рішення Миколаївської обласної ради від 17.12.2020 р. № 6. URL <https://www.mk-oblrada.gov.ua/polozhennya-pro-pomichnyka-konsultanta-deputata-oblasnoi-rady> (дата звернення: 10.11.2025).
7. Панчишин А. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98.
8. Луц Д. М. Правовий статус помічників-консультантів депутатів Запорізької обласної ради в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правової науки* : матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 10 грудня 2024 р. Запоріжжя. 2024. С. 26–28.
9. Лабенська Л. Л. Правовий статус депутатів місцевих рад : дис... канд. юр. наук : 12.00.02 / Національна академія внутрішніх справ України, 2004. 127 с.
10. Дурман О. Л. Поняття та правова характеристика статусу депутатів місцевих рад в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Державне управління*. 2019. № 6. С. 95–101.
11. Про затвердження Положення про помічника-консультанта депутата Дніпропетровської обласної ради : Рішення Дніпропетровської обласної ради від 23.12.2020 р. № 16-3/VIII. URL <https://oblrada.dp.gov.ua/rishennia/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87-2/> (дата звернення: 10.11.2025).
12. Про затвердження Положення про помічника-консультанта депутата Тернопільської обласної ради. Рішення Тернопільської обласної ради від 17.03.2021 р. № 91. URL <https://tor.gov.ua/?id=329> (дата звернення: 10.11.2025).
13. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
14. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 р. № 2493-III. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
15. Про здійснення Запорізькою обласною військовою адміністрацією, начальником Запорізької обласної військової адміністрації повноважень, передбачених частиною третьою статті 10 та частиною третьою статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» : Постанова Верховної Ради України від 21 березня 2024 р. № 3625-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
16. Коментарі парламентарів за результатами круглого столу «Закон України «Про статус депутатів місцевих рад: поточний стан, виклики воєнного часу та перспективи вдосконалення у повоєнний період», що відбувся 12 листопада у м. Рівне. Комітет з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування : веб-сайт. URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/news/main_news/85022.html (дата звернення: 10.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

ТРИ КРИЗИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО У 2019–2025 РОКАХ

THREE CRISES OF INDEPENDENCE: AN ANALYSIS OF THE EVOLUTION OF THE LEGAL STATUS OF THE NATIONAL ANTI-CORRUPTION BUREAU OF UKRAINE IN 2019–2025

Павшук К.О., к.ю.н.,

доцентка кафедри конституційного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0003-0588-4178

Шульгіна Д.В., студентка V курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0005-9407-6245

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз еволюції правового статусу Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) у період з 2019 по 2025 роки. Дослідження базується на гіпотезі, що інституційне становлення Бюро відбувається у форматі «перманентних реформ», які супроводжуються гострими політико-правовими колізіями. Авторка виділяє та детально характеризує три ключові кризи незалежності, через які пройшла антикорупційна інфраструктура України. Перша криза (2019–2020 рр.) визначена як конституційна. У роботі проаналізовано проблематику невідповідності «президентської» моделі утворення НАБУ положенням Основного Закону, що призвело до визнання неконституційними окремих повноважень Глави держави та Указу про призначення Директора Бюро. Досліджено роль Конституційного Суду України у демонтажі цієї моделі та встановленні правових запобіжників для збереження легітимності процесуальних дій. Друга криза (2021 р.) охарактеризована як легітимізаційна. Авторка аналізує процес трансформації НАБУ у центральний орган виконавчої влади (ЦОВВ) зі спеціальним статусом. Обґрунтовано, що інтеграція Бюро в систему Кабінету Міністрів України стала вимушеним компромісом для відновлення конституційності, проте заклала фундамент для конфлікту інтересів, оскільки орган опинився в підпорядкуванні виконавчої влади, яку він покликаний контролювати. Третя криза (2025 р.) визначена як політико-процесуальна. У статті детально розглянуто спробу законодавчого підпорядкування НАБУ та САП Офісу Генерального прокурора через законопроект №12414. Доведено, що ця атака на операційну незалежність була реакцією на підвищення ефективності розслідувань топ-корупції. Особливу увагу приділено аналізу зовнішніх факторів, зокрема впливу євроінтеграційних процесів та вимог міжнародних партнерів на збереження інституційної спроможності антикорупційних органів. У висновках, спираючись на новітні наукові підходи, авторка аргументує необхідність переходу до четвертої моделі функціонування НАБУ. Обґрунтовується доцільність повного виведення Бюро з-під підпорядкування Кабінету Міністрів для усунення конфлікту інтересів та фокусування на боротьбі з політичною корупцією. Також запропоновано посилення інституційної ролі Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) шляхом надання їй повноважень наглядати за розслідуваннями злочинів, вчинених працівниками органів прокуратури.

Ключові слова: Національне антикорупційне бюро України, правовий статус, конституційна криза, гарантії незалежності, законопроект №12414, євроінтеграція, САП, центральний орган виконавчої влади.

The article provides a comprehensive scientific and legal analysis of the evolution of the legal status of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU) during the period from 2019 to 2025. The research is based on the hypothesis that the institutional development of the Bureau takes place in the format of "permanent reforms," accompanied by acute political and legal collisions. The author identifies and characterizes in detail three key crises of independence that Ukraine's anti-corruption infrastructure has undergone. The first crisis (2019–2020) is defined as constitutional. The paper analyzes the problem of the inconsistency of the "presidential" model of NABU's formation with the provisions of the Basic Law, which led to the recognition of certain powers of the Head of State and the Decree on the appointment of the Bureau's Director as unconstitutional. The role of the Constitutional Court of Ukraine in dismantling this model and establishing legal safeguards to preserve the legitimacy of procedural actions is investigated. The second crisis (2021) is characterized as legitimizing. The author analyses the process of transforming NABU into a central executive body (CEB) with special status. It is substantiated that the integration of the Bureau into the system of the Cabinet of Ministers of Ukraine became a forced compromise to restore constitutionality, but laid the foundation for a conflict of interest, as the body ended up subordinate to the executive power it is designed to control. The third crisis (2025) is defined as political procedural. The article examines in detail the attempt to legislatively subordinate NABU and the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAPO) to the Office of the Prosecutor General through Draft Law No. 12414. It is proven that this attack on operational independence was a reaction to the increased effectiveness of top-corruption investigations. Particular attention is paid to the analysis of external factors, specifically the influence of European integration processes and the requirements of international partners on preserving the institutional capacity of anti-corruption bodies. In the conclusions, relying on the latest scientific approaches, the author argues for the necessity of transitioning to a fourth model of NABU's functioning. The expediency of completely removing the Bureau from the subordination of the Cabinet of Ministers to eliminate conflicts of interest and focus on combating political corruption is substantiated. The article also proposes strengthening the institutional role of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAPO) by granting it the authority to supervise investigations of crimes committed by employees of prosecutor's offices.

Key words: National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, legal status, constitutional crisis, guarantees of independence, Draft Law No. 12414, European integration, SAPO, central executive body.

Актуальність теми. Формування та ефективне функціонування незалежної антикорупційної інфраструктури (НАБУ, САП, ВАКС) є однією з ключових умов сталого розвитку України та її успішної європейської інтеграції. Проте з моменту створення НАБУ перебувало у центрі складних політико-правових дискусій. Особливої гостроти ця проблема набула у липні 2025 року, коли Верховна Рада

ухвалила законопроект №12414. Під виглядом врегулювання розслідувань справ зниклих безвісти, документ містив поправки, що суттєво обмежували незалежність НАБУ та САП. Ця подія, що викликала гостру реакцію суспільства та міжнародних партнерів, стала лише кульмінацією тривалої боротьби за статус Бюро, яка пройшла через три інституційні кризи.

Аналіз останніх досліджень та джерел. Проблема статусу НАБУ знайшла відображення у працях багатьох науковців, які досліджували її на різних етапах. Конституційну колізію 2019–2020 рр. та ризики «президентської» моделі аналізували О. Федорко, С. Т. Берко та І. С. Ковальчук. Сама криза задокументована у Рішенні КСУ № 9-р/2020. Реформу 2021 року та її наслідки (статус ЦОБВ) розглядали М. Д. Дякур, Д. О. Ішук та Г. С. Крайник. Найновішу наукову оцінку подіям 2025 року та пропозиції щодо майбутньої, четвертої моделі НАБУ, надав В. М. Тертишник.

Метою даної статті є аналіз нового законодавства (Закон № 1810-ІХ), яке у 2021 році змінило статус НАБУ на центральний орган виконавчої влади (ЦОБВ) зі спеціальним статусом. Додатково розглядається короткотривала законодавча криза липня 2025 року, пов'язана з ухваленням Закону № 12414 (що суттєво обмежував незалежність НАБУ і САП) та його подальшим фактичним скасуванням через ухвалення Закону № 13533, що демонструє постійну боротьбу за інституційну незалежність антикорупційних органів.

Виклад основного матеріалу: перша криза в існуванні Національного антикорупційного бюро почалася вже під час формування нової антикорупційної інфраструктури після 2014 року, яке відбувалося у прискореному режимі, що було зумовлено як гострим суспільним запитом, так і вимогами для подальшого євроінтеграційного шляху України. Закон про НАБУ наділив Президента України повноваженнями утворювати Бюро та призначати його Директора. Проблема полягала у тому, що стаття 106 Конституції України, яка містить вичерпний перелік повноважень глави держави, таких прав не передбачала. У 2019 році ця колізія стала предметом гострої наукової дискусії. О. Федорко окреслив її як дилему: чи є спроба «узаконити» ці повноваження (через законопроект № 1014) «узурпацією влади» чи «нагальною необхідністю» для порятунку Бюро. Існував реальний ризик, що КСУ визнає призначення Директора НАБУ неконституційним, що могло б призвести до «скасування (визнання недійсними) всіх процесуальних дій» детективів [6, с. 120]. Законопроект № 1014 (який мав внести зміни до ст. 106 Конституції) провалився. КСУ у своєму Висновку № 4-в/2020 вказав, що наділення Президента такими повноваженнями порушить принцип поділу влади, оскільки НАБУ за своїми функціями є органом виконавчої влади, а формування таких органів «порушує конституційну модель виконавчої влади» і належить до компетенції Кабінету Міністрів. Провал «рятівного» законопроекту активізував «бомбу уповільненої дії». 28 серпня 2020 року КСУ ухвалив Рішення № 9-р/2020, яким визнав неконституційним Указ Президента про призначення Директора НАБУ. Цим рішенням КСУ, по суті, «зруйнував» стару модель. Проте, розуміючи катастрофічні наслідки для правосуддя (що вплинуло б і на роботу ВАКС), Суд включив у рішення «запобіжник»: пункт 3 встановив, що рішення «не поширюється на правовідносини, які виникли» внаслідок роботи призначеної особи. Таким чином, у 2020 році НАБУ опинилося у правовому вакуумі: його керівник був визнаний неконституційно призначеним, але результати його роботи були легітимізовані. Виникла нагальна потреба у новій моделі.

Ключовий орган цієї системи, Національне антикорупційне бюро України, був створений на підставі Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року. Однак, в основу цього закону була закладена проблема, яка стала предметом гострих наукових дискусій та, зрештою, причиною конституційної кризи. Проблема полягала у способі формування органу та визначенні його місця в системі поділу влади, оскільки сам закон наділив Президента «позаконституційними» повноваженнями у вигляді права утворення НАБУ та права призначення/звільнення його директора. Дані повноваження порушують пункт 11-1 ст. 106 Конституції України, де в повноваженнях Президента зазначено лише призначення Генерального Прокурора. Стаття 106 Кон-

ституції України встановлює вичерпний перелік повноважень Президента. Хоча пункт 31 цієї статті і зазначає, що Президент «здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України», це лише підкреслює, що його компетенція визначається виключно Основним Законом. Пункт 31 частини першої статті 106 чітко вказує, що Президент «здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України». Це положення виключає можливість розширення повноважень глави держави звичайним законом [7, с. 120].

В Україні не існує окремого закону про статус чи повноваження Президента, тому жоден інший нормативно-правовий акт не може їх розширювати або обмежувати. Конституційний Суд України так само в своїх рішеннях наголошував про те, що Конституція є єдиним джерелом правового регулювання повноважень Президента.

Знову ж таки, існує розбіжність між Конституцією та іншими законами. Основний Закон чітко визначає, що Президент лише номінує голів МЗС та Міноборони, втративши після 2004 року інші важелі впливу на уряд. Натомість, окремі закони все ще містять норми, що дозволяють йому виходити за ці конституційні межі. Таким чином, у 2015 році, на момент створення НАБУ, виникла пряма колізія між положеннями спеціального Закону про НАБУ та нормами Конституції. Дисертаційне дослідження Д. В. Єренка, хоч і зосереджене на адміністративно-правовому механізмі, також підкреслює унікальний статус НАБУ як «державного правоохоронного органу», який, проте, опинився поза чітко визначеними конституційними рамками виконавчої чи президентської вертикалі [12, с. 65]. Сама ідея створення НАБУ і САП полягала в тому, щоб вони були інституційно незалежними від старої правоохоронної системи (МВС та, особливо, Генеральної прокуратури), яка вважалася політично залежною та неефективною у боротьбі з топ-корупцією. Берко С. Т. наголошував на тенденції надання Президентові додаткових повноважень шляхом приймання законопроектів, які б розширяли коло його впливу щодо Центральних органів виконавчої влади, у тому числі і спеціальних, яким і є Національне антикорупційне бюро. На це увагу звертав Конституційний Суд в контексті участі президента у формуванні комісії, яка відбирає кандидатів на посаду директора НАБУ [5, с. 156]. Корінь цієї кризи лежав у спробі побудувати антикорупційний орган «під патронатом» Президента, ігноруючи вичерпний перелік його повноважень у статті 106 Конституції. У 2019 році ця проблема постала особливо гостро: тодішню ситуацію можна охарактеризувати як вибір між «узурпацією влади» та «нагальною необхідністю» врятувати інституцію. Спроба легалізувати цей статус через законопроект № 1014 провалилася саме тому, що вона суперечила природі виконавчої влади, до якої функціонально належить НАБУ [7].

Друга криза була кризою пошуку легітимності. Якщо НАБУ не може підпорядковуватися Президенту, то яким має бути його статус? Відповідь була знайдена в ухваленні 19 жовтня 2021 року Закону № 1810-ІХ. Ці зміни, що набули чинності 10 листопада 2021 року, «усунули правові колізії». Суть реформи 2021 року полягала у створенні нового статусу НАБУ, яке було визначено як ЦОБВ зі спеціальним статусом, а також орган, який був інтегрований у систему виконавчої влади, підпорядковану Кабінету Міністрів України.

Суть проблеми полягала у фундаментальній помилці, закладеній ще у 2014 році: спробі створити правоохоронний орган «під Президента» в умовах парламентсько-президентської республіки. Як слушно зазначає С. Т. Берко, така конструкція порушувала «конституційну модель виконавчої влади», оскільки стаття 106 Конституції не надає Президенту повноважень керувати органами досудового розслідування. Перед законодавцем постало завдання не просто «виправити помилку», а, по суті, перезаснувати НАБУ в новій конституційній реальності [5].

Архітектура незалежності в новій моделі базується на системі стримувань і противаг, яку можна класифікувати за під-

ходом Д. О. Іщука на кадрові, політичні та економічні гарантії [12]. Ключовим елементом стала нова кадрова процедура призначення Директора. Замість старої моделі, де вирішальний вплив мав Президент, було запроваджено конкурсну комісію з шести осіб, троє з яких делегуються міжнародними партнерами. Унікальність механізму полягає в правилі переважного голосу, згідно з яким рішення комісії вважається прийнятим лише за умови підтримки щонайменше двох міжнародних експертів. Це фактично позбавило Кабінет Міністрів дискреції у виборі керівника, зобов'язавши його призначити кандидата, обраного незалежною комісією, що стало безпрецедентним випадком обмеження повноважень вищого органу виконавчої влади на користь технократичної процедури.

Окрім кадрових запобіжників, цей закон посилив політичні та економічні гарантії. Зокрема, було закріплено пряму законодавчу заборону використання Національного бюро в партійних, групових чи особистих інтересах, що мало створити бар'єр між правоохоронним органом та політичною кон'юнктурою. Економічна незалежність забезпечується через захищені статті бюджетного фінансування та збереження високого рівня оплати праці працівників, що прив'язаний до прожиткового мінімуму, нівелюючи можливість фінансового тиску з боку виконавчої влади. Важливою новелою стало також законодавче закріплення ролі міжнародних партнерів та процедури зовнішнього незалежного аудиту, негативний висновок якого став єдиною можливою підставою для звільнення Директора з політичних мотивів.

На момент імплементації реформи наукова спільнота оцінювала її переважно позитивно. Закріплення чіткого порядку взаємодії з Кабінетом Міністрів гарантуватиме незалежність діяльності НАБУ та неможливість стороннього втручання [11, с. 193]. Однак подальший розвиток подій продемонстрував, що ця модель, вирішивши кризу легітимності, заклала фундамент для нових викликів. Конфлікт між формою підпорядкування органу та його функціональним призначенням боротися з політичною корупцією в уряді залишився невирішеним. Таким чином, реформа 2021 року стала необхідним тактичним кроком для відновлення конституційності, але вона лише перенесла площину боротьби за незалежність з конституційного поля в політико-процесуальне, що згодом призвело до загострення ситуації у 2025 році.

Найважливішою стала нова процедура конкурсу на посаду Директора: хоча призначає КМУ, вирішальний голос у конкурсній комісії отримали міжнародні експерти. Ця реформа вирішувала кризу, оскільки «закріпила чіткий порядок взаємодії НАБУ з Кабінетом міністрів України», що мало б «гарантувати незалежність діяльності НАБУ». Конституційний дефект було усунуто, але це, як виявилось, створило нову вразливість, створюючи так званий «Бекдор»* (термін зазвичай використовується в ІТ сфері. *Бекдор* – це вразливість, яка дозволяє обійти стандартні процедури безпеки та отримати несанкціонований віддалений доступ до комп'ютерної системи або програми).

Варто зазначити, що трансформація НАБУ в ЦОВВ відбувалася не лише під тиском рішень КСУ, а й у контексті євроінтеграційних зобов'язань. Реформування антикорупційних інституцій розглядалося як умова «інноваційного розвитку правової системи України як держави-кандидата в члени ЄС». Саме пильна увага європейських партнерів стала тим зовнішнім фактором, який змусив законодавця, інтегруючи Бюро у виконавчу владу, все ж таки зберегти за ним реальну операційну автономію [17].

Третя криза, що вибухнула влітку 2025 року, мала вже не конституційний, а політико-процесуальний характер. Вона продемонструвала вразливість моделі 2021 року. У 2024–2025 роках антикорупційна система активно працювала. Про це свідчать, зокрема, наукові аналізи корупційних схем, які посилаються на конкретні вироки ВАКС від грудня 2024 та березня 2025 року у справах про топ-корупцію. Можна припустити, що саме ця ефективність стала тригером для політичної атаки. У липні 2025 року «кульмінацією» цієї кризи було прийняття законопроекту

№12141 щодо поправок у КПК. Ці поправки зводилися до ліквідації ключових гарантій незалежності антикорупційної інфраструктури України: 1) підпорядкування Генеральному прокурору: правки фактично ставили НАБУ та САП у пряме підпорядкування Офісу Генпрокурора; 2) втрата виключної підслідності, оскільки Генеральний прокурор отримував повноваження втручатися у спори про підслідність та, по суті, перенаправляти будь-яку підслідну НАБУ справу іншим органам досудового розслідування (як приклад ДБР чи СБУ, які вважаються більш політично контрольованими); 3) контроль над підозрами, створюючи механізми, які дозволяли б Офісу Генпрокурора блокувати вручення підозр топ-посадовцями, стосовно яких проводилися досудове розслідування Національним антикорупційним бюро.

Це була пряма атака на «політичні гарантії» незалежності. Внаслідок безпрецедентного суспільного та міжнародного тиску, скандальний закон був майже миттєво скасований новим президентським законопроектом №13533, який відновив status quo. Ця раптова криза довела, що навіть конституційно легітимний статус (ЦОВВ при КМУ) не захищає НАБУ від політичного втручання через законодавчі інструменти.

Щоб зрозуміти глибину загрози від законопроекту №12141, необхідно звернутися до теорії гарантій незалежності НАБУ, яку розробив Д. О. Ішук. Аналізуючи статус Бюро, він виділяв не лише економічні чи кадрові, але й «політичні» гарантії. До таких «політичних гарантій» він відносив пряму законодавчу заборону «використання Національного бюро в партійних, групових чи особистих інтересах». Законопроект №12141 був прямою і неприхованою атакою саме на ці «політичні гарантії». Підпорядкування Генеральному прокурору (який, на відміну від Директора НАБУ, призначеного за участі міжнародників, є фігурою, що призначається Президентом за згодою парламенту, а отже, є політично інтегрованою) перетворювало НАБУ з незалежного слідчого органу на інструмент, який можна було б використовувати «в партійних, групових чи особистих інтересах» [12, с. 325].

Криза набула міжнародного масштабу через те, що антикорупційна реформа є частиною так званого «політичного критерію» членства в ЄС. підкреслює, що розвиток антикорупційних інституцій є умовою інноваційного розвитку правової системи держави-кандидата. Відтак, атака на незалежність НАБУ та САП у липні 2025 року була сприйнята партнерами не як внутрішня адміністративна реформа, а як відхід від геополітичного курсу, що й зумовило безпрецедентно жорстку дипломатичну реакцію [17].

Методологія внесення змін у діяльність Бюро нагадувала практики так званого «турборежиму» 2019–2021 років. Тоді, як і зараз, складні інституційні зміни намагалися провести поспіхом, без належного обговорення. Включення норм про підпорядкування НАБУ до абсолютно не пов'язаного законопроекту про зниклих безвісти осіб стало класичним прикладом зловживання законодавчою процедурою для досягнення прихованих політичних цілей. Парадоксальність такої «атаки» на існування антикорупційної інфраструктури у полягала в тому, що вона відбулася на тлі попередніх законодавчих успіхів. Ще у грудні 2023 року було ухвалено прогресивний Закон № 3509-IX, який суттєво посилив самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, вивівши її з-під адміністративного впливу Офісу Генпрокурора. Спроба у 2025 році повернути цей вплив через законопроект №12141 виглядала як відвертий реванш і спроба скасувати вже досягнуті євроінтеграційні здобутки [18].

Таким чином, криза 2025 року кардинально відрізнялася від кризи 2020 року. Якщо у 2020 році проблема була конституційною (Президент не мав повноважень, але виконував їх), то у 2025 році проблема була політичною – спроба наділити політично залежного прокурора повноваженнями, яких він не повинен мати, для руйнування незалежної інституції.

Висновки: аналіз правового статусу НАБУ в період 2019-2025 років дозволяє ідентифікувати три послідовні інституційні кризи. Перша криза – конституційна, було доведено неконституційність «президентської» моделі, де глава держави виходив за межі повноважень. Друга криза – легітиміаційна, її було вирішено шляхом інтеграції НАБУ до виконавчої влади як ЦОВВ зі спеціальним статусом, що надало інституції конституційної легітимності. Третя криза є політико-процесуальна, де було доведено вразливість «урядової» моделі; атака через законопроект №12414 (спроба підпорядкування Генпрокурору) показала, що формальне підпорядкування КМУ створює ризики політичного тиску через інші інструменти. Свіжа наукова думка, сформульована безпосередньо після кризи 2025 року, не просто констатує ці проблеми, а й пропонує шляхи до четвертої, досконалішої моделі. Аналіз пропозицій В. М. Тертишника дозволяє зробити наступні глибокі висновки.

По-перше, необхідність виведення НАБУ з-під підпорядкування Уряду. Пропозиція, щоб «щонайменше НАБУ має бути виведено із підпорядкування Кабінету Міністрів», є логічним висновком з кризи 2025 року. Реформа 2021 року, хоч і вирішила конституційну колізію, створила фундаментальний конфлікт інтересів: НАБУ як ЦОВВ підпорядковується КМУ, але водночас міністри та інші топ-посадовці уряду є основними суб'єктами розслідувань НАБУ. Це ставить Бюро у пряму залежність від тих, кого воно має викривати. Спеціальний статус (з міжнародними експертами у конкурсній комісії) захищає лише процедуру призначення Директора, але не захищає від подальшого політичного тиску на інституцію (наприклад, через спроби зміни законодавства, як у випадку з №12414).

По-друге, вимога фокусування на «політичній корупції». Теза про те, що «Детективи НАБУ мають зосередитись на протидії політичній корупції», є відповіддю на критику (висловлену, зокрема, Г. С. Крайником) про невідповідність широкого мандату НАБУ. Виведення Бюро з-під урядового контролю дозволить йому перестати бути «звичайним» ЦОВВ і сконцентруватися на найскладнішому виді злочинів – зловживанні владою на вищому політичному рівні, що й було першочерговою метою його створення.

По-третє, посилення інституційної ролі САП. Криза 2025 року стосувалася не лише НАБУ, але й САП. Пропозиція В. М. Тертишника про те, що САП має отримати також компетенцію щодо нагляду за законністю в діяльності слідчих ДБР, але лише у справах, щодо злочинів, які вчинені прокурорами", є революційною. Вона пропонує використати інституційну незалежність САП (яка довела свою стійкість) для вирішення іншої хронічної проблеми корпоративної «кругової поруки» в органах прокуратури, де Офіс Генпрокурора здебільшого неефективно розслідує злочини власних співробітників. Це створило б унікальну систему взаємного контролю всередині правоохоронної системи. Еволюція статусу НАБУ у 2019–2025 роках демонструє болісний пошук балансу між конституційною легітимністю та реальною незалежністю.

Згодна з випробуваних моделей (ні президентська, ні урядова) не виявилася досконалою. Дискурс поточного року вказує на те, що наступним етапом реформи має стати побудова четвертої, повністю автономної моделі антикорупційної вертикалі, виведеної за межі прямого політичного впливу як Президента, так і Кабінету Міністрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 01.01.2020. р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
2. Про Національне антикорупційне бюро України : ЗАКОН УКРАЇНИ від 14.10.2014, № 1698-VII : станом на 25.03.2025. *Офіційний портал Верховної Ради України*. 2014. 14 жовт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
3. Рішення Конституційного Суду України (справа про Указ про призначення Директора НАБУ) від 28.08.2020 № 9-р/2020
4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зникненням осіб безвісти за особливих обставин під час дії воєнного стану : Закон України від 22.07.2025 № 4555-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4555-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури : Закон України. *Верховна Рада України* від 31.07.2025, № 4560-IX : станом на 31.07.2025. *Офіційний портал Верховної Ради України*. 2025. 31 лип. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4560-%D0%86%D0%A5#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
6. Берко С. Т. Повноваження Президента України, що порушують конституційну модель виконавчої влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. вип. 85. С. 153–160. (Серія Право ; т. 1). URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.20>.
7. Федорко О. О. Закріплення в конституції України права президента сторювати набу та призначати директора набу: узурпація влади чи нагальна необхідність. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha, 2019. Т. 6, вип. 6. С. 118–123. ISSN 2336-5447.
8. Гладкий В. В. Конституційний антикорупційний правовий режим. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Другі юридичні читання : матеріали Всеукраїнської дистанційної наукової конференції*. Одеса, 2019. С. 4–10. ISBN 978-966-928-390-0.
9. Дурас Л. О. Становлення та розвиток системи запобігання корупції в Україні: кваліфікаційна робота магістра: 281 «Публічне управління та адміністрування»/Університет митної справи та фінансів. Дніпро, 2024. 84 с.
10. Дякур М. Д. Національне антикорупційне бюро України як спеціально уповноважений суб'єкт протидії корупції. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2021. С. 190–194. ISBN 978-617-8034-25-2.
11. Єренко Д. В. Національне антикорупційне бюро українців механізми запобігання корупції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2019.
12. Ішук Д. О. Гарантії реалізації адміністративно-правового статусу національного антикорупційного бюро України. *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2020. Т. 1. С. 324–327.
13. Ковальчук І. С. Особливості правового статусу національного антикорупційного бюро України. *Право і суспільство. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики*. 2019. вип. 3-1. С. 15–18. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-3>
14. Крайник Г. С. Національне антикорупційне бюро України: удосконалення нормативного забезпечення діяльності. *Забезпечення прав людини: національний і міжнародний виміри. Збірник матеріалів III-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції до 75-річчя Загальної декларації прав людини*. Вінниця, 2023. С. 171–175.
15. Тертишник В. М. Забезпечення незалежності та ефективної діяльності Національного антикорупційного бюро України та інших слідчих органів України. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. вип. 14. ISSN 3041-2110. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16930773>
16. Harust Yu. V., Shlapko T. V., Romanenko O. V. Legal and practical aspects of the establishment and functioning of the Supreme Anti-Corruption Court in Ukraine. *Legal Horizons*. 2021. Vol. 14, № 2. Р. 16–22.
17. Передерій О. С. Антикорупційні інституції України в аспекті інноваційного розвитку правової системи України як держави-кандидата в члени Європейського Союзу... *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 32-38.
18. Погорелова Ю.О., Казакова Д.Д. Заходи запобігання та протидії корупції в контексті європейської інтеграції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 458-461.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: МЕХАНІЗМИ ТА ВИКЛИКИ

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF THE EXECUTIVE AUTHORITY IN UKRAINE: MECHANISMS AND CHALLENGES

Якимович Я.В., к.ю.н.,

старший викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства

Держаний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

orcid.org/0000-0003-4794-5397

Сучасний стан розвитку держави та суспільства вирізняється динамічністю, інтенсивними рішеннями та складними поєднаннями різноманітних сфер життя. Від досконалого управління залежить професіоналізм та ефективність державотворчих кроків. Ця досконалість збагачується не тільки витоками матеріального законодавства, але й процесуальними основами адміністративного функціонування, зокрема виконавчої влади. Організація урядового управління в Україні у межах усієї ієрархії потребує уваги та збалансованого реформування. Структура виконавчої влади закономірно зустрічає виклики, лівова частка яких сягає питань формування та наповненості. З метою вирішення цих проблем виникає необхідність комплексного аналізу структури та послідовності формування виконавчої влади. Цей аналіз повинен враховувати те, «як орган створюється?», «кому підпорядковується?» і, як наслідок, «з якими проблемами зустрічається?». Фундаментальним методом у дослідженні був використаний аналіз. Окрім нього використано зіставлення, моделювання та прогнозування.

Логіка дослідження вибудувала структуру, яка складається з двох частин: 1) механізми, тобто опис процесуального функціонування виконавчої влади. Здійснено розмежування за інституційною складовою – Кабінет Міністрів України та його органи, міністерства та їхні органи, центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації; 2) виклики, тобто проблемні аспекти, які притаманні функціонуванню виконавчої влади на сучасному етапі.

Базуючись на викладеному матеріалі, зроблено висновки щодо структури та способу формування органів виконавчої влади, які мають демократичну основу (уряд формується виборними представницькими органами) та ієрархічну природу; щодо впливу прогалин у законодавстві на організацію та функціонування адміністративної структури; щодо порушення послідовності у підпорядкуванні нижчих органів вищим; щодо питання чисельності державних органів та необхідності оптимізації повноважень; щодо удосконалення окремих процедур припинення повноважень державних органів та службовців.

Ключові слова: виконавча влада, адміністративна організація, урядові механізми, виклики адміністративного функціонування, призначення, підпорядкування.

The current state of state and societal development is characterized by dynamism, intensive decision-making, and the complex integration of diverse spheres of life. Professionalism and the efficiency of state-building initiatives depend directly on excellence in governance. This excellence is enriched not only by the foundations of substantive law but also by the procedural underpinnings of administrative functioning, particularly within the executive branch. The organization of government administration in Ukraine across all hierarchical levels requires focused attention and balanced reform. The structure of the executive power naturally encounters challenges, the lion's share of which concerns issues of formation and composition. To address these problems, a comprehensive analysis of the structure and the sequential formation of the executive branch is necessary. This analysis must consider "how a body is established," "to whom it is subordinated," and, consequently, "what problems it encounters." Analysis served as the fundamental research method, supplemented by comparison, modeling, and forecasting.

The logic of the study dictates a two-part structure: 1) mechanisms, providing a description of the procedural functioning of the executive power, with a distinction made based on the institutional component—the Cabinet of Ministers of Ukraine and its bodies, ministries and their agencies, central executive authorities, and local state administrations; 2) challenges, identifying the problematic aspects inherent in the functioning of the executive branch at the current stage.

Based on the presented material, conclusions are drawn regarding the structure and methods of forming executive bodies, which possess a democratic foundation (government is formed by elected representative bodies) and a hierarchical nature. Furthermore, the study addresses the impact of legislative gaps on the organization and functioning of the administrative structure; the disruption of sequential subordination of lower bodies to higher ones; the issue of the number of state bodies and the necessity of optimizing their powers; and the improvement of specific procedures for terminating the mandates of state bodies and officials.

Key words: executive power, administrative organization, governmental mechanisms, challenges of administrative functioning, appointment, subordination.

Функціонування виконавчої влади організовано у спосіб, передбачений Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (далі – закон про КМУ); Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» (далі – закон про ЦОВВ); Законом України «Про місцеві державні адміністрації» (далі – закон про МДА) [12, 19, 13].

Розмежування здійснюється відповідно до законодавства на Кабінет Міністрів України, міністерства, центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації. Це стосується однієї організації та створює одну систему виконавчої влади. Розглянемо організацію цієї системи, крізь призму двох напрямків. Перший напрям – «Механізми», який розкриватиме елементи організації, передбачені законом. У рамках напрямку, відпо-

відатимемо на запитання «як органи створені?» та «кому підпорядковані?». Другий напрямок стосуватиметься «Викликів». Цей напрямок висвітлюватиме актуальні недоліки притаманні функціонуванню виконавчої влади.

Загальна організаційна структура виглядає наступним чином. Кабінет Міністрів України очолюється Прем'єр-міністром України. У його підпорядкуванні перебуває перший віцепрем'єр, віцепрем'єр та міністри. Міністр загалом є спільною організаційною одиницею для уряду, міністерства, центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій. У рамках уряду нижче від міністра знаходяться секретаріат, а тоді консультативні, дорадчі та інші органи. У рамках міністерства наступними після міністра є перший заступник

та заступник, а далі державний секретар, апарат міністерства, патронатна служба, територіальні органи та колегія міністерства. У рамках центрального органу виконавчої влади, який підпорядкований певному міністерству, нижче від міністра призначається керівник та заступник керівника центрального органу. Їм підпорядковується апарат центрального органу, територіальні органи та колегія центрального органу виконавчої влади. У рамках місцевих державних адміністрацій утворюються обласні та районні адміністрації, при цьому районна підпорядковується обласній. Кожна з них має керівника та заступника, їм підпорядковані керівники структурних підрозділів, керівники апаратів адміністрацій та власне самі апарати (див. схему 1).

Схема 1. Організація виконавчої влади в Україні згідно із законами України

I. Механізми.

1. Вищим органом виконавчої влади в Україні є **Кабінет Міністрів України**. Відповідно до ч.1 ст. 6 закону про КМУ Кабмін складається з Прем'єр-міністра України, Першого віцепрем'єр-міністра України, віцепрем'єр — міністра та міністрів України.

Прем'єр-міністр України згідно з ч. 1–2 ст. 8 призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. При цьому пропозицію кандидатури Президент України отримує від коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів. Частина 4 ст. 8 закону про КМУ передбачає, що у випадку невідповідності кандидатури тим чи іншим вимогам законодавства президент інформує парламент про неможливість внесення подання запропонованої кандидатури. Частиною 8 передбачено, що у випадку відхилення кандидатури Верховною Радою процедура призначення буде проведена повторно. Таким чином, посада Прем'єр-міністра України є результатом компромісу та узгодження позицій парламенту та президента як двох вибраних народом державних інститутів. У цьому контексті варто наголосити на похідному від волі народу (демократичному) статусі уряду.

Віцепрем'єр-міністри України та міністри як члени уряду призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Про це зазначено в ч. 2 ст. 9 закону про КМУ. Виняток становлять Міністр оборони України та Міністр закордонних справ України, які згідно з ч. 4 ст.9 призначаються парламентом за поданням Президента України. Це варто трактувати історичною обумовленістю, оскільки сфера зовнішніх відносин завжди знаходилася в компетенції глави держави першого представника народу — короля, князя, гетьмана чи президента. Ця сфера завжди могла мати два напрямки — або мир, або війну. І відповідні два міністерства мають ці ж два напрямки.

Досить суперечливу позицію займають **міністри**, які не очолюють міністерства. Відповідно до ч. 5 ст. 6 закону про КМУ вони призначаються парламентом за поданням

прем'єра у кількості не більше двох осіб. Їх правовий статус наведеним законом розписується мінімально. Зокрема, згадано, що прем'єр через цього міністра вносить пропозиції на розгляд уряду щодо спрямування і координації центральних органів виконавчої влади (абз. 3, п. 4, ч. 1, ст. 42); відповідним міністром можуть вноситися проекти актів на розгляд уряду (абз. 2, ч. 3, ст. 50); секретаріат забезпечує діяльність цих міністрів та за їх дорученням виконує повноваження, передбачені законодавством (ч. 2 ст. 47); у складі секретаріату утворюються також патронатні служби для цих міністрів (ч. 8 ст. 47) [12]. І на цьому все. Проте згідно з ч.1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністра Кабінету Міністрів України» членом уряду, який не очолює міністерство (варто звернути увагу, що йде мова про одноосібного члена) є саме Міністр Кабінету Міністрів України [8]. З цього моменту починалася колізія, до якої ми повернемося під час опису недоліків організації виконавчої влади трохи нижче.

З огляду на спосіб створення можна чітко зрозуміти ідею підпорядкування, яка викладена у ч. 3 ст.1 відповідно до закону та передбачає, що Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, а також підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України. Отже, уряд несе відповідальність перед главою держави та парламентом, проте контролюється та звітує тільки парламенту. Якщо контроль та звітність — це справа робочих зустрічей та обговорюваних рішень, то відповідальність має наслідки екзистенційного характеру. Згідно із законом про КМУ (ст. 12–16) існує 2 причини припинення повноваження уряду: 1) у зв'язку з обранням нового складу парламенту; 2) у зв'язку з відставкою. При цьому відставка може мати 3 підстави: а) ухвалена парламентом резолюція недовіри; б) відставка Прем'єр-міністра України; в) смерть Прем'єр-міністра України. Якщо з наведеного дві підстави пов'язані із керівником уряду, оскільки він виконує домінуючу роль у його формуванні та функціонуванні, то інші два напрямки пов'язані із парламентом, який здійснює остаточне призначення членів уряду. У такий спосіб власне підкреслюється його домінуюча роль та порушується баланс з роллю президента, до чого повернемося при огляді другого напрямку дослідження.

Окрім суб'єктів, зазначених вище, структура уряду також складається із **секретаріату, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів**. Секретаріат, згідно з ч. 1 ст. 47 закону про КМУ забезпечує діяльність Кабінету Міністрів України в організаційному, експертно-аналітичному, правовому, інформаційному аспекті та матеріально-технічному забезпеченні. Секретаріат створений у наступний спосіб. Згідно з ч.3 ст. 47 Державний секретар, який очолює секретаріат, призначається на посаду Кабінету Міністрів України відповідно до законодавства про державну службу на 5 років із правом повторного призначення. Згідно з ч. 4 наступні після Державного секретаря — перший заступник та заступник призначаються урядом за поданням Прем'єр-міністра України з урахуванням пропозицій самого секретаря. Згідно з ч. 5 ст. 47 секретаріат складається із державних службовців, котрі призначаються та звільняються Державним секретарем, службовців, які призначаються та звільняються урядом, а також інших працівників, які виконують обов'язки за трудовим законодавством. У рамках секретаріату також функціонує патронатна служба. Згідно з ч. 8 ст. 47 вона утворюється Державним секретарем за поданням трьох суб'єктів: двох віцепрем'єр-міністрів та міністрів, які не очолюють міністерство (згідно з ч. 3 ст. 42 сюди можна віднести також апарат Прем'єр-міністра України). Для кожного суб'єкта існує окрема патронатна служба. Структуру секретаріату затверджує уряд, що передбачено ч. 9 [12].

Підпорядкування розкривається через відповідальність, яку працівники несуть перед суб'єктами свого призна-

чення. Відповідно до абз. 2 ч. 3 ст. 47 Державний секретар звільняється урядом за поданням прем'єра, але з підстав, передбачених законодавством про державну службу. Заступники секретаря підпорядковуються секретарю, але звільняються також урядом (абз. 2 ч. 4 ст. 47). Працівники секретаріату можуть бути звільнені урядом або Державним секретарем у залежності від того, ким вони були призначені. Працівники патронатної служби відповідальні перед віцепрем'єр-міністрами, міністрами без портфелів та Державним секретарем. Їхньою особливістю є те, що вони супроводять політичні посади. Варто політичній посаді змінити очільника – зміниться склад патронатної служби.

Консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи. Згідно зі ст. 48 уряд утворює Національну раду України з питань розвитку науки та технологій, діяльність якої врегульована окремим законодавством, а також інші органи, покликані забезпечувати діяльність уряду. Їхні завдання визначаються Кабінетом Міністрів України, а до участі можуть залучатися державні службовці, науковці та фахівці з різних сфер за їхньої згоди та за відповідну плату. Отже, йде мова про один або декілька органів, які утворені та підпорядковані уряду.

2. Наступною після Кабінету Міністрів України є організація **міністерств**. Їх детальне регулювання регламентовано Законом України «Про центральні органи виконавчої влади». В Україні станом на 2025 рік існує 19 міністерств. Їхній перелік передбачений постановою КМУ «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 року [15]. До цих міністерств належать: 1) Міністерство внутрішніх справ України; 2) Міністерство енергетики України; 3) Міністерство закордонних справ України; 4) Міністерство розвитку громад та територій України; 5) Міністерство культури та стратегічних комунікацій України; 6) Міністерство оборони України; 7) Міністерство освіти і науки України; 8) Міністерство охорони здоров'я України; 9) Міністерство економіки України; 10) Міністерство соціальної політики України; 11) Міністерство у справах ветеранів України; 12) Міністерство цифрової трансформації України; 13) Міністерство фінансів України; 14) Міністерство юстиції України; 15) Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України; 16) Міністерство молоді та спорту України; 17) Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України; 18) Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України; 19) Міністерство аграрної політики та продовольства України.

Варто зазначити, що Міністерство реінтеграції тимчасово окупованих територій України було перейменовано на Міністерство національної єдності згідно з постановою КМУ №1366 від 3 грудня 2024 року [16]. Проте супровідних документів щодо функціонування міністерства на офіційному сайті на момент написання наукової роботи, на жаль, не виставлено.

Кожне із цих міністерств має однакову структуру. Різняця може стосуватися міністерства оборони чи міністерства закордонних справ щодо вимог до окремих посадовців.

Загалом структура міністерства, як вже зазначалося, складається із: міністра (порядок призначення якого був розглянутий вище), заступників міністра, державного секретаря міністерства, апарату міністерства, патронатної служби міністра, територіальних органів міністерства, колегії та інших органів.

Відповідно до ст. 9 закону про ЦОВВ *перший заступник та заступник міністра* призначається та звільняється урядом за поданням прем'єра та за пропозиції самого міністра. Це є політичні фігури, які припиняють своє функціонування з припиненням повноважень самого міністра. За свою діяльність вони несуть відповідальність перед міністром, що передбачено ч. 15 ст. 8 відповідного закону в частині притягнення до відповідальності цих посадовців.

Державний секретар міністерства – це посадова особа, яка своєю роботою поєднує політичні посади з посадами державної служби. Державний секретар міністерства згідно зі ст. 10 призначається Кабінетом Міністрів України. При цьому його кандидатура є результатом проведеного конкурсу Комісією з питань вищого корпусу державної служби, яка власне робить подання уряду. Це передбачено абз. 3 пп. 1 ч. 2 ст. 6 та пп. 2 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про державну службу» [7].

Кандидат повинен відповідати цензу громадянства, освіти, мати стаж роботи не менше 7 років (з них 3 роки на управлінській посаді) та відповідати іншим вимогам. Підстав для звільнення законом про ЦОВВ не передбачено, але згідно зі ст. 10 державний секретар міністерства звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра чи міністра.

Апарат міністерства – це поєднання структурних підрозділів, які забезпечують діяльність міністерства. За статтею 11 закону про ЦОВВ структуру апарату затверджує міністр, але вимоги до формування визначає уряд. Апарат очолює державний секретар, котрий призначає та звільняє державних службовців згідно із законодавством про державну службу. Окремою категорією є працівники апарату, котрі призначаються та звільняються державним секретарем, але згідно з законодавством про працю.

Патронатна служба покликана здійснювати консультативну, підготовчу та комунікаційну роботу для міністра, але при цьому не давати доручень працівникам міністерств чи державним службовцям, що передбачено ст. 12 закону про ЦОВВ. Ця стаття також регламентує, що склад патронатної служби, який не повинен перевищувати 10 осіб, формується самим міністром. Однак призначення та звільнення членів служби, які виконують свої повноваження на основі законодавства про працю, здійснюється державним секретарем за поданням міністра.

Територіальні органи міністерства. Статтею 13 закону про ЦОВВ передбачено виконання завдань міністерств на місцевому рівні через територіальні органи. [19] Уряд утворює ці органи за поданням міністра. Керівники та заступники керівників призначаються та звільняються з посади державним секретарем міністерства. Інші державні службовці призначаються та звільняються керівником територіального органу. Отже, і підпорядкування відбувається у зворотному напрямку. Працівники відповідальні перед керівником, керівник – перед державним секретарем. Хоча структуру територіального органу затверджує міністр, проте штатний розпис та кошторис затверджує державний секретар. Додаткове регулювання цього інституту передбачено постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 563 «Про затвердження типового положення про територіальні органи міністерства та інші центральні органи виконавчої влади» [11].

Колегія міністерств та інші консультативні органи врегульовані ст. 14 закону про ЦОВВ. Вони створюються для формування рекомендацій щодо виконання завдань міністерства. До складу колегії, окрім міністра, заступників, державного секретаря, можуть входити також керівники самостійних структурних підрозділів апарату, територіальних органів, представники інших державних органів, органів АРК, органів місцевого самоврядування, наукових та навчальних закладів, громадських об'єднань та інші особи, які передбачені ч. 1 та 2 ст. 14. Згідно ч. 3, 4 та 5 цієї ж статті періодичність проведення засідання визначається міністром, а рішення колегії реалізуються шляхом видання наказу міністерства та оформляються протоколом.

Інші органи – постійні чи тимчасові консультативні, дорадчі та допоміжні – можуть утворюватися з метою надання наукових рекомендацій та проведення фахових консультацій. Згідно з ч. 8 та 9 ст. 14 рішення про утво-

рення та ліквідацію, а також кількісний і персональний склад усіх вище зазначених органів та положення про них ухвалюється міністром.

3. Ще однією організаційною ланкою у виконавчій владі є **центральні органи виконавчої влади**, підпорядковані міністерствам, але реалізують більш специфічні повноваження. Від специфіки повноважень залежить розподіл цих органів на: *служби*, які надають адміністративні послуги; *агентства*, які управляють об'єктами державної власності; *інспекції*, які здійснюють наглядові функції за дотриманням законодавства; *комісії*, які вносять пропозиції щодо формування державної політики на розгляд міністрів; *бюро*, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування. Це передбачено ст. 16–17 закону про ЦОВВ.

Центральні органи виконавчої влади складаються із керівника, апарату, територіальних органів та колегії. Відповідно до ч. 1 ст. 19 закону про ЦОВВ *керівник* призначається (за пропозицією Комісії з питань вищого корпусу державної служби) та звільняється (за поданням Прем'єр-міністра або міністра) Кабінетом Міністрів України. Згідно з ч. 2 керівник може мати заступників, які призначаються урядом з – поміж кандидатур, запропонованих Комісією з питань вищого корпусу державної служби. Уряд може звільнити цих заступників за поданням прем'єра, міністра або керівника центрального органу виконавчої влади.

Функціонування *апарату центрального органу виконавчої влади* врегульовано ст. 20. Остаточне рішення щодо структури апарату затверджується керівником за погодженням з міністром, але вимоги до формування затверджуються урядом. Керівник центрального органу призначає та звільняє з посад державних службовців апарату (згідно із законодавством про державну службу). При цьому вони не припиняють своїх повноважень, у випадку звільнення самого керівника.

Територіальні органи центрального органу виконавчої влади згідно з ч. 1 ст. 21 можуть утворюватися, ліквідуватися та реорганізовуватися 4 різними способами: 1) урядом за поданням міністра, який спрямовує та координує діяльність центрального органу виконавчої влади (пропозицію може вносити керівник центрального органу); 2) керівником центрального органу за погодженням з міністром та урядом. При цьому територіальний орган виступає в якості структурного підрозділу апарату центрального органу; 3) утворення передбачено положенням про центральний орган виконавчої влади, затверджене урядом; 4) в інших формах, передбачених законом.

Частиною 6 ст. 21 передбачено, що керівник центрального органу виконавчої влади згідно з законодавством про державну службу (п. 1 ч. 2 ст. 17 Закону «Про державну службу») призначає і звільняє керівників територіальних органів та їх заступників. Керівники територіальних органів, у свою чергу, приймають та звільняють з роботи інших державних службовців та працівників територіальних органів [7]. Структуру, штатний розпис та кошторис територіальних органів затверджує керівник центрального органу виконавчої влади. Територіальні органи функціонують відповідно до Типового положення про територіальні органи центрального органу виконавчої влади [11].

Колегії та інші консультативні, дорадчі та допоміжні органи згідно зі ст. 22, як і при міністерстві, при центральних органах виконавчої влади утворюються з метою підготовки рекомендацій щодо виконання завдань. Рішення про утворення цих органів ухвалюється керівником центрального органу виконавчої влади. Ним також затверджується кількісний, персональний склад та періодичність проведення засідання. Типове положення про колегію затверджує уряд.

4. Останнім в організаційній структурі виконавчої влади є інститут **місцевих державних адміністрацій**, який врегульований законом про МДА [13]. Місцеві державні адміністрації

бувають кількох типів, здебільшого це обласні та підпорядковані їм районні адміністрації. Окрім них, можуть бути районні в містах адміністрації (у Києві та Севастополі), але ми зосередимося тільки на перших двох.

Склад місцевих адміністрацій формується з голови, заступників, структурних підрозділів та їх керівників, апарату та його керівника.

Голова місцевої державної адміністрації згідно зі ст. 8 закону про МДА призначається президентом за поданням уряду. Кандидатуру на посаду голови районної адміністрації уряду вносить голова обласної адміністрації. За президентом залишається право порушити перед урядом питання про призначення іншої кандидатури. Також саме президент припиняє повноваження голови за регламентованих підстав, передбачених ст. 9.

Заступник голови місцевої адміністрації згідно зі ст. 10 на рівні обласної адміністрації призначається та звільняється головою цієї адміністрації за погодженням уряду. На рівні районної адміністрації призначається та звільняється головою районної адміністрації за згоди голови обласної адміністрації. Заступники несуть персональну відповідальність за стан доручених їм справ.

Керівники структурних підрозділів також призначаються головою місцевої державної адміністрації за згоди відповідного органу вищого рівня (міністерства чи центрального органу виконавчої влади). У ст. 11, окрім зазначеного, згадується також про порядок призначення на ці посади, визначений Кабінетом Міністрів України. І хоч він залишається в законі, але в 2016 році втратив чинність. Згідно зі ст. 42 *структурні підрозділи* підзвітні та підконтрольні головам місцевих державних адміністрацій та органам виконавчої влади вищого рівня. Підрозділи районних державних адміністрацій підпорядковуються обласним адміністраціям, зберігаючи імперативний зв'язок.

Апарат місцевої державної адміністрації згідно зі ст. 44 очолює *керівник*, який призначається головою місцевої державної адміністрації на основі законодавства про державну службу. Апарат у межах бюджетних виділень утворюється головою державної адміністрації, який визначає його структуру. Діяльність апарату спрямована на організаційну, правову, матеріально-технічну підтримку, документальну роботу та інше.

II. Виклики. У процесі аналізу законодавства, даючи відповіді на два запитання: «*як створюється орган?*» та «*кому він підпорядкований?*» ми можемо також виокремити низку недоліків, притаманних організації виконавчої влади, що носять системний характер. Вважаємо, що ці недоліки просто лежать на поверхні, створюючи складнощі функціонування.

1. Варто почати з проблематики *щодо формування інституцій та призначення посадових осіб* та пов'язані із цим прогалини в законодавстві. Наприклад, як вже зазначено, Прем'єр-міністр призначається на посаду парламентом за поданням президента. Пропозицію президент отримує, згідно з ч. 1–2 ст. 8 закону про КМУ від «коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів». Утім, пропозиція може також поступити від найбільшої за чисельністю фракції, якщо ця фракція утворює конституційну більшість у парламенті. Наявність такої фракції робить непотрібним формування коаліції. Проте законом ця деталь не згадана, хоч вона й передбачена абз. 3 ст. 114 Конституції України [2]. З одного боку, це дрібна помилка, яка вирішується шляхом використання вищого за ієрархією актом, тобто конституцією. З іншого боку, це недолік у законі, який стосується формування центрального інституту влади. Такі недоліки вважати дрібницею – недалекоглядно, оскільки вони, як ніщо інше, вказують на більші прогалини в похідному (наступному) регулюванні.

Подібною є ст. 8 закону про МДА згідно з якою голова місцевої державної адміністрації призначається прези-

дентом за поданням уряду [13]. Проте цим законом не передбачено, звідки уряд отримує кандидатів на посаду голови обласної адміністрації, яких він подає президенту. Ми можемо тільки припустити, що ця процедура передбачена Законом України «Про державну службу» [7]. Голова обласної адміністрації є «керівником центрального органу виконавчої влади, який не є членом Кабінету Міністрів України», отже, він належить до категорії «А» (вищого корпусу державної служби). Кандидати цієї категорії згідно з п. 2 ч. 1 ст. 15, а також з ч. 1 ст. 27 Закону України «Про державну службу» подаються Комісією з питань вищого корпусу державної служби, яка власне і проводить конкурс для відбору кандидатів [7]. Тож робимо висновок, що уряд отримує кандидатів від згаданої комісії. Однак відсутність акценту на цій умові у законодавстві про МДА створює простір для маніпуляцій та перетворень центральної адміністративної посади місцевого рівня на абсолютно політичний з дискреційною природою інституту.

2. Питання *щодо підпорядкованості* потребує окремої уваги. Наприклад, згідно з ч. 6 ст. 21 закону про ЦОВВ керівників територіальних органів центральних органів виконавчої влади призначає та звільняє керівник центрального органу. За послідовністю, яка притаманна законодавству, суб'єкти підпорядковуються тому органу, який призначає та звільняє. Втім, цього в законі про ЦОВВ щодо територіальних органів не згадано. Це зазначено в абз. 2 ч. 1 Типового положення про територіальні органи центрального органу виконавчої влади (положення передбачено абз. 1 ч. 3 ст. 21 закону про ЦОВВ). Також в абз. 17 ч. 11 цього ж положення зазначено про підзвітність та підпорядкованість керівника територіального органу голові місцевої державної адміністрації (тобто не тільки керівнику центрального органу) з передбачених законом питань щодо здійснення повноважень відповідних адміністрацій. [11]. Це означає, що на практиці керівник територіального органу хоч і призначається та звільняється керівником центрального органу, проте підпорядковується також іншому суб'єкту влади в межах його юрисдикції.

Не слід забувати про ч. 6 ст. 31 закону про МДА, яка передбачає, що голова місцевої державної адміністрації має право порушити питання *про відповідність керівника територіального органу ЦОВВ* займаній посаді. Це є інструментом впливу на керівника, який за своєю юридичною природою повинен підпорядковуватися тільки органу, який вищий за ієрархією. На підставі порушеного питання про відповідальність вищий орган протягом місяця ухвалює рішення та дає обґрунтовану відповідь [13]. В обох актах акцент робиться на підзвітності, підпорядкованості та відповідальності. Немає згадок про звичайний диспозитивний зв'язок (консультації, зустрічі, скарги, клопотання) між суб'єктами. Вважаємо, що такий підхід ускладнює функціонування конкретного територіального органу, оскільки порушує чіткість підпорядкування та ієрархічну послідовність. Взаємодія з іншими (сторонніми) органами повинна виконуватися тільки на паритетних умовах.

Насправді така підпорядкованість наявна і в попередніх версіях закону «Про центральні органи виконавчої влади», зокрема 2011–2015 років, де участь голів місцевих адміністрацій у призначенні керівників територіальних органів ЦОВВ була вираженою. У цьому власне полягає проблематика двосуб'єктності контролю територіальних органів, яка неодноразово порушувалася у доктринальній літературі [3].

Окрім цього, ускладнює ситуацію Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Згідно зі ст. 11 керівники структурних підрозділів місцевих адміністрацій призначаються головою МДА за згоди відповідного органу вищого рівня (міністерства чи центрального органу виконавчої влади). Також за ст. 42 структурні підрозділи підзвітні та підконтрольні «головам місцевих державних

адміністрацій та органам виконавчої влади вищого рівня». Підрозділи районних державних адміністрацій підпорядковуються обласним адміністраціям, зберігаючи імперативний зв'язок.

Отже, територіальні органи центрального органу виконавчої влади в особі керівника підпорядковуються вищим центральним органам, а також підзвітні та підконтрольні головам місцевих державних адміністрацій; структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій також підзвітні та підконтрольні головам місцевих адміністрацій та органам виконавчої влади вищого рівня. *У результаті один орган може мати двох керівників – один від центральної виконавчої влади, а інший – голова адміністрації.* Така система порушує чітку організацію підпорядкування, що на практиці ускладнює виконання завдань для органу нижчої ланки.

Із цього приводу виникає питання про роль голови обласної адміністрації. Чи повинен він бути «маленьким прем'єр-міністром» для «маленького місцевого уряду», чи все ж таки виконувати тільки організаційну функцію, представницькі повноваження, займатися питанням кадрів та контролю за виконанням, наданих вищими органами влади повноважень? На наш погляд, у пріоритеті повинен бути саме прямий зв'язок між рішенням центрального органу виконавчої влади та його виконанням на місцевому рівні. Цей зв'язок створює зрозумілу природу виконання – «хто та що виконує?». При цьому роль голови адміністрації вважаємо все ж більш представницькою. Вона повинна тільки узгоджувати позицію між волею місцевих рад та волею (рішеннями) центральної влади. Не варто забувати, що голова місцевої адміністрації – це спадок часів, коли князі призначали своїх намісників на місця. Проте сьогодні таке намісництво потребує зовсім іншої форм.

3. Не менше значущою проблемою у функціонуванні виконавчої влади виступає *чисельність її органів*. Вона стає очевидною саме із законодавчих основ, а не тільки фактичного переліку.

Огляд варто почати із ще одного прикладу проблеми підпорядкування. До 1 серпня 2025 року вона стосувалася питання управління секретаріатом уряду. Відповідно до ч. 3 ст. 47 закону про КМУ Секретаріатом уряду керує Державний секретар Кабінету Міністрів України [12]. Згідно з ч. 1 постанови «Про затвердження Положення про Міністра Кабінету Міністрів України» членом уряду, який не очолює міністерство є саме Міністр Кабінету Міністрів України. Цим положенням передбачалося чималу кількість його повноважень, зокрема, п. 10 ч. 3 стосувався надання доручення державному секретарю та його заступникам, державним службовцям, іншим працівникам секретаріату, а також інші рішення щодо їх функціонування (структура, кошторис, штатний розпис, розподіл обов'язків) [8]. Відповідно до ч. 5 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України» було зазначено, що секретаріатом керує Міністр Кабінету Міністрів України, а в п. 6 розписано близько 18 повноважень, які він виконує в управлінні секретаріатом. Про державного секретаря в цьому акті навіть не згадувалося. Хоч акт був схвалений 2009 році, а останні зміни датуються 30 січня 2020. [9]. За цей період позиція державного секретаря в акті могла б бути більш чіткою. І в цій частині варто зазначити, що згідно зі ст. 47 закону про КМУ від 2014 року секретаріатом уряду керував саме Міністр Кабінету Міністрів України, але у 2016 (від 01.05.2016 р.) відбулися зміни (пов'язані із Законом України «Про державну службу») з акцентом на державному секретарі, які, начебто, просто не набули повноцінної форми в підзаконних актах. Отже, виникла колізія щодо питання – хто керує урядовим секретаріатом? Проте від 30 липня (а 1 серпня набрала чинності) 2025 року була видана постанова уряду № 927, яка скасувала Положення про Міністра Кабінету Міністрів України

від 24 червня 2016 року та внесла зміни до Положення про секретаріат Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 року, зокрема п. 5, який сьогодні визначає, що саме державний секретар керує секретаріатом [5].

Із цього випливає низка проблем щодо чисельності (чи потрібні міністри без міністерства чи потрібні заступники та помічники цим чиновникам) і одна з них стосується патронатної служби.

Згідно з п. 8 ст. 47 закону про КМУ патронатна служба утворюється Державним секретарем за поданням двох віцепрем'єр-міністрів та міністрів, які не очолюють міністерство. Для кожного суб'єкта існує окрема патронатна служба. Проте, якщо заступники прем'єра мають повноваження та потребують допомоги в їх реалізації, то міністр без міністерства на практиці очолював цілий урядовий секретаріат. Структурні підрозділи секретаріату згідно з ч. 17 Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України, виконують понад 40 повноважень [9]. Структура секретаріату згідно з постановою уряду «Про затвердження структури Секретаріату Кабінету Міністрів України», окрім керівництва, має 5 апаратів, низку служб, 4 урядових уповноважених, 2 директори, 21 департамент, 4 управління, 2 відділи та 2 сектори [10]. При цьому деякі напрямки роботи секретаріату переплітаються з напрямками роботи самих міністерств (євроінтеграція чи фінансово-економічний розвиток, безпека чи гуманітарна політика, соціальна політика чи охорона здоров'я). Ключове питання стосувалося доречності існування інших помічників для міністрів без портфелю, якщо сам апарат секретаріату вже виконує чимало функцій.

Подібної уваги потребують також міністерства щодо чисельності консультативних, дорадчих та допоміжних органів. Вони у практичному функціонуванні складаються із департаментів, а ті, у свою чергу, із відділів. Загальна кількість відділів у департаменті становить від 3 до 5 (можливо і більше в залежності від специфіки роботи). Самих департаментів у міністерстві в середньому близько 10. У структурі міністерства також можуть бути виокремлені відділи, управління, сектори, служби, спеціалісти. Безумовно, структура може швидко змінюватися, проте на момент написання наукового дослідження Міністерство юстиції України налічує 37 структурних одиниць і більша частина із них має окремий розподіл на відділи [21]. Міністерство соціальної політики України налічує 20 структурних підрозділів, а Міністерство економіки України налічує 31 структурний підрозділ у рамках організаційно аналітичних секторів (а ще внутрішній аудит, відділ зв'язку з громадськістю, інформаційно-аналітичний супровід та патронатну службу, що загалом становить 36 структурних одиниць) [20, 23].

Це насправді велика кількість державних службовців. Суттєвим є питання фактичної необхідності додаткових консультативних органів за наявності і без того великого апарату. Зрештою їхнє існування згідно з ч. 8 ст. 14 закону про ЦОВВ – це такі права міністра, а не його обов'язок. Дорадчі ж органи не повинні ставати предметом для кадрових зловживань. Варто зважати на те, що працівники апарату повсякденно причетні до формування відповідних сфер суспільної взаємодії. Це робить їх справжніми експертами в цій сфері. Тому, можливо, консультації варто здійснювати на основі саме їхніх міркувань. У рамках цього у структурі міністерств бракує чітких органів для стабільної взаємодії з громадськістю. Поєднання таких органів у взаємодії з працівниками апарату міністерства могло б дати ефективні рішення, не гірші ніж із консультативними та іншими органами.

У рамках міністерства, як і в уряді, також функціонують патронатні служби. Варто зазначити, що наукова спільнота позитивно ставиться до функціонування патронатної служби як інституту, зважаючи на його пригаманість «акумулювати та відфільтровувати «бажане» з боку

суспільних кіл і допомагати керівникові надати форму «розумного», а з іншого боку, «розумні», тобто економічно обґрунтовані, виважені рішення... ..робити «розумними» та соціально привабливими» [1]. Та попри цю раціональність, все ж ми вважаємо сумнівною доцільність існування такої служби, враховуючи те, що її функції може виконувати і без того численний апарат міністерства. У законодавстві також бракує чіткої регламентації завдань та посад для цього інституту. Доктор юридичних наук Шеремет Олег Семенович виокремлює такі позиції патронатної служби: консультант, помічник, прес-секретар, радник [22]. Проте жодна із них не зафіксована у законі. Ці посади виводяться із функцій, передбачених ч. 2 ст. 12 закону про ЦОВВ та на практиці можуть не застосовуватися. Будь-яка посада чи орган можуть існувати, але тільки якщо мають чітке практичне завдання. Воно не може бути реалізовано ніким іншим. Якщо патронатна служба матиме саме таку організацію, то це робитиме її справді важливою структурою, але допоки є прогалини щодо посад та повноважень у співвідношенні із регламентованими завданнями цей інститут виглядає тільки як можливість отримати додаткові позиції для правлячої політичної партії. Його можна замінити функціональним апаратом міністерства.

Своєречово, не менш складну організацію щодо кількості інститутів мають центральні органи виконавчої влади. Згідно з постановою від 10.09.2014 № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» в Україні діє 57 центральних органів виконавчої влади [15]. Із них 27 служб, 5 агентств, 4 інспекції, 4 комісії, 1 бюро, окрім цього ще 2 комітети, 2 фонди, 1 інститут та 1 Національна поліція України (виокремлена як центральний орган виконавчої влади). Втім, на офіційній сторінці Кабінету Міністрів України також зазначена Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, про яку не згадано в постанові [4]. Ця комісія передбачена законом України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків». Згідно зі ст. 6 цього закону комісія підпорядкована Президенту України та підзвітна парламенту. Президент України затверджує положення про Комісію, її граничну чисельність, призначає та звільняє членів. Тож, хоча цей орган є складовою виконавчої влади, проте підпорядкування Президенту України пояснює його відсутність у переліку згаданої вище постанови [6]. У постанові також відсутнє, а на офіційному сайті присутнє Національне антикорупційне бюро. Воно, на відміну від Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, первинно формуються урядом, що передбачено ст. 6 та 7 закону України «Про Національне антикорупційне бюро», який був прийнятий 14.10.2014 року [14]. Відсутність бюро у переліку постанови може пояснюватися тільки пізнішим часом створення. Також існує Національна служба посередництва і примирення або Рада національної єдності (відомості про роботу ради важко знайти, але указ Президента України від 2015 року № 697 про раду залишається чинним), створених Президентом України, які є частиною виконавчої влади [18, 17].

У зазначеному розкривається проблема кількості таких органів, необхідність у їхньому переліку та його поновленні, проблема їхнього існування та узгодженості повноважень. Тож їхній перелік повинен бути чіткий та зібраний в одному місці, а повноваження мають не суперечити чи переплітатися одне з одним.

4. Проблема *припинення повноважень* також знаходить своє відображення в тематиці виконавчої влади в різних проявах. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 1 закону про КМУ [12] уряд відповідальний перед президентом та парламентом, але підконтрольний та підзвітний виключно парламенту. При цьому його відставка згідно з ч. 1 ст. 13 може бути спричинена відставкою прем'єра, його смертю, а також

ухваленою парламентом резолюцією недовіри до уряду. Згідно з ч. 1 та 3 ст. 14 підставою для ухвалення такої резолюції є пропозиція президента чи не менше 1/3 від конституційного складу парламенту. Резолюція вважається ухваленою, якщо за це проголосувала більшість від конституційного складу парламенту. Недоліком законодавства у цьому випадку, на нашу погляд, є те, що хоч уряд і несе відповідальність рівномірно перед президентом та парламентом, однак остаточне рішення про його припинення залишається все ж за парламентом. Президент України хоч і бере участь у формуванні уряду, і є суб'єктом, перед яким несе відповідальність уряд, ініціює ухвалення резолюції недовіри до уряду, а все ж його позиція залишається слабкою, другорядною перед парламентом. Із цього приводу вважаємо, що резолюція недовіри повинна мати двох рівноправних суб'єктів схвалення. Якщо відповідальність регламентовано перед обома, то й повноваження уряду повинні припинятися за однаковою участі як парламенту, так і президента. У цьому випадку вдосконалюється баланс влади відповідно до передбачених норм. Натомість проводячи паралель, відповідальність (узагальнено підзвітність, підконтрольність, підпорядкованість) структурних підрозділів і їх керівників перед вищими органами виконавчої влади та одночасно головами місцевих державних адміністрацій порушує ієрархічність побудови виконавчої влади. Така організація ускладнює ефективність виконання повноважень підлеглими державними службовцями.

Ще одним проявом проблеми є відсутність належно врегульованої процедури звільнення окремих працівників виконавчої влади, зокрема, державного секретаря. За ст. 10 закону про ЦОВВ державний секретар міністерства звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра чи міністра. Згідно з пп. 5 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про державну службу» зазначено, що Комісії з питань вищого корпусу здійснює дисциплінарне провадження щодо службовців категорії «А» (до якої власне належить державний секретар) та вносить пропозиції суб'єкту призначення за наслідками дисциплінарних проваджень. Абзацом 1 ч. 1 ст. 68 цього ж закону передбачено, що стосовно державного секретаря дисциплінарне провадження порушується міністром шляхом видання відповідного наказу. Також у ст. 87 передбачено підстави для звільнення державного службовця (серед яких звільнення під час строку випробування, що має окреме значення, враховуючи ст. 66), ст. 65 – підстави для дисциплінарних проступків, а ч. 5 ст. 66 зазначено, що звільнення є винятковим видом дисциплінарного стягнення, яке застосовується тільки у разі визначених

проступків [19, 7]. Проте, враховуючи обидва закони, та відсутність чіткої норми, яка б належно регламентувала порядок звільнення, складається враження, що державний секретар, який має освіту та цінний досвід роботи може бути звільнений просто з ініціативи суб'єкта призначення і не більше. Процедурні аспекти мають розмиту форму, а їхнє втілення потребує комбінування окремих елементів (статей) закону.

У результаті проведеного дослідження **висновуються** низка закономірностей, які притаманні сучасним тенденціям функціонування виконавчої влади: 1) виконавча влада в Україні має розподіл на 4 інституційні центри, які утворюють систему та структуру цієї гілки. Центральним інституційним центром виступає уряд – Кабінет Міністрів України. Похідними є міністерства, центральні органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції, комісії, бюро) та місцеві державні адміністрації, а також підпорядковані цим суб'єктам державні органи; 2) органи виконавчої влади на найвищому рівні формуються органами, які обрані в демократичний спосіб – парламентом та президентом. Органи влади нижчого рівня мають ієрархічну природу формування. Призначення та створення здійснюються за контрасигнаційним погодженням кількох суб'єктів вищого рівня; 3) прогалини в законодавстві впливають на формування державних органів як вищого рівня, так і місцевих державних адміністрацій, зокрема їхніх голів; 4) неналежне законодавче регулювання також пов'язано з проблемою підпорядкування. У цьому контексті керівники територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади стають підлеглими двом суб'єктам – одному від центрального органу виконавчої влади, іншому від місцевої державної адміністрації. Похідні структури опиняються в аналогічній позиції; 5) виходячи з вищезазначеного, виникає необхідність удосконалити правовий статус голови місцевої державної адміністрації, зокрема ієрархічно збалансованого визначення його повноважень; 6) не менш значущою є проблема чисельності державних органів та їхніх службовців. Поєднання помічників, секретаріату, консультативних органів та інших структурних елементів створює кадровий масив, який стає тягарем для ефективності організації виконавчої влади, особливо, якщо повноваження носять неузгоджений характер. Значення набувають належна систематизація органів та оптимізація повноважень; 7) важливим залишається питання припинення повноважень. Зокрема посилення участі Президента України щодо розпуску уряду, а також належне, процесуально узгоджене настання відповідальності для державних секретарів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дармограй Н. Патронатна служба в публічному управлінні України: сутність, формування, регулювання. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2019. № 4(95). С. 5–14. URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/868a2e07-0320-444e-a21d-977decde32b.pdf> (дата звернення: 18.12.2025).
2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
3. Лялюк О. Ю. Територіальні органи центральних органів виконавчої влади в системі територіальної організації влади в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 30. С. 28–38.
4. Органи виконавчої влади. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/catalog> (дата звернення: 18.12.2025).
5. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Каб. Міністрів України від 30.07.2025 № 927. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2025-p#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
6. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30.10.1996 № 448/96-ВР : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-vr/ed20241115#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
7. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII : станом на 7 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
8. Про затвердження Положення про Міністра Кабінету Міністрів України : Постанова Каб. Міністрів України від 24.06.2016 № 394 : станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/394-2016-p#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
9. Про затвердження Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України : Постанова Каб. Міністрів України від 12.08.2009 № 850 : станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2009-p#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
10. Про затвердження структури Секретаріату Кабінету Міністрів України : Постанова Каб. Міністрів України від 23.08.2016 № 564 : станом на 2 жовт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2016-p#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
11. Про затвердження Типового положення про територіальні органи міністерства та іншого центрального органу виконавчої влади : Постанова Каб. Міністрів України від 25.05.2011 № 563 : станом на 3 лип. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-2011-p#Text> (дата звернення: 18.12.2025).

12. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII : станом на 16 груд. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
13. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV : станом на 8 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
14. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII : станом на 25 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
15. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Каб. Міністрів України від 10.09.2014 № 442 : станом на 22 листоп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-п#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
16. Про перейменування Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України : Постанова Каб. Міністрів України від 03.12.2024 № 1366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1366-2024-п#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
17. Про Раду з питань національної єдності : Указ Президента України від 11.12.2015 № 697/2015 : станом на 8 жовт. 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697/2015#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
18. Про утворення Національної служби посередництва і примирення : Указ Президента України від 17.11.1998 № 1258/98 : станом на 2 лют. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1258/98#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
19. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI : станом на 30 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
20. Структура апарату міністерства. *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/struktura-centralnogo-aparatu-ministerstva.html> (дата звернення: 18.12.2025).
21. Структурні підрозділи Міністерства. *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/str_cent_struct (дата звернення: 18.12.2025).
22. Шеремет О. Правові засади становлення патронатної служби в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2022. № 96. С. 5–9. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2022/01/sheremet_96_1.pdf (дата звернення: 18.12.2025).
23. Органіграма Міністерства. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. *Міністерство економіки довкілля та сільського господарства*. URL: <https://surl.li/glqual> (дата звернення: 18.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.12.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/11>

ДОГОВІР КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ

THE CONTRACT OF SALE THROUGH THE PRISM OF RIGHTS PROTECTION

Деледівка С.Г., д.філос. в гал. права,
докторант

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0009-0009-6597-1856

У статті досліджується інститут договору купівлі-продажу в аспекті способів захисту прав його сторін. Стверджуються, що сторонам договору купівлі-продажу притаманні такі способи захисту прав: визнання правочину недійсним; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна та припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; визнання відсутності права або кореспондуючого йому обов'язку; визнання права власності. Окремо зазначається, що інші загальні способи захисту прав, в тому числі такий, як відновлення становища, яке існувало до порушення, поглинаються більш спеціальними і характерними саме для договору купівлі-продажу способами захисту прав.

Констатовано, що видами примусу до виконання обов'язку в натурі в договорі купівлі-продажу є такі позовні вимоги як зобов'язання контрагента за договором передати товар та витребування конкретних одиниць такого товару. Розмежування цих способів захисту прав здійснюється в залежності від предмету відповідного договору, визначеного родовими або індивідуальними ознаками.

Зазначено, що наразі за останніми позиціями судової практики примус покупця до прийняття товару кваліфікується як неналежний та неефективний спосіб захисту, а правильним варіантом способу захисту прав продавця в даному випадку є вимога про стягнення вартості переданого товару.

Також в статті проводиться розмежування таких способів захисту як примусове виконання обов'язку та відшкодування збитків, які відрізняються відповідним предметом доказування та іншими самостійними юридичними ознаками. Робиться висновок про відсутність застосування на практиці у відносинах купівлі-продажу таких способів захисту як визнання права власності та визнання відсутності прав, вказується на суттєвий потенціал таких способів захисту сторін договору та надаються відповідні рекомендації теоретичного та практичного характеру.

Ключові слова: договір купівлі-продажу, договірні способи захисту прав, класифікація способів захисту прав, належний та ефективний спосіб захисту.

This article examines the contract of sale in the context of legal remedies available to the parties. It is asserted that the parties to a contract of sale may invoke the following remedies: declaring the transaction invalid; specific performance of obligations; modification or termination of the legal relationship; compensation for damages and other forms of pecuniary compensation; recognition of the absence of a right or corresponding obligation; and recognition of ownership rights. The article further notes that other general remedies, including the restoration of the status quo ante, are often subsumed by more specific and contract-appropriate remedies inherent to sale agreements.

It is established that specific performance in sale contracts encompasses claims such as compelling the counterparty to deliver the goods and vindicating specific items of such goods. The distinction between these remedies depends on whether the subject matter of the contract is defined by generic or individual characteristics.

According to recent developments in judicial practice, compelling the buyer to accept the goods is now classified as an improper and ineffective remedy. The appropriate remedy for the seller in such cases is a claim for payment of the price of the delivered goods.

The article also distinguishes between the remedies of specific performance and damages, emphasizing their distinct objects of proof and legal nature. It is concluded that remedies such as recognition of ownership and recognition of the absence of rights are not commonly applied in sale contracts. However, the author identifies their significant potential for protecting the parties' rights and provides both theoretical and practical recommendations in this regard.

Key words: contract of sale, contractual remedies, classification of legal remedies, proper and effective remedy.

Постановка проблеми. Договір купівлі-продажу і як інститут цивільного права, і як юридичний факт виникнення договірних зобов'язань, і як саме юридичне зобов'язання, і як інші правові феномени розглядався багатьма науковцями і практиками в численних монографіях, підручниках, коментарях цивільного законодавства, поточних та спеціальних дослідженнях.

Однак безпосередньо способам захисту прав учасників або, більш точно, сторін цього договору, приділялась недостатня увага. З моменту формування в 2018 році Верховного Суду відбулась певна зміна парадигми в способах захисту цивільних прав, в тому числі через запровадження таких категорій як належність та ефективність способів захисту. Розвиток цих категорій зумовив певну зміну

практики правозастосування в частині матеріально-правових і процесуально-правових наслідків невірних вибору способу захисту права, аж до самодостатньої підстави для відмови в задоволенні позову.

Аналіз досліджень і публікацій. В науці цивільного права договір купівлі-продажу досліджували такі науковці як В. І. Борисова, С. Я. Вавженчук, О. О. Кот, Р. А. Майданик, Ю. В. Мартинюк, М. Д. Пленок, Р. О. Стефанчук, Р. Ю. Ханик-Посполітак, Р. Б. Шишка та інші науковці. Однак як було вказано вище, постійна зміна підходів в практиці правозастосування в частині захисту прав учасників правовідносин, вибору належних і ефективних способів такого захисту, впливає і на реалізацію прав та обов'язків у відносинах купівлі-продажу. Зазначене

потребує проведення відповідних теоретичних та практичних досліджень в царині реалізації захисту прав сторін договору купівлі-продажу, як найбільш застосованої правової договірної конструкції в цивільному праві України.

Метою даної статті є аналіз основних наукових поглядів та правових позицій Верховного Суду на проблему способів захисту права в правовідносинах, що випливають з договору купівлі-продажу, виокремлення їх переліку та дослідження особливостей їх застосування в аспекті належних і ефективних способів захисту права, а також формулювання відповідних висновків дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Р. О. Стефанчук, договір купівлі-продажу є одним з найдавніших, а відповідно, й одним з найбільш застосованих правових договірних конструкцій в цивільному праві [6, с. 7]. Розповсюдженість цього виду договору, його широке застосування як сфері підприємницької діяльності, так і на побутовому рівні зумовлює необхідність ретельного дослідження захисту прав його учасників, в тому числі вибору способів такого захисту, які дозволяють в повному обсязі захистити порушене право.

Автором в інших роботах вже проводився аналіз відповідних наукових публікацій з виокремленням переліку способів захисту прав в договірних відносинах. Не вбачаючи за необхідне повторювати минулі обґрунтування, варто навести відповідний перелік, зокрема: визнання правочину недійсним; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна та припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; визнання відсутності права або кореспондуючого йому обов'язку; визнання права власності. Окремо зазначалось, що останній спосіб захисту прав може застосовуватись в договірних правовідносинах переважно як допоміжний спосіб захисту. Всі зазначені способи захисту прав притаманні і сторонам договору купівлі-продажу.

Такий спосіб захисту прав, як відновлення становища, яке існувало до порушення, хоча і має доволі загальні та універсальні характеристики, тобто застосовність до різних видів правовідносин, на переконання автора має переважне застосування в речово-правових спорах, хоча і відноситься деякими науковцями саме до договірних. Зокрема такої позиції дотримуються Т. В. Боднар [1, ст. 113], О. О. Кот [7, ст. 14], Ю. В. Мартинюк [9, ст. 119] та деякі інші вчені. В цілому підтримуючи аргументацію вказаних науковців, варто зазначити, що відновлення становища поглинається більш спеціальними і характерними саме для договірних відносин, способами захисту прав. Поділ способів захисту на загальні і спеціальні в договірних відносинах підтримується також і О. О. Котом [9, ст. 15].

Такий спосіб захисту прав як визнання договору недійсним має широку сферу застосування, різноманітні підстави такого застосування та їх законодавчі та нормативні джерела, тому потребує окремого аналізу і характеристики. В науці цивільного права серед сучасних досліджень цього важливого з теоретичної та практичної сторони питання можна виділити докторську дисертацію Р. І. Ташьяна «Недійсність правочинів в цивільному праві», в якій з максимального повнотою викладена сучасна проблематика відповідного предмета дослідження. В роботі в тому числі надана юридична характеристика визнання недійсним правочину як способу захисту права, зазначено, що відповідний вид позову є самостійним видом позову, який може бути названий негайним, що відповідає його сутності та призначенню, виокремлено види таких позовів, як способів захисту права [16, с. 290].

Спеціальний характер такого способу захисту прав як примус до виконання обов'язку в натурі, його належність та ефективність має місце в правовідносинах купівлі-продажу, в яких предметом є переважно рухомі речі. Так, зокрема в силу ч. 2 ст. 665, ст. 620 Цивільного кодексу України [17], при відмові продавця передати товар,

покупцю надається право вимагати його передання відповідно до умов зобов'язання. Такі ж саме вимоги, а саме вимоги щодо передання товару покупця може заявляти у випадках порушення умов щодо кількості товару за ч. 1 ст. 670 ЦК України, вимагати передання товару у належних тарі і упаковці згідно ч. 1 ст. 686 ЦК України та в інших випадках порушення договірних зобов'язань продавцем.

За певних визначених обставин правильним формулюванням позовних вимог і, відповідно, належним і ефективним способом захисту права буде вимога *щодо зобов'язання контрагента* за договором передати товар. Ця вимога буде виконуватись за порядком, передбаченим ст. 63 Закону України «Про виконавче провадження», а саме – виконання рішень немайнового характеру, за якими боржник зобов'язаний вчинити певні дії [2]. Цей вид позовних вимог або спосіб захисту права більш притаманний товару, який визначений родовими ознаками або певний визначений за номенклатурою кількості товару з індивідуальними ознаками. Там де предметом договору купівлі-продажу є одна або декілька індивідуалізованих речей, більш оптимальним способом захисту прав стане вимога про витребування конкретних одиниць такого товару. Остання вимога буде виконуватись в порядку, що передбачений ст. 60 Закону України «Про виконавче провадження» – *передача стягувачу предметів, зазначених у виконавчому документі*.

Зазначені позиції про використання саме таких, а не інших вимог, обумовлюються наступними міркуваннями. Є загальновідомою теза, що саме судове провадження має сенс лише в тому випадку, якщо судове рішення за результатами його завершення виконується в повному обсязі, а порушені права відповідно поновлюються. В іншому разі всі реалізовані процедури перетворюються на декларацію. В аспекті виконання заявлених в судовій справі матеріально-правових вимог, яким в процесуальному плані відповідає така категорія як предмет позову, визначальним є порядок, передбачений законом для тих або інших видів виконання.

Стаття 60 Закону України «Про виконавче провадження» передбачає процедуру передачі стягувачу предметів, зазначених у виконавчому документі, вилучення таких предметів у боржника, передачі їх стягувачу, фіксації відсутності або знищення цього предмета з відповідним документальним оформленням, в тому числі для цілей подальшої зміни способу і порядку виконання. Тобто в даному випадку закон встановлює чітку завершальну процедуру захисту порушених прав шляхом застосування примусу до виконання зобов'язання продавця передати річ, визначену індивідуальними ознаками. Саме цей порядок є більш прийнятним і застосованим саме для цього предмету договірних зобов'язань.

Що стосується речей, визначених родовими ознаками, то очевидно, що тут не можна вести мову про визначення таких речей у виконавчому документі для цілей їх передачі. Процедура примусового виконання такого рішення, що врегульована ст. 63 Закону, передбачає надіслання виконавцем боржнику вимог щодо передачі стягувачу відповідної кількості речей, перевірку виконання, у випадку відсутності виконання і можливості виконати рішення без участі боржника здійснити заходи примусового виконання, а у випадку неможливості виконання без участі боржника – ініціювати порушення відповідного кримінального провадження.

Вищезазначені вимоги, а саме про зобов'язання контрагента за договором передати товар та про передачу стягувачу предметів, зазначених у виконавчому документі, можуть потенційно повністю захистити порушене право і остаточно врегулювати всі спірні відносини. Однак якщо предметом договору є нерухоме майно, визначені вище способи способи захисту прав мають певну специфіку

і істотні відмінності. Інші відмінності мають місце стосовно об'єктів незавершеного будівництва, а також інших об'єктів, які не мають матеріальної субстанції, однак це має бути предметом окремого дослідження.

Продовжуючи юридичну характеристику такого способу захисту прав як примус до виконання обов'язку в договорі купівлі-продажу є необхідність відмітити і інші специфічні аспекти. Одним з основних обов'язків покупця крім оплати товару є обов'язок щодо його прийняття шляхом вчинення відповідних юридичних і фактичних дій, без виконання яких договірне зобов'язання не може бути припинене його належним виконанням. Так, відповідно до ч. 1 ст. 689 ЦК України покупець зобов'язаний прийняти товар, крім випадків, коли він має право вимагати заміни товару або має право відмовитися від договору купівлі-продажу. Цілком логічним з урахуванням змісту цієї норми є можливість пред'явлення позовної вимоги про зобов'язання покупця прийняти товар, тобто застосування такого способу захисту як примус до виконання обов'язку в натурі. До недавнього часу судова практика допускала такі позовні вимоги, кваліфікуючи відповідний спосіб захисту прав як належний і ефективний. Однак з прийняттям Великою Палатою Верховного Суду постанови від 11 вересня 2018 року у справі № 905/1926/16 ситуація в правозастосуванні кардинально змінилась.

Зокрема судовою колегією було зазначено, що вимоги про оформлення та підписання акта приймання-передачі товару є неналежним способом захисту, оскільки продавець (постачальник) товару має право пред'явити позов про стягнення заборгованості за поставленим товар і в спорі про стягнення належними та допустимими доказами довести факт поставки товару відповідного обсягу та вартості. Оцінюючи належність обраного позивачем способу захисту та обґрунтовуючи відповідний висновок, судам слід виходити із його ефективності, і це означає, що вимога на захист цивільного права має відповідати змісту порушеного права та характеру правопорушення, забезпечити поновлення порушеного права, а у разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі можливість отримання нею відповідного відшкодування [11].

Про категорію ефективності способу захисту прав, його позитивні та негативні наслідки автор зазначав в інших дослідженнях [3, ст. 93], однак в даному випадку варто зазначити, що в даній справі ВП ВС продемонструвала на практиці повне врахування таких принципів як принципи процесуальної економії та найбільш повного захисту права. Дійсно, саме по собі зобов'язання підписати акти прийому-передачі, або іншими словами примус до прийняття товару не призведе до повного захисту прав, оскільки і такий повний захист, і припинення двостороннього зобов'язання виконанням можливі після оплати товару покупцем, в тому числі в примусовому порядку. Таким чином, вимога щодо *примусу покупця до прийняття товару* наразі визнається неналежним і неефективним способом захисту права, а правильним способом захисту прав продавця на отримання оплати за поставлений товар має бути вимога про її стягнення.

Не зовсім вдалим є законодавче регулювання прав і обов'язків сторін при здійсненні попередньої оплати товару. Так, ч. 1 ст. 693 ЦК України передбачає право продавця у випадку невиконання покупцем обов'язку з попередньої оплати товару скористатися правомочностями, передбаченими ст. 538 ЦК України, тобто зупинити виконання зустрічного обов'язку щодо передачі товару або відмовитися від договору. До недавнього часу судова практика використовувала обмежене тлумачення цієї норми і не допускала можливості пред'явлення продавцем вимог щодо стягнення попередньої оплати товару.

Відступаючи від попередніх правових позицій судова колегія КГС ВС в постанові від 18.08.2023 року у справі № 927/211/22 зазначила, що таке тлумачення приписів

ч. 3 ст. 538 ЦК є помилковим, оскільки ця норма спрямована на захист інтересів насамперед постраждалої від невиконання договору сторони, яка має право (а не зобов'язана) зупинити виконання свого обов'язку або відмовитися від його виконання у разі порушення або очікуваного порушення свого зобов'язання з боку іншої сторони. Відповідно до наведених вище приписів чинного законодавства продавець, який не отримав попередню оплату за товар, який ще не перейшов у власність покупця, має право скористатися одним із наступних способів захисту: 1) стягнути суму попередньої оплати відповідно з умовами договору і продовжувати виконувати договір; 2) розірвати договір та вимагати компенсації збитків [13].

Отже зміна практики правозастосування з боку КГС ВС наразі дозволяє продавцю вибирати альтернативні способи захисту прав, зокрема скористатися таким способом як примус до виконання обов'язку в натурній шляхом стягнення з покупця суми попередньої оплати.

Такий спосіб захисту прав як відшкодування збитків та інші види відшкодування майнової шкоди, тобто стягнення штрафу, пені та інших можливих штрафних санкцій і в договірних зобов'язаннях загалом, і у відносинах купівлі-продажу найбільш рел'єфно можуть бути охарактеризовані шляхом їх порівняння з іншим договірним способом захисту права, зокрема таким як примус до виконання обов'язку в натурі. Так КГС ВС в постанові 21 липня 2022 року у справі № 922/3308/20 відмовляючи в задоволенні позову субпідряднику до генпідрядника про стягнення вартості виконаних робіт, заявлених як відшкодування збитків, сформулював наступну правову позицію.

Зазначений спосіб захисту (примусове виконання обов'язку в натурі) застосовується в зобов'язальних правовідносинах у випадках, коли особа зобов'язана вчинити певні дії щодо позивача, але відмовляється від виконання цього обов'язку чи уникає його. Такі способи захисту, як примусове виконання обов'язку в натурі та відшкодування збитків (упущеної вигоди), мають різну правову природу, правове регулювання, а отже й предмет доказування, обсяг процесуального доведення, що пов'язане насамперед із тим, що заборгованість за договором стягується за правилами щодо виконання договірних зобов'язань, а збитки – відповідно до правил про відповідальність. Отже, у зв'язку з обранням субпідрядником неефективного способу захисту порушеного права, який не відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та спричиненим цим діянням наслідкам, що є самостійною та достатньою підставою для відмови в позові, у задоволенні зустрічного позову слід відмовити [14].

І. В. Спасибо-Фатєєва проводячи аналіз цивільно-правової відповідальності (до якої відносяться відшкодування збитків та інші види відшкодування майнової шкоди) шляхом її порівняння з іншими схожими цивільно-правовими явищами зазначає, що цивільно-правова відповідальність відрізняється від категорії захисту, яка не завжди полягає у притягненні до відповідальності і понесенні порушником додаткових втрат. Також відсутність таких негативних майнових наслідків відрізняє цивільно-правову відповідальність від цивільного обов'язку, оскільки перша завжди є додатковим обов'язком для порушника [2, ст. 21].

Відзначаючи важливість розмежування юридичних ознак захисту та цивільно-правової відповідальності в аспекті застосування таких способів захисту сторін договору купівлі-продажу як відшкодування збитків та інших видів відшкодування майнової шкоди необхідно відмітити наступне. По-перше, цей спосіб захисту істотно відрізняється від примусу до виконання договірних зобов'язань за ознаками, вказаними вище. Зокрема відшкодуванню збитків, як одному з видів цивільно-правової відповідальності, притаманні відмінні від основного зобов'язання інші негативні наслідки в частині додаткового обов'язку, позбавлення права тощо. При застосуванні

примусу до виконання обов'язку ці негативні наслідки відсутні. По-друге, цим способом захисту (які відносяться до відповідальності) має відповідати власний предмет доказування. Для відшкодування збитків – протиправність поведінки іншої сторони, наявність шкоди, причинний зв'язок між збитками і шкодою, а також вина особи, яка презюмується. Для стягнення пені, штрафу та інших санкцій – протиправність та передбачена в законі або договорі можливість їх стягнення. Предметом доказування при примусовому виконанні договірних зобов'язань є умови укладеного договору і їх порушення однією із сторін.

Зміна та розірвання договору як способи самозахисту з одного боку, та застосування цих способів захисту прав в судовому порядку з іншого мають спільні підстави – визначення такої можливості в законі або договорі та, за загальним правилом, порушення зобов'язання іншою стороною. Відмінність в цих формах захисту на переконання автора полягає в тому, що в першому випадку має місце певна очевидність порушення прав іншою стороною, що дає законодавцю підстави для формулювання норм щодо захисту односторонніми діями. В другому випадку має місце відносна спірність ситуації і необхідність у зв'язку із цим вирішення відповідного спору в судовому порядку. Однак наслідки цих відмінностей в частині форм захисту лежать виключно в площині законодавчої політики.

Застосування такого способу захисту прав як зміна та розірвання договору передбачено нормами глави 54 ЦК України виключно як самозахист, тобто через односторонні дії уповноваженої сторони шляхом відмови від договору, відмови від товару, його прийняття або односторонніх дій щодо зміни умов договору. З цього випливає висновок, що у відносинах купівлі-продажу зміна та розірвання договору у судовому порядку можливі виключно із застосуванням загальних норм ч. 2 ст. 651 ЦК України внаслідок істотного порушення договору другою стороною коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Крім того, договір купівлі-продажу може бути розірваний на підставах, передбачених ст. 652 ЦК України внаслідок істотної зміни обставин.

Таким способом захисту прав як визнання відсутності права або кореспондуючого йому обов'язку в науковій літературі приділяється недостатня увага, хоча судова практика містить приклади все більш частого його застосування, причому саме в договірних відносинах. Цей спосіб захисту вже був предметом аналізу автора в інших дослідженнях [4, с. 100], тому узагальнюючи можна зазначити наступне. Визнання відсутнім права як захист інтересу особи у правовій визначеності при виконанні договірних зобов'язань буде належним лише в разі, якщо така невизначеність триває, ініційований кредитором спір про захист його прав суд не вирішив і відповідне провадження не було відкрите. Зокрема, це можливе у таких випадках: кредитор у правовідносинах без звернення до суду з відповідним позовом може звернути стягнення на майно особи, яку він вважає боржником, або інакше одержати виконання поза волею цієї особи-боржника в позасудовому порядку; особа не вважає себе боржником у відповідних правовідносинах і не може захистити її право в межах судового розгляду, зокрема, про стягнення з неї коштів на виконання зобов'язання, оскільки такий судовий розгляд кредитор не ініціював.

Як показує судова практика цей спосіб захисту права має переважне застосування в таких договірних відносинах як забезпечувальні зобов'язання, зокрема поруки, застави і іпотеки, в орендних правовідносинах та деяких інших. Для захисту прав сторін договору купівлі-продажу, принаймні на рівні Верховного Суду, цей спосіб захисту поки не застосовувався, однак на переконання автора за наявності вищевикладених підстав, в тому числі для захисту інтересу у правовій визначеності, він має всі можливості для застосування і у відносинах купівлі-продажу.

Моделюючи відповідні практичні ситуації можна з впевненістю стверджувати про належність та ефективність цього способу захисту у випадках, зокрема повного виконання продавцем зобов'язання з передачі товару і заперечення покупцем такого виконання. В цьому випадку логічно ініціювання спору з такою позовною вимогою як визнання відсутності права покупця вимагати виконання зобов'язання. За ситуації припинення грошового зобов'язання покупця шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог, останній має всі підстави на звернення до суду з позовними вимогами про визнання відсутності його обов'язку з оплати товару. Однак умовою правомірності застосування цього способу захисту є відсутність судового спору, ініційованого іншою стороною та можливе порушення прав наявною ситуацією правової невизначеності.

Позов про визнання права, в тому числі про визнання права власності, не притаманний договірним правовідносинам, що повному обсязі відноситься і до договору купівлі-продажу. Як зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва, аксіоматичним в українській правосвідомості є те, що за наявності між сторонами спору зобов'язальних або договірних правовідносин, речові позови не заявляються, адже спори між контрагентами будуть договірними [2, с. 366]. Хоча за такою, що вже стала універсальною класифікацією способів захисту прав, що наведений І. О. Дзерою ще в 2002 році, позов про визнання права власності віднесений тільки до допоміжних, а не до основних способів захисту прав [5, с. 126], на практиці цей спосіб захисту прав в договірних правовідносинах не застосовується, як класичний речовий спосіб захисту.

Дійсно, такі основні і класичні речові позови як виндикаційний та негаторний не підлягають застосуванню в договірних правовідносинах, в тому числі у відносинах купівлі-продажу. Це, як вже було вказано вище, стало аксіомою в доктрині і вже близько двадцяти років тому вирішено на рівні узагальнень судової практики Верховного Суду України.

Однак позов про визнання права власності є лише допоміжним речовим позовом і в деяких випадках має право на застосування і у відносинах купівлі-продажу. Таке застосування не в останню чергу обумовлюється тим, що цей позов вносить чіткість, ясність, вичерпність і повну визначеність як у відносини між учасниками спору, так і у відносини власника з будь-якими третіми особами. Стосовно купівлі-продажу то його застосування можливе, зокрема при повному виконанні покупцем своїх зобов'язань з одночасним запереченням продавця щодо такого виконання. В даному випадку крім інших можливих вимог покупець може і, на переконання автора, має право заявити вимоги про визнання права власності на переданий товар. Розглядом таких вимог вирішується більшість спірних майнових питань не тільки між учасниками спору, але і відносинах власника з третіми особами, в тому числі державними органами.

Динаміка розвитку договірних зобов'язань також потребує використання цього способу захисту на інших стадіях руху зобов'язань у відносинах купівлі-продажу. Вище був приведений приклад можливості, а в деяких випадках і необхідності, подачі відповідних позовних вимог при виконанні договору. Однак такий позов може мати місце і на стадії розірвання договору, при якій спірна ситуація не вимагає повернення товару, що був предметом купівлі-продажу. В даному випадку видається, що позов про визнання права власності на товар, що так і не перейшов до покупця, буде належним і ефективним способом захисту права продавця. Однак судова практика заперечує можливість ініціювання таких позовних вимог, кваліфікуючи їх як неналежні та неефективні. Підтримує зазначений висновок і доктрина.

Видається, що таке правозастосування є безпідставним впливом в правомочності уповноваженої особи,

оскільки відповідно до ст. 20 ЦК України, право на захист особа здійснює на свій розсуд. Крім того, вибір між зобов'язальними вимогами з одного боку та позовом про визнання права власності з іншого, істотно залежить від обставин фактичного володіння спірним майном або товаром. За ситуації знаходження спірного майна у фактичному володінні позивача заявляти будь-які вимоги про його витребування немає жодних підстав, а належним і ефективним в даному випадку буде позов про визнання права власності.

Є всі підстави зазначити, що за сучасного стану судової практики позов про визнання права власності не притаманний договірним відносинам купівлі-продажу. Однак враховуючи його універсальний характер, його здатність вносити чіткість, ясність, вичерпність і повну визначеність у спірні відносини, в доктрині мають бути змінені відповідні пріоритети, в тому числі для впливу на судову практику в частині можливості застосування позову про визнання права власності як загалом в договірних, так і у відносинах купівлі-продажу, принаймні як допоміжного позову.

На підставі вищевикладеного, можна сформулювати наступні **висновки**.

Сторонам договору купівлі-продажу притаманні такі способи захисту прав: визнання правочину недійсним; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна та припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; визнання відсутності права або кореспондуючого йому обов'язку; визнання права власності.

Такий спосіб захисту прав як примус до виконання обов'язку в натурі в основному притаманний правовідносинам купівлі-продажу, в яких предметом є рухомі речі. Для товару, який визначений родовими ознаками або для певної визначеної за номенклатурою кількості товару з індивідуальними ознаками правильним формулюванням позовних вимог і, відповідно, належним і ефективним способом захисту права буде вимога щодо зобов'язання контрагента за договором передати товар. Ця вимога в примусовому порядку в рамках виконавчого провадження буде виконуватись за порядком виконання рішень, за якими боржник зобов'язаний вчинити певні дії. Там де предметом договору купівлі-продажу є одна або декілька індивідуалізованих речей, більш оптимальним способом захисту прав стане вимога про витребування конкретних одиниць такого товару. Ця вимога буде виконуватись в примусовому порядку в рамках виконавчого провадження за порядком передачі стягувачу предметів, зазначених у виконавчому документі.

Примус покупця до прийняття товару не призведе до повного захисту прав, оскільки і такий повний захист, і припинення двостороннього зобов'язання виконанням можливих після оплати товару покупцем, в тому числі в примусовому порядку. Саме ця вимога є належною для захисту прав продавця. Вимога щодо примусу покупця до прийняття товару наразі визнається судовою практикою неналежним і неефективним способом захисту права.

До недавнього часу судова практика не допускала можливості пред'явлення продавцем вимог щодо стягнення

попередньої оплати товару. Зміна практики правозастосування наразі дозволяє продавцю вибирати альтернативні способи захисту прав, зокрема стягнути суму попередньої оплати і продовжувати виконувати договір або розірвати договір та вимагати компенсації збитків.

Такі способи захисту, як примусове виконання обов'язку в натурі та відшкодування збитків, мають різну правову природу, правове регулювання, а отже й предмет доказування, що пов'язане насамперед із тим, що заборгованість за договором стягується за правилами щодо виконання договірних зобов'язань, а збитки – відповідно до правил про відповідальність. Для такого способу захисту прав сторін договору купівлі-продажу як відшкодування збитків необхідно довести протиправність поведінки іншої сторони, наявність шкоди, причинний зв'язок між збитками і шкодою, а також вину особи, яка презюмується. Для стягнення пені, штрафу та інших санкцій – протиправність та передбачену в законі або договорі можливість їх стягнення. Предметом доказування при примусовому виконанні договірних зобов'язань є умови укладеного договору і їх порушення однією із сторін.

Відмінність зміни та розірвання договору купівлі-продажу як способу самозахисту та способу захисту прав в судовому порядку полягає в тому, що в першому випадку має місце певна очевидність порушення прав іншою стороною, що дає законодавцю підстави для формулювання норм щодо захисту односторонніми діями. В другому випадку має місце відносна спірність ситуації і необхідність у зв'язку із цим вирішення відповідного спору в судовому порядку. Однак такі відмінності в частині форм захисту лежать виключно в площині законодавчої політики. Застосування цього способу захисту передбачено законом для договору купівлі-продажу виключно як самозахист, тобто через односторонні дії уповноваженої сторони. Використання судового порядку можливе тільки із застосуванням загальних норм ч. 2 ст. 651 ЦК України, тобто внаслідок істотного порушення договору другою стороною, або внаслідок істотної зміни обставин згідно ст. 652 ЦК України.

Такий спосіб захисту прав як визнання відсутності права або кореспондуючого йому обов'язку, має переважне застосування в таких договірних відносинах як забезпечувальні зобов'язання, зокрема поруки, застави і іпотеки, в орендних правовідносинах та деяких інших. Для захисту прав сторін договору купівлі-продажу цей спосіб захисту поки не застосовувався, однак він має всі можливості для застосування для захисту інтересу сторін у правовій визначеності.

За сучасного стану судової практики позов про визнання права власності не притаманний договірним відносинам купівлі-продажу. Однак враховуючи його універсальний характер, його здатність вносити чіткість, ясність, вичерпність і повну визначеність у спірні відносини, в доктрині мають бути змінені відповідні пріоритети, в тому числі для впливу на судову практику в частині можливості застосування позову про визнання права власності як загалом в договірних, так і у відносинах купівлі-продажу, принаймні як допоміжного позову.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 113-118.
2. Вчення про цивільно-правову відповідальність: монографія/ І.В. Спасибо-Фатеева та ін. Харків: ЕКУС, 2025. 816с.
3. Деледівка С.Г. Належність та ефективність способів захисту цивільних прав. *Європейський правничий часопис*. 2025. № 8. С. 88-94.
4. Деледівка С.Г. Визнання права відсутнім як спосіб захисту цивільних прав. *Європейський правничий часопис*. 2025. № 9. С. 95-102.
5. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 126 с.
6. Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб. За ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1199 с.
7. Кот О. О. Способи захисту договірних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 13-18.
8. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. Монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
9. Мартинюк Ю.В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях: дис. докт. філ.: 12.00.03. Тернопіль, 2023. 264 с.

10. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України/ А.Г. Ярема та ін. Севастополь, А.С.К., 2004, 928 с.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2018 року, Справа № 905/1926/16: URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76596894> (дата звернення: 16.10.2025).
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 18 серпня 2023 року. Справа № 927/211/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112967141> (дата звернення – 26.11.2025).
13. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 21 липня 2022 року, справа № 922/3308/20– URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105371704> (дата звернення: 17.10.2025).
14. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення – 16.07.2025).
15. Таш'ян Р.І. Недієвість правочинів в цивільному праві: дис. докт. юрид. наук: 12.00.03. Хакрів, 2024. 350 с.
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.04.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ У СФЕРІ СПАДКОВОГО ПРАВА

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF APPLYING ESTIMATIVE CONCEPTS WITHIN INHERITANCE LAW SPHERE

Кухарев О.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-2086-9179

Стаття присвячена виявленню та аналізу оціночних понять у сфері спадкового права. Установлено, що оціночний компонент міститься у цілій низці норм спадкового законодавства. Тлумачення оціночного поняття суб'єктом правозастосування здійснюється з урахуванням варіативності змісту відповідної норми. Причому оціночні поняття в спадковому праві застосовуються не у зв'язку з правопорушенням, а на стадії здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків. Тобто вони мають регулятивний, а не охоронний характер. За своїм функціональним призначенням у механізмі правового регулювання оціночні поняття є проявом диспозитивності у сфері спадкового права. Аналіз книги 6 Цивільного кодексу України дозволяє виокремити такі оціночні поняття у спадковому праві: *непомірно великий розмір* неустойки та шкоди у складі спадщини; *розумні витрати*, які були зроблені одним зі спадкоємців або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця; *суспільно корисна мета* заповідального розпорядження; обставини, що мають *істотне значення* в аспекті зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині; *поважна причина* пропуску строку для прийняття спадщини.

У розрізі динаміки спадкових правовідносин оціночні поняття не здатні самостійно породжувати, змінювати чи припиняти спадкові правовідносини, тобто за своєю природою не належать до юридичних фактів. Вони сприяють конкретизації тих обставин, які є юридичними фактами.

Оціночні поняття застосовуються в межах спадкових правовідносин, що виникають з часу відкриття спадщини та завершуються часом її оформлення. До моменту смерті особи (оголошення її померлою) досліджувані категорії перебувають у стані «очікування». Хоча в окремих випадках фактичні обставини, що підлягають оцінці, мають місце до відкриття спадщини, проте застосування правової норми, в якій вони закріплені, можливо все одно після смерті особи. Наприклад, обставини, що є підставою для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині та мають істотне значення, існують до виникнення спадкових правовідносин, оскільки безпосередньо стосуються заповідача, його відносин із спадкоємцями. Проте зменшення обов'язкової частки у спадщині здійснюється судом після смерті заповідача, тобто в межах спадкових правовідносин.

Ключові слова: спадкове право, спадкування, спадкове правовідношення, спадщина, спадкодавець, спадкоємець, заповідальні розпорядження, оціночні поняття, добросовісність, розумність, справедливість.

The article is focused on identifying and analyzing estimative concepts within inheritance law sphere. It has been established that the estimative component is contained in a number of norms of inheritance legislation. The interpretation of the estimative concept by the subject of law enforcement is carried out considering the variability of the relevant norm's content. Moreover, estimative concepts within inheritance law are applied not in relation to an offense, but at the stage of exercising civil rights and fulfilling civil obligations. That is, they have a regulatory, but not a protective nature. Estimative concepts by their functional purpose in the mechanism of legal regulation are like a manifestation of dispositivity within inheritance law sphere. Analysis of Book 6 of the Civil Code of Ukraine allows us to distinguish the following estimative concepts within inheritance law: *an excessively large amount* of forfeit penalty and damage within the inheritance; *reasonable expenses* incurred by one of the lawful heirs or another person for the maintenance, care, treatment and burial of an ancestor; *socially beneficial purpose* of a testamentary instruction; circumstances that are of *significant importance* in terms of reducing the size of the mandatory share of the inheritance; a *valid reason* for missing the deadline for accepting the inheritance.

Estimative concepts in the context of hereditary legal relations' dynamics are not capable to independently generate, change or terminate hereditary legal relations, that is, they do not belong to legal facts by their nature. They contribute to the specification of those circumstances that are legal facts.

Estimative concepts are applied within hereditary legal relations that arise from the moment of opening the inheritance and are completed by the time of its registration. The studied categories are in a "waiting" status until the moment of the death of a person (declaration of his / her death). Although in some cases the factual circumstances, which are subject to assessment, occur before the opening of the inheritance, however, the application of the legal norm where they are enshrined is still possible after the person's death. For example, circumstances that are reasons for reducing the size of the mandatory share in the inheritance and are of significant importance exist before the emergence of hereditary legal relations, since they directly relate to an ancestor, his / her relations with lawful heirs. However, the reduction of the mandatory share in the inheritance is carried out by the court after the ancestor's death, that is, within the framework of hereditary legal relations.

Key words: inheritance law, succession, hereditary legal relations, inheritance, ancestor, lawful heir, testamentary instruction, estimative concepts, good faith, reasonableness, justice.

Постановка проблеми. У теорії права виокремлюють терміни точного значення і терміни, які виражають оціночні поняття. І якщо сенс перших повністю залежить від закону, ним визначається, а фактичні обставини на їх зміст не впливають, то оціночні поняття мають частково визначену характеристику, пов'язані з конкретними обставинами справи, залежать від них, а також від їх сприйняття суб'єктом правозастосування. Зміст оціночного поняття конкретизується самим правозастосовцем у межах правової норми шляхом деталізації, що відбувається

на підставі приписів, установлених законодавцем з урахуванням певної ситуації.

У правовій доктрині оціночне поняття розкривається як виражена в юридичній нормі абстрактна характеристика соціальної (особистої, групової та ін.) значущості реальних або потенційних фактів, що має бути неодмінно конкретизована під час його застосування чи реалізації, завдяки чому забезпечено юридичне реагування держави на всі індивідуалізовані факти, яким притаманна зафіксована в юридичній нормі значущість [1, с. 53].

Досліджувані абстрактні категорії, як складові юридичної техніки, надають правовим нормам еластичності, що в окремих випадках породжує складнощі у правозастосуванні через різне розуміння тих обставин, які фактично є каталізатором виникнення таких понять. Невипадково в юридичній літературі оціночні поняття називають ще «ситуаційними», оскільки їх зміст у точних виразах може бути розкритий стосовно конкретної ситуації. Ці поняття за своїм змістом завжди залишаються відкритими, і до нього може бути додана ще одна нова, істотна ознака.

І хоча термін «оціночне поняття» є досягненням науки теорії права, однак нині відповідні категорії широко використовуються в цивільному законодавстві, практиці його застосування, а також у цивілістичній доктрині. Оціночні поняття властиві й сфері спадкового права, функціональне призначення якого полягає в забезпеченні як посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців), а також стабільності майнового обороту, де вони мають яскраво виражену специфіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оціночні поняття упродовж тривалого часу є предметом підвищеної уваги науковців та здебільшого доробком теоретиків права, які присвятили своїй праці застосуванню та тлумаченню правових норм [2, 3, с. 9–13].

При цьому зазначені абстрактні категорії неодноразово були предметом ретельного наукового аналізу цивілістів. Утім, учені зосереджували свою увагу переважно на загальних питаннях оціночних понять у цивільному [4, с. 85–93, 5, с. 10–16], а також у сімейному праві [6, с. 312–317]. Причому найчастіше науковці досліджували справедливість, добросовісність та розумність [7, 8, с. 121–126, 9, с. 15–20], що позначені у п. 6 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України (далі за текстом – ЦК) як загальні засади цивільного законодавства.

Проте особливості застосування оціночних понять саме у спадковому праві окремо не вивчалися представниками цивілістичної науки, хоча потреба у цьому, безперечно, є. Важливо підкреслити, що завдання сучасної правової доктрини полягає в глибокому дослідженні оціночних понять. Законодавець, установлюючи в нормах закону те чи інше оціночне поняття з метою регулювання цивільно-правових відносин, дає певному суб'єкту правозастосування свободу в його тлумаченні. Водночас саме науковці мають визначити межі використання певної абстрактної категорії, установити можливі варіанти змісту норми залежно від різноманітних обставин, зокрема, суб'єктного складу, сфери закріплення, ймовірних юридичних наслідків. Це забезпечить єдність у застосуванні спадкового законодавства, усунення розбіжностей у нотаріальній і судовій практиці.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є виявлення оціночних понять у сфері спадкового права та з'ясування їх особливостей з урахуванням специфіки спадкових правовідносин.

Досягнення цієї мети здійснюється шляхом аналізу норм чинного законодавства України, судової практики та положень правової доктрини, що є завданням статті.

Виклад основного матеріалу. Оціночні поняття дозволяють враховувати динаміку змін суспільних відносин у майбутньому. Вони поширюють дію норми права на нові ситуації та тим самим дозволяють без змін самого закону реагувати на обставини, які змінилися. Причому зміст оціночного поняття характеризується мінливістю, може змінюватися залежно від конкретної ситуації, тому, маючи рухливу структуру, не має єдиного правильного варіанта рішення. Утім оціночне поняття не існує у вигляді «пустої посудини», яку можна заповнити чим завгодно. Абстрагування від конкретних ситуацій здійснюється за допомогою установлених критеріїв,

що фіксуються в законі з метою вирішення питання про те, чи не виходить за межі можливостей той чи інший суб'єкт. Оціночні поняття конкретизуються в процесі правозастосування, а їх зміст розкривається правозастосовцем у поєднанні з певними обставинами.

Сучасне спадкове право, зважаючи на суттєве розширення диспозитивності відповідної сфери, широке застосування договірної форми регулювання приватних правовідносин, дію принципу свободи заповіту важко уявити без оціночних понять. Вони дозволяють врахувати різноманітні життєві обставини при регулюванні спадкових правовідносин, зокрема явища морального та етичного характеру, чим досягається гнучкість такого регулювання. Причому спадкове право є підгалуззю цивільного права, що перебуває під впливом національних традицій і звичаїв. Як зазначила в цьому аспекті Європейська Комісія, спадкове право є сферою приватного права, коріння якого сягає вглиб національних традицій і звичаїв, у зв'язку з чим спадкове право є певною мірою «емоційно зарядженим» (emotionally charged) [10, с. 469, 470].

Оціночні категорії спадкового права – поняття, залежні від їх підгалузевої належності, від характеру правового регулювання та фактичних обставин справи. Вони застосовуються в межах спадкових правовідносин, що виникають з часу відкриття спадщини та завершуються часом її оформлення, який пов'язаний з отриманням спадкоємцями свідоцтв про право на спадщину. До моменту смерті особи (оголошення її померлою) оціночні категорії перебувають у стані «очікування». Хоча в окремих випадках фактичні обставини, що підлягають оцінці, мають місце до відкриття спадщини, проте застосування правової норми, в якій вони закріплені, можливо все одно після смерті особи. Наприклад, обставини, що є підставою для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині та за приписом абз. 2 ч. 1 ст. 1242 ЦК мають *істотне значення*, існують до виникнення спадкових правовідносин, оскільки безпосередньо стосуються заповідача, його відносин зі спадкоємцями. Проте зменшення обов'язкової частки у спадщині здійснюється судом після смерті заповідача, адже саме на час відкриття спадщини визначається чинність заповіту, коло спадкоємців, у тому числі осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині.

Аналіз норм кн. 6 ЦК дозволяє виокремити такі оціночні категорії у сфері спадкового права.

1. *Непомірно великий розмір* неустойки та шкоди у складі спадщини. Так, відповідно до ч. 5 ст. 1231 ЦК за позовом спадкоємця суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), розмір відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди, якщо вони є *непомірно великими* порівняно з вартістю рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ним у спадщину. Передусім важливо відзначити, що в наведеному законодавчому положенні не йдеться про правову можливість повного звільнення спадкоємця від виконання обов'язків спадкодавця. Допускається лише зменшення розміру певних грошових сум, перелік яких вичерпно наведений в законі, що мали бути сплачені спадкодавцем за життя. Примітно, що окремими дослідниками висловлюється радикальна позиція виключити ч. 5 ст. 1231 з ЦК, оскільки рішення, яке набрало законної сили, не можна змінити. Звернутися до суду з позовом про зменшення розміру збитків, моральної шкоди або неустойки спадкоємець не має процесуального права у справі, яка завершилася ухваленням судового рішення [11, с. 552].

Причому законом не конкретизовано, до якого розміру може бути зменшений обсяг завданої спадкодавцем шкоди та присудженої з нього неустойки, що є надзвичайно важливим з урахуванням загального правила про задоволення спадкоємцем вимог кредитора в межах вартості спадкового активу. Тому виникає питання: чи може

суд присудити кредиторів збитки та неустойку в розмірі, меншому за вартість отриманого спадкоємцем спадкового майна? Вважаю, слід надати позитивну відповідь на поставлене питання, зважаючи на конструкцію спеціальної норми. Так, у ч. 4 ст. 1231 ЦК міститься застереження про обмеження майнового обов'язку спадкоємця відшкодувати завдану спадкодавцем шкоду вартістю успадкованого рухомого чи нерухомого майна. Наступна ж частина вказаної статті закріплює правову можливість зменшити ці суми за рішенням суду на підставі співвідношення спадкового активу та спадкового пасиву.

Правило про обмеження боргів у складі спадщини вартістю спадкового майна застосовується відповідно до закону в загальному порядку. У зв'язку з цим суд може зменшити завдані спадкодавцем збитки, моральну шкоду та присуджену з нього неустойку до розміру, меншого за вартість майна, одержаного у спадщину. Якщо ж допустити зворотне, то взагалі втрачається доцільність запровадження механізму зменшення розміру збитків та неустойки.

Суд, застосовуючи оціночне поняття «непомірно великі», зменшує розмір боргів спадкодавця на свій розсуд на підставі заявлених позовних вимог з урахуванням вартості спадкового майна.

2. *Розумні витрати* на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця. За змістом ч. 1 ст. 1232 ЦК спадкоємці зобов'язані відшкодувати розумні витрати, які були зроблені одним із них або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця. Слід урахувати, що обов'язок компенсувати витрати на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця не є елементом складу спадщини. Такий висновок зумовлений тим, що до складу спадщини входять лише ті права та обов'язки, які належали спадкодавцеві за життя та наділені властивістю переходу до інших осіб у порядку універсального правонаступництва. Зважаючи на ту обставину, що спадкодавець за життя не набув окресленого обов'язку, останній за своєю природою не є спадковим і виникає у спадкоємця вперше. З цього випливає важливий висновок про те, що на порядок виконання обов'язку відшкодувати витрати, понесені на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця не поширюються ст. ст. 1281, 1282 ЦК стосовно задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця.

Доктрина цивільного права виходить з того, що принцип добросовісності (good faith) виступає внутрішнім критерієм, у той час як справедливість і розумність (reasonableness and equity) – зовнішнім, або об'єктивним [12, с. 85]. В юридичній літературі розумність в аспекті ч. 1 ст. 1232 ЦК пояснюється таким чином: витрати, які не здійснив би за таких обставин спадкоємець, відшкодуванню не підлягають [13, с. 1321].

Зміст категорії «розумні витрати» щодо утримання, догляду, лікування та поховання спадкодавця залежить від багатьох факторів, зокрема, майнового стану кредитора та боржника, взаємин у конкретній сім'ї тощо. На мою думку, критеріями розумності таких витрат є їх розмір і необхідність здійснення. Наприклад, важко назвати розумними витрати на поховання спадкодавця, більша частина яких була витрачена на встановлення ритуального склепу [14].

Причому має місце неоднакове застосування судами оціночного поняття «розумність» в аспекті відшкодування витрат на проведення поминальних обідів після поховання спадкодавця. Зокрема, в одних випадках суди задовольняють подібні вимоги позивачів [15], в інших – відмовляють, оскільки ці суми не охоплюються змістом відповідного оціночного поняття [16, 17].

Вважаю, що витрати на проведення поминальних обідів мають відшкодуватися особі, яка їх понесла. Це повною мірою відповідає не лише розумності, а й народним

звичаям, обрядам. Невипадково Закон України «Про поховання та похоронну справу» від 10.07.2003 р. № 1102-IV розкриває поняття «поховання померлого» через комплекс заходів та обрядових дій (ст. 2 Закону), а у ст. 7 ЦК міститься застереження про те, що цивільні правовідносини можуть регулюватися звичаєм. Не викликає сумніву, що поминальні обіди нерозривно пов'язані з народними звичаями та християнськими обрядами. В історичних джерелах зазначається, що поховальні традиції українців поділяють на дві складові: похорон і поминки. Тобто поминки є невіддільною частиною обряду поховання. Причому на норми спадкового права суттєво впливають соціокультурні, соціально-економічні та навіть релігійні фактори. Уся сфера спадкування нерозривно пов'язана з національними звичаями українців, особливою ментальністю суспільства, що формувалася століттями.

3. *Суспільно корисна мета* заповідального розпорядження. Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК). Йдеться про спеціальний вид заповідального розпорядження, що отримав у правовій доктрині назву «заповідальне покладення». І наведене оціночне поняття відбиває визначальну ознаку покладення – спрямованість на досягнення суспільно корисної мети, що відрізняє його від інших посмертних розпоряджень, а саме: заповідального відказу (ст. 1238 ЦК), умови заповіту (ст. 1242 ЦК). Як зазначають з цього приводу І. В. Спасибо-Фатєєва та В. Ю. Чуйкова, зміст дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети, обумовлюється колом інтересів заповідача, його самовираженням, іншими властивостями його як особистості. Вони залежать від тієї справи, якою займався заповідач протягом свого життя або, навпаки, тією, якою він з різних причин не мав можливості зайнятися [18, с. 198].

Закон не розкриває сутності категорії «суспільно корисна мета», проте аналіз відповідного словосполучення дозволяє дійти висновку про дві її складові: 1) дії спадкоємця, спрямовані на виконання заповідального покладення, повинні бути корисними, тобто мати певний позитивний ефект; 2) такі дії вчиняються в суспільному інтересі, зокрема, в інтересі необмеженого кола осіб. Це може бути мета, корисна для держави та суспільства в цілому, або мета, що представляє користь для певного широкого кола осіб.

Тому оцінка поняття «суспільно корисна мета» має здійснюватися спадкоємцями та іншими особами, кого стосується заповідальне покладення, з урахуванням наведених складових.

4. Обставини, що мають *істотне значення* в аспекті зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення. При цьому закон не допускає позбавлення права на обов'язкову частку у спадщині. Водночас непрацездатний спадкоємець за законом першої черги може бути усунений від права на спадкування на підставі загального положення ст. 1224 ЦК. Серед обставин для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині у п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 називається лише майновий стан спадкоємця. Враховуючи, що зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині може порушити права осіб, які за станом здоров'я або віком потребують матеріальної допомоги, підстави для задоволення відповідного позову мають бути об'єктивними та обґрунтовуватися належним чином у судовому рішенні. Як роз'яснив Верховний Суд, при вирішенні

спорів про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині встановленню та оцінюванню судом підлягає характер відносин між спадкодавцем і спадкоємцем, інші обставини, що мають істотне значення – тривала відсутність спілкування між спадкодавцем і спадкоємцем, неприязні стосунки, зумовлені аморальною поведінкою спадкоємця тощо [19]. Крім того, це може бути фактичне припинення шлюбно-сімейних відносин між відповідачем і спадкодавцем та їх окреме проживання [20].

В юридичній літературі до обставин, що мають істотне значення в контексті зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, відносять: невідтримання спадкоємцем зв'язків зі спадкодавцем; погане поводження з ним; нездійснення належного догляду за спадкодавцем; виокремлення спадкоємцю певної частки майна до відкриття спадщини [21, с. 136, 137].

Істотне значення в розумінні абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК означає, що такі обставини суттєво впливають на спадкові правовідносини і тим самим зумовлюють обмеження майнових прав обов'язкових спадкоємців. Це обмеження виявляється у зменшенні розміру їх частки у спадщині.

5. *Поважна причина* пропуску строку для прийняття спадщини. Як зазначено у ч. 2 ст. 1272 ЦК, за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини. Важливо відзначити, що оцінка окресленого поняття здійснюється лише судом і міститься в мотивувальній частині судового рішення.

Усталеною в судовій практиці є позиція про те, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця прийняти спадщину у визначений положенням ч. 1 ст. 1270 ЦК строк. І хоча закон не містить застережень, які саме причини є поважними, сам правозастосовець виокремив їх визначальні ознаки – об'єктивність, непереборність, істотність. Але оцінка судом причин пропуску строку для прийняття спадщини залежить від обставин конкретної справи та має бути доведена відповідними доказами. Зокрема, це може бути тривала хвороба спадкоємця; складні умови праці, пов'язані з тривалими відрядженнями, в тому числі закордонними; перебування спадкоємців на строковій службі у складі Збройних Сил України [22]). Причому наведені обставини мають настати або існувати упродовж строку, встановленого законом для прийняття спадщини, тобто протягом шести місяців з дня смерті спадкодавця.

Наприклад, суд оцінив поважність таких обставин, як похилий вік спадкоємиці (86 років), приховання від неї відомостей про смерть і поховання спадкодавця (її сина), і на цій підставі задовольнив позов про визначення додаткового строку для прийняття спадщини [23]. Тобто поважними в розумінні ч. 2 ст. 1272 ЦК суд визнав три обставини – похилий вік позивачки, приховання відомостей про смерть спадкодавця та його поховання.

Утім не визнаються поважними такі причини пропуску строку для прийняття спадщини, як: юридична необізнаність позивача щодо порядку прийняття спадщини; необізнаність особи про наявність спадкового майна; встановлення судом факту, що має юридичне значення для прийняття спадщини (встановлення факту проживання однією сім'єю); невизначеність між спадкоємцями щодо того, хто буде приймати спадщину; відсутність коштів для проїзду до місця відкриття спадщини; несприятливі погодні умови; перебування в депресії у зв'язку зі смертю спадкодавця, оскільки глибокі душевні страждання через смерть близької чи знайомої людини відчуває переважна більшість людей [24].

Системний аналіз викладених вище норм спадкового законодавства, що містять оціночні поняття, дає підстави стверджувати, що досліджувані категорії застосовуються

не у зв'язку з правопорушенням, а на стадії здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків. Тобто вони мають регулятивний, а не охоронний характер. Певні ознаки правопорушення можна віднайти лише в поведінці спадкоємця, яка є підставою для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Це можуть бути образи спадкодавця, неприязнені стосунки з ним тощо. Однак така поведінка особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, не повинна підпадати під ознаки неправомірної, що є підставою для усунення від права на спадкування в порядку ст. 1224 ЦК. Тим більше, що положення цієї статті поширюється й на обов'язкових спадкоємців.

Оціночні поняття містяться у диспозитивних нормах спадкового законодавства. Це зумовлено можливістю вибору правозастосовцем певної поведінки, щоправда в межах, визначених законодавцем у нормі, яка включає це поняття. За своїм функціональним призначенням у механізмі правового регулювання оціночні поняття є проявом диспозитивності в спадковому праві. Адже поряд з такими базовими моделями диспозитивності, як свобода договору, договірна форма регулювання спадкових правовідносин, досліджувані категорії суттєво розширюють правову свободу суб'єктів цивільного права у відповідній сфері. Йдеться, зокрема, про варіативність поведінки особи через можливість врахування різноманітних обставин при регулюванні спадкових правовідносин. Наприклад, суд, досліджуючи поважність причин пропуску строку для прийняття спадщини, на свій розсуд оцінює фактичні обставини в мотивувальній частині свого рішення та обирає одне з двох можливих рішень – визначити додатковий строк для прийняття спадщини або відмовити в цьому.

Причому тлумачення оціночних понять у спадковому праві здійснюється різними правозастосовцями і в окремих випадках їх коло позначається в законі імперативно. Зокрема, поважність причин пропуску строку для прийняття спадщини встановлюється лише судом. Так саме виключно суд оцінює наявність обставин, що мають істотне значення для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині. Водночас розумність витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця оцінюється спадкоємцями, особою, яка понесла такі витрати та судом (за наявності спору). При цьому суспільно корисна мета в заповідальному покладенні взагалі може тлумачитися широким колом осіб, яких вона стосується. І це залежить від змісту цього заповідального розпорядження: заповідач може надати можливість усім охочим користуватися своєю бібліотекою в певні дні.

У розрізі динаміки спадкових правовідносин оціночні поняття не здатні самостійно породжувати, змінювати чи припиняти такі правовідносини, тобто не є юридичними фактами в розумінні ст. 11 ЦК. Скоріше, вони мають допоміжний характер, оскільки сприяють конкретизації тих обставин, які за створюваними наслідками належать до юридичних фактів. Досліджувані поняття потребують не лише встановлення, а й конкретизації з боку суб'єкта правозастосування, в тому числі шляхом співвідношення з іншими обставинами. Це означає, що розкриття оціночного поняття залежить від іншої концептуальної структури, з якою воно пов'язане. Наповнення оціночних понять конкретним змістом зумовлено встановленням відповідності об'єкта критеріям, закладеним законодавцем у нормі, що містить оціночне поняття. Зменшуючи розмір обов'язків спадкодавця за позовом спадкоємця через їх непомірно великий розмір, суд керується законодавчим критерієм щодо вичерпного переліку тих витрат, які можуть бути зменшені в порядку ч. 5 ст. 1231 ЦК – неустойка, збитки та моральна шкода. А тому навіть якщо очевидно вбачається непомірно великий розмір боргу за кредитним договором, то вимога спадкоємця про зменшення його розміру задоволенню не підлягає.

Висновки. Оціночний компонент міститься в низці норм спадкового законодавства. Тлумачення оціночного поняття суб'єктом правозастосування здійснюється з урахуванням варіативності змісту відповідної норми. Причому оціночні поняття в спадковому праві мають регулятивний характер. За своїм функціональним призначенням у механізмі правового регулювання оціночні поняття є проявом диспозитивності у сфері спадкового права. Аналіз кн. 6 ЦК дозволяє виокремити такі оціночні поняття у спадковому праві: *непомірно великий розмір* неустойки та шкоди у складі спадщини; *розумні витрати*, які були зроблені одним зі спадкоємців або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця; *суспільно корисна мета* заповідального

розпорядження; обставини, що мають *істотне значення* в аспекті зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині; *поважна причина* пропуску строку для прийняття спадщини.

У розрізі динаміки спадкових правовідносин оціночні поняття не здатні самостійно породжувати, змінювати чи припиняти спадкові правовідносини, тобто за своєю природою не належать до юридичних фактів. Вони сприяють конкретизації тих обставин, які є юридичними фактами.

Оціночні поняття застосовуються в межах спадкових правовідносин, що виникають з часу відкриття спадщини та завершуються часом її оформлення. До моменту смерті особи (оголошення її померлою) досліджувані категорії перебувають у стані «очікування».

ЛІТЕРАТУРА

1. Косович В. М. Оціночні поняття у проєкті Закону України «Про авторське право і суміжні права»: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Вип. 68. С. 52–57. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.9>
2. Веренкітітова О. В. Оціночні поняття у правових актах: теорія та практика реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.
3. Зеленко І. П. Оцінні поняття у праві: функціональне призначення. *Наукові записки. Серія Право*. 2019. Вип. 7. С. 9–13. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230.2019.7.2>
4. Музика Т. О. Оціночні поняття в цивільному праві: ознаки та практика застосування. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 82. С. 85–93.
5. Кравчук Д. С. Темпоральні оціночні поняття в цивільному праві: поняття та ознаки. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 10–16. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.2> URL: http://pravoisustspilstvo.org.ua/archive/2021/5_2021/4.pdf (дата звернення: 15.11.2025).
6. Чернега В. М. Оціночні категорії в сімейному праві України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 313–317.
7. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 432 с.
8. Тимошенко Д. В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/28>. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/28.pdf (дата звернення: 15.11.2025).
9. Віцінговська І. П., Никифорак В. М. Категорія розумності у цивільному праві. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.2>
10. Verbeke, Alain-Laurent P. G. and Leleu, Yves-Henri, Harmonization of the Law of Succession in Europe (June 17, 2010). TOWARDS A EUROPEAN CIVIL CODE, FOURTH REVISED AND EXPANDED EDITION. P. 459–479, A.S. Hartkamp, Martijn W. Hesselink, E.H. Hondius, Chantal Mak & C. Edgar du Perron, eds., Kluwer Law International, 2011. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1763147 (дата звернення: 15.11.2025).
11. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів : колективна монографія / О. І. Виговський, Н. Ю. Голубева, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. проф. А. С. Довгерт та проф. Є. О. Харитонов. Одеса : Гельветика, 2020. 674 с.
12. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 83–89.
13. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р. : наук.-практ. коментар / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.
14. Рішення Герцаївського районного суду Чернівецької області від 23 грудня 2021 р., судова справа № 714/970/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102213166> (дата звернення: 15.11.2025).
15. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 06 жовтня 2022 р., судова справа № 686/17404/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106820182> (дата звернення: 15.11.2025).
16. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 р., судова справа № 484/1407/17, провадження № 61-30665св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85443141> (дата звернення: 15.11.2025).
17. Рішення Херсонського міського суду Херсонської області від 22 січня 2018 р., судова справа № 766/5996/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72132134> (дата звернення: 15.11.2025).
18. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12. Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2009. 544 с.
19. Постанова Верховного Суду від 18 січня 2023 р., судова справа № 757/40264/15-ц, провадження № 61-8214св22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108553648> (дата звернення: 15.11.2025).
20. Рішення Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 21 травня 2010 р., судова справа № 2-217/2010. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9543776> (дата звернення: 15.11.2025).
21. Печений О. П. Спадкове право. Харків : Фактор, 2012. 368 с.
22. Постанова Верховного Суду від 02 жовтня 2024 р., судова справа № 599/254/22, провадження № 61-8807св24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122092235> (дата звернення: 15.11.2025).
23. Постанова Верховного Суду від 10 вересня 2018 р., судова справа № 646/1079/17, провадження № 61-30911св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76441614> (дата звернення: 15.11.2025).
24. Постанова Верховного Суду від 20 січня 2021 р., судова справа № 752/11156/18-ц, провадження № 61-14082св20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94362760> (дата звернення: 15.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

МОДУС ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА ДОГОВОРОМ ФАКТОРИНГУ

MODUS OF PERFORMING OBLIGATIONS UNDER THE FACTORING AGREEMENT

Лазовський О.В., аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національна академія наук України
orcid.org/0009-0008-8665-4457

Стаття присвячена комплексному дослідженню виконання договору факторингу як ключової стадії розвитку договірних правовідносин, під час якої відбувається фактична реалізація сторонами наданих їм прав і покладених на них обов'язків. Наголошено, що саме виконання забезпечує досягнення правової мети факторингу – фінансування клієнта під відступлення дійсної та документально підтвердженої грошової вимоги, а також гарантує стабільність та передбачуваність обороту. Встановлено, що з огляду на поєднання загальних положень цивільного права та спеціального регулювання у сфері фінансових послуг, виконання договору факторингу характеризується більш високим рівнем нормативної впорядкованості поведінки учасників договірних правовідносин. Особливу увагу присвячено розкриттю змісту категорії модусу виконання договору факторингу, яка трактується як система параметрів, що відображає встановлені законом або договором порядок, спосіб та послідовність вчинення клієнтом, фактором та боржником дій, необхідних для належного виконання опосередкованих договором зобов'язань у відповідності до таких елементів, як суб'єкти, предмет, спосіб, місце та строк виконання. Останні, своєю чергою, слугують інструментом конкретизації механізму реалізації прав і обов'язків суб'єктів договору, що забезпечує узгодженість їх поведінки у процесі виконання зобов'язань та досягнення мети договору факторингу.

Проведено аналіз кожного з елементів модусу виконання зобов'язань за договором факторингу. Зокрема, у контексті суб'єктів виконання встановлено, що належне здійснення дій за договором факторингу потребує особистої участі його учасників – фактора, клієнта та боржника, оскільки характер їхніх обов'язків, заснований на відступленні грошової вимоги та наданні фінансової послуги, зумовлює тісний зв'язок між правовим статусом кожного з них та можливістю належної реалізації договірних функцій. Підкреслено, що особисте виконання зобов'язань є обумовленою специфікою договору факторингу необхідністю, адже саме клієнт володіє інформацією і документами щодо відступлюваної вимоги, фактор забезпечує фінансування та супровід здійснення прав вимоги, а боржник виконує грошовий обов'язок на користь нового кредитора. Доведено, що належне виконання є не лише критерієм правомірності поведінки сторін, а й найбільш бажаною підставою припинення договору факторингу, оскільки забезпечує повне та гармонійне завершення договірних зв'язків.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, договірні правовідносини, послуга, факторинг, виконання договору, предмет виконання, суб'єкт виконання, строк виконання, місце виконання, припинення договору.

The article is devoted to a comprehensive study of the performance of a factoring agreement as a key stage in the development of a contractual legal relationship, during which the parties actually implement the rights granted to them and the obligations imposed on them. It is emphasized that performance itself ensures the achievement of the legal purpose of factoring – financing the client in exchange for the assignment of a valid and properly documented monetary claim – as well as guarantees stability and predictability of commercial circulation. It is established that, given the combination of general civil law provisions and special regulation in the sphere of financial services, the performance of a factoring agreement is characterized by a higher level of normative ordering of the parties' conduct. Special attention is devoted to revealing the content of the category of the modus of performing a factoring agreement, which is interpreted as a system of parameters reflecting the procedure, method, and sequence of actions performed by the client, the factor, and the debtor that are necessary for proper fulfilment of the obligations mediated by the agreement, in accordance with such elements as the subjects, object, method, place, and time of performance. These elements serve as instruments for specifying the mechanism for implementing the rights and obligations of the parties, ensuring consistency of their conduct in the course of performance and achievement of the purpose of the factoring agreement. Each element of the modus of performance is analysed. In particular, regarding the subjects of performance, it is established that proper actions under a factoring agreement require the personal participation of the factor, the client, and the debtor, since the nature of their obligations based on assignment of a monetary claim and provision of a financial service creates a close link between their legal status and the possibility of properly realizing contractual functions. It is stressed that personal performance is required due to the specificity of factoring: the client possesses the information and documents regarding the assigned claim, the factor provides financing and support for exercising the claim, and the debtor fulfils the monetary obligation to the new creditor. It is proven that proper performance is not only a criterion of lawful conduct of the parties but also the most desirable ground for terminating the factoring agreement, as it ensures complete and harmonious completion of the contractual relationship.

Key words: civil law contract, contractual legal relations, service, factoring, contract performance, subject of performance, performing party, time of performance, place of performance, termination of the agreement.

Центральною стадією динаміки будь-якого договірних правовідносин є виконання зобов'язань, адже саме на цьому етапі має місце безпосередня реалізація сторонами належних їм за договором прав та обов'язків, що за сприятливого перебігу має своїм наслідком досягнення правової мети договору. Як зазначає І. С. Лукасевич-Крутник, виконання є динамічною стадією розвитку зобов'язання, від якої значною мірою залежить ефективність механізму реалізації законних прав та інтересів суб'єктів зобов'язань. Належне виконання зобов'язань з надання послуг належить до загальних підстав, що припиняють дію договору (ст. 599 ЦК) [1, с. 292]. Н. В. Федорченко зауважує, що в цивілістичній літературі виконання договірних зобов'язань розглядається в декількох значеннях, а саме як: а) інститут; б) кінцевий наслідок (результат) здійс-

нення цивільних прав і обов'язків сторін, що є, зокрема, підставою припинення зобов'язання (ст. 599 ЦК); в) процес, що полягає у вчиненні сторонами діянь, спрямованих на досягнення обумовленого договором правового результату; г) мета зобов'язання. На думку вченої, «визначення сутності виконання зобов'язання саме як сукупності вчинюваних сторонами діянь, спрямованих на досягнення обумовленого договором результату, є принциповим для правильного розуміння договірної динаміки, зокрема її змін, зумовлених порушенням зобов'язання. Це підтверджується і змістом ст. 509 ЦК України, за якою виконання може виявлятися як у вчиненні дій, так і в утриманні від їх вчинення» [2, с. 270].

З урахуванням зазначеного, дослідники до ознак, що характеризують суть виконання договірних зобов'язань,

відносять наступні: а) виконання зобов'язання є сукупністю фактичних та/або юридичних дій сторін зобов'язання (рідше – утримання від вчинення дій); б) виконання зобов'язання спрямоване на досягнення економічної і юридичної мети зобов'язання (його результату) шляхом реалізації (здійснення) суб'єктивних прав і обов'язків сторін зобов'язання [3, с. 208–209]. Крім того, виходячи з аналізу Глави 48 ЦК України, присвяченої регулюванню правовідносин щодо виконання цивільно-правових зобов'язань, вбачається, що ще однією важливою ознакою цієї стадії динаміки договірної правовідносини є високий рівень нормативної упорядкованості процесу виконання зобов'язань, що знаходить свій прояв у необхідності чіткого дотримання учасниками правовідносини правил та меж виконання договірних зобов'язань, передбачених не лише договором, а й імперативними законодавчими вимогами, що спрямовано на забезпечення стабільності цивільного обігу, а також передбачуваності результатів реалізації договірних прав і обов'язків.

Вказане є особливо актуальним для виконання договору факторингу як різновиду договорів про надання фінансових послуг, що характеризується підвищеним у порівнянні з іншими договірними конструкціями рівнем контролю й нагляду з боку держави та, своєю чергою, вимагає суворого дотримання не лише загальних норм ЦК України щодо виконання зобов'язань і договорів про надання послуг, а й положень спеціального законодавства, зокрема, Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» і Закону України «Про факторинг». Отже, під виконанням договору факторингу як центральної стадії його динаміки пропонуємо розуміти процес вчинення фактором, клієнтом і боржником дій, спрямованих на реалізацію належних їм за договором прав і обов'язків з метою досягнення бажаного правового результату у вигляді фінансування клієнта під відступлення права грошової вимоги, що характеризується упорядкованістю, послідовністю та структурованістю. При цьому під упорядкованістю слід розуміти нормативну та договірну регламентованість процесу виконання суб'єктами факторингового правовідносини зобов'язань, під послідовністю – вчинення суб'єктами взаємопов'язаних дій у визначеному законом або договором логічному та хронологічному порядку, а під структурованістю – наявність внутрішньої структури процесу виконання, що традиційно включає в себе такі складові, як принципи, умови виконання та елементи виконання [1, с. 297].

Щодо елементів виконання договору факторингу зауважимо, що традиційно дослідники відносять до них такі категорії, як суб'єкти виконання зобов'язання, предмет та спосіб виконання, місце виконання зобов'язання, а також строк (термін) виконання [1, с. 302], які у своїй сукупності розглядаються також і як елементи модусу виконання договірної зобов'язання [4, с. 133; 5, с. 33]. В цілому модус виконання є важливою характеристикою процесу виконання будь-якого цивільно-правового договору, яка, на переконання І. Утехіна, вказує на те, «яким чином та в якому порядку мають виконуватись ті чи інші зобов'язання» [6]. Тобто категорія «модус виконання» відображає встановлені законом або договором порядок, спосіб та послідовність вчинення клієнтом, фактором та боржником дій, необхідних для належного виконання опосередкованих договором зобов'язань у відповідності до таких елементів, як суб'єкти, предмет, спосіб, місце та строк виконання. Останні, своєю чергою, слугують інструментом конкретизації механізму реалізації прав і обов'язків суб'єктів договору, що забезпечує узгодженість їх поведінки у процесі виконання зобов'язань та досягнення мети договору факторингу.

У цьому контексті вбачаємо за доцільне проаналізувати окремі елементи модусу виконання зобов'язань за договором факторингу, серед яких чільне місце тради-

ційно займають суб'єкти виконання. За загальним правилом, закріпленим у ч. 1 ст. 527 ЦК України, зобов'язання повинні виконуватись боржником особисто, якщо інше не встановлено договором чи законом або не впливає із суті зобов'язань чи звичаїв ділового обороту. Це ж стосується і прийняття виконання з боку кредитора. Отже, із позицій досліджуваної договірної конструкції зобов'язання щодо передачі грошових коштів у розпорядження клієнта, а також виконання інших передбачених договором та законом обов'язків повинно здійснюватися особисто фактором. Зазначена теза посилюється положенням ст. 902 ЦК України, за якою фактор як виконавець повинен надати фінансову послугу особисто, крім випадків, коли договором факторингу передбачена можливість фактора перекласти виконання свого грошового обов'язку на іншу особу, залишаючись відповідальним за порушення договору. Водночас, як зазначив у одній з постанов Верховний Суд, «при покладенні на іншу особу виконання договору про надання послуг не відбувається виникнення обов'язку в іншій особі. Зрозуміло, що покладення виконання на іншу особу не робить її стороною в зобов'язанні, яке виникло на підставі договору про надання послуг, та не створює для неї жодних прав і обов'язків. По своїй суті дії іншої особи з виконання договору про надання послуг є діями самого виконавця. При цьому виконавець залишається стороною зобов'язання, яке виникло на підставі договору про надання послуг» [7].

Отже, екстраполюючи вказане на досліджувані договірні правовідносини, робимо висновок про те, що в силу відсутності спеціальних застережень, які б унеможливили застосування положень ч. 2 ст. 902 ЦК України до виконання факторингових зобов'язань, за загальним правилом, належним виконавцем за договором факторингу слід вважати фактора, який зобов'язаний виконати покладені на нього за договором зобов'язання особисто, крім випадків, коли договором факторингу передбачена можливість перекласти виконання своїх зобов'язань на іншу особу, яка при цьому: 1) повинна бути фінансовою установою та мати право відповідно до закону здійснювати факторингові операції на підставі ліцензії; 2) не набуває статусу сторони договору факторингу, а також жодних прав і обов'язків фактора; 3) не несе відповідальності перед клієнтом за неналежне виконання делегованих фактором обов'язків.

Щодо виконання зобов'язань з боку клієнта, то, виходячи з положень ст. 527 ЦК України, очевидно, що він, так само як і фактор, повинен здійснювати передбачені договором дії особисто. При цьому вважаємо, що покладення клієнтом виконання його обов'язків за договором на іншу особу в порядку, передбаченому ч. 1 ст. 528 ЦК України, є недопустимим, виходячи із суті факторингового зобов'язання, яке полягає в тому, що саме клієнт є первісним кредитором за базовим договором, який володіє повною інформацією про зміст вимоги, що відступається, підстави її виникнення, а також має в розпорядженні документи, що підтверджують її дійсність. На наш погляд, ці обставини роблять особисте виконання клієнтом своїх обов'язків за договором факторингу необхідною умовою його належного виконання.

Стосовно виконання грошового зобов'язання за відступленою грошовою вимогою, вбачається, що таке виконання з боку боржника як учасника факторингових правовідносин підпорядковується загальним правилам, визначеним Главою 48 ЦК України, зокрема: 1) положенням ч. 1 ст. 527 ЦК України, за якою боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок особисто; 2) положенням ч. 1 ст. 528 ЦК України, за якою виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог законодавства або суті зобов'язання не випливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто [8]. Останнє підтверджується й позицією вищих

судових інстанцій, які наголошують, що підставою для виконання третьою особою зобов'язань за боржника є покладення на цю особу зобов'язання боржником як за власною ініціативою, так і за попередньою домовленістю. Таке покладання виконання зобов'язань відповідно ч. 1 ст. 528 ЦК України є обов'язковим для прийняття кредитором як належного виконання зобов'язань [9]. При цьому у випадку покладення боржником виконання зобов'язання на третю особу кредитор не може відмовитися від його прийняття, «оскільки презюмується, що кредиторіві байдуже, хто виконає зобов'язання на його користь» [10]. Виходячи із зазначеного, робимо висновок, що, за загальним правилом, боржник як учасник факторингових правовідносин повинен виконати своє грошове зобов'язання перед фактором особисто, проте, виходячи зі специфіки останнього, таке виконання може бути покладене боржником на третю особу за умови, що це не суперечить умовам договору факторингу. Вказане пояснюється тим, що, оскільки предметом зобов'язання є сплата грошових коштів, його виконання третьою особою не впливає на досягнення правової мети досліджуваного договору та не порушує майнових інтересів фактора як нового кредитора, адже для останнього ключовим є надходження коштів у відповідному розмірі та у визначений строк, а не особа платника.

У контексті такого елементу модулу належного виконання договору факторингу, як суб'єкти виконання, на наш погляд, особливо важливим є виконання не лише належним суб'єктом, а й на користь належного суб'єкта. При цьому, якщо необхідність виконання зобов'язань клієнта та фактора на користь одне одного не викликає сумнівів, то в частині виконання грошового зобов'язання боржником виникають певні нюанси, які вбачаються з аналізу Закону України «Про факторинг». Так, з огляду на те, що в основу договору факторингу покладено механізм відступлення права вимоги, цілком очевидною є потреба у виконанні боржником грошового зобов'язання на користь фактора, який набув статусу нового кредитора після відступлення йому відповідної грошової вимоги. Разом з тим, аналіз положень ст. 22 Закону України «Про факторинг» свідчить про те, що обов'язок боржника щодо сплати грошової суми на користь фактора виникає лише у випадку чіткого дотримання фактором низки умов, серед яких: 1) проведення реєстрації відступлення права грошової вимоги в Реєстрі; 2) повідомлення боржника впродовж трьох робочих днів після реєстрації про відступлення клієнтом права грошової вимоги фактору, здійснене у відповідності до ст. 20 Закону України «Про факторинг»; 3) у випадку отримання запиту з боку боржника надання йому засвідчених фактором копій документів про відступлення права грошової вимоги фактору протягом десяти календарних днів з дня повідомлення. У випадку недотримання фактором цих умов виконання боржником грошової вимоги на користь клієнта вважатиметься належним.

Щодо решти елементів модулу виконання зобов'язань за договором факторингу, то їх особливості полягають в наступному:

1) предметом виконання з боку фактора є послуга з передачі клієнтові грошових коштів у розмірі та в порядку, визначених договором; з боку клієнта – право дійсної та документально підтвердженої грошової вимоги до боржника, що підлягає відступленню на користь фактора, а також винагорода, яку повинен сплатити клієнт за надання фактором фінансової послуги. Щодо боржника, то предметом виконання ним зобов'язань є грошові кошти, які складають борг боржника перед клієнтом за базовим договором і які підлягають передачі фактору, за винятком конфіденційного факторингу, в рамках якого сплата грошових коштів за відступленим правом вимоги здійснюється на користь клієнта;

2) в силу відсутності в законодавстві спеціальних правил, присвячених способу виконання зобов'язань за

договором факторингу, а також з урахуванням положень п. 7–8 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», які передбачають, що розмір фінансового засобу, строки його внесення та умови взаєморозрахунків, а також строки, розмір, умови та порядок здійснення оплати за надану фінансову послугу визначаються договором, вбачається, що спосіб виконання сторонами зобов'язань за досліджуванним договором встановлюється на підставі домовленості, в рамках якої клієнт та фактор узгоджують порядок надання фактором фінансування, а також механізми відступлення клієнтом грошової вимоги, сплати винагороди та передавання документів, які підтверджують право грошової вимоги, що відступається. Стосовно способу виконання зобов'язання з боку боржника, то він, за загальним правилом, визначається з урахуванням положень ст. 529 ЦК України, згідно з якими кредитор має право не приймати виконання зобов'язання частинами, якщо інше не встановлено договором, актами законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Із позицій досліджуваних правовідносин йдеться про те, що фактор як новий кредитор вправі вимагати від боржника сплати відступленої грошової вимоги у повному обсязі, якщо базовий договір не передбачав можливості часткових платежів;

3) строк виконання зобов'язань за договором факторингу також визначається за домовленістю між клієнтом та фактором, оскільки з урахуванням вимог ст. 9 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» строки надання фактором грошових коштів на користь клієнта, а також строки сплати клієнтом винагороди на користь фактора є істотними умовами, які обов'язково повинні бути визначені сторонами при укладенні договору. Стосовно строку виконання клієнтом зобов'язання щодо відступлення права грошової вимоги, відзначимо, що сторони також вправі, проте не зобов'язані, врегулювати це питання на основі домовленості, а у випадку відсутності у договорі факторингу вказівок щодо цього застосуванню підлягає загальна норма ч. 2 ст. 530 ЦК України, за якою фактор має право вимагати від клієнта відступлення права вимоги у будь-який час; відповідно клієнт повинен відступити право вимоги у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги. Аналогічно вирішується питання стосовно строку виконання грошової вимоги боржником, проте за умови, що: 1) відповідний строк не був визначений базовим договором, право грошової вимоги за яким відступається. У протилежному випадку строк виплати коштів на користь фактора з боку боржника є рівнозначним строку, встановленому умовами базового договору; 2) відступлення права вимоги було належно зареєстроване фактором у Реєстрі і боржник був належно повідомлений фактором про відступлення права вимоги; 3) фактор вчасно та належно задовольнив запит боржника щодо надання останньому документів, що підтверджують відступлення;

4) за загальним правилом, згідно з ч. 1 ст. 532 ЦК України місце виконання зобов'язань за договором факторингу визначається умовами договору. Разом із тим, з огляду на грошовий характер основних зобов'язань сторін та боржника, серед яких надання фактором грошових коштів клієнту, сплата клієнтом винагороди на користь фактора та виконання боржником відступленої грошової вимоги, виконання таких зобов'язань, виходячи з п. 4 ч. 1 ст. 532 ЦК України, здійснюється за місцезнаходженням кредитора (при готівкових розрахунках) або місцезнаходженням банківської установи (при безготівкових розрахунках). При цьому, з урахуванням, як правило, безготівкового характеру розрахунків за договором факторингу доцільно вказати, що визначення місця виконання цих зобов'язань є доволі умовним, оскільки згідно з усталеними у вітчизняній судовій практиці підходами «сплата безготівкових коштів здійснюється шляхом надання боржником доручення обслуговую-

чому боржника банку і зарахування коштів на рахунок кредитора в банку, який його обслуговує. Отже, поняття місця виконання грошового зобов'язання шляхом безготівкових розрахунків позбавлене сенсу» [11].

Підсумовуючи вищезазначене, є достатні підстави для висновку про те, що модус виконання договору факторингу є упорядкованою договором та законом системою взаємопов'язаних елементів, які визначають порядок, спо-

сіб, суб'єктний склад, місце та строки виконання договірних зобов'язань учасниками факторингового правовідношення. При цьому тісний функціональний взаємозв'язок цих елементів забезпечує узгодженість дій фактора, клієнта та боржника, а також створює необхідні передумови для належного виконання зобов'язань, яке, своєю чергою, слід сприймати як найбільш поширену та бажану з точки зору досягнення мети договору підставу його припинення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукасевич-Крутник І. С. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України: дис. ... докт юр. наук : 12.00.03. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. С. 292, 297, 302.
2. Федорченко Н. Особливості виконання зобов'язань із надання послуг. *European political and law discourse*. 2015. Volume 2. Issue 2. Р. 270.
3. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 208–209.
4. Лукасевич-Крутник І. С. Елементи виконання зобов'язань з надання транспортних послуг. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19 / редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2019. С. 133.
5. Гуцуляк В. К. Виконання договору підряду на проведення пошукових робіт як важлива стадія дотримання договірної дисципліни в громадянському суспільстві. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 33.
6. Утехін І. Складові виконання договору купівлі-продажу. URL: <http://www.pravnik.info/urukrain/1217-skladovi-vikonanniyadogovoru-kupivli-prodazhu.html> (дата звернення: 16.12.2025).
7. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 756/1381/17-ц від 25.03.2020. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/88460776> (дата звернення: 16.12.2025).
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
9. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01.10.2021 року у справі № 523/18422/14-ц. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=100179064&red=100003934bbcd716da89f9b34760faddfed31&d=5> (дата звернення: 16.12.2025).
10. Грішина Н. Виконання грошового обов'язку боржника іншою особою. *Юридична газета*. № 47. 2015. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/vikonannya-groshovogo-obovyazku-borzhnika-inshoyu-osoboyu.html> (дата звернення: 16.12.2025).
11. Ухвала Господарського суду м. Києва від 13.10.2025 року у справі № 910/12615/25. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/130921348/> (дата звернення: 16.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ПРОЗОРІСТЬ ЯК ВИМІР ЯКОСТІ ЦИФРОВОГО ПРАВОСУДДЯ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ДЛЯ УКРАЇНИ

TRANSPARENCY AS A MEASURE OF DIGITAL JUSTICE QUALITY: EUROPEAN STANDARDS FOR UKRAINE

Синегубов О.В., д.ю.н., доцент,
голова

Харківська обласна військова адміністрація
orcid.org/0000-0001-6362-3115

Бортнік О.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Харківський національний університет внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-7816-0387

У статті досліджуються європейські стандарти прозорості як виміру якості цифрового правосуддя та визначаються засади їх імплементації в судову систему України. Обґрунтовано, що прозорість як принцип цифрового врядування охоплює трансформацію процесуальних гарантій гласності через онлайн-трансляції та віддалену участь у процесі, відкритість судових даних у машинозчитуваному форматі, можливість громадського контролю та аналітики судової практики, пояснюваність та інтерпретовність алгоритмів автоматизованих рішень, пріоритет людського контролю над системами ШІ, підзвітність витрачання державних коштів, технологічну підзвітність через відкритий вихідний код, комунікативну прозорість через зрозумілість цифрових сервісів, технологічну сумісність систем обміну даними та захист від алгоритмічної упередженості.

Проаналізовано європейські та глобальні нормативні акти, що визначають стандарти прозорості: Стратегію цифрового правосуддя ЄС на 2024–2028 роки, Регламент про управління даними ЄС 2022/868, Акт ЄС про штучний інтелект 2024/1689, Рамкову конвенцію Ради Європи про штучний інтелект, Європейську декларацію цифрових прав і принципів 2022 року, Global Digital Compact 2024. Визначено, що Стратегія цифрового правосуддя ЄС, відповідність якій визначає напрямки реформ в Україні, конкретизує прозорість як багатовимірний принцип через правосуддя, орієнтоване на дані, машинозчитуваність судових даних, технологічну сумісність систем обміну інформацією (e-CODEX), доступність та інклюзивність цифрових сервісів для всіх категорій користувачів.

Окрема увага приділена викликам для прозорості: балансу між відкритістю судової інформації та захистом приватності учасників процесу, що вирішується через механізми анонімізації даних, управління даними ЄС; алгоритмічній непрозорості систем штучного інтелекту, що регулюється Регламентом (ЄС) 2024/1689 через обов'язкові вимоги пояснюваності та інтерпретовності; ризиками для процесуальних гарантій при дистанційній участі, зокрема кібербезпеці, наданні суду для дослідження оригіналів письмових доказів при дистанційній участі, допустимості електронних доказів, цифровій нерівності.

Визначено доцільність використання інструментів оцінювання прозорості на основі EU Justice Scoreboard: онлайн-доступ до судових рішень усіх інстанцій, машинозчитуваність даних, можливість електронного подання документів, використання систем управління справами. Для України важливим є створення національної системи моніторингу прозорості з індексами цифрового доступу, відкритості даних, громадської довіри та потенційно аудиту ризиків застосування штучного інтелекту.

Ключові слова: правосуддя, цифрове правосуддя, прозорість, принцип гласності та відкритості цивільного судочинства, штучний інтелект, цивільне судочинство, рішення суду, виконавче провадження, міжнародні правові стандарти.

The article examines European transparency standards as a measure of digital justice quality and defines the principles for their implementation in Ukraine's judicial system. It is substantiated that transparency as a principle of digital governance encompasses the transformation of procedural guarantees of publicity through online broadcasts and remote participation in proceedings, openness of court data in machine-readable format, the possibility of public oversight and analysis of judicial practice, explainability and interpretability of automated decision-making algorithms, priority of human oversight over AI systems, accountability of public spending, technological accountability through open-source code, communicative transparency through understandable digital services, technological compatibility of data exchange systems, and protection against algorithmic bias.

The study analyses European and global regulatory acts that define transparency standards: the EU e-Justice Strategy 2024-2028, the EU Data Governance Regulation 2022/868, the EU Artificial Intelligence Act 2024/1689, the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence, the European Declaration on Digital Rights and Principles 2022, and the Global Digital Compact 2024. It is determined that the e-Justice Strategy, compliance with which defines the direction of reforms in Ukraine, specifies transparency as a multidimensional principle through data-driven justice, machine-readability of court data, technological compatibility of information exchange systems (e-CODEX), and accessibility and inclusiveness of digital services for all categories of users.

Special attention is paid to challenges for transparency: the balance between openness of judicial information and protection of participants' privacy, resolved through data anonymisation mechanisms and EU data governance; algorithmic opacity of artificial intelligence systems, regulated by Regulation (EU) 2024/1689 through mandatory requirements for explainability and interpretability; risks to procedural guarantees in remote participation, including cybersecurity, provision of original written evidence to the court during remote participation, admissibility of electronic evidence, and digital inequality.

The expediency of using transparency assessment tools based on the EU Justice Scoreboard is determined: online access to court decisions of all instances, machine-readability of data, possibility of electronic document submission, use of case management systems. For Ukraine, it is important to create a national transparency monitoring system with indices of digital access, data openness, public trust, and potentially an audit of artificial intelligence application risks.

Key words: justice, digital justice, transparency, the principle of publicity and transparency in civil proceedings, artificial intelligence, civil proceedings, court decision, enforcement proceedings, international legal standards.

Вступ. Згідно з Планом для Ukraine Facility 2024-2027 (далі – План України) справедливе правосуддя та верховенство права є основою для дотримання зобов'язань України в рамках євроінтеграційного процесу та забезпечення сталого розвитку. Уряд України повинен забезпечити створення судової системи, яка відповідатиме європейським стандартам прозорості та ефективності. Цифрова судова система має ґрунтуватись на даних [1]. Згідно з Матрицею реформ з урахуванням Плану України Україна зобов'язується ухвалити закон про подальшу цифровізацію виконавчого провадження, впровадити систему збору даних про виконання судових рішень, за результатами аудиту прийняти та розпочати виконання дорожньої карти модернізації інформаційних технологій у судовій системі [2]. До IV кварталу 2027 р. повинні бути розроблені та прийняті закони, спрямовані на узгодження з *acquis* ЄС щодо цифровізації правосуддя в ЄС, впроваджено необхідні ІТ-рішення відповідно до Європейської стратегії цифрового правосуддя на період з 2024 по 2028 роки [3]. Дорожня карта верховенства права містить зобов'язання з розробки та затвердження Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2025–2029 роки після консультацій із громадськістю та бізнесом, яка має охоплювати, зокрема, модернізацію процесуальних кодексів, виконання судових рішень, розширення застосування способів альтернативного вирішення спорів, цифровізацію судочинства, тощо.

В Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – Угоди) принцип сталого розвитку закріплено як одну з основних цілей партнерства (ст. 1), що поєднує цінності демократії, верховенства права та доброго врядування. Зміцнення незалежності, ефективності та прозорості судової влади у ст. 14 Угоди визначено як основний напрям співробітництва у сфері юстиції, що безпосередньо узгоджується з ціллю 16 Порядку денного сталого розвитку ООН. У ст. 379 Угоди визначено необхідність створення прозорих і підзвітних інституцій, а згідно зі ст. 388 Угоди – співпрацю у розвитку інформаційного суспільства з метою забезпечення доступу громадян до інформації та підвищення ефективності державного управління [4].

Принцип прозорості, закріплений в Угоді про асоціацію, набуває особливого значення в контексті цифрової трансформації правосуддя, оскільки через відкриті ресурси судових рішень, онлайн-трансляції засідань, електронні сервіси подання документів, тощо реалізуються конкретні вимоги підцилей Цілей сталого розвитку 16. У сучасних умовах інформаційного суспільства та цифрової трансформації підциль 16.3 «Сприяння верховенству права на національному та міжнародному рівнях і забезпечення рівного доступу до правосуддя для всіх» реалізується через розвиток електронних сервісів судів та забезпечення рівного цифрового доступу до правосуддя. Підциль 16.6 «Розвиток ефективних, підзвітних та прозорих інституцій» відображається у вимогах Угоди щодо прозорості судової влади та впровадження принципів належного врядування. Підциль 16.10 «Забезпечення доступу громадян до інформації та захист основних свобод відповідно до національного законодавства та міжнародних угод» кореспондує з зобов'язаннями щодо відкритості судової інформації, публічності, які забезпечуються також цифровими засобами та захистом прав людини в процесі цифровізації. Отже, імплементація Угоди про асоціацію в частині правосуддя визначає виконання міжнародних зобов'язань України у сфері сталого розвитку, формуючи основу для створення ефективного, відкритого й підзвітнього цифрового правосуддя.

У європейському правовому просторі використовується термін «цифрове правосуддя» («digital justice»), тоді як в Україні законодавчо закріплено «електронне правосуддя» (ЄСІТС, Електронний суд). У статті «циф-

рове правосуддя» позначає ширший підхід, що охоплює використання цифрових технологій, штучного інтелекту (далі – ШІ) та великих даних, тощо.

Метою статті є розкриття європейських стандартів прозорості як виміру якості цифрового правосуддя, визначення критеріїв та показників прозорості на основі європейської практики з урахуванням викликів застосування штучного інтелекту та захисту приватності та окреслення напрямів їх адаптації до української судової системи.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади прозорості в цифровому правосудді. Цифрова трансформація правосуддя актуалізує питання прозорості як фундаментальної умови довіри до судової влади та забезпечення верховенства права в інформаційному суспільстві. Судова система перебуває в епіцентрі цифрової трансформації, спрямованої на забезпечення інноваційного розвитку правосуддя, його відкритості та прозорості [5, с. 430]. Для глибшого розуміння ролі прозорості в системі цифрового правосуддя необхідно звернутися до її концептуальних основ. Як зазначає А. Бойзе, прозорість є багатоаспектним явищем, що охоплює доступність («availability»), досяжність («accessibility») та ясність («clarity») інформації, необхідну особі для розуміння дій влади та передбачення наслідків власних вчинків [6, с. 263–265]. Прозорість має інструментальну природу, не є самоціллю, а слугує трьом системним орієнтирам права ЄС: демократії, внутрішньому ринку та правам людини, які складають три контексти її застосування [6, с. 266–272]. А. Бойзе визначає дві основні функції прозорості: забезпечення інформованості суб'єктів та підвищення якості управлінських і судових рішень [6, с. 263–264, 277–278]; забезпечує зовнішній контроль, публічну підзвітність та участь громадськості [6, с. 264–265, 277–279].

Як правовий феномен прозорість існує одночасно і як правова норма, яка визначає конкретні зобов'язання (доступ до документів, обов'язок мотивування рішень, публічні закупівлі, належне врядування), і як пояснювальний принцип («explanatory principle»), який систематизує ці зобов'язання [6, с. 275–277, 289–290]. А. Бойзе визначає сутність прозорості як цінності, що покладена в основу певної системи, проте її конкретний зміст залежить від того, у якій сфері вона реалізується: для демократії, ринку чи прав людини. Важливим для розуміння правової природи прозорості в ЄС та балансу між прозорістю та іншими правовими цінностями є те, що у кожній з цих сфер прозорість врівноважується абсолютними винятками (державна безпека, міжнародні відносини, приватність) та відносними (комерційна таємниця, судові процеси, кримінальні розслідування) [6, с. 267–269, 271–275].

М. Фабрі, аналізуючи ІТК у правосудді, відзначає, що головною метою цифровізації є посилення процедурної прозорості та підзвітності судової влади, оскільки ці цінності нерозривно пов'язані з концепцією верховенства права. Сучасна прозорість вимагає розгортання стійких, зрозумілих та достовірних цифрових послуг, що сприяє підвищенню суспільної довіри. Зокрема, ІКТ відіграють ключову роль у підвищенні ефективності та зменшенні витрат, проте їхня фундаментальна функція полягає у підтримці відкритості процесу для усіх зацікавлених сторін. Водночас європейські суди не змогли розробити належний оціночний фреймворк, який би перейшов від простих статистичних строків вирішення справ до оцінки реального впливу технологій на довіру, підзвітність та відповідність правосуддя його фундаментальним цінностям [7].

Доступ до інформації в системі ЄС розглядається поряд з такими фундаментальними цінностями як людська гідність, свобода (громадянські та індивідуальні свободи, захищені Хартією основних прав ЄС), демократія, рівність усіх громадян перед законом та верховенство права [8]. Договір про функціонування ЄС (ст. 15) [9] визначає принцип відкритості роботи інституцій. Отже, у сучасних

умовах цифрової трансформації європейська модель прозорості не обмежується доступом до документів, а є якістю, що забезпечує довіру до цифрового врядування. Для судової влади це означає відкритість судових рішень, публічність статистики, зрозумілі інтерфейси цифрових сервісів і забезпечення аналітичного доступу до даних.

Політика ЄС у контексті цифрової трансформації зосереджена на людиноцентричності, коли надається пріоритет правам людини, прозорості, довірі та підзвітності [10]. Цифрова стратегія ЄС будується навколо принципу орієнтації на людину, реалізуючись через розвиток технологій для потреб громадян, формування збалансованої цифрової економіки та створення прозорого демократичного простору з єдиними цінностями у фізичному та віртуальному просторі. Дослідниця Н. Бочарова відзначає, що цифровізації в ЄС властивий правозахисний характер, оскільки її метою є реальне забезпечення фундаментальних прав в онлайн-середовищі. Ключовим завданням є необхідність гарантувати доступність, прозорість та підзвітність цифрових сервісів, зокрема алгоритмів, механізмів автоматизованого прийняття рішень та захисту приватності [11].

Ці принципи знайшли своє закріплення в Європейській декларації цифрових прав і принципів 2022 року, яка визначає прозорість як фундаментальне право цифрового суспільства. У ній закріплено право людей розуміти, як працюють алгоритмічні системи, що впливають на їхні права (Chapter II, принцип 4), та отримувати пояснення щодо автоматизованих рішень. Принцип прозорості поширюється на цифрові публічні послуги, які мають бути доступними, зрозумілими та підзвітними (Chapter V). Для цифрового правосуддя це означає обов'язок забезпечити відкритість алгоритмів, пояснюваність цифрових процесів та можливість перевірки автоматизованих рішень, що безпосередньо корелює з вимогами довіри до судової влади в умовах цифровізації [12].

Європейські та глобальні стандарти прозорості. Перехід від загальних цифрових принципів до їх реалізації у сфері правосуддя відбувається через стратегічні документи ЄС. У сучасному європейському дискурсі про цифровізацію правосуддя прозорість є не лише механізмом оприлюднення інформації, але й виміром якості судових систем, що об'єднує в собі доступність, ефективність та довіру. Цей підхід підкреслюється у Стратегії електронного правосуддя ЄС на 2024–2028 роки, у якій визначено, що зміцнення довіри між людьми та інституціями можливе лише за умови, коли правосуддя стає більш доступним, ефективним та прозорим, а цифрові рішення мають бути орієнтовані на потреби кінцевого користувача, а не на внутрішні адміністративні процеси. Цифрова прозорість у галузі правосуддя не зводиться лише до оприлюднення судових рішень, а вимагає формування відкритого, людиноцентричного правосуддя. Концепція правосуддя, орієнтованого на дані («data-driven justice»), визначена у Стратегії ЄС (пп. 39, 62(a)), передбачає перехід від публікації судових рішень у статичному форматі до створення динамічних даних з можливістю автоматизованого пошуку, аналітики та транскордонного обміну даними. Це означає зміну підходу: прозорість реалізується не через доступ до інформації, а через можливість її використання для оцінки якості правосуддя, аналізу судової практики та наукових досліджень. Відповідно кожна ланка цифрового процесу від збору даних до ухвалення рішень має бути підзвітною, перевірюваною та зрозумілою для суспільства.

У Стратегії електронного правосуддя ЄС на 2021–2028 [13] прозорість конкретизується через принцип правосуддя, орієнтованого на дані, який охоплює кілька аспектів. Відкритість судових даних забезпечується через створення публічних, структурованих та машинозчитуваних наборів даних про судову діяльність. Це дозволяє громадянам, бізнесу та дослідникам аналізувати ефектив-

ність правосуддя, виявляти системні проблеми та здійснювати громадський контроль (пп. 39, 62(a)). Рішення на основі даних дозволяють використовувати судову статистику для обґрунтованого прийняття управлінських рішень щодо розподілу навантаження, виявлення затримок та оптимізації судових процесів через реформування процесуального законодавства (п. 38, 62(d)). В ЄС вимога інтероперабельності чи технологічної сумісності спрямована на забезпечення обміну судовою інформацією між країнами-членами через платформу «e-CODEX» на основі спільних стандартів (п. 62(g)). Водночас у контексті захисту від алгоритмічної упередженості при роботі з великими судовими даними у Стратегії наголошено на важливості навчання систем штучного інтелекту (пп. 38, 40, 62(v)) [13].

Доступність та інклюзивність цифрових судових сервісів є необхідними умовами реалізації прозорості: дані та послуги мають бути досяжними для всіх категорій користувачів, незалежно від технічних можливостей, географічного розташування чи рівня цифрової грамотності. Відповідні положення підтверджують, що правосуддя, орієнтоване на дані, захист від упередженості та людський контроль над алгоритмами є операційним втіленням принципу прозорості, що перетворює її на вимірювану характеристику якості цифрового правосуддя через відкритість інформації, обґрунтованість рішень та підзвітність судової влади [13].

Окремим інструментом забезпечення прозорості є відкритий вихідний код програмного забезпечення судових систем (п. 41) [13]. На відміну від окремих рішень, відкритий код дозволяє незалежним експертам, громадським організаціям та науковцям перевіряти роботи судових платформ, виявляти вразливості та досліджувати алгоритми на предмет упередженості, що є технологічну основу для підзвітності цифрових систем правосуддя. Якщо вихідний код є публічно доступним, судовою владою не може приховати механізми обробки даних чи автоматизованого прийняття рішень під грифом комерційної таємниці, що посилює довіру громадян до цифрового правосуддя.

У системах правосуддя в усьому світі прозорість даних, судової діяльності та алгоритмів є критично важливою для довіри громадян та справедливості. Судові рішення, судові процеси та судова діяльність у відкритому доступі сприяють здійсненню громадського контролю, забезпечують підзвітність та дозволяють громадянам ефективно захищати свої права. Водночас збір в ефективній обробці даних знижують довіру до системи правосуддя, що актуалізує необхідність системного підходу до управління судовими даними.

Цей виклик у межах правового простору ЄС знаходить своє вирішення через концепцію правосуддя, орієнтованого на дані, яка в Глобальний цифровий договір [14] (далі – GDC), ухвалений 22 вересня 2024 року на Саміті майбутнього ООН (п. 41), співвідноситься із забезпеченням спільних стандартів даних і відкритих ініціатив для обміну даними. Такий підхід сприяє не лише підвищенню доступності та прозорості інформації, а й усуненню розриву у доступі до даних між різними юрисдикціями та соціальними групами. Відповідні положення GDC відображають потребу у відкритих судових даних, реєстрах судових рішень, доступних статистичних наборах даних, що складають основу для підзвітності та оцінки якості правосуддя. Таким чином, згідно GDC прозорість є системою умов довіри до цифрових інституцій через нормативні вимоги до управління даними та III, через операційні вимоги завдяки відкритості алгоритмів, процедур і контент-модерації, а також ціннісний аспект, через який прозорість пов'язується з автономією людини та інформованим вибором. У межах характеристик цифрового правосуддя ці та інші положення GDC можуть розглядатися як глобальний рівень узгодження принципів відкритості, під-

звітності та доступності, що підсилюють вимір якісного людиноцентричного правосуддя в різних країнах та в ЄС.

Практична реалізація цих глобальних принципів у європейському правовому просторі потребувала вирішення протиріччя між відкритістю судових даних та захистом конфіденційності учасників процесу через проблеми з обміном даними для судової системи, що зумовило прийняття Регламенту Про управління даними [15], який визначив правові рамки для вторинного використання інформації публічного сектору за умови дотримання прав людини. Регламент встановлює механізми, що дозволяють органам правосуддя надавати доступ до знеособлених судових даних для дослідницьких, аналітичних та інноваційних цілей без ризику для приватності. Технологічним втіленням цього балансу стала мережа спеціалізованих платформ: «Eur-Lex» для доступу до законодавства ЄС, Європейський портал електронного правосуддя («e-Justice Portal») для транскордонної правової інформації та «Data.europa.eu», який є загальноєвропейським репозиторієм, що налічує понад 2 млн відкритих наборів даних, з яких близько 240 тисяч стосуються судової діяльності країн-членів ЄС. Ця інфраструктура забезпечує право на інформацію, забезпечує основу для громадського контролю ефективності та неупередженості правосуддя [16].

Інтеграція національних судових систем у загальноєвропейський цифровий простір здійснюється через систему «e-CODEX», яка є децентралізованою IT-інфраструктурою для захищеного транскордонного обміну процесуальними документами та доказами. Платформа «e-CODEX» втілює принцип технологічної сумісності, коли замість централізованої функціонує система, яка дозволяє національним судам обмінюватися даними через уніфіковані точки доступу, зберігаючи автономію кожної юрисдикції. Інтеграція української системи електронного правосуддя з «e-CODEX» після вступу до ЄС потребуватиме її технічної адаптації, її процесуального врегулювання транскордонної взаємодії. На рівні ЄС врегульовано процедури вручення документів та отримання доказів із використанням децентралізованих IT-систем у країнах-членах через сумісні точки доступу на основі «e-CODEX». Регламентація надання електронних доказів спрямована на спрощення та прискорення їх отримання судовими органами з інших держав-членів [17]. Імплементація цих актів ЄС вимагає суттєвих технічних та адміністративних заходів на національному рівні, що зумовило ухваленням Стратегії цифрового правосуддя ЄС на 2024-2028 роки [13]. Отже, для України як країни-кандидата на вступ до ЄС Стратегія визначає пріоритетні напрямки судової реформи в контексті цифровізації правосуддя.

Вплив цифровізації на якість правосуддя підтверджується емпіричними дослідженнями. Цифрове правосуддя сприяє дотриманню справедливого судового розгляду через забезпечення публічності слухань через онлайн-трансляції, скорочення тривалості розгляду справ завдяки автоматизації процедур та розширення доступу до правосуддя для осіб через онлайн-ресурси для подання документів та участі в судових засіданнях онлайн [18, с. 247–248].

Водночас інтеграція ІКТ у судові системи не гарантує автоматичного досягнення прозорості, ефективності та якості обслуговування. Ці цілі реалізуються лише за умови правильного проєктування, впровадження та використання технологій [19, с. 145]. Необхідно особливо наголосити на важливості впровадження механізмів моніторингу та оцінки використання ІКТ-інструментів, які виконують подвійну функцію: забезпечують емпіричну основу для оптимізації розподілу ресурсів; гарантують прозорість та підзвітність витрачання державних коштів на розвиток інфраструктури цифрового правосуддя, що є необхідною умовою довіри громадськості до модернізації судової системи [19, с. 156].

Європейські стандарти цифрового правосуддя не є ізолюваним феноменом, а корелюють з глобальними тенденціями нормативного регулювання цифрової трансформації. Виходячи за рамки регіонального правового простору ЄС, у межах предмета дослідження та значення для українського контексту прозорості, доцільно ще раз відзначити GDC. Хоча GDC прямо не регулює судові системи, його принципи створюють нормативну основу для національних рішень у сфері цифрового правосуддя. Україна як країна-член ООН та країна-кандидат на вступ до ЄС фактично є учасником GDC через його прийняття на рівні ООН. Підтримка Україною позиції ЄС під час консультацій свідчить про прихильність до європейських підходів щодо цифрового урядування, що формує єдиний контекст для імплементації стандартів якості та прозорості цифрового правосуддя. У GDC наголошено на доступності, ясності та багатомовності інформації для отримання достовірних відомостей та розвитку цифрової грамотності (п. 35(с–е)). Для правосуддя це означає забезпечення доступної та зрозумілої мови цифрових сервісів і судових рішень – складову комунікативної прозорості та умову правосуддя, орієнтованого на користувача («user-centered justice»).

Ризики цифровізації правосуддя для процесуальних гарантій. Цифровізація правосуддя актуалізує протиріччя між вимогами прозорості судової діяльності та захистом приватності учасників процесу, а також специфічні ризики для процесуальних гарантій гласності. Разом із тим, електронний спосіб подання доказів, наявність електронних кабінетів та справ створює додаткові гарантії для відкритості інформації щодо справи, швидкий доступ до матеріалів учасників справи. Цифровізація також сприяла можливості оприлюднення на офіційному веб-порталі судової влади України інформації, що визначена ч. 3 ст. 8 ЦПК України, водночас доступ до персональних даних є мінімальним, що відповідає стандартам їх захисту, зокрема є реалізацією принципу мінімізації даних, не супроводжується розкриттям чутливих даних.

Дистанційна участь у судових засіданнях створює певні виклики у контексті реалізації гласності: порушення права на приватність та конфіденційність через ризик перехоплення чутливих даних у цифровому просторі; неналежна верифікація особи може призвести до участі іншої особи у судовому засіданні та вплинути на його справедливість; ризики для кібербезпеки через вразливість систем до кібератак та витоків персональних даних; оцінка достовірності письмових доказів, що включає складності з підтвердженням їх цілісності та оригінальності при дистанційній слуханнях, що зумовлює відмову у проведенні судових засідань в режимі відеоконференції чи письмовому провадженні; ризики використання алгоритмів, які можуть впливати на неупередженість судових рішень; поглиблення цифрової нерівності через обмеження доступу до сервісів для осіб без достатніх цифрових знань або доступу до Інтернету; надмірна формалізація та втрата людського нагляду.

У цьому контексті К. Елтіс зазначає про створення теоретичної основи для врегулювання напруги між приватністю та прозорістю у судовому середовищі у зв'язку зі зростанням рівня використання технологій [20]. Необмежене онлайн-розміщення електронних судових записів у певних випадках створює видимість «відкритості», водночас дозволяє третім сторонам легко збирати персональні дані про учасників процесу. Жертвуючи правом учасників на приватність заради підтримання прозорості, суди втрачають контроль над інформацією. Це створює ризик небажання брати участь у процесі, оскільки люди побоюються, що їхні приватні дані будуть легко встановлені роботодавцями чи орендодавцями, що підіриває довіру до судів. К. Елтіс пропонує знаходити рішення, сприймаючи приватність не як перешкоду прозорості, а як інструмент

сприяння доступу до правосуддя, коли захищеність стимулює до звернення до суду та розширює доступ до правосуддя [20, с. 315–316].

Досліджуючи цифровізацію адміністративного судочинства через дистанційні судові засідання, зокрема Н. Ільчишин зазначає про створення ризиків порушення права на конфіденційність та необхідність пошуку надійних технологічних рішень з боку держави [21, с. 243]. Е. Наджафлі, С. Пономаров, В. Коверзнев та А. Іванов констатують, що завдання забезпечення доступності інформації для сторін процесу поряд із максимальною прозорістю та відкритістю систем правосуддя для суспільства не вирішено для цифровізації судової влади [22, с. 123].

Штучний інтелект у правосудді: алгоритмічна прозорість. Актуальним викликом для прозорості цифрового правосуддя стає впровадження штучного інтелекту, який за своєю природою створює ризики алгоритмічної непрозорості. Під час використання ШІ, як зазначають В. І. Теремецький, О. Я. Ковальчук, не розкривається логіка алгоритму, тому для учасників справи та суду не забезпечується можливість розуміння алгоритму, завдяки якому ухвалюються рішення, що актуалізує проблему «чорного ящика». Автори слушно зауважують про необхідність дотримання балансу між патентними правами розробників та фундаментальними права осіб, чії дані використовуються [23, с. 112]. Саме тому європейський підхід до застосування ШІ у правосудді є обережним та частковим, що демонструє Акт про ШІ та його впровадження.

Оскільки для обробки великих масивів даних та підвищення ефективності функціонування інституцій все активніше використовується ШІ, важливою умовою довіри до систем стає прозорість алгоритмів. Відносно прозорості у системах штучного інтелекту у GDC прямо визначено обов'язок просування прозорості, підзвітності та надійного людського нагляду над системами ШІ відповідно до норм міжнародного права (п. 55(d)), що корелює із необхідністю контролю над ШІ, яка визначена Декларацією цифрових прав. Для цифрового правосуддя у глобальному масштабі впровадження ШІ має бути пояснюваним і контрольованим з тим, щоб не порушувати автономію суддів та довіру до систем правосуддя. У цьому контексті європейські вимоги до надійності ШІ закріплені в Акті про штучний інтелект [25]. Акт встановлює обов'язкові вимоги до систем ШІ у правосудді щодо певних видів діяльності через їхній високий ризик. Зокрема, відповідно до п. 61 преамбули Акту про ШІ для усунення ризиків потенційної упередженості, помилок та непрозорості доцільно кваліфікувати як високоризикові системи ШІ, призначені для використання судовим органом або від його імені для допомоги судовим органам у дослідженні та тлумаченні фактів і закону, у застосуванні закону до конкретного набору фактів. У свою чергу, у Керівних принципах ЮНЕСКО, спрямованих на використання ШІ у судах та трибуналах, прозоре та відкрите правосуддя, підзвітність та оскаржуваність, нагляд людини є одними з загальних вимог для організацій та осіб, які впроваджують системи ШІ, зокрема й генеративні у судову діяльність [24].

Н. Ремоліна, Д. Соколь де ла Оса зазначають, що різні країни знаходяться на різних рівнях нормативної зрілості та етичної готовності судових систем, засвідчують відсутність уніфікованої світової рамки регулювання генеративного ШІ у сфері правосуддя. Разом із тим, позиція авторів щодо підходу до ШІ в Європейського Союзу як універсального [27, с. 15–16] не враховує правові наслідки ухвалення Регламенту (ЄС) 2024/1689 та втратило актуальність після. Акт про ШІ (ст. 8(a)) класифікує судові системи ШІ як високоризикові, що зумовлено їх потенційним впливом на фундаментальні права. Навіть допоміжне використання ШІ для аналізу справ підпадає під вимоги

щодо прозорості, надійності (ст. 13, 15), людського контролю (ст. 14) та післяринкового аудиту (ст. 72).

Для України ці положення слугують правовою засадою у визначенні напрямків реформ системи судочинства, які мають відповідати міжнародним стандартам. Впровадження ШІ як технічне інноваційне рішення має ґрунтуватися на системі нормативно-правових та етичних гарантій, можливості оскарження рішень, прийнятих з використанням алгоритмічних систем.

Отже, підхід ЄС, про який зазначалось вище, вже не може вважатися універсальним. Він набув ознак цільового й ризик-орієнтованого характеру, поєднує регулятивний («targeted») і впроваджувальний («deployment») підходи. При цьому підході принципи Європейської етичної хартії про використання штучного інтелекту в судових системах (CEPEJ, 2018) трансформуються з етичних в обов'язкові стандарти, які інтегровані у правовий простір ЄС через Акт про ШІ [27, с. 15–16].

Як зазначалось, загалом підходи до впровадження ШІ у світі є різноманітними. Зокрема науковцями Н. Ремоліна, Д. Соколь де ла Оса пропонується типологія стратегічних підходів держав до регулювання застосування ШІ у правосудді. Цільовий підхід регулювання ШІ, спрямований безпосередньо на судову діяльність, характерний для Великої Британії, Нової Зеландії, де ухвалено спеціальні керівні акти щодо використання ШІ судами [26]. Універсальний підхід характеризує модель, яка охоплює всі сфери суспільства, але без спеціальних правил для судової сфери. До цього підходу автори відносять Акт ШІ як рамковий інструмент ЄС. Впроваджувальний підхід у сфері правосуддя означає не масове застосування, а активну розробку, тестування та використання систем ШІ у судах, що характерно для Сінгапуру й Естонії [27, с. 15–16], а також у формі окремих проєктів спостерігається в Бразилії, Китаї, окремих штатах США, Ліхтенштейні та Швейцарії. Водночас принципово важливо чітко відмежовувати експертні системи, алгоритми, засновані на правилах, моделі машинного навчання, а також технології транскрибування судових засідань чи анонімізації судових рішень, які працюють за наперед визначеними правилами або навчаються на структурованих даних, від генеративних моделей ШІ («LLM»), здатних створювати проєкти судових рішень чи їх мотивувальні частини, формувати новий текст. Ці моделі породжують додаткові ризики, властиві їхній природі: неточність і помилки, «галюцинації», алгоритмічні упередження, непрозорість логіки роботи, потенційні порушення конфіденційності та захисту персональних даних, а також ризики для підзвітності та довіри до правосуддя, якщо вони впливають на зміст рішення без належного контролю судді. Утім, для прозорості правове регулювання цих ризиків вимагає чіткої термінологічної бази. З огляду на це, науковці-правознавці не завжди проводять чітке розмежування між машинним навчанням, експертними системами та генеративними моделями ШІ [28; 29; 30], що ускладнює формування єдиної термінології та створює методологічні складності в оцінці.

Разом із цими підходами у світовій практиці існує й протилежний, коли держави свідомо призупиняють використання ШІ в судах, розуміючи ризики для прозорості, довіри та процесуальних гарантій. Водночас йдеться не про відмову від технологій, а їх функціонування за умови чітких правил та захисту фундаментальних прав. У цьому контексті слід відзначити підхід, який характеризується тимчасовою заборонаю або обмеженням використання ШІ у судочинстві до проведення публічних консультацій та ухвалення етичних і безпечних стандартів. Одним з прикладів є Канада, де у грудні 2023 р. Федеральний суд заявив, що не використовуватиме ШІ при ухваленні судових рішень без попередніх громадських консультацій [27, с. 15–16].

Хоча Акт ЄС про ШІ встановлює суворі вимоги до систем ШІ у правосудді через їхній високий ризик, рамки,

визначені у Рамковій конвенції Ради Європи про ШІ також наголошують на його позитивному потенціалі. Зокрема ШІ може підвищувати прозорість та ефективність інституцій, посилюючи демократичні процеси, забезпечити тісніший зв'язок між владою та громадянами, що є фундаментальною основою для цифрового правосуддя, орієнтованого на довіру [31, с. 10].

За позицією Ради Європи, принцип прозорості та нагляду є необхідним захистом проти непрозорості, складності та автономності систем ШІ (п. 56). Для цифрового правосуддя прозорість має бути реалізована через два виміри: пояснюваність як здатність системи надавати зрозумілі пояснення причин сформованого результату чи рішення та інтерпретовність як можливість зробити внутрішню логіку роботи ШІ доступною та зрозумілою як для експертів, так і для неекспертів (п. 61). Прозорість підвищує доступність правосуддя та дає громадянам можливість ефективно оскаржити результати використання ШІ (п. 57), а також забезпечує підзвітність у цифровому правосудді. Водночас впровадження слід здійснювати, спираючись на дотримання належного балансу між відкритістю даних та захистом приватності, конфіденційності, а також збереженням незалежності суддів (п. 62) [31, с. 13–14].

Моніторинг та оцінка прозорості цифрового правосуддя. Перехід від нормативних приписів щодо прозорості до їх втілення та забезпечення вимагає створення системи вимірювання та контролю. Глобальні принципи та європейські стандарти знайшли своє відображення у стратегічній програмі Європейського Союзу. У Програмі «Цифрового десятиліття 2030» (далі – Програми) [32] прозорість і підзвітність закріплено як одні з основних характеристик цифрового врядування. Зокрема у преамбулі Програми (п. 1) зазначено, що цифрова трансформація повинна відбуватися з повагою до фундаментальних прав, верховенство права та демократії. Серед загальних цілей встановлено сприяння формуванню орієнтованому на людину, фундаментальні права, інклюзивного, прозорого та відкритого цифрового середовища (ст. 3(1)(a)) [32].

Особлива увага приділяється моніторингу та звітності між інституціями ЄС і державами-членами, який має бути послідовним, прозорим та повним. Відповідно до Програми прозорість та підзвітність є інструментами доступності, контролю та довіри до інституцій в цифровому середовищі ЄС, що релевантні для розгляду критеріїв визначення якості цифрового правосуддя.

Відповідно до даних Євробарометру за 2025 рік, який є інструментом моніторингу та оцінки в межах виконання Програми «Цифрове десятиліття 2030», цифрові державні послуги визнані важливим показником поряд із цифровими навичками, цифровою інфраструктурою та цифровою трансформацією бізнесу, що у сукупності складають показники для визначення Індексу цифрової економіки та суспільства [33]. Уряди повинні забезпечити 100% основних державних послуг онлайн. Відповідне підвищення цифровізації державних послуг спрямоване на підвищення прозорості та доступності, зниження рівня бюрократії [34, с. 5–6].

Щодо необхідності підвищення якості, доступності та прозорості цифрового правосуддя, моніторингу якості та цифрових сервісів, що є актуальним для України у межах стратегічних перспектив реформ, для цілей цієї статті пропонується аналіз показників, встановлених у звіті ЄС про стан правосуддя 2025 року EU Justice Scoreboard 2025 [25, с. 33], які використовуються з 2013 року. Оцінка здійснюється за багатьма показниками, з яких наявні відповідні важливі піделементи для доступності, моніторингу прозорості, відкритості інформації щодо справи, а також гарантій гласності.

Визначені в Стратегії принципи, що спрямовані на забезпечення прозорості та підзвітності, можна відобразити через систему показників EU Justice Scoreboard, на

підставі яких оцінюється якість правосуддя через його цифровізацію. Правосуддя, орієнтоване на дані, відображає інформаційний аспект правосуддя. У межах забезпечення прозорості слід відзначити: онлайн-доступ до судових рішень усіх інстанцій [35, с. 39]; судові рішення та пов'язані з ними метадані доступні для завантаження безкоштовно у формі бази даних [35, с. 40]; машинозчитуваність судових рішень відповідно до визначених стандартів; присвоєння судовим рішенням Європейського ідентифікатора судових рішень (ECLI) [35, с. 40]. Технологічний аспект включає: відкритість вихідного коду, технологічна сумісність через платформу «e-CODEX, що дозволяє незалежну перевірку роботи судових систем, наявність електронної системи управління справами [35, с. 35]. Процесуальний аспект відображається через наявність мобільно-дружніх веб-сайтів судів [35, с. 33]; доступність цифрових судових сервісів для ініціювання проваджень [35, с. 37–38]; онлайн відстеження руху справ, можливість проведення усної частини процедури повністю за допомогою технології дистанційного зв'язку [35, с. 34]; допустимість доказів, поданих лише у цифровому форматі [35, с. 34].

Інклюзивний аспект передбачає подолання цифрового розриву через адаптацію до рівнів цифрової грамотності, багатомовність інтерфейсів, зокрема: доступність цифрових сервісів для осіб з обмеженими можливостями, географічно віддалених районів [35, с. 33]; веб-сайти мають функціонал для осіб, які не є носіями мови, надання онлайн-інформації про систему правосуддя [35, с. 34–35]; можливість мовного перекладу під час використання технології дистанційного зв'язку [35, с. 35–36].

Окремо виділені показники, пов'язані з пояснюваністю та інтерпретовністю алгоритмічних систем, захист від упередженості. Пріоритет людського контролю є окремим аспектом цифровізації систем правосуддя країн-членів ЄС, а звіт передбачає наявність незалежного автоматизованого розподілу справ в усіх країнах-членах ЄС, використання ШІ у основній діяльності в Австрії, Данії, Португалії, Франції [35, с. 35].

Показники кібербезпеки, стійкості та захисту приватності як основи довіри до цифрового правосуддя включають: наявність безпечного електронного зв'язку між судами та адвокатами, прокурорами, нотаріусами, державними виконавцями для здійснення проваджень [35, с. 35–36]; можливість безпечної віддаленої роботи суддів [35, с. 35–36] через впровадження надійних механізмів автентифікації та захисту даних; алгоритмічна анонімізація/псевдонімізація судових рішень для захисту персональних даних [35, с. 40]. Окремо можна відзначити підзвітність витрачання державних коштів, моніторинг ефективності впровадження ІКТ-рішень у правосуддя.

Доступність як один з аспектів прозорості вимірюється ступенем, до якого громадяни можуть ініціювати провадження та отримувати інформацію онлайн. Обраними показниками є можливість ініціювати провадження чи подати позов онлайн та наявність мобільно-дружніх веб-сайтів. Здатність внутрішньої системи суду застосовувати технології для підвищення швидкості та об'єктивності, включаючи використання електронної системи управління справами та електронний розподіл справ на основі об'єктивних критеріїв, визначає якість та ефективність. Окрема група показників визначає відкритість процедур та доступність результатів.

У контексті українського судочинства наприклад, цивільного, важливо, розрізняти процесуальну гласність (відкритість судового засідання, ст. 7 ЦПК України) та відкритість судової інформації та даних (доступ до рішень, ст. 8 ЦПК України). Європейські інструменти цифровізації посилюють ці аспекти, оскільки значна увага надається участі у судових засіданнях онлайн. Загалом для порівняльного аналізу з цифровими інструментами у межах

української системи правосуддя можна також зазначити про наявність наступних важливих європейських показників: допустимість доказів, поданих лише у цифровому форматі, онлайн-доступ до судових рішень в усіх інстанціях, створення судових рішень, модельованих відповідно до стандарту, що дозволяє їх машинне зчитування. Останній показник є важливим інструментом цифрової прозорості, оскільки він виводить відкритість інформації щодо справи на новий рівень, забезпечуючи не просто доступ до тексту, а можливість його автоматизованого аналізу засобами великих даних з метою громадського контролю, наукових досліджень, звітів та моніторингу з боку держави. Поглиблене порівняння поточного стану цифровізації системи судочинства в Україні з європейськими підходами дозволяє більш чітко визначити перспективи та пріоритетні напрямки реформ для забезпечення прозорого, відкритого та доступного цифрового правосуддя.

Висновки. Проведене дослідження європейських стандартів прозорості цифрового правосуддя дозволяє сформулювати висновки щодо їх змісту та функцій. Насамперед, прозорість дозволяє процесуальні гарантії гласності судового розгляду та відкритості інформації щодо справи розглядати межах комплексного принципу цифрового врядування. Традиційна гласність забезпечувала публічність судового засідання, а цифрова прозорість охоплює відкритість судових даних, зрозумілість алгоритмів автоматизованих рішень та можливість громадського контролю за діяльністю судів. Стратегія цифрового правосуддя ЄС на 2024–2028, яка є обов'язковою для України у межах реформ, деталізує засаду прозорості через концепцію правосуддя, орієнтованого на дані: судові системи мають створювати структуровані, машинозчитувані набори даних, які слугують основою для аналітики та підзвітності. Операційно це може реалізуватись через взаємопов'язані принципи: сумісності систем обміну даними на основі платформи «e-CODEX», доступності цифрових судових сервісів для всіх категорій користувачів та інклюзивності, що передбачає подолання цифрового розриву. Окремим інструментом прозорості є використання програмного забезпечення з відкритим вихідним кодом, що дозволяє незалежну перевірку логіки роботи судових платформ та аудит алгоритмів на предмет упередженості.

Відповідні інструменти прозорості потребують систематичного моніторингу, який можливо здійснювати через конкретні показники EU Justice Scoreboard, що дозволяють оцінювати прогрес цифровізації судових систем країн-членів ЄС і визначати напрямки та пріоритети подальших реформ. Водночас прозорість не є абсолютною вимогою, має оптимально поєднуватись із кіберстійкістю та реалізуватись у балансі з фундаментальними правами. Баланс між відкритістю судової інформації та захистом приватності учасників процесу вирішується через правове регулювання та відповідні технологічні рішення (анонімізація

даних, диференційований доступ, безпечні закриті канали комунікації). Це особливо актуально при використанні ШІ, де непрозорість алгоритмів загрожує і праву на пояснення рішення, і автономії суддів. Акт ЄС про ШІ встановлює обов'язкові вимоги пояснюваності та зрозумілості, людського контролю для систем ШІ у правосудді, перетворює етичні стандарти на юридичні зобов'язання, що підлягають оцінці через індикатори EU Justice Scoreboard.

Реалізація концепції прозорості, визначеної у Стратегії ЄС, здійснюється через систему технологічних рішень, поєднаних із принципами людиноцентричного правосуддя, та оцінюється за допомогою показників EU Justice Scoreboard. Ця система охоплює групи індикаторів, які є важливими для оцінки національних систем правосуддя: доступність (можливість ініціювання проваджень онлайн, наявність мобільно-дружніх, інклюзивних веб-сайтів, онлайн-доступ до судових рішень усіх інстанцій), якість та ефективність (використання електронних систем управління справами, неупереджений електронний розподіл справ, допустимість доказів у цифровому форматі) та прозорість даних (машинозчитуваність судових рішень, відкритість статистики судової діяльності для аналізу ефективності та виявлення системних проблем). Цифрова прозорість уже не зводиться до оприлюднення судових рішень, стану розгляду справ, судової статистики а означає формування відкритої, людиноцентричної моделі правосуддя, де кожна ланка є підзвітною, перевірюваною та зрозумілою. Запропонована система показників EU Justice Scoreboard може бути адаптована як основа для оцінки прогресу цифровізації української судової системи та виявлення пріоритетних напрямів реформування.

Практичне значення дослідження полягає у визначенні правових рамок прозорості цифрового правосуддя як орієнтиру для України в контексті євроінтеграції. Імплементация вимог Угоди про асоціацію та Плану Ukraine Facility 2024–2027 потребує не лише технологічної модернізації інфраструктури судів, але й трансформації підходів до відкритості даних, підзвітності та людиноцентричності. Перспективним напрямом є розробка національної Стратегії цифровізації правосуддя з урахуванням європейських стандартів: запровадження машинозчитуваності судових рішень за стандартом ECLI, забезпечення технологічної сумісності з платформою «e-CODEX», створення національної системи моніторингу на основі адаптованих показників EU Justice Scoreboard (індекси цифрового доступу, відкритості даних, громадської довіри, оцінки ризиків застосування ШІ), розробка етичних протоколів використання ШІ в судочинстві відповідно до Акта ЄС про ШІ. Обмеженням цього дослідження є відсутність емпіричного аналізу поточного стану впровадження європейських індикаторів в українській системі електронного правосуддя, що визначає перспективний напрям подальших досліджень для розробки конкретної дорожньої карти реформ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ukraine Facility. Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua> (дата звернення: 21.12.2025).
2. Матриця реформ України. Кабінету Міністрів України. URL: <https://reformmatrix.mof.gov.ua/dashboards> (дата звернення: 21.12.2025).
3. Дорожня карта з питань верховенства права. *Офіс Віцепрем'єр-міністерки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції*. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wpcontent/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf (дата звернення: 21.12.2025).
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Україна, Європейський Союз, Євратом; Угода, Список, Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 21.12.2025).
5. Pyrohovska V., Holota N., Kolotilova T., Hreku A., Kroitor V. E-justice and the development of justice: strengths, challenges and prospects. *Lex Humana*. 2024. Vol. 16, № 1. P. 426–442. URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/293> (дата звернення: 21.12.2025).
6. Buijze A. The principle of transparency in EU law : dissertation. Utrecht : Utrecht University, 2013. 356 p.
7. Fabri Marco. From Court Automation to e-Justice and Beyond in Europe. *International Journal for Court Administration*. 2024. Volume: 15 Issue: 3 P. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.36745/ijca.640> (дата звернення: 21.12.2025).
8. Principles and values. *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values_en (дата звернення: 21.12.2025).

9. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: Європейський Союз, ЄЕС; Договір, Міжнародний документ, Протоколи, від 07.02.1992, 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/994_b06?utm_source=chatgpt.com#Text (дата звернення: 21.12.2025).
10. Stengg W. Digital policy in the EU: towards a human-centred digital transformation. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2024. 330 p. URL: <https://www.elgaronline.com/monobook/book/9781035338641/9781035338641.xml> (дата звернення: 21.12.2025).
11. Bocharova N. Human rights content of the digital transformation of the European Union. *Bulletin of Alfred Nobel University Series Law*. 2023. Volume 2 (7). P. 41–49. URL: https://www.researchgate.net/publication/378486352_human_rights_content_of_the_digital_transformation_of_the_european_union (дата звернення: 21.12.2025).
12. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2022). OJ C 23, 23.1.2023. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023C0123\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023C0123(01)) (дата звернення: 21.12.2025).
13. European e-Justice Strategy 2024-2028, 16.01.2025, ST/15509/2023/INIT. *Official Journal of the European Union*. C series. URL: <http://data.europa.eu/eli/C/2025/437/oj> (дата звернення: 21.12.2025).
14. Global Digital Compact, 22.09.2024, A/79/L.2. URL: United Nations. <https://www.un.org/global-digital-compact/en> (дата звернення: 21.12.2025).
15. Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance and amending Regulation (EU) 2018/1724 (Data Governance Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/868/oj> (дата звернення: 21.12.2025).
16. The social justice system: Leveraging open data for transparent judicial activities. 26 February 2024. *The official portal for European data*. URL: <https://data.europa.eu/en/news-events/news/social-justice-system-leveraging-open-data-transparent-judicial-activities> (дата звернення: 21.12.2025).
17. EU takes important step towards digitalisation of justice systems. Council of the EU. 8 December 2023. *European Council*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/12/08/eu-takes-important-step-towards-digitalisation-of-justice-systems> (дата звернення: 21.12.2025).
18. Nastić M. Access to justice in the digital age. *Теме*. Vol. XLIX. № 2. April-June 2025. pp. 235–249. DOI: <https://doi.org/10.22190/TEME241104018N> (дата звернення: 21.12.2025).
19. European judicial systems CEPEJ Evaluation Report. 2024 Evaluation cycle (2022 data). Part 1 General analyses. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/cepej-evaluation-report-part-1-en-/1680b272ac%20c/%20145> (дата звернення: 21.12.2025).
20. Eltis K. The Judicial System in the Digital Age: Revisiting the Relationship between Privacy and Accessibility in the Cyber Context. *McGill Law Journal*. № 201156(2). P. 289–316. DOI: <https://doi.org/10.7202/1002368ar> (дата звернення: 21.12.2025).
21. Ilchyshyn N. Impact of digitalisation on the justice system: Challenges of administrative justice. URL: https://sls-journal.com.ua/web/uploads/pdf/SLS_Vol.8_No.2_2025-238-247.pdf (дата звернення: 21.12.2025).
22. Najafli, E., Ponomarov, S., Koverznev, V., & Ivanov, A. European legal standards of digitalization of the judiciary. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(76). Ср 113–127. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.76.04.10> (дата звернення: 21.12.2025).
23. Teremetskyi V.I., Kovalchuk O.Ya. Artificial intelligence as a factor in the digital transformation of the justice system. *Forum Prava*. 2024. № 78(1). p. 106–115. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10870779> (дата звернення: 21.12.2025).
24. Guidelines for the Use of AI Systems in Courts and Tribunals, UNESCO, 2025. 44 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000396582> (дата звернення: 21.12.2025).
25. Regulation (EU) 2024/1689 (Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення: 21.12.2025).
26. AI Guidance for Judicial Office Holders, 2023. *Courts and Tribunals Judiciary*. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2025/10/Artificial-Intelligence-AI-Guidance-for-Judicial-Office-Holders-2.pdf> (дата звернення: 21.12.2025).
27. Remolina, Nydia; Socol de la Osa, David. AI at the Bench: Legal and Ethical Challenges of Informing — or Misinforming — Judicial Decision-Making Through Generative AI. Singapore Management University School of Law Research Paper (Forthcoming). Singapore: Singapore Management University, 2024. 32 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=4860853> (дата звернення: 30 жовтня 2025 р.)
28. Рядінська В. О., Карпушова О. В. Правові та організаційні засади використання штучного інтелекту в діяльності судів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 106–112. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/23> (дата звернення: 21.12.2025).
29. Шишов Р. Правові засади використання штучного інтелекту в Європейському Союзі. *Наук. вісн. Ужгор. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2025. Вип. 91: ч. 3. С. 268–274. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.3.40> (дата звернення: 21.12.2025).
30. Бессонов В. В. Використання штучного інтелекту в правосудді: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 80. С. 21–25. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/330846-Текст-статті-767989-1-10-20250526.pdf> (дата звернення: 21.12.2025).
31. Explanatory Report to the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law Vilnius. *Council of Europe Treaty Series*. № 225. 5.IX.2024. URL: <https://rm.coe.int/1680afae67> (дата звернення: 21.12.2025).
32. Decision (EU) 2022/2481 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 establishing the Digital Decade Policy Programme 2030 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/2481/oj> (дата звернення: 21.12.2025).
33. Digital Decade 2025: DESI methodological note. Policy and Legislation. Publication 16 June 2025. *European Commission*. URL: (дата звернення: 21.12.2025),
34. Report Special Eurobarometer 566 The Digital Decade 2025. European Union, 2025. URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/116793> (дата звернення: 21.12.2025).
35. EU Justice Scoreboard 2025: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM (2025) 375, 1 July 2025. URL: <https://www.network-presidents.eu/sites/default/files/2025%20EU%20Justice%20Scoreboard.pdf> (дата звернення: 21.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ПРЕЗУМПЦІЯ ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ УЧАСНИКАМИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

PRESUMPTION OF GOOD FAITH AND PROBLEMS OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS BY PARTICIPANTS OF CIVIL PROCEEDINGS

Сібільов Д.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-8441-0573

Стаття присвячена актуальним питанням зловживання правами у цивільному судочинстві. Цивільне процесуальне законодавство на сьогодні має нормативне визначення зловживання правом та зазначає про правові наслідки такого зловживання. Водночас існує низка питань, які потребують наукового опрацювання та подальших змін законодавства в цьому напрямку. Серед такого роду питань є визначення кола суб'єктів, які можуть бути суб'єктами зловживання правом; розуміння суті зловживання правом як процесуального правопорушення із своїми внутрішніми складовими; об'єктивна кваліфікація суті такого роду процесуальних правопорушень; справедливе та неупереджене застосування наслідків щодо таких правопорушень. Подальше реформування цивільного процесуального законодавства в цьому напрямку повинно виходити з більш широкого кола суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які можуть розглядатися як суб'єкти зловживання. Крім учасників судового розгляду до них слід віднести і учасників виконавчого провадження в разі здійснення судом своїх контрольних та допоміжних повноважень тощо. Слід виходити з того, що зловживання правом може мати місце не лише під час розгляду судом справ в порядку позовного, наказного та окремого провадження, а під час будь-якої процесуальної діяльності суду, у всіх інстанціях та під час всіх видів перегляду судових рішень. Боротьба із зловживанням правами повинна відбуватись у визначених законом рамках, які на сьогодні створюють загальний контур, що визначає загальні аспекти такого правового явища як зловживання правом, але наведена в цивільному процесуальному законодавстві деталізація не має вичерпного характеру стосовно всіх без винятку можливих зловживань. Під час вирішення питань зловживання правом слід виходити з того, що неприпустимість зловживання процесуальними правами є одним із принципів цивільного судочинства. Реформування процесуального законодавства в цій сфері повинно також спиратись на досвід ЄСПЛ з такого роду питань.

Ключові слова: добросовісність, зловживання правами, цивільне судочинство, учасники процесу, учасники справи.

The article is devoted to the current issues of abuse of rights in civil proceedings. Civil procedural legislation currently has a normative definition of abuse of rights and notes the legal consequences of such abuse. At the same time, there are a number of issues that require scientific study and further changes to the legislation in this area. Among such issues are the definition of the circle of subjects who may be subjects of abuse of rights; understanding the essence of abuse of rights as a procedural offense with its internal components; objective qualification of the essence of this kind of procedural offenses; fair and impartial application of consequences for such offenses. Further reform of civil procedural legislation in this area should proceed from a wider circle of subjects of civil procedural legal relations who may be considered as subjects of abuse. In addition to participants in the trial, they should also include participants in enforcement proceedings in the event that the court exercises its supervisory and auxiliary powers, etc. It should be assumed that abuse of rights can occur not only during the court's consideration of cases in the order of claim, injunction and separate proceedings, but also during any procedural activity of the court, in all instances and during all types of review of court decisions. The fight against abuse of rights should take place within the framework defined by law, which today create a general outline that defines the general aspects of such a legal phenomenon as abuse of rights, but the detail provided in civil procedural legislation is not exhaustive in relation to all possible abuses without exception. When resolving issues of abuse of rights, it should be assumed that the inadmissibility of abuse of procedural rights is one of the principles of civil justice. Reforming procedural legislation in this area should also be based on the experience of the ECHR on such issues.

Key words: good faith, abuse of rights, civil proceedings, participants in the process, participants in the case.

Постановка проблеми та її актуальність. Здійснення учасниками справи та іншими особами своїх процесуальних прав під час реалізації цивільного судочинства в деяких справах пов'язано із таких правовим явищем як зловживання правом. Зловживання правом є неприпустимим з точки зору сучасного законодавства, яке формулює саме таким чином один із принципів цивільного процесуального законодавства, а також нормативно визначає окремі види зловживання правом із застосуванням відповідних наслідків для осіб, які використовують такого роду засоби. Практика застосування чинного законодавства дозволяє оцінити як переваги, так і недоліки сучасного правового регулювання такого правового явища як зловживання правом.

Аналіз останніх досліджень. Зловживання правом як правове явище активно досліджується в наукових джерелах. Ці питання розглядалися в роботах таких авторів, як Комаров В. В., Карнаух Б. П., Бичкова С. С., Боровська І. А., Кот О. О., Атаманчук Н. І., Монаєнко А. О., Костюченко О. Є., Чурпіта Г. В., Голубєва Н. Ю., Тимошенко О. А. та інших.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз зловживання правом в цивільному судочинстві як правового явища з точки зору сучасного законодавства та наукових доктрин, покладених в основу цивільного процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Сучасна редакція Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) приділяє особливу увагу питанням зловживання процесуальними правами та наслідкам в разі такого зловживання. Відповідно до пункту 11 частини 3 статті 2 ЦПК [1] неприпустимість зловживання процесуальними правами розглядається як одна із засад (принципів) цивільного судочинства. Неприпустимість зловживання процесуальними правами розглядається як одна із складових принципу змагальності відповідно до пункту 5 частини 5 статті 12 ЦПК. Найбільш повно зміст принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами розкривається в ст. 44 ЦПК.

Згідно із ст. 44 ЦПК учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними пра-

вами не допускається. Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживання процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Із змісту цієї норми випливає, що вона адресована учасникам судового процесу та їх представникам. Цивільне процесуальне законодавство розглядає учасників судового процесу як правову категорію, що має внутрішні складові, а саме учасників справи та інших учасників судового процесу. Формально ст. 44 ЦПК спрямована на всіх учасників судового процесу без виключень. Дійсно, всі учасники судового процесу можуть здійснювати юридично активну поведінку та є суб'єктами відповідного комплексу прав та обов'язків. Наявність прав не виключає можливості зловживання правом.

Водночас варто подивитись змістовно на учасників судового процесу з врахуванням запропонованої ЦПК їх класифікації. Передусім мова йде про учасників справи. В залежності від виду провадження до учасників справи ст. 42 ЦПК відносить сторін та третіх осіб (позовне провадження), заявника та боржника (наказне провадження), заявника та інших заінтересованих осіб (окреме провадження), окремо зазначені органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (без зазначення конкретного виду провадження). Окремо зазначено про те, що у справах про оскарження рішення третейського суду, оспорування рішення міжнародного комерційного арбітражу та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу учасниками справи є учасники (сторони) третейського розгляду, особи, які не брали участі у третейському розгляді, якщо третейський суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, а також сторони арбітражного розгляду.

Особливістю ЦПК в сучасній редакції є те, що до учасників справи не належать представники сторін та третіх осіб, а також осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Хоча ЦПК зараз не використовує поняття осіб, які беруть участь у справі, як-то ст. 26 ЦПК в його первісній редакції від 18.03.2004 р., є очевидним, що до кола осіб, які мають юридичну заінтересованість у справі, поряд з визначеними ст. 42 ЦПК учасниками справи належать і їх представники.

Відповідно до ст. 58 ЦПК сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або)

через представника. Таким чином, представників у справі можуть мати лише учасники справи. Водночас у ст. 44 ЦПК зазначено про те, що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається. Очевидно при цьому, що представників можуть мати лише учасники справи. Інші учасники судового процесу, передбачені ст. 65 ЦПК, не можуть мати представників. Інші учасники судового процесу, а саме помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст розглядаються як суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя. Відповідні норми ЦПК розглядають їх як суб'єктів, які виконують свої функції в цивільному судочинстві лише самостійно.

Загальний зміст ст. 44 ЦПК дозволяє зробити висновок про те, що вона спрямована на учасників справи та їх представників, як осіб, які мають у справі юридичну заінтересованість.

Як зазначають Н. І. Атаманчук, А. О. Монаєнко та О. Є. Костюченко, у сучасній правовій доктрині відсутній єдиний і уніфікований підхід щодо дефініції «зловживання правом». В той же час, виходячи із природи процесуального права, яким зловживає особа, загально визначенням є поділ на: зловживання правом на позов (зловживання процедурою в цілому, зловживання процесом в цілому, зловживання правом на судовий захист, зловживання правом на подачу позову тощо); зловживання окремими процесуальними правами [2, с. 352].

ЦПК виходить із необхідності добросовісної поведінки сторін та інших заінтересованих у справі осіб. Критерії добросовісності не мають прямого нормативного визначення, але ґрунтуються на цивілістичних презумпціях добросовісної поведінки учасників цивільних і цивільних процесуальних правовідносин. Як слушно зазначає Б. Карнаух, законодавець не здатен заборонити абсолютно все, що має бути заборонено, адже не все, що має бути заборонено, є достатньою мірою передбачуваним, щоб потрапити до поля зору законодавця [3, с. 32].

Говорячи про зловживання правом, ЦПК виходить із того, що в деяких справах можливі свідомі дії учасників справи, які можуть бути визначені саме як зловживання правом. Зловживання правом в будь-якому разі передбачає навмисні дії, що є частиною свого роду «складу процесуального правопорушення». Дії всупереч закону, які не мають на меті зловживання правом, не можуть бути кваліфіковані судом як зловживання.

Стаття 44 ЦПК має безпосередній зв'язок з тими нормами, що надають права учасникам справи. Стаття 43 ЦПК надає учасникам справи такі права: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами. Саме в цьому колі прав передусім і можливі зловживання. Також сторони (і треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору) мають розпорядчі права. Відповідно до ст. 49 ЦПК позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог); вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення

підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви. Відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу; має право подати зустрічний позов. Обидві сторони можуть укласти між собою мирову угоду. Зловживання правом безумовно можливі і під час реалізації таких прав.

Оцінка дій учасників справи та їх представників як зловживання правом здійснюється судом на підставі закону та свого суб'єктивного переконання. Не буде перебільшенням сказати, що оцінка дій таких осіб в основі може мати положення ст. 89 ЦПК, де мова йде про оцінку доказів судом за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. В ситуації розгляду питання, чи має місце саме зловживання правом, такі критерії також можуть бути взяті за основу.

І. Ф. Коваль та Я. О. Ведешина зазначають, що феномен зловживання правом має свій прояв у тому, що фактично воно означає реалізацію права не у його соціально призначеному значенні, а для досягнення цілей, які суперечать самим ідеям права. Правова природа зловживання правом полягає у тому, що воно є одночасно формальною реалізацією суб'єктивного права і порушенням його сутності. Реалізація права у таких випадках носить не конструктивний, а деструктивний характер [4, с. 346].

О. О. Кот зазначає, що перед судом в першу чергу постає питання кваліфікації дій учасника процесу як зловживання процесуальним правом [5, с. 94].

Можна погодитися з думкою І. А. Боровської про те, що зловживання процесуальними правами є особливою формою цивільного процесуального правопорушення, з огляду на таке: незважаючи на вчинення учасником справи або представником процесуальних дій, що містять ознаки зловживання правом, на формально законній підставі, фактично відбувається порушення прав та інтересів інших осіб, які беруть участь у судовому процесі (учасників справи), а також інтересів правосуддя, оскільки відповідні дії суперечать завданню цивільного судочинства; такі дії вчиняються умисно з метою отримання учасником справи бажаного для себе результату всупереч призначенню права; законодавством передбачена відповідальність за вчинення таких дій [6, с. 33].

Безумовним є те, що критерії, які дозволяють кваліфікувати дії як зловживання правом, мають загальний характер без деталізації, вони створюють свого роду контур для розуміння такого правового явища як зловживання правом. Така невизначеність в деяких випадках може тягнути й невірне сприйняття судом дій учасників справи та їх представників як зловживання правом.

О. А. Тимошенко справедливо зазначає, що існує чисельна практика ЄСПЛ, яка не згадана в статті 44 ЦПК, зокрема: 1) подача скарги від чужого імені («Driifhout v. Netherlands»); 2) використання образливих виразів на адресу держави-відповідача, її представників, самого ЄСПЛ, його співробітників або канцелярії («Rehak v. Czech Republic»); 3) підrobка документів («Jian v. Romania»); 4) неповідомлення суду ключової інформації, що має значення для справи («Al-Nashif v. Bulgaria») [7, с. 109].

Д. Д. Луспеник вказує про засоби захисту від зловживань правом, зазначає про попереджувальні засоби захисту, спрямовані на недопущення процесуальних зловживань; прісичні засоби захисту, що покликані припинити спроби процесуальних зловживань; компенсаторні засоби, спрямовані на забезпечення справедливої сатисфакції за зловживання, що сталися [8].

Повертаючись до питання, чи може мати місце зловживання правом з боку інших учасників судового процесу, слід зазначити їх права.

Статті 69-77 ЦПК визначають такі права цих осіб.

Свідок має право давати показання рідною мовою або мовою, якою він володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Експерт має право: ознайомлюватися з матеріалами справи; заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; користуватися іншими правами, що надані Законом України «Про судову експертизу».

Експерт з питань права має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями, а також право на оплату послуг та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Спеціаліст має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями та навичками, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, а також право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Перекладач має право задавати питання з метою уточнення перекладу, відмовитися від участі у цивільному процесі, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для перекладу, а також на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду.

Щодо таких учасників справи як помічник судді, секретар судового засідання та судовий розпорядник, статті 66-68 ЦПК майже не визначають їх прав, акцентуючи увагу на обов'язках, що виглядає цілком природним.

Аналіз прав вищевказаних учасників процесу, що сприяють здійсненню правосуддя, дозволяє дійти висновку, що коло наданих ним прав не перетинається із видами зловживання правом, що визначені у ст. 44 ЦПК. Тобто ці особи не можуть розглядатися як суб'єкти, що зловживають своїм правом.

Зловживання правом можливе у всіх видах проваджень, під час будь-якої процесуальної діяльності суду та у всіх інстанціях, під час всіх видів перегляду рішень, але це потребує певних законодавчих уточнень.

Зв'язок між ст. 44 та 42 ЦПК з одного боку визначає коло тих осіб, хто може бути суб'єктом зловживання правом, з іншого боку обмежує його. Обмежує в тому розумінні, що зазначає про учасників справи лише в контексті позовного, наказного та окремого проваджень, а також учасників справ щодо оспоровання рішень міжнародних комерційних арбітражів, третейських судів та видачі виконавчих документів на їх підставі. Водночас поза увагою залишається процесуальна діяльність судів, пов'язана із виконавчим провадженням, а саме контрольними та допоміжними повноваженнями суду; із визнанням рішень іноземних судів і зверненням їх до виконання тощо. Безумовно, що зловживання правом можливі і під час реалізації судом такого роду повноважень, але це потребує внесення змін до ст. 42 ЦПК з більш повним зазначенням учасників справи, з врахуванням всіх видів процесуальної діяльності, передбаченої ЦПК.

Висновок. Законодавство нормативно визначає види зловживання правом та наслідки такого зловживання. В юридичній науці питання зловживання процесуальними правами мають достатньо широке висвітлення. Водночас рівень законодавчого регулювання зловживання правом не можна визначити повним та ефективним, що потребує подальших законодавчих змін в цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України, *Відомості Верховної Ради України* від 08.10.2004 – 2004 р., № 40, / 40-42 /, стор. 1530, стаття 492.
2. Н.І.Атаманчук, А.О.Монаєнко, О.Є.Костюченко. Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 352-355.
3. Б.Карнаух. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31-36.
4. Коваль І.Ф., Ведешина Я.О. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: доктринальні підходи, проблеми визначення ознак і нормативної деталізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. Серія ПРАВО. Випуск 89: частина 1. С. 343-348.
5. Кот О.О. Зловживання правами за новими процесуальними кодексами. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків. 2018. С. 94-96.
6. Боровська І.А. Взаємозв'язок зловживання цивільними процесуальними правами з категоріями «добросовісність» та «суб'єктивне право». *Право і суспільство*. 2018. Частина 2. С. 31-38.
7. Тимошенко О.А. Інститут неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 6. С. 105-110.
8. Луспенік Д.Д. Засоби запобігання зловживанням процесуальними правами у цивільному судочинстві. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Luspenyk_2021_03_15.pdf (дата звернення 22.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

**ДО ПИТАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ
В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ****ON THE ISSUE OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS**

**Скриннікова К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу**

*Навчально-науковий інститут №5 Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-3721-4462*

В статті розкрито питання зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства. Проведено аналіз законодавчого закріплення поняття зловживання процесуальними правами в нормах чинного законодавства.

В статті досліджено погляди науковців, щодо визначення поняття зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства, зазначено про пропозиції науковців визначати зловживання процесуальними правами через відмежування від недобросовісної поведінки учасників справи. Автором підкреслено, що такі пропозиції призводять до неоднозначного розуміння та неоднозначного тлумачення дій які можуть бути визнаними судами як зловживання процесуальними правами учасниками справи.

Автор в статті запропонував доповнити норму частини першої статті 44 Цивільного процесуального кодексу України поняттям зловживання процесуальними правами, під цим поняттям запропоновано розуміти недобросовісні дії учасників судового процесу направлені на реалізацію суб'єктивного права всупереч його призначенню, за допомогою яких один учасник судового процесу чи його представник навмисно або недбало заподіює шкоду іншим учасникам процесу.

Розглянуто питання зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві, та зазначено, про випадки коли суд визнає певні дії учасників цивільного судочинства як зловживання процесуальними правами та застосовує заходи процесуального примусу.

В статті проаналізовано штраф, як захід процесуального примусу, який може бути застосовано до учасників цивільного судочинства за зловживання своїми процесуальними правами. Під час дослідження визначено розмір штрафу який може бути застосовано до учасника цивільного судочинства.

Під час дослідження автором зазначено про безальтернативність застосування штрафу як єдиного заходу процесуального примусу до учасників які зловживають процесуальними правами.

Досліджено судову практику щодо поняття зловживання процесуальними правами та визначено пропозиції щодо тлумачення поняття зловживання процесуальними правами.

Визначено, що законодавче закріплення поняття і критеріїв зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства встановить єдине розуміння судами яка поведінка учасників справи підпадає під зловживання процесуальними правами і чи може бути застосовано заходів процесуального примусу.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, неприпустима поведінка, зловживання учасників цивільного судочинства, заходи процесуального примусу.

The article discusses the issue of abuse of procedural rights by participants in civil proceedings. An analysis of the legislative consolidation of the concept of abuse of procedural rights in the norms of current legislation is carried out.

The article examines the views of scientists on the definition of the concept of abuse of procedural rights by participants in civil proceedings, and indicates the proposals of scientists to define abuse of procedural rights by distinguishing it from the unscrupulous behavior of the participants in the case. The author emphasizes that such proposals lead to an ambiguous understanding and ambiguous interpretation of actions that can be recognized by the courts as abuse of procedural rights by the participants in the case.

The author of the article proposed to supplement the norm of part one of Article 44 of the Civil Procedure Code of Ukraine with the concept of abuse of procedural rights, under this concept it is proposed to understand the unscrupulous actions of participants in the trial aimed at the implementation of a subjective right contrary to its purpose, by means of which one participant in the trial or his representative intentionally or negligently causes harm to other participants in the trial.

The issue of abuse of procedural rights in civil proceedings is considered, and cases are indicated when the court recognizes certain actions of participants in civil proceedings as abuse of procedural rights and applies measures of procedural coercion.

The article analyzes a fine as a measure of procedural coercion that can be applied to participants in civil proceedings for abusing their procedural rights. During the study, the amount of the fine that can be applied to a participant in civil proceedings was determined.

During the study, the author noted the lack of alternative to the application of a fine as the only measure of procedural coercion to participants who abuse procedural rights.

The judicial practice on the concept of abuse of procedural rights was studied and proposals were identified for the interpretation of the concept of abuse of procedural rights.

It was determined that the legislative consolidation of the concept and criteria for abuse of procedural rights by participants in civil proceedings will establish a single understanding by the courts of what behavior of the participants in the case falls under the abuse of procedural rights and whether procedural coercion measures can be applied.

Key words: abuse of procedural rights, unacceptable behavior, abuse of civil justice participants, procedural coercive measures.

Постановка проблеми. В сучасних умовах проблематика зловживання процесуальними правами є актуальною для вітчизняної науки та практики, оскільки неприпустимість зловживання правами учасниками цивільного судочинства є одним з важливих принципів що закріплені не тільки на нормах вітчизняного законодавства, а також регламентований міжнародними законодавчими актами.

Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві призводить до несвочасного розгляду

цивільних справ. Наявність зловживань своїми процесуальними правами учасниками справи є перешкодою для забезпечення права на судовий захист.

Так, у статті 44 Цивільного процесуального кодексу України закріплено неприпустимість зловживання процесуальними правами учасниками судового розгляду, але відсутнє зазначення дій що можуть бути визнаними зловживаннями процесуальними правами. Відсутні критерії, за допомогою яких суди мають можливість, під час роз-

гляду справи, оцінити поведінку учасників справи як таку що є зловживанням. Суди під час здійснення цивільного судочинства стикаються з проблемою визначення дій учасників цивільного судочинства як неприпустимої поведінки, тобто про наявність зловживання процесуальними правами учасниками справи. Беззаперечним є наявність в судовій практиці непоодиноких випадків коли учасники цивільного судочинства при реалізації своїх процесуальних прав фактично використовують їх не за призначенням, такі дії фактично суперечать завданню цивільного судочинства.

Мета дослідження. Дослідити сутність і законодавче закріплення поняття зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві. Провести аналіз норм чинного законодавства щодо закріплення визначення поняття «зловживання процесуальними правами». Визначити критерії поведінки учасників цивільного судочинства та ознаки за якими можуть бути визначено зловживання процесуальними правами учасниками справи.

Стан опрацювання проблематики. Проблема щодо зловживання процесуальними правами, а також його законодавчого закріплення є актуальною а також дискусійною в науці та цивільному судочинстві. Дослідниками даного явища є І. Андрієнко, С. Бичкова, В. Комаров, О. Кот, Д. Луспенник та інші.

Виклад основного матеріалу. Проблема зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства була та залишається актуальною для науки та практики цивільного судочинства. Правильний своєчасний всебічний розгляд судами справ є основним завданням цивільного судочинства, а будь-які зловживання процесуальними правами впливають на якість та своєчасність розгляду судами справ.

Статтею 55 Конституції України передбачено обов'язок держави гарантувати на законодавчому рівні кожному можливість реалізації його права на судовий захист. Перед державою та законодавцем стоїть задача забезпечувати такий обсяг права осіб на судовий захист, який гарантував би його дієву реалізацію, а відмова судів у реалізації такої можливості може призвести до порушення гарантованого у Конституції України права на судовий захист.

В рішенні Конституційного Суду України по справі за конституційною скаргою Марго П. О. зазначено, що право на судовий захист гарантовано частиною 1 статті 55 Конституції України та охоплює не лише право на звернення до суду, а й можливість реалізації цього права без обмежень чи перепон. Також, Конституційний Суд України визначає зміст права на судовий захист, який встановлений частиною першою статті 55 Конституції України, з урахуванням змісту права на справедливий суд. Право на справедливий суд також гарантовано статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Статтею 2 Цивільного процесуального кодексу України передбачено що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Встановлюючи обов'язок керуватися завданнями цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі, зазначено однією з засад (принципів) цивільного судочинства неприпустимість зловживання процесуальними правами.

Законодавець закріпивши принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами не надав визначення поняття «зловживання процесуальними правами», а також не визначив критеріїв поведінки учасників під час цивільного судочинства, які можна визнавати зловживанням процесуальними правами безпосередньо учасниками цивільного судочинства.

В цивілістичній науці навколо визначення поняття «зловживання процесуальними правами» сформувалися різні погляди, О. Кот вважає, що категорію «зловживання процесуальним правом слід розглядати як складову частину ширшого поняття – «процесуальне правопорушення».

Варто відзначити, що з практичного погляду вкрай важливою є правильна кваліфікація дій учасників судового процесу в якості зловживання процесуальним правом або як іншого процесуального правопорушення, передусім для цілей правильного застосування відповідних процесуальних санкцій – установлених в процесуальних нормах наслідків, що настають за їх недодержання та порушення [3, с. 44].

С. Бичкова, зазначає що суд має встановлювати у кожному конкретному випадку те, чи добросовісно учасники цивільного процесу здійснюють свої процесуальні права. Також С. Бичкова підкреслює, що межа між добросовісним використанням своїх цивільних процесуальних прав і зловживання ними є доволі умовною і для виявлення факту зловживання правом однієї лише внутрішньої впевненості судді недостатньо, потрібні конкретні докази що підтвердять відповідний факт [4, с.89]. Тобто, пропонується визначити зловживання процесуальними правами через відмежування від недобросовісної поведінки учасників справи, що вбачається можливим при здійсненні судочинства, але за наявності фактичних доказів.

В свою чергу І. Андрієнко відзначає необхідність визначення чітких критеріїв, на підставі яких дії учасників судового процесу можуть вважатися зловживанням процесуальними правами, оскільки в деяких випадках межа між зловживанням правом та добросовісною і розумною поведінкою є доволі ілюзорною, що в свою чергу може призвести до безпідставних негативних наслідків для учасників процесу [5, с. 99].

Відсутність законодавчого закріплення поняття зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві призводить до неоднозначного розуміння та неоднозначного тлумачення дій які можуть бути визнаними судами під час здійснення судочинства такими що підпадають під поняття зловживання, що в свою чергу матиме як наслідок вжиття до такого учасника, що зловживає процесуальними правами заходів процесуального примусу.

В частині першій статті 44 ЦПК України зазначається про неприпустимість зловживання процесуальними правами, а також про те що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, зловживання процесуальними правами не допускається. Аналізуючи вище зазначену норму можна зазначити про відсутність розкриття поняття зловживання процесуальними правами в нормі статті, тобто законодавець встановлює неприпустимість зловживання процесуальними правами не розкриваючи самого змісту поняття зловживання.

Неможливо не погодитись з пропозицією Н. Голубевої доповнити ч. 1 статті 44 ЦПК України абзацом другим та викласти його в такій редакції: «зловживання цивільними процесуальними правами – недобросовісні дії учасників судового процесу направлені на реалізацію суб'єктивного права всупереч його призначенню, за допомогою яких один учасник судового процесу чи його представник навмисно або недбало заподіює шкоду іншим учасникам процесу чи їх представникам, чи правосуддю в цілому» [6, с. 353]. Доповнення статті поняттям «зловживання процесуальними правами» впорядкує та спростить розуміння дій що визнаються судом як зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства.

Так в частині другій статті 44 ЦПК України зазначено, що залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного і того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Проте вище зазначений перелік дій насправді є не єдиними варіантами поведінки сторони, які вживаються, наприклад для затягування розгляду справи. Так, оскарження учасником судового процесу ухвал, якими задовольняються його заяви або клопотання беззаперечно вказує на те що вживаються певні дії на затягування строків судового розгляду справи, і це може свідчити про недобросовісність поведінки учасника цивільного судочинства, проте чи буде вважатися така поведінка зловживанням визначити дуже складно.

В ЦПК передбачено, що якщо подання скарги, заяви клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. При цьому саме на суд покладено обов'язок вживати заходів для запобігання зловживанням процесуальними правами. У випадку зловживання процесуальними правами учасником судового процесу суд застосовує до нього заходи процесуального примусу.

Заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених ЦПК України випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

Одним із заходів процесуального примусу який може бути застосовано при зловживанні процесуальними правами є штраф, який може бути застосований до учасників справи в сумі від 0,3 до 3 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Альтернатив або інших варіантів

притягнення до відповідальності саме за зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві законодавцем не передбачено.

Досліджуючи поняття зловживання процесуальними правами слід звернути увагу на позиції які висловлює Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові по справі № 318/89/18 від 03 червня 2020 року де зазначено, що зловживання процесуальними правами – це протиправне, недобросовісне та неналежне використання учасником справи (його представником) належних йому процесуальних прав, що виражається у винних процесуальних діях (бездіяльності), які зовні відповідають вимогам цивільних процесуальних норм, але здійснюються з корисним або особистим мотивом, що спричиняє шкоду інтересам правосуддя у цивільних справах та (або) інтересам учасників справи, чи недобросовісна поведінка в інших формах.

Верховний Суд у своїй постанові наголошує про те, що потрібно розмежовувати зловживання процесуальними правами та зловживання матеріальними (цивільними) правами. При зловживанні процесуальними правами суд має право залишити без розгляду, або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов чи застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість правовим наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема відмова у захисті цивільного права та інтересу, тобто відмова у позові.

Вивчаючи проблематику зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві та положень цивільного законодавства можна підкреслити наявну нагальну необхідність закріплення визначення поняття зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві та критеріїв поведінки сторін яка може бути судом визнана як неприпустима.

Висновки. Під час дослідження поняття зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства зазначено про відсутність визначення такого поняття у нормах чинного законодавства. В Цивільному процесуальному кодексі зазначено про наявність у учасників цивільного судочинства обов'язку добросовісно користуватися процесуальними правами, а також визначено щодо недопущення зловживання процесуальними правами. Законодавцем наведено перелік дій суперечать завданню цивільного судочинства, при цьому законодавець згадує наявність конкретних обставин суд може визнати зловживання процесуальними правами, проте не наводить критерії оцінки таких обставин.

Доповнення частини першої статті 44 ЦПК України визначенням поняття зловживання процесуальними правами та розширення критеріїв зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства встановить єдине розуміння судами поведінки учасників справи щодо дій які можуть бути судом визнаними як зловживання процесуальними правами, що надалі може призвести до застосування заходів процесуального примусу до такого учасника судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради*. 1996. №30. Ст.141. Зі змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4348> (дата звернення 14.12.2025).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-9/2019(206/19)/ Конституційний Суд України.— 06.04.22. — № 2-р(II)/2022. — URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text> (дата звернення 14.12.2025).
3. Кот О. Окремі аспекти зловживання процесуальними правами. *Вісник Верховного суду України*. 2017. №1 (197). С. 36-44. URL: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/62447084> (дата звернення 14.12.2025).
4. Бичкова С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: монографія. Київ : Атіка. 2011. 420с. ISBN 978-966-326-404-2 (дата звернення 14.12.2025).
5. Андрієнко І. Зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві: окремі питання: Південноукраїнський правничий часопис. 2019. Випуск 3. С. 96-99. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/3/25.pdf> (дата звернення 14.12.2025).
6. Голубева Н.Ю. Зловживання цивільними процесуальними правами: новели ЦПК України. Новели цивільного процесуального кодексу України: матеріали "круглого столу" (м. Одеса, 26 берез. 2018 р.). Одеса : Фенікс, 2018. С. 3-9. URL: <http://hdl.handle.net/11300/9479> (дата звернення 14.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЛОВЖИВАНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ

TRANSFORMATION OF PROCEDURAL RIGHTS ABUSES

Ткачук А.О., д.філос. в гал. права,
доцент кафедри цивільного процесу

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0002-3380-2427

У статті на основі судової практики проаналізовано прояви недобросовісної поведінки учасників судового процесу, що порушують принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами, закріплений статтею 44 Цивільного процесуального кодексу України, а також розглянуто вживані судами заходи попередження можливих зловживань у вигляді додаткових роз'яснень сторонам їхніх прав та обов'язків у процесі; заходи, передбачені частиною третьою статті 44 ЦПК України: залишення без розгляду або повернення скарги, заяви, клопотання; заходи процесуального примусу за їх вчинення, такі як попередження, штраф. З урахуванням кількісних показників за юрисдикційним та інстанційним критеріями відображена тенденція збільшення кількості постановлених рішень, у яких вирішувалося питання про зловживання процесуальними правами. Наведено приклади можливих зловживань процесуальними правами, зокрема: неодноразове подання аналогічних (ідентичних) позовних заяв (маніпуляцій автоматизованим розподілом справ між суддями), заяв (наприклад, заяв про відвід), необґрунтованих клопотань про відкладення розгляду справи, зупинення провадження у справі, оголошення перерви в судовому засіданні, про призначення експертизи, оскарження очевидних судових рішень, неотримання апелянтом ухвали суду про залишення апеляційної скарги без руху (маніпулювання строками для вчинення процесуальних дій), зловживання правом на подання доказів, приховування важливого доказу, що може плинати на встановлення обставин справи, неявка до суду, недобросовісне використання інституту поновлення процесуальних строків без належних на те підстав, зловживання представництвом. Встановлено, що метою вчинення таких дій є уникнення відповідальності, створення перешкод, збільшення витрат іншій стороні, безпідставне, недобросовісне затягування та перешкоджання судового розгляду цивільної справи чи виконання судового рішення, що призводить до порушення законних прав іншої сторони судового процесу. Звертається увага на трансформації видів зловживань та необхідності виявлення судами їх характерних проявів, а також на потребі здійснення Верховним Судом подальшої уніфікації останньої судової практики у питаннях протидії зловживанню процесуальними правами.

Ключові слова: судовий процес, учасник цивільної справи, зловживання процесуальними правами, порушення законних прав, заходи процесуального примусу.

The article analyzes based on judicial practice the manifestations of dishonest behavior of participants in the proceedings which violate the principle of inadmissibility of abuse of procedural rights enshrined in Article 44 of the Civil Procedure Code of Ukraine as well as considers the measures taken by the courts to prevent possible abuses in the form of further clarification of the procedural rights and obligations to the parties; measures embodied in Part 3 of Article 44 of CPC of Ukraine: dismissing or returning the complaint, application, petition; coercive appropriate procedural measures as warning or fine. Taking into account quantitative indicators according to jurisdictional and instance criteria an upward tendency of the number of issued decisions concerning abuse of procedural rights is reflected. Examples of possible abuses of procedural rights, including: repeated submission of similar (identical) claims (manipulation of the automatic distribution of cases between judges), applications (for example, a motion for recusal), unfounded applications on postponement of the proceedings, suspension of the proceedings, announcing break at a court hearing, appointment of expertise, appeal against obvious court decisions, appellant's failure to receive a court ruling to take no action on the appeal (manipulation of the deadlines for proceedings), abuse of the right to present evidence, concealment of crucial evidence that may affect the establishing of the circumstances of the case, failure to appear in court, misuse of the institution of renewal of procedural deadlines without due grounds, abuse of representation are given. It has been established that the purpose of committing such actions is to avoid responsibility, creation of barriers, increase the costs of other party, unfounded, bad faith dilatory and obstruction of civil trial or the execution of the judgment that leads to a violation of the legal rights of the other party in proceedings. Attention is drawn to transformation of types of abuses and the need for courts to identify their characteristic manifestations as well as the need for the Supreme Court to further unification of judicial practice in matters of combating the abuse of procedural rights.

Key words: proceedings, party to legal proceedings in civil case, abuse of procedural rights, a violation of the legitimate rights, coercive procedural measures.

Останні редакції процесуальних законів, у тому числі Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК) [1], запровадили кілька важливих новел у судовому процесі, зокрема, офіційно закріпивши принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами. Це означає, що закон тепер прямо забороняє певні недобросовісні дії учасників судового процесу та визначає способи боротьби з ними. Такий крок продемонстрував прагнення українського законодавства покращити якість правосуддя, зобов'язавши сторони та їхніх представників діяти добросовісно під час розгляду цивільних справ. Судова практика миттєво відреагувала на можливість убезпечити процес від недобросовісної поведінки у суді. Починаючи з 2017 року лише Верховним Судом було постановлено 81567 процесуальних рішень, у яких вирішувалося питання про наявність чи відсутність зловживань процесуальними правами. У цивільних справах таких рішень касаційним цивільним судом ухвалено майже 32 тисячі, а судами усіх юрисдикцій та інстанцій, за виключенням кримінальної, – більше 843 тисяч. При розгляді цивільних справ питання про зловживання правами обговорювалося у більш як 473 тисячах рішень. Різниця

разюча з попереднім восьмирічним періодом. За період з 2009 по 2017 рік таких рішень у цивільних справах судами усіх інстанцій було близько 25 тисяч, а в усіх юрисдикціях, за виключенням кримінальної, разом – 111829 [2].

Так, наприклад, у справі № 204/682/21 Велика Палата Верховного Суду вказала, що неодноразове подання зазначених аналогічних (ідентичних) заяв до Великої Палати Верховного Суду є зловживанням заявником його процесуальним правом. Тому Велика Палата Верховного Суду застосувала до цих заяв наслідки, передбачені частиною третьою статті 44 ЦПК. Разом з тим, хоча Велика Палата Верховного Суду і звернула увагу заявника на те, що суд повноважний застосовувати захід процесуального примусу, а саме стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу у сумі до від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (частина четверта статті 44, пункт 2 частини першої статті 148 ЦПК), тобто від 681 грн до 6810 грн (стаття 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік»), однак такий штраф на особу не наклала [3]. Подібні підходи можна вважати превентивним заходом – попередженням.

В іншій справі (№ 824/83/19) Касаційний цивільний суд враховуючи, що відводи було заявлено після відхилення клопотань про відкладення розгляду справи, зупинення провадження у справі, оголошення перерви в судовому засіданні визнає, що такі дії спрямовані на безпідставне затягування та перешкоджання розгляду справи, що згідно з пунктом 1 частини другої статті 44 ЦПК є зловживанням процесуальними правами [4].

Питання про наявність чи відсутність зловживання процесуальними правами, їх ознаки та відповідальність у зв'язку зі зловживанням суди першої інстанції усіх юрисдикцій протягом останніх років вирішували більше ніж 841 тисячу разів.

Зокрема, суд у справі № 394/679/19 вважав, що повторне клопотання представника позивача про відкладення розгляду справи є безпідставним, необґрунтованим та таким, що свідчить про намагання представником позивача затягнути судовий розгляд цивільної справи з надуманих підстав. При цьому, суд виходив з того, що справа перебуває в провадженні суду близько року, розгляд справи за клопотання представника позивача відкладався неодноразово, так такі клопотання заявлялися представниками позивача 6 разів [5].

Такі дії сторін доцільно кваліфікувати як *недобросовісне затягування розгляду справ шляхом подання безпідставних клопотань, заяв про відвід, оскаржень очевидних судових рішень* (пункт 1 частини 2 статті 44 ЦПК).

Факт неотримання апелянтом ухвали суду про залишення без руху апеляційної скарги, яка направлялась йому три рази за адресою, яка вказана ним же в апеляційній скарзі, у справі № 686/19217/23 суд розцінив як недобросовісність апелянта і свідчення про його небажання захищати свої процесуальні права та зловживання правом на апеляційне оскарження, направленим на навмисне затягування розгляду справи, що призводить до порушення прав іншої сторони, оскільки рішення суду не може набрати законної сили [6].

Такі обставини можна вважати *маніпулюванням строками для вчинення процесуальних дій з метою уникнення відповідальності або створення перешкод іншій стороні* (пункт 1 частини 2 статті 44 ЦПК).

Про *неподання, умисне приховування важливого доказу, що могло вплинути на встановлення обставин справи* йшлося, наприклад, у рішенні Придніпровського районного суду міста Черкаси від 23 квітня 2024 року у справі № 711/2278/23 [7].

В іншій справі (№ 204/3364/21) метою повторного подання позовної заяви, на думку суду, була *маніпуляція автоматизованим розподілом справи між суддями, та така дія підпадає під ознаки зловживання правом*, визначеним у п. 2 ч. 2 ст. 44 ЦПК. Отже, подання позивачем даного позову суд розцінив як зловживання наданими процесуальними правами [8].

В суді першої інстанції у справі № 265/4651/20 особа обрала тактику уникнення від виконання взятих на себе

зобов'язань шляхом подання клопотань про застосування строків позовної давності до відповідних правовідносин, однак, зрозумівши, що позивачем не порушені строки позовної давності звернення до суду, вдався до затягування справи шляхом неявки до суду, системним перенесенням справи, а врешті почав клопотати про призначення експертизи, що свідчить про зловживання своїми процесуальними правами [9].

Такий приклад як у справі 757/23700/15-ц свідчить про випадки *оцінки судами обґрунтованості клопотань про проведення експертиз і визначення чи мають такі клопотання на меті затягування процесу або збільшення витрат іншої сторони* [10].

Проводячи дослідження за темою трансформації зловживань процесуальними правами, виявлено також випадки недобросовісного використання інституту поновлення процесуальних строків без належних на те підстав, зловживання правом на подання доказів, зловживання правом на оскарження, зловживання представництвом.

В окремих випадках суди вживали *заходів для попередження можливих зловживань, додатково роз'яснюючи сторонам права та обов'язки у процесі*. «Важливо, щоб особа, яка заявляє клопотання про забезпечення позову, мала на меті не зловживання своїми процесуальними правами, порушення законних прав відповідного учасника процесу, до якого зазначені заходи мають бути застосовані, а створення умов, за яких не існуватиме перешкод для виконання судового рішення, визначаючи окремі критерії зловживання процесуальними правами» – вказав Касаційний цивільний суд у постанові від 30 жовтня 2023 року у справі 369/13599/14 [11].

Підсумовуючи, запровадження чітких критеріїв, які дозволяють ідентифікувати певну процесуальну поведінку учасників судочинства як зловживання процесуальними правами, встановлення відповідальності (засобів процесуального примусу) для попередження подібних випадків, дозволяє сторонам і судам забезпечувати спрямування процесуальної діяльності на виконання завдань визначених статтею 2 ЦПК. У той же час, судова практика останніх років демонструє різке збільшення випадків реагування у судових рішеннях на випадки зловживання процесуальними правами, що свідчить як про активізацію судової діяльності з метою попередження випадків зловживання, так і про збільшення таких проявів з боку учасників процесу. Відтак, відбувається трансформація видів зловживань як наслідок виявлення судами характерних проявів, визначених статтею 44 ЦПК.

Інтереси справедливого, ефективного і швидкого вирішення цивільних справ вимагають також більш активної ролі Верховного Суду щодо уніфікації судової практики у питаннях протидії зловживанню процесуальними правами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
2. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>.
3. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 20.04.2021 р. у справі № 204/682/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96503151>.
4. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16.12.2019 р. у справі № 824/83/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86468315>.
5. Рішення Новоархангельського районного суду Кіровоградської області від 18.06.2020 р. у справі № 394/679/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89879443>.
6. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 04.03.2024 р. у справі № 686/19217/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117422240>.
7. Рішення Придніпровського районного суду міста Черкаси від 23.04.2024 р. у справі № 711/2278/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118811111>.
8. Ухвала Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 14.05.2021 р. у справі № 204/3364/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97773228>.
9. Ухвала Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 30.07.2024 р. у справі № 265/4651/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120708957>.
10. Ухвала Київського апеляційного суду від 22.10.2020 р. у справі № 757/23700/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92381154>.
11. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30.10.2023 р. у справі № 369/13599/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114552416>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

СУБ'ЄКТИВНІ ПРАВА БАТЬКІВ ЩОДО ДІТЕЙ ЗА ЧИННИМ ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

SUBJECTIVE RIGHTS OF PARENTS IN RESPECT OF CHILDREN UNDER THE CURRENT CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Філонова Ю.М., к.ю.н.,
асистент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-5250-5455

Цветкова П.В., студентка II курсу факультету слідчої та детективної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-4242-6025

У статті здійснена спроба комплексного аналізу суб'єктивних прав батьків щодо дітей за чинним законодавством України. Автори розглядають Цивільний кодекс України як нормативно-правовий акт, що містить загальні норми та Сімейний кодекс України як нормативний акт, що містить спеціальні норми, що визначають межі суб'єктивних батьківських прав щодо дитини. У статті зазначені підстави виникнення батьківських прав, розкрито зміст цивільної правосуб'єктності батьків, що визначають можливість батьків набувати та здійснювати права та обов'язки щодо дітей. Згадано принципи добросовісності, справедливості та розумності, які визначають межі здійснення прав батьків та які закріплені в Цивільному кодексі України. Підкреслене методологічне значення принципів як основоположних засад при вирішенні спірних питань, у випадках відсутності прямих норм регулювання сімейних відносин. Приділено увагу і ролі органів опіка та піклування та суду, які виступають гарантом дотримання якнайкращих інтересів дитини у всіх ситуаціях, зокрема у випадках, коли між батьками виникають конфлікти щодо виховання та визначення місця проживання дитини з одним з батьків. Авторки наголошують на тому, що свобода здійснення суб'єктивних батьківських прав щодо дитини не є абсолютною, оскільки порушення інтересів дитини тягне за собою негативні юридичні наслідки у вигляді позбавлення або обмеження батьківських прав. Цивільно-правова відповідальність у сімейних відносинах розглядається як специфічний прояв цивільно-правового примусу, що реалізується в межах сімейних правовідносин з урахуванням їх особистісного та соціально значущого характеру. Така відповідальність охоплює сукупність передбачених законодавством заходів юридичного примусу, спрямованих на охорону та захист сімейних прав і законних інтересів, передусім інтересів дитини, шляхом обмеження, припинення або трансформації суб'єктивних батьківських прав, а також шляхом покладення додаткових юридичних обов'язків на правопорушника. Водночас підкреслюється, що морально-етичний вплив, традиційно притаманний сімейним відносинам, перебуває поза межами механізму державного примусу та не належить до цивільно-правової відповідальності у вузькому значенні.

Особливу увагу приділено аналізу сучасної судової практики Верховного Суду, що підтверджує пріоритетне застосування принципу якнайкращих інтересів дитини при вирішенні сімейних спорів. У висновку авторки зазначають, що цивільно-правові засади побудовані на ключових принципах приватного права – автономії волі, рівності сторін та добросовісності, та формують методологічну основу сімейних правовідносин. Саме ці принципи забезпечують належний баланс між автономією волі батьків та правами дитини. У межах такого підходу реалізується і принцип забезпечення захисту прав учасників сімейних відносин, як одна з фундаментальних засад приватного права.

Ключові слова: цивільне право, сімейне право, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, суб'єктивні права, суб'єктивні права батьків, інтереси дитини, правовідносини, здійснення батьківських прав, судовий захист порушених прав та інтересів, примус в цивільному праві України.

This article undertakes a comprehensive analysis of parents' subjective rights in relation to children under the current legislation of Ukraine. The authors examine the Civil Code of Ukraine as a normative legal act containing general provisions, and the Family Code of Ukraine as a special normative act establishing the specific limits of parents' subjective rights with respect to a child. The article identifies the grounds for the emergence of parental rights and раскрывает the content of parents' civil legal personality, which determines their capacity to acquire and exercise rights and obligations in relation to children. Special attention is paid to the principles of good faith, fairness, and reasonableness, enshrined in the Civil Code of Ukraine, which define the limits of the exercise of parental rights. The methodological significance of these principles is emphasized as fundamental guidelines for resolving disputed issues in the absence of direct legal regulation of family relations. The role of guardianship and trusteeship authorities, as well as courts, is also analyzed as a key guarantee for ensuring the best interests of the child in all situations, particularly in cases of parental disputes concerning upbringing and the determination of the child's place of residence. The authors stress that the freedom to exercise parents' subjective rights with respect to a child is not absolute, since violations of the child's interests entail negative legal consequences in the form of deprivation or restriction of parental rights. Civil liability in family relations is considered as a specific manifestation of civil-law coercion, implemented within family legal relations while taking into account their personal and socially significant nature. Such liability encompasses a set of statutory coercive legal measures aimed at the protection and safeguarding of family rights and legitimate interests, primarily the interests of the child, through the restriction, termination, or transformation of parents' subjective rights, as well as through the imposition of additional legal obligations on the offender. At the same time, it is emphasized that moral and ethical influence, traditionally inherent in family relations, lies outside the mechanism of state coercion and does not constitute civil liability in the strict legal sense. Particular attention is devoted to the analysis of contemporary case law of the Supreme Court, which confirms the priority application of the principle of the best interests of the child in the resolution of family disputes. In conclusion, the authors note that civil-law foundations are built upon the key principles of private law – autonomy of will, equality of the parties, and good faith – which form the methodological basis of family legal relations. These principles ensure a proper balance between parental autonomy and the rights of the child. Within this framework, the principle of ensuring the protection of the rights of participants in family relations is also realized as one of the fundamental principles of private law.

Key words: civil law, family law, Family Code of Ukraine, Civil Code of Ukraine, subjective rights, parents' subjective rights, best interests of the child, legal relations, exercise of parental rights, judicial protection of violated rights and interests, coercion in civil law of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут батьківства на сьогодні є одним з найважливіших елементів суспільного життя, а правове регулювання сімейних відносин має особливе значення, оскільки має гарантувати забезпечення балансу між інтересом батьків та дитини, саме тому важливим є з'ясування приватно-правової природи сімейних відносин (включно з батьківськими правами), визначення межі здійснення суб'єктивних прав батьків у контексті поширення на батьківські відносини принципів вітчизняного цивільного законодавства та встановлення ефективних способів захисту порушених прав та інтересів як батьків так і дітей.

Мета. Розкрити юридичну природу суб'єктивних батьківських прав, визначити межі їх здійснення та ефективні цивільно-правові механізми їх захисту, зокрема з урахуванням положень Цивільного кодексу України.

Виклад основного матеріалу. У питанні регулювання сімейних відносин фундаментальною є роль цивільного права, оскільки згідно з чинною редакцією ст. 8 Сімейного кодексу України (далі – СКУ): 1. Якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин.

Основоположні засади виникнення та здійснення суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків закріплюються в Цивільному кодексі України (далі – ЦКУ), а саме в Книзі першій – «Загальні положення». Відповідно до статті 11-2 ЦКУ підставами для виникнення цивільних прав та обов'язків є договори та інші правові чини, створення літературних та художніх творів, винаходів, інших результатів інтелектуальної чи творчої діяльності, завдання майнової та моральної шкоди іншій особі, інші юридичні факти. Для виникнення батьківських прав юридичними фактами є народження дитини, усиновлення, рішення суду або інші акти органів державної влади, що підтверджують юридичний статус батьків. Як зазначено в статті 121 СКУ, права та обов'язки батьків та дитини обґрунтовані походженням дитини від них, що засвідчено органом державної реєстрації актів цивільного стану.

Особистим немайновим правом і обов'язком батьків та дітей присвячено Главу 13 СКУ. Відповідно до цієї глави СКУ до суб'єктивних прав батьків щодо дитини входять право на визначення імені, прізвища, по батькові (відповідно статті 145, 146, 147 СКУ), право щодо виховання дитини (стаття 151 СКУ), право на спілкування з дитиною (стаття 153 СКУ), право на захист дитини (стаття 154 СКУ), право визначати місце проживання дитини (стаття 160 СКУ), право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб (стаття 163 СКУ).

Оскільки важливими джерелами сімейного права є ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори, положення СКУ корелюють з Конвенцією ООН про права дитини, що набула чинності для України 27.09.1991 року. Відповідно до Конвенції ООН про права дитини: стаття 5 закріплює право батьків належним чином управляти і керувати дитиною щодо здійснення визнаних цією Конвенцією прав і робити це згідно зі здібностями дитини, що розвиваються; стаття 7 закріплює право дитини знати своїх батьків та отримувати від них піклування, що відповідає суб'єктивним правам батьків закріплених в СКУ статтями 151, 153; стаття 9 закріплює, що дитина не має розлучатися з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини, що відповідає суб'єктивним правам батьків закріплених в СКУ статтями 153, 151, 160, 161, 162, тощо; стаття 18 Конвенції закріплює рівність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків

батьків щодо дитини, що цілком узгоджується зі статтею 141 СКУ; та інші. Аналіз положень СКУ та Конвенції ООН про права дитини свідчить про високий рівень інтегрованості міжнародних стандартів у національне сімейне законодавство про суб'єктивні права батьків щодо дітей.

Здійснення цивільних прав є безпосередньою їх реалізацією, статтею 12-1 ЦКУ встановлено: 1. Особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Це безпосередньо стосується і батьків: вони мають право виховувати дитину на власний розсуд, але при цьому не можуть зловживати своїм правом, порушуючи таким чином інтереси дитини або другого з батьків.

Варто зазначити, що суб'єктивне право завжди супроводжується кореспондуючими юридичними обов'язками, наприклад: право батьків на виховання дитини нерозривно пов'язане з обов'язком забезпечувати належні умови для її розвитку (відповідно до статей 150, 151, 152, 155 СКУ), а з іншого боку право дитини на утримання тягне за собою обов'язок батьків його сплачувати (відповідно до статей 180, 181, 188 СКУ).

Здатність мати цивільні права та обов'язки, тобто цивільну правоздатність, мають усі фізичні особи від моменту народження до моменту смерті, що закріплено у статті 25 ЦКУ. Правоздатність батьків проявляється у здатності набувати статусу батька чи матері та мати пов'язані з цим статусом права та обов'язки (стаття 141 СКУ).

Відповідно здатність своїми діями набувати та самостійно здійснювати цивільні права, нести відповідальність за невиконання обов'язків є цивільною дієздатністю фізичної особи, згідно з статтею 30 ЦКУ. В главі 2 Сімейного кодексу України «Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків», зокрема, в ст. ст. 14, 16, 17 закріплені норми, щодо здійснення сімейних прав. Законодавець вказує на те, що сімейні права тісно пов'язані з особою і відповідно не можуть бути передані іншій особі. У разі якщо особа не може самостійно здійснювати свої права (дитина, особа з обмеженою дієздатністю), ці права здійснюють такі суб'єкти як батьки, піклувальник. Окремо СК України визначає особливості здійснення сімейних прав неповнолітніми батьками (ст. 16 СК України) та надання органом опіки та піклування допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків (ст. 17 СК України) [1, с. 278].

Таким чином, юридична природа правосуб'єктності батьків як учасників приватних відносин полягає в її подвійній спрямованості. У межах сімейних правовідносин правосуб'єктність батьків означає їхню здатність бути носіями батьківських прав і обов'язків, що виникають із факту походження дитини та ґрунтуються на особистих немайнових відносинах між батьками й дитиною (виховання, піклування, вибір місця проживання, освіти тощо). У цивільних правовідносинах правосуб'єктність батьків проявляється у їхній здатності виступати законними представниками дитини, укладати правочини в її інтересах, звертатися до суду для захисту її прав і законних інтересів, а також реалізовувати власні майнові права, що виникають у зв'язку із сімейними відносинами (наприклад, право вимагати відшкодування шкоди, заподіяної дитині). Втім, таке розмежування є певною мірою штучним, оскільки сімейна та цивільна правосуб'єктність батьків тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені. Батьківські права й обов'язки, що виникають у сфері сімейних правовідносин, нерозривно пов'язані з можливістю їх здійснення та захисту у цивільно-правовій площині. По суті, сімейна правосуб'єктність формує матеріально-правову основу юридичного статусу батьків, тоді як цивільна забезпечує процесуально-правові та майнові механізми реалізації цього статусу. Зокрема, можливість батьків звертатися до суду, укладати правочини чи вимагати відшкодування шкоди є продовженням здійснення батьківських прав.

Враховуючи вищевикладене сімейне право в Україні сьогодні визнається окремою галуззю права, що регулює відносини між членами сім'ї, проте у процесі рекодифікації ЦКУ обговорюється можливість включення СКУ до ЦКУ як окремої книги за моделлю Кодексу Наполеона. Однак такий підхід може ускладнити правозастосування, оскільки сімейні правовідносини охоплюють різні кола суб'єктів: «батьки – дитина», «батьки – батьки», а також зовнішні цивільні відносини, де батьки виступають представниками дитини стосовно третіх осіб. Збереження окремого СКУ дозволяє враховувати ці особливості, забезпечуючи спеціалізований правовий захист та уникаючи колізій з цивільно-правовими нормами.

Загальні принципи цивільного права є методологічною базою для сімейних правовідносин. Загальні засади цивільного законодавства закріплені в статті 3 ЦКУ: 1. Загальними засадами цивільного законодавства є:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Чинний ЦКУ містить обмежений перелік загальних принципів цивільного законодавства, серед яких безпосереднє значення для сімейних відносин мають лише принципи неприпустимості втручання в особисте життя, свободи договору та вимоги справедливості, добросовісності та розумності. Натомість законопроект нового ЦКУ суттєво розширює та конкретизує систему принципів приватного права, що важливо для визначення змісту та меж суб'єктивних прав батьків. Зокрема, були додані нові фундаментальні принципи, такі як принципи юридичної рівності та недискримінації, приватної автономії та диспозитивності, які прямо окреслюють рівність матері та батька та закріплюють можливість самостійного регулювання значної частини сімейних відносин. Важливою зміною є також виявлення неприпустимості втручання в сімейне життя, що відповідає сучасному розумінню правового захисту приватного життя та практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Додана заборона зловживання правами та отримання вигоди від несправедливої поведінки посилює орієнтацію законодавства на найкращі інтереси дитини та обмежує можливість маніпулятивного використання батьківських прав. Як наслідок, законопроект формує більш чітку та сучасну методологічну базу реалізації та обмеження суб'єктивних прав батьків стосовно дітей, роблячи регулювання більш узгодженим з європейськими стандартами та потребами сімейних правовідносин. Загалом законопроект формує більш комплексну та сучасну основу для розуміння суб'єктивних прав батьків, забезпечення їх належного здійснення у межах, що відповідають правам та інтересам дитини. Таким чином ці принципи забезпечують у сімейному праві: невтручання третіх осіб у сімейні відносини, виховання, безперешкодне спілкування з дитиною; право дитини на спадкове та подароване майно, право батьків розпоряджатися майном, не порушуючи інтересів дитини; батьки мають право на укладання угод стосовно порядку виховання дитини, забезпечення нормальних умов для розвитку; право батьків забезпечувати матеріальні потреби дитини через власну діяльність, що приносить доходи; захист сімейного права через суд; вимогу добросовісності, справедливості, та розумності в тому числі при вирішенні спорів через суд.

Слід погодитися із тим, що принципи – це не тільки чинник, що дозволяє виокремити галузь цивільного права, а й у її рамках – робочі механізми, за допомогою яких визначаються межі можливої та належної поведінки учас-

ників цивільно-правових відносин [2, с. 12]. Методологічна роль принципів полягає у допомозі при вирішенні спірних питань за відсутності прямих норм регулювання та тлумаченні СКУ, а також формуванні правової культури батьківства з повагою до інтересів дитини та іншого з батьків.

Принципи цивільного законодавства не лише визначають зміст правового регулювання, а й безпосередньо впливають на механізм здійснення суб'єктивних прав, адже саме через здійснення принципи набувають практичного значення. У цьому контексті доцільно детальніше розглянути, як положення 12 та 13 статей ЦКУ застосовуються у сімейних правовідносинах.

Відповідно до статті 12 ЦКУ особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, у межах встановлених договором або законом; згідно з статтею 13 ЦКУ здійснення цивільних прав має відбуватись у межах їх призначення та з дотриманням прав інших осіб, моральних засад суспільства. Ці положення застосовуються до прав батьків щодо дітей та закріплені у Главі 13 СКУ. Типовими прикладами є право: на виховання дитини, на вибір навчального закладу, визначати місце проживання дитини, захищати інтереси дитини. Наведемо приклад здійснення прав батьків у межах ЦКУ: батьки на власний розсуд обирають заклад дошкільної освіти для дитини (стаття 12 ЦКУ здійснення прав вільно та на власний розсуд), але цей вибір не має суперечити інтересам дитини (стаття 13 ЦКУ – здійснення цивільних прав з дотриманням прав інших осіб, моральних засад). Якщо ж вибір навчального закладу здійснюється всупереч інтересам дитини такі дії можуть виходити за межі належного здійснення прав і набувати ознак зловживання.

Специфіка сімейних правовідносин полягає з одного боку у невтручанні держави у сімейне та приватне життя, що закріплено в статті 32 Конституції України та ратифікованій Європейській конвенції з прав людини стаття 8, а з іншого контролю задля запобіганню та усуненню порушень стосовно прав та інтересів дитини. Поеднання цих двох протилежних функцій є важливим, оскільки у сімейних спорах, що стосуються дітей, діти вважаються вразливою категорією, держава виступає гарантом дотримання їхніх прав: запобігання насильству, зловживанням, тощо, законодавчі норми надають органам опіки та суду можливість втручатись, коли існує загроза інтересам дитини.

І в Цивільному кодексі України, і в Сімейному кодексі України відсутні визначення термінів «зловживання правом», що є загальним поняттям, та «зловживання батьківськими правами». У науковій літературі під зловживанням правом розуміють використання свого права зі злими намірами; вид правопорушення [3, с. 74].

Оскільки свобода здійснення батьківських прав не є абсолютною, між правомірним здійсненням та зловживання є певні межі. Як зазначає Є. О. Мічурін, «суб'єктивне цивільне право іманентно охоплює поняття межі, яка й окреслює коло повноважень особи, визначає свободу її дій у середині цієї межі. Межі суб'єктивного цивільного права зазнають дію механізму правового регулювання, відповідно до чого для окремих прав визначаються обмеження, які не впливають на можливість здійснення суб'єктивного цивільного права як такої, втім здатні ускладнювати здійснення особою суб'єктивного цивільного права» [4, с. 110]. Тобто можна зробити висновок, що статті 12 та 13 ЦКУ встановлюють межі, вихід за які є зловживанням права. Межі є більш загальним поняттям порівняно з обмеженням права, тобто в середині меж устанавлюються правові обмеження. Межі здійснення права можуть лише впливати на здійснення права, вказувати на правоздатність. Обмеження визначають неможливість здійснення прав на певному етапі. Відповідно СКУ встановлює межі здійснення суб'єктивних прав батьків статтею 155-2: Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини. Порушення

цієї чіткої межі тягне за собою відповідні обмеження, у вигляді тимчасового звуження прав батьків у питаннях виховання, навчання чи проживання дитини. Відповідно до статей 164–166 Сімейного кодексу України у разі грубого порушення прав чи законних інтересів дитини застосовується спеціальний юридичний механізм відповідальності, притаманний виключно сімейним правовідносинам, – позбавлення батьківських прав, що є найсуворішим заходом сімейно-правової відповідальності, що означає юридичне позбавлення суб'єктивного права батьків на виховання та піклування про дитину, як особистих немайнових прав яке при цьому не впливає на обов'язок утримувати дитину відповідно до Глави 15 СКУ, крім того згідно з практикою Верховного Суду позбавлення батьківських прав не тягне невідворотних наслідків, оскільки не позбавляє особу, яка позбавлена батьківських прав, на спілкування з дитиною і побачення з нею, а також права на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Цивільно-правова відповідальність у сімейних відносинах як специфічний прояв цивільно-правового примусу, що реалізується в межах сімейних правовідносин з урахуванням їх особистісного та соціально значущого характеру. Вона охоплює сукупність передбачених чинним законодавством заходів юридичного примусу, спрямованих на охорону та захист сімейних прав та інтересів, передусім інтересів дитини, шляхом обмеження, припинення або трансформації суб'єктивних сімейних прав, а також юридичних можливостей шляхом покладення додаткових обов'язків на правопорушника. Водночас заходи цивільно-правової відповідальності у цій сфері не зводяться виключно до юридичних санкцій. У сімейному праві поряд із юридично забезпечуваними заходами (обмеження, позбавлення, обтяження прав) традиційно функціонує морально-етичний компонент впливу, який, однак, за своєю природою не може бути забезпечений державним примусом і не належить до сфери цивільно-правової відповідальності у вузькому значенні. Такий моральний осуд або соціальна оцінка поведінки перебувають поза межами правового механізму примусу, що є принципово важливим для коректного розмежування юридичної та позаюридичної відповідальності.

Як форма цивільно-правового примусу сімейно-правова відповідальність характеризується втручанням держави у сферу суб'єктивних прав батьків з метою їх захисту або відновлення порушеного балансу інтересів, але без застосування каральних заходів, притаманної публічно-правовій відповідальності.

Разом із тим, батьки також мають право на захист своїх законних прав та інтересів, якщо хтось незаконно втручається у їхнє здійснення. Такий захист може здійснюватися через звернення до суду та органів опіки, що забезпечують баланс між інтересами дитини та правами батьків.

Відповідно до статті 15-1 ЦКУ кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Глава 3 ЦКУ присвячена захисту цивільних прав та інтересів, передбачає зокрема судовий, адміністративний з боку уповноважених органів та посадових осіб, нотаріальний захисту, а також самозахист. Мета захисту є відновлення порушеного права, усунення наслідків порушення та забезпечення справедливості стосовно кожної сторони.

Стаття 8 СКУ передбачає, що якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Отже, хоча сімейні відносини регулюються спеціальним кодифікованим нормативно правовим актом – СКУ, у багатьох випадках можна застосовувати цивільно-правові засоби захисту. Поширенням прикладом порушення батьківських прав є створення перешкод

одним із батьків у спілкуванні іншого з дитиною, у такій ситуації той із батьків, чиє право на участь у вихованні та особистому спілкуванні порушується, має право застосувати цивільно-правовий спосіб захисту – звернення до суду з позовом про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та визначення способу його реалізації. Суд, розглядаючи таку справу, встановлює порядок участі батьків у вихованні, враховуючи найкращі інтереси дитини, характер взаємин між сторонами та необхідність забезпечення стабільного емоційного зв'язку з обома батьками. Оскільки, відповідно до статті 159 СКУ якщо той із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та у її вихованні, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Під час розгляду судом спорів між батьками щодо виховання дитини орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні (ч. 6 ст. 19 Сімейного кодексу України). Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи [5].

Красицька Л. В. у своїй праці щодо захисту сімейних прав дитини ЄСПЛ підкреслює важливу роль судової форми захисту у сімейному праві з урахуванням Закону України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 і 11 до Конвенції. Згідно зі ст. 17 Закону України від 23.02.2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [6].

У питанні застосування практики ЄСПЛ варто зауважити, що Соловйов О.В. доцільно підкреслює «обережність» національних судів щодо застосування рішень ЄСПЛ як джерела права, хоча є правові підстави для цього. Варто зауважити відносно позитивну динаміку порівняно з попередніми роками, оскільки наразі судді Верховного Суду України (далі – ВСУ) аналізують практику ЄСПЛ, про що свідчать огляди рішень ЄСПЛ, що здійснюються безпосередньо суддями, проте наразі практиці стосовно сімейних спорів приділяється обмежена увага.

В умовах обмеженого застосування практики ЄСПЛ у сімейних спорах українські судді, як правило, орієнтуються на національну судову практику, насамперед рішення ВСУ, що обумовлено прагненням забезпечити стабільність та єдність судової практики. Враховуючи узагальнення судової практики ВСУ за 2024 рік щодо сімейних спорів [7], суд підкреслює, що у центрі кожного сімейного спору має стояти найкращий інтерес дитини, а не суперечності між батьками. ВС підкреслює невід'ємність права дитини на спілкування з обома батьками, але не виключає його обмеження за наявності ризиків для безпеки та психоемоційного стану дитини. При вирішенні спорів про місце проживання, участь у вихованні, позбавлення батьківських прав, виїзд за кордон, тощо суди мають враховувати як юридичні так і психологічні аспекти, думку дитини та умови її розвитку. ВС акцентує увагу на застосуванні принципів закріплених в статті 3 ЦКУ під час вирішення таких спорів. Загалом практика ВС 2024 року підкреслює зорієнтованість судів на якнайкраще забезпечення інтересів дитини.

Висновок. Отже, інститут батьківства має комплексну правову природу, поєднуючи елементи цивільного

та сімейного права, що забезпечує всебічний захист прав батьків та інтересів дитини. До суб'єктивних прав батьків щодо дітей відносяться: право на виховання дитини, визначення її імені та прізвища, право на спілкування з дитиною, право на захист дитини, право визначати місце проживання та інші права, передбачені в СКУ. Сімейні правовідносини мають специфіку поєднання 2 протилежних функцій держави: з одного боку, держава не повинна втручатись у сімейне та приватне життя, гарантуючи автономію волі батьків, а з іншого – вона забезпечує контроль за дотриманням прав та інтересів дитини, втручаючись у разі загрози її безпеці, здоров'ю, розвитку.

Цивільно-правові засади є методологічною основою для врегулювання сімейних правовідносин і визначення меж здійснення батьківських прав. Межі реалізації таких прав встановлюються з урахуванням інтересів дитини, порушення яких може тягнути за собою обмеження або позбавлення батьківських прав, однак навіть у таких випадках передбачена можливість збереження права на

спілкування та звернення до суду для поновлення батьківських прав. У разі порушення суб'єктивних прав батьків, вони можуть захищати їх у встановленому законом порядку.

Важливим є інтегрування вітчизняного цивільного законодавства з міжнародними стандартами: положення СКУ корелюють із Конвенцією ООН про права дитини, а судова практика ВС враховує пріоритет інтересів дитини при вирішенні сімейних спорів, орієнтуючись на міжнародні стандарти та національні принципи цивільного права.

Таким чином, взаємодія цивільного та сімейного права з урахуванням міжнародних стандартів є необхідною, оскільки дозволяє визначити межі здійснення суб'єктивних прав батьків, гарантує захист інтересів дитини, забезпечує комплексний правовий захист усіх учасників сімейних правовідносин для підтримання балансу між автономією волі батьків та правами дитини, оскільки ЦКУ формує методологічну та принципову основу для СКУ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сердечна І. Л. До питання про поняття здійснення суб'єктивних сімейних прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 277–281. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294486/287271> (дата звернення: 14.10.2025).
2. Борисова І. Б. Базові принципи цивільного права в Україні. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2018. С. 12–15. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/1.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
3. Юшкевич О. Г. Зловживання батьківськими правами: загальна характеристика, форми та види. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 71–82. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f394d56e-4fef-4ccb-ab20-59a8f44c230b/content> (дата звернення: 14.10.2025).
4. Слома В., Москалюк Н. Межі та обмеження здійснення цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 2. С. 109–114. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1388> (дата звернення: 14.10.2025).
5. Що робити батькові чи матері, якщо йому чи їй перешкоджають у зустрічах з дитиною? *Безоплатна правнича допомога*: веб-сайт. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/shho-robyty-batkovi-chy-materi-yakshho-jomu-chy-yij-pereshkodzhayut-u-zustrichah-z-dytynoyu/> (дата звернення: 14.10.2025).
6. Красицька Л. Захист сімейних прав дитини Європейським судом з прав людини. *Вісник Донецького національного університету*. 2011. № 2. С. 263–265. URL: <https://jvestnik-c.donnu.edu.ua/article/view/4221> (дата звернення: 14.10.2025).
7. Синельников Є. *Верховний Суд України. Актуальна судова практика у справах щодо дітей*. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Akt_sud_prakt_Ditu_10_2024.pdf (дата звернення: 14.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ПРАВ
У СПРАВАХ ЩОДО КОРИСТУВАННЯ ЧУЖОЮ ЗЕМЕЛЬНОЮ ДІЛЯНКОЮREVIEW OF SCIENTIFIC RESEARCH ON JUDICIAL PROTECTION OF VIOLATED
RIGHTS IN CASES OF USE OF ANOTHER'S LAND PLOT

Чебишев М.Р., аспірант кафедри правосуддя та філософії юридичного факультету

Сумський національний аграрний університет

orcid.org/0009-0008-1748-0705

Дана наукова стаття присвячена огляду національних наукових досліджень у справах щодо користування чужою земельною ділянкою і стосується земельно-договірних правовідносин у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, емфітевзису, суперфіції та земельних сервітутів. При цьому, автор звертає увагу на наявність спірних питань, які виникають у сфері виконання таких договорів, які і стають предметом судового розгляду, приводячи при цьому судову статистику різних років яка вказує на стабільність надходження до судів загальної юрисдикції різнопредметних справ, пов'язаних із користуванням чужою земельною ділянкою.

В роботі наводяться напрямки дисертаційних досліджень Т. Є. Харитонової, О. В. Розгон, Г. І. Ковалик, Т. В. Прядчук, В. І. Цибульського, О. М. Великород, присвячених питанням особливостей користування чужою земельною ділянкою та іншим чужим майном. Крім того питаннями користування чужою земельною ділянкою на рівні наукових статей проводилися дослідження В. І. Нагнибеда, Р. О. Захарчук, В. Д. Люблін, І. Л. Шевельов, В. І. Уркевич, Є. Г. Смоленко, С. В. Демченко Л. В. Гонцовська та інші, що вказує на актуальність такого неоднорідного і в той же час уніфікованого по відношенню до предмета договору правовідношення, яке стосується інституту користування чужою земельною ділянкою.

При цьому автор розглядає інститут користування чужою земельною ділянкою як з точки зору цивільного, так і земельного права, а при наявності спорів, які виникають з підстав порушення, невизнання чи оспорення прав, свобод чи законних інтересів як власників земельних ділянок, так і користувачів з підстав розгляду таких спорів в судах загальної юрисдикції.

Автор розглядає право користування чужою земельною ділянкою як суб'єктивне право особи, яке виникає кожного разу при укладенні договорів і зникає після розірвання таких договорів або закінченням строку їх дії. За наявності ж спору між власником земельної ділянки і її користувачем в основі такого спору завжди превалює інтерес матеріального ґатунку дотримання якого передбачається взаємними зобов'язаннями кожної із сторін договору. З цих підстав суд, розглядаючи справу, по суті, за рахунок співставлення таких зобов'язань по відношенню до певних дій чи бездіяльності тієї чи іншої сторони з урахуванням причинно-наслідкового їх зв'язку, встановлює наявність чи відсутності тих чи інших правопорушень, зазначаючи при цьому ті наслідки, які потягли за собою такі порушення.

Ключові слова: судовий захист, учасники земельних правовідносин, договори користування, цивільний процес, законні інтереси, емфітевзис, суперфіції, оренда земель сільськогосподарського призначення.

This scientific article is devoted to a review of national scholarly research in cases concerning the use of another's land plot and addresses land and contractual legal relations in the field of leasing agricultural land, emphyteusis, superficies, and land servitudes. At the same time, the author draws attention to the existence of disputed issues arising in the performance of such contracts, which subsequently become the subject of judicial proceedings. Judicial statistics from various years are presented, indicating the stable inflow to courts of general jurisdiction of cases of different subject matter related to the use of another's land plot.

The paper outlines the main directions of dissertation research conducted by T. Ye. Kharytonova, O. V. Rozghon, H. I. Kovalyk, T. V. Priadchuk, V. I. Tsybul'skyi, and O. M. Velykorod, which focus on the peculiarities of using another's land plot and other property belonging to another person. In addition, issues related to the use of another's land plot have been examined at the level of scholarly articles by V. I. Nahnybeda, R. O. Zakharchuk, V. D. Liublin, I. L. Shevelov, V. I. Urkevych, Ye. H. Smolenko, S. V. Demchenko, L. V. Hontsovska, and others. This indicates the relevance of such heterogeneous, yet unified in terms of the subject matter of the contract, legal relations associated with the institution of using another's land plot.

The author considers the institution of using another's land plot from the perspectives of both civil and land law. In the presence of disputes arising from violations, non-recognition, or contestation of rights, freedoms, or legitimate interests of landowners and land users, such disputes are examined within the jurisdiction of courts of general jurisdiction.

The right to use another's land plot is analyzed as a subjective right of an individual that arises each time a contract is concluded and terminates upon the dissolution of such contracts or upon the expiration of their term. In the event of a dispute between the landowner and the land user, the underlying basis of such a dispute is always the predominance of a material interest, compliance with which is ensured by the mutual obligations of each party to the contract. On these grounds, the court, when considering a case on its merits, establishes the presence or absence of violations by comparing such obligations in relation to specific acts or omissions of the parties, taking into account their causal relationship, and determines the legal consequences resulting from such violations.

Key words: judicial protection, participants in land legal relations, contracts of use, civil procedure, legitimate interests, emphyteusis, superficies, lease of agricultural land.

Постановка проблеми. Економічним, правовим, військовим, політичним базисом всіх держав світу є їх земля. Ось чому кожна держава не лише захищає свою землю від зовнішнього вторгнення в її кордони, а і на рівні земельно-правової політики розвиває всі можливості для ефективного володіння, користування та розпорядження земельними ділянками, в тому числі і на рівні земельно-договірних правовідносин, які пов'язані з користуванням чужою земельною ділянкою. Ще зовсім недавно земельне законодавство не мало норм, якими б закріплювалися питання емфітевзису, суперфіції, оренди земель

сільськогосподарського призначення, земельних сервітутів, а відтак не існувало і судової практики з розгляду і урегулювання спорів, що витікали із договорів користування чужою земельною ділянкою. Сьогодні ситуація хоча і повільно, але змінюється. Ось чому для посилення та поглиблення законодавства у цій сфері земельних правовідносин нагальним питанням є наукові дослідження як у сфері матеріального, так і процесуального права. Нажаль, в Україні дуже мало різноспрямованих наукових досліджень, які були б присвячені не лише питанням цивільного права щодо емфітевзису, суперфіції тощо, але

і процесуальним питанням щодо особливостей розгляду спорів, які витікають із таких правовідносин. Саме ці проблеми і автор висвітлює у даній роботі.

Метою статті є висвітлення напрямків наукових досліджень, які були присвячені одному із найдискусійніших і найменш досліджених напрямів цивільного, земельного та цивільного процесуального права, який стосується питань користування як чужим майном, так і чужою земельною ділянкою та особливостей урегулювання їх спорів в судовому порядку.

Виклад основного матеріалу. Поглиблення земельно-правової реформи в Україні спрямовано в першу чергу на розвиток ринку землі, земельно-аграрних відносин, в тому числі і у сфері користування чужою земельною ділянкою на умовах оренди, використання земель для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) або для забудови (суперфіції). Не дивлячись на те, що такі правовідносини між власниками земельних ділянок і її користувачами мають договірний характер і обумовлені взаємними зобов'язаннями, все ж між ними доволі часто виникають спори з тих чи інших питань землекористування. Так, в 2021 році на розгляді в судах загальної юрисдикції перебувало 15 354 цивільних справи, які стосувались спірних питань у сфері земельно-правових відносин. При цьому 108 справ відносились до проблем користування чужою земельною ділянкою з використанням її для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), 17 справ стосувались забудови чужої земельної ділянки (суперфіції), 274 справи стосувались спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення [1]. У 2022 році таких справ було 7952, із яких 53 справи стосувались питань емфітевзису, 10 справ – суперфіцію і 1493 справи – оренди земель сільськогосподарського призначення [2]. В 2023 році кількість судових справ у сфері земельних відносин виросла до 12033, із яких 2670 стосувались спорів, що виникли із договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, 71 справа стосувалась спорів, пов'язаних із емфітевзисом і 9 справ, які стосувались суперфіцію [3]. Як бачимо, кожного року суди загальної юрисдикції розглядають сотні найскладніших цивільних справ, які стосуються земельно-правових спорів, в тому числі і спорів, які витікають із земельно-договірних відносин.

Земельні відносини, які мають місце між власниками земельних ділянок і землекористувачами: орендарями, емфітевтами, сервітуаріями набувають правового характеру лише після укладання між цими сторонами договору, де права і обов'язки сторін визначаються, виходячи із мети землекористування, а відтак кожен такий договір буде мати свою специфіку, хоча і буде стосуватися одного і того ж уніфікованого земельно-правового поняття як «інститут користування чужою земельною ділянкою». Це є важливим теоретико-правовим висновком, який в той же час має прикладний характер, оскільки він стосується не просто наявності земельно-правового спору у сфері суміжного землекористування чи землеволодіння або усунення перешкод у користуванні чужою земельною ділянкою, а земельно-договірних відносин, де доказування здійснюється по відношенню до порушених прав чи невиконаних або неналежно виконаних своїх зобов'язань, обумовлених спеціальним договором, хоча предметом кожного такого договору і будуть питання по користуванню чужою земельною ділянкою. Таким чином поняття «чужа земельна ділянка» об'єднує в собі різновидову його спрямованість, а відтак кожен договір має свої істотні умови, які формують його зміст та предмет договору [4, с. 142].

Цим та іншим питанням у сфері урегулювання питань щодо прав по користуванню чужою земельною ділянкою було присвячено дисертаційну роботу Т. Є. Харитонової за темою: «Проблеми здійснення права на чужу земельну ділянку в Україні» (дис. д.ю.н., 2016 р.) [5].

Договірні відносини у сфері користування чужою земельною ділянкою сьогодні набувають все більшого поширення, що обумовлюється зростаючим попитом на землю та розвитком різноманітних господарських, соціальних та інфраструктурних проєктів. Ось чому огляд наукових підходів до проблем судового захисту щодо порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та законних інтересів особи у сфері земельно-договірних відносин дає можливість комплексного підходу до висвітлення тих чи інших питань, чи законодавчих прогалин з метою подальшого їх дослідження та ефективної систематизації наукових знань.

В цій частині заслуговують на увагу дисертаційні роботи Р. І. Марусенко «Правові аспекти земельних сервітутів в Україні» (дис. к.ю.н., 2005 р.), [6] Г. І. Ковалик на тему: «Сервітуту у римському праві та їх рецепція у праві України» (дис. к.ю.н., 2016) [7], Т. В. Предчук на тему: «Договір про встановлення сервітуту за цивільним законодавством України» (дис. к.ю.н., 2019) [8], В. І. Цитульського «Право користування чужим майном (сервітут): цивільно-правові аспекти (дис. докт. філос. в галузі права, 2023) [9], О. В. Мороза «Докази та доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення» (дис. докт. філос. в галузі права, 2025) [10]. Дані дослідження присвячені аналізу та оцінці питань цивільного регулювання щодо права користування чужим майном, в тому числі і земельними ділянками (сервітут) в історичному та сучасному контексті цивільно-правового регулювання права користування чужим майном та розвитку як цивільного, так і земельного законодавства.

О. М. Великорода у своїй науковій праці «Аналіз судової практики у справах про встановлення земельного сервітуту на право підходу та проїзду через чужу земельну ділянку в Україні» зазначає, що Європейський суд з прав людини у ряді рішень зауважує, що ст. 1 Першого протоколу до Конвенції з прав людини містить три окремі норми: перша з яких має загальний характер і закладає принцип мирного володіння майном. Друга охоплює питання позбавлення права власності та обумовлює його певними критеріями. Третя визнає договірне право щодо використання майна в загальних інтересах. У розумінні Конвенції відповідні положення національного законодавства повинні відповідати принципу верховенства права, що включає в себе перш за все свободу від свавілля, а це означає, що будь-яке втручання у право на мирне володіння майном повинно забезпечити «справедливий баланс» між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи [11, с. 85].

В цій частині В. І. Нагнибіда зазначає, що власник земельної ділянки має право вимагати припинення сервітуту у випадку припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту, або якщо встановлення сервітуту перешкоджає використанню цієї земельної ділянки за цільовим призначенням, піддаючи таким чином правовій критиці ч. 2 ст. 406 ЦК України, розширяючи її змістовну суть [12].

Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 653/2704/16-ц, вирішуючи питання про наявність необхідних підстав для встановлення сервітуту, таких як належне обґрунтування необхідності проходу чи проїзду через чужу земельну ділянку з урахуванням компенсаційних витрат [13]. Безумовно, суд повинен враховувати правові норми, які регулюють встановлення сервітуту, а також докази, представлені сторонами, оскільки метою сервітуту є задоволення потреб як власника, так і землекористувача. Таким чином, судовий захист забезпечує охорону спеціальних прав особи на земельну ділянку, що сприяє створенню правового простору, в якому можуть ефективно реалізовуватись земельні відносини, зменшу-

ючи ризик конфліктів та забезпечується законність і стабільність в цій сфері.

Цікавою на наш погляд є позиція Р. О. Захарчука щодо поділу земельних сервітутів на «сільські» і «міські». Принцип такого поділу земельних сервітутів ґрунтується на характері використання чужої земельної ділянки, хоча різниці між «сільським» та «міським» сервітутом не існує. Безумовно «сільські сервітути» мають більшу їх змістовну направленість і стосуються переважно доріг, водних перепон, городів, дворів тощо [14, с. 10]. Отже, теорія інституту щодо земельних сервітутів ґрунтується на ідеї природних прав людини на доступ до земельних ділянок взагалі і чужої земельної ділянки зокрема як на основі її оплатності, так і безоплатності, що є справедливим по відношенню до інтересів кожної із сторін такого договору. В той же час такий компенсаторний підхід повинен бути розумним, а відповідно і еквівалентним тим незручностям (а можливо – і збиткам), яких власник земельної ділянки буде зазнавати через свої обтяження. Але і сервітуарій (користувач) повинен розумно, а відповідно і раціонально користуватись чужою земельною ділянкою без ніяких щодо цього зловживань, оскільки право власності на землю є пріоритетним по відношенню до права користування.

Таким чином мова йде про межі та обмеження як щодо права власності, так і права користування земельними ділянками та іншим нерухомим майном, про що йде мова у дисертаційному дослідженні О. В. Розгон «Межі та обтяження права власності» (дис. к.ю.н., 2006) [15].

В той же час як цивільне, так і земельне право з точки зору матеріального права регулюють питання щодо спеціального права користування чужою земельною ділянкою (емфітевзис, статті 407–412 ЦК України, ст. 102-1 ЗК України), а також права для забудови таких же за своїм правовим статусом земельних ділянок (суперфіцій, статті 413–417 ЦК України, ст. 102-1 ЗК України). Цінність інституту суперфіцію полягає в тому, що за своєю цілеспрямованою суттю, в основі якої знаходиться земельна ділянка, яка є основоположним договірним компонентом із правовим статусом приватної власності з одного боку та побудованих на ній споруд будівель, які після завершення будівельних робіт і ведення їх в експлуатацію, також набувають статусу приватної власності для суперфіціарія, що дає можливість одночасного співіснування обох прав власності з одночасним збереженням за суперфіціарієм права на користування земельною ділянкою, на якій такі споруди побудовано.

Досліджуючи проблемність щодо перспектив судового захисту у спорах сторін, що стосуються суперфіцію, разом з ним і емфітевзису В. Д. Люблін у своїй роботі «Деякі проблеми користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) та право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)» акцентує увагу на процедурних питаннях, які стосуються подання позовних заяв, формування системи доказів та її подання до суду та інших питаннях, пов'язаних із розглядом справи по суті [16].

В цій частині висловлюється думка про те, що судовий захист суперфіцію повинен бути ефективним та доступним для сторін, оскільки він стосується прав власності, які мають велике значення для їх власників. Вони розглядають питання забезпечення правової відповідності процесуальних норм при розгляді судових справ щодо суперфіцію, а також необхідність вироблення єдиної практики застосування правових норм у таких справах. Зокрема, висвітлюються питання визначення обсягу прав власника будівлі або споруди, які розташовані на земельній ділянці відносно прав власника самої земельної ділянки. У цивільному судочинстві існує різноманітність підходів та прецедентної практики, пов'язаної із захистом спеціального права особи на користування чужою земельною

ділянкою для забудови (суперфіцію). Деякі рішення судів визначають, що власник будівлі чи споруди має право на використання земельної ділянки, на якій вона розміщена, і таке право може бути відокремлене від права власності на землю. Це відкриває можливості для передачі прав на будівлю або споруду окремій особі, незалежно від права власності на землю. Такого висновку прийшов і В. Д. Люблін у своїй вищезгаданій роботі. Зокрема він наголошує на тому, що у разі припинення суперфіцію на нерухоме майно, що залишилося на земельній ділянці, визначається за домовленістю між власником ділянки і власником нерухомого майна. За відсутності такої угоди наслідки припинення права користування земельною ділянкою визначає суд [16].

Так, за фавулою справи № 466/5373/17 між позивачем та відповідачами 13 листопада 2010 року було укладено договір суперфіцію (для забудови багатоповерхового будинку) строком на один рік. За умовами даного правової формою оплати за користування земельною ділянкою було визнаено передачу у власність позивача двокімнатної квартири у новобудові та виплата 36 000 доларів США. Вказаний договір припинив свою дію 13 листопада 2011 року. Оскільки забудовники не виконали свої зобов'язання, власник земельної ділянки просив суд стягнути з відповідачів у солідарному порядку 848 938 грн. як суму викупу земельної ділянки площею 0,0712 га, яка забудована відповідачами за договором суперфіцію від 13 листопада 2010 року. Вказаний позов було задоволено заочним рішенням Шевченківського районного суду м. Львова від 17 жовтня 2017 року, яке залишене без змін постановою Апеляційного суду Львівської області від 16 квітня 2018 року. Суди ґрунтували свої рішення на тому, що відповідачі як замовники будівництва є власниками об'єкта будівництва, а тому наявні правові підстави для відшкодування вартості земельної ділянки позивачу шляхом її викупу саме ними в порядку ч. 2 ст. 417 ЦК України. Переглядаючи справу у касаційному порядку, Верховний Суд встановив, що відповідно до п. 6.3 договору суперфіцію після припинення дії цього договору суперфіціарій зберігає право власності на будівлі (споруди), споруджені на земельній ділянці, переданій йому для забудови. За п. 9.1 договору право власності на зведені суперфіціарієм відповідно до цього договору об'єкти нерухомості на земельній ділянці належать суперфіціарію. Суперфіціарій має право володіти, користуватися і розпоряджатися зведеними ним будівлями та спорудами. Встановивши, що суди першої та апеляційної інстанції вказані положення не взяли до уваги та не встановили всіх обставин справи, Верховний Суд скасував їх рішення і постанову та передав справу на новий розгляд до суду першої інстанції [17].

Варто зазначити що судова практика розгляду справ щодо захисту спеціального права особи на користування чужою земельною ділянкою суперфіцію може з часом змінюватись та розвиватись відповідно до змін у суспільстві та правових нормах. Це створює потребу в постійному оновленні та аналізі діючої судової практики для забезпечення єдності та стабільності в розумінні та застосуванні норм, пов'язаних із захистом спеціального права особи на користування чужою земельною ділянкою (суперфіцію). Безумовно, важливе місце в земельно-договірних відносинах відводиться і договором емфітевзису, тобто користування чужою земельною ділянкою для потреб сільськогосподарського призначення. Це особлива форма користування, яка передбачає передачу права володіння та користування земельною ділянкою на певний строк іншій особі, яка зобов'язана використовувати цю земельну ділянку у передбачений договором спосіб.

В. Уркевич під емфітевзисом розуміє «засноване на договорі довгострокове, відчужуване або успадковуване право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб» [18].

С. В. Дяченко та Л. В. Гонцовська у своїй роботі «Розмежування юрисдикцій судів при вирішенні спорів, що виникають із договору емфітевзису: судова практика» присвятили своє дослідження юрисдикційним питанням по розмежуванню судової практики з точки зору цивільної, господарської та адміністративної юрисдикції [19]. Договір щодо користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) був предметом наукового дослідження і Є. Г. Смоленка, який у своїй науковій статті «Договір емфітевзису щодо земельної ділянки для сільськогосподарських потреб та особливості судового захисту сторін такого договору» розкрив нормативно-правове регулювання договору емфітевзису та судової практики його розгляду в судах загальної юрисдикції [20, с. 195].

Висновки. Отже користування чужою земельною ділянкою розглядається нами як з точки зору суб'єктивного права, яке виникає у землекористувача після укладення договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, суперфіцію чи емфітевзису або земельного сервітуту. При цьому в усіх випадках об'єктом права користування виступає земельна ділянка. При наявності ж спору, який може виникати між власниками земельних ділянок в усіх чотирьох видах договірної землекористування щодо чужої земельної ділянки і користувачами (орендарем, емфітевтом, суперфіціарієм, сервітуарієм) предметом спору виступають інтереси сторін, обумовлені специфікою їх прав та обов'язків, які притаманні кожному із таких договорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт суддів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2021 рік. Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1c_2021.xlsx (дата звернення: 29.10.2025).
2. Звіт суддів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік. Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-c%20_%204-%202022.xls (дата звернення: 29.10.2025).
3. Звіт суддів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік. Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-ts_4-2023.xls (дата звернення: 29.10.2025).
4. Ясинюк Д. М. Теорія доказового права: Монографія; за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинюка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.
5. Харитоновна Т. Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право Київ, 2016. 36 с.
6. Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2005. 206 с.
7. Ковалик Г. І. Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів : Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2016. 238 с.
8. Предчук Т. В. Договір про встановлення сервітуту за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2019. 227 с.
9. Цитульський В. І. Право користування чужим майном (сервітут): цивільно-правові аспекти : дис. ... д-ра філос. (юрид.) наук : 12.00.03. Львів : ЛДУВС, 2023. 191 с.
10. Мороз О. В. Докази та доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення : дис. ... д-ра філос. (юрид.) наук : 12.00.03. Суми, Сумський національний аграрний університет, 2025. 293 с.
11. Великорода О. М. Аналіз судової практики у справах про встановлення земельного сервітуту на право підходу та проїзду через чужу земельну ділянку в Україні. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (February 24, 2023; Singapore, Singapore). Р. 84–88. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/746> (дата звернення: 30.10.2025). <https://doi.org/10.36074/scientia-24.02.2023>
12. Нагнибіда В. І. Проблеми формування сучасної моделі сервітутних прав в Україні в контексті досвіду європейських країн. *Правове право і підприємництво*. 2009. Вип. 8. С. 70–72.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 серпня 2019 року у справі № 653/2704/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83819699> (дата звернення: 01.11.2025).
14. Захарчук Р. О. Право на чужу земельну ділянку: сервітут, емфітевзис, суперфіцій: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр», 081 Право. Житомир, 2020. 38. URL: http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/11438/1/Zaharchuk_RO_KR_081_2020.pdf (дата звернення: 03.11.2025).
15. Розгон О. В. Межі та обтяження права власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 225 с.
16. Люблін В. Д. Деякі проблеми користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) та право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій). *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького*. 2011. Т. 13. № 1(2). С. 441–446.
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 травня 2019 року у справі № 466/5373/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82420151> (дата звернення: 10.11.2025).
18. Про правове регулювання та користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. *Юридичний радник*. 2009. № 2. С. 1–3.
19. Дяченко С. В., Гонцовська Л. В. Розмежування юрисдикцій судів при вирішенні спорів, що виникають із договору емфітевзису: судова практика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 1 (36). С. 21–26. DOI <https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i1.725>
20. Смоленко Є. Г. Договір емфітевзису щодо земельної ділянки для сільськогосподарських потреб та особливості судового захисту сторін такого договору. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 195–200. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.29>

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ТУБЕРКУЛЬОЗУ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЩЕПЛЕНЬ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

LEGAL REGULATION OF TUBERCULOSIS CONTROL AND PROPHYLAXIS VACCINATIONS IN UKRAINE: PROBLEMS AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT

Чеховська І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет
orcid.org/0000-0002-7030-2456

У статті здійснено аналіз правового регулювання протидії туберкульозу в Україні. Виокремлено чинники, що обумовлюють поширення інфекційних захворювань (у тому числі туберкульозу) в умовах воєнного стану. До них віднесено: скупчення людей в укриттях; недостатнє харчування; постійні стреси; зменшення кількості тестувань та звернень за меддопомогою; порушення постачання протитуберкульозних препаратів та їх розподілу; несвоєчасне виявлення і неналежне лікування хворих на заразну форму туберкульозу; кадрова криза, недосконалість лабораторної мережі з мікробіологічної діагностики туберкульозу; недостатній доступ уразливих верств населення до медичних послуг; руйнування матеріально-технічного забезпечення та перебоїв з водо- та електропостачанням, що створює перешкоди у дотриманні заходів інфекційного контролю; недостатній рівень охоплення щепленням від туберкульозу немовлят тощо.

Виокремлено п'ять етапів формування системи протидії туберкульозу та проведення профілактичних щеплень за критеріями: нормативно-правові акти, спрямовані на подолання епідемії; інституційна система; показники захворюваності; рівень охоплення щепленням від туберкульозу.

Обґрунтовано доцільність перегляду законодавства в частині обігу вакцин в Україні, прийняття Закону України «Про паліативну допомогу», здійснення аналізу правової природи паліативної і хоспісної допомоги, визначення критеріїв їх розмежування і прийняття (перегляд) нормативно-правових актів з урахуванням дослідження (розмежування понять).

Запропоновано активізувати інформаційно роз'яснювальну роботу щодо протидії туберкульозу (раннього виявлення) і подолання стигматизації хворих на туберкульоз.

Ключові слова: вакцинація, громадське здоров'я, доступ до медичних послуг, епідемія, інфекційні хвороби, пацієнт, протиепідемічні заходи, профілактичні щеплення, протидія туберкульозу, санітарно-епідемічне благополуччя.

The article analyzes the legal regulation of combating tuberculosis in Ukraine. Factors that determine the spread of infectious diseases (including tuberculosis) under martial law are identified. These include: crowding of people in shelters; malnutrition; constant stress; a decrease in the number of tests and requests for medical care; disruption of the supply of anti-tuberculosis drugs and their distribution; untimely detection and improper treatment of patients with the infectious form of tuberculosis; personnel crisis, imperfection of the laboratory network for microbiological diagnostics of tuberculosis; insufficient access of vulnerable segments of the population to medical services; destruction of material and technical support and interruptions in water and electricity supply, which creates obstacles to compliance with infection control measures; insufficient coverage of infants with tuberculosis vaccination, etc.

Five stages of the formation of a system for combating tuberculosis and carrying out preventive vaccinations are identified according to the following criteria: regulatory and legal acts aimed at overcoming the epidemic; institutional system; incidence rates; level of coverage of tuberculosis vaccination.

The feasibility of revising the legislation on the circulation of vaccines in Ukraine, adopting the Law of Ukraine «On Palliative Care», analyzing the legal nature of palliative and hospice care, determining the criteria for their differentiation and adopting (revising) regulatory and legal acts taking into account the study (delimitation of concepts) is substantiated.

It is proposed to intensify information and explanatory work on combating tuberculosis (early detection) and overcoming the stigmatization of tuberculosis patients.

Key words: vaccination, public health, access to medical services, epidemic, infectious diseases, patient, anti-epidemic measures, preventive vaccinations, combating tuberculosis, sanitary and epidemiological well-being.

Актуальність. В умовах воєнного стану, що обумовлює стрімке зuboжіння населення [1]; несвоєчасне фінансування або відсутність фінансування державних програм, спрямованих на подолання епідемій; несвоєчасне і необґрунтоване реформування державних органів – суб'єктів відповідальних за проведення протиепідемічних заходів; неналежний доступ до проведення профілактичних щеплень, що становить ризик для санітарно-епідемічного благополуччя населення, у тому числі і через пошкодження інфраструктури протитуберкульозних закладів у 14 областях України, кадровий голод (до 20–25% фтизіатрів виїхало за межі країни). Все це створило додаткові проблеми в організації протитуберкульозних заходів, включаючи стаціонарне та амбулаторне лікування, транспортування біологічних зразків, відстеження контактів та активне виявлення випадків у швидко мінливих умовах. Виникла загроза поширенню інфекційних захворювань через скупчення людей в укриттях, недостатнє харчування та постійні стреси, спрацьовує фактор «близького інфіку-

вання» (тобто, інфікування в місці скупчення, інфікування в бомбосховищі тощо). Крім того, при збільшенні ризику інфікування зменшуються кількість тестувань та звернень за меддопомогою, порушуються постачання, а також дефіцит фінансування. Внаслідок пов'язаного з війною руйнування матеріально-технічного забезпечення та перебоїв з водо- та електропостачанням можливості для дотримання заходів інфекційного контролю знаходяться під загрозою та не можуть бути гарантовані. Підвищився ризик переривання лікування: доступ до ліків і медичних працівників обмежений або відсутній у районах, де тривають запеклі бої, частина пацієнтів перебувають на тимчасово окупованих територіях або на території рф (за оціночними даними близько 300 людей з лікарсько-стійкими формами туберкульозу можуть мати обмежений доступ до лікування на окупованій росією території). Однак, ні Україна, ні ВООЗ не мають достовірної інформації про хворих на туберкульоз з окупованих територій та вимушено переселе-

них до рф [2, с. 120–121]. Окрім наведеного вище негативним впливом на екосистему, випробуваннями для громадського здоров'я стали підлив дамби Каховської ГЕС та екологічна катастрофа у Херсонській області, загрози рф щодо радіаційного забруднення Запорізької області.

Окремо існує проблема вакціонування від туберкульозу. Згідно Національного календаря профілактичних щеплень захист від туберкульозу – щеплення БЦЖ – роблять у пологовому будинку – на 3-5 добу життя дитини. Щеплення проти туберкульозу є надійним захистом від важких генералізованих форм туберкульозу, таких як туберкульозний менінгіт і міліарний туберкульоз для немовлят. Ці форми туберкульозу особливо небезпечні для дітей першого року життя. Вакцина БЦЖ здатна забезпечити 90% захист дітей раннього віку від важких форм туберкульозу. Проте за підсумками 2022 року було охоплено щепленням 49,7% немовлят [3], у 2023 році 83,5% дітей першого року життя отримали щеплення проти туберкульозу. Найменші показники за охопленням вакцинацією БЦЖ дітей першого року життя в 2023 році – у Житомирській (74,7%) та Київській (76,7%) областях [4]. У 2024 році 82,5% [5].

Вакціонування ж дорослих вакциною БЦЖ в Україні не передбачено.

Все це обумовлює доцільність перегляду законодавчих і нормативно-правових актів в частині виконання державних гарантій реалізації права на охорону здоров'я [6; 7]. Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони в частині розвитку співпраці в «галузі охорони громадського здоров'я для підвищення рівня його безпеки і захисту здоров'я людини як передумови сталого розвитку й економічного зростання» [8], а також норм Законів України «Про систему громадського здоров'я» [9], «Про подолання туберкульозу в Україні» [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам правового регулювання протидії інфекційним хворобам та проведення профілактичних щеплень в Україні присвячено праці Т. А. Александріної, О. В. Губанової, О. І. Гуцуляк, І. С. Демченко, Л. М. Дешко, Н. Т. Дубицької, О. О. Круглової, Р. А. Майданика, М. В. Менджул, В. М. Пашкова, І. Я. Сенюти, Ю. І. Феценко, С. А. Черенько, М. М. Трофименка, Є. С. Хайнацького та інших. Окремо варто відзначити низку наукових праць, пов'язаних із аналізом законодавства в частині забезпечення прав пацієнтів в умовах коронавірусної інфекції COVID 19. Слід відмітити праці Т. В. Блашук, О. В. Губанової, О. Нікітіна, Я. Г. Літінської, О. В. Карпенка, І. Татулич, Т. А. Француз-Яковець та інших.

Водночас, не применшуючи наукових доробок вітчизняних учених, слід відмітити відсутність наукових праць присвячених проблемам правового регулювання протидії туберкульозу та проведення профілактичних щеплень в Україні з урахуванням воєнного стану і пов'язаних із ним викликів і загроз, а й досліджень, спрямованих на здійснення аналізу реалізації гарантій прав на охорону здоров'я, що містяться у Конституції України, вітчизняних законодавчих і нормативно-правових актах і міжнародних зобов'язаннях, які взяла на себе Україна ратифікуючи їх у вітчизняне нормативно-правове поле.

Мета статті. Здійснення аналізу правового регулювання протидії туберкульозу та проведення профілактичних щеплень в Україні, виокремлення недоліків такого регулювання та розробка пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. До проблем, пов'язаних із подоланням епідемій активно починають залучатись тоді – коли такі епідемії стрімко прогресують. Як показує попередній досвід боротьби із епідеміями через відсутність дієвої системи запобігання епідеміям, відсутністю фінансування, а, відтак, і державних програм, спрямованих на подолання інфекційних хвороб і головне – полі-

тичної підтримки, спрямованої на боротьбу із епідеміями, спостерігається негативна динаміка швидкого розповсюдження інфекційних хвороб. Така ситуація мала місце у 2005 році коли захворюваність на туберкульоз становила 84,1 випадку, а смертність 25,3 випадку на 100 тис. населення [11, с. 48]. В цей період (з 1990 по 2005 рр) Національної програми протидії захворюванню на туберкульоз не було, через брак коштів не проводились протитуберкульозні заходи, скорочувалась мережа протитуберкульозних закладів, практично був відсутній контроль за проведенням протитуберкульозних заходів. Епідемія туберкульозу спонукала до розробки регуляторно-правових та нормативних актів у сфері протидії туберкульозу. За період з 2006 по 2011 рік їх було прийнято 28. Найважливішим був Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми протидії захворюванню на туберкульоз у 2007–2011 роках» [12]. Також було створено при Міністерстві охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) Координаційну раду з питань забезпечення ефективності виконання державних програм у галузі протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу [13], сформований координаційний механізм втілення державної політики протидії туберкульозу, який очолила Національна рада з проблем ВІЛ/інфекції/СНІДу та туберкульозу при Кабінеті Міністрів України. У кожній області сформовано регіональні ради як на обласному, так і на районному рівнях [14]. Окрім цього активну фінансову участь у протидії туберкульозу взяли міжнародні організації. Всі ці заходи позитивно вплинули на показники захворюваності на туберкульоз, які почали стабільно знижуватись [11, с. 52].

У 2011 році було затверджено Загальнодержавну цільову соціальну програму протидії захворюванню на туберкульоз на 2012–2016 роки [15]. У вступі цієї Програми було визначено причини, що спонукали до її затвердження: «високий рівень захворюваності та поширення мультирезистентного туберкульозу зумовлений несвоєчасним виявленням і неналежним лікуванням хворих на заразну форму туберкульозу, недостатнє фінансування, кадрові кризи, недосконалість лабораторної мережі з мікробіологічної діагностики туберкульозу, низька мотивація населення до своєчасного звернення за медичною допомогою та недостатній доступ уразливих верств населення до медичних послуг» [15]. У 2017 році МОЗ України було підготовлено проект Закону України «Про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії туберкульозу на 2018–2021 роки». У 2019 році Національною радою з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу було прийнято рішення про відмову від формату загальнодержавної цільової соціальної програми та надання рекомендації МОЗ розробити нормативно-правовий акт «Про основні засади (стратегії) державної політики у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу та вірусних гепатитів В і С на період до 2030 року». Така стратегія не була розроблена, натомість у 2019 році КМУ було схвалено Державну стратегію у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу та вірусним гепатитам на період до 2030 року [16]. Проте незважаючи на прийняті нормативно-правові акти України «за даними Європейського центру з контролю та профілактики захворюваності та Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) залишається однією з країн, де щороку близько 36000 осіб хворіють на туберкульоз. Крім того, Україна входить до десяти країн з найвищим показником поширеності мультирезистентного туберкульозу. Серед вперше діагностованих осіб майже у 29 відсотків діагностується стійкість до протитуберкульозних препаратів. Той факт, що в Україні щороку своєчасно не виявляють близько чверті випадків захворювання на туберкульоз, тільки сприяє подальшому його поширенню серед населення» [16]. Моніторинг реалізації Стратегії [16] показав суттєві відхилення

від очікуваних результатів. Так, одним із показників оцінки реалізації цієї Стратегії визначено досягнення до кінця 2023 року показника захворюваності на туберкульоз на рівні 60 випадків на 100 тис. населення, у той час як Україна вже досягла цього рівня станом на 1 січня 2020 року. У встановлені Урядом терміни (до 28.02.2020) не підготовлено проєкту плану заходів щодо виконання цієї Стратегії. Такий формальний підхід до визначення реальних показників оцінки виконання державних стратегій, схвалених Урядом, на думку фахівців Рахункової палати, створює ризики для успішного моніторингу заходів з протидії захворюванню на туберкульоз, який є необхідним для об'єктивної оцінки досягнення цільових показників Глобальної стратегії ВООЗ «Покласти край туберкульозу» на період 2016–2035 років [17, с. 9]. Окрім того проведений аудит ефективності виконання заходів щодо протидії захворюванню на туберкульоз Рахунковою палатою відповідно до Закону України «Про Рахункову палату» та Плану роботи Рахункової палати на 2020 рік, затвердженого рішенням Рахункової палати від 29.11.2019 № 34-1 дозволив виявити численні порушення використання коштів, спрямованих на проведення протитуберкульозних заходів і утримання протитуберкульозних закладів. Зокрема було виявлено, що «МОЗ і ДУ «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України» не володіють інформацією щодо загального обсягу коштів, використаних у 2018–2019 роках на протидію захворюванню на туберкульоз». В той же час, «за інформацією структурних підрозділів з питань охорони здоров'я обл (міськ)держадміністрацій, наданою на запит Рахункової палати, у цей період з місцевих бюджетів на утримання протитуберкульозних закладів використовувалося понад 2 млрд грн щороку» [17, с. 10]. Також було відмічено необґрунтоване скорочення кількості протитуберкульозних закладів протягом 2018–2021 років, що призвело до обмеження доступу хворих на туберкульоз для отримання медичної допомоги та погіршення епідемічної ситуації в країні в цілому. Окремо слід зазначити, що МОЗ і ДУ «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України» не було запроваджено дієвої системи внутрішнього контролю за використанням матеріальних цінностей, закуплених за кошти державного бюджету та Глобального фонду. Моніторинг рівня забезпеченості потреби адміністративно-територіальних одиниць України у лікарських засобах, тестах і витратних матеріалах для діагностики і лікування захворювання на туберкульоз не здійснювався. Як наслідок, через закінчення терміну придатності не використано лікарські засоби і медичні вироби на суму 886,3 тис. грн, які закуплені за кошти державного бюджету 2011–2017 років, виділені МОЗ за бюджетною програмою за КПКВК 2301400, з цієї ж причини не використано лікарських засобів і витратних матеріалів, закуплених коштом безповоротної фінансової допомоги Глобального фонду на суму 20853,6 тис. грн. Крім того, з причини тривалого терміну попередньої оплати, встановленого постановою Кабінету Міністрів України від 23.04.2014 № 117 «Про здійснення попередньої оплати товарів, робіт і послуг, що закуповуються за бюджетні кошти» для закупівлі МОЗ лікарських засобів і медичних виробів із залученням міжнародних спеціалізованих організацій, та внесених за рекомендаціями ВООЗ змін до схем лікування хворих на мультирезистентний туберкульоз, через закінчення терміну придатності не використано лікарських засобів на суму 840,8 тис. гривень. У результаті чого державі нанесено шкоду через невикористання до завершення терміну придатності лікарського засобу «Капреоміцин» на загальну суму 52816,3 тис. гривень. Вказані лікарські засоби закуплені МОЗ коштом державного бюджету 2017 року за бюджетною програмою за КПКВК 2301400 [17, с. 10]. Також за результатами аудиту ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва Наці-

ональної академії медичних наук України» встановлені порушення при використанні коштів державного бюджету, виділених на оплату праці, проведення ремонтно-будівельних робіт, здійснення наукової діяльності та інші на загальну суму 16332,0 тис. грн, з яких на суму 5680,7 тис. грн містять ознаки кримінальних правопорушень і потребують оцінки правоохоронними органами [17, с. 10].

Наведене вище аж ніяк не сприяло суттєвому зменшенню показників захворювання на туберкульоз. І затверджений у 2020 році КМУ План заходів щодо реалізації Державної стратегії розвитку системи протитуберкульозної медичної допомоги населенню на 2020–2023 роки [18] також не вплинув на зменшення показників захворюваності на туберкульоз в країні. Спостерігається низький рівень виявлення випадків туберкульозу, обмежений доступ до лікування, руйнування інфраструктури закладів охорони здоров'я, що надають послуги з діагностики та лікування туберкульозу. Так у 2020 році показники захворюваності становили 67,2 на 100 тис, у 2022 році – 67,8 на 100 тис, у 2023 році на 7,3% більше ніж у 2022 році [19], у 2024 році 58,4 (але має місце зниження зареєстрованих випадків через ускладнений доступ до медичних послуг, міграцію і порушення системи епіднадзора через бойові дії) [20, с. 13–14].

У схваленій КМУ Стратегії розвитку системи протитуберкульозної медичної допомоги населенню на 2024–2026 роки серед проблем, які обумовили її прийняття було відзначено «низький рівень виявлення випадків туберкульозу, обмежений доступ до лікування, руйнування інфраструктури закладів охорони здоров'я, що надають послуги з діагностики та лікування туберкульозу» [21]. У цьому ж нормативно-правовому акті виокремлено ключові проблеми, серед яких: «неспроможність та незалучення територіальних громад до вирішення питань подолання туберкульозу на місцевому рівні; неналежний рівень надання первинної медичної допомоги людям із груп підвищеного ризику та ключових груп захворювання на туберкульоз і людям, які хворіють на туберкульоз; недостатній рівень здійснення заходів впливу на соціальні детермінанти здоров'я та управління поведінковими факторами ризику» [21] тощо.

Розуміючи подальше зростання показників захворювань на туберкульоз у 2023 році було прийнято Закон України «Про подолання туберкульозу в Україні» [10]. Варто відмітити, що у прийнятому Законі наведено визначення поняття протитуберкульозних заходів. Вони визначені як «комплекс соціально-економічних, організаційних, лікувально-профілактичних, медико-санітарних заходів щодо захисту населення від туберкульозу, спрямованих на подолання туберкульозу в Україні, а саме: профілактику, виявлення, діагностику, лікування, реабілітацію та паліативну допомогу людям, які хворіють на туберкульоз». Акцентовано увагу, що у попередніх нормативно-правових актах [12; 15; 16] тлумачення протитуберкульозних заходів не включало комплекс різноманітних заходів, також у Законі України «Про подолання туберкульозу в Україні» до напрямів, спрямованих на подолання туберкульозу в Україні, віднесено паліативну допомогу. Це надзвичайно важливий напрям адже хворі на туберкульоз потребують окремого догляду і періодичного знеболення (переважно опіоїдними анальгетиками), які можна отримати в паліативних відділеннях, а також особливого догляду мультидисциплінарною командою. Також слід відмітити, що паліативна допомога спрямована на підтримку пацієнтів, у яких діагностовано невиліковну хворобу. Відтак потрапити до паліативних відділень або хоспісів можна лише із відповідним діагнозом. З огляду на досить великий спектр захворювань з якими можна звернутись по паліативну допомогу (хворі з онкопатологією, інсультами, хронічною серцевою недостатністю, туберкульозом, цукровим діабетом, деменцією, хворобою Альцгеймера тощо) кількість місць в закладах охорони

здоров'я не відповідають потребам. Закладам охорони здоров'я для надання таких послуг потрібно укласти договір із Національною службою здоров'я України (далі – НСЗУ). У 2024 р. майже 700 медичних закладів уклали такий договір, у 2025 році – майже 720 [22].

Надання паліативної медичної допомоги, крім паліативної допомоги, надання якої передбачено Порядком надання первинної медичної допомоги, затвердженим наказом МОЗ України від 19.03.2018 № 504, додатково передбачається в межах пакетів медичних послуг за Програмою медичних гарантій: стаціонарна паліативна медична допомога дорослим і дітям, яка оплачується за капітаційною ставкою (пакет 23); мобільна паліативна медична допомога дорослим і дітям, які знаходяться вдома, яка оплачується за капітаційною ставкою (пакет 24). У 2025 році передбачено збільшення ставки за пакетом 23 у порівнянні із 2024 роком, а саме 8735 грн із застосуванням коригуючих коефіцієнтів, які залежать від тривалості лікування, додано нові послуги та їхні критерії, оновлено правила оцінювання пацієнтів за шкалами (пакет 23) [23], за пакетом 24 капітаційна ставка на мобільну паліативну допомогу залишилася такою ж, як і в попередньому році, – 69 326,04 грн. Оплата за цим пакетом здійснюється лише за ті послуги, які передбачають не менше одного виїзду на тиждень на одного пацієнта [23].

Незважаючи на деякі позитивні зміни у правовому регулюванні надання паліативної допомоги слід відзначити відсутність базового Закону України «Про паліативну допомогу», у якому буде визначено статус паліативного хворого, умови фінансування, організаційні питання надання медичної допомоги тощо. Доцільність прийняття такого Закону, як слушно зазначає І.Я. Сенюта «не лише резонуватиме з конституційною нормою, усуватиме недоліки відомчого нормотворення, якого чимало, проте дисонуючого, а й буде символом належної державної реакції на зростаючу потребу в паліативній допомозі з огляду на війну» [24, с. 114].

Окремо варто звернути увагу на новелу законодавця у частині запровадження багатогалузевого і багатосекторального підходу до подолання туберкульозу. Який тлумачиться як «спосіб організації державних заходів щодо подолання туберкульозу, за якого сфера відповідальності держави за дотримання епідемічного благополуччя населення поділена між центральними та відповідними місцевими органами виконавчої влади, які безпосередньо не належать до медичної галузі (охорони здоров'я), і є керованою іншими відомствами (у сфері соціального захисту, освіти, охорони довкілля, сільського господарства, енергетики, надзвичайних ситуацій, виконання покарань і пробації, внутрішніх справ тощо)» [10]. Такий підхід є обґрунтованим і спроможним позитивно вплинути на протидію захворюванню на туберкульоз і боротьбу з ним. Також доцільним є запровадження системи епідеміологічного моніторингу захворювання на туберкульоз.

У ст. 4 Закон України «Про подолання туберкульозу в Україні» [10] передбачено державні гарантії у сфері подолання туберкульозу. До них віднесено безоплатне надання медичної і паліативної допомоги, проведення діагностики латентної туберкульозної інфекції, профілактичне лікування туберкульозу, реабілітацію пацієнтів, які хворіють на туберкульоз. Також пацієнти, які хворіють на туберкульоз мають право безперервно, безоплатно та в повному обсязі забезпечуватись протитуберкульозними лікарськими засобами та лікарськими засобами для лікування побічних реакцій. Окрім цього пацієнти хворі на туберкульоз забезпечуються безоплатно харчуванням, якщо вони лікуються стаціонарно чи проходять реабілітацію у регіональних фтизіопульмонологічних центрах, закладах паліативної і хоспісної допомоги, реабілітаційних центрах [10].

Наведене вище вимагає щорічне виділення коштів з Державного бюджету згідно розрахунків і контроль за їх цільовим витрачанням.

Законом також передбачено проведення профілактичних щеплень проти туберкульозу (ст. 13) [10]. В Україні, згідно Календарю профілактичних щеплень в Україні [25], щеплення від туберкульозу (БЦЖ) проводиться протягом 3-5 днів новонародженого. У ході досліджень науковцями було доведено, що БЦЖ дає значно більше, ніж захист від туберкульозу. Вона діє як свого роду імуномодулятор, при чому цей ефект зберігається довічно. Ретроспективні дослідження показали, що вакциновані проти туберкульозу діти й дорослі менше хворіють на будь-які респіраторні інфекції та мають кращий неспецифічний імунітет проти вірусів та паразитів [26].

З 1 січня 2026 року набуває чинності оновлений Національний календар профілактичних щеплень [27]. Одна із змін стосується вакцинації проти туберкульозу. Щеплення проводитимуть через 24 години після народження, а не на 3-5 добу як зараз. Такі зміни пов'язані із рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я – «проводити вакцинацію БЦЖ немовлятам після народження або якомога швидше» [28]. Зокрема, при неускладнених пологах жінок намагаються виписувати з пологового якомога раніше, а оновлений графік дозволяє зробити щеплення дитині навіть за умови ранньої виписки. А це вплине на статистику охоплених щепленням немовлят. Також з'явилася можливість проведення БЦЖ без попередньої туберкулінової шкірної проби або квантиферонового тесту до 7 місяців життя дитини (за умови відсутності контакту з хворим на туберкульоз). Раніше цей термін обмежувався 2 місяцями. Це рішення базується на наукових даних: у немовлят до 6 місяців проби часто дають хибно-негативний результат через особливості імунної системи та шкіри. До того ж у перше півріччя життя дитина не має широкого кола спілкування і високого ризику інфікування.

Діти, які не отримали БЦЖ в пологовому, можуть отримати його безкоштовно у педіатра до виповнення 18 років (за умови негативних результатів проби Манту чи квантиферонового тесту). Щодо вакцинаторства дорослого населення від туберкульозу, то таке вакцинаторство в Україні не проводиться. Водночас проводяться клінічні дослідження та ретроспективний аналіз на предмет використання БЦЖ для нормалізації рівня глюкози в крові у людей з діабетом 1 типу, а також в зниженні ризику розвитку пневмонії, діабету 1 типу та хвороби Альцгеймера.

Висновки. Виокремлено чинники, що обумовлюють поширення інфекційних захворювань (у тому числі туберкульозу) в умовах воєнного стану. До них віднесено: скупчення людей в укриттях; недостатнє харчування; постійні стреси; зменшення кількості тестувань та звернень за меддопомогою; порушення постачання не тільки протитуберкульозних препаратів та їх розподілу, а також дефіцит фінансування; несвоєчасне виявлення і неналежне лікування хворих на заразну форму туберкульозу, кадрові кризи, недосконалість лабораторної мережі з мікробіологічної діагностики туберкульозу, недостатній доступ уразливих верств населення до медичних послуг; руйнування матеріально-технічного забезпечення та перебоїв з водо- та електропостачанням, що створює перешкоди у дотриманні заходів інфекційного контролю; підвищився ризик переривання лікування: доступ до ліків і медичних працівників обмежений або відсутній у районах, де тривають запеклі бої, частина пацієнтів перебувають на тимчасово окупованих територіях; недостатній рівень охоплення щепленням від туберкульозу немовлят тощо.

Виокремлено п'ять етапів формування системи протидії туберкульозу та проведення профілактичних щеплень за критеріями: нормативно-правові акти, спрямовані на подолання епідемії; інституційна система; показники захворюваності; рівень охоплення щепленням від туберкульозу. 1 етап з 1990 по 2004 роки – відсутність державної програми протидії туберкульозу, недостатнє фінансування, недостатній доступ уразливих верств населення до

медичних послуг, високий рівень захворювань на туберкульоз. 2 етап – з 2005 по 2010 роки – епідемія туберкульозу, затвердження законодавчих та нормативно-правових актів, спрямованих на подолання епідемії, створення Координаційної ради з питань забезпечення ефективності виконання державних програм у галузі протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу, формування координаційного механізму втілення державної політики протидії туберкульозу, який очолила Національна рада з проблем ВІЛ/інфекції/СНІДу та туберкульозу при Кабінеті Міністрів України. 3 етап з 2011 по 2018 роки – зменшення фінансування заходів з протидії туберкульозу; неефективний контроль за витрачанням бюджетних коштів, що призвів до численних порушень використання коштів, спрямованих на проведення протитуберкульозних заходів і утримання протитуберкульозних закладів; збільшення показників захворюваності на туберкульоз.

4 етап з 2019 по 2022 роки – відмова від формату загальнодержавної цільової соціальної програми протидії туберкульозу, неефективне витрачання (порушення використання) бюджетних коштів, спрямованих на заходи протидії туберкульозу, низький рівень виявлення випадків туберкульозу, обмежений доступ до лікування, подальше збільшення показників захворюваності на туберкульоз, низький рівень охоплення щепленням від туберкульозу. 5 етап з 2023 по теперішній час – запроваджено комплексний

підхід у подоланні туберкульозу, збільшено фінансування протитуберкульозних заходів і закладів; запровадження багатогалузевого і багатосекторального підходу до подолання туберкульозу; передбачено державні гарантії у сфері подолання туберкульозу. До них віднесено безоплатне надання медичної і паліативної допомоги, проведення діагностики латентної туберкульозної інфекції, профілактичне лікування туберкульозу, реабілітацію пацієнтів, які хворіють на туберкульоз. Оновлено Національний календар профілактичних щеплень.

Обґрунтовано доцільність перегляду законодавства в частині обігу вакцин в Україні, прийняття Закону України «Про паліативну допомогу», здійснення аналізу правової природи паліативної і хоспісної допомоги, визначення критеріїв їх розмежування і прийняття (перегляд) нормативно-правових актів з урахуванням дослідження (розмежування понять).

Запропоновано активізувати інформаційно роз'яснювальну роботу щодо протидії туберкульозу (раннього виявлення) і подолання стигматизації хворих на туберкульоз. Наразі це важлива проблема, яка спостерігається на кожному етапі діагностування та лікування.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо аналіз обігу вакцин в Україні в контексті запровадження нових вимог до зберігання, транспортування, приймання та обліку вакцин та інших медичних імунобіологічних препаратів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чеховська І.В. Аналіз і детермінанти медичної бідності. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. Вип. 1 (18). С. 149-164.
2. Звіт Національної протитуберкульозної програми України «про досягнутий прогрес у подоланні туберкульозу» за 2023 рік. 123 с. URL: https://coz.kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/TB_Zvit_NTP_2023.pdf
3. Вакцинація БЦЖ: чому це так важливо. *Сайт. Центр громадського здоров'я МОЗ України*. URL: <https://phc.org.ua/news/vakcinaciya-bczh-chomu-ce-tak-vazhlivo>
4. Щеплення БЦЖ проти туберкульозу: чому важливо вакцинувати дітей і як діяти, якщо пропустили щеплення? *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України*. URL: <https://moz.gov.ua/uk/sheplennja-bczh-proti-tuberkulozu-chomu-vazhlivo-vakcinuvati-ditej-i-jak-dijati-jakscho-propustili-sheplennja>
5. Охоплення рутинними щепленнями дітей за 11 місяців 2024 року проти більшості інфекційних хвороб перевищують 80%. *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України*. URL: <https://moz.gov.ua/uk/ohoplennya-rutinnimi-sheplennjami-ditej-za-11-misyaciv-2024-roku-proti-bilshosti-infekciynih-hvorob-perevishuyut-80>
6. Конституція України від 28.06.1996 р. (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі: монографія / за заг. ред. І.В. Чеховської. Ірпін: *Державний податковий університет*. 2023. 568 с.
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» № 1678-VII від 16.09.2014 р. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
9. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 р. № 2573-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text>
10. Про подолання туберкульозу в Україні: Закон України від 14.07.2023 р. № 3269-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3269-20#Text>
11. Феценко Ю.І., Черенько С.А. Епідемія туберкульозу в Україні: історичні аспекти та сучасний стан проблеми. *Актуальні питання охорони здоров'я*. 2012. № 1. С. 48-57.
12. Про затвердження Загальнодержавної програми протидії захворюванню на туберкульоз у 2007-2011 роках: Закон України від 08.02.2007 р. № 648-V. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/648-16#Text>
13. Про створення при Міністерстві охорони здоров'я України Координаційної ради з питань забезпечення ефективності виконання державних програм у галузі протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 13.08.2008 р. № 450. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0450282-08#Text>
14. Міністерство охорони здоров'я України. Національна рада з питань протидії туберкульозу та ВІЛ/СНІД. *Офіційний сайт*. URL: <https://moz.gov.ua/uk/nacionalna-rada-z-pitan-protidii-tuberkulozu-ta-vilsnid>
15. Про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії захворюванню на туберкульоз на 2012-2016 роки: Закон України від 16.10.2012 р. № 5451-VI. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5451-17#Text>
16. Про схвалення Державної стратегії у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу та вірусним гепатитам на період до 2030 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 27.11.2019 р. № 1415-р. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1415-2019-%D1%80#Text>
17. Звіт про результати аудиту ефективності виконання заходів з протидії захворюванню на туберкульоз. Рішення Рахункової палати від 18.08.2020 р. № 22-2. https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2020/22-2_2020/Zvit_22-2_2020.pdf
18. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Державної стратегії розвитку системи протитуберкульозної медичної допомоги населенню на 2020-2023 роки: розпорядження Кабінету міністрів України від 18.11. 2020 р. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: № 1463-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1463-2020-%D1%80#n11>
19. У 2023 році в Україні зафіксували майже 20 тисяч випадків туберкульозу – МОЗ. *Сайт. Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tuberkuloz-ukrayina-statystyka/32844465.html>

20. Туберкульоз в Україні. Аналітично-статистичний довідник за 2024 рік. Київ: ДУ «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України». 96 с. URL: <https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user161/%D0%94%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202024.pdf>

21. Про схвалення Стратегії розвитку системи протитуберкульозної медичної допомоги населенню на 2024-2026 роки та затвердження операційного плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.08.2024 р. № 726-р. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/726-2024-%D1%80#Text>

22. Паліативна допомога в стаціонарі: як вона надається. *Сайт. Клінічна онкологія*. URL: <https://www.clinicaloncology.com.ua/article/32687/paliativna-dopomoga-v-staczionari-yak-vona-nada%D1%94tsya>

23. Роз'яснення для закладів. *Сайт. Національна служба здоров'я України*. URL: <https://nszu.gov.ua/nadavacam-poslug/rozasnennia-dlia-zakladiv>

24. Сенюта І.Я. Закон України Про паліативну допомогу: to be or not to be. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 3 С. 108-115.

25. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 16.09.2011. № 595. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-11#Text>

26. Щеплення БЦЖ: як працює захист та чи можна вакцинуватися у дорослому віці? *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України*. <https://moz.gov.ua/uk/schepennja-bczh-jak-pracjue-zahist-ta-chi-mozhna-vakcinuvatisja-u-doroslomu-vici->

27. В Україні оновлено Національний календар профілактичних щеплень. *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України*. <https://moz.gov.ua/uk/v-ukraini-onovleno-nacionalnij-kalendar-profilaktichnih-scheplen2018>

28. Вакцинація проти туберкульозу (БЦЖ): «МОЗ не «вигадує» нові схеми вакцинації, а впроваджує сучасні світові стандарти». *Сайт. Черкаський обласний ЦКПХ*. <https://ck.cdc.gov.ua/news/vaktsynatsiya-proti-tuberkulozu-btszh-moz-ne-vygaduye-novi-shemy-vaktsynatsiyi-a-vprovadzhuye-suchasni-svitovi-standarty/>

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.191

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/21>

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ТА ПРАВОВІ РЕЖИМИ ДІЯ СІТІ ТА ДЕФЕНС СІТІ

LEGAL ENTITIES AND DIIA CITY AND DEFENCE CITY LEGAL REGIMES

Подольак С.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0001-9981-0713

Стаття присвячена деяким питанням правових режимів, які на сьогодні впроваджено в Україні.

Розглянуто етимологію поняття «режим». Відображено, що беручи до уваги багатогранність цього поняття, на сьогодні немає й єдиного підходу до визначення що саме є правовим режимом. Продемонстровано, які правові режими взагалі можуть бути запроваджені на території України. А саме правовий режим воєнного стану, правовий режим зони, надзвичайної екологічної ситуації, спеціальні правові режими використання певних категорій земельних ділянок, а саме тих, які використовуються критично важливими підприємствами.

Здійснено характеристику правового режиму Дія Сіті, який було запроваджено для стимулювання розвитку цифрової економіки та підтримки ІТ-бізнесу. Правовий режим Дія Сіті – сукупність правових норм, якими визначаються права та обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із зверненням про набуття, набуттям та втратою статусу резидента Дія Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дія Сіті і щодо участі у його статутному капіталі.

Здійснено характеристику правового режиму Дефенс Сіті, новели українського законодавства, який буде впроваджуватись з метою створення сприятливих умов для стимулювання розвитку оборонно-промислового комплексу України, розвитку новітніх технологій, залучення інвестицій у галузь та забезпечення сил оборони сучасним озброєнням, військовою та спеціальною технікою.

Узагальнюючи все вищезазначене, можна стверджувати, що в українському законодавстві представлено достатньо широкий спектр правових режимів, серед яких для поточного підтримання бізнесу та економіки держави дуже актуальними є правовий режим Дія Сіті та правовий режим Дефенс Сіті. Юридичним особам, які здійснюють господарську діяльність у певних секторах економіки, доведеться обирати між правовим, й дуже цікавим з точки зору оподаткування, режимом Дефенс Сіті, юридичними інструментами правового режиму Дія Сіті або шукати шляхи поєднання обох правових режимів.

Ключові слова: правовий режим, юридичні особи, Дія Сіті, Дефенс Сіті, резидент, реінвестування, цифрова економіка.

The article is devoted to some issues of legal regimes that are currently implemented in Ukraine.

The etymology of the word "regime" is considered. It is shown that, taking into account the multifaceted nature of this notion, there is currently no single approach to defining what exactly constitutes a legal regime. It is demonstrated what legal regimes can be introduced in Ukraine. Namely, the legal regime of martial law, the legal regime of the zone of the emergency ecological situation, special legal regimes for the use of certain categories of land plots, namely those used by critically important enterprises.

A description of the legal regime of the Diia City, which was implemented to stimulate the development of the digital economy and support IT businesses, was carried out.

The legal regime of Defense City, a new notion of Ukrainian legislation that will be introduced to create favorable conditions for stimulating the development of Ukraine's defense-industrial complex, development of the latest technologies, attracting investments in the industry, and providing the defense forces with modern weapons, military and special equipment has been characterized.

Summarizing all the above, it can be stated that Ukrainian legislation presents a wide range of legal regimes, among which the legal regime of the Diia City and the legal regime of the Defense City are very relevant for the current support of business and the economy of the state. Legal entities carrying out business activities in certain sectors of the economy will have to choose between the legal, and very interesting from a taxation point of view, Defense City regime, the legal instruments of the Diia City legal regime, or look for ways to combine both legal regimes.

Key words: legal regime, legal entities, Diia City, Defense City, resident, reinvestment, digital economy.

Постановка проблеми. Сучасні суспільні відносини в умовах розвитку цифрових технологій вимагають весь час удосконалювати правове регулювання.

Постійне руйнування інфраструктури в Україні, складний економічний стан, вимагають від держави пошуку нових підходів, щоб допомогти «ключовим» секторам економіки – для їх розвитку, залучення інвестицій тощо. Й одним з таких інструментальних підходів є впровадження певних правових режимів.

Мета статті полягає в дослідженні деяких аспектів правових режимів Дія Сіті та Дефенс Сіті.

Виклад основного матеріалу. Слово «режим» походить від латинського *regimen* – управління, керування, правило. На сьогодні воно може використовуватись у різних сферах

суспільного життя та відповідно у різних значеннях. Так, наприклад, воно може вживатися для опису державного устрою; або визначати встановлений розпорядок праці / відпочинку тощо; або вказувати на систему заходів, які є необхідними для досягнення поставленої мети; або – більш технічне напруження – визначення умов, які є необхідними для функціонування чого-небудь. Таке різноманіття у визначенні що ж таке є режим призводить до того, що й в юридичній науці немає єдиного підходу та визначення поняття правового режиму. Так правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, який виражається у певному поєднанні юридичних засобів і який створює бажаний соціальний стан та конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права [1].

В законодавстві України правові режими встановлені для різних правових явищ й мають окреме правове регулювання.

Так правовий режим воєнного стану регулюється положеннями Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII [2]. Цей Закон визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

Крім того на окремі місцевості України у разі виникнення надзвичайної екологічної ситуації запроваджується правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації. Правове регулювання відносин, що виникають під час здійснення надзвичайних заходів, спрямованих на захист життя та здоров'я людей і нормалізацію екологічного стану на території зони надзвичайної екологічної ситуації його організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення, у тому числі відповідного режиму використання, охорони та відтворення природних ресурсів визначено у Законі України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 року № 1908-III [3].

Також для певної категорії земельних ділянок, а саме для тих, які використовуються критично важливими підприємствами, встановлюються спеціальні правові режими використання. Це регламентується такими законами як Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 9 липня 2010 року № 2480-VI [4]; Закон України «Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів» від 17 лютого 2011 року № 3041-VI [5].

Але найбільш такими, що відповідають сучасному розвитку економічних відносин, є правові режими Дія Сіті та цьогорічна новела – правовий режим Дефенс Сіті.

Для стимулювання розвитку цифрової економіки та підтримки ІТ-бізнесу у 2021 році було прийнято Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року № 1667-IX [6]. У п. 1.9. ст. 1 визначено, що правовий режим Дія Сіті – сукупність правових норм, якими визначаються права та обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із зверненням про набуття, набуттям та втратою статусу резидента Дія Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дія Сіті і щодо участі у його статутному капіталі. Фактично він розпочав діяти з 2022 року, коли було зареєстровано першого резидента Дія Сіті – юридичну особу. Відповідно до статті 80 Цивільного кодексу України юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку [7]. Оскільки першого резидента було зареєстровано у 2022 році, то цей правовий режим буде діяти на території України ще 25 років, тобто до 2047 року, що говорить з одного боку про його стабільність, але при цьому не позбавляє законодавця можливості внести зміни у профільний закон та встановити інший термін дії такого правового режиму. На сьогодні резидентами Дія Сіті є 3368 юридичних осіб [8]. Набуття статусу резидента Дія Сіті є добровільним та можливим тільки для юридичних осіб, які були зареєстровані у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. При цьому така юридична особа має обрати для себе відповідні КВЕДи, які будуть відображені в її установчих документах та інформації у Єдиному державному реєстрі. Відповідно до ч. 4 ст. 5 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року № 1667-IX вони можуть охоплювати лише чітко визначені цією статтею види діяльності [6].

До таких КВЕДів можна віднести:

- 62.01 – Комп'ютерне програмування.
- 62.02 – Консультування з питань інформатизації.
- 62.03 – Керування комп'ютерним устаткуванням.
- 62.09 – Інша діяльність у сфері інформаційних технологій і комп'ютерних систем.
- 63.11 – Оброблення даних, розміщення інформації на веб-вузлах і пов'язана з ними діяльність.
- 58.21 – Видання комп'ютерних ігор.
- 58.29 – Видання іншого програмного забезпечення [9].

Крім того 90% кваліфікованого доходу така юридична особа повинна отримувати лише від цього виду діяльності. Обов'язковим є також наявність зареєстрованих як мінімум 9 працівників. Такі працівники повинні працювати за трудовими договорами, гіг-контрактами із виплатами не менше 1200 євро в гривневому еквіваленті щомісяця. Але ці 9 працівників не включають цивільно-правові договори із ФОПами, які те ж можуть бути.

Якщо юридична особа відповідає всім зазначеним вище вимогам, а також не підпадає під дію ч. 2 ст. 5 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року № 1667-IX [6], то вона може подати відповідну заяву з документами до Міністерства цифрової трансформації України.

Однією з вагомих переваг, чому юридичні особи обирають перехід на правовий режим Дія Сіті є можливість обрати для себе особливі умови оподаткування (відповідно до п. п. 14.1.282-1 та п. 137.10 Податкового кодексу України [10] та сплачувати податок на прибуток у розмірі 9% або залишитись на загальних умовах та сплачувати відповідний податок за ставкою 18 %. Юридичні особи сплачують податок не за фінансовий результат, а за окремі операції.

Варто зазначити, що юридичні особи, які обрали для себе правовий режим Дія Сіті повинні бути готові до спеціальних вимог щодо ведення та подачі звітності. Крім того, резиденти повинні розуміти, що на сьогодні відсутні чіткі механізми для забезпечення рівних умов конкуренції та запобігання зловживанням з боку окремих резидентів або державних органів.

Наступним новітнім правовим режимом в Україні є правовий режим Дефенс Сіті. 05 жовтня 2025 року набрав чинності Закон України від 21 серпня 2025 року № 4577-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки підприємств оборонно-промислового комплексу» [11], яким вносяться зміни, зокрема, до Податкового кодексу України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI, Закону України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України». Ці зміни призвели до впровадження правового режиму Дефенс Сіті – сукупності правових норм, якими визначаються права та обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з наданням, припиненням чи втратою статусу резидента Дефенс Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дефенс Сіті (стаття 36 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII [12]). Метою правового режиму Дефенс Сіті є створення сприятливих умов для стимулювання розвитку оборонно-промислового комплексу України, розвитку новітніх технологій, залучення інвестицій у галузь та забезпечення сил оборони сучасним озброєнням, військовою та спеціальною технікою. Правовий режим Дефенс Сіті діє з дня внесення до реєстру Дефенс Сіті запису про першого резидента Дефенс Сіті і триває до 1 січня 2036 року (строк дії правового режиму Дефенс Сіті) або до вступу України до Європейського Союзу.

Відповідно до ч. 1 ст. 37 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII резидент Дефенс Сіті – це юридична особа, якій відповідно до цього Закону надано статус резидента Дефенс Сіті та яка

згідно з інформацією, що міститься у реєстрі Дефенс Сіті, продовжує перебувати у такому статусі [12]. Резидентами Дефенс Сіті можуть стати юридичні особи, частка кваліфікованого доходу яких (доходу від реалізації оборонних товарів, робіт та послуг) складала не менше 75% протягом попереднього календарного року (для підприємств літакобудування – 50%).

Така юридична особа обов'язково повинна бути платником податку на прибуток, від сплати якого вона може бути звільнена за умови, що цей прибуток буде використаний на цільове реінвестування (створення чи оновлення матеріально-технічної бази, модернізація основних засобів, впровадження новітніх технологій, придбання прав інтелектуальної власності для оборонних замовлень, дослідження та розробка нових зразків озброєння й техніки тощо). Якщо звільнений від оподаткування прибуток не буде використано на таке реінвестування у визначений строк, то платник зобов'язаний буде нарахувати та сплатити податок на прибуток із невикористаної частини. Ч. 7 с. 37 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII [12]. Визначено перелік осіб, які не можуть бути резидентами Дефенс Сіті.

Заяву про отримання статусу резидента Дефенс Сіті розглядатиме Міністерство оборони України у порядку, що буде визначений Кабінетом Міністрів. Як й правовий режим Дія Сіті, правовий режим Дефенс Сіті передбачає

особливі вимоги до фінансової звітності та обов'язковість звіту аудитора.

Резидент Дефенс Сіті може водночас бути резидентом Дія Сіті, але застосовувати податкові пільги режиму Дефенс Сіті така компанія не зможе.

Відповідно до «Перехідних положень» Податкового кодексу України юридична особа з метою пільгового оподаткування податком на прибуток підприємств не може бути одночасно резидентом Дефенс Сіті і резидентом Дія Сіті, у т. ч. платником податку на прибуток на особливих умовах [10].

Повноцінне запровадження правового режиму Дефенс Сіті стане можливим після розробки та ухвалення відповідних підзаконних нормативно-правових актів.

Висновок. Отже, можна стверджувати, що в українському законодавстві представлено достатньо широкий спектр правових режимів, серед яких для поточного підтримання бізнесу та економіки держави дуже актуальними є правовий режим Дія Сіті та правовий режим Дефенс Сіті. Юридичним особам, які здійснюють господарську діяльність у певних секторах економіки, доведеться обирати між правовим, й дуже цікавим з точки зору оподаткування, режимом Дефенс Сіті, юридичними інструментами правового режиму Дія Сіті або шукати шляхи поєднання обох правових режимів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правовий режим. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D0%BC (дата звернення 19.12.2025 року).
2. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Textm> (дата звернення 19.12.2025 року).
3. Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 року № 1908-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення 19.12.2025 року).
4. Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» від 9 липня 2010 року № 2480-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-17#Text> (дата звернення 19.12.2025 року).
5. Закон України «Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів» від 17 лютого 2011 року № 3041-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3041-17#Text> (дата звернення 19.12.2025 року).
6. Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення 19.12.2025 року).
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20140101#n438> (дата звернення 19.12.2025 року).
8. Дія Сіті. URL: <https://city.diaa.gov.ua/> (дата звернення 24.12.2025 року).
9. Національний класифікатор України класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010, прийнято та надано чинності наказ Держспоживстандарту України 11.10.2010 № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text> (дата звернення 19.12.2025 року).
10. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n256> (дата звернення 19.12.2025 року).
11. Закон України від 21 серпня 2025 року № 4577-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки підприємств оборонно-промислового комплексу» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4577-20#Text> (дата звернення 19.12.2025 року).
12. Закон України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 19.12.2025 року).

*Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ РОЗРАХУНКІВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC PAYMENTS WHEN CARRYING OUT TRADE ACTIVITIES

Сиротко М.В., аспірант

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова

Національної академії наук України»

orcid.org/0000-0002-0391-8787

Стаття присвячена висвітленню правового регулювання електронних розрахунків при здійсненні торговельної діяльності. Встановлено, що упродовж останніх десятиліть спостерігається постійний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, які суттєво змінили економіку на місцевому, національному та глобальному рівнях. Використання цих технологій створює та передає суб'єктам господарювання значні економічні та соціальні наслідки, проте створює серйозні виклики для безпеки цифрового середовища. Цифровізація фінансових послуг революціонізувала способи обробки платежів, створюючи дедалі складніші фінансові екосистеми, які працюють у режимі реального часу в глобальних мережах. Платежі в режимі реального часу дозволяють здійснювати миттєві перекази коштів цілодобово, пропонуючи підприємствам краще управління грошовими потоками, підвищення ефективності та покращення обслуговування клієнтів. Ці системи оптимізують фінансові операції, забезпечуючи негайну доступність платежів та гарантію транзакцій, водночас допомагаючи бізнесу залишатися конкурентоспроможним у динамічній цифровій економіці. Користувачі можуть ініціювати та отримувати платежі в будь-який час, враховуючи світові часові пояси та різноманітні потреби бізнесу. Ця гнучкість особливо цінна для електронної комерції, міжнародної торгівлі та підприємств, що працюють у різних часових поясах. Миттєві платежі значно підвищують задоволеність клієнтів, забезпечуючи негайне підтвердження та наявність коштів. Така швидкість та надійність формують довіру та лояльність серед клієнтів, які цінують зручність та прозорість транзакцій у режимі реального часу. Для бізнесу це означає швидше виконання замовлень, швидше повернення коштів та можливість пропонувати більш оперативне обслуговування клієнтів. Разом з тим, загальні засади функціонування платіжного ринку, відносини у сфері надання платіжних послуг користувачам регулюються Конституцією України, Законом України «Про платіжні послуги», іншими законами України та прийнятими на їх основі нормативно-правовими актами. Проте загальний масив норм щодо господарських відносин при здійсненні торговельної діяльності, зокрема, у частині правового регулювання електронних розрахунків, вимагає удосконалення, а також логічної послідовності, єдності та узгодженості не лише між собою, а й з нормами інших галузей права, що свідчить про необхідність формування ефективного механізму правового регулювання електронних розрахунків при здійсненні торговельної діяльності.

Ключові слова: правове регулювання, електронні розрахунки, електронні платежі, електронна комерція, торговельна діяльність, господарська діяльність, законодавство України.

The article is devoted to highlighting the legal regulation of electronic payments in the implementation of trade activities. It is established that over the past decades there has been a constant development of information and communication technologies, which have significantly changed the economy at the local, national and global levels. The use of these technologies creates and transfers significant economic and social consequences to business entities, but creates serious challenges for the security of the digital environment. The digitalization of financial services has revolutionized the ways of processing payments, creating increasingly complex financial ecosystems that operate in real time on global networks. Real-time payments allow for instant transfers of funds around the clock, offering businesses better cash flow management, increased efficiency and improved customer service. These systems optimize financial operations, ensuring immediate availability of payments and transaction security, while helping businesses remain competitive in a dynamic digital economy. Users can initiate and receive payments at any time, taking into account global time zones and diverse business needs. This flexibility is especially valuable for e-commerce, international trade, and businesses operating in different time zones. Instant payments significantly increase customer satisfaction by providing immediate confirmation and availability of funds. Such speed and reliability build trust and loyalty among customers who value the convenience and transparency of real-time transactions. For businesses, this means faster order fulfillment, faster refunds, and the ability to offer more efficient customer service. At the same time, the general principles of the functioning of the payment market, relations in the field of providing payment services to users are regulated by the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On Payment Services», other laws of Ukraine and regulatory legal acts adopted on their basis. However, the general array of norms regarding economic relations in the implementation of commercial activities, in particular, in terms of legal regulation of electronic payments, requires improvement, as well as logical consistency, unity and consistency not only among themselves, but also with the norms of other branches of law, which will indicate the completion of the formation of an effective mechanism for legal regulation of electronic payments in the implementation of commercial activities.

Key words: legal regulation, electronic payments, electronic commerce, trade activities, economic activities, legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть спостерігається постійний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, які суттєво змінили економіку на місцевому, національному та глобальному рівнях. Використання цих технологій створює та передає суб'єктам господарювання значні економічні та соціальні наслідки, проте створює серйозні виклики для безпеки цифрового середовища. Розвиток інформаційних технологій став передумовою для появи та рушійною силою в аспекті поширення електронної комерції, яка багато в чому відображає ступінь просування країни до створення інформаційного суспільства, сприяючи активнішій інтеграції економіки країни

у світовий простір. Тому питання розвитку електронної комерції в Україні є неабияк актуальним [1]. У свою чергу, зростання електронної комерції створює нові виклики в аспекті правового регулювання електронних розрахунків.

Мета дослідження – дослідити правове регулювання електронних розрахунків при здійсненні торговельної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Деякі аспекти правового регулювання електронних розрахунків при здійсненні торговельної діяльності вивчали: Т. Г. Васильців, М. В. Гордійчук, Р. Л. Лупак, Я. В. Петруненко, В. В. Тройніков та ін.

Праці цих та інших вчених закладають основу для подальших досліджень у сфері правового регулювання електронних розрахунків при здійсненні торговельної діяльності.

Виклад основного матеріалу. У сучасних соціально-економічних умовах особливої ваги набуває зміцнення правових основ господарської діяльності та створення цілісного механізму регулювання господарських відносин. Цей механізм є частиною складної системи соціального регулювання, що поєднує різноманітні юридичні інструменти для упорядкування поведінки учасників таких відносин. Він виступає ключовим чинником утвердження правопорядку в господарській сфері. Ефективність правового регулювання господарських відносин водночас слугує важливим показником якості системи регулювання у сфері економіки та сприяє вдосконаленню публічного управління. Разом з тим, швидка цифровізація фінансових послуг революціонізувала способи обробки платежів, створюючи дедалі складніші фінансові екосистеми, які працюють у режимі реального часу в глобальних мережах. Хоча цифрові платежі пропонують зручність і швидкість, вони також наражають фінансові установи та користувачів на підвищені ризики, включаючи шахрайство, кібератаки та програмні помилки.

Що стосується регулювання електронної комерції, то законодавство України у сфері електронної комерції ґрунтується на Конституції України і складається із Цивільного кодексу України, законів України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (який замінив Господарський кодекс України), «Про захист прав споживачів», «Про рекламу», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про телекомунікації», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про платіжні послуги», «Про фінансові послуги та фінансові компанії», «Про захист персональних даних», міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Закону та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до них [2]. У свою чергу, загальні засади функціонування платіжного ринку, відносини у сфері надання платіжних послуг користувачам регулюються Конституцією України, Законом України «Про платіжні послуги», іншими законами України та прийнятими на їх основі нормативно-правовими актами. Під час надання споживачам послуг на платіжному ринку надавачі платіжних послуг зобов'язані дотримуватися вимог законів України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», «Про захист прав споживачів» та інших нормативно-правових актів у сфері захисту прав споживачів. Відносини щодо прийняття, набрання чинності, виконання та припинення дії адміністративних актів у сфері надання платіжних послуг та діяльності на платіжному ринку регулюються Законом України «Про адміністративну процедуру» з урахуванням особливостей, визначених цим Законом та іншими законами України, що регулюють діяльність на ринку фінансових послуг [3]. Водночас загальний масив норм щодо господарських відносин вимагає логічної послідовності, єдності та узгодженості не лише між собою, а й з нормами інших галузей права, оскільки зворотне є свідченням незавершеності формування ефективного механізму правового регулювання господарських відносин на законодавчому рівні [4, с. 6]. Зокрема, у частині правового регулювання електронних розрахунків.

Безпосередньо правові засади здійснення розрахунків, у тому числі дистанційних платіжних операцій, як зазначалося нами у попередніх публікаціях [5, с. 284] урегульовано Законом України «Про платіжні послуги» [3]. Водночас визначення дефініції «електронний розрахунок» вказаний закон не містить відсутнє у його тексті і поняття «електронний розрахунок». На наш погляд, таку ситуацію можна визнати різновидом законодавчої прогалини.

До того ж, як влучно зауважує М. В. Гордійчук існує потреба внесення змін до Закону України «Про платіжні послуги», зокрема, науковець пропонує додати інформацію про наявність віртуальних (цифрових) платіжних карток, у частині встановлення поняття «платіжна карта. Складно не погодитися з ним також і щодо існування потреби у створенні закону, який був би спрямований на врегулювання онлайн банкінгу та стосовно необхідності затвердження правового статусу платіжного провайдера у законодавстві України, наділення його правами та обов'язками, адже в умовах сьогодення платіжний провайдер є важливим суб'єктом електронних переказів [6, с. 265].

Зауважимо, що на сьогодні в Україні функціонує електронна платіжна система з використанням електронних грошей «Інтернет. Гроші», заснована на технології PayCash та за своїми характеристиками багато в чому схожа на систему Web Money. Система інтернет-розрахунків «Інтернет. Гроші» – небанківська система. Для того щоб стати користувачем системи, не потрібно відкривати рахунок у банку, не потрібно завіряти підпис, ставити печатки. Щоб платити в інтернет через систему «Інтернет. Гроші», досить здійснити кілька нескладних дій. Процедура включення в систему «Інтернет. Гроші» передбачає використання клієнтської програми «Інтернет. Гаманець» особливистістю якого є можливість використовуватися на різних комп'ютерах, тобто не лише на тому, на якому її інстальовано. Обов'язковою умовою правильного функціонування програми є необхідність використовувати ту копію Гаманця, за допомогою якої було проведено останню операцію по рахунку, в протилежному випадку відбувається розсинхронізація Гаманця і подальша робота стає можливою лише після звернення до служби підтримки. Для безпосереднього здійснення транзакцій необхідне поповнення свого рахунку. До послуг користувачів широкий вибір способів поповнення – поштовий або банківський переказ, внесення готівки, придбання попередньо оплачених карток та ін. Важливо зазначити, що система не утримує комісію за операцію зарахування грошей на рахунок. Мінімальна сума поповнення рахунку – 10 грн, максимальна – 5 000 грн [7, с. 299–300].

З 1 січня 2025 року розширено коло суб'єктів господарювання, які зобов'язані забезпечити можливість безготівкових розрахунків за реалізованими товарами чи наданими послугами. Це визначено підпунктом 3 пункту 1 Постанови Кабінету Міністрів України від 29 липня 2022 року № 894, яка регулює терміни впровадження такого обов'язку для торговців. Документ передбачає поетапне введення вимоги щодо забезпечення безготівкових розрахунків, включаючи використання електронних платіжних засобів, платіжних додатків чи пристроїв. Станом на сьогодні обов'язок працювати з безготівковими платежами вже поширюється на суб'єктів господарювання в населених пунктах із чисельністю населення менше ніж 5 тисяч жителів. З 1 січня 2026 року вимога щодо обладнання POS-терміналами також поширюватиметься на підприємств-фізичних осіб-платників єдиного податку першої групи, а також на торговців, які здійснюють продаж через торгові автомати, ведуть виїзну або виносну торгівлю чи реалізують продукцію, власноруч вироблену або відгочовану [8].

Про нові можливості для приймання оплати за допомогою миттєвих кредитових переказів (миттєвих платежів) йшлося під час зустрічі Національного банку України з представниками ритейл-асоціацій та торговельних мереж, яка відбулася у грудні 2025 року. Передбачається, що це оптимізує витрати торговців, адже для миттєвих платежів не потрібен платіжний термінал, та пришвидшує оборотність коштів, які доступні торговцям буквально через кілька секунд. Завдяки цьому торговці отримуватимуть кошти на рахунок протягом 10 секунд, а в переважній більшості випадків – протягом 2–3 секунд, після ініціювання миттєвого платежу платником. Передавати реквізити можна, використовуючи QR-код, сформований

за правилами НБУ, що матиме логотип національної грошової одиниці – гривні – та скануватиметься із платіжного застосунок будь-якого надавача платіжних послуг, який обслуговує рахунок користувача [9].

Від ініціювання платежу до розрахунку потрібно виконати кілька кроків. Процес починається, коли відправник ініціює платіж через свій банк або постачальника платіжних послуг. Він вводить дані одержувача, включаючи інформацію про рахунок та суму переказу. Потім установа-відправник перевіряє платіжні дані та достатність коштів на рахунок відправника. Після ініціації система автентифікує особу відправника за допомогою різних заходів безпеки, таких як двофакторна автентифікація або біометричні дані. Після підтвердження особи відправника установа-відправник авторизує транзакцію, забезпечуючи дотримання нормативних вимог та внутрішніх протоколів управління ризиками, перш ніж розпочати переказ. Потім авторизована платіжна інструкція надсилається через мережу платежів у режимі реального часу. Мережа перевіряє транзакцію та направляє її до банку одержувача. Банк одержувач перевіряє вхідний платіж та миттєво зараховує кошти на рахунок одержувача. Весь цей процес зазвичай відбувається протягом кількох секунд, що забезпечує негайну доступність коштів. Після успішного завершення транзакції і відправник, і одержувач отримують сповіщення в режимі реального часу. Банк відправника підтверджує, що платіж оброблено та списано з його рахунку. Одночасно банк одержувача повідомляє його про надходження коштів, які одразу доступні для використання. Такий миттєвий зв'язок забезпечує прозорість та спокій для всіх залучених сторін. Останній крок процесу – розрахунок – відбувається за лічені секунди. На відміну від таких способів оплати, як кредитні картки та цифрові гаманці, кошти доступні майже миттєво.

Відзначимо, що платежі в режимі реального часу дозволяють здійснювати миттєві перекази коштів цілодобово, пропонуючи підприємствам краще управління грошовими потоками, підвищення ефективності та покращення обслуговування клієнтів. Ці системи оптимізують фінансові операції, забезпечуючи негайну доступність платежів та гарантію транзакцій, водночас допомагаючи бізнесу залишатися конкурентоспроможним у динамічній цифровій економіці. Системи платежів у режимі реального часу працюють цілодобово, 365 днів на рік. Така постійна доступність виходить

за рамки традиційних банківських годин та графіків пакетної обробки. Користувачі можуть ініціювати та отримувати платежі в будь-який час, враховуючи світові часові пояси та різноманітні потреби бізнесу. Ця гнучкість особливо цінна для електронної комерції, міжнародної торгівлі та підприємств, що працюють у різних часових поясах. Миттєві платежі значно підвищують задоволеність клієнтів, забезпечуючи негайне підтвердження та наявність коштів. Така швидкість та надійність формують довіру та лояльність серед клієнтів, які цінують зручність та прозорість транзакцій у режимі реального часу. Для бізнесу це означає швидше виконання замовлень, швидше повернення коштів та можливість пропонувати більш оперативне обслуговування клієнтів.

Якщо говорити про перспективні напрямки дерегуляції господарської діяльності, то необхідно згадати про найбільш важливі з них у сучасних умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови економіки [10, с. 277]. Відзначимо, що у 2026 році українським урядом заплановано запровадження амбітної програми «Дерегуляція-2026», центральним елементом якої стає п'ятирічний мораторій на перевірки малого бізнесу, який поширюється на фізичних осіб – підприємців (ФОП) I-III груп і стартує з 1 січня 2026 року. Відтоді замість традиційних планових перевірок контроль здійснюватиметься через Smart Risk Monitoring – інноваційну цифрову систему, яка аналізуватиме податкову дисципліну та фінансові показники бізнесу без безпосереднього втручання інспекторів, взявши за основу принцип «дані замість відвідин». Очікується, що дана модель дозволить зменшити адміністративне навантаження на підприємців, економлячи їхній час і ресурси [11].

Разом з тим, зауважимо, що активний розвиток електронних платежів в Україні має істотні переваги для зростання ефективності в системі національної економіки. Проте, це також і нові виклики та загрози у фінансовій та на загал економічній сфері, як для економічних агентів і населення, що беруть в них участь, так і для безпеки економіки України в цілому [12, с. 1].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можна дійти висновку, що правове регулювання електронних розрахунків при здійсненні торговельної діяльності в Україні станом на сьогодні перебуває на етапі формування. У свою чергу, зростання електронної комерції створює нові виклики в аспекті правового регулювання електронних розрахунків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шульженко Ф. П., Талдонова К. Г. Правове регулювання електронної комерції: особливості здійснення розрахунків при продажу товарів у мережі інтернет із використанням служб доставки. *Юридична Україна*. 2023. URL: <https://jur-ukraine.com/pravove-regulyuvannya-elektronnoyi-kommerciyiosoblyvosti-zdijsnennya-rozrahunkiv-pry-prodazhu-tovariv-u-merezhi-internetizvykorystanniam-sluzhb-dostavky/> (дата звернення: 23.12.2025). DOI: [https://doi.org/10.37749/2308-9636-2023-9\(249\)-7](https://doi.org/10.37749/2308-9636-2023-9(249)-7)
2. Про електронну комерцію: Закон України від 03 вересня 2015 р. № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
3. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 р. № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
4. Стаднік І. В. Механізм правового регулювання господарських відносин: теоретико-юридичний аспект: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 236 с.
5. Петруненко Я. В., Сиротко М. В., Тройніков В. В. Правове регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Випуск 79. Ч.1. 2023. С. 278-285. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.47>
6. Гордійчук М. В. Правове регулювання електронних розрахунків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. №4. С. 262-264. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/59>
7. Господарсько-торговельна діяльність в Україні: теорія і практика правового регулювання: монографія / Н. В. Никитченко, А. М. Новицький, Н. Б. Новицька, В. Б. Крикун та ін.; за заг. ред. Н. В. Никитченко. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. 348 с.
8. Про встановлення строків, до настання яких торговці повинні забезпечити можливість здійснення безготівкових розрахунків (у тому числі з використанням електронних платіжних засобів, платіжних застосунків або платіжних пристроїв) за проданими товарами (наданими послугами): Постанова КМУ від 29 липня 2022 р. № 894. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/894-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
9. В Україні створюється екосистема миттєвих платежів: як це вплине на торговців? URL: <https://news.dtk.ua/finance/bank-system/105865-v-ukrayini-stvoriujetsia-ekosistema-mittjevix-plateziv-ia-ke-vpline-na-torgovciv> (дата звернення: 23.12.2025).
10. Петруненко Я. В. Особливості дерегуляції господарських правовідносин у сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Вип. 78: частина 1. 2023. С. 273-280. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.44>
11. П'ятирічний мораторій на перевірки з 2026 року: до чого готуватися бізнесу? URL: <https://news.dtk.ua/law/inspections/105333-piatiricnij-moratorii-na-perevirki-z-2026-roku-do-cogo-gotuvatisia-biznesu> (дата звернення: 23.12.2025).
12. Васильчук Т. Г., Лупак Р. Л., Наконечна Н. В. Стан і тенденції розвитку ринку електронних платежів в Україні: висновки для його державного регулювання. *Академічні візії*. 2025. №4. С. 1-9. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15173179>

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УКД 349.2:341.24(4):331.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/23>

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ НА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ТРУДОВОЇ ЕТИКИ В УКРАЇНІ

THE IMPACT OF THE EUROPEAN STANDARDS ON THE FORMATION OF A NEW LABOUR LAW'S ETHIC IN UKRAINE

Козак М.В., студентка III курсу факультет прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0003-2204-8830

Стаття присвячена дослідженню впливу європейських стандартів щодо формування та розвитку сучасного трудового законодавства України в контексті євроінтеграційних процесів. Обґрунтовано необхідність формування нової трудової етики, яка наближена до стандартів Європейського Союзу. Проаналізовано та розкрито зміст базових європейських стандартів, зокрема верховенства права, рівності, поваги до людської гідності, прав людини, демократії та її значення в сфері регулювання трудових відносин і забезпечення справедливих умов праці.

Звернуто увагу на аналіз стану адаптації трудового законодавства України до *acquis communautaire*, при цьому враховуючи виконання положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і висновків з рекомендаціями Європейської Комісії щодо рівня підготовки України у сферах соціальної політики, зайнятості та рівних можливостей. Автором виділено ключові напрями адаптації трудового права, зокрема гармонізацію базових засад трудового законодавства з європейськими директивами, забезпечення гендерної рівності та недискримінації, удосконалення системи охорони праці й безпеки робочого середовища.

Акцентовано увагу, що воєнний стан суттєво вплинув на трансформацію сучасного трудового законодавства України. Проаналізовано окремі положення Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (№ 2136). Доведено, що істотне звуження соціально-трудових гарантій працівників було спричинено шляхом запровадження низки норм, які суперечать окремим положенням Конвенції МОП №158, №132, №145, Рекомендації № 166, Європейській соціальній хартії, Хартії основних прав ЄС та нормам українського трудового законодавства, особливо прийнятих під час воєнного стану. Зроблено висновок, що такі відхилення негативним чином впливають на баланс між інтересами сторін трудових відносин, підживляючи принципи рівності сторін та послаблюючи соціальний діалог.

Внаслідок проведеного дослідження підсумовано, що майбутня євроінтеграція сфери трудового права України потребує як формальної гармонізації законодавства, так й ціннісно орієнтованої трансформації правової культури, яка спрямована на забезпечення людської гідності, соціальної справедливості та пріоритетності людського капіталу як основи сталого економічного розвитку.

Ключові слова: трудове право України, трудова етика ЄС, європейські стандарти, правова культура, реформа трудового законодавства.

The article is devoted to researching the influence of European standards on the formation and development of modern labor legislation in Ukraine in the context of European integration processes. The necessity of forming a new labor ethic that is closer to European Union standards is substantiated. The content of basic European standards, in particular the rule of law, equality, respect for human dignity, human rights, democracy, and their significance in the regulation of labor relations and ensuring fair working conditions, is analyzed and disclosed.

Attention is drawn to the analysis of the state of adaptation of Ukrainian labor legislation to the *acquis communautaire*, taking into account the implementation of the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU and the conclusions with recommendations of the European Commission on Ukraine's level of preparedness in the areas of social policy, employment, and equal opportunities. The author highlights the key areas of adaptation of labor law, in particular the harmonization of the basic principles of labor legislation with European directives, ensuring gender equality and non-discrimination, and improving the system of occupational health and safety.

It is emphasized that martial law has significantly influenced the transformation of Ukraine's current labor legislation. Individual provisions of the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations under Martial Law" (No. 2136) are analyzed. It has been proven that the significant reduction in social and labor guarantees for employees was caused by the introduction of a number of regulations that contradict certain provisions of ILO Conventions No. 158, No. 132, No. 145, Recommendation No. 166, the European Social Charter, the Charter of Fundamental Rights of the European Union, and the provisions of Ukrainian labor legislation, especially those adopted during martial law. It has been concluded that such deviations have a negative impact on the balance between the interests of the parties to labor relations, undermining the principles of equality of the parties and weakening social dialogue.

As a result of the study, it was concluded that the future European integration of Ukraine's labor law requires both formal harmonization of legislation and a value-oriented transformation of the legal culture aimed at ensuring human dignity, social justice, and the priority of human capital as the basis for sustainable economic development.

Key words: labor law of Ukraine, EU labor ethics, European standards, legal culture, labor law reform.

Традиційно європейськими цінностями є фундаментальні принципи, що лежать в основі Європейського Союзу та європейських інституцій. Визначають шість базових європейських цінностей: верховенство права, рівність, повага до людської гідності, повага до прав людини, свобода та демократія. Кожен з принципів створює відповідний суспільний лад та є частиною ідентичності для європейської спільноти.

Контекст трудових відносин надає цим правовідносинам практичного виміру, де їх варто розглядати як дотримання трудових прав, забезпечення рівності можливостей, захисту соціальної безпеки працівників та справедливих умов праці. Саме на базі цих правовідносин формується сучасна трудова етика ЄС. Вона поєднує в собі професіоналізм, відповідальність, повагу до праці, партнерські відносини між працівником та роботодавцем і, при цьому,

пріоритетність людського капіталу в вигляді головної цінності економічного розвитку.

Засвоєння Україною вказаних цінностей може відбуватися не тільки через адаптацію до європейських стандартів, а й через повну трансформацію правової культури. Наприклад, одним з факторів підвищення доступності до джерел інформації, а саме власного досвіду про європейські цінності було введення 11 червня 2017 року безвізового режиму на всій території країни. Це спричинило бачення інтеграції українського суспільства в європейські інституції як більш бажаного, що надалі зародило певні очікування щодо знаходження України в складі ЄС [1, с. 7].

Повертаючись до трудових відносин, зазначимо, що аналіз темпів і масштабів виконання зобов'язань вказує на наявність труднощів щодо поширення норм і практики *acquis communautaire*, що є обов'язковою для всіх країн ЄС. Особливо це вбачається в питаннях соціального захисту найманих працівників і самозайнятих осіб, забезпечення охорони праці, недискримінації та гендерної рівності.

Дані експертних оцінок визначають виконання Україною Угоди про асоціацію у сфері соціальної політики та трудових відносин, станом на 2017 рік, на рівні 52%, що на той період перевищувало більшість інших показників щодо адаптації законодавства до стандартів ЄС. Проте, у 2022 році цей показник, порівнюючи цілісний середній показник виконання Угоди на 72%, становив лише 54% [3, с. 184].

1 лютого 2023 року Європейська Комісія видала звіт «Висновок щодо заявки України на членство в Європейському Союзі» де рівень підготовки України у сферах соціальної політики, зайнятості та рівних можливостей було оцінено як початковий. Цей висновок визнає потребу посилення адаптації трудового законодавства до європейських правових стандартів.

Є три ключові напрями за якими здійснюється адаптаційна діяльність галузі трудового права: 1) унормування базових засад трудового законодавства відповідно до європейських директив; 2) забезпечення гендерної рівності та недискримінації у сфері праці; 3) удосконалення системи охорони праці та безпеки робочого середовища.

Найефективнішими є результати сфер гармонізації виробничих стандартів і нормативів, забезпечення соціальної рівності різних груп населення і збалансування інтересів найманих працівників і роботодавців.

Спостерігається також тенденція позитивного розвитку механізмів підвищення рівня заробітної плати, соціального діалогу, створення умов для зайнятості внутрішньо переміщених осіб і розширення сфери дистанційної форми праці.

Проблематика заборгованості із заробітної плати, неофіційного працевлаштування, слабкої системи трудових перевірок, недостатньої гармонізації норм охорони праці та техніки безпеки на сьогодні залишається актуальною. Паралельно необхідне удосконалення механізмів соціального партнерства, а саме щодо реалізації принципів гендерної рівності, свободи пересування працівників та забезпечення рівності особам із нестандартними формами зайнятості.

Висновком Європейської Комісії від 01.03.2023 також зазначено про відсутність соціально-економічної доктрини розвитку України, незадовільну системність національної політики щодо реформування трудового законодавства згідно із нормами права ЄС. Також зазначено про хаотичність планування відповідних заходів та низьку якість підготовчої аналітики, неоднозначність у формулюванні концепції «безпечної гнучкості» трудових відносин, підприємства та економіки у цілому, якою нині прийнято обґрунтовувати найбільш дискусійні для вітчизняного суспільства владні ініціативи щодо реформування сфери зайнятості, протиріччя соціального діалогу [3, с. 185].

Воєнний стан суттєво вплинув на зміни щодо українського трудового законодавства, спрямувавши їх на лібералізацію відносин між працівником і роботодавцем. Із прийняттям Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (далі – Закон № 2136) було значно звужено соціально-трудова гарантії, що суперечить дотримання базових європейських цінностей, таких, як: гідності, рівності, соціальної справедливості та поваги до прав людини.

Закон № 2136 надав роботодавцям можливість встановлення випробувального терміну для всіх категорій працівників, включно вагітним жінкам, неповнолітнім та особам з інвалідністю. Крім цього, законом встановлено нові положення щодо переведення працівників без їхньої згоди, збільшив робочий тиждень до 60 годин, скасувавши обмеження на надурочні та роботу у вихідні. Таке збільшення стосується підприємств критичної інфраструктури. Під час воєнного стану в роботодавця з'явилась можливість відмовляти працівнику в наданні відпустки, звільняти під час хвороби та відпустки, направляти працівників у відпустку без збереження заробітної плати без строкових обмежень [2, с. 432]. Нажаль, це виклики часу. Зрозуміло, що запроваджені норми впливають на зниження рівня соціального захисту, позбавляючи працівників страхового стажу, а надалі й права на пенсійне забезпечення. Тим самим вони підривають принцип рівності сторін у трудових відносинах, а внаслідок і етичну основу взаємоповаги роботодавця і працівника. Цим спричинена невідповідність більшості положень вимогам Конвенції МОП №158, №132, №145, Рекомендації № 166, а також Європейської соціальної хартії та Хартії основних прав ЄС [2, с. 433].

Саме в згаданих документах наголошено, що звільнення без поважних причин суперечить праву на захист від безпідставного припинення трудових відносин; відпустка надається тільки за згодою працівника і з оплатою; представники трудових колективів повинні бути захищені від переслідування; строкові договори не можуть бути використані для обходу соціальних гарантій. Таке порушення спричиняє обмеження права працівників та профспілок, не відповідає як нормам ратифікованих Україною конвенцій МОП, так і нормам європейського законодавства. Сьогодні через відсутність справедливості, соціального діалогу та колективної відповідальності відбувається підривання довіри між працівником і роботодавцем, що, замість формування партнерської трудової культури, орієнтованої на гідність і безпеку працівника, встановлює певну етику виживання. Європейські ж стандарти на протиріч вимагають балансу між економічною та соціальною відповідальністю. В подальшому така невідповідність стає перешкодою до членства України в ЄС. Впровадження європейських цінностей у трудову сферу в результаті може змінити не лише правові норми, а й культуру трудової поведінки.

Сучасна трудова етика України, на відміну від радянської, характеризується через європейський підхід, а саме дотримання принципу добровільного вибору професійної діяльності, визнання праці як самореалізації особистості та спільної відповідальності сторін трудових відносин. Зауважимо, що в окремих нормах національного законодавства вже спостерігається дотримання європейських етичних стандартів – доброчесності, поваги до прав людини, нетерпимості до дискримінації, гендерної упередженості та експлуатації. Прикладом є включення у КЗпП України ст. 2-1 «Рівність трудових прав громадян України, недопущення дискримінації у сфері праці» та ст. 2-2 «Заборона мобінгу (цькування)».

Суперечка між економічними інтересами бізнесу та соціальними гарантіями працівників не заперечує можливість українського суспільства до поступового засвоєння європейської моделі трудових відносин. Це має свій прояв у зростанні в населення правової свідомості, поши-

рення ідей соціального партнерства, підвищення значення колективних переговорів і дотримання корпоративної етики.

Отже, підсумовуючи зазначимо, що під час війни та масштабних трансформацій, які відбуваються в Україні, потрібна системна й науково-обґрунтована модель розвитку законодавства яка б дозволила забезпечити стабільність і послідовність трудових відносин. Важливим

елементом такої суспільної трансформації є формування нової трудової культури в Україні, шляхом правової адаптації до європейських стандартів, що буде сприяти розвитку соціальної справедливості, утвердженню демократичних цінностей та усвідомлення відповідальності кожного працівника за результат праці. Ці елементи й визначають остаточний фактор успішності інтеграції України до європейського соціального простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Манаєнко, І. М., Александрук, А. В., Козаченко, К. Д. Європейські цінності в українському суспільстві: оцінка імплементації. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва* : збірник наукових праць. Київ, 2019. Вип. 23. С. 6–8.
2. Павловський А. М. Аналіз трансформації трудового законодавства України на відповідність праву ЄС та Конвенціям і Рекомендаціям МОП. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове фахове видання*. Ужгородський національний університет. Ужгород, 2025. №2. С. 431–436.
3. Богуш Л. Г. Проблеми та перспективи реформування трудового законодавства і сфери зайнятості України в рамках зобов'язань Угоди про асоціацію з ЄС. *Економічний простір: Збірник наукових праць*. № 188. Дніпро: ПДАБА, 2023. С. 181–189.
4. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX: станом на 01 жовт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 09.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ В УКРАЇНІ: ВІД ПАТЕРНАЛІЗМУ ДО ЦИФРОВИХ СЕРВІСІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

TRANSFORMATION OF THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM FOR ORPHANS IN UKRAINE: FROM PATERNALISM TO DIGITAL SERVICES IN WAR CONDITIONS

Тихонова Д.С., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-8191-2084

Божко В.М., д.ю.н., професор,

завідувач кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-3963-8461

Крамаренко К.С., студентка III курсу

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0009-2238-8337

В умовах повномасштабного вторгнення та запровадження правового режиму воєнного стану система соціального захисту України проходить критичне випробування інституційної спроможності за весь період незалежності. Найбільш вразливою ланкою у цьому механізмі виявилися сім'ї, які взяли на себе відповідальність за виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки саме на них у період воєнних дій покладається додатковий тягар забезпечення належних умов життя, виховання та соціальної адаптації дітей за обмежених ресурсів і нестабільного правового середовища.

Актуальність дослідження зумовлена не лише гуманітарною кризою та зростанням кількості такої уразливої соціальної категорії, а й виявленням системних прогалин у законодавстві, яке все ж таки є недостатньо гнучким перед викликами вимушеної міграції, втрати документів та руйнування соціальної інфраструктури. Питання трансформації соціальних гарантій для цієї категорії осіб виходить за межі фінансової площини та набуває ознак питання національної безпеки та збереження генофонду нації.

Новизна даної тематики полягає в обґрунтуванні необхідності зміни парадигми соціального забезпечення в умовах війни. У науковій статті запропоновано комплексний мультирівневий підхід до реформування галузі, що включає: по-перше, процедурну модернізацію через впровадження автоматизованих механізмів надання статусів та виплат (цифровізація); по-друге, матеріальну трансформацію, а саме перехід до монетизації пільг у випадках неможливості їх надання в натуральній формі; та по-третє, міжнародно-правову гармонізацію, що передбачає імплементацію стандартів Європейського Союзу щодо захисту прав тимчасово переміщених дітей.

Попри значний науковий доробок зазначених науковців та фахівців, питання комплексної трансформації соціальних гарантій саме для сімей, які взяли на виховання дітей в умовах повномасштабної війни, залишається фрагментарним. Більшість праць зосереджені або на інституційному догляді, або на загальних правах дитини. Натомість, проблематика запровадження цифрових алгоритмів та монетизації пільг як відповіді на виклики воєнного стану ще не стала предметом системного наукового аналізу, що й зумовлює необхідність даного дослідження.

Ключові слова: соціальний захист, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, воєнний стан, соціальні гарантії, цифровізація соціального забезпечення, соціальне забезпечення, монетизація соціальних пільг, міжнародні стандарти захисту прав дитини.

In the context of a full-scale invasion and the introduction of martial law, Ukraine's social protection system is facing the most serious test of its institutional capacity since independence. One of the most vulnerable components of this system has become families who have assumed responsibility for raising orphans and children deprived of parental care, as during wartime they bear an additional burden of ensuring adequate living conditions, upbringing, and social adaptation of children amid limited resources and legal instability.

The relevance of this study is determined not only by the humanitarian crisis and the growing number of children in this vulnerable category, but also by the identification of systemic shortcomings in legislation, which remains insufficiently flexible in addressing the challenges of forced displacement, loss of documents, and destruction of social infrastructure. The transformation of social guarantees for these families goes beyond the financial dimension and increasingly acquires features of a national security issue related to the preservation of the nation's social potential.

The novelty of the research lies in substantiating the need to revise the paradigm of social protection under wartime conditions. The article proposes a comprehensive multi-level approach to reforming the sector, including procedural modernization through digitalization of status recognition and benefit allocation, material transformation via monetization of benefits when in-kind provision is impossible, and international legal harmonization through the implementation of European Union standards for the protection of the rights of temporarily displaced children.

Despite existing scholarly contributions, the issue of comprehensive transformation of social guarantees for families raising children during full-scale war remains insufficiently explored, which determines the relevance of this study.

Key words: social protection, orphans and children deprived of parental care, martial law, social guarantees, digitalization of social security, social security, monetization of social benefits, international standards for the protection of children's rights.

Науковий дискурс щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має глибоке доктринальне підґрунтя, що свідчить про сталій інтерес правничої спільноти до цієї проблематики. Основоположні аспекти функціонування організаційно-економічного механізму управлінської діяльності у цій сфері ґрунтовно висвітлені у працях Брича В. Я. та Миколок С. М., які у своїй

монографії акцентують увагу на регіональних особливостях та необхідності модернізації форм влаштування дітей [1]. Історико-правовий генезис інституту соціального захисту та еволюцію благодійності як його передумови глибоко проаналізували Мусіюк Т. В. [2], Сприндис С. І. та Протопопова Я. С. [3], проводячи паралелі між європейським досвідом та вітчизняними реаліями від княжої доби до сьогодення.

З початком збройної агресії проти України у 2014 році вектор наукових пошуків змістився в площину захисту дітей в умовах конфлікту. Зокрема, Ігнатенко К. В. розглядає соціальний захист кризь призму міждисциплінарного підходу, наголошуючи на ролі державних організацій на Сході України [4]. Проблематику захисту прав та законних інтересів дітей під час війни, зокрема в контексті міжнародного гуманітарного права та ювенальної превенції, детально досліджував Коваль І. [5]. Вагомий внесок у розуміння соціально-психологічних аспектів бездоглядності та феномену «дітей вулиці» як наслідку соціальних криз зробила Замуленко К. Д., фокусуючись на ціннісних орієнтаціях неповнолітніх [6].

Сучасні виклики повномасштабного вторгнення та правового режиму воєнного стану актуалізували дослідження Кузнецової М. Ю. та Імамгулієвої К. І., які проаналізували нормативні новації 2022–2024 років, зокрема питання евакуації та освітніх втрат [7]. Водночас, як слушно зауважують Пліско Є. та Тищенко В., діюча система пільг потребує не простого відтворення, а докорінної уніфікації та спрощення бюрократичних процедур [8].

Аналіз інституційної спроможності системи соціального захисту неможливий без ґрунтовної характеристики її нормативно-правового фонду. Законодавче поле, що регулює питання захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є багаторівневим і наразі проходить етап вимушеної трансформації, адаптуючись до екстремальних умов. Умовно нормативний масив можна структурувати на два блоки: фундаментальний, у який входять базові законодавчі акти, що визначають статус і гарантії та оперативного-антикризовий – нормативні акти, прийняті як реакція на виклики воєнного стану.

Основоположним актом, що закріплює обов'язок держави щодо утримання та виховання дітей-сиріт, безумовно є Конституція України (ст. 51, 52) [9]. Розвиток цих положень знайшов своє відображення у Законі України «Про охорону дитинства», який визначає систему заходів щодо забезпечення прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту та соціальний захист [10]. Однак своєрідною «конституцією» для поданої категорії є спеціальний Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [11]. Саме цей акт визначає правовий статус для дітей, що належать до досліджуваного сектору, встановлює пріоритетність сімейних форм виховання та гарантує перше робоче місце, житло та матеріальне забезпечення [11].

Фінансовий механізм підтримки прийомних сімей та опікунів базується на Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [12]. Роль цього акту є критичною, адже він регламентує порядок призначення та виплати допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування. Важливою складовою цього механізму є прив'язка розміру виплат до прожиткового мінімуму, що регулюється Законом України «Про прожитковий мінімум» [13]. Цей закон виступає економічним базисом, оскільки саме від встановленого ним стандарту залежать обсяги державної підтримки, які мають забезпечувати базові потреби дитини в умовах інфляційних процесів воєнного часу.

Окремою ланкою соціальних гарантій є пенсійне забезпечення у випадку втрати годувальника, що набуває особливого трагізму та актуальності в умовах сьогодення. Закон України «Про пенсійне забезпечення» [14] та Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [15] гарантують право на пенсію дітям, які втратили одного або обох батьків, забезпечуючи їм стабільне джерело доходу незалежно від інших видів допомоги. У випадках, коли батьки-військовослужбовці загинули під час виконання обов'язків, вступають у дію норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», які передбачають

підвищені соціальні гарантії для членів сімей загиблих захисників [16].

Проте, соціальний захист не обмежується лише виплатами. Якісний супровід сімей, що взяли на виховання дітей, регламентується наказом Мінсоцполітики «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування» [17]. Цей документ відіграє першопланову роль у профілактиці вторинного сирітства, визначаючи алгоритм дій соціальних працівників для адаптації дитини в новій родині.

Повномасштабне вторгнення було досить неочікуваною негативною подією, а тому вимагало від уряду миттєвої реакції на виклики, які у поодиноких випадках хоч і були передбачені у нормативно-правовому полі, але не могли бути прогнозованими правовим базисом у повному обсязі. Важливим антикризовим інструментом стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану», яка запровадила спрощену процедуру набуття статусу та влаштування дітей в умовах воєнного стану [18]. Цей акт дозволив: 1) тимчасово влаштовувати дітей, які залишилися без батьків, у сім'ї родичів або знайомих без довготривалих бюрократичних процедур; 2) надавати статус дитини-сироти навіть за відсутності оригіналів документів (наприклад, свідоцтв про смерть батьків), якщо отримання таких документів неможливе через бойові дії.

Також вагомим кроком стало розширення поняття постраждалої дитини. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», у яку було внесено зміни від 03.06.2023 р., дозволила надавати статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, не лише пораненим дітям, а й тим, хто зазнав психологічного насильства [19]. Зазначені редакційні роботи відкрили шлях до отримання додаткових реабілітаційних послуг та виплат.

З огляду на вищенаведене, нормативна база України демонструє своєрідний дуалізм: з одного боку, діє стале законодавство мирного часу, що забезпечує інституційну основу, з іншого – активно формується гнучке законодавство воєнного стану. Запропонована система працює безумовно цілісно та ефективно, однак, незважаючи на законодавчу оперативність та здатність до адаптації, на практиці виникає низка колізій та проблем реалізації цих норм, що потребує ретельного аналізу.

Правозастосовча практика в умовах воєнного стану відкрила низку системних дисфункцій вітчизняної моделі соціального захисту. Екстремальні умови стали своєрідним тестуванням, яке пролило світло на розрив між застарілими підходами до адміністрування та реальними потребами дітей і опікунів, а також на невідповідність багатьох механізмів сучасним європейським стандартам.

Першою і найбільш гострою проблемою є домінування інституційного догляду над сімейним, що в умовах війни створює додаткові загрози життю та здоров'ю дітей. Евакуація великих інтернатних закладів виявляється логістично надскладною та небезпечною, тоді як малі сімейні групи є значно мобільнішими. Зарубіжний досвід, зокрема країн Східної Європи, які проходили схожий шлях трансформації, вказує на необхідність деінституціалізації [1]. Як зазначають у своїх дослідженнях Сприндис С. І. та Протопопова Я. С., еволюція системи соціального захисту в європейських країнах відбувалася від неорганізованих заходів до удосконалених систем на рівні держави, де пріоритетом є дитина в родині, а не в закладі [3].

У цьому контексті слід згадати думку науковців Брича В. Я. та Миколук С. М., які акцентують увагу на тому, що в розвинених країнах (США, Велика Британія) фактично відсутні дитячі будинки у традиційному розу-

мінні. Натомість там функціонує розгалужена система професійних фостерних сімей (форма тимчасового влаштування дітей, що опинилися у важкій життєвій ситуації, з метою реабілітації, зміни ситуації у рідній сім'ї, а у разі неможливості – передачі на усиновлення) та невеликих групових будинків, де з дітьми працюють фахівці [1]. Для України впровадження такої моделі є необхідністю, оскільки вона дозволяє уникнути травматизації дитини так званим «колективним вихованням» і забезпечує індивідуальний підхід, що є основою ментального здоров'я зростаючої нації.

Другою вагомою проблемою є низька ефективність механізму фінансування та його територіальна приналежність. Чинна система часто фінансує «місця» та комунальні послуги закладів, а не реальні потреби конкретної дитини. У ситуації, коли місто/населений пункт опиняється в окупації або в зоні активних бойових дій, казначейські рахунки вимушено блокують, а соціальні служби припиняють роботу, отже, фактично зупиняється і фінансування. Водночас принцип «соціальна допомога переміщується за дитиною», який успішно реалізується в країнах ЄС, доводить свою економічну та соціальну ефективність [1; 20]. Наприклад, досвід Австрії із системою «SOS-дитячі містечка» демонструє, як цільове фінансування спрямовується на створення автономних спільнот, що дозволяє зберігати родинні зв'язки між братами та сестрами [1]. Відповідно до зазначеного вище, раціональним та справедливим буде вважатися перехід до адресної монетизації послуг, який дозволив би опікунам самостійно вирішувати нагальні проблеми, на кшталт оренди житла в безпечному регіоні замість очікування місця в державному гуртожитку.

Третім аспектом є бюрократична «зарегульованість» та «архівна пастка». Чинне законодавство, навіть з урахуванням спрощених процедур, значною мірою покладається на наявність справ на папері та рішень місцевих органів влади. Знищення архівів на окупованих територіях призводить до неможливості підтвердити статус дитини-сироти. Досліджуючи історичні аспекти, Мусіюк Т. В. зауважує, що розвиток цивілізованого суспільства визначається ставленням до дітей-сиріт [2]. У сучасному контексті це ставлення вимірюється здатністю держави надати послугу швидко і без зайвих «фізичних оригіналів документів». Цікавим є досвід Польщі, де, як зазначають дослідники, соціальна допомога надається у двох чітких формах: грошовій та натуральній, що дозволяє гнучко реагувати на потреби без зайвої бюрократії, а значну частину функцій беруть на себе недержавні організації [3]. Саме тому абсолютно виправданим і єдиним виходом для України із так званої «архівної пастки» є повна цифровізація даних (створення єдиних реєстрів у хмарі), що унеможливить втрату інформації щодо дитини.

Четверта проблема – криза натуральних пільг. Гарантовані державою пільги (безкоштовний проїзд, оздоровлення, харчування в школах) в умовах війни часто стають фікцією через впровадження дистанційного навчання та руйнування інфраструктури внаслідок глобальних світових викликів та збройної агресії на території України. Пліско Є. та Тіщенко В. слушно зауважують, що діюча система пільг потребує не простого відтворення, а докорінної уніфікації [8]. Європейська практика тяжіє до монетизації таких пільг, що надає опікунам фінансову автономію [20]. Це дозволяє дійти висновку про те, що заміна натуральних пільг на цільові грошові виплати є не лише економічно доцільною, а й більш справедливою в умовах нерівномірного доступу до послуг у різних регіонах нашої держави.

Нарешті п'ятою проблемою є соціально-психологічна дезадаптація. Як зазначає у своїх працях Замуленко К. Д., феномен «дітей вулиці» є наслідком соціальних криз, коли дитина втрачає орієнтири [6]. В умовах війни, коли діти втрачають батьків та звичне середовище існування, ризик поповнення лав бездоглядних дітей зростає у рази. Ігнатенко К. В. наголошує на важливості міждисциплінарного підходу та ролі державних організацій у превенції таких явищ [4], однак, варто зазначити, що без зміни підходів до фінансування та цифровізації послуг, державні органи не зможуть оперативно виявляти таких дітей серед маси внутрішньо переміщених осіб.

Підсумовуючи, відтворений аналіз проблематики підтверджує: внесення поверхневих змін до законодавчого фонду в умовах сьогодення вже недостатньо. Виявленими дисфункціями при проведенні даного аналізу стали архівна залежність, територіальна прив'язка фінансування, фіктивність натуральних пільг та домінування інституцій. Всі вони вимагають зміни самої архітектури соціального захисту. Таким чином, система потребує переходу від паперово-територіальної моделі до екстериторіально-цифрової, із запровадженням монетизації пільг як інструменту реальної підтримки сімей.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що система соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні, попри свою розгалуженість та спроби адаптації до умов воєнного стану, потребує докорінного реформування. Правовий режим воєнного стану виявив критичну залежність системи від паперового документообігу та територіальної прив'язки, що в умовах окупації та активних бойових дій призводить до порушення конституційних прав дітей.

З огляду на виявлені проблеми та проаналізований міжнародний досвід, необхідними до запропонування є наступні кроки модернізації системи.

По-перше, нагальною є цифрова трансформація процедур опіки. Необхідно створити Єдину цифрову особову справу дитини, що є можливим на базі платформи «Дія», яка б містила верифіковані дані про статус, майно та законних представників. Це дозволить реалізувати принцип екстериторіальності: опікун зможе отримати послугу в будь-якій точці України або консульстві за кордоном, незалежно від фізичного збереження паперових архівів на окупованих територіях.

По-друге, необхідний перехід до повної монетизації соціальних гарантій. Застаріла система натуральних пільг має бути замінена на цільові грошові виплати за реквізитами опікуна/дитини. Це забезпечить адресність допомоги, усуне корупційні ризики при державних закупівлях послуг та надасть сім'ям фінансову свободу у виборі найнеобхіднішого для дитини в конкретний момент часу.

По-третє, так як Україна проходить процес євроінтеграції, слід гармонізувати вітчизняне законодавство з європейським у частині деінституціалізації. Держава має законодавчо закріпити курс на поступове закриття великих інтернатних закладів на користь розвитку мережі патронатних сімей та малих групових будинків. При цьому принцип «соціальна допомога переміщується за дитиною» має стати абсолютним, тобто фінансування має виділятися не на утримання установи, а безпосередньо на забезпечення потреб конкретної дитини, де б вона не перебувала.

Реалізація запропонованих заходів дозволить трансформувати систему соціального захисту з реактивної у проактивну, яка гарантує безпеку та добробут дитини незалежно від будь-яких зовнішніх обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брич В. Я., Миколук С. М., Соціальний захист сиріт в Україні: монографія. Тернопіль: THEU, 2019. 200 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi80/0059686.pdf> (дата звернення: 13.10.2025).
2. Мусіюк Т. В. Становлення та розвиток інституту соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди "Право"*. 2023. № 38. С. 209–221. URL: [file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/14123-46602-1-SM%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/14123-46602-1-SM%20(2).pdf) (дата звернення: 13.10.2025).
3. Сприндис С. І., Протопопова Я. С. Становлення та розвиток системи соціального захисту дітей у деяких європейських країнах. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди "Право"*. 2023. № 38. С. 107–114. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/14103> (дата звернення: 13.10.2025).
4. Ігнатенко К. В. Соціальний захист дітей у міждисциплінарному підході. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2022. № 6 (354). С. 124–133. URL: <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9580/19.%20Ihnatenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 13.10.2025).
5. Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"*. 2023. Т. 10, № 38. С. 66–71. URL: <https://science.lpnu.ua/law/all-volumes-and-issues/volume-10-number-2-38-2023/protection-rights-and-legal-interests-children> (дата звернення: 15.10.2025).
6. Замуленко К. Д. Соціальний захист бездоглядних дітей в Україні. *Кваліфікаційна робота магістра. Запорізький національний університет*. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/12345/34571/%d0%97%d0%b0%d0%bc%d1%83%d0%bb%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 15.10.2025).
7. Кузнецова М. Ю., Імамгулієва К. І. Особливості соціального захисту дітей під час воєнного стану на території України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 75–79. URL: http://lsej.org.ua/9_2024/19.pdf (дата звернення: 15.10.2025).
8. Пліско Є., Тищенко В. Аналіз сучасного стану соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2022. Т. 2, № 17. С. 42–51. URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/article/view/259992/256359> (дата звернення: 16.10.2025).
9. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 16.10.2025).
10. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III: станом на 6 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 16.10.2025).
11. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV: станом на 12 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 16.10.2025).
12. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII: станом на 12 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text> (дата звернення: 18.10.2025).
13. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV: станом на 20 січ. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text> (дата звернення: 18.10.2025).
14. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 № 1788-XII: станом на 14 септ. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
15. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV: станом на 7 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
16. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII: станом на 22 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
17. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування: Наказ М-ва соц. політики України від 11.08.2017 № 1307: станом на 1 лип. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1089-17#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
18. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: Постанова Каб. Міністрів України від 22.03.2022 № 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-p#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
19. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: Постанова Каб. Міністрів України від 05.04.2017 № 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-p#ed20250903#Text> (дата звернення: 24.10.2025).
20. Бурлака О. Зарубіжний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і можливості його використання в Україні. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. С. 59–64. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/12.pdf> (дата звернення: 27.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/25>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАБУТТЯ ПРАВА НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ ІНОЗЕМЦЯМИ ТА ОСОБАМИ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

FEATURES OF LEGAL REGULATION OF THE ACQUISITION OF THE RIGHT TO A LAND PLOT BY FOREIGNERS AND STATELESS PERSONS

Покальчук М.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0003-3463-4098

Яковченко А.Д., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0004-0617-7146

У статті проведено комплексний аналіз правового регулювання набуття права власності на земельні ділянки іноземцями та особами без громадянства в Україні. Досліджено конституційні положення ст. 13, 14, 26 Конституції України, норми Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та статті Земельного кодексу України (78–81, 130), що визначають межі правосуб'єктності іноземців та іноземних юридичних осіб у земельних правовідносинах.

Звернено увагу на особливості набуття земель несільськогосподарського призначення та обмеження щодо земель сільськогосподарського призначення, зокрема обов'язкове відчуження отриманих у спадщину ділянок протягом року. Окремо проаналізовано позиції науковців щодо обмежень та можливостей іноземців, а також практичні аспекти застосування цих норм, включаючи судову практику щодо конфіскації земель у разі порушення строків відчуження.

Важливим елементом дослідження є розгляд інституту довірчої власності, запровадженого статтею 89-1 Земельного кодексу України, як одного з інноваційних механізмів розширення можливостей іноземних суб'єктів брати участь у земельних правовідносинах без порушення прямої заборони щодо набуття ними права власності на землі сільськогосподарського призначення. Показано, що довірча власність поєднує у собі риси речового права та забезпечувального інструменту, формуючи додаткові можливості для управління земельними ділянками та реалізації цивільно-правових відносин без зміни титулу власника.

У результаті дослідження зроблено відповідні висновки, відповідно до яких, сучасне законодавство забезпечує баланс між стратегічними інтересами держави та приватними правами іноземців, водночас відзначено потребу вдосконалення механізмів реалізації права власності, зокрема через впровадження державного викупу у разі неможливості відчуження земельних ділянок.

Ключові слова: право власності на землю, іноземці, особи без громадянства, земельні правовідносини, обмеження щодо земель, обмеження земельних прав, довірча власність, земельна політика України.

The article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of the acquisition of ownership rights to land plots by foreigners and stateless persons in Ukraine. The constitutional provisions of Articles 13, 14, 26 of the Constitution of Ukraine, the norms of the Law of Ukraine "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons" and articles of the Land Code of Ukraine (78–81, 130), which begin the boundaries of the legal personality of foreigners and foreign legal entities in land legal relations, are studied.

Attention is drawn to the peculiarities of the acquisition of non-agricultural lands and restrictions on agricultural lands, in particular, the mandatory alienation of inherited plots within a year. The positions of scientists on the restrictions and possibilities of foreigners, as well as practical aspects of the application of these norms, including judicial practice on the confiscation of lands in case of violation of the alienation terms, are separately analyzed.

An important element of the study is the consideration of the institution of trust property, introduced by Article 89-1 of the Land Code of Ukraine, as one of the innovative mechanisms for expanding the opportunities of foreign entities to participate in land legal relations without violating the direct prohibition on their obtaining ownership rights to agricultural land. It is shown that trust property is compensated by the features of property law and a security instrument, which forms additional opportunities for managing land plots and implementing civil law relations without changing the title of the owner.

As a result of the study, relevant conclusions were made, according to which modern legislation ensures a balance between the strategic interests of the state and the private rights of foreigners, while the need to improve the mechanisms for implementing property rights was noted, in particular through the introduction of state redemption under the condition of the impossibility of alienating land plots.

Key words: land ownership, foreigners, stateless persons, land legal relations, restrictions on land, restrictions on land rights, trust property, land policy of Ukraine.

Постановка проблеми. Особливості набуття права власності на землю іноземцями та особами без громадянства в Україні є однією з ключових проблем сучасного земельного права. Актуальність цього питання зумовлена не лише стратегічним значенням земельних ресурсів для економічного розвитку та продовольчої безпеки країни,

а й міжнародними зобов'язаннями держави щодо захисту прав іноземних суб'єктів. Сьогодні земля в Україні розглядається не тільки як економічний ресурс, а й як національне багатство, яке має стратегічне значення для розвитку аграрного сектору, забезпечення продовольчої безпеки та підтримки соціальної стабільності. Питання регулю-

вання прав іноземців на землю також набуває особливої важливості в умовах глобалізації та інтеграції України у світову економічну систему, оскільки воно визначає рамки інвестиційної діяльності та взаємодії з міжнародними партнерами. Не менш важливим є й аспект історичної спадщини: українські чорноземи завжди вважалися одними з найцінніших у світі, що зумовлює необхідність ретельного правового регулювання доступу до них для іноземців. Сучасна практика демонструє конфлікт інтересів між потребою держави контролювати критично важливі ресурси та забезпечувати рівноправність іноземних інвесторів у володінні земельними ділянками. Особлива складність полягає в регулюванні земель сільськогосподарського призначення, доступ до яких для іноземців обмежений, тоді як землі несільськогосподарського призначення можуть набуватися лише за певних умов. Законодавчі механізми, такі як обов'язкове відчуження земель, отриманих у спадок, або державний викуп, створюють практичні проблеми реалізації права власності іноземцями та вимагають чіткої правової визначеності. Проблеми, пов'язані з обмеженнями та правами іноземців, досліджували численні українські вчені, серед яких Коваленко Т. О., І. І. Каракаш, П. Ф. Кулинич, В. В. Носік, О. В. Павлюк, І. В. Озімок та інші. Їхні роботи охоплюють питання обмежень права власності на землю для іноземців, механізми набуття земельної власності та потенційні перспективи зміни законодавства, що свідчить про високий інтерес наукового середовища до проблеми та її значущість для розвитку правової системи України. Дослідження цих авторів дозволяють простежити еволюційний підхід до регулювання земельних відносин і визначити тенденції до поступового збалансування інтересів держави, громадян та іноземних інвесторів. Таким чином, проблема полягає у пошуку оптимального балансу між захистом національних інтересів та гарантуванням приватних прав іноземців, що потребує детального аналізу законодавства, судової практики та наукових підходів до регулювання земельних відносин в Україні.

Метою дослідження є комплексний аналіз правових засад набуття права власності на земельні ділянки іноземцями та особами без громадянства в Україні, визначення меж їх правосуб'єктності, виявлення проблем та дискусій у законодавстві та науковій літературі, а також обґрунтування ефективних механізмів балансування приватних прав іноземців із стратегічними інтересами держави у сфері земельних відносин.

Основний виклад матеріалу. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р., іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими ж правами і несуть ті ж обов'язки, що й громадяни України [2]. А у ст. 26 Конституції України вказано, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України [4]. Водночас Закон передбачає, що певні винятки можливі лише за Конституцією, законами або міжнародними договорами України. Такий підхід демонструє прагнення законодавця забезпечити баланс між рівноправністю іноземців та захистом національних інтересів, що особливо важливо у питаннях, пов'язаних з земельними ресурсами. Положення Конституції України, зокрема статті 13 та 14, які встановлюють фундаментальні принципи власності на землю та природні ресурси. Згідно зі статтею 13, земля, її надра, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, а також природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу [4]. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах

Конституції. Кожний громадянин має право користуватися цими природними об'єктами відповідно до Закону, при цьому власність зобов'язує і не повинна використовуватися на шкоду людині та суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів власності, соціальну спрямованість економіки, а всі суб'єкти права власності рівні перед Законом. Стаття 14 підкреслює, що земля є основним національним багатством, перебуває під особливою охороною держави, а право власності на землю гарантується та реалізується виключно відповідно до закону громадянами, юридичними особами та державою [4]. Ці конституційні положення створюють правову основу, яка пояснює, чому держава встановлює певні обмеження для іноземців у набутті права власності на землю, особливо сільськогосподарського призначення. Вони підтверджують принцип стратегічної значущості земельних ресурсів для національної безпеки та розвитку держави. Одночасно вищезазначене підкреслює важливість чіткої системи правових механізмів, що забезпечують баланс між інтересами громадян України, іноземців та держави, а також гарантують ефективний контроль над використанням природних багатств.

Питання набуття права власності на землю іноземцями та особами без громадянства регламентується положеннями Земельного кодексу України, що встановлює правові засади володіння, користування та розпорядження земельними ділянками на території держави. Відповідно до статей 78–81 Земельного кодексу України, право власності на землю є конституційно гарантованим і може належати громадянам України, юридичним особам, територіальним громадам та державі. Згідно зі статтею 79 Земельного кодексу України, земельна ділянка розглядається як частина земної поверхні з визначеними межами та правами, на яку поширюється право власності, включно з поверхневим шаром, водними об'єктами, лісами та багаторічними насадженнями [1]. Стаття 80 Земельного кодексу України визначає суб'єктів права власності на землю: громадян та юридичних осіб – на землі приватної власності; територіальні громади – на землі комунальної власності; державу – на землі державної власності. Стаття 81 регламентує порядок набуття права власності громадянами, іноземцями та особами без громадянства. Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів та на земельні ділянки, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що їм належать на праві власності [1]. Отже, єдиною законною підставою для набуття іноземцем права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення є успадкування.

Відповідно до частини четвертої статті 81 Земельного кодексу України Придбання таких земель можливе шляхом цивільно-правових угод, викупу або прийняття у спадщину, тоді як землі сільськогосподарського призначення, отримані іноземцями у спадщину, протягом року підлягають відчуженню. У разі, якщо іноземні громадяни або особи без громадянства не відчужили такі земельні ділянки у визначений законом термін, це є підставою для припинення їхнього права власності відповідно до пункту «е» статті 140 Земельного кодексу України. Також стаття 145 Земельного кодексу України передбачає, що у випадку переходу права власності на земельну ділянку до особи, яка згідно із законом не може володіти нею, така ділянка має бути відчужена протягом одного року з моменту набуття права власності. Якщо ж цього не відбулося, відчуження здійснюється примусово на підставі судового рішення. Але на практиці виникають проблеми, коли іноземці не можуть продати такі земельні ділянки через відсутність покупців, що створює ризик втрати права власності без отримання компенсації. Для мінімізації цих ризиків у науковій та законодавчій літературі пропонується впровадження механізму викупу земель дер-

жавою за експертною оцінкою, що дозволяє збалансувати стратегічні інтереси держави та захист прав власників.

Як показує судова практика, укладення договору оренди земельної ділянки іноземцем протягом року після набуття її у спадщину не є нікчемним і не порушує публічний порядок, однак не відчуження земель сільськогосподарського призначення у встановлені строки є підставою для конфіскації таких ділянок у державну власність (постанова об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20.10.2025 у справі № 559/2900/23)[9]. Суд підкреслив, що конфіскація земель є законним механізмом захисту національних інтересів та публічного порядку, а її застосування тягне за собою припинення не лише права власності іноземця, а й усіх інших цивільних прав, зокрема права оренди. Такий підхід демонструє баланс між приватними правами іноземців і необхідністю охорони стратегічно важливих земель сільськогосподарського призначення, що є особливо цінним національним ресурсом. Таким чином, земельне законодавство України чітко регулює права іноземних осіб у сфері спадкування земель сільськогосподарського призначення та їхній обов'язок припинити право власності шляхом відчуження земельної ділянки протягом року після набуття у спадок.

У Земельному кодексі України правосуб'єктність іноземців та іноземних юридичних осіб врегульована з рядом обмежень. На думку В. В. Носіка, такі обмеження є конституційно обґрунтованими та обумовлені стратегічним значенням українських чорноземів, а також відповідають практикам інших держав [6, с. 220–221]. Як зазначає О. В. Павлюк, іноземні особи не можуть набувати у власність земельні ділянки водного фонду, залізничного, авіаційного та міського електротранспорту, а також землі оборони [8, с.226].

На відміну від вітчизняних суб'єктів права, які можуть набувати земельні ділянки у власність на всіх категоріях земель країни і на різноманітних підставах, іноземні суб'єкти права власності на земельні ділянки обмежуються категоріями земель, місцем розташування на них об'єктів нерухомості, цілями використання та умовами одержання. Питання набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення іноземцями та особами без громадянства регулюється, зокрема, статтею 130 Земельного кодексу України. Відповідно до цієї статті, право власності на такі земельні ділянки можуть набувати лише громадяни України, юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України з учасниками-громадянами України та/або державою, територіальні громади і держава. Іноземцям та особам без громадянства заборонено набувати частки у статутному капіталі, акції, паї, членство у юридичних особах, які є власниками земель сільськогосподарського призначення, крім випадків, прямо передбачених законом, наприклад, набуття банками у порядку звернення стягнення на земельні ділянки як предмет застави [1]. Сучасна редакція статті 130 Земельного кодексу України також передбачає потенційну можливість набуття іноземцями та юридичними особами, учасниками яких є іноземні громадяни, права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення лише за умови схвалення відповідного рішення на всеукраїнському референдумі. На сьогодні ж фактичним способом набуття таких земель для іноземців залишається спадкування, при якому ділянки підлягають обов'язковому відчуженню протягом року з моменту отримання права на спадщину (ст. 81, ч. 4; ст. 145, ч. 2 Земельного кодексу України). Як зауважує І. І. Каракаш, «діючий Земельний кодекс взагалі виключає можливість набуття сільськогосподарських земель у власність іноземними суб'єктами права. Це пояснюється тим, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, і її використання

іноземцями на підставі права власності не може здійснюватися всупереч інтересам громадян України та національної спільноти»[3]. Крім того, за ч. 5 ст. 22 Земельного кодексу України, землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Щодо питання розширення переліку земель, які можуть належати іноземцям, викликає дискусію. І. В. Озімок аналізує ст. 13 та 14 Конституції України і робить висновок, що лише громадяни України можуть набувати та реалізовувати право власності на землю[7, с. 50]. Проте В. В. Носік вважає, що Конституція не виключає можливості набуття іноземцями права власності, якщо це прямо передбачено законом [6, с. 497–498]. А П. Ф. Кулинич відзначає, що у рамках євроінтеграційних прагнень України рано чи пізно іноземні виробники сільськогосподарської продукції можуть отримати права, аналогічні українським [5, с. 224].

Окрім зазначено вище, Земельний кодекс України закріплює інститут довірчої власності, під яким варто розуміти особливу форму набуття та здійснення повноважень щодо земельної ділянки, що виникає у випадках, визначених законом або договором. У цьому контексті довірча власність виступає специфічною правовою конструкцією, яка поєднує елементи класичного права власності з інструментами забезпечення виконання зобов'язань. Особливості її правового режиму детально визначаються статтею 89-1 Земельного кодексу України, яка формує комплекс гарантій, обмежень і процедур, спрямованих на баланс інтересів довірчого власника та довірчого засновника. По-перше, відповідно до частини першої статті 89-1, у разі коли на підставі закону припиняється право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, довірчий власник набуває усі права та обов'язки, притаманні власнику земельної ділянки. Реалізація цих повноважень здійснюється з урахуванням положень як Земельного, так і Цивільного кодексів України. Такий підхід підкреслює, що довірчий власник тимчасово перебирає на себе функції власника, але його діяльність залишається обмеженою змістом правочину та законом. По-друге, законодавець визначає, що з моменту виникнення права довірчої власності (за умови припинення права власності в особи, яка передала ділянку) до довірчого власника автоматично переходить уся сукупність прав та обов'язків за чинними договорами щодо земельної ділянки – оренди, емфітевзису, суперфіцію та сервітуту. Такий механізм сприяє стабільності земельних правовідносин і запобігає порушенню інтересів третіх осіб.

Право довірчого власника передавати земельну ділянку у користування третім особам також має низку особливостей. Передача допускається виключно у формі оренди та лише у разі наявності відповідної умови в договорі про встановлення довірчої власності. При цьому строк оренди автоматично припиняється в момент звернення стягнення на земельну ділянку, а орендар позбавлений можливості проводити будівництво, здійснювати видобуток корисних копалин або проводити невідокремлювані поліпшення, які можуть завдати шкоди земельній ділянці. Аналогічні правила стосуються і встановлення довірчим власником сервітутів: такі обтяження припиняються у момент звернення стягнення.

Окрему групу норм становлять положення, що визначають дії, які довірчий власник не може виконувати без погодження із засновником довірчої власності. До них належать: поділ та об'єднання земельних ділянок, погодження проектної та технічної документації із землеустрою, ініціювання зміни цільового призначення земельної ділянки, а також відчуження ділянки у порядку викупу для суспільних потреб. Такі обмеження пояснюються тим, що довірча власність має забезпечувальний характер, тому фундаментальні зміни в статусі земельної ділянки потре-

бують згоди особи, для якої ця конструкція створюється як гарантія виконання зобов'язань. Окремо слід підкреслити, що довірча власність законодавчо не прирівнюється до відчуження земельної ділянки. Відтак на неї не поширюються ті самі правові обмеження, що існують щодо купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Саме тому застосування механізму довірчої власності значно розширює можливості учасників земельних правовідносин. Це у свою чергу дозволяє іноземцям або особам без громадянства мати вплив на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, не порушуючи прямої заборони на набуття такими особами права власності на сільськогосподарські землі. Вплив може проявлятися через реалізацію прав довірчого власника, отримання прав вимоги, механізми звернення стягнення або шляхом участі у договірних відносинах, що пов'язані з управлінням земельною ділянкою.

Отже, правове регулювання участі іноземців та осіб без громадянства у земельних відносинах України ґрунтується на принципі поєднання захисту національних інтересів із забезпеченням приватноправових гарантій. Встановлені Земельним кодексом України обмеження щодо набуття ними земель сільськогосподарського призначення доповнюються можливістю отримання таких земель у спадок та обов'язком їх подальшого відчуження. Окрім цього, важливу роль відіграє інститут довірчої власності, закріплений статтею 89-1 Земельного кодексу України.

Висновок. Набуття права власності на землю іноземцями та особами без громадянства в Україні є складним і багатограним правовим явищем, яке поєднує у собі питання національної безпеки, стратегічного розвитку аграрного сектору та міжнародних правових зобов'язань держави. Аналіз законодавчих положень, Конституції України та Земельного кодексу показує, що держава прагне забезпечити баланс між рівноправністю іноземців і захистом національних інтересів, обмежуючи доступ до земель сільськогосподарського призначення, водного

фонду, оборонних та транспортних об'єктів. Дослідження науковців підтверджують, що такі обмеження є конституційно обґрунтованими та відповідають практикам інших держав, які прагнуть зберегти контроль над критично важливими ресурсами. Важливим елементом цієї системи є закріплений у Земельному кодексі України інститут довірчої власності, що виступає особливою формою реалізації повноважень щодо земельної ділянки. Його правовий режим ґрунтується на поєднанні властивостей речового права з функцією забезпечення виконання зобов'язань. Стаття 89-1 Земельного кодексу України встановлює детальний механізм переходу прав та обов'язків до довірчого власника у разі припинення права власності довірчого засновника, а також визначає гарантії стабільності чинних земельних правовідносин. Таким чином, інструмент довірчої власності фактично створює додатковий правовий простір для участі іноземних суб'єктів у земельних відносинах, забезпечуючи баланс між інтересами держави, власника та третіх осіб. Набуття земель несільськогосподарського призначення іноземцями можливе на підставі цивільно-правових угод або спадкування, проте для земель сільськогосподарського призначення законодавство встановлює жорсткі обмеження, передбачає обов'язкове відчуження у разі успадкування та можливість державного викупу. Таким чином, сучасне законодавство забезпечує ефективний механізм захисту стратегічних інтересів держави, водночас дозволяючи реалізацію приватноправових можливостей суб'єктів права власності. Регулювання земельних відносин для іноземців демонструє прагнення України до збалансованої політики, яка поєднує захист національних ресурсів із стимулюванням інвестиційної та економічної діяльності. У перспективі, з розвитком міжнародної інтеграції та євроінтеграційних процесів, можливе уточнення законодавчих норм із метою створення більш гнучких механізмів набуття права власності на землю іноземцями, при цьому зберігаючи стратегічний контроль держави над ключовими ресурсами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Земельний кодекс України від 18.12.1990 року № 2768-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2768-14> (дата звернення 11.11.2025).
2. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 року № 3773-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3773-17> (дата звернення 11.11.2025).
3. Каракаш І.І. Набуття права власності на землю іноземними громадянами, іноземними юридичними особами та іноземними державами. Набуття і реалізація прав на землю в Україні: навч. посібн. Одеса: Юрид. літ-ра, 2016. 332с.
4. Конституція України : від 28.06.1996, № 254к/96-ВР : станом на 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 11.11.2025).
5. Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми. Монографія. – Київ: Норма права, 2021. – 308 с.
6. Носік В.В. Право власності Українського народу: монографія. – Київ: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
7. Озімок І.В. Суб'єкти конституційного права власності на землю: порівняльно-правова характеристика. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2019. № 4 (6). С. 42–54.
8. Павлюк О.В. Права на земельні ділянки іноземних фізичних та юридичних осіб в Україні: дис....доктора філософії: 081 «Право» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2023. – 274 с.
9. Постанова об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду : від 20.10.2025, № № 559/2900/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131130640> (дата звернення: 11.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА ОСНОВА УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ ВІД РУЙНУВАНЬ: НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

THE LEGAL FRAMEWORK FOR DEMOLITION WASTE MANAGEMENT: DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT

Трегуб О.А., к.ю.н.,
старший науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
orcid.org/0000-0003-0660-5783

Таран О.В., аспірант
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
orcid.org/0009-0004-6786-7503

Метою статті є обґрунтування пріоритетних напрямів удосконалення нормативно-правової основи управління відходами від руйнувань на основі оцінки її стану та ідентифікації ключових недоліків.

Конкретизовано проблеми і шляхи удосконалення порядку ведення обліку відходів від руйнувань. Виявлено недоліки затвердженої законодавством форми обліку цих відходів, а саме: використання недоречної термінології; відсутність можливості обліку відходів від руйнувань за місцем їх утворення; неврахування Національного переліку відходів; право вибору одиниці виміру відходів від руйнувань (тонни або кубічні метри), що сприяє розбіжностям у підрахунках їх обсягів. Аргументовано важливість правильного співвідношення загальних і спеціальних правил, які регламентують облік відходів від руйнувань. Наголошено на необхідності належної організації обліку місць тимчасового зберігання цих відходів.

Проаналізовано питання удосконалення порядку планування управління відходами від руйнувань на національному, регіональному та місцевому рівнях. Обґрунтовано, що управління відходами від руйнувань як специфічним видом відходів доцільно повною мірою інтегрувати в усі рівні системи планування починаючи із Національного плану управління відходами як основи реалізації державної політики у цій сфері. Уточнено, що для реалізації принципу органічної єдності планів потрібно активізувати правотворчу діяльність з метою відображення специфіки відходів від руйнувань у нормах Закону України «Про управління відходами», а також належного врахування цього аспекту у порядку розроблення регіональних і місцевих планів управління відходами.

Обґрунтовано положення щодо розвитку інституційної спроможності органів влади у сфері управління відходами від руйнувань. Аргументовано, що перекладання обов'язків з організації управління відходами від руйнувань на виконавчий орган сільської, селищної, міської ради (військову адміністрацію населеного пункту) не враховує його фінансової, організаційної, технічної та іншої спроможності розв'язувати це завдання. Конкретизовано окремі шляхи оптимізації центрального рівня інституційного забезпечення розвитку сфери управління відходами від руйнувань.

Ключові слова: відходи від руйнувань, управління, облік, планування, інституційна спроможність.

The main purpose of the paper is to substantiate priority directions for improving the legal framework for the management of demolition waste based on an assessment of its current state and the identification of key shortcomings.

The problems and ways to improve the procedure for recording demolition waste are specified. The paper identifies shortcomings of the form for recording such waste approved by legislation, namely: the use of inappropriate terminology; the lack of the possibility to record demolition waste at the place of its generation; failure to take into account the National List of Wastes; the right to choose the unit of measurement for demolition waste (tonnes or cubic metres), which contributes to discrepancies in calculating their volumes. The importance of correctly determining the relationship between general and special rules governing the recording of demolition waste is substantiated. The paper emphasizes the need for the proper organization of the accounting of temporary storage sites for such waste.

The paper also analyzes issues related to improving the procedure for planning the management of demolition waste at the national, regional and local levels. It is substantiated that the management of demolition waste as a specific type of waste should be fully integrated into all levels of the planning system, starting with the National Waste Management Plan as the basis for implementing state policy in this field. It is clarified that, in order to implement the principle of organic unity of plans, it is necessary to intensify law-making activities aimed at reflecting the specifics of demolition waste in the provisions of the Law of Ukraine «On Waste Management», as well as ensuring proper consideration of this aspect in the procedure for developing regional and local waste management plans.

Provisions concerning the development of the institutional capacity of public authorities in the field of demolition waste management are substantiated. It is argued that assigning responsibility for organizing the management of demolition waste to the executive body of a village, settlement or city council (or the military administration of a locality) fails to take into account its financial, organizational, technical, and other capacities to address this task. Specific ways to optimize the central level of institutional support for the development of the demolition waste management sector are outlined.

Key words: demolition waste, management, recording, planning, institutional capacity.

Постановка проблеми. Значні масштаби воєнних дій, збільшення їх інтенсивності, регулярні ракетно-дронові та бомбові удари вглиб українських територій, терористична та диверсійна діяльність ворожих формувань має наслідком руйнування або пошкодження багатьох будівель та споруд, об'єктів незавершеного будівництва і пов'язане

з цим утворення специфічного потоку відходів. На сьогоднішній день немає можливості визначити точну кількість відходів від руйнувань як за окремими регіонами, так і в масштабі всієї країни. У травні 2024 р. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – Міндовкілля) повідомляло про понад 607 тис. тонн цих

відходів за всіма регіонами України [1], тоді як Міністерство розвитку громад та територій України (далі – Мінрозвитку) у квітні цього ж року нарахувало 223,2 тис. тонн відходів від руйнувань [2]. Станом на листопад 2025 р. Мінрозвитку відзвітувало про майже 5,4 млн тонн цих відходів [3], тоді як у грудні Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України (далі – Мінекономіки) оцінило їх кількість у майже 6,5 млн тонн [4].

Хоча широкомасштабна збройна агресія триває вже майже чотири роки, формування державної політики у сфері управління відходами від руйнувань відбувається доволі повільно. Свідченням цьому є законодавство, яке до цього часу зазнає лише точкових і переважно малозначущих змін попри розроблення експертами ґрунтовних пропозицій, спрямованих на розвиток положень Закону України від 20.06.2022 р. № 2320-IX «Про управління відходами», постанови Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073 «Про затвердження Порядку управління відходами, що утворилися у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» (далі – Порядок управління відходами від руйнувань) та пов'язаних із ними нормативно-правових актів.

Зміни, обумовлені прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 964 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у сфері управління відходами», певною мірою позначилися лише на термінології Порядку управління відходами від руйнувань. Суто технічна заміна попередніх термінів новими, зокрема запозиченими із права ЄС, призвела до виникнення протиріч у системі операцій з управління відходами від руйнувань, компонування принципово відмінних операцій, неточного і нелогічного застосування європеїзованої термінології нового Закону України «Про управління відходами». Передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 964 зміни не усувають основні недоліки нормативно-правової основи управління відходами від руйнувань і не є реальним кроком назустріч праву Європейського Союзу [5, с. 76–77].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень демонструє зростання уваги науковців до юридичної проблематики управління відходами від руйнувань, що обумовлено як накопиченням великих обсягів цих відходів із початку повномасштабної війни, так і актуальністю питань, які потребують науково-практичного опрацювання.

Окремі аспекти правового забезпечення управління відходами від руйнувань розглядаються у працях Г. О. Блінової (аналізуються правові засади ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів) [6], О. В. Гафурової (досліджується стан правового забезпечення доступу до інформації про відходи, що утворюються унаслідок війни) [7], М. М. Потіпа (розглядаються проблеми правового регулювання використання відходів війни як ресурсу для відновлення України) [8], С. О. Синчанського (розробляються засади правового режиму відходів війни, що утворилися внаслідок воєнних дій) [9] та інших дослідників.

Водночас у представлених наукових працях не приділяється достатньої уваги питанням удосконалення порядку ведення обліку відходів від руйнувань, планування управління такими відходами, а також інституційної спроможності органів влади у цій сфері.

Метою статті є обґрунтування пріоритетних напрямів удосконалення нормативно-правової основи управління відходами від руйнувань на основі оцінки її стану та ідентифікації ключових недоліків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз статистичних та аналітичних даних, положень чинного

законодавства, наукових та інших джерел інформації з теми дослідження дає підстави виокремити такі пріоритетні напрями удосконалення нормативно-правової основи управління відходами від руйнувань, які складають основу модернізації відповідного законодавства.

1. *Удосконалення порядку ведення обліку відходів від руйнувань.* Здійснення зазначеного обліку створює необхідне інформаційне підґрунтя для формування та реалізації державної політики у сфері управління відходами від руйнувань. Облік відходів від руйнувань є екологічним за своєю природою і належить до ключових інструментів практичного втілення концепції сталого розвитку, адже виступає основою підготовки й ухвалення науково обґрунтованих рішень в екологічній сфері [10, с. 4, 17].

На теперішній час Порядок управління відходами від руйнувань покладає обов'язок щодо організації виявлення та обліку цих відходів на уповноважений орган в особі виконавчого органу сільської, селищної, міської ради або військової адміністрації населеного пункту. Як передбачено абз. 1 п. 7 зазначеного Порядку, облік відходів від руйнувань здійснюється *на місці їх утворення* (курсив наш. – О. Т., О. Т.) або на місцях тимчасового зберігання чи об'єктах оброблення відходів згідно зі спеціальною формою (додаток 2 до Порядку). Однак така форма є спрощеною і не інформативною порівняно із типовою формою обліку відходів, затвердженою наказом Міндовкілля від 26.11.2024 р. № 1534 «Про затвердження Порядку ведення державного обліку відходів та подання звітності та Типової форми обліку відходів». Форма подається як таблиця із п'ятьма графами: «Порядковий номер», «Назва компонентів відходів від руйнувань», «Одиниця виміру», «Обсяг» і «Місце розміщення (місце тимчасового зберігання відходів від руйнувань/інший об'єкт оброблення відходів)» [11]. Аналіз назв цих граф та доданих нижче приміток дозволяє виявити такі недоліки форми обліку відходів від руйнувань:

– використання поняття «місце розміщення» є недоречним, адже Закон України «Про управління відходами» виділяє лише такі види місць розміщення відходів, які *полігони і звалища*, тоді як під об'єктом оброблення відходів розуміється установка, споруда або інший об'єкт, що використовується для здійснення операцій з відновлення або видалення відходів [12];

– у супереч абз. 1 п. 7 Порядку форма не передбачає можливості обліку відходів від руйнувань за місцем їх утворення, хоча, як випливає з даних Мінекономіки, у низці областей взагалі відсутні місця тимчасового зберігання цих відходів, а відтак, відходи знаходяться за місцем утворення. Водночас якщо відсутність місць тимчасового зберігання відходів від руйнувань на території Закарпатської, Рівненської чи Чернівецької областей може бути обумовлена незначними обсягами відходів, що утворилися на їх території, то відсутність місць тимчасового зберігання на території Одеської чи Харківської областей, де навіть за даними Мінекономіки розміщено відповідно понад 146 та 135 тис. тонн відходів, найімовірніше обумовлена неналежним звітуванням обласних військових адміністрацій про створення місць тимчасового зберігання. Наприклад, у Волинській області для розміщення лише 443 тонн відходів створено 2 місця тимчасового зберігання, а у Кіровоградській області для розміщення лише 713 тонн – взагалі 16 місць [4];

– у форму заносяться назви компонентів відходів від руйнувань згідно з додатком 1 до постанови Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073, де закріплено Перелік компонентів відходів від руйнувань та можливі шляхи їх повторного використання у будівництві, промисловості будівельних матеріалів (виробництві будівельних виробів (продукції)). Однак для цілей обліку доцільно використовувати не цей Перелік, а Національний перелік відходів, затверджений постановою Кабінету Міністрів

України від 20.10.2023 р. № 1102. Національний перелік відходів включає 53 види відходів, що утворилися через пошкодження (руйнування) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків. Більшість позицій у двох наведених вище переліках є майже ідентичними, проте у Переліку компонентів відходів від руйнувань, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073, відсутні такі наведені у Національному переліку відходів види (компоненти) відходів від руйнувань, як відходи боєприпасів, піротехнічні відходи, інші відходи вибухових речовин, знищена військова техніка, пошкоджені транспортні засоби та ін. [13]. До того ж кожен вид відходів у їх Національному переліку має свій унікальний код, що значно полегшує їх класифікацію та облік. З огляду на це, під час ведення обліку та заповнення електронних форм обліку відходів мають використовуватися вид та код відходів згідно з Національним переліком відходів (п. 5 Порядку ведення державного обліку відходів та подання звітності, затвердженого наказом Міндовкільля від 26.11.2024 р. № 1534) [14];

– попри неточності та розбіжності у підрахунках обсягів відходів від руйнувань, під час заповнення форми їх обліку чинна редакція постанови Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073 усе ще допускає обрання одиниці виміру – тонн або кубічних метрів [11]. Водночас у типовій формі обліку відходів єдиною одиницею виміру їх обсягів є тонни [14]. При цьому якщо тверді побутові відходи під час збирання та перевезення здебільшого піддаються пресуванню у кубічні форми, обрахунок об'єму яких є цілком реальним, то відходи від руйнувань збираються та перевозяться переважно насипом. Більша їх частина не піддається пресуванню, тому достовірний підрахунок їх об'єму є просто неможливим.

Ще один аспект удосконалення порядку ведення обліку відходів від руйнувань полягає у правильному визначенні співвідношення загальних і спеціальних правил, які регламентують відповідний облік. У цьому контексті доцільно звернути увагу на суперечливі норми згаданого вище Порядку ведення державного обліку відходів та подання звітності. З одного боку, дія цього Порядку не поширюється на суб'єктів господарювання, що здійснюють операції з управління відходами від руйнувань, облік яких має здійснюватися на основі Порядку управління відходами від руйнувань (п. 2). З іншого боку, п. 4 Порядку ведення державного обліку відходів та подання звітності передбачає, що державний облік відходів ведеться Міндовкільля та ґрунтується окремо на інформації про відходи від руйнувань [14]. Проблема полягає в тому, що Порядок управління відходами від руйнувань чітко не визначає обов'язки суб'єктів господарювання щодо ведення обліку цих відходів під час їх перевезення та оброблення (відновлення або видалення), а спеціальні правила обліку відходів від руйнувань стосуються уповноважених органів. Крім того, Київська міська та обласні військові (державні) адміністрації мають подавати узагальнену за регіонами інформацію про відходи від руйнувань не до Мінекономіки як центрального органу виконавчої влади, який на сьогоднішній день забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління відходами [15], а до Мінрозвитку. Зазначене міністерство забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах благоустрою населених пунктів, житлово-комунального господарства, управління побутовими відходами, будівництва, нормування у будівництві, містобудування, просторового планування територій та архітектури, відновлення регіонів, територій та інфраструктури, що постраждали внаслідок російської збройної агресії [16].

Отже, удосконалення обліку відходів від руйнувань доцільно розпочати із чіткого визначення меж його регламентації спеціальними правилами Порядку управління

відходами від руйнувань з огляду на специфіку окремих операцій з цими відходами, зокрема первинного та остаточного розчищення і прибирання територій, розміщення відходів від руйнувань у спеціально створених місцях їх тимчасового зберігання. Решта операцій з управління відходами від руйнувань (відновлення, видалення та ін.) мало чим відрізняється від інших відходів, тому на цих стадіях управління облік відходів від руйнувань має здійснюватися суб'єктами господарювання на загальних засадах, установлених Порядком ведення державного обліку відходів та подання звітності.

Ще одним важливим питанням, що стосується обліку у сфері управління відходами від руйнувань, є належна організація обліку місць їх тимчасового зберігання як спеціально обладнаних або пристосованих земельних ділянок (майданчиків) для тимчасового (на період воєнного стану та одного року з дня його припинення або скасування) зберігання зазначених відходів до їх відновлення чи видалення [11]. Порядок управління відходами від руйнувань містить вимоги до організації та експлуатації цих об'єктів, але не передбачає їх окремого обліку. Підставою для такого обліку має стати норма п. 5 Порядку здійснення моніторингу місць утворення, зберігання та видалення відходів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.05.2025 р. № 551 (ще не набрала чинності), яка зобов'язує орган місцевого самоврядування вести облік місць тимчасового зберігання відходів від руйнувань, які розміщені в межах населених пунктів або за їх межами на землях комунальної власності. Однак відомості щодо цих місць будуть вноситися лише в обсязі, передбаченому формою обліку відходів від руйнувань [17]. Таких відомостей явно недостатньо для формування повноцінної бази даних про місцезнаходження, потужність та інші технічні характеристики місць тимчасового зберігання.

2. Удосконалення порядку планування управління відходами від руйнувань на національному, регіональному та місцевому рівнях. Як справедливо відзначають В. В. Дочинець та Т. І. Шуплат, правильне планування управління відходами від руйнувань виступає основним елементом у плануванні процесу відбудови та відновлення економіки України після війни [18, с. 15]. Водночас у попередніх дослідженнях було з'ясовано, що проблема управління відходами від руйнувань не знайшла належного відображення у документах планування національного рівня, до яких належать Національний план управління відходами до 2033 року та План заходів з реалізації Національного плану управління відходами на 2025–2033 роки, затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2024 р. № 1353-р. Питання управління цими відходами частково інтегровані до тематичних блоків Національного плану управління відходами, присвячених впливу війни на сектор управління відходами, а також відходам будівництва та знесення [19, с. 70–71]. Стан планування управління відходами від руйнувань у загальнодержавному масштабі створює проєкцію на плани нижчого рівня, оскільки регіональні плани управління відходами мають розроблятися на основі Національного плану і оновлюватися протягом шести місяців з дня внесення змін до останнього (ч. 5 ст. 50, ч. 4 ст. 51 Закону України «Про управління відходами»).

Планування управління відходами на території областей, міст Києва і Севастополя, Автономної Республіки Крим ґрунтується на нормах Порядку розроблення та затвердження регіональних планів управління відходами, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2023 р. № 667. Цей документ не містить деталізації щодо видів відходів [20]. Однак інформація щодо відходів від руйнувань має зазначатися окремо від відходів будівництва та знесення у розділі «Аналіз поточного стану системи управління відходами в регіоні» регіонального плану відповідно до абз. 9 п. 5 Вимог до

розділів проекту регіонального плану управління відходами, затверджених наказом Міндовкілля від 22.01.2024 р. № 81 [21]. На виконання цих Вимог підрозділи, присвячені відходам від руйнувань, включені до Регіонального плану управління відходами в Херсонській області до 2034 року [22], Регіонального плану управління відходами у місті Києві [23], проекту Регіонального плану управління відходами у Київській області до 2034 року [24] та інших регіональних планів. Як показує практика, виконання вимоги щодо опису поточного стану системи управління відходами від руйнувань може бути формальним і не сприяти якісному плануванню.

Так, у проекті Регіонального плану управління відходами у Київській області до 2034 року прямо відзначається відсутність достовірного обліку реальних обсягів відходів від руйнувань на території регіону, що ускладнює планування і контроль. У тексті плану містяться суперечливі дані щодо обсягів відходів від руйнувань та кількості місць їх тимчасового зберігання, розлогі цитування законодавства та загальна інформація щодо можливостей використання компонентів цих відходів без прямого зв'язку із плануванням. Як виливає із документа, на теперішній час не проектується і не будується жодного нового місця тимчасового зберігання відходів від руйнувань, а протягом 2030–2034 років заплановано створення 1 об'єкта інфраструктури для оброблення відходів будівництва та знесення (окремо для відходів від руйнувань не передбачено). Незважаючи на те, що на теперішній час такі об'єкти на території області згідно із Планом відсутні, до повторного використання, рециклінгу, іншого матеріального відновлення відходів будівництва і знесення, відходів від руйнувань на 2025 р. начебто підготовлені 50% від таких відходів. Водночас для реалізації заходів щодо відходів від руйнувань у Плані визначено необхідність фінансування у обсягах, які будуть визначені лише «на етапі проєктування» [24]. Отже, попри значний об'єм Плану (688 сторінок), йому вкрай бракує конкретизації.

На місцевому рівні планування регламентується Порядком розроблення, погодження та затвердження місцевих планів управління відходами, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 05.09.2023 р. № 947. Цим нормативно-правовим актом відходи від руйнувань не згадуються у переліку тих відходів, інформація за якими має зазначатися під час опису поточного стану управління відходами (є лише відходи будівництва та знесення у складі відходів промисловості) [25]. При цьому у Методичних рекомендаціях з розроблення місцевих планів управління відходами, затверджених наказом Міндовкілля від 15.03.2024 р. № 288, рекомендується враховувати відходи від руйнувань у підп. 2.2.3.3 п. 2.2.3 підрозділу 2.2 розділу II «Відходи будівництва та знесення» місцевого плану управління відходами щодо опису частини «Джерела утворення та обсяги відходів». Також у Методичних рекомендаціях наголошується на доцільності наведення інформації стосовно обсягів, складу та місць накопичення відходів від руйнувань або про зруйновані об'єкти інфраструктури, якщо на території громади наявні *значні* (курсив наш. – *О. Т., О. Т.*) обсяги цих відходів [26]. Словосполучення «значні обсяги» має оціночний характер і може із суб'єктивних міркувань використовуватися для неподання відповідної інформації у місцевих планах управління відходами.

У Місцевому плані управління відходами Тростянецької міської територіальної громади до 2030 року надається інформація про спеціально відведене місце тимчасового зберігання відходів від руйнувань, наводяться дані щодо їх вивезення за роками, наголошується на відсутності спеціалізованої інфраструктури і технічного забезпечення для ефективного управління цими відходами. У документі підкреслюється необхідність планування управління відходами від руйнувань із охо-

пленням інституційних, організаційних та технологічних аспектів цього процесу, а також конкретизації відповідної системи управління на рівні місцевого плану. Водночас наведені положення Місцевого плану управління відходами Тростянецької міської територіальної громади до 2030 року є здебільшого декларативними, оскільки у ньому не передбачено заходів щодо забезпечення ефективного управління відходами від руйнувань та планових кількісних показників їх виконання [27].

З огляду на викладене вище, управління відходами від руйнувань як специфічним видом відходів доцільно повною мірою інтегрувати в усі рівні системи планування починаючи із Національного плану управління відходами як основи реалізації державної політики у цій сфері. У цьому контексті велике значення матимуть системні зв'язки між різними ланками і формами планування зважаючи на вже доволі давно відомий у науці господарського права принцип органічної єдності планів [28, с. 76]. Цей принцип знайшов втілення у нормах ст. 50, 51 і 52 Закону України «Про управління відходами», які визначають плани вищого рівня як основу для розроблення планів нижчого рівня і вимагають узгодження усіх рівнів планування між собою [12]. Водночас для реалізації відповідного принципу потрібно активізувати правотворчу діяльність з метою відображення специфіки відходів від руйнувань у нормах Закону України «Про управління відходами», а також належного врахування цього аспекту у порядку розроблення регіональних і місцевих планів управління відходами.

3. *Розвиток інституційної спроможності органів влади у сфері управління відходами від руйнувань.* Система уповноважених органів влади у вищевказаній сфері за майже чотири роки повномасштабної війни продемонструвала свою інституційну слабкість і функціональну обмеженість. На етапі виникнення проблеми, пов'язаної з непередбачуваним утворенням відходів від руйнувань у різних регіонах країни (включаючи й регіони, віддалені від зони активних воєнних дій), колишнє Міндовкілля спільно з Мінрозвитку у 2022 р. розробили Порядок управління відходами від руйнувань, який був затверджений Урядом України. Цей нормативно-правовий акт готувався у прискореному режимі у відповідь на виклики й загрози, які невідомі більшості сучасних країн. Його початкова редакція фактично запустила *експериментальний проєкт* щодо розбудови системи управління новим видом відходів, тому не могла враховувати усіх соціально-економічних, екологічних, правових, інституційних, технічних та інших особливостей і змін, які виявилися уже під час реалізації цього проєкту. Однак настільки важливий для суспільства і держави нормативно-правовий акт після прийняття мав би виступати *об'єктом посиленої контрольної діяльності, яка за своєю суттю є правовим моніторингом*. Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX «Про правотворчу діяльність» розкриває зміст правового моніторингу як систематичної комплексної контрольної діяльності, спрямованої на відстеження, аналіз та оцінку ефективності реалізації прийнятих нормативно-правових актів з метою своєчасного усунення виявлених недоліків шляхом внесення змін, вжиття інформаційних, організаційних та інших заходів щодо забезпечення належного виконання нормативно-правових приписів [29]. Уведення в дію цього Закону відкладено на період після завершення воєнного стану (через один рік із дня припинення або скасування останнього), проте об'єктивна потреба у відстеженні ефективності прийнятих нормативно-правових актів для їх вдосконалення існує незалежно від цієї обставини. Незважаючи на «гострі» сигнали про дефектність і неефективність низки положень Порядку управління відходами від руйнувань, за більш ніж три роки з моменту прийняття так і не було здійснено його ревізії за формальним і змістовним критеріями.

У контексті забезпечення достатньої інституційної спроможності органів влади слід звернути увагу на те, що основний тягар відповідальності за організацію та координацію управління відходами від руйнувань зазначений вище Порядок покладає на виконавчий орган сільської, селищної, міської ради (військову адміністрацію населеного пункту) як так званий «уповноважений орган», тобто на місцевий рівень управління. Як визначено п. 5 Порядку управління відходами від руйнувань, організація здійснення операцій з управління відходами від руйнувань може забезпечуватися двома суб'єктами: власником або управителем об'єкта, унаслідок пошкодження (руйнування) якого утворилися відходи від руйнувань, або власником чи користувачем земельної ділянки, у межах якої зазначені відходи розміщені; уповноваженим органом (щодо відходів від руйнувань, що розміщені на вулицях і дорогах населених пунктів, дорогах та місцях загального користування). Водночас якщо встановити власника відходів від руйнувань неможливо або останній через технічні чи економічні причини не може самостійно здійснювати операції з управління цими відходами, відповідні обов'язки переходять до уповноваженого органу (абз. 3 п. 6, п. 9 Порядку управління відходами від руйнувань) [11]. Перекладання обов'язків з організації управління відходами від руйнувань на уповноважений орган здійснюється без урахування його фінансової, організаційної, технічної та іншої спроможності розв'язувати це завдання і забезпечувати виконання усіх вимог, визначених указаним вище Порядком та іншими нормативно-правовими актами. Слід відзначити, що до повноважень центральних органів виконавчої влади, із яких у Порядку управління відходами від руйнувань згадується лише Мінрозвитку, належить отримання від Київської військової та обласних військових адміністрацій узагальненої інформації про відходи від руйнувань навіть без перевірки її достовірності. Зокрема, наслідком цього є подання Київською обласною військовою адміністрацією до Мінрозвитку інформації про наявність на території області на початок грудня 2025 р. відходів від руйнувань у кількості 251,5 тис. тонн, тоді як за даними самої адміністрації та Мінекономіки таких відходів на початок грудня було вже 335,5 тис. тонн. [4; 30].

З огляду на це, можна передбачити, що саме недостатня інституційна спроможність органів влади є однією із головних причин незадовільного стану реалізації державної політики у сфері управління відходами від руйнувань у масштабі всієї країни.

Крім того, у цьому питанні необхідно також спиратися на конституційні основи правопорядку в Україні, відповідно до яких органи державної влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [31]. Законом України «Про управління відходами» (ст. 26) і Законом України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 30) до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад віднесено організацію управління відходами будівництва та знесення [12; 32]. Наведене повноваження не поширюється на відходи від руйнувань, оскільки юридично вони визнаються самостійним видом відходів із властивою йому специфікою правового регулювання.

Потребує оптимізації і центральний рівень інституційного забезпечення розвитку сфери управління відходами від руйнувань. До створення триєдиного Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України у липні 2025 р. основний обсяг повноважень у сфері управління відходами належав Міндовкілля. Попри певні спроби покращити правові та організаційні умови розв'язання проблеми відходів від руйнувань, діяльність цього Міністерства за відповідним напрямком не була комплексною і послідовною, тому не принесла очікуваних результатів.

Із створенням нового Мінекономіки і покладенням на нього функцій ліквідованого Міндовкілля виник ризик певного послаблення екологічної функції держави та «розчинення» переданих повноважень у сфері охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки в безпрецедентно великому обсязі інших повноважень. Присутність цього ризику відчувається й у сфері управління відходами від руйнувань, яка ще не встигла отримати оптимальну правову форму, а з нею інституційне і функціональне забезпечення, пропорційне масштабу та рівню складності проблеми. Під час реалізації новим Міністерством повноважень, що стосуються відходів від руйнувань, важливо не підмінити екологічний пріоритет у правовому регулюванні відносин у цій сфері суто економічним інтересом, а першорядну мету мінімізації впливу цих відходів на здоров'я людей і довкілля – метою освоєння їх сировинного потенціалу безвідносно до реальних екологічних наслідків такої діяльності. Орієнтація ж на принципи і цілі сталого розвитку у межах цього напрямку державної політики може принести синергетичний ефект та відчутні переваги від взаємодії ключових сфер суспільного життя (економічної та екологічної), зокрема у проєкції на усунення наслідків пошкодження і руйнування об'єктів інфраструктури, інших будівель та споруд через воєнні дії.

У рамках розбудови ефективної системи центральних органів виконавчої влади, що беруть участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері управління відходами від руйнувань, буде також доцільно однозначно визначити роль і межі повноважень Мінрозвитку. З одного боку, це Міністерство згадується у Порядку управління відходами від руйнувань як найвища ланка в системі обліку таких відходів. З іншого боку, ані Закон України «Про управління відходами» (ст. 22), ані Положення про Міністерство розвитку громад та територій України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2015 р. № 460 (у ред. постанови від 17.12.2022 р. № 1400) не конкретизують повноважень цього Міністерства, пов'язаних безпосередньо із відходами від руйнувань. У зв'язку з цим на контрасті з управлінням побутовими відходами компетенція Мінрозвитку в цій сфері залишається доволі розмитою.

С. О. Синчанський пропонує створити постійно діючий міжвідомчий орган (координаційний центр або робочу групу) при Кабінетові Міністрів України або Міндовкілля для координації фінансування, матеріально-технічного забезпечення і взаємодії органів влади у галузі збирання та оброблення відходів війни [9, с. 304]. Варто наголосити, що, як показує практика створення подібних інституцій в інших сферах державної політики (наприклад, Національного органу з питань протимінної діяльності або Міжвідомчої робочої групи з питань гуманітарного розмінування), створення міжвідомчих допоміжних і консультативно-дорадчих органів не гарантує підвищення ефективності формування і реалізації державної політики. Пріоритетним завданням має бути все ж підвищення інституційної спроможності системи центральних органів виконавчої влади, наділених реальними виконавчими повноваженнями.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє обґрунтувати пріоритетні напрями удосконалення нормативно-правової основи управління відходами від руйнувань як підґрунтя комплексної модернізації відповідного законодавства.

Першим напрямом є удосконалення порядку ведення обліку відходів від руйнувань, адже дані обліку є основою для формування та реалізації державної політики. Порядок управління відходами від руйнувань закріпив спрощені й неоднозначні правила обліку, які не сприяють створенню повної і достовірної інформації про відходи від руйнувань, пов'язані з ними об'єкти тощо. Окремої уваги

заслугує форма обліку відходів від руйнувань, яка не передбачає можливості обліку відходів від руйнувань за місцем їх утворення, допускає обрання одиниці їх виміру (тонн або кубічних метрів) та містить інші недоліки. Удосконалення обліку відходів від руйнувань має ґрунтуватися на ідеї чіткого визначення меж його регламентації спеціальними нормами Порядку управління відходами від руйнувань зважаючи на специфіку окремих операцій. Для решти операцій облік цих відходів доцільно вести за загальними правилами Порядку ведення державного обліку відходів та подання звітності.

Другий напрям передбачає удосконалення порядку планування управління відходами від руйнувань на національному, регіональному та місцевому рівнях. На всіх щаблях планування відходам від руйнувань не приділяється належної уваги. Попри наявність обов'язкових приписів, при підготовці регіональних планів поширеним є формальний підхід до опису стану системи управління відходами від руйнувань, що можна побачити на прикладі проекту Регіонального плану управління відходами у Київській області до 2034 року. Відображення інформації про відходи від руйнувань у місцевих планах управління відходами здійснюється на основі норм рекомендаційного характеру, які до того ж оперують оціночними поняттями. Це дає можливість розробникам місцевих планів ігнорувати відходи від руйнувань або зводити інформацію про них до декларативних положень. Зважаючи на це, існує потреба повної інтеграції управління відходами від руй-

нувань в усі рівні системи планування на основі принципу органічної єдності планів.

Третій напрям стосується розвитку інституційної спроможності органів влади у сфері управління відходами від руйнувань, оскільки за період повномасштабної війни система цих органів довела свою інституційну слабкість і функціональну обмеженість. Відмітною особливістю нинішньої моделі інституційного забезпечення є непропорційний і нерациональний розподіл обов'язків між різними рівнями управління, у межах якого основний тягар відповідальності за організацію та координацію управління відходами від руйнувань покладається на виконавчий орган сільської, селищної, міської ради (військову адміністрацію населеного пункту). До актуальних завдань за цим напрямом належить також оптимізація центрального рівня інституційного забезпечення розвитку сфери управління відходами від руйнувань, що пов'язана із такими аспектами: ризиками поглинення екологічних пріоритетів економічними інтересами у діяльності периферизованого Мінекономіки; недостатньою визначеністю ролі і меж повноважень Мінрозвитку у формуванні та реалізації державної політики у сфері управління відходами від руйнувань.

У подальших дослідженнях доцільно перейти до розгляду дозвільно-ліцензійних, інвестиційних та інших правових аспектів забезпечення екологічно безпечного та економічно ефективного управління відходами від руйнувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про надання публічної інформації: Лист Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 14.05.2024 № 24/24-05/778-24.
2. Про надання публічної інформації: Лист Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 19.04.2024 № 24/24-05/673-24.
3. Про надання публічної інформації: Лист Міністерства розвитку громад та територій України від 10.12.2025 № 10187/26/3БГ-25.
4. Щодо відходів руйнувань: Лист Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України від 15.12.2025 № 6301-06/87630-09.
5. Трегуб О.А. Поводження з відходами від руйнувань, що утворюються внаслідок воєнних дій: проблеми правового забезпечення (За матеріалами наукового повідомлення на засіданні Президії НАН України 10 липня 2024 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 9. С. 73–79. <https://doi.org/10.15407/visn2024.09.073>
6. Блінова Г.О. Правове регулювання ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів. *Нове українське право*. 2023. № 3. С. 62–67. <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.9>
7. Гафурова О.В., Новак Т.С. Інформація про відходи, що утворюються внаслідок війни: питання правового забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 79. Ч. 1. С. 349–355. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.58>
8. Потіп М.М. Правове регулювання використання відходів війни як ресурсу для відновлення України. *Нове українське право*. 2023. Вип. 3. С. 106–114. <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.15>
9. Синчанський С.О. Правовий режим відходів війни, що утворилися внаслідок воєнних дій в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 89. Ч. 2. 2025. С. 299–305. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.45>
10. Краснова Ю.А., Щиглов Є.О. Правове регулювання екологічного обліку в Україні: монографія. Київ: ЦП «Компринт», 2021. 256 с.
11. Про затвердження Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073. URL: <https://surl.li/japtaj>
12. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20>
13. Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 р. № 1102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2023-%D0%BF>
14. Про затвердження Порядку ведення державного обліку відходів та подання звітності та Типової форми обліку відходів: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 26.11.2024 р. № 1534. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-25>
15. Деякі питання Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2025 р. № 903. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-2025-%D0%BF>
16. Про затвердження Положення про Міністерство розвитку громад та територій України: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2015 р. № 460. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2015-%D0%BF>
17. Деякі питання здійснення моніторингу місць утворення, зберігання та видалення відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.05.2025 р. № 551. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-2025-%D0%BF>
18. Дочинець В.В., Шуплат Т.І. Проблематика та шляхи поведіння з відходами руйнування інфраструктури внаслідок військових дій в Україні. *Лісові пожежі в умовах війни*: збірник тез доповідей круглого столу (м. Львів, 24 травня 2024 р.). Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. С. 13–17.
19. Трегуб О.А. Планування управління відходами від руйнувань на національному рівні: стан і особливості. *Цілі сталого розвитку: проблеми і можливості досягнення в Україні та світі*: матеріали IX Всеукраїнської наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти та молодих вчених (м. Київ, 24 жовтня 2025 р.). Київ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. 2025. С. 69–72.
20. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження регіональних планів управління відходами: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2023 р. № 667. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2023-%D0%BF>
21. Про затвердження Вимог до розділів проекту регіонального плану управління відходами: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 22.01.2024 р. № 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0178-24>

22. Регіональний план управління відходами в Херсонській області до 2034 року. URL: <https://drive.google.com/file/d/1DCCa14AnpRCBIg143vDTUjRtrjqA-prX/view>
23. Регіональний план управління відходами у місті Києві. URL: <https://bit.ly/3MXL3Q7>
24. Проект Регіонального плану управління відходами у Київській області до 2034 року. URL: <https://ecology.koda.gov.ua/pages/novyny-i-anonsy/a13.pdf>
25. Про затвердження Порядку розроблення, погодження та затвердження місцевих планів управління відходами: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.09.2023 р. № 947. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2023-%D0%BF>
26. Про затвердження Методичних рекомендацій з розроблення місцевих планів управління відходами: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 15.03.2024 р. № 288. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0288926-24>
27. Місцевий план управління відходами Троянецької міської територіальної громади до 2030 року. URL: <https://bit.ly/4p9QhWg>
28. Подцерковний О.П., Савук І.П. Правові принципи планування господарської діяльності в Україні. *Правова держава*. 2005. № 8. С. 72–77.
29. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354– IX. URL: <https://surl.li/tdqhtu>
30. Про розгляд запиту на інформацію: Лист Департаменту екології та природних ресурсів Київської обласної військової адміністрації від 22.12.2025 №3205-28.06.1-2025.
31. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://bit.ly/4siPWDO>
32. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://bit.ly/4qwl4hn>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9:347.97

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/27>

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗДІЙСНЕННЯ ПРИСКОРЕНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ТА ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ

PROCEDURAL PROCEDURE FOR IMPLEMENTING EXPEDITED PROCEEDINGS IN CASES RELATED TO THE ELECTION PROCESS AND THE REFERENDUM PROCESS

Буханевич О.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
orcid.org/0000-0001-6397-0715

Панчук О.О., аспірант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
orcid.org/0009-0003-3144-9708

В науковій статті авторський колектив провів наукове дослідження процесуального порядку здійснення прискореного провадження у справах, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму. У науковій статті вказано, що спір, що пов'язаний з виборчим процесом та процесом референдуму – це публічно-правовий спір, що стосується порушень законодавства про вибори та референдум з боку суб'єктів виборчого процесу (виборців, кандидатів, спостерігачів), інших осіб, які здійснюють організаційне та інформаційне забезпечення виборчого процесу (до останніх можемо віднести виборчі комісії, ініціативні групи, їх представники, ЗМІ, тощо). Спір, що пов'язаний з виборчим процесом та процесом референдуму, виникає в процесі виборчого процесу або процесу референдуму, а завершується з моменту його вирішення адміністративним судом. При цьому, частина виборчих спорів стосується оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів виборчого процесу, вчинених не до голосування, а під час голосування, тому вони в принципі можуть бути завершені вже після оприлюднення результатів виборів, референдуму (особливо якщо суб'єктами, рішення, дії чи бездіяльність яких оскаржуються є не виборчі комісії, а наприклад ЗМІ чи окремі юридичні особи, задіяні у виборчому процесі). Ознаками таких спорів є: їх обмеженість в часі, що означає звернення до адміністративного суду та вирішення спору судом щодо порушень, що відбулися до голосування, саме у ті строки, що забезпечують вирішення цього спору до закінчення голосування на виборах, референдумі, наявність прив'язки до конкретної дати – дати голосування; особливості у інстанційній та територіальній адміністративній юрисдикції; вирішення спору у прискореному провадженні, тобто у строки, прив'язані до фактичної події – дня голосування на виборах чи референдуму; відповідачами у цій категорії справ не завжди є суб'єкти владних повноважень, а й інші особи, залучені до виборчого процесу (процесу референдуму) – як безпосередні учасники (кандидати, спостерігачі, політичні партії), так і суб'єкти, що залучені до організаційного чи інформаційного забезпечення виборчого процесу (ініціативні групи, виборчі комісії, ЗМІ тощо).

Ключові слова: адміністративне судочинство, прискорені провадження, письмове провадження, спрощене позовне провадження, виборчі спори, суб'єкт виборчого процесу, вибори, референдум.

In the scientific article, the authors conducted a scientific study of the procedural order for implementing expedited proceedings in cases related to the electoral process and the referendum process. The scientific article indicates that a dispute related to the electoral process and the referendum process is a public-law dispute concerning violations of the legislation on elections and referendums by the subjects of the electoral process (voters, candidates, observers), other persons who carry out organizational and information support of the electoral process (the latter include election commissions, initiative groups, their representatives, media, etc.). A dispute related to the electoral process and the referendum process arises during the electoral process or the referendum process and is concluded from the moment of its resolution by an administrative court. At the same time, some electoral disputes concern the appeal of decisions, actions or inaction of subjects of the electoral process committed not before the vote, but during the vote, therefore, in principle, they can be completed after the publication of the results of the election or referendum (especially if the subjects whose decisions, actions or inaction are being appealed are not election commissions, but, for example, the media or individual legal entities involved in the electoral process). The features of such disputes are: their time limitation, which means an appeal to the administrative court and the resolution of the dispute by the court regarding violations that occurred before the vote, precisely within the time limits that ensure the resolution of this dispute before the end of voting in the election or referendum, the presence of a link to a specific date – the date of voting; features in instance and territorial administrative jurisdiction; resolution of the dispute in expedited proceedings, i.e. within the time limits tied to the actual event – the day of voting in the election or referendum; The defendants in this category of cases are not always the subjects of power, but also other persons involved in the electoral process (referendum process) – both direct participants (candidates, observers, political parties), and subjects involved in the organizational or informational support of the electoral process (initiative groups, election commissions, media, etc.).

Key words: administrative proceedings, expedited proceedings, written proceedings, simplified claim proceedings, election disputes, subject of the election process, elections, referendum.

Актуальність теми. Судово-правова реформа, істотне оновлення цивільного процесуального, господарського процесуального та адміністративного процесуального законодавства у контексті її проведення зумовило впровадження нових підходів до урегулювання процесуального порядку вирішення публічно-правових спорів у адміністративному судочинстві. Одним із нововведень стало широке впровадження поруч із загальним порядком вирішення адміністративних справ із використанням широкого числа стадій та процесуальних процедур інших форм адміністративного судочинства, що навпаки спрямовувалися на зменшення числа окремих стадій та процедур, що недоцільно застосовувати у зв'язку із тим, що відповідна адміністративна справа не є складною і може бути вирішена більш швидко, без зайвих формальностей, в тому числі без проведення попереднього судового засідання або навіть – судового засідання за участю сторін, інших учасників справи. Запровадження таких адміністративно-правових інститутів як спрощене, письмове провадження, типова та зразкова справа, термінова адміністративна справа дозволило швидше вирішувати однотипні адміністративні справи з однаковими підставами та предметом позову або справи незначної складності, вирішення яких є можливим лише через аналіз судом заяв про суті справи та письмових доказів, поданих сторонами без застосування інших засобів доказування, залучення сторін, свідків, експертів до участі у судовому засіданні. Істотні зміни відбулися й в процесуальному порядку вирішення адміністративних справ у спорах, що виникають із процесу виборів (виборчих спорів) та референдуму. На жаль, питання процесуального порядку здійснення прискореного провадження у справах, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму, ще не отримало достатньої уваги в адміністративно-правовій доктрині, що робить цю тему актуальною для подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема прискорених проваджень та інших форм адміністративного судочинства досліджувалася рядом науковців, таких як К. П. Владовська, П. В. Вовк, Р. О. Гаврік, Г. І. Гембара, Ю. А. Дорохіна, І. В. Завальнюк, Я. Л. Коломієць, Д. В. Кузнецов, А. А. Куйбіда, Є. А. Палій, О. С. Ткачук, А. О. Черникова, однак вони не торкалися питань вирішення окремих категорій справ у прискореному провадженні. Окремі питання здійснення провадження у справах щодо законодавства про вибори та референдум досліджені такими вченими, як Н. В. Глушенко, Н. С. Горобець, С. В. Ківалов, А. Ю. Кожевников, О. В. Скочиляс-Павлів, В. А. Стукаленко, К. А. Сьох, В. А. Шевчук та інші. На жаль, ці вчені зосереджувалися лише на питанні правової природи виборчих спорів і недостатньо дослідили саме процесуальний аспект їх вирішення.

Метою статті є наукове дослідження процесуального порядку здійснення прискореного провадження у справах, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України юрисдикція адміністративних судів поширюється на такий вид публічно-правових спорів, як спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму [1]. Можливість вирішення останніх в суді впливає із положень ст. 63 Виборчого кодексу України та ст. 123 Закону України «Про всеукраїнський референдум», відповідно до яких рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, з ініціюванням всеукраїнського референдуму, процесом всеукраїнського референдуму можуть бути оскаржені до відповідної комісії або до суду. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності, пов'язаних із процесом всеукраїнського референдуму, до суду, а також розгляд та вирішення справ судом здійснюються у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України [2; 3].

У адміністративно-правовій доктрині така категорія публічно-правових спорів розглядається як правовідносини, які виникають між суб'єктами і характеризуються суперечностями та порушеннями права громадян під час виборчого процесу чи референдуму і розв'язуються в судовому та адміністративному порядку [4, с. 193], як правовий конфлікт, який розв'язується в судовому або адміністративному порядку, якщо на це немає заборони, за зверненням спеціально установлених законодавством суб'єктів, який виник під час виборчого процесу чи процесу референдуму і пов'язаний з порушенням виборчого законодавства суб'єктами, що відповідно до законодавства можуть нести відповідальність за це порушення [5, с. 23], як публічно-правові спори, підґрунтям яких є невідповідність суперечності між суб'єктами матеріальних та (або) процесуальних правовідносин щодо питань забезпечення реалізації виборчих прав, переданий для розгляду та вирішення юрисдикційному органу [6, с. 122], як справа адміністративної юрисдикції за позовом суб'єктів виборчого процесу з приводу порушення їхніх прав, свобод та інтересів під час призначення, підготовки й проведення виборів [7, с. 17]. На нашу думку, спір, що пов'язаний з виборчим процесом та процесом референдуму – це публічно-правовий спір, що стосується порушень законодавства про вибори та референдум з боку суб'єктів виборчого процесу (виборців, кандидатів, спостерігачів), інших осіб, які здійснюють організаційне та інформаційне забезпечення виборчого процесу (до останніх можемо віднести виборчі комісії, ініціативні групи, їх представники, ЗМІ, тощо). В той же час, можемо розгля

Як зазначає О. В. Скочиляс-Павлів, виборчі спори характеризуються такими особливостями: а) пов'язаність з інтересами всього суспільства, з політичними правами щодо участі у виборах та референдумах, з реалізацією інститутів прямої представницької демократії; б) обмеженість у часі, а саме виборчий спір виникає з моменту початку виборчого процесу і завершується оприлюдненням результатів виборів; в) є терміновими адміністративними справами, а тому мають особливості порівняно із іншими публічно-правовими спорами щодо повідомлення учасників справи про дату, час та місце розгляду справи, подання заяв по суті справи, обчислення процесуальних строків, проголошення та вручення судових рішень, апеляційного та касаційного оскарження; г) наявність особливостей щодо підсудності, суб'єктного складу, строків звернення до суду, складу суду при вирішенні справи, сплати судового збору, судових рішень за наслідками розгляду справ, здійснення представництва [8, с. 175]. Не можемо повністю погодитися із науковцем щодо визначення ряду ознак виборчого спору. Так, виборчий спір хоч і виникає в процесі виборчого процесу або процесу референдуму, однак завершується не з моменту оприлюднення результату виборів, референдуму, а з моменту його вирішення адміністративним судом. При цьому, частина виборчих спорів стосується оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів виборчого процесу, вчинених не до голосування, а під час голосування, тому вони в принципі можуть бути завершені вже після оприлюднення результатів виборів, референдуму (особливо якщо суб'єктами, рішення, дії чи бездіяльність яких оскаржуються є не виборчі комісії, а наприклад ЗМІ чи окремі юридичні особи, задіяні у виборчому процесі. Крім того, ознака «обмеженість в часі» стосується передусім можливості звернення до адміністративного суду та вирішення спору судом щодо порушень, що відбулися до голосування, саме у ті строки, що забезпечують вирішення цього спору до закінчення голосування на виборах, референдумі. При цьому, ця прив'язка до конкретної дати стосується лише виборчих спорів, а також справ, пов'язаних з реалізацією свободи мирних зібрань. Інші термінові адміністративні справи вирішуються у скорочені процесуальні строки, підставою

для відкриття провадження у справі також є подання адміністративного позову у скорочені строки, однак прив'язки до певного терміну, настання якого зумовлює позбавлення права на звернення до адміністративного суду та вирішення справи судом немає.

Важливою рисою спорів, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму є особливості у інстанційній та територіальній адміністративній юрисдикції. Як зазначає В. А. Стукаленко визначення такої юрисдикції залежить від статусу позивача у виборчому спорі та його позовних вимог [9, с. 39]. Зокрема, справи про оскарження рішень, дій чи бездіяльності дільничних виборчих комісій, дільничних комісій з референдуму, членів цих комісій, про уточнення списку виборців, щодо дій чи бездіяльності суб'єктів у сфері медіа, підприємств, установ, організацій, їх посадових та службових осіб, творчих працівників суб'єктів у сфері медіа, що порушують законодавство про вибори та референдум, про оскарження дій чи бездіяльності кандидата у депутати сільської, селищної ради, кандидатів на посаду сільського, селищного голови, їхніх довірених осіб є підсудними місцевим загальним судам як адміністративним судам. Спеціалізованому апеляційному адміністративному суду як суду першої інстанції підсудні справи про оскарження рішень, дій чи бездіяльності ЦВК, членів цієї комісії (крім рішень щодо встановлення результатів виборів чи всеукраїнського референдуму, що підсудні Верховному Суду), про оскарження дій кандидатів на пост Президента України, їхніх довірених осіб; Спеціалізованому окружному адміністративному суду – справи щодо оскарження дій та бездіяльності ініціативних груп всеукраїнського референдуму, члена ініціативної групи всеукраїнського референдуму, що порушують законодавство про вибори чи референдум. Інші справи, пов'язані з виборчим процесом та процесом референдуму розглядаються окружними адміністративними судами. Судами апеляційної інстанції у справах, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму є апеляційні адміністративні суди – щодо рішень місцевих загальних та окружних адміністративних судів, ухвалених у таких справах; Верховний Суд – щодо рішень апеляційних адміністративних судів, Спеціалізований апеляційний адміністративний суд – щодо рішень Спеціалізованого окружного адміністративного суду, Велика палата Верховного Суду – щодо рішень Верховного Суду, прийнятого у виборчому спорі [1].

Перелік адміністративних справ, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму міститься у ст. ст. 273–279 Кодексу адміністративного судочинства України. До таких справ відносяться справи про: щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій; про уточнення списку виборців; щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності органів публічної адміністрації, ЗМІ, окремих суб'єктів виборчого процесу, які порушують законодавство про вибори та референдум [1]. У адміністративно-правовій доктрині виділяється дещо інша класифікація спорів, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму: спір щодо обмежень на виборче право,

щодо реалізації пасивного виборчого права, щодо висунення та реєстрації кандидатів, щодо передвиборної агітації, щодо підведення підсумків голосування та визначення результатів, щодо оскарження рішень, дій (або бездіяльності) виборчих комісій, інших питань, що стосуються виборчого процесу, в тому числі щодо фінансування передвиборної кампанії [10, с. 605].

Додатково можемо визначити ще дві ознаки адміністративних справ, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму, не визначені в адміністративно-правовій доктрині: а) їх вирішення у прискореному провадженні, тобто у строки, прив'язані до фактичної події – дня голосування на виборах чи референдуму; б) відповідачами у цій категорії справ не завжди є суб'єкти владних повноважень, а й інші особи, залучені до виборчого процесу (процесу референдуму) – як безпосередні учасники (кандидати, спостерігачі, політичні партії), так і суб'єкти, що залучені до організаційного чи інформаційного забезпечення виборчого процесу (ініціативні групи, виборчі комісії, ЗМІ тощо).

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити, що спір, що пов'язаний з виборчим процесом та процесом референдуму – це публічно-правовий спір, що стосується порушень законодавства про вибори та референдум з боку суб'єктів виборчого процесу (виборців, кандидатів, спостерігачів), інших осіб, які здійснюють організаційне та інформаційне забезпечення виборчого процесу (до останніх можемо віднести виборчі комісії, ініціативні групи, їх представники, ЗМІ, тощо).

Спір, що пов'язаний з виборчим процесом та процесом референдуму, виникає в процесі виборчого процесу або процесу референдуму, а завершується з моменту його вирішення адміністративним судом. При цьому, частина виборчих спорів стосується оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів виборчого процесу, вчинених не до голосування, а під час голосування, тому вони в принципі можуть бути завершені вже після оприлюднення результатів виборів, референдуму (особливо якщо суб'єктами, рішення, дії чи бездіяльність яких оскаржуються є не виборчі комісії, а наприклад ЗМІ чи окремі юридичні особи, задіяні у виборчому процесі). Ознаками таких спорів є: їх обмеженість в часі, що означає звернення до адміністративного суду та вирішення спору судом щодо порушень, що відбулися до голосування, саме у ті строки, що забезпечують вирішення цього спору до закінчення голосування на виборах, референдумі, наявність прив'язки до конкретної дати – дати голосування; особливості у інстанційній та територіальній адміністративній юрисдикції; вирішення спору у прискореному провадженні, тобто у строки, прив'язані до фактичної події – дня голосування на виборах чи референдуму; відповідачами у цій категорії справ не завжди є суб'єкти владних повноважень, а й інші особи, залучені до виборчого процесу (процесу референдуму) – як безпосередні учасники (кандидати, спостерігачі, політичні партії), так і суб'єкти, що залучені до організаційного чи інформаційного забезпечення виборчого процесу (ініціативні групи, виборчі комісії, ЗМІ тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
2. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
3. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26 січня 2021 року № 1135-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
4. Сьох К. Механізми вирішення виборчих спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 192-197. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.35>.
5. Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
6. Стукаленко В. А. Актуальні питання розуміння виборчих спорів. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 119-123. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.30.132873>.

7. Ківалов С. В. Вибірчий спір як різновид публічно-правового спору. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. 10. С. 7-19. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1f1a5e70-d9a5-4634-8d7e-61a8eba24c49/content> (дата звернення: 23.12.2025).

8. Скочиляс-Павлів О. В. Вибірчі спори в адміністративному судочинстві України: поняття та особливості. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 173-180. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/02/173-_Skochylyas_Pavliv.pdf (дата звернення: 23.12.2025).

9. Стукаленко В. А. Актуальні питання предметної юрисдикції спорів, які пов'язані з виборами президента України. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія Правознавство*. 2018. Т. 23. Випуск 1(32). С. 35-41. DOI: 10.18524/2304-1587.2018.1(32).134153.

10. Кожевников А. Ю. Особливості провадження у справах щодо законодавства про вибори та референдум. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 604-607. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/140>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

СПОРТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ФРАНЦІЇ ТА ЛИТВИ ЯК ОБ'ЄКТ ДЛЯ ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ВРЯДУВАННЯ

SPORTS LEGISLATION OF FRANCE AND LITHUANIA AS A SUBJECT FOR ADOPTING BEST PRACTICES IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF GOVERNANCE MODELS

Вагін О.А., аспірант кафедри конституційного та адміністративного права

Запорізький національний університет

orcid.org/0009-0003-5241-4723

Статтю присвячено дослідженню спортивного законодавства Франції та Литви, а також виявленню правових механізмів, які можуть бути використані для реформування української системи законодавства у цій сфері. **Актуальність теми** обумовлена сучасним станом галузі фізичної культури і спорту в Україні, що характеризується глибокою інституційною кризою, спричиненою конфліктом між інерційною пострадянською адміністративною моделлю та вимогами глобального спортивного правопорядку (*lex sportiva*). В умовах стратегічного курсу на членство в ЄС, Україна стикається з необхідністю розв'язання численних правових колізій, серед яких протиріччя між національним суверенітетом та *lex sportiva*, а також особливості правового статусу спортивних федерацій. Дослідження досвіду Франції (як прикладу широкої кодифікації) та Литви (як прикладу пострадянської транзиції) є корисним для вироблення ефективної національної стратегії реформування цієї галузі.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного порівняльно-правового аналізу систем спортивного врядування Франції та Литви для виявлення оптимальних механізмів трансформації українського спортивного законодавства. Дослідження спрямоване на розробку конкретної «дорожньої карти» реформ, що сприятимуть децентралізації управління, забезпеченню реальної автономії спортивного руху та гармонізації національного права з європейськими стандартами.

Методологія дослідження базується на формально-догматичному та порівняльно-правовому аналізі.

У статті розкрито переваги французької системи, де спорт визначено як «публічну службу», що дозволяє державі делегувати частину повноважень федераціям на контрактній основі (*Convention d'objectifs*). Особливу увагу приділено французькому Досвіду кодифікації (*Code du Sport*) та діяльності Національного агентства спорту (ANS) як органу спільного врядування. Литовський досвід розглядається крізь призму трансформацій: інституційної нестабільності (часта зміна регуляторів) та фінансової вразливості через надмірну залежність від лотерейного бізнесу. В роботі проаналізовано специфічні інструменти контролю, такі як Єдина спортивна класифікація, та обґрунтовано необхідність переходу до європейської системи «подвійної кар'єри» (*double projet*) для атлетів.

Зроблено **висновок**, що існуюча модель спортивного врядування в Україні остаточно вичерпала свій ресурс, зумовлюючи нагальну потребу переходу до концепції «відповідальної автономії» через запровадження правових інститутів, які довели свою ефективність в інших країнах Європейського Союзу з урахуванням сучасних українських викликів.

Ключові слова: спортивне законодавство, Спортивний кодекс, автономія спортивних федерацій, публічне адміністрування, *lex sportiva*.

The article is devoted to the study of sports legislation in France and Lithuania, as well as the identification of legal mechanisms that can be utilized to reform the Ukrainian legislative system in this field. The **relevance** of the topic is determined by the current state of the physical culture and sports sector in Ukraine, which is characterized by a deep institutional crisis caused by the conflict between the inertial post-Soviet administrative model and the requirements of the global sports legal order (*lex sportiva*). In the context of the strategic course toward EU membership, Ukraine faces the need to resolve numerous legal collisions, including contradictions between national sovereignty and *lex sportiva*, as well as the specificities of the legal status of sports federations. Researching the experience of France (as an example of extensive codification) and Lithuania (as an example of post-Soviet transition) is beneficial for developing an effective national strategy for reforming this sector.

The **aim** of the research is to conduct a comprehensive comparative legal analysis of the sports governance systems in France and Lithuania to identify optimal mechanisms for transforming Ukrainian sports legislation. The study is aimed at developing a specific "roadmap" for reforms that will facilitate the decentralization of governance, ensure the real autonomy of the sports movement, and harmonize national law with European standards.

The research **methodology** is based on formal-dogmatic and comparative legal analysis.

The article reveals the advantages of the French system, where sport is defined as a "public service" (*mission de service public*), allowing the state to delegate certain powers to federations on a contractual basis (*Convention d'objectifs*). Particular attention is paid to the French experience of codification (*Code du Sport*) and the activities of the National Sports Agency (ANS) as a shared governance body. The Lithuanian experience is examined through the lens of transformations: institutional instability (frequent changes of regulators) and financial vulnerability due to excessive dependence on the lottery business. The work analyzes specific control instruments, such as the Unified Sports Classification System, and substantiates the need for a transition to the European "dual career" (*double projet*) system for athletes.

It is **concluded** that the existing model of sports governance in Ukraine has completely exhausted its potential, necessitating an urgent transition to the concept of "responsible autonomy" through the introduction of legal institutions that have proven their effectiveness in other European Union countries, while taking into account contemporary Ukrainian challenges.

Key words: sports legislation, Sports Code, autonomy of sports federations, public administration, *lex sportiva*.

Вступ. Сучасний етап розвитку української державності, що характеризується стратегічним курсом на повноправне членство в Європейському Союзі, вимагає докорінного переосмислення підходів до публічного адміністрування у всіх сферах суспільного життя, включаючи фізичну культуру і спорт. Українська спортивна система сьогодні перебуває

у стані глибокої інституційної та правової кризи. Цей стан виникає внаслідок накладання двох антагоністичних правових логік: інерційної пострадянської моделі адміністративного командування та імперативів глобального транснаціонального спортивного правопорядку (*lex sportiva*), що базується на принципах автономії та самоврядності.

У цьому контексті звернення до досвіду Франції та Литви видається найбільш релевантним для наукового аналізу та практичного застосування. Французька модель є еталоном кодифікованого державного інтервенціонізму, де висока роль держави гармонійно поєднується з повагою до автономії спортивного руху через чіткі законодавчі механізми делегування влади. Натомість Литва представляє унікальний приклад пострадянської транзиції, демонструючи як успіхи, так і системні помилки на шляху реформування спортивної сфери, що є критично важливим застереженням для України.

Метою цього дослідження є порівняльний аналіз цих систем для вироблення дорожньої карти реформ українського спортивного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Європейський спортивний простір не є гомогенним. Він складається з різноманітних національних моделей, що сформувалися під впливом історичних, культурних та політичних чинників. За класифікацією Жана Камі (Jean Camu), що міститься у звіті VOCASPORT, підготовленому у 2004 році на замовлення Європейської Комісії, виділяють чотири основні моделі: бюрократичну, місіонерську, підприємницьку та соціальну [10; 53]. Україна наразі застрягла у перехідному етапі, намагаючись відійти від бюрократичної (радянської) моделі, але не маючи сформованої інституційної бази для переходу до інших типів.

А. Лозовий справедливо зазначає, що головною перешкодою для реформування є збереження в спорті системи поглядів, притаманних радянській парадигмі управління, за якою спорт отримує повне фінансування від держави, втрачаючи свою автономію [2; 341]. Проблема української моделі полягає і у застарілому законодавстві. Разом з тим сучасне спортивне право характеризується плюралізмом джерел регулювання. Національне законодавство не є єдиним регулятором. Воно зазнає потужного впливу з боку *lex sportiva* – автономної системи норм, створеної Міжнародним олімпійським комітетом (МОК) та міжнародними спортивними федераціями. Взаємодія застарілої національної моделі спорту України з імперативами *lex sportiva* породжує численні колізії. Прикладом може слугувати ситуація, коли національні суди змушені розглядати спори, які за природою мали б належати до юрисдикції спортивного арбітражу, або коли держава змушена визнавати «національною» ту федерацію, яку визнає міжнародна структура, попри внутрішні критерії.

Французька модель: еталон кодифікації законодавства. Французька система організації спорту є унікальним прикладом того, як держава може зберігати стратегічний контроль над галуззю, не порушуючи принципів автономії громадського сектору. Основою цієї стабільності є високий рівень нормативної визначеності, забезпечений кодифікацією законодавства.

Франція – одна з небагатьох країн світу, що має кодифіковане спортивне законодавство. *Code du Sport* об'єднує всі законодавчі та регуляторні акти, що стосуються фізичної культури та спорту, у єдиний документ [6]. Це дозволяє усунути фрагментарність регулювання, яка є характерною для української правової системи. Кодекс чітко визначає, що фізична культура і спорт становлять загальний інтерес (*d'intérêt général*), а їх розвиток є місією публічної служби (*mission de service public*).

Е. Бейль хоча і вважає, що зміни, яких зазнала французька спортивна модель від початку сторіччя не містять трансформаційного характеру, але визнає, що навколо ідеї співрегулювання сформувався новий інституційний баланс, який у свою чергу призвів до впровадження багаторівневого та багатопольярного врядування [5].

Французька концепція докорінно відрізняється від українського підходу, де спорт часто розглядається лише як сфера дозвілля або інструмент міжнародного престижу. Визнання спорту публічною службою покладає на державу чіткі зобов'язання, але виконання цих зобов'язань здійснюється не напряму міністерством, а через делегування повноважень спортивному руху.

На відміну від української моделі, де статус «національної» федерації є розмитим і часто залежить від суб'єктивних рішень міністерства, Франція застосовує дворівневу систему визнання, яка забезпечує прозорість та підзвітність.

Застосування інституту делегування дозволяє Франції вирішити проблему правового статусу федерації, які залишаються приватними особами, але в чітко окреслених сферах діють як агенти держави. Це створює правову визначеність: коли федерація діє як організатор національного чемпіонату, вона підконтрольна адміністративному суду; коли вона діє як клубна асоціація – цивільному. В Україні ж ця межа стерта, що призводить до безвідповідальності.

У 2019 році Франція пішла шляхом радикальної трансформації моделі управління, створивши Національне агентство спорту (Agence Nationale du Sport – ANS). Ця реформа мала на меті відокремити стратегічну роль Міністерства спорту (формування політики, законодавства, етика) від операційної функції розподілу ресурсів та управління високими досягненнями. Ф. Санор зазначає, що у межах цієї нової моделі йдеться більше не про те, щоб формально адмініструвати (*administrer*) спортивні проекти, а про те, щоб здійснювати їхній менеджмент (*manager*) [9; 17]. (У французькому контексті «*administrer*» означає традиційний бюрократичний нагляд, що обмежується контролем регламентів та розподілом коштів. Натомість «*manager*» передбачає перехід до сервісної моделі партнерства, де держава забезпечує експертний супровід та гнучке управління ресурсами для досягнення конкретних результатів.)

Таблиця 1

Порівняння механізмів надання повноважень спортивним федераціям

Характеристика	Французька модель (Agrément & Délégation)	Українська модель (Статус «Національної»)
Базове визнання	Агреман (Agrément): підтверджує демократичність та прозорість федерації. Дає право на державні субсидії, але не владні повноваження.	Внесення до Реєстру: формальна реєстрація як ГО, часто без реальної перевірки демократичності процедур.
Ексклюзивні права	Делегування (Délégation): надається лише одній федерації з виду спорту указом Міністра. Передає частину суверенітету держави (організація чемпіонатів, титули).	Статус «Національної»: надається на конкурсних засадах. Змішує фінансову підтримку з владними повноваженнями без чіткого розмежування.
Правова природа актів	Рішення делегованої федерації (календар, регламент) є адміністративними актами і підлягають оскарженню в адміністративному суді.	Статус рішень федерації є невизначеним (приватні акти), що унеможливорює судовий захист прав спортсменів.
Контроль	Контракт про цілі (Convention d'objectifs): чіткі KPI в обмін на ресурси. Партнерські відносини.	Договір про співпрацю: договір приєднання (de facto), що закріплює фінансову залежність і підпорядкування. ¹

ANS базується на унікальному принципі спільного управління (*gouvernance partagée*), який об'єднує чотирьох ключових стейкхолдерів:

1. держава (30% голосів);
2. спортивний рух (CNOSF/CPSF) (30% голосів);
3. органи місцевого самоврядування (30% голосів);
4. економічні партнери (бізнес) (10% голосів).

Ця модель є надзвичайно актуальною для України, де система прийняття рішень залишається суворо вертикальною та монополізованою центральним органом виконавчої влади. Залучення регіонів та бізнесу до управління агентством дозволяє децентралізувати фінансування та зробити його більш прозорим.

Французька модель вирізняється глибокою інтеграцією спорту та освіти. Система «подвійної кар'єри» (*double projet*) гарантується державою через мережу закладів INSEP (Національний інститут спорту, експертизи та ефективності) та регіональних центрів CREPS. На відміну від української системи ДЮСШ та інтернатів, які часто існують паралельно із загальною освітою, французька система інтегрує тренувальний процес у навчальні програми. Статус «спортсмена високого рівня» (*Sportif de Haut Niveau*) надає законодавчі гарантії щодо адаптованого графіку навчання, збереження місця роботи у державному секторі та пенсійного забезпечення. Це запобігає соціальній маргіналізації атлетів після завершення кар'єри, що є поширеною проблемою в пострадянських країнах.

Литовська модель: досвід та ризики пострадянської транзиції. Аналіз досвіду Литовської Республіки є критично важливим для України, оскільки ця країна пройшла шлях від радянської системи організації спорту до членства в ЄС, зіткнувшись із викликами, ідентичними українським. Литовський кейс демонструє ризики непослідовних реформ та інституційної нестабільності.

Історія управління спортом у незалежній Литві характеризується постійним пошуком оптимальної інституційної форми, що часто призводило до втрати спадкоємності політики.

– **1990–2019:** функціонування Департаменту фізичної культури та спорту (KKSD) при Уряді. Ця структура, хоч і була спадкоємицею радянського комітету, намагалася впроваджувати західні стандарти, зокрема клубну систему;

– **2019 рік:** ліквідація KKSD та передача повноважень Міністерству освіти, науки та спорту. Цей крок, здійснений під гаслами оптимізації («Sunset Commission»), призвів до розмивання спортивної політики в межах великого міністерства та втрати фокусу на специфічних проблемах галузі;

– **2022 рік:** створення Національної спортивної агенції (NSA). Це стало визнанням неефективності попередньої моделі та спробою розділити політичні та виконавчі функції, аналогічно до французької реформи, але в менших масштабах.

Для України цей досвід є застереженням: механічна зміна вивісок (Міністерство -> Служба -> Агентство) без зміни функціоналу та філософії управління не вирішує системних проблем, а лише посилює бюрократичний хаос [7; 103].

М. Крішюнас критично виснує, що спорт у Литовській Республіці не є пріоритетним напрямком державної довгострокової стратегії розвитку [7; 103]. Численні документи (Стратегія розвитку спорту 2011–2020) часто залишалися на папері через відсутність механізмів моніторингу та політичної волі [8; 8]. Спорт у Литві не розглядався як пріоритет державної політики, поступаючись місцем економіці та обороні. Це призвело до ситуації, коли розвиток галузі залежав від політичної кон'юнктури та особистих інтересів окремих чиновників, що вказує на високий рівень політизації управління.

Литовська модель фінансування спорту має специфічну особливість – значну залежність від доходів грального бізнесу та лотерей. Законодавство передбачає відрахування певного відсотка від доходів лотерей безпо-

середньо на спорт. Історично організатори лотерей сплачували 8% від вартості квитків бенефіціарам (спортивним організаціям) та 5% податку до бюджету [8; 11]. Олімпійський комітет Литви (LNOC) отримав понад 30 мільйонів євро підтримки від лотерей у період 2015–2020 років. Однак ця модель виявилася вразливою. Законодавчі ініціативи 2023 року щодо зміни бази оподаткування (перехід на 10% податок з прибутку та збільшення відрахувань до 16%) створили ризик зменшення надходжень до державного бюджету та спровокували конфлікт інтересів. Це важливий урок для України, де зараз активно обговорюється питання спрямування податків від грального бізнесу на спорт. Литовський досвід свідчить, що прив'язка до одного джерела доходу без гарантованого державного фінансування створює ризики нестабільності та ставить спорт у залежність від кон'юнктури ринку азартних ігор.

Попри декларації про пріоритетність «Спорту для всіх» та здоров'я нації, реальна політика Литви залишається орієнтованою на спорт вищих досягнень. Державні інвестиції та увага медіа зосереджені на олімпійських медалях як інструменті міжнародного престижу. Масовий спорт фінансується за залишковим принципом, а муніципалітети, на які покладено відповідальність за розвиток інфраструктури, часто не мають для цього достатніх ресурсів.

Аналіз показує, що без створення окремих захищених статей бюджету та спеціалізованих інституцій для масового спорту (як це зроблено у Франції через ANS), будь-які стратегії оздоровлення нації залишаються декларативними.

Порівняльний аналіз систем врядування: Україна, Франція, Литва. Для визначення оптимального вектору реформ необхідно провести пряме порівняння ключових елементів спортивних систем трьох країн.

Аналіз проблемних аспектів українського законодавства крізь призму європейського досвіду. Українська система фінансування та управління федераціями створює «пастку залежності», яка дестимулює належне врядування. Держава виступає не як партнер, а як патрон. Механізм договорів про співпрацю, який мав би бути інструментом партнерства, перетворився на інструмент адміністративного диктату. Умови цих договорів є типовими, федерації не можуть їх змінювати, що робить їх класичними договорами приєднання.

Французький досвід контракування (*Convention d'objectifs*) пропонує альтернативу. Цей контракт базується на узгоджених стратегічних цілях (KPI), а не просто на кошторисі витрат. Федерація отримує кошти під реалізацію програми розвитку, а не на утримання штату. Впровадження такого підходу в Україні вимагає зміни Бюджетного кодексу та підходів Державної аудиторської служби, яка наразі контролює процес, а не результат.

В Україні зберігається радянська Єдина спортивна класифікація (ЄСКУ), яка є потужним інструментом неометарного контролю держави над спортсменами та тренерами. Отримання звань («Майстер спорту», «Заслужений тренер») є передумовою для підвищення зарплати чи доступу до певних посад. Це прив'язує атлетів до державної системи, оминаючи федерації. У Франції та більшості країн ЄС така система відсутня. Статус елітного спортсмена визначається його результатами (рейтингом) та включенням до списків високого рівня (*listes de haut niveau*), які формуються федераціями та затверджуються міністерством. Це передає важелі управління кар'єрою спортсмена від державних службовців до фахівців федерацій, що відповідає принципу субсидіарності.

В Україні існує вакуум у сфері спортивного правосуддя. Створений при НОК Спортивний арбітражний суд залишається «фантомною установою». Це призводить до того, що спортсмени змушені звертатися до цивільних судів, які не мають відповідної експертизи, або до міжнародного суду в Лозанні (CAS), що є надто дорогим.

Порівняльний аналіз ключових елементів спортивних систем

Критерій	Україна (Поточний стан)	Франція (Цільова модель)	Литва (Транзитний досвід)
Роль держави	Патерналістська. Держава – основний донор і контролер.	Інтервенціоністська. Держава – стратег і регулятор, делегує виконання.	Змішана. Спроба децентралізації при збереженні державного контролю над фінансами.
Статус федерацій	Квазі-публічний («порожня автономія»). Залежність через договори приєднання (де факто).	Приватний з делегованими повноваженнями (mission de service public). Висока відповідальність.	Формально незалежні НУО, але залежні від державних програмних коштів.
Фінансування	Пряме бюджетне фінансування за єдиною тарифною сіткою. Централізовані закупівлі.	Змішане (держава, регіони, бізнес). Цільові податки на спорт. Проектне фінансування.	Змішане. Значна частка доходів від лотерей. Грантова система через NSA.
Спортивне правосуддя	Неефективне. Національний спортивний суд не діє. Колізія юрисдикцій.	Розвинене. Обов'язкова досудова медіація при НОК (CNOSF).	Арбітраж існує, але механізми захисту прав спортсменів потребують вдосконалення.
Освіта і спорт	Розрив між ДЮСШ та загальною освітою.	Інтегрована система «подвійної кар'єри» (INSEP, CREPS).	Спроби інтеграції, але домінує стара модель спортивних інтернатів.
Інфраструктура	Критичний знос. Хаотична комерціалізація.	Муніципальна власність (80%). Планове управління через ANS.	Муніципальна відповідальність при дефіциті локальних бюджетів.

Французька модель пропонує ефективне рішення: обов'язкова процедура примирення (conciliation) перед зверненням до суду. Ця процедура є безкоштовною, швидкою та здійснюється експертами. Впровадження такого механізму в Україні могло б значно підвищити рівень захисту прав суб'єктів спорту.

Стратегічні рекомендації щодо реформування спортивного законодавства України. На основі проведеного порівняльно-правового аналізу пропонуються наступні кроки для реформування спортивного законодавства України в умовах європейської інтеграції.

Етап 1: Інституційна стабілізація та прозорість (1–2 роки).

1. **Реформа статусу федерацій:** замінити інститут «національної спортивної федерації» на інститут **делегування повноважень** за французьким зразком. Це передбачає законодавче закріплення переліку повноважень, які держава делегує федераціям, та встановлення чіткої адміністративної відповідальності за їх виконання.

2. **Запровадження проектного фінансування:** відмовитися від фінансування «існування» федерацій на користь фінансування програм розвитку через укладання середньострокових контрактів (2–4 роки) з чіткими індикаторами ефективності.

3. **Створення незалежного фінансового оператора:** трансформувати існуючі механізми розподілу коштів у прозорий Фонд розвитку спорту (аналог NSA/ANS), що керується наглядовою радою за участю представників держави, НОК, регіонів та громадськості. Це дозволить вивести розподіл коштів з «тіні» міністерських кабінетів.

Етап 2: Системна кодифікація (3–5 років).

1. **Розробка Спортивного кодексу України:** відмовитися від точкових змін до застарілого закону 1993 року. Розробити кодифікований акт, який об'єднає норми щодо статусу спортсменів, боротьби з допінгом, безпеки змагань, інфраструктури та вирішення спорів. Це забезпечить стабільність правового поля, як це зроблено у Франції.

2. **Інтеграція освіти і спорту:** законодавчо закріпити статус «подвійної кар'єри» та зобов'язати заклади освіти

створювати індивідуальні графіки для елітних спортсменів. Реформувати систему ДЮСШ, перетворивши їх з бюджетних установ на відкриті спортивні клуби громад, що надають послуги громаді.

Етап 3: Спортивне правосуддя та децентралізація.

1. **Запуск національного спортивного арбітражу:** створити незалежну палату вирішення спорів, визнану державою та суб'єктами спортивного руху, та запровадити механізм обов'язкової досудової медіації.

2. **Децентралізація інфраструктури:** передати спортивні об'єкти у власність громад з одночасним наданням фінансових інструментів для їх утримання (відсоток від місцевих податків, гранти Фонду розвитку спорту).

Висновки.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що поточна модель спортивного врядування в Україні вичерпала свій ресурс і стала гальмом для розвитку галузі. Поєднання радянської бюрократичної інерції з фрагментарним впровадженням ринкових механізмів призвело до виникнення дисфункціональної системи, де федерації мають «порожню автономію», а держава здійснює контроль без ефективності.

Досвід Франції та Литви переконливо доводить, що простих рішень не існує. Литовський досвід застерігає від частих інституційних змін без зміни суті політики та від надмірної залежності від нестабільних джерел фінансування (лотерей). Водночас, французька модель пропонує готові правові конструкції (кодифікація, делегування, спільне управління), які можуть бути адаптовані до українських реалій.

Стратегічною метою України має стати побудова моделі «відповідальної автономії», де держава встановлює правила гри та забезпечує ресурси, а спортивний рух несе повну відповідальність за їх ефективне використання. Лише такий підхід дозволить Україні інтегруватися в європейський спортивний простір не як прохач, а як рівноправний партнер з сучасною, прозорою та ефективною системою управління спортом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2025).
2. Лозовий А. Реформування спорту в Україні: системи і пропозиції. *Фізична культура, спорт і здоров'я: стан, проблеми та перспективи* : XXIII Міжнародна науково-практична конференція. ХДАФК. Харків, 2023. С. 341–342.
3. Про затвердження Положення про Єдину спортивну класифікацію України : Наказ Міністерства молоді та спорту України від 07.12.2023 № 7512. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z2240-23> (дата звернення: 26.10.2025).
4. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808– XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3808-12> (дата звернення: 26.10.2025).
5. Bayle E. Institutional changes and transformations in an organisational field: the case of the public/private «model» of French sport. *International Journal of Public Policy*. 2005. Т. 1. Вип. 1–2. С. 185–211. DOI: 10.1504/IJPP.2005.007798.
6. Code du sport. Légifrance : Le service public de la diffusion du droit. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071318/ (дата звернення: 04.11.2025).
7. Kriščiūnas D. Implementation of sports policy in municipal administrations and councils: the case of Lithuania. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2019. Вип. 77. С. 100–109. DOI: 10.30839/2072-7941.2019.177718.
8. Murauskas P., Trumpytė R., Muravjovas S. Skaidrumo treniruočių planas. Pagrindinės sporto finansavimo rizikos : studija. Vilnius, Lithuania: Transparency International Lietuvos skyrius, 2016. 14 c.
9. Sanaur F. L'Agence nationale du sport, nouvel acteur majeur dans l'écosystème du sport français. *Administration*. 2020. Т. 268. Вип. 3. С. 17–18. DOI: 10.3917/admi.268.0017.
10. Vocational education and training in the field of sport in the European Union: situation, trends and outlook : Final report / Jean Camy. Brussels, Belgium: European Commission, DG Education and Culture, 2004.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ДЕЯКІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФІЛАКТИКИ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

SOME ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE PREVENTION OF CORRUPTION OFFENSES OF LEGAL ENTITIES UNDER PUBLIC LAW

Зал Д.О., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0001-7914-4434

У статті досліджуються окремі аспекти адміністративно-правового регулювання профілактики корупційних правопорушень юридичних осіб публічного права. Проаналізовано психологічні, інституційні та нормативно-правові передумови корупційної поведінки, а також проблеми реалізації державної антикорупційної політики у сфері публічного управління. Особливу увагу приділено науковій дискусії щодо ефективності превентивних механізмів, суперечливості законодавчих норм та інституційної спроможності суб'єктів антикорупційної діяльності. Обґрунтовано необхідність удосконалення адміністративно-правових механізмів профілактики корупційних правопорушень у діяльності юридичних осіб публічного права з урахуванням сучасних наукових підходів і стратегічних орієнтирів антикорупційної політики.

У контексті зазначеного особливої актуальності набуває з'ясування місця та ролі адміністративно-правових засобів у системі профілактики корупційних правопорушень, оскільки саме адміністративне право визначає порядок організації публічного управління, регламентацію управлінських процедур та механізми контролю за діяльністю юридичних осіб публічного права. Такий підхід дозволяє розглядати профілактику корупції не як ізольований напрям антикорупційної діяльності, а як складову загального адміністративно-правового механізму забезпечення законності, прозорості та підзвітності у сфері публічного управління.

Метою статті є комплексне наукове осмислення адміністративно-правового регулювання профілактики корупційних правопорушень юридичних осіб публічного права шляхом аналізу психологічних, інституційних і нормативно-правових передумов корупційної поведінки, узагальнення наукових підходів до формування антикорупційної політики, а також виявлення проблемних аспектів чинного адміністративно-правового забезпечення профілактики корупції з урахуванням сучасних стратегічних орієнтирів державної антикорупційної політики з метою обґрунтування напрямів удосконалення превентивних механізмів у діяльності юридичних осіб публічного права.

Ключові слова: корупція, профілактика корупційних правопорушень, адміністративно-правове регулювання, юридичні особи публічного права, антикорупційна політика.

The article examines certain aspects of administrative and legal regulation of the prevention of corruption offenses committed by legal entities of public law. Psychological, institutional, and regulatory prerequisites of corrupt behavior are analyzed, as well as problems related to the implementation of state anti-corruption policy in the field of public administration. Particular attention is paid to the scholarly discussion on the effectiveness of preventive mechanisms, the inconsistency of legislative provisions, and the institutional capacity of subjects involved in anti-corruption activities. The necessity of improving administrative and legal mechanisms for the prevention of corruption offenses in the activities of legal entities of public law is substantiated, taking into account modern scientific approaches and strategic guidelines of anti-corruption policy.

In this context, special relevance is attached to clarifying the place and role of administrative and legal instruments within the system of prevention of corruption offenses, since administrative law determines the organization of public administration, the regulation of managerial procedures, and control mechanisms over the activities of legal entities of public law. This approach makes it possible to consider corruption prevention not as an isolated area of anti-corruption activity, but as an integral component of the overall administrative and legal mechanism for ensuring legality, transparency, and accountability in public administration.

The purpose of the article is to provide a comprehensive scholarly understanding of administrative and legal regulation of the prevention of corruption offenses committed by legal entities of public law through the analysis of psychological, institutional, and regulatory prerequisites of corrupt behavior, the generalization of scientific approaches to the formation of anti-corruption policy, and the identification of problematic aspects of the current administrative and legal framework for corruption prevention, taking into account modern strategic guidelines of state anti-corruption policy, in order to substantiate directions for improving preventive mechanisms in the activities of legal entities of public law.

Key words: corruption, prevention of corruption offenses, administrative and legal regulation, legal entities of public law, anti-corruption policy.

Корупція як соціально-правове явище залишається однією з ключових загроз ефективному функціонуванню публічної влади та реалізації принципів законності і верховенства права. У сучасних умовах протидія корупції дедалі більше зміщується від виключно репресивних заходів до формування комплексної системи профілактики, спрямованої на усунення причин і умов, що сприяють виникненню корупційних правопорушень. Особливого значення у цьому контексті набуває діяльність юридичних осіб публічного права, які реалізують владні управлінські функції та безпосередньо впливають на публічні інтереси.

У процесі трансформації підходів до протидії корупції дедалі більшого значення набуває усвідомлення того, що корупційні правопорушення мають системний характер і формуються внаслідок взаємодії правових, організаційних та управлінських чинників. За таких умов ефективність профілактики корупції безпосередньо залежить від

здатності публічної адміністрації не лише реагувати на вже вчинені правопорушення, а й своєчасно виявляти та нейтралізувати корупційні ризики у власній діяльності, зокрема шляхом належного правового регулювання управлінських процесів.

Особливої уваги в цьому контексті потребує питання формування превентивних механізмів у діяльності юридичних осіб публічного права, оскільки саме на їх рівні відбувається безпосередня реалізація значної частини публічних функцій. Відсутність чітких адміністративно-правових процедур, належного контролю та внутрішніх стандартів діяльності створює умови для виникнення корупційних практик, що зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу адміністративно-правових засобів профілактики корупційних правопорушень у цій сфері.

Адміністративно-правове регулювання профілактики корупційних правопорушень щодо юридичних осіб публіч-

ного права потребує комплексного наукового осмислення, оскільки корупційні ризики у цій сфері зумовлюються не лише недоліками правового регулювання, а й особливостями інституційної організації, управлінських процедур та поведінкових моделей суб'єктів публічного управління.

У науковій літературі обґрунтовується міждисциплінарний характер корупції. Так, Теряхін О. В. звертає увагу на те, що корупційна поведінка формується під впливом психологічних чинників, зокрема механізмів раціоналізації та знецінення суспільної шкоди, які дозволяють особі виправдовувати власні протиправні дії [1, с. 395–398]. Зазначена позиція є важливою для розуміння того, що адміністративно-правова профілактика не може обмежуватися лише встановленням формальних заборон або санкцій, а має бути спрямована на створення таких організаційно-правових умов, які мінімізують можливість реалізації психологічних передумов корупції.

Доцільно зазначити, що ігнорування психологічних чинників корупційної поведінки в адміністративно-правовому регулюванні призводить до формалізації профілактичних заходів та зниження їх реальної ефективності. Орієнтація виключно на заборонні або каральні інструменти не враховує особливостей організаційного середовища юридичних осіб публічного права, у межах якого формуються стійкі поведінкові моделі. Тому адміністративно-правові механізми профілактики корупційних правопорушень мають включати не лише нормативні обмеження, а й процедури, спрямовані на зменшення дискреції, підвищення прозорості управлінських рішень та формування внутрішніх стандартів доброчесності, що унеможливають реалізацію психологічних передумов корупції на інституційному рівні.

У цьому контексті особливого значення набуває системний підхід до формування антикорупційної політики. Боршук Т. Є. обґрунтовує, що антикорупційна політика повинна розглядатися як узгоджений комплекс правових, інституційних та управлінських заходів, ефективність яких залежить від реальної інституційної спроможності органів публічної влади [2, с. 19–22]. Формальне ухвалення антикорупційних програм без належного механізму реалізації, на думку автора, не забезпечує зниження корупційних ризиків, що особливо актуально для юридичних осіб публічного права.

Водночас у наукових дослідженнях наголошується на проблемах нормативного забезпечення антикорупційної діяльності. Так, Дубинський О. Ю. та Дубова К. О. зазначають: «Однією з ключових проблем є суперечливість законодавчих норм. Часто закони містять положення, які можуть бути трактовані по-різному, що створює підґрунтя для зловживань у процесі їх застосування» [3, с. 62]. Підтримуючи цю позицію, слід зауважити, що неоднозначність адміністративно-правових норм у сфері публічного управління створює умови для розширення дискреційних повноважень та знижує превентивний потенціал профілактичних заходів.

За таких умов адміністративно-правова профілактика корупційних правопорушень щодо юридичних осіб публічного права втрачає системний характер і перетворюється на сукупність формально закріплених вимог, виконання яких не завжди забезпечує реальне зниження корупційних ризиків. Наявність оціночних понять, відсутність чітких процедур прийняття управлінських рішень та недостатня деталізація адміністративних повноважень створюють можливість для вибіркового застосування норм, що суперечить превентивній спрямованості антикорупційного регулювання.

У цьому контексті доцільно погодитися з підходом, згідно з яким ефективність профілактики корупції безпосередньо залежить від рівня нормативної визначеності та передбачуваності адміністративно-правових приписів. Чітке закріплення управлінських процедур, обмеження

дискреційних повноважень та встановлення прозорих механізмів контролю у діяльності юридичних осіб публічного права мають розглядатися як ключові елементи адміністративно-правового механізму профілактики корупційних правопорушень.

Крім того, неоднозначність законодавчих норм ускладнює діяльність суб'єктів антикорупційної політики, знижуючи ефективність їх взаємодії та координації. За відсутності єдиних адміністративно-правових стандартів профілактики корупції навіть належно створені інституційні механізми не здатні повною мірою реалізувати свій превентивний потенціал, що обумовлює необхідність подальшого вдосконалення нормативного забезпечення антикорупційної діяльності.

Окрім цього, автори наголошують, що «інституційна спроможність органів, відповідальних за реалізацію антикорупційної політики, залишається одним із ключових чинників її ефективності» [3, с. 64]. Зазначене твердження має безпосереднє значення для адміністративно-правового регулювання профілактики корупційних правопорушень юридичних осіб публічного права, оскільки недостатня узгодженість між антикорупційними інституціями та суб'єктами публічного управління знижує ефективність превентивних механізмів.

Нормативно-правову основу профілактики корупційних правопорушень в Україні становить, зокрема, Закон України «Про запобігання корупції», який визначає профілактику як один із ключових напрямів державної антикорупційної політики. Важливим програмним документом є також Антикорупційна стратегія на 2026–2030 роки [5], що спрямована на мінімізацію корупційних ризиків у діяльності суб'єктів публічного управління та посилення превентивної складової антикорупційної діяльності [6].

Водночас слід зауважити, що комплексний і детальний аналіз положень Закону України «Про запобігання корупції», а також Антикорупційної стратегії на 2026–2030 роки з позицій їх системної побудови, практики застосування та ефективності реалізації є надзвичайно широким за змістом і потребує окремого ґрунтовного наукового осмислення. У межах цієї статті зазначені нормативні акти розглядаються не як самостійний об'єкт дослідження, а як базові правові та програмні орієнтири, що визначають загальний напрям розвитку адміністративно-правових механізмів профілактики корупційних правопорушень у діяльності юридичних осіб публічного права. Такий підхід дозволяє зосередити увагу на аналізі концептуальних і проблемних аспектів адміністративно-правового регулювання, не зменшуючи при цьому значення відповідних нормативних і стратегічних документів для формування державної антикорупційної політики.

Разом із тим аналіз чинного адміністративно-правового регулювання свідчить про необхідність подальшого вдосконалення профілактичних механізмів щодо юридичних осіб публічного права. Йдеться, зокрема, про нормативну деталізацію управлінських процедур, чітке розмежування повноважень і відповідальності, а також посилення внутрішнього контролю та підзвітності у діяльності публічних інституцій.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що адміністративно-правове регулювання профілактики корупційних правопорушень юридичних осіб публічного права має розглядатися як комплексний і багаторівневий механізм, спрямований на усунення не лише правових, а й організаційних та поведінкових передумов корупції. Ефективність профілактики у цій сфері залежить від здатності адміністративно-правових засобів впливати на управлінські процеси, обмежувати надмірну дискрецію, забезпечувати нормативну визначеність і формувати внутрішні стандарти доброчесності у діяльності суб'єктів публічного управління.

Застосування виключно формально-нормативних або каральних інструментів не забезпечує належного пре-

вентивного ефекту, оскільки не враховує складну природу корупційних правопорушень та специфіку функціонування юридичних осіб публічного права. У цьому контексті профілактика корупції має бути орієнтована на створення таких адміністративно-правових умов, за яких корупційні ризики мінімізуються на рівні організації управлінської діяльності, процедур прийняття рішень та системи контролю.

Нормативно-правові та програмні документи у сфері запобігання корупції визначають загальні стратегічні орієнтири антикорупційної політики, однак їх практична реалізація значною мірою залежить від якості адміністративно-правового забезпечення на інституційному

рівні. Саме тому подальше вдосконалення профілактичних механізмів має бути спрямоване на нормативну деталізацію управлінських процедур, чітке розмежування повноважень і відповідальності, посилення внутрішнього контролю та підзвітності у діяльності юридичних осіб публічного права.

Загалом удосконалення адміністративно-правового регулювання профілактики корупційних правопорушень сприятиме не лише зниженню корупційних ризиків у діяльності юридичних осіб публічного права, а й підвищенню рівня законності, прозорості та ефективності публічного управління, що відповідає сучасним вимогам розвитку державної антикорупційної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теряхін О. В. Психологічні чинники корупції. Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ». 2025. № 26. С. 395–398.
2. Борщук Т. Є. *Наукові основи формування антикорупційної політики*. Forestry Education and Science: Current Challenges and Development Prospects. 2025. С. 19–22.
3. Дубинський О. Ю., Дубова К. О. Державна антикорупційна політика: ключові питання реалізації. *Науковий юридичний журнал «Правові новели»*. 2025. № 25. С. 61–66.
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
5. Антикорупційна стратегія на 2026–2030 роки. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/antykoriupciyna-strategiya-na-2026-2030-roky/> (дата звернення: 20.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ЗАВДАННЯ І МІСЦЕ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

TASKS AND ROLE OF PUBLIC CONTROL OVER THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE

Ладиченко В.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України
orcid.org/0000-0002-7823-7572

Лозінський І.С., аспірант кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України
orcid.org/0009-0008-1836-874X

У статті проаналізовано місце та завдання громадського контролю за діяльністю Міністерства юстиції України як центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної правової політики у низці суспільно значущих сфер. Дослідження ґрунтується на визначенні правового статусу Міністерства юстиції України, його функцій і повноважень, закріплених у Конституції України, законодавстві про центральні органи виконавчої влади та Положенні про Міністерство юстиції України.

Показано, що характер компетенції Міністерства юстиції – зокрема у сферах нормотворчості, державної реєстрації, примусового виконання рішень, банкрутства, виконання кримінальних покарань, пробації та правової освіти населення – зумовлює наявність сталого публічного інтересу до його діяльності та об'єктивну потребу у здійсненні громадського контролю. У роботі розкрито основні напрями та форми такого контролю, включно з громадською експертизою проєктів нормативно-правових актів, діяльністю громадської ради при Міністерстві юстиції України, публічними консультаціями, громадським моніторингом, зверненнями та інформаційними запитами.

Окрему увагу приділено суб'єктному складу громадського контролю у сфері юстиції, процедурним аспектам його ініціювання та проведено, а також організаційним механізмам взаємодії Міністерства юстиції з інститутами громадянського суспільства. Обґрунтовано, що громадський контроль за діяльністю Міністерства юстиції України є складовою ширшого інституту громадського контролю за органами виконавчої влади та водночас має власну специфіку, зумовлену особливим місцем цього органу у системі публічного управління.

Ключові слова: громадський контроль, Міністерство юстиції України, органи виконавчої влади, державна правова політика, громадська рада, громадська експертиза, публічний інтерес, публічне управління, громадська рада при Міністерстві юстиції України.

This article examines the role and objectives of public control over the activities of the Ministry of Justice of Ukraine as a central executive authority responsible for the formulation and implementation of state legal policy across a number of socially significant fields. The study is grounded in an analysis of the legal status of the Ministry of Justice of Ukraine, its functions and powers as enshrined in the Constitution of Ukraine, the legislation governing central executive authorities, and the Regulation on the Ministry of Justice of Ukraine.

It is demonstrated that the scope and nature of the Ministry's competence – particularly in the areas of law-making, state registration, compulsory enforcement of decisions, insolvency proceedings, execution of criminal penalties, probation, and public legal education – give rise to a sustained public interest in its activities and to an objective need for public control. The article identifies and analyses the principal directions and forms of such control, including public expertise of draft normative legal acts, the activities of the Public Council at the Ministry of Justice of Ukraine, public consultations, public monitoring, petitions, and requests for information.

Particular attention is devoted to the range of actors involved in public control within the justice sector, the procedural aspects of initiating and conducting control measures, as well as the organisational mechanisms governing interaction between the Ministry of Justice and civil society institutions. It is substantiated that public control over the activities of the Ministry of Justice of Ukraine constitutes an integral element of the broader institution of public control over executive authorities, while at the same time possessing specific features determined by the distinctive place of this body within the system of public administration.

Key words: public control, Ministry of Justice of Ukraine, executive authorities, state legal policy, public council, public expertise, public interest, public administration, Public Council at the Ministry of Justice of Ukraine.

Виклад основного матеріалу. Здійснюючи вступ до проблематики сутності та значення громадського контролю за діяльністю Міністерства юстиції України (далі у статті також – Мін'юст) потрібно, насамперед, встановити місце і завдання останнього в рамках системи органів виконавчої влади у державі. Мін'юст є (центральним) органом виконавчої влади і, як такий, відповідно до ч. 2 ст. 6 Конституції України [1], здійснює свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. До останніх належать Закони України «Про Кабінет Міністрів України» [2] та «Про центральні органи виконавчої влади» [3] (згідно з ч. 2 ст. 1 якого міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах), проте безпосереднє правове регулювання в частині закріплення завдань та функцій цього органу здійснюється Положенням про Міністерство юстиції України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від

2 липня 2014 року № 228 (далі – Положення № 228) [4], до приписів якого і звернемось в першу чергу.

Відповідно, п. 1 Положення № 228 окреслює місце, функції та значення Міністерства юстиції України як центрального органу виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, що є:

1) головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику; державну політику з питань банкрутства, у сфері нотаріату, організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації обтяжень рухомого майна, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців, реєстрації статуту територіаль-

ної громади м. Києва, реєстрації статутів Національної академії наук та національних галузевих академій наук, у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, з питань утримання військовополонених, у сфері правової освіти населення; забезпечує формування державної політики у сфері архівної справи і діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації; забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції;

2) державним органом з питань банкрутства;

3) органом, уповноваженим на забезпечення проведення перевірки, передбаченої Законом України «Про очищення влади» [5].

Значна кількість цих функцій безпосередньо пов'язані зі сферами, які можливо віднести до таких, що мають значення чи становлять інтерес або для широкої громадськості (наприклад, реалізація державної правової політики або проведення перевірки відповідно до Закону України «Про очищення влади» як важливий та самостійний політичний інститут), або для окремих зацікавлених груп, категорій (стейкхолдерів) чи об'єднань громадян. Зокрема, до останніх належать державна реєстрація юридичних осіб, реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, здійснення повноважень у сфері банкрутства, дотримання прав засуджених під час виконання кримінальних покарань, про значення громадського контролю за чим окремо згадується на офіційному веб-сайті Мін'юсту [6, 7], в тому числі у контексті розроблення Положення про спостережні комісії (затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 року № 429 [8]) тощо.

Додатково, слід вказати на роль Громадської ради при Мін'юсті у цій сфері – лише у 2023 році її членами було проведено моніторингові візити до 22 установ виконання покарань, а також здійснювався супровід засуджених осіб, які були насильно вивезені до Російської Федерації. Відповідно до даних звіту громадської ради за 2023 року було евакуйовано більше 120 засуджених осіб, які були насильно переміщені російськими солдатами з тимчасово окупованого Херсону до установ виконання покарань, що розташовані на території РФ, та які були звільнені у зв'язку з закінченням строку покарання [9].

Важливість для громадськості сфер та напрямків діяльності Мін'юсту можливо прослідкувати й через звернення до діяльності Громадської ради при міністерстві. Аналізуючи діяльність громадських рад Л. Гапоненко вказує, що рішення громадських рад є обов'язковими для органів, при яких вони діють [10 с. 46].

До основних завдань Громадської ради при міністерстві юстиції України віднесено: створення умов для реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами; здійснення громадського контролю за діяльністю Мін'юсту; забезпечення врахування Мін'юстом громадської думки під час формування та реалізації державної правової політики; співпраця з Мін'юстом у підготовці та проведенні громадських обговорень з питань, що відносяться до його повноважень; підготовка пропозицій до проєктів нормативно-правових актів з питань забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян, розробником яких є Мін'юст.

Тобто самі засадничі концепти, які використовуються для встановлення сфер компетенції Міністерства юстиції України, насамперед – категорії державної правової політики та правотворчої діяльності у питаннях правосуб'єктності громадян, державної реєстрації актів цивільного стану, речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, реєстрації юридичних осіб тощо, уже більш ніж достатні для визнання за процесом їх реалізації на практиці значного громадського (публічного) інтересу, який реалізується за допомогою численних форм громадського

контролю, досліджених вище. Уже на практиці, як через діяльність Мін'юсту, так і через роботу інститутів громадянського суспільства крізь призму громадського контролю за останнім, відбувається конкретизація смислового і фактичного наповнення цих категорій.

Також із окреслених функцій випливають і завдання, повноваження та права Мін'юсту, окреслені Положенням № 228, які конкретизують вищезначені сфери, формуючи у сукупності правовий статус цього міністерства. Зокрема, Мін'юст, з метою організації своєї діяльності:

1) забезпечує у межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх реалізацією в апараті Міністерства, його територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління (пп. 1 п. 5 Положення № 228);

2) організовує та контролює роботу державних виконавців, вживає заходів щодо її поліпшення, здійснює керівництво та проводить перевірку діяльності структурних підрозділів територіальних органів Мін'юсту, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень (пп. 3² п. 5);

3) здійснює у межах повноважень, передбачених законом, разом з відповідними центральними органами виконавчої влади контроль за цільовим використанням державних коштів, передбачених для реалізації проєктів, виконання програм, зокрема міжнародних (пп. 5 п. 5);

4) виступає державним замовником з оборонного замовлення та на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг за державні кошти для задоволення потреб національної безпеки, проєктування і капітального будівництва об'єктів органів і установ (пп. 9 п. 5);

5) забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, вирішення питань цивільного захисту, стабільності роботи органів і установ в умовах особливого періоду і надзвичайного стану, додержання правового режиму надзвичайного чи воєнного стану в разі його введення в Україні або в окремих її місцевостях, здійснення інших заходів відповідно до законодавства (пп. 10 п. 5);

6) організовує і забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, виконання законодавства у сфері оборони (пп. 15 п. 5) та ін [4].

Зважаючи на наведені функції та повноваження Мін'юсту, безперечно, можливо прослідкувати прямий зв'язок між завданнями громадського контролю за діяльністю цього органу виконавчої влади та громадського контролю загалом як інституту, оскільки саме через реалізацію Міністерством юстиції державної правової політики у численних сферах та напрямках втілюється, в тому числі, ключова мета досліджуваного явища – забезпечення належного здійснення та захисту прав і свобод, законних інтересів громадян, недопущення їх порушення, а також перевірка та оцінка виконання Мін'юстом як підконтрольним об'єктом завдань держави, що, з одного боку, характеризує громадський контроль саме за органами виконавчої влади [11], а з іншого, підкреслює особливе місце Міністерства юстиції в їх системі. Адже саме на Мін'юст покладаються й численні додаткові функції, включно з правовою освітою населення, сприянням розвитку надання юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб (пп. 26–27 п. 4 Положення № 228) тощо.

До найпоширеніших форм громадського контролю за Мін'юстом слід віднести здійснення громадської експертизи проєктів нормативно-правових актів та направлення листів (пропозицій) щодо удосконалення нормативного регулювання окремих галузей або правових інститутів; участь представників громадськості (в тому числі членів Громадської ради при Мін'юсті) у засіданнях міністерства та його структурних підрозділів, територіальних органів;

здійснення громадського моніторингу, включно з моніторингом установ виконання покарань; проведення опитувань засуджених; участь у проведенні антикорупційної експертизи; залучення широкої громадськості, зокрема шляхом організації громадських слухань та подальшої імплементації досягнутих в ході їх проведення консенсусів і рекомендацій із питань, віднесених до компетенції Міністерства юстиції України та деякі інші.

Сказане дозволяє атрибуувати громадському контролю над Мін'юстом значне суспільне значення, що відображається й у чисто адміністративній площині. Так, як вказує аналіз діяльності як Громадської ради при міністерстві, так і окремих громадських організацій, предметом громадського контролю за функціонуванням Мін'юсту є й внутрішньовідомчі питання та аспекти взаємодії міністерства із громадськістю. До останніх належать, зокрема, інституційна спроможність та внутрішня організація роботи Мін'юсту у аспектах, що становлять інтерес для громадськості, оскільки напругу пов'язані із швидкістю та ефективністю виконання відомством покладених на нього завдань; та, відповідно, механізми проведення громадської експертизи діяльності міністерства, організації громадських слухань і консультацій, повноти та швидкості надання відповідей на індивідуальні та колективні запити, скарги і пропозиції, особливості функціонування електронних систем, що використовуються Мін'юстом тощо. Так, наприклад, ГО «Українська демократія» або «УкрДем», вказує, що зміни до Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади було розроблено Мін'юстом на підставі експертних пропозицій УкрДем за результатами проведення громадської експертизи діяльності Мін'юсту [12].

Водночас слід зазначити, що нормативний механізм здійснення громадського контролю за функціонуванням Мін'юсту складається з трьох взаємопов'язаних блоків: (1) суб'єктно-організаційного аспекту контролю (хто і у який спосіб уповноважений здійснювати заходи контролю); (2) процедурної послідовності дій (як ініціюється, проводиться, фіксується і перевіряється захід контролю); (3) форм реалізації контролю (у тому числі, консультативні, інформаційно-аналітичні, контрольні-ревізійні, судово-правові, ініціативні), включно з регіонального практикою, критеріями результативності та механізмами підвищення ефективності.

Суб'єктний склад громадського контролю у сфері юстиції охоплює індивідуальних та колективних учасників, а також інституціоналізованих групових суб'єктів. Індивідуальними суб'єктами виступають громадяни, журналісти-розслідувачі, експерти та правозахисники, що реалізують своє право на участь в управлінні державними справами шляхом подання інформаційних запитів, звернень, пропозицій у консультаційних процесах, а також через участь у судовому контролі (оскарження бездіяльності, дій і нормативно-правових актів). Колективні суб'єкти – зареєстровані громадські об'єднання, правничі асоціації, професійні спілки, аналітичні центри, наукові установи – забезпечують експертно-методичний рівень контролю: формують позиційні документи (*policy papers*), здійснюють громадські та антикорупційні експертизи проєктів актів, проводять незалежний моніторинг адміністративних послуг і реєстраційних процедур, ініціюють публічні консультації.

Інституціоналізовані суб'єкти – громадська рада при Мін'юсті та профільні дорадчо-консультативні, спостережні чи експертні комісії при центральному апараті і територіальних органах – виконують функцію системної, регулярної участі громадськості у формуванні та оцінюванні відповідних рішень та дій посадових осіб органів юстиції; їхні рішення мають рекомендаційний характер, але є обов'язковими до розгляду з публічним повідомленням результату (врахування/відхилення з мотивами).

Організаційні механізми реалізації контролю вибудовуються навколо передбачуваних і відтворюваних каналів взаємодії Мін'юсту з громадськістю. Базові інструменти цього механізму: (а) планування – щорічні плани консультацій та комунікаційні плани, що узгоджуються з громадською радою і оприлюднюються; (б) інституційні точки входу відомостей щодо контрольних заходів – секретаріат громадської ради, відповідальні структурні підрозділи Мін'юсту (департаменти пов'язані із нормопроектною діяльністю, комунікаціями, адмініструванням реєстрів, правами людини, пробацією, санкційною політикою тощо), контактні особи для консультацій; (в) регламент взаємодії – строки прийому і опрацювання пропозицій, стандарти даних і документів (у т.ч. формати, придатні для машинного зчитування), протокольні процедури (оформлення протоколів, звітів, висновків експертиз), порядок розгляду позицій громадськості на колегіях і робочих групах; (г) канал прозорості – офіційний веб-сайт із бажаними наповненими (під)розділами «Проекти актів», «Публічні консультації», «Громадська рада», «Звіти та аналітика», «Відкриті дані», а також інтеграція з е-платформами участі (онлайн-платформа публічних консультацій, портал відкритих даних, інструменти електронної демократії, у т.ч. е-петиції на рівні Кабінету Міністрів України/Міністерства юстиції України). Така архітектура забезпечує циклічність: ініціювання – обговорення – прийняття рішень – публічне звітування – моніторинг виконання – коригування політики.

Процедурний порядок ініціювання та проведення заходів громадського контролю є багаторівневим. У превентивному (ex ante) порядку ключову роль відіграють публічні консультації. Вони проводяться на підставі консультаційного документа, який готує Мін'юст: опис проблеми, матриця альтернатив із оцінкою впливу, коло заінтересованих сторін, графік і форми участі (електронні консультації; публічні обговорення для соціально чутливих тем – права, реєстрації, адміністративні послуги; адресні консультації з ключовими стейкхолдерами), строки подання пропозицій (мінімум 15 робочих днів, із можливістю продовження), відповідальні особи. Документ оприлюднюється на онлайн-платформі/сайті; пропозиції приймаються через визначений інтерфейс, реєструються, відображаються для публічного відстеження статусу; після завершення етапу обговорення Мін'юст оприлюднює звіт з переліком пропозицій, результатами їх розгляду, мотивацією врахування/відхилення та відкоригованим проєктом акта. На етапі нормотворення ці вимоги підсилює загальний режим прозорості: обов'язок оприлюднювати проєкти нормативно-правових актів, проводити регуляторні процедури там, де це потрібно, здійснювати державну реєстрацію і офіційне оприлюднення прийнятих актів, що відкриває можливість для наступного (ex post) контролю й судового перегляду у випадку порушення процедури чи суттєвих вад змісту.

Щодо критеріїв ефективності громадського контролю вони мають бути гармонійно інтегровані у систему управління результатами Мін'юсту та корелювати з цілями політики. Базові індикатори для оцінки такої ефективності можна виділити наступні:

- 1) доступність інформації: своєчасність, повнота, формати відкритих даних, доля оприлюднених проєктів актів до їх прийняття, частка матеріалів консультацій зі статистикою, придатною для автоматичного машинного аналізу та обробки;
- 2) залученість: кількість і різноманітність учасників консультацій, частка консультацій із публічним обговоренням (де воно обов'язкове), середня тривалість збору пропозицій, частка ініційованих «знизу» консультацій;
- 3) результативність: відсоток врахованих пропозицій (повністю/частково) з мотивами, кількість експертних висновків і їх вплив на остаточну редакцію актів, частка

розв'язаних проблем, ідентифікованих у звітах моніторингу;

4) довіра: динаміка індексу публічної довіри до Мін'юсту/його сервісів (за незалежними опитуваннями), частка позитивних медіа-згадок про прозорість процедур;

5) правовідновлення: кількість задоволених судових позовів про доступ до інформації/процедурні порушення (як «негативний» індикатор);

6) операційні KPI: строки реагування на запити/пропозиції, своєчасність звітів, дотримання плану консультацій.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що громадський контроль за діяльністю Міністерства юстиції України є об'єктивно зумовленим характером його компетенції та особливим місцем у системі органів виконавчої влади. Реалізація Міністерством державної правової політики, нормотворчих, реєстраційних, контрольних і правозастосовних повноважень формує сталий публічний інтерес до його діяльності та потребує системної участі інститутів громадянського суспільства. Основні форми

громадського контролю – громадська експертиза, діяльність громадської ради, публічні консультації, моніторинг, звернення та доступ до публічної інформації – забезпечують інституціолізований канал впливу громадськості на процеси підготовки, реалізації та оцінки управлінських рішень у сфері юстиції.

Водночас встановлено, що ефективність громадського контролю значною мірою залежить від узгодженості суб'єктного складу, процедурної визначеності та організаційної спроможності механізмів взаємодії Міністерства юстиції з громадськістю. Громадський контроль за діяльністю Міністерства юстиції України слід розглядати як складову загального інституту громадського контролю за органами виконавчої влади, яка водночас має власну специфіку, пов'язану з правотворчою та правозастосовною природою повноважень цього органу. Саме системна реалізація форм громадського контролю у їх взаємозв'язку створює передумови для підвищення прозорості, підзвітності та довіри до публічного управління у сфері юстиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.11.2025).
2. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 23.11.2025).
3. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 23.11.2025).
4. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.11.2025).
5. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 р. № 1682-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text> (дата звернення: 23.11.2025).
6. Громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань та шляхи його удосконалення. Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_30687 (дата звернення: 23.11.2025).
7. Мін'юст пропонує вдосконалити громадський контроль за дотриманням прав засуджених. Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/minyust-proponue-vdoskonali-gromadskiy-kontrol-za-dotrimanniyam-prav-zasudjenih-11481> (дата звернення: 23.11.2025).
8. Положення про спостережні комісії: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2004 р. № 429. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/5506400> (дата звернення: 23.11.2025).
9. Звіт про діяльність Громадської ради при Міністерстві юстиції України 2023 рік. Міністерство юстиції. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/12/13/20231213155203-65.pdf> (дата звернення: 23.11.2025).
10. Положення про Громадську раду при Міністерстві юстиції України, схвалене на засіданні Громадської ради при Міністерстві юстиції України. Протокол № 1 від 16.05.2011 р. Міністерство юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_38262 (дата звернення: 23.11.2025).
11. Гапоненко Л. В. Громадський контроль за діяльністю органів виконавчої влади: сутність та механізми реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. URL: http://lsej.org.ua/4_2015/11.pdf (дата звернення: 23.11.2025).
12. Досягнення УкрДем ГО «УкрДем»: офіційний веб-сайт. URL: <https://ukrdem.org/> (дата звернення: 23.11.2025).

*Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN UKRAINE AND PROBLEMS OF PRACTICAL IMPLEMENTATION

Лідіч Б.В., аспірант кафедри галузевого права та загально-правових дисциплін

Інститут права та суспільних відносин Закладу вищої освіти

«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

orcid.org/0009-0009-5239-7277

У статті досліджено питання правового регулювання інклюзивної освіти в Україні, питання забезпечення освіти осіб з інвалідністю в Україні, зокрема питання надання інклюзивної освіти, створення безбар'єрного освітнього середовища та впровадження інклюзивних практик. Розкрито роль державного регулювання. Проаналізовано чинне законодавство і нормативно-правову базу у сфері освіти для людей з інвалідністю. Увагу зосереджено на проблемах реалізації права на освіту, бар'єрах фізичного, психологічного та соціального характеру. Розглянутий досвід навчальних закладів, в яких існують спеціальні та інклюзивні класи для учнів з особливими освітніми потребами. Визначено, що інклюзивна освіта має розглядатися не лише як інструмент професійної підготовки, але й як засіб соціальної інтеграції та особистісного розвитку. Наголошено на необхідності комплексного підходу, що поєднує зусилля державних органів, освітніх закладів, громадських і недержавних організацій для забезпечення рівних освітніх можливостей. Для людей з інвалідністю гарантована освіта в Україні, але вона має бути доступною та інклюзивною для її здобувачів. Є потреба у наданні адаптивного обладнання, мобільного обладнання та допоміжних засобах в інклюзивні класи та навчальні середовища. Освітній простір для людей з інвалідністю повинен мати певну структуру, у якій кожен учень або студент може досягнути найбільш високих результатів у навчанні. Проаналізовано, що соціальний розвиток та саморозвиток також можуть бути результатом правильно сформованого навчального простору, де людина з інвалідністю забезпечується усіма можливостями як ергономічного, так і соціально-підтримуючого середовища.

Визначено, що інтеграція людей з інвалідністю в суспільство є дуже важливою як для самої людини окремо, так і для суспільства в цілому. Кожна людина може зробити певний внесок у свою сферу діяльності, тому що має певні особливі здібності і таланти у різних сферах, має свої задатки і потенціал. Для людини і для суспільства в цілому є важливим щоб потенціал людини розкривався в повній мірі. Для людини це самореалізація, а для суспільства це нові винаходи, ідеї, підходи, здобутки, досягнення.

Ключові слова: освіта осіб з інвалідністю, інклюзивна освіта, адміністративно-правове забезпечення, інклюзивне навчання, безбар'єрне середовище, соціальна підтримка, нормативно-правове регулювання, інклюзія.

The article examines the issue of legal regulation of inclusive education in Ukraine, the issue of ensuring education for persons with disabilities in Ukraine, in particular the issue of providing inclusive education, creating a barrier-free educational environment and implementing inclusive practices. The role of state regulation is revealed. The current legislation and regulatory framework in the field of education for people with disabilities are analyzed. Attention is focused on the problems of implementing the right to education, barriers of a physical, psychological and social nature. The experience of an educational institution in which there are special and inclusive classes for students with special needs is considered. It is determined that inclusive education should be considered not only as a tool for professional training, but also as a means of social integration and personal development. The need for a comprehensive approach that combines the efforts of state bodies, educational institutions, public and non-governmental organizations to ensure equal educational opportunities is emphasized. Education is guaranteed for people with disabilities in Ukraine, but it must be accessible and inclusive for its applicants. There is a need to provide adaptive equipment, mobile equipment and assistive devices in inclusive classrooms and learning environments. The educational space for people with disabilities must have a certain structure in which each pupil or student can achieve the highest learning results. It has been analyzed that social development and self-development can also be the result of a properly formed learning space, where a person with disabilities is provided with all the possibilities of both an ergonomic and a socially supportive environment. It has been determined that the integration of people with disabilities into society is very important both for the person himself individually and for society as a whole. Each person can make a certain contribution to his field of activity, because he has certain special abilities and talents in different areas, has his own inclinations and potential. For a person and for society as a whole, it is important that a person's potential is fully revealed. For a person, this is self-realization, for society, it is new inventions, ideas, approaches, achievements, achievements.

Key words: education of persons with disabilities, inclusive education, administrative and legal support, inclusive education, barrier-free environment, social support, regulatory and legal regulation, inclusion.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах, особливо в контексті повномасштабної війни, проблема інклюзивної освіти набуває особливої актуальності через зростання кількості осіб з інвалідністю серед цивільного населення та ветеранів бойових дій. Це зумовлює нагальну потребу у вдосконаленні державної політики у сфері освіти, професійної підготовки, перепідготовки та соціальної адаптації осіб з інвалідністю, а також у створенні доступного освітнього середовища й ефективних адміністративно-правових механізмів забезпечення рівного доступу до якісної освіти на всіх рівнях. Це зумовлює необхідність подальшого системного розвитку адміністративно-правових норм і механізмів правового регулювання освіти осіб з інвалідністю з урахуванням сучасних викликів і міжнародних стандартів.

Відповідно до статті 3 Конституції України, життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека людини визнається найвищою соціальною цінністю [1], що означає, що особи з обмеженими можливостями повинні мати гарантії реалізації цих прав. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» у статті 1 встановлює, що особи з інвалідністю мають повну сукупність соціально-економічних, політичних і особистих прав та свобод, закріплених Конституцією, законами України та міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України [2]. Люди з інвалідністю користуються не лише загальними правами громадян, а й додатковими соціальними пільгами, встановленими спеціально для осіб з інвалідністю.

У статті 2 закону «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» є визначення поняття особа з інвалідністю. Особа з інвалідністю – це особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації її прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист. Дискримінація за ознакою інвалідності забороняється [2]. У забезпеченні прав осіб з інвалідністю є важливим правовий аспект, що передбачає законодавче закріплення державної політики та правове регулювання.

В Україні існують закони а також нормативно-правова база з питань інклюзивної освіти [18], а саме:

- Конвенція ООН про права дитини, від 20 листопада 1989 р., П. 1 ст. 23: «Дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства»; [18]

- Конституція України, ст. 53 «Кожен має право на освіту»; [18]

- Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 року № 957 «Про затвердження порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти»; [18]

- Наказ МОН про порядок утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти від 22.08.2025 №1182, зареєстрований в Міністерстві 18.09.2024 за №1408/42753; [18]

- Ст. 24 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю: «Держави-учасниці визнають право осіб з інвалідністю на освіту. Для цілей реалізації цього права без дискримінації й на підставі рівності можливостей держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя» (ратифікована Україною у 2009 році) [18].

Основною метою інклюзивної освіти є подолання явища відчуження, створення умов для активної взаємодії та повноцінної інтеграції кожного учасника суспільного процесу. Подібний досвід є у Регіональному центрі професійної освіти інноваційних технологій будівництва та промисловості м. Харків [19]. У цьому освітньому закладі навчаються учні, які мають особливі потреби у навчанні. Вказано, що 91 учень з особливими потребами мають умови, для того щоб займатися спортом та творчістю, опанувати професію. Під час навчання також є можливість заробляти. Краще навчатись та соціалізуватись у центрі допомагає взаємодія з однолітками, як стверджує та наполягає на реалізації такого підходу директорка ДНЗ «РЦПО інноваційних технологій будівництва та промисловості» Наталія Юкляєвська. Для 13% учнів, які мають особливі освітні потреби, сформовано 5 інклюзивних і 6 спеціалізованих груп. Опанувати професію маляра, електрика, квітникаря-озеленювача та штукатура можуть учні, які мають порушення слуху, зору, опорно-рухового апарату чи інтелектуального розвитку.

Ключовим інструментом упровадження такого підходу в систему освіти в Україні має стати формування спеціальних умов навчання, які забезпечують реальну доступність освітнього простору. Ергономіка та інклюзивний дизайн, як зазначає Фоменко О. О., є взаємопов'язаними поняттями [5], які прагнуть незалежно від фізичних можливостей створювати однаково доступне і комфортне середовище. У 2018 році були впроваджені норми для державного будівництва щодо інклюзивності споруд та будівель «ДБН 2.2 В-40:2018». Впроваджені норми враховують ергономічні принципи, які створюють позитивні можливості для людей з інвалідністю.

На думку Л. Б. Лук'янової, головними перешкодами в навчальному процесі для дорослих осіб з інвалідністю є кілька взаємопов'язаних груп бар'єрів: фізичні, що

пов'язані з обмеженнями рухових чи сенсорних можливостей; психологічні, зумовлені відсутністю внутрішньої мотивації, заниженою самооцінкою або сумнівами у власній здатності до навчання; соціальні, що стосуються реалізації права на освіту й відповідне працевлаштування, а також браку розуміння перспектив практичного застосування отриманих знань; освітні, пов'язані з прогалинами у знаннях, тривалими перервами у навчанні чи недостатніми навичками самоосвіти; та морально-вольові, які передбачають необхідність наполегливості, самодисципліни й внутрішньої сили для досягнення успіху в освітньому процесі [6].

На думку Коляденко Н. В., альтернативою традиційному очному навчанню може стати дистанційне навчання, яке забезпечує ряд переваг: студент може навчатися вдома без необхідності фізичної присутності, отримувати високоякісний освітній продукт, виключається суб'єктивне ставлення викладача, що часто проявляється у зниженні вимог або дискримінації під час очного навчання, а також студент може спілкуватися з одногрупниками на форумах без виникнення до себе особливого ставлення [7, с. 42].

До основних чинників, що ускладнюють здобуття формальної чи неформальної освіти, належить відсутність адаптації більшості навчальних закладів до потреб студентів з інвалідністю – архітектурна недоступність будівель, віддаленість освітніх центрів, технічна не оснащеність аудиторій [7, с. 44].

Не менш суттєвою проблемою є недостатня підготовленість викладачів, які часто не мають спеціальних знань і практичних умінь для ефективної роботи з такими студентами. Проблема є низький рівень толерантності з боку інших здобувачів освіти. Важливою перешкодою залишається вузьке уявлення про мету освіти людей з обмеженими можливостями, коли вона сприймається лише як інструмент для подальшого працевлаштування, а не як шлях до особистісного розвитку. Такий підхід обмежує можливості. Для осіб з інвалідністю спектр професій, у яких вони реально можуть знайти роботу, залишається вкрай вузьким. Найбільш затребуваними залишаються галузі «Психологія», «Педагогіка», «Інформаційні технології» та «Бухгалтерський облік і аудит». Освіта для людей з інвалідністю має цінність навіть тоді, коли вона спрямована не лише на професійне працевлаштування, а на саморозвиток, самоактуалізацію, формування впевненості у власних силах і розширення світогляду [6, с. 15].

Обидва підходи до розвитку у сфері освіти для осіб з інвалідністю є надзвичайно важливими й мають великі перспективи для України. У Концепції освіти в Україні підкреслюється, що професійне навчання осіб з інвалідністю має значний суспільний ефект, адже сприяє зменшенню напруженості на ринку праці, підвищенню продуктивності суспільної діяльності та розв'язанню низки соціальних проблем.

В умовах економічної нестабільності люди з інвалідністю залишаються однією з найменш захищених категорій населення, тому держава, разом із громадськими й благодійними організаціями повинна спрямовувати свої зусилля на створення цілісної системи умов – педагогічних, психологічних, медичних, соціально-економічних і правових, які забезпечують можливість реалізації їхнього права на гідну освіту відповідно до індивідуальних особливостей і можливостей. Освітня діяльність у житті людини з інвалідністю може мати різні цілі: підвищення рівня загальної освіченості, набуття або оновлення професійних навичок, розкриття творчого потенціалу, інтелектуальний розвиток, адаптація до умов власного стану чи інтеграція в соціально-громадське середовище. Головна мета такої освіти полягає у відновленні та зміцненні фізичних, психоемоційних, соціальних і трудових можливостей людини, у формуванні активної життєвої позиції та забезпеченні повноцінного включення до суспільного життя відповідно до її здібностей.

Науково-методичний центр освіти дорослих Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького спільно з громадською організацією «Благодійне об'єднання «Соціальний фонд»» здійснює практичні кроки у сфері навчання осіб з інвалідністю, що підтверджує актуальність і дієвість описаних підходів. Діяльність центру зосереджена на роботі з молоддю, яка має інвалідність, залучаючи її до просвітницьких і культурно-освітніх ініціатив, мовних курсів і тренінгових програм, спрямованих на соціальну інтеграцію, розширення можливостей самореалізації та формування навичок ефективного спілкування та співпраці. Такі форми освітньої діяльності відкривають нові шляхи до професійного та особистісного розвитку, сприяють подоланню ізоляції й розширенню кола соціальних контактів. У межах системи освіти людей з інвалідністю звичні дидактичні й педагогічні принципи набувають нового змісту, адже провідними функціями педагогіки стають: компенсаторна, що передбачає відновлення втрачених або нереалізованих можливостей навчання й професійного розвитку; корекційна, пов'язана з адаптацією змісту й умов навчання до особистих освітніх потреб; та підтримувальна, що полягає у наданні соціально-психологічної допомоги й супроводі учня або студента на освітньому шляху [8, с. 156].

В останні роки в Україні активізувалася діяльність, яка спрямовується на інтеграцію людей з інвалідністю в суспільство. Розширюється доступність освіти відповідно до індивідуальних потреб і здібностей. Особливої уваги заслуговує міжнародний досвід, який пропонує людям з особливими потребами різноманітні доступні форми навчання: індивідуальну, дистанційну, екстерну, у межах «шкіл консультаційних класів», «шкіл другого шансу», «вечірніх шкіл» та інші інклюзивні освітні формати [6].

Н. Коляденко зазначає, що люди з інвалідністю належать до найбільш соціально вразливих категорій населення, оскільки не завжди можуть конкурувати на ринку праці нарівні зі здоровими людьми, а набуття професійних знань і практичних умінь значно підвищує їхні шанси на гідне працевлаштування [7, с. 69].

Сучасні проблеми інклюзії також можна вирішувати за допомогою телекомунікацій, баз даних, доступу до наукової та навчально-методичної інформації через Інтернет-класи, частково дистанційного формату навчання та обладнання робочих навчальних місць з урахуванням потреб людей з інвалідністю. Дистанційне навчання має певні переваги, але воно не вирішує проблеми соціалізації, може посилювати ізоляцію та не завжди стимулює мотивацію. Успішний розвиток освіти для людей з інвалідністю можливий лише через партнерство державних органів, громадських та недержавних організацій.

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» реалізує комплексний підхід до інклюзивної освіти, поєднуючи кращі зарубіжні практики, міжнародну співпрацю, підготовку фахівців та забезпечення прав студентів на навчання. Особлива увага приділяється інтеграції сучасних методів і інструментів інклюзивного навчання, освітній адаптації, психологічній підтримці та соціальному супроводу студентів з особливими освітніми потребами [9, 10; 11, 12].

Як перший інклюзивний ЗВО України, університет протягом 27 років застосовує системний підхід, що поєднує навчальне середовище, медико-соціальну підтримку та реабілітаційні технології [11, 12; 13]. Центр інклюзивних технологій навчання забезпечує профілактику, адаптацію, контроль стану здоров'я та реабілітаційну підтримку, залучаючи психологів, реабілітологів та сурдоперекладачів [13]. Інклюзивна навчання відпо-

відає європейським стандартам, а середовище – принципам універсального дизайну. Засновник університету П. М. Таланчук обґрунтував доступність вищої освіти як ключову умову розвитку особистості та демократичного суспільства [9–13].

За 26 років університет підготував близько 200 тисяч фахівців, у тому числі понад 11 тисяч студентів з особливими освітніми потребами. Нині 428 здобувачів з інвалідністю навчаються у структурних підрозділах університету, з них 199 у регіональних інститутах ТВСП та 229 у базовій структурі. Діяльність відзначена Книгою рекордів України за найбільшу кількість випускників з інвалідністю з одного закладу (№ 34/01-16579 від 07.12.2018 р.). На XXIV Міжнародній науково-практичній конференції «Інклюзивне освітнє середовище» відзначено ефективність системної моделі інклюзивної освіти [13].

У статті Таланчук І.В. аналізується освіта людей з інвалідністю як об'єкт адміністративно-правового регулювання державної політики в Україні. Констатується, що суспільство пройшло складний шлях у своєму ставленні до людей з інвалідністю – від агресивного неприйняття до усвідомлення необхідності їхньої інтеграції в громаду. У сучасних умовах доведено актуальність розробки та впровадження заходів щодо професійної підготовки всіх працездатних та людей з інвалідністю, які бажають працювати, з метою їх інтеграції в суспільство. Таланчук І. В. звертає увагу на те, що велика частина людей з інвалідністю є безробітними але працездатними. Причиною такого рівня безробіття серед людей з інвалідністю є відсутність необхідної освіти. Також Таланчук І. В. зазначає, що хоча світовою спільнотою й українським суспільством визнається право людей з інвалідністю на працевлаштування, однак люди з інвалідністю зіштовхуються з труднощами на шляху до одержання освіти та роботи. Тому, необхідно здійснювати контроль над виконанням уповноваженими органами або особами наявних документів нормативно-правової бази у сфері охорони прав людей з інвалідністю [14–17].

Висновок. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що інтеграція людей з інвалідністю в суспільство є важливим напрямком діяльності держави. Для інтеграції важливо забезпечити освіту, можливість працевлаштування та самореалізацію. Наявна нормативно-правова база України створює підґрунтя для забезпечення рівного доступу до освітніх можливостей, однак практична реалізація цих прав потребує подальшого вдосконалення, зокрема створення безбар'єрного освітнього середовища та впровадження ефективних інклюзивних практик. Важливо розглядати освіту для осіб з інвалідністю не лише як засіб професійної підготовки, але й як інструмент соціальної інтеграції, розвитку особистісного потенціалу та самореалізації.

Забезпечення рівних умов для навчання передбачає ергономіку з урахуванням усіх освітніх потреб, підготовку педагогів, формування толерантного середовища у суспільстві та впровадження гнучких форм здобуття освіти, наприклад частково дистанційного навчання, з перевагою здійснення освітнього процесу в форматі очного навчання. Ефективна реалізація державної політики у цій сфері можлива лише за умови взаємодії органів влади, освітніх установ, громадських організацій і самого громадянського суспільства. Таким чином, створення повноцінної системи адміністративно-правового забезпечення освіти осіб з інвалідністю має стати не лише юридичним, а й моральним обов'язком держави, спрямованим на формування інклюзивного, справедливого та гуманного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 20.12. 2025).
2. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. С. 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/875-12> (дата звернення 20.12. 2025).
3. Соболев Є. Захист прав і свобод інвалідів через призму реалізації людиноцентристського підходу в діяльності органів публічної влади. 2019. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/4/25.pdf> (дата звернення 01.12.2025).
4. Куца А. Адміністративно-правове регулювання соціального захисту інвалідів : автореф. на здобуття канд.юр. наук. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2011. С. 24 URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/59e017d9-738d-4cf5-a707-b0876e58e747/content> (дата звернення 23.10.2025).
5. Фоменко О.О. Ергономіка та інклюзивний дизайн URL: <https://jrn.knuds.edu.ua/index.php/artdes/article/download/1722/1599> (дата звернення 23.10.2025).
6. Лук'янова Л. Б. Концепція освіти дорослих в Україні. ПП Лисенко М. М. Ніжин, 2011. С. 24 URL : <https://www.adult-education-journal.com.ua/index.php/aej/issue/archive> (дата звернення 22.10. 2025).
7. Коляденко Н. В. Особливості організаційно-методичного забезпечення професійного навчання інвалідів. Професійне навчання безробітних на виробництві (організаційно-методичний аспект) : навч. посібник / за заг. ред. Л. М. Капченка. ІПК ДСЗУ. Київ, 2009. С. 66–76 URL : <https://www.adult-education-journal.com.ua/index.php/aej/issue/archive> (дата звернення 23.10.2025).
8. Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник. За заг. редакцією Байди Л.Ю., Красюкової – Еннс О.В. К., 2012. 216 с. URL: https://pano.pl.ua/images/FILES/inkluz_osvita/vydannya/Inval_ta_susp.pdf (дата звернення 23.10.2025).
9. Таланчук П. М. Освіта і розвиток людини в умовах сучасного суспільства. Київ : Університет «Україна», 2008. 256 с.
10. Таланчук П. М. Інклюзивна освіта як стратегія соціального розвитку. *Вісник НАПН України*. 2013. № 4. С. 18–25.
11. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи. Київ: Самміт-Книга, 2009. 272 с.
12. Таланчук П. М., Кольченко К. О., Нікуліна Г. Ф. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі. Київ : Соціформ, 2004. 248 с.
13. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» : офіційний сайт. URL: <https://uu.edu.ua> (дата звернення: 29.12.2025).
14. Таланчук І.В. Історичні аспекти адміністративно-правового регулювання освіти інвалідів . *Науковий журнал Інформація і право* №2 (11) С.79-87 URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000484460> (дата звернення 20.11.2025).
15. Працевлаштування людей з інвалідністю: кращі практики: метод. посіб. / Базиленко А., Таланчук І., Давиденко Г. та ін.; за загальною редакцією А. Базиленко. – К.: Університет «Україна», 2022. – 198 с.
16. Соціалізація молоді з особливими освітніми потребами: кращі практики: метод. посіб. / Базиленко А., Таланчук І., Давиденко Г. та ін.; за загальною редакцією А. Базиленко. К.: Талком, 2020. 128 с. ISBN 978-617-7832-82-8
17. Вища освіта осіб з інвалідністю в Україні як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Публічне право*. – 2017. – № 4. – С. 91-97. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_4_14
18. Нормативно-правова база з питань інклюзивної освіти в Україні URL: <http://www.kharkivosvita.net.ua/document/6248> (дата звернення 22.12.2025).
19. Інклюзивний підхід у ДНЗ «РЦПО інноваційних технологій будівництва та промисловості» URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/profesiyno-tekhnichna-osvita/reforma-profesiynoi-osviti/popularizatsiya-profesiynoi-osviti-i-robotnichikh-profesiy/krashchi-praktiki-profesiyno-tekhnichnoi-osviti/inkluzivna-osvita-sport-dlya-lyudey-z-invalidnistyu-ta-4-npts-za-2-roki-keys-regionalnogo-tsentr-innovatsiynikh-tehnologiy-budivnitstva-ta-promislovosti-kharkiv> (дата звернення 22.12.2025).
20. Лідіч Б. В. Правове регулювання інклюзивної освіти в Україні. Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики: тези доповідей XX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–19 листопада 2020 р.). Ч. 1 / за ред. П. М. Таланчука. Київ : Університет «Україна», 2020. С. 268.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ПРАВОВА ПРИРОДА ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ ЯК НЕЛІНІЙНОЇ СИСТЕМИ

THE LEGAL NATURE OF FINANCIAL MONITORING AS A NONLINEAR SYSTEM

Маринів Н.А., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри фінансового праваНаціональний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-3082-9608

Водолазкий С.Г., аспірант кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0004-8779-0988

Статтю присвячено доктринальному дослідженню правової природи фінансового моніторингу як специфічного інституту фінансового права. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення сутності фінансового моніторингу в умовах трансформації глобальної фінансової архітектури та появи нових викликів національній безпеці. Авторами досліджено еволюцію механізмів контролю за рухом матеріальних благ від історичних прототипів до сучасної уніфікованої системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму.

У роботі здійснено чітку демаркацію понять «фінансовий моніторинг» та «фінансовий контроль». Обґрунтовано, що на відміну від фінансового контролю, функціональне призначення якого полягає у забезпеченні бюджетної та податкової дисципліни, фінансовий моніторинг має більш вузькоспеціалізовану мету, а саме, виявлення та блокування операцій, пов'язаних із протиправною діяльністю. На основі аналізу наукових поглядів встановлено відсутність єдиного підходу до визначення поняття фінансового моніторингу, що пояснюється його синкретичною природою та міжгалузевим характером. Визначено, що правова конструкція цього інституту поєднує публічно-правові елементи (владні приписи, імперативні норми, юридична відповідальність) та приватноправові засади (обов'язки суб'єктів первинного моніторингу в межах цивільних правовідносин).

Особливу увагу приділено телеологічному аналізу, який дозволив визначити головну мету інституту – захист публічного фінансового інтересу та забезпечення макроекономічної стабільності держави. Розкрито сутність нормативно-правового підґрунтя функціонування системи, яке базується на конституційному мандаті забезпечення економічної безпеки, спеціальному законодавстві та міжнародних стандартах FATF. Проаналізовано класифікацію фінансового моніторингу за суб'єктом, галузевим, предметним та територіальним критеріями.

У статті обґрунтовано тезу про нелінійний характер сучасного фінансового моніторингу, який не вписується у рамки класичних ієрархічних моделей. Доведено, що для його адекватного осмислення доцільно застосовувати парадигму складних адаптивних систем. Ключовим елементом цієї парадигми визначено синергетичну модель взаємодії публічного та приватного секторів, де ефективність досягається через горизонтальну кооперацію, ризик-орієнтований підхід та баланс між публічним інтересом і правами людини. Зроблено висновок про трансформацію ролі фінансового моніторингу в умовах воєнного стану, де він набуває ознак стратегічного інструменту національної безпеки, спрямованого на протидію фінансуванню агресії.

Ключові слова: фінансовий моніторинг, фінансовий контроль, легалізація доходів, публічний фінансовий інтерес, нелінійна система, синергетична модель, ризик-орієнтований підхід, національна безпека, FATF, суб'єкти первинного фінансового моніторингу.

The article is devoted to a doctrinal examination of the legal nature of financial monitoring as a specific institution of financial law. The relevance of this research stems from the need to reconceptualize the essence of financial monitoring amid the transformation of the global financial architecture and the emergence of new threats to national security. The author traces the evolution of mechanisms for controlling the movement of material assets from historical prototypes to the modern unified system for combating money laundering and terrorist financing.

The study provides a clear demarcation between the concepts of financial monitoring and financial control. It is argued that, unlike financial control whose functional purpose is to ensure budgetary and tax discipline, financial monitoring pursues a narrow, specialized objective, namely the detection and blocking of transactions related to criminal activity. An analysis of academic viewpoints demonstrates the absence of a unified approach to defining financial monitoring, which is explained by its syncretic nature and cross-sectoral character. It is established that the legal design of this institution combines public-law elements (authoritative prescriptions, imperative norms, legal liability) with private-law foundations (the duties of primary monitoring entities arising within civil-law relations).

Particular attention is given to a teleological analysis, which makes it possible to identify the primary purpose of the institution: the protection of the public financial interest and the safeguarding of the state's macroeconomic stability. The study reveals the normative and legal foundations of the system, rooted in the constitutional mandate to ensure economic security, special legislation, and FATF international standards. The article analyzes the classification of financial monitoring based on subject, sectoral, substantive, and territorial criteria.

The article substantiates the proposition that modern financial monitoring is nonlinear in character and does not fit within classical hierarchical models. It is demonstrated that its adequate conceptualization requires applying the paradigm of complex adaptive systems. A key element of this paradigm is defined as a synergistic model of interaction between the public and private sectors, where effectiveness is achieved through horizontal cooperation, a risk-based approach, and a balance between the public interest and human rights. The conclusion is drawn that the role of financial monitoring is undergoing transformation under martial law, acquiring the features of a strategic national security instrument aimed at preventing the financing of aggression.

Key words: financial monitoring; financial control; money laundering; public financial interest; nonlinear system; synergistic model; risk-based approach; national security; FATF; primary financial monitoring entities.

Контроль за рухом матеріальних благ здавна був складовою механізмів підтримання публічного порядку та економічної стабільності. Ще за часів Римської імперії функціонувала інституція цензорів, які, поряд із проведенням перепису населення, здійснювали облік майнового стану та доходів громадян. Такі практики можна розглядати як

попередні форми фінансового моніторингу, що виконували аналогічну регулятивну функцію, хоч і не мали тієї юридичної складності та міжнародного виміру, які притаманні сучасному фінансовому моніторингу.

Розбудова фінансових інститутів та інтенсифікація грошового обігу актуалізували вимоги до прозо-

рості та доброчесності економічних відносин. Упродовж XX століття капітальні потоки набули транснаціонального характеру, що, поряд із еволюцією організованої злочинності, зумовило потребу у створенні спеціалізованих механізмів спостереження та контролю за підозрілими операціями. Згодом ці механізми трансформувалися у цілісну систему протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму, яка стала невід'ємним елементом глобальної фінансової архітектури.

Сьогодні фінансовий моніторинг у правовому вимірі становить собою складний, комплексний правовий інститут, що виходить за межі класичного спостереження. Він поєднує як превентивні механізми (встановлення правил ідентифікації клієнтів (наприклад, Know Your Customer (KYC), оцінка ризиків, запобігання підозрілим операціям), так і репресивні (блокування активів, реагування на вже вчинені дії та сприяння притягненню до відповідальності). Доктринальний аналіз цього поняття свідчить про відсутність єдиного, усталеного підходу до його визначення. Так, дослідниця Н. Р. Швець підходить до визначення з позиції системного зв'язку з контрольною функцією держави, розглядаючи фінансовий моніторинг як підсистему цілісної системи протидії легалізації незаконних доходів, що є переважно елементом державного фінансового контролю [1, с. 8]. Натомість М. С. Уткіна зміщує фокус на адміністративно-правовий та діяльнісний аспекти, пропонуючи розглядати категорію фінмоніторингу як комплекс визначених на законодавчому рівні заходів, що здійснюють уповноважені суб'єкти первинного та державного фінансового моніторингу, спрямовані на виконання вимог чинного законодавства в контексті протидії та запобігання легалізації коштів злочинного походження [2, с. 151]. У свою чергу, П. С. Борщевич акцентує увагу на безпековій та цільовій складовій, визначаючи фінансовий моніторинг як систему заходів, що мають на меті не лише виявлення підозрілих операцій, а й забезпечення прозорості фінансової системи та гарантування економічної безпеки держави [3, с. 426]. Така термінологічна невизначеність зумовлена відносною новизною самого інституту, а також його синкретичною природою, що ускладнює чітку галузеву ідентифікацію.

Першочерговим завданням для з'ясування сутності фінансового моніторингу є його чітка демаркація від суміжного поняття «фінансовий контроль». Хоча обидва інститути є формами публічного контролю за рухом грошових потоків, їхні цілі, предмет і завдання істотно різняться. Функціональне призначення фінансового контролю полягає у забезпеченні фінансової дисципліни, законності та ефективності використання публічних ресурсів (наприклад, у бюджетній чи податковій сферах). Натомість фінансовий моніторинг спрямований на виявлення та блокування операцій, пов'язаних із відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму.

Зазначена спрямованість визначає унікальну правову природу фінмоніторингу. Він не інкорпорується повною мірою в межі жодної окремої галузі права. У його структурі інтегруються публічно-правові елементи (владні приписи держави, норми фінансового та адміністративного права, юридична відповідальність) та приватноправові засади (обов'язки суб'єктів первинного моніторингу діяти в межах цивільно-правових відносин з клієнтом). Особливої гостроти ця дуалістична природа фінансового моніторингу набуває в діяльності представників «вільних професій», зокрема адвокатів. У фахових джерелах дослідниками підкреслюється, що саме в цій сфері публічно-правовий обов'язок зі звітування вступає в пряму колізію з фундаментальним принципом дотримання адвокатської таємниці [4, с. 501]. Відтак, ефективність системи залежить від знаходження «розумного балансу» між необхідністю досягнення публічних цілей та збереженням гаран-

тій незалежності професійної діяльності. Саме в цій точці перетину найяскравіше проявляється складність інтеграції приватноправових суб'єктів у публічну правоохоронну функцію. Така синергія публічних і приватних механізмів формує комплексну, нелінійну систему правовідносин, що становить предмет даного дослідження.

Осмислення телеологічної природи фінансового моніторингу дозволяє визначити його головну мету, яка становить собою забезпечення захисту публічного фінансового інтересу як базової цінності публічної фінансової системи. У науковій літературі обґрунтовано позицію, що публічний фінансовий інтерес виступає детермінантою функціонування всієї публічної фінансової системи, оскільки він зумовлює потребу в її існуванні, визначає напрями розвитку та забезпечує легітимність втручання держави у фінансову сферу [5, с. 206].

Сформульована мета конкретизується через комплекс завдань фінмоніторингу, які в сучасних дослідженнях фінансового права розглядаються як ключові ознаки ідентифікації фінансово-правової природи цього інституту. Зокрема, з огляду на необхідність забезпечення макроекономічної рівноваги та стабільності грошової одиниці, що перебувають під загрозою внаслідок неконтрольованої легалізації злочинних доходів [6, с. 156], система фінансового моніторингу спрямована на виконання таких завдань: 1) імплементацію ризик-орієнтованого підходу; 2) забезпечення прозорості фінансових потоків та верифікації кінцевих бенефіціарних власників; 3) своєчасну детекцію та аналіз підозрілих (порогових) фінансових операцій; 4) ефективне блокування злочинних активів; 5) забезпечення інституційної синергії та кооперації між приватним сектором і державними органами.

Робота такої комплексної системи ґрунтується на сукупності фундаментальних принципів. Наріжним є принцип верховенства права та законності, що вимагає чіткої нормативної регламентації всіх превентивних і репресивних заходів. З ним нерозривно пов'язаний принцип дотримання прав і свобод людини, який актуалізує проблему забезпечення нелінійного балансу між публічним інтересом у виявленні злочинної активності та правом особи на приватність і вільне розпорядження власністю. Особливого значення набуває принцип пропорційності, згідно з яким вжиті заходи (наприклад, посилення перевірок чи блокування активів) мають бути адекватними та співмірними рівню ідентифікованого ризику, виключаючи надмірне втручання. Саме цей ризик-орієнтований та пропорційний підхід, на відміну від лінійного реагування «порушення = санкція», підкреслює нелінійну природу сучасного фінмоніторингу. Водночас, принцип співробітництва між державними органами, регуляторами та суб'єктами первинного фінансового моніторингу закріплює синергетичну модель функціонування всієї системи.

Нормативно-правове підґрунтя функціонування зазначеної системи має чітку ієрархічну структуру. Її конституційну основу становлять положення Основного Закону, які закріплюють обов'язок держави забезпечувати економічну безпеку, суверенітет і публічний правопорядок. Цей конституційний мандат легітимізує існування інституту фінансового моніторингу та наділяє державу повноваженнями впроваджувати його превентивні й репресивні механізми. Попри можливу колізію з окремими правами, зокрема правом власності чи таємницею фінансових операцій, ці механізми спрямовані на захист пріоритетних суспільних цінностей.

Безпосередню нормативну конкретизацію конституційного мандату забезпечує спеціальне законодавство, насамперед Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [7]. Цей закон деталізує правові засади функціонування системи фінан-

сового моніторингу в нашій державі, визначає статус суб'єктів первинного та державного рівнів, процедурні елементи (ідентифікацію, верифікацію, ризик-орієнтований підхід, звітність) і механізми примусу. Також важливим аспектом є встановлення спеціальної юридичної відповідальності за вчинювані порушення у даній сфері. За аналогією з висновками науковця Д. П. Дорошенка щодо природи податкової відповідальності, відповідальність у сфері фінмоніторингу має ознаки самостійного виду, що відрізняється від класичної адміністративної деліктної моделі цілями й характером санкцій, які виконують не лише каральну, а й превентивну та правовідновлювальну функції [8, с. 14].

Формування національної нормативної бази відбувається під впливом міжнародного регулювання. Так, базові стандарти у сфері фінансового моніторингу розробляє Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (Financial Action Task Force, FATF). Її рекомендації, не маючи статусу міжнародного договору, діють як інструмент «м'якого права» (soft law), імплементація якого є необхідною умовою інтеграції будь-якої держави у глобальну фінансову систему. Процеси гармонізації та реєстрації цих стандартів додатково прискорюються директивами Європейського Союзу, що в сукупності суттєво впливає на архітектуру вітчизняного процедурного й матеріального права у сфері фінансового моніторингу.

Класифікація фінмоніторингу є необхідною передумовою для дослідження його складної, нелінійної структури. Ключовим критерієм диференціації виступає суб'єктний склад, який поділяє систему на два фундаментальні рівні. Перший рівень становить державний (або публічний) моніторинг, який здійснюється уповноваженими державними органами, передусім, Державною службою фінансового моніторингу України, а також регуляторами, зокрема Національним банком України та Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Другий рівень охоплює первинний фінансовий моніторинг, який реалізується визначеним у законі широким колом суб'єктів, серед яких не лише фінансові установи (банки, страховики), але й представники спеціально визначених нефінансових професій (аудитори, адвокати, нотаріуси та інші). Виконуючи приватноправові функції, ці суб'єкти одночасно мають публічно-правовий обов'язок здійснювати ідентифікацію, аналіз і звітування щодо фінансових операцій своїх клієнтів. Саме така дворівнева архітектура, де Національний банк України, за аналогією з доктринальним аналізом А. С. Ковальчук щодо статусу регулятора платіжних систем, поєднує функції суб'єкта державного моніторингу та регулятора для суб'єктів первинного моніторингу [9, с. 127], формує практичну основу для реалізації синергетичної моделі.

Подальша диференціація пов'язана з предметною та галузевою сферами реалізації первинного фінмоніторингу. Галузева класифікація відображає специфіку функціонування окремих сегментів фінансового ринку, таких як банківський, страховий, ринок капіталів і ринок віртуальних активів. При цьому кожен суб'єкт первинного моніторингу наділяється додатковими публічно-правовими функціями (зокрема, щодо визначення, оцінки ризиків та звітування), які інтегруються в його основну господарську або професійну компетенцію. Предметна класифікація, своєю чергою, конкретизує об'єкти моніторингу. У науковому дискурсі утвердився підхід, згідно з яким фокус моніторингових процедур зосереджено не на грошових коштах як матеріальному субстраті, а на динаміці їх обігу, що охоплює готівкові та безготівкові операції, а також транзакції з віртуальними активами. Завершальним елементом цієї типології виступає територіальний критерій, за яким фінансовий моніторинг поділяється на національний (внутрішньодержавний) і транскордонний. Такий поділ набуває особливого значення з огляду на глобальний характер процесів легалізації злочинних доходів.

Визначення правової природи та структури фінансового моніторингу створює підґрунтя для аналізу його значення в економіко-правовій системі держави. Адже роль фінмоніторингу виходить за межі правоохоронної функції, пов'язаної з превенцією злочинів, і набуває характеристик стратегічного інструменту економічної політики. Як зазначають О. М. Карапетян та О. А. Колодійчук, в умовах воєнних дій цей інститут остаточно трансформується, стаючи одним із ключових елементів забезпечення національної безпеки держави, спрямованим безпосередньо на протидію фінансуванню агресії [10, с. 44]. Ефективна, транспарентна й системно узгоджена модель фінансового моніторингу, побудована на засадах синергії, формує сприятливе середовище для інвестицій. Забезпечуючи доброчесність фінансових потоків і захищаючи публічний фінансовий інтерес від кримінальних посягань, така система зменшує репутаційні та операційні ризики для легітимних інвесторів. Вона виконує функцію «запобіжника» неконтрольованому відтоку капіталу та сприяє досягненню макроекономічної стабільності, що становить одну з основних цілей функціонування публічних фінансів.

Рівень ефективності функціонування цієї системи є показником фінансової безпеки держави. Проте, оцінка ефективності не може обмежуватися лише формально-юридичними параметрами, як-от кількість виявлених порушень чи дотримання процедур. Має бути враховано реальний вплив фінансового моніторингу на економічні процеси, що наближає такий аналіз до методології аудиту ефективності. На відміну від фіскальних механізмів із виразною каральною спрямованістю, фінансовий моніторинг виконує переважно превентивну й сервісну функції. І таким чином він підвищує рівень довіри до національної юрисдикції, що є передумовою сталого економічного розвитку.

Проведений аналіз правової природи, цілей, принципів, нормативних засад і структури інституту фінансового моніторингу дає підстави стверджувати, що його сутність виходить за межі класичних лінійно-ієрархічних моделей, характерних для традиційного фінансового чи адміністративного права. Для адекватного доктринального осмислення цього інституту доцільно застосовувати нелінійну парадигму, засновану на теорії складних адаптивних систем. Вона дозволяє розглядати фінансовий моніторинг не як статичний набір норм або механічну сукупність органів, а як динамічну відкриту систему, що постійно адаптується до зовнішніх викликів (зокрема до нових схем легалізації доходів) і функціонує на засадах саморегуляції та взаємозалежних зв'язків між її елементами.

Ключовим елементом такої парадигми є синергетична модель взаємодії публічного і приватного секторів. Ефективність системи фінмоніторингу забезпечується не стільки вертикальним примусом, скільки горизонтальною кооперацією та обміном інформацією. Раніше описана дворівнева архітектура (державний та первинний моніторинг) фактично становить форму публічно-приватного партнерства, у межах якого держава в особі Держфінмоніторингу та регуляторів встановлює ризик-орієнтовані рамки і здійснює аналітичну обробку отриманих даних, а приватний сектор виконує функцію первинної ідентифікації ризиків на операційному рівні. Синергетичний ефект полягає в тому, що результат функціонування об'єднаної системи перевищує суму ізольованих дій її окремих складових.

Отже, інститут фінансового моніторингу становить комплексну, нелінійну та синергетичну систему, детерміновану телеологічною метою захисту публічного фінансового інтересу й макроекономічної стабільності від кримінальних загроз. Його міжгалузева природа, що виникає внаслідок поєднання норм національного і міжнародного права та інтеграції публічних і приватних механізмів, потребує подальшого доктринального опрацювання. Перспективи подальших досліджень полягають у формуванні правових інструментів підвищення ефективності цієї взаємодії та вдосконаленні процедур пропорційного реагування в умовах постійної трансформації глобальних фінансових ринків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Швець Н. Р., Акритов А. А. Роль і місце фінансового моніторингу в системі державного фінансового контролю. *Socio-Economic Relations in the Digital Society*. 2020. № 3 (39). С. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.18371/2221-1055.2020.3.39.01>.
2. Уткіна М. С. Адміністративно-правові засади здійснення фінансового моніторингу в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Уткіна Марина Сергіївна ; Сумський держ. ун-т. Суми, 2024. 433 с.
3. Борцевич П. С. Сучасні аспекти правового регулювання фінансового моніторингу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 423–426. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.69>.
4. Дмитрик О., Воронова О., Макух О., Парашенко О. Сучасні проблеми реалізації повноважень суб'єктами первинного фінансового моніторингу (на прикладі адвокатської діяльності). *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2023. Т. 5, № 52. С. 494–503. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.5.52.2023.4176>.
5. Білінський Д. О. Правова природа публічної фінансової системи України (методологічний аспект) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Білінський Дмитро Олександрович ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 428 с.
6. Очкуренко С. В. Місце фінансового права в системі права України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Очкуренко Сергій Володимирович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 467 с.
7. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
8. Дорошенко Д. П. Примус у податковому праві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Дорошенко Дмитро Петрович ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 413 с.
9. Ковальчук А. С. Фінансово-правове регулювання платіжних систем в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ковальчук Анастасія Сергіївна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 244 с.
10. Карапетян О. М., Колодійчук О. А. Сучасні тенденції фінансового моніторингу в умовах воєнних дій. *Ефективна економіка*. 2024. № 8. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.8.65>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ПОЗОВУ В ІНТЕРЕСАХ СУСПІЛЬСТВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПОРТУГАЛІЇ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

FEATURES OF PUBLIC INTEREST LITIGATION IN PORTUGUESE ADMINISTRATIVE JUSTICE: CONCLUSIONS FOR UKRAINE

Сиромятников Е.О., аспірант кафедри міжнародного права

Університет митної справи та фінансів

orcid.org/0009-0002-3350-876X

Дослідження присвячене інституту позову в інтересах суспільства (*actio popularis*) в адміністративному судочинстві Португалії та можливостям використання португальського досвіду для вдосконалення українського процесуального законодавства в умовах подальшої європейської інтеграції. Актуальність теми зумовлена тим, що право Європейського Союзу загалом не містить універсального обов'язку держав запроваджувати інститут позову в інтересах суспільства у свої правові системи, а натомість встановлює лише окремі стандарти участі громадськості та доступу до правосуддя (передусім у сфері захисту довкілля), залишаючи державам-членам значний простір розсуду щодо формування власних підходів у межах правової системи кожної держави-члена.

У статті розкрито нормативні засади, процесуальні механізми та судову практику застосування *actio popularis* у Португалії. Також сформульовано висновки для України з огляду на вже наявні підходи національної судової практики до позовів громадських організацій у суспільно значущих справах. Методологічною основою дослідження є порівняльно-правовий аналіз законодавства й судової практики, а також опрацювання статей португальських науковців.

У роботі проаналізовано еволюцію португальської моделі від історико-правових передумов до конституційного закріплення права на подання позовів *actio popularis*, а також розкрито роль спеціального закону про позови в інтересах суспільства та Кодексу адміністративного судочинства Португалії у забезпеченні практичного та ефективного доступу до суду. Окрему увагу приділено поєднанню процесуальних переваг для позивача (особливого режиму розподілу та стягнення судових витрат, активнішої ролі судді, можливостям забезпечення позову тощо) із запобіжниками проти зловживань (статутні критерії для позивачів-громадських організацій, контроль добросовісності дій позивачів тощо).

Сформульовано висновки для України щодо подальшого вдосконалення процесуального законодавства на основі португальського досвіду, але з урахуванням особливостей національної правової системи та вже сформованих критеріїв Верховного Суду. Наголошено на доцільності напрацювання та законодавчого закріплення прозорих критеріїв щодо надання права на позов та оцінки добросовісності дій позивачів у справах щодо захисту інтересів суспільства.

Ключові слова: адміністративне право, верховенство права, громадський контроль, довкілля, Європейський Союз, судочинство, позов в інтересах суспільства, Португалія, публічне адміністрування, публічний інтерес.

This study focuses on the institution of public interest litigation (*actio popularis*) in Portuguese administrative justice and the potential for using Portuguese experience to improve Ukrainian procedural law in the context of further European integration. The relevance of the topic is based on the fact that European Union law does not in general oblige states to incorporate public interest litigation into their legal systems, but instead establishes only certain standards for public participation and access to justice (primarily in the field of environmental protection), leaving member states a significant margin of discretion in establishing their own approaches within their legal systems.

The article examines the normative foundations, procedural mechanisms and judicial practice concerning the application of *actio popularis* in Portugal. It also formulates conclusions for Ukraine, taking into account the existing approaches of national judicial practice to claims filed by civil society organisations in socially important cases. The methodological basis of the study is a comparative legal analysis of legislation and judicial practice, as well as a review of works by Portuguese scholars.

The article also analyses the evolution of the Portuguese model from its historical and legal background to the constitutional recognition of the right to file *actio popularis* claims, and reveals the role of the Popular Action Act and the Code of Procedure in the Administrative Courts in ensuring practical and effective access to justice. Particular attention is paid to the combination of procedural advantages for the plaintiff (special regime for the allocation and recovery of court costs, a more active role for the judge, possibilities for interim measures, etc.) with safeguards against abuse (statutory criteria for plaintiffs who are civil society organisations, assessment of the claimants' good faith, etc.).

Conclusions are drawn for Ukraine on further improvement of procedural legislation based on the Portuguese experience, but taking into account the specificities of the national legal system and the criteria already established by the Supreme Court. The advisability of developing and legally enshrining transparent criteria for granting standing and assessing the good faith of claimants' actions in cases regarding the protection of public interest is emphasised.

Key words: administrative law, rule of law, public control, environment, European Union, judicial proceedings, *actio popularis*, Portugal, public administration, public interest.

Вступ. В умовах набуття Україною статусу держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу (надалі – ЄС) та початку переговорного процесу, питання адаптації національного законодавства до європейських стандартів набуває надзвичайно суттєвого значення. У цьому контексті особливо важливим є забезпечення ефективного доступу до правосуддя як невід'ємної складової принципу верховенства права.

Питання щодо того, чи має дозволяти законодавство подання позову в інтересах суспільства (*actio popularis*) та надавати можливості для захисту публічного інтересу приватними особами не має єдиного вирішення у різних країнах світу. Підхід до цього питання варіюється від

такого, що в принципі виключає *actio popularis* у чистому вигляді (Бельгія, Німеччина) до дуже сприятливого для позивачів (Бразилія, Індія, Португалія).

Оскільки предметом цього дослідження є порівняння інституту позову в інтересах суспільства в адміністративному судочинстві Португалії як держави-члена ЄС та України, то передусім вважаємо за необхідне коротко окреслити підхід самого ЄС та Суду справедливості Європейського Союзу (надалі – Суд ЄС) до цього питання.

Позиція Суду ЄС ґрунтується на так званому «Тесті Пламана», який встановлює жорсткі критерії для визначення безпосереднього та особистого впливу рішення на особу, що значно обмежує можливості індивідуальних

звернень до цього Суду. Втім, у законодавстві ЄС відбулися зміни, які, хоча і не запроваджують повноцінний *actio popularis*, все ж таки розширюють можливості для звернень до Суду ЄС громадських організацій з питань захисту довкілля [1, с. 333–334].

Щодо самих держав-членів, то у цьому питанні важливе значення мають Директива 2003/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 26 травня 2003 року про участь громадськості у розробці певних екологічних планів і програм та внесення змін до Директив Ради 85/337/ЄЕС та 96/61/ЄС щодо участі громадськості та доступу до правосуддя [2]. Ця директива спрямована на імплементацію положень Орхуської конвенції, учасниками якої є як сам ЄС, так і держави-члени. Втім, зміни до актів ЄС, що були внесені директивою, хоч і визначають право «зацікавленої громадськості» (*the public concerned*) на участь у судових процедурах щодо захисту довкілля, залишають на розсуд кожної держави-члена питання того, яким саме вимогам має відповідати така громадськість у межах заданих Директивою стандартів. Так само, виключно держави-члени визначають, на якому етапі можуть бути оскаржені рішення, дії або бездіяльність щодо питань захисту довкілля. Згодом відповідні положення були кодифіковані в Директиві 2011/92/ЄУ у редакції Директиви 2014/52/ЄУ [3].

При цьому у тих сферах, де відсутні подібні директиви, запровадження чи скасування можливості подання позовів в інтересах суспільства покладається на власний розсуд держав-членів.

Така ситуація призводить до того, що кожна держав-член має щодо цього питання власне законодавство та судову практику, яка базується на певних історико-правових традиціях, які часто формувалися задовго до вступу тієї чи іншої держави до ЄС. У цьому контексті досвід Португалії є надзвичайно корисним прикладом, адже ця країна демонструє один із найбільш ліберальних підходів до можливості захисту інтересів суспільства приватними особами серед інших країн-членів ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Варто зазначити, що в українській науковій літературі португальську правову систему неодноразово наводили як приклад надзвичайно широкого підходу щодо судового захисту інтересів суспільства приватними особами. У контексті адміністративного права та судочинства цей приклад наводив, зокрема, О. Константій [4, с. 26, 126]. Щодо цивільного судочинства про це писала, зокрема, Т. Степаненко [5, с. 48–49], а в контексті групових позовів у господарському судочинстві – В. Борщенко [6, с. 75–76]. Також португальський приклад наводився в більш публіцистичних статтях щодо захисту інтересів суспільства [7] та в практично-орієнтованих презентаціях представників судової влади України [8]. Втім, варто констатувати, що станом на сьогодні в Україні відсутні ґрунтовні дослідження, які були б зосереджені на детальному аналізі саме португальського *actio popularis*.

При цьому в самій Португалії тематика захисту інтересів суспільства в різних сферах неодноразово привертала увагу дослідників, зокрема М. Ферро (M. Ferro), Л. Россі (L. Rossi), А. Арагау (A. Aragão), праці яких також входять до джерельної бази нашого дослідження.

Метою цього дослідження є проведення аналізу інституту *actio popularis* в португальському адміністративному судочинстві та визначення того, наскільки португальська модель, з її широкими можливостями для звернення до суду окремих громадян та громадських організацій, може бути використана для вдосконалення українського процесуального законодавства. Методологічно стаття базується передусім на порівняльно-правовому аналізі законодавства та судової практики, а також на опрацюванні досліджень португальських правників.

Виклад основного матеріалу. Португалія належить до держав із найбільш сприятливими для позивачів під-

ходами щодо доступу громадських організацій до адміністративних та судових процедур у порівнянні з іншими європейськими країнами.

Так, Е. П. Вера (E. P. Vera), Н.-Р. Массон (N.-R. Masson), Л. Крамер (L. Kramer) зазначають, що в деяких країнах, зокрема у Сполученому Королівстві, Ірландії, Латвії, завдяки судовій практиці існує доволі широке тлумачення права на звернення до суду, яке є наближеним до дозволу на подання позовів *actio popularis*. Водночас саме Португалію можна вважати країною зі справжнім *actio popularis*, що зумовлює надзвичайно широкі можливості для звернення до суду або до адміністративних органів [9, с. 352]. Крім того, Португалія стабільно входить до переліку найкращих країн із доступом до правосуддя у питаннях захисту довкілля відповідно до порівняльно-правових та соціологічних досліджень [10, с. 102–106].

Широкий доступ до суду, який передбачає наявність *actio popularis*, є давньою правовою традицією Португалії. Зазначене, на наше переконання, передусім пов'язано зі значною рецепцією римського приватного права, що мало наслідком продовження традиції можливості захисту інтересів суспільства приватними особами.

М. Ферро (M. Ferro) наводить позов мешканця певної місцевості до сусіда за самовільне зайняття публічного майна або перекриття публічного проходу через його земельну ділянку як основний приклад *actio popularis* у середньовічному португальському праві [11, с. 115]. Безумовно, схожі правові конструкції історично існували та збереглися в багатьох європейських правопорядках (зокрема, в Україні), хоча й реалізовувалися вони через звернення з позовом, що потребував доведення наявності інтересу позивача, який мав діяти передусім на захист власного приватного інтересу. Прикладами таких конструкцій є позови про встановлення земельного сервітуту; про порушення правил добросусідства; про знесення самочинного будівництва тощо.

Найбільш серйозні зміни у португальському праві відбулися внаслідок поступового оновлення Конституції. Так, зокрема, ч. 3 ст. 52 чинної редакції Конституції Португалії встановлює: «Кожен, особисто або через об'єднання, які мають на меті захищати відповідні інтереси, має право на подання позову в інтересах суспільства (*actio popularis*) у випадках і на умовах, передбачених законом, включаючи право вимагати відповідного відшкодування для потерпілого або потерпілих з метою:

а) сприяння запобіганню, припиненню та судовому переслідуванню правопорушень проти здоров'я населення, прав споживачів, якості життя, збереження довкілля та культурної спадщини;

б) забезпечення захисту майна держави, автономних регіонів та органів місцевого самоврядування» [12; 13].

Отже, право на подання позову в інтересах суспільства гарантовано в Португалії безпосередньо на рівні Конституції. Аналізуючи вказану норму Основного закону, вважаємо за необхідне звернути увагу на декілька особливостей, передбачених цією нормою:

– окремо виділено можливість реалізації права через громадські об'єднання, які мають на меті захищати відповідні інтереси (як буде показано нижче, останнє зауваження має принципове значення для визначення належного позивача);

– позивач має право вимагати відшкодування не тільки для себе, але й для інших осіб;

– Конституція прямо виділяє важливі об'єкти, захист яких можливий за позовами *actio popularis*, а також оперує поняттям «якість життя» (*a qualidade de vida*). Саме по собі використання цього терміна вже значно розширює об'єкт захисту, адже на якість життя можуть впливати багато як антропогенних, так і природних чинників, що створюють для держави позитивні зобов'язання щодо вжиття тих чи інших заходів (наприклад, знищення алергенних рослин);

– окремо виділено захист майна держави та територіальних громад, що свідчить про те, що Основний закон не передає ці питання виключно до компетенції правоохоронних чи контролюючих органів, а дозволяє громадськості безпосередньо контролювати будь-які дії щодо цього майна.

Крім того, у Португалії існує окремий закон про право на процедурну участь та позови в інтересах суспільства, який в англійській літературі також часто називають *Popular Action Act* або *Law of Actio popularis*. Цей закон містить як загальні положення, що дублюють вже згадану ст. 52 Конституції Португалії, так і спеціальні норми, які розвивають закладені в неї ідеї.

На нашу думку, положення цього Закону [14] дійсно визначають португальський підхід до захисту інтересів суспільства як вкрай сприятливий для подання відповідних позовів:

– поряд із зазначеними в Конституції позивачами закон виділяє органи місцевого самоврядування як суб'єктів захисту інтересів суспільства щодо інтересів, власниками яких є жителі відповідної території (п. 2 ст. 2). Також передбачена можливість подання таких позовів прокурором або підтримання його, якщо позивач відмовився від позову, уклав мирову угоду або проявив процесуальну поведінку, що завдає значної шкоди відповідним інтересам (ст. 16);

– закон висуває низку вимог для громадських об'єднань, які мають намір бути позивачами за такими позовами: вони повинні мати статус юридичної особи; захист відповідних інтересів має бути включений до їхніх статутних цілей чи завдань; вони не мають здійснювати професійну діяльність, що конкурує з бізнесом або вільними професіями (ст. 3);

– позов має бути відхилений на попередній стадії, якщо суд вважатиме, що задоволення вимоги є очевидно малоймовірним (ст. 13);

– позови в інтересах суспільства подаються за системою, схожою на *opt-out* для групових позовів, зокрема, передбачено, що позивач діє в інтересах усіх інших осіб, яким належить той чи інший інтерес, якщо тільки вони не заявили про небажання брати участь у цій справі (ст. ст. 14–15);

– є додаткові норми, які роблять процес в інтересах суспільства більш сприятливим для позивача: більш активна роль судді в процесі збирання доказів, більш широкі можливості щодо зупинення дії оскаржуваних рішень, спеціальний режим сплати судового збору, відповідно до якого судові витрати стягуються з позивача виключно після закінчення розгляду справи у випадку повної відмови в задоволенні позову. Крім того, сума судового збору, що підлягає сплаті, становить лише від 1/10 до 1/2 звичайної суми (ст. ст. 17–20).

Вважаємо, що вказані норми вдало балансують між необхідністю забезпечення широкого громадського контролю у справах про захист інтересів суспільства та необхідністю захисту від можливих зловживань (особливо з точки зору громадських об'єднань).

Положення вищезгаданого закону знайшли своє відображення також у Кодексі адміністративного судочинства Португалії (*Código de Processo nos Tribunais Administrativos*). Так, у п. 2 ст. 9 цього Кодексу визначено, що незалежно від наявності особистої зацікавленості у справі, будь-яка особа, а також асоціації та фонди, що захищають відповідні інтереси, органи місцевого самоврядування та прокуратура мають право у порядку, передбаченому законом, ініціювати провадження та брати участь в основних та забезпечувальних провадженнях, спрямованих на захист конституційно захищених цінностей та благ, таких як громадське здоров'я, довкілля, містобудування, територіальне планування, якість життя, культурна спадщина та майно держави, автономних регіонів

і органів місцевого самоврядування, а також ініціювати виконання відповідних судових рішень [15]. Як ми бачимо з цього визначення, положення Кодексу не тільки не звужують конституційні гарантії, але й деталізують та певною мірою розширюють їх, зокрема в частині можливості сприяння виконанню судових рішень.

При цьому в ст. 55 Кодексу, яка присвячена праву позивачів на подання позову, додатково зазначається, що можливість оскарження адміністративного акта належить кожному виборцю, який користується своїми цивільними та політичними правами. Така особа має право оскаржити рішення та ухвали органів місцевого самоврядування, розташованих у межах округу, де її внесено до виборчого реєстру, а також рішення установ, утворених органами місцевого самоврядування або таких, що їм підпорядковуються [15].

Варто зазначити, що попри максимально широкий підхід до цього питання, немає жодних підтверджень того, що наявність *actio popularis* у португальському законодавстві призвела до перевантаження судів. Навпаки, кількість позовів *actio popularis* залишається невеликою. Порівнюючи широкі можливості, які з нормативної точки зору закладені в цьому інституті з реальною кількістю судових справ, М. Ферро (M. Ferro) цілком слушно називає його «сплячим гігантом» [11, с. 124].

Крім того, виникають питання щодо особливостей практичного застосування цього інституту. Наприклад, щодо порушення антимонопольного законодавства Л. Россі (L. Rossi) та М. Ферро (M. Ferro) зазначають, що *actio popularis* майже ніколи не застосовується для стягнення збитків за порушення такого законодавства. Також авторами висловлюється думка: «Теоретичний потенціал португальського механізму *actio popularis* явно затмарюється його видатною неефективністю на практиці, принаймні щодо правозастосування конкурентного права» [16, с. 36–37].

Перераховуючи португальські законодавчі акти, в яких так чи інакше згадується позов в інтересах суспільства, М. Ферро (M. Ferro), крім вищезгаданих Конституції та спеціального закону, виділяє, зокрема, Цивільний процесуальний кодекс, Кодекс адміністративного судочинства, Закони про антимонопольне право, про цінні папери, про захист прав споживачів, про охорону навколишнього природного середовища тощо [11, с. 116].

Окремо вважаємо за необхідне наголосити, що згідно з вищезгаданим законом про позови в інтересах суспільства межа між позовами в інтересах суспільства та груповими позовами є значною мірою умовною. Саме Главою III Закону про позови в інтересах суспільства визначено подання групових позовів (у тому числі адміністративних). Так, М. Рамос (M. Ramos) зазначає, що ст. 15 Закону про позови в інтересах суспільства, по суті, запроваджує групові позови за моделлю, відомою у світі як *opt-out* з усіма притаманними цій моделі ризиками [17, с. 100]. Такої ж думки дотримується М. Ферро (M. Ferro), зазначаючи при цьому, що таке поєднання колективних позовів (у розумінні правової системи інших західних країн) та позовів в інтересах суспільства в одній правовій конструкції неодноразово було предметом критики з боку дослідників [11, с. 115].

Звичайно, що широкі підходи до доступу до правосуддя та наявність португальського *actio popularis* викликають особливе захоплення у тих сферах, де наявність широкого доступу до правосуддя сприймається більш позитивно.

Щодо цього Е. Фазолі (E. Fasoli) зазначає, що екологічні громадські організації Португалії завдяки інституту *actio popularis* мають широкий доступ до правосуддя та можливість діяти від імені суспільства. Фактично Португалія в цьому питанні значно перевершує мінімальні стандарти ЄС, визначені відповідними директивами

[18, с. 35-36]. Подібні погляди висловлюють також А. Арагау (A. Aragão) та А. К. Карвалью (A. C. Carvalho), зазначаючи, що саме на прикладі португальського законодавства, де *actio popularis* присутній безперервно з 1980-х років, зокрема як інструмент захисту довкілля, можна побачити, що він не є дестабілізуючим фактором для правової системи [19, с. 43].

Отже, на португальському прикладі ми спостерігаємо, що широкий доступ громадськості до правосуддя ще не призводить автоматично до надмірного навантаження на суди. Більше того, на наше переконання, кількість таких справ залежить від реального запиту на захист інтересів суспільства з боку приватних осіб. Факторами, що можуть створювати такий запит, є низький рівень довіри до державних інституцій та значна активність громадянського суспільства.

Крім того, варто зазначити, що подібне законодавче регулювання із широким доступом до правосуддя можна також побачити в країнах за межами Європейського Союзу, на які Португалія мала або має істотний вплив. Це, зокрема, стосується і Бразилії, яка має потужну традицію широкого доступу до правосуддя, а спеціальний закон про позови в інтересах суспільства (*Lei da Ação Popular*) було прийнято ще у 1965 році.

У контексті нашого дослідження найбільший інтерес у цьому законі викликає ст. 1, відповідно до якої будь-який громадянин, який має активне виборче право, може оскаржувати правові акти, що завдають шкоди державному чи муніципальному майну [20]. При цьому, завдяки широкому визначенню поняття майна, що наведено у цій же статті закону, виборець має доволі ефективні можливості для захисту інтересів суспільства.

Серйозні можливості громадськості у бразильській правовій системі конкурують із такими ж широкими повноваженнями прокуратури. Бразильська дослідниця К. Д. Г. де Маттос (K. D. G. de Mattos) зазначає, що фактично збільшення повноважень прокуратури та її активна роль і наявність ресурсів для захисту інтересів суспільства значною мірою відтіснили громадськість на другий план [21, с. 1099–1100].

Своєю чергою, в Україні, питання захисту інтересів суспільства приватними особами в адміністративному судочинстві завжди тісно пов'язувалося зі встановленням порушень прав, свобод чи охоронюваних законом інтересів особи, яка звертається з позовом. Зокрема, досліджуючи особливості реалізації права на судовий захист в публічно-правових відносинах у контексті України, М. Поворозник зазначає: «...право на адміністративний позов – це суб'єктивне право громадянина, яке виникає за умови наявності факту порушення його прав, свобод або законних інтересів у зв'язку із прийняттям рішення, вчиненням дій чи допущенням бездіяльності суб'єктом владних повноважень під час здійснення ним публічно-владних управлінських функцій і передбачає не лише можливість звернутися до суду з адміністративним позовом за їх захистом, але й можливість отримати при вирішенні судом адміністративної справи по суті ефективний судовий захист своїх порушених прав, свобод та законних інтересів шляхом задоволення адміністративного позову повністю або частково» [22, с. 125].

Таке визначення відповідає українському законодавству та судовій практиці в частині того, що право на адміністративний позов включає до себе як право на подання адміністративного позову, так і право на задоволення заявлених вимог. Друга складова цього права встановлюється на етапі розгляду справи по суті судом, який у своєму рішенні досліджує, чи є у позивача право на позов в матеріально-правовому розумінні. Водночас наведене вище визначення не враховує можливості захисту особою інтересів суспільства, а не лише власних порушених прав та інтересів. Це не узгоджується з позицією Верховного

Суду, який де-факто вже тривалий час допускає це в певних випадках, зокрема щодо вчинення дій чи допущення бездіяльності під час здійснення функцій публічного адміністрування суб'єктом владних повноважень у деяких окремих сферах.

На прикладі України ми бачимо, що часто саме громадські організації, а не окремі громадяни можуть бути належними позивачами за позовами про захист інтересів суспільства. Втім, їхнє право на позов на захист інтересів суспільства в матеріально-правовому розумінні також не є безмежним і значною мірою пов'язане з напрацьованими у судовій практиці підходами.

Так, ще у 2021 році Верховний Суд розглядав справу, пов'язану з оскарженням громадською організацією дозволу на виконання будівельних робіт із будівництва адміністративно-готельного комплексу. У цій справі Верховний Суд сформував висновок, що: «...вирішуючи питання щодо права громадських організацій на звернення до суду в інтересах інших осіб, суди повинні з'ясувати: – статус громадської організації та її засновників, їх безпосередню заінтересованість у вирішенні питання, що є предметом позову; – мету громадської організації та її безпосередній зв'язок з предметом позову; – інтереси яких саме осіб є предметом судового захисту; – чи зверталися ці особи за захистом своїх прав до громадської організації; – добросовісність дій громадської організації, що звертається до суду» [23].

Вказаний підхід у подальшому неодноразово повторно застосовувався Верховним Судом, що мало наслідком визнання права на доступ до суду для громадських організацій не тільки щодо захисту довкілля, але й в інших суспільно важливих питаннях, наприклад, щодо захисту історико-культурної спадщини [24] чи дотримання належних процедур у сфері надання житлово-комунальних послуг [25].

Своєю чергою, на прикладі рішень португальського Верховного адміністративного суду ми бачимо прагнення орієнтуватися на вже наявні норми позитивного права, зокрема, згадані вище Закон про позови в інтересах суспільства та Кодекс адміністративного судочинства, а також розвивати судову доктрину відповідно до них. Так, зокрема, португальський Верховний адміністративний суд у своїх рішеннях:

- здійснив чітке розмежування індивідуальних, колективних, публічних та дифузних інтересів із зазначенням того, що останні відповідно до законодавства можуть захищатися також органами місцевого самоврядування від порушень з боку держави [26];

- визнав португальську мову складовою культурної спадщини і, відповідно, можливим об'єктом захисту за позовами *actio popularis* [27];

- підтверджував високий стандарт для позбавлення пільг щодо сплати судових витрат для позивачів, які подають позови *actio popularis*. Стягнення судових витрат у повному обсязі є можливим виключно у разі, якщо буде встановлена очевидна необґрунтованість поданого позову [28];

- застосовував ретельний аналіз статутів громадських організацій при визначенні права на подання *actio popularis*. Наприклад, в одній зі справ Суд не визнав за асоціацією захисту прав жінок право на звернення до суду із оскарженням рішення про дозвіл на введення в обіг небезпечного (на думку позивача) засобу екстреної контрацепції. Судом було враховано, що головною ціллю діяльності організації був захист жінок від дискримінації, а не питання громадського здоров'я [29]. Водночас в іншій справі Суд не визнав право на подання позову *actio popularis* у сфері захисту довкілля (загроза знищення хамелеонів) громадською організацією, у статуті якої в принципі не було нічого зазначено про можливість захисту довкілля [30].

Подібний зважений підхід щодо аналізу права громадських організацій на звернення до суду застосовував також і український Верховний Суд. Наприклад, у вже згаданій вище справі щодо захисту культурної спадщини апеляційним адміністративним судом було застосовано надзвичайно вузьке тлумачення положень Статуту позивача, що дозволило дійти висновку про відсутність у позивача права на звернення до суду із таким позовом [31]. Верховний Суд не погодився із таким висновком та зазначив, що наявність серед цілей громадської організації вжиття заходів щодо охорони культурної спадщини, просування прав громадян у сферах архітектурної діяльності та благоустрою, а також письмових звернень фізичних осіб до громадської організації є достатньою підставою для визнання за нею права на звернення з таким позовом [24].

Повертаючись до прикладу Португалії, варто наголосити, що такий прогресивний підхід Суду не означає відсутність механізму запобігання використанню *actio popularis* не за призначенням.

Зокрема, в одній зі справ Суд не визнав право на позов за асоціацією власників ресторанів у справі про закриття ресторану, що працював у приміщенні Парламенту. Позов було обґрунтовано тим, що немає підстав дозволяти депутатам їсти в ресторані, поки всі інші ресторани були зачинені або працювали виключно навинос внаслідок обмежень, викликаних боротьбою із COVID-19. Суд не визнав за такою асоціацією право на подання позову *actio popularis*, адже справжньою метою організації було захист суто комерційних інтересів її членів (інших власників ресторанного бізнесу), а не задекларований інтерес щодо захисту громадського здоров'я [32].

Подібний підхід, на наше переконання, демонструє життєздатність португальського *actio popularis* як інституту адміністративного судочинства в сучасних умовах.

Крім того, ефективність цього інституту відносно нещодавно підкреслила Велика Палата Європейського суду з прав людини у рішенні щодо неприйнятності скарги проти Португалії та інших держав-учасниць Ради Європи. У цій справі заявники скаржилися на порушення своїх конвенційних прав (зокрема, ст. 8 Конвенції) внаслідок нежиття державами заходів щодо боротьби з глобальним потеплінням. ЄСПЛ зазначив, що в Португалії існує ефективна система подання позовів *actio popularis*, зокрема, у сфері охорони довкілля. Відповідно, зверненню до ЄСПЛ у цій справі мало передувати звернення до національних судів Португалії [33].

Висновки:

1. Португалія є державою з одним із найкращих стандартів доступу громадськості до правосуддя серед усіх

держав-членів ЄС. При цьому такий доступ включає не лише право на подання відповідного позову, але й значні переваги для позивачів, зокрема пільги щодо сплати судового збору.

2. Португальський підхід до цього питання значно перевищує мінімальні стандарти права ЄС, яке загалом не вимагає обов'язкового запровадження *actio popularis*. Втім, наявність підвищеного стандарту створює додаткові можливості для громадськості протидіяти протиправній поведінці органів публічної адміністрації.

3. Інститут *actio popularis* у сфері адміністративного судочинства Португалії сформований передусім не судовою практикою, а положеннями Конституції, Закону про позови в інтересах суспільства та Кодексу адміністративного судочинства. Таке чітке нормативне закріплення відповідних механізмів робить застосування *actio popularis* більш передбачуваним як для позивачів, так і для їхніх потенційних опонентів.

4. Наявність механізмів для захисту інтересів суспільства приватними особами є логічним продовженням тривалої правової традиції, яку можна простежити щонайменше від часів португальського середньовічного права. Ця традиція стала одним із чинників формування споріднених підходів в окремих країнах, що зазнали істотного португальського впливу, зокрема в Бразилії.

5. У дослідженнях не фіксується, що наявність у Португалії *actio popularis* якимось чином перевантажує систему адміністративних судів або ж створює широкий простір для різноманітних зловживань. До того ж, на прикладі Верховного адміністративного суду Португалії ми бачимо, що ефективне застосування норм позитивного права, що дозволяють подання позовів *actio popularis*, супроводжується ретельною перевіркою реального інтересу, який відстоює позивач, з метою запобігання поданню таких позовів тими, хто «маскує» приватні або суто комерційні інтереси під публічний інтерес.

6. Для України як держави-кандидата на членство в ЄС португальський досвід є корисним прикладом. Португальська модель демонструє, що за наявності запобіжників проти очевидних необґрунтованих вимог і фокусу на добросовісності позивача, можливість подання позовів *actio popularis* у значній кількості різних сфер не завдаватиме шкоди правовій системі держави.

7. Натомість необхідність та межі запровадження позову в інтересах суспільства залежать радше від потреб конкретної правової системи, зокрема від рівня практичної потреби в судовому оскарженні рішень, дій та бездіяльності публічної адміністрації у суспільно важливих питаннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сиромятников Е. О. Застосування Орхуської конвенції Судом Європейського Союзу. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 26 трав. 2023 р. Дніпро: УМСФ, 2023. С. 333–335.
2. Providing for public participation in respect of the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment and amending with regard to public participation and access to justice Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC : Directive of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 № 2003/35/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/35/2016-12-31> (дата звернення: 23.12.2025).
3. On the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification) : Directive of the European Parliament and of the Council of 13 Dec. 2011 № 2011/92/EU. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2011/92/2014-05-15> (дата звернення: 23.12.2025).
4. Константи́н О. В. Захист прав фізичних та юридичних осіб в адміністративному судочинстві: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 276 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0516U000213> (дата звернення: 23.12.2025).
5. Степаненко Т. В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харків. Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2008. 181 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0409U000299> (дата звернення: 23.12.2025).
6. Борщенко В. В. Групові позови в господарському процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. 152 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0415U0002483> (дата звернення: 23.12.2025).
7. Бочаров К. Позов в інтересах публічного порядку vs свавілля держави. *Фундація DEJURE* : вебсайт. URL: <https://dejure.foundation/library/pozov-v-interesah-publicnoho-poriadku-vs-svavillia-derzhavy> (дата звернення: 23.12.2025).
8. Лебедева Г. *Actio popularis. Асоціація розвитку суддівського самоврядування України* : вебсайт. URL: <http://arssu.org.ua/wp-content/uploads/2019/08/Г.Лебедева-презентація-actio-popularis.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
9. Vera E. P., Masson N.-R., Kramer L. Summary report on the inventory of EU member states' Measures on access to justice in environmental matters. *Human rights and the environment Cases, law, and policy*. Durham : Carolina Academic Press, 2008. P. 351–356.

10. Milieu Consulting Sprl. Study on EU implementation of the Aarhus Convention in the area of access to justice in environmental matters. final report. Brussels : European Commission, 2019. 384 p. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/Requests_from_the_MOP/ACCC-M-2017-3_European_Union/Correspondence_with_the_Party_concerned/frPartyM3_28.10.2019/frPartyM3_28.10.2019_C32_att1.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
11. Ferro M. S. Class Actions in Portugal: The little regime that could. *Mass Claims*. 2021. № 2. P. 115–124. URL: <https://observatoireactionsdegroupe.com/wp-content/uploads/2022/03/Miguel-Sousa-Ferro-Class-actions-in-Portugal.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
12. Constitution of the Portuguese Republic of 02 apr. 1976 : as of 22 jun. 2005. URL: <https://www.tribunalconstitucional.pt/tc/conteudo/files/constitucaoingles.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
13. Constituição da República Portuguesa : 02 abr. 1976 : última atualização 22 jun. 2005. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-aprovacao-constitucao/1976-34520775> (дата звернення: 23.12.2025).
14. Direito de participação procedimental e de acção popular : Lei de 21 jun. 1995 № 83/95. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/lei/1995-34534075> (дата звернення: 23.12.2025).
15. Código de Processo nos Tribunais Administrativos : Lei de 20 dez. 2001 № 15/2002. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/lei/2002-34464475> (дата звернення: 23.12.2025).
16. Rossi L., Ferro M. S. Private Enforcement of Competition Law in Portugal (II): Actio Popularis – Facts, Fictions and Dreams. *Revista de Concorrência e Regulação*. 2013. Vol. 4, № 1. P. 35–87. URL: <https://ssrn.com/abstract=3077422> (дата звернення: 23.12.2025).
17. Ramos M. E. Private enforcement and opt-out system risks, rewards and legal safeguards. *Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies*. 2018. Vol. 11, № 18. P. 85–114. URL: <https://doi.org/10.7172/1689-9024.YARS.2018.11.18.4> (дата звернення: 23.12.2025).
18. Fasoli E. The possibilities for nongovernmental organizations promoting environmental protection to claim damages in relation to the environment in France, Italy, The Netherlands and Portugal. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2017. Vol. 26, № 1. P. 30–37. URL: <https://doi.org/10.1111/reel.12187> (дата звернення: 23.12.2025).
19. Aragão A., Carvalho A. C. Taking access to justice seriously: diffuse interests and actio popularis. Why not?. *Elni Review*. 2017. Vol. 2. P. 42–48. URL: <https://doi.org/10.46850/elni.2017.006> (дата звернення: 23.12.2025).
20. Lei da Ação Popular : Lei de 29 jun. 1965 № 4.717. URL: <https://legis.senado.leg.br/norma/546570> (дата звернення: 23.12.2025).
21. Denari Gomes de Mattos K. “We the prosecutors”: Challenges to social participation in Brazilian public law litigation. *International Journal of Constitutional Law*. 2021. Vol. 19, № 3. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/moab072> (дата звернення: 23.12.2025).
22. Поворознюк М. І. Адміністративний позов як засіб реалізації прав громадян на судовий захист в публічно-правових відносинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 258 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0419U004628> (дата звернення: 23.12.2025).
23. Постанова Верховного Суду від 31 бер. 2021 у справі № 640/21611/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96015808> (дата звернення: 23.12.2025).
24. Постанова Верховного Суду від 08 трав. 2024 у справі № 160/4503/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118905166> (дата звернення: 23.12.2025).
25. Постанова Верховного Суду від 04 квіт. 2024 р. у справі № 160/7575/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118145315> (дата звернення: 23.12.2025).
26. Acórdão do Supremo Tribunal Administrativo de 29 квіт. 2003 № 047545. URL: <https://www.dgsi.pt/jsta.nsf/0/8297d1a1a6ff34e180256d25002d0b61> (дата звернення: 23.12.2025).
27. Acórdão do Supremo Tribunal Administrativo de 10 mar. 2016 № 0897/14. URL: <https://www.dgsi.pt/jsta.nsf/0/7fff55c7f8fc0cfe80257f7a005429c5> (дата звернення: 23.12.2025).
28. Acórdão do Supremo Tribunal Administrativo de 25 nov. 2021 № 0480/20.8BEBRG. URL: <https://www.dgsi.pt/jsta.nsf/35fbbbf22e1bb1e680256f8e003ea931/664debb8fc622fb8025879f002914ee> (дата звернення: 23.12.2025).
29. Acórdão do Supremo Tribunal Administrativo de 17 maio 2007 № 0107/07. URL: <https://www.dgsi.pt/jsta.nsf/35fbbbf22e1bb1e680256f8e003ea931/d0b1b93258e74c94802572ec004f30d6> (дата звернення: 23.12.2025).
30. Acórdão do Supremo Tribunal Administrativo de 14 abr. 2016 № 0390/16. URL: <https://www.dgsi.pt/jsta.nsf/0/ceeb8a45a8186d2980257f9d003d80c0> (дата звернення: 23.12.2025).
31. Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 15 листоп. 2023 у справі № 160/4503/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114970694> (дата звернення: 23.12.2025).
32. Acórdão do Supremo Tribunal Administrativo de 25 mar. 2021 № 017/21.1BALSB. URL: <https://www.dgsi.pt/jsta.nsf/35fbbbf22e1bb1e680256f8e003ea931/b7bc827aa26ddc97802586a80043d4c2> (дата звернення: 23.12.2025).
33. Decision of The European Court of Human Right [GC] of 09 apr. 2024 № 39371/20. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-233261> (дата звернення: 23.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ ПРИБУТКУ КОНТРОЛЬОВАНИХ ІНОЗЕМНИХ КОМПАНІЙ У ПОДАТКОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

TAX LAW GROUNDS FOR EXEMPTION OF CONTROLLED FOREIGN COMPANIES' PROFIT IN UKRAINE

Фекета І.М., аспірантка кафедри адміністративного та фінансового права

Львівський національний університет імені Івана Франка

orcid.org/0000-0002-6553-2433

У статті здійснено комплексне дослідження підстав звільнення від оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній (КІК), передбачених пунктом 39².4 статті 39² Податкового кодексу України. Обґрунтовано доцільність поділу таких підстав на дві основні групи – безумовні та умовні, залежно від характеру критеріїв, що повинні бути виконані контролюючою особою. До безумовних підстав віднесено критерій незначного сукупного доходу КІК, публічний статус компанії та здійснення нею благодійної діяльності, що не передбачає розподілу прибутку на користь засновників. Показано, що ці підстави застосовуються незалежно від наявності міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування або угод про обмін податковою інформацією.

До умовних підстав віднесено випадки, коли звільнення можливе за наявності чинних міжнародних договорів України та одночасного дотримання критеріїв щодо ефективної ставки оподаткування прибутку КІК та структури її доходів. Детально проаналізовано поняття пасивних доходів та умови, за яких вони можуть визнаватися активними, що фактично інтегрує у вітчизняне податкове право елементи тесту сутності (substance test). Розкрито взаємозв'язок зазначених правил із міжнародними стандартами – зокрема, рекомендаціями фінального звіту Організації економічного розвитку та співробітництва (ОЕСР) за Крокком 3 Плану дій BEPS, спрямованими на мінімізацію ризиків розмивання податкової бази та переміщення прибутків.

Проаналізовано також практичні аспекти застосування підстав звільнення у процесі подання Звіту про КІК, включно з проблемами підтвердження критеріїв звільнення та можливістю контролюючої особи відмовитися від них. Сформульовано висновки щодо системності української моделі звільнення від оподаткування КІК та окреслено ключові проблеми правозастосування.

Ключові слова: контрольована іноземна компанія, звільнення від оподаткування, пасивні доходи, ефективна ставка оподаткування, міжнародний обмін податковою інформацією, BEPS, Податковий кодекс України.

The article provides a comprehensive analysis of the grounds for exemption from taxation of profit of controlled foreign companies established in paragraph 39².4 of Article 39² of the Tax Code of Ukraine. The study substantiates the classification of such grounds into two major groups – unconditional and conditional – depending on the nature and complexity of the criteria that must be satisfied by the controlling person. Unconditional grounds include the low aggregate income threshold of all CFCs belonging to one controlling person, the public status of a CFC whose shares are listed on a recognized stock exchange, and the operation of a CFC as a charitable organization that does not distribute income for the benefit of its founders. These grounds apply regardless of the existence of international double taxation treaties or agreements on exchange of tax information.

Conditional grounds require the existence of an effective international treaty between Ukraine and the foreign jurisdiction, as well as compliance with additional criteria related to the effective tax rate applied to the CFC's profit and the structure of its income. Special attention is paid to the definition of passive income and the conditions under which such income may be treated as active, thereby incorporating elements of the substance test into Ukrainian tax law. The analysis demonstrates the alignment of Ukrainian rules with international standards, particularly the OECD BEPS Action 3 Final Report, which emphasizes targeted application of CFC rules and minimization of administrative burdens.

The article also examines practical issues arising in the process of submitting the CFC Report, including verification of exemption criteria and the possibility of a controlling person opting out of the exemption. The conclusions highlight the systematic nature of the Ukrainian exemption model and outline key challenges for consistent legal application.

Key words: controlled foreign company, tax exemption, passive income, effective tax rate, international exchange of tax information, BEPS, Tax Code of Ukraine.

Запровадження в Україні правил оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній (далі – КІК) стало одним із ключових етапів імплементації Плану дій BEPS та модернізації національної системи протидії агресивному податковому плануванню. Водночас ефективність та збалансованість таких правил значною мірою залежить від того, наскільки чітко законодавець окреслює коло іноземних структур, щодо яких застосовуються норми про оподаткування прибутку КІК, та від механізмів звільнення з-під оподаткування тих компаній, які не створюють ризиків розмивання податкової бази.

Пункт 39².4 статті 39² Податкового кодексу України (далі – ПКУ) встановлює систему підстав, за наявності яких прибуток КІК може бути звільнений від оподаткування в Україні [1]. Така система є складною, поєднує як кількісні, так і якісні критерії, а також тісно пов'язана з мережею міжнародних договорів України про уникнення подвійного оподаткування і обмін податковою інформацією. Її належне розуміння є критично важливим як для контролюючих осіб, так і для податкових органів.

Метою цієї статті є систематизація підстав звільнення від оподаткування прибутку КІК, обґрунтування їх поділу на безумовні та умовні, аналіз змісту кожної з них та виявлення основних проблем застосування у контексті чинного податкового законодавства України та міжнародних стандартів.

Норми щодо звільнення від оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній закріплені насамперед у пункті 39².4 статті 39² ПКУ [1]. У цьому пункті законодавець передбачає низку випадків, коли прибуток КІК не включається до об'єкта оподаткування контролюючої особи. Зміст і конструкція відповідних положень свідчать про те, що частина з них має характер загальних, «безумовних» винятків, натомість інша група пов'язана з виконанням додаткових умов, зокрема наявністю міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування або обмін податковою інформацією, достатнім рівнем оподаткування прибутку КІК у іноземній юрисдикції та структурою доходів такої компанії.

У цьому контексті доцільно розрізняти безумовні та умовні підстави звільнення від оподаткування. Перші діють незалежно від наявності міжнародних договорів та не потребують виконання додаткових критеріїв, окрім прямо передбачених у законі. Другі ж спрацьовують лише за сукупності кількох взаємопов'язаних умов, пов'язаних, зокрема, із міжнародно-правовими зобов'язаннями України та особливостями функціонування КІК.

До безумовних підстав законодавець відносить три випадки, за яких прибуток КІК не підлягає оподаткуванню в Україні. Ці підстави мають пріоритетний характер порівняно з умовними та застосовуються навіть за відсутності чинних договорів про уникнення подвійного оподаткування або договорів про обмін податковою інформацією з юрисдикцією реєстрації КІК.

Перша безумовна підстава стосується випадку, коли загальний сукупний дохід усіх контрольованих іноземних компаній однієї контролюючої особи із усіх джерел за даними фінансової звітності не перевищує еквівалент двох мільйонів євро на кінець звітного періоду. У такому разі всі КІК відповідної контролюючої особи звільняються від оподаткування, незалежно від їхньої організаційно-правової форми чи структури доходів.

Оскільки для кожної КІК подається окремий звіт про контрольовані іноземні компанії, логічним видається відображення цієї підстави у кожному такому звіті – зокрема, шляхом зазначення відповідної інформації у графі 28.3.1. [2], призначений для вказівки підстави звільнення від оподаткування. Водночас контролююча особа має забезпечити подання звітів щодо усіх КІК одночасно, оскільки застосування цієї підстави залежить від сукупного об'єкту доходів по всіх КІК, що їй належать.

Друга безумовна підстава звільнення від оподаткування передбачена для випадку, коли контрольована іноземна компанія є публічною компанією, акції (частки) якої перебувають в обігу на визнаній фондовій біржі. Законодавець виходить з того, що такі компанії підпадають під підвищені стандарти прозорості та регуляторного контролю, що зменшує ризики використання їх як інструментів агресивного податкового планування.

В українському законодавстві дефініція публічної компанії міститься, зокрема, у Законі України «Про медіа», де під публічною компанією розуміється іноземна юридична особа, створена у формі публічного акціонерного товариства, акції якої включені до біржових списків (пройшли процедуру лістингу) відповідної фондової біржі [3]. В різних країнах публічні компанії можуть мати різні найменування та організаційно-правові форми; орієнтовний перелік таких форм у державах ЄС міститься у статті 1 Другої директиви Ради 77/91/ЕЕС від 13 грудня 1976 року [4].

Для реалізації цієї підстави звільнення Кабінет Міністрів України Постановою Кабінету Міністрів України «Питання реалізації від 16 грудня 2020 року затвердив перелік фондів бірж, на яких перебувають в обігу акції (частки) публічних компаній, що відповідає вимогам податкового законодавства [5]. До переліку включено значну кількість (понад сорок) фондів бірж різних юрисдикцій. Акції (частки) публічних компаній визнаються такими, що перебувають в обігу на зазначених у переліку біржах за умови їх перебування у лістингу таких бірж. Лише за цієї умови друга безумовна підстава, закріплена у підпункті 39².4.2 пункту 39².4 статті 39² ПКУ вважається реалізованою [1].

Третьою безумовною підставою є випадок, коли КІК є організацією, яка відповідно до законодавства іноземної юрисдикції здійснює благодійну діяльність та не розподіляє доходи на користь її засновників (учасників). Йдеться про різноманітні форми неприбуткових організацій, фондів, трастів тощо, які мають статус благодійних та функціонують у публічних, а не приватних інтересах.

Кількість та різноманіття організаційно-правових форм благодійних організацій у світі фактично унеможлиблює їх вичерпний перелік у національному законодавстві. Тому підтвердження або спростування благодій-

ного характеру діяльності КІК здійснюється, передусім, на підставі аналізу її установчих документів і фінансової звітності, які мають свідчити про відсутність розподілу доходів на користь засновників та цільовий характер використання коштів.

До умовних підстав законодавець відносить випадки звільнення від оподаткування прибутку КІК, які пов'язані з наявністю чинних міжнародних договорів України про уникнення подвійного оподаткування або про обмін податковою інформацією з юрисдикцією реєстрації КІК, за умови виконання додаткових критеріїв. Такими критеріями, зокрема, є належний рівень ефективної ставки оподаткування прибутку КІК у відповідній іноземній державі та структура її доходів з огляду на частку пасивних доходів.

На сьогодні за інформацією Міністерства фінансів України діє 71 міжнародна двостороння конвенція (угода) про уникнення подвійного оподаткування. Нещодавно, 17 лютого 2024 року також була оновлена угода про усунення подвійного оподаткування між Україною та Японією [6].

Перша умовна підстава звільнення передбачає, що прибуток КІК не оподатковується в Україні, якщо одночасно виконуються такі умови: по-перше, між Україною та іноземною юрисдикцією реєстрації КІК діє чинний договір про уникнення подвійного оподаткування або договір про обмін податковою інформацією; по-друге, податок на прибуток у такій юрисдикції сплачується за ефективною ставкою, що не є меншою за базову (основну) ставку податку на прибуток підприємств в Україні або є меншою за неї не більше ніж на п'ять відсоткових пунктів; по-третє, частка пасивних доходів КІК становить не більше 50 відсотків загальної суми її доходів із усіх джерел.

Формула розрахунку ефективної ставки оподаткування наведена у підпункті 39².4.1, п. 39².4., ст. 39² ПКУ і передбачає, що така ставка визначається шляхом ділення суми витрат зі сплати податку на прибуток підприємств на суму прибутку до оподаткування за даними фінансової звітності за відповідний рік та множенням результату на 100 відсотків [1]. З огляду на те, що базова ставка податку на прибуток підприємств в Україні становить 18 відсотків, ефективна ставка оподаткування в іноземній юрисдикції для цілей звільнення КІК не може бути меншою ніж 13 відсотків.

Поняття пасивних доходів розкривається у підпункті 14.1.268 пункту 14.1 статті 14 ПКУ [1]. До них віднесено, зокрема, проценти, дисконтний дохід, доходи за депозитними сертифікатами, інвестиційний прибуток, дивіденди, роялті, доходи за іпотечними та іншими цінними паперами, страхові виплати та відшкодування. Якщо частка таких пасивних доходів не перевищує 50 відсотків загального доходу КІК, прибуток останньої може бути звільнений від оподаткування в Україні за умови дотримання інших умов.

Друга умовна підстава звільнення стосується ситуації, коли частка пасивних доходів контрольованої іноземної компанії перевищує 50 відсотків, однак такі доходи можуть визнаватися активними за умови, що КІК фактично виконує суттєві функції, несе ризики та використовує активи в операціях, що призводять до отримання відповідних доходів, а також має необхідні ресурси для виконання зазначених функцій, управління ризиками та використання активів (зокрема кваліфікований персонал, основні фонди у власності або користуванні, достатній власний капітал тощо).

Таким чином, законодавець впроваджує певний аналог тесту «сутності» (substance test), орієнтованого на реальну економічну присутність КІК в іноземній юрисдикції. За своєю логікою ця конструкція кореспондує підходам ОЕСР та Європейського Союзу, відповідно до яких правила КІК не повинні застосовуватися до компаній, що здійснюють реальну господарську діяльність і не мають на меті штучне переміщення прибутку.

Інформація про наявність підстав для звільнення від оподаткування прибутку КІК має бути належним чином відображена у звіті про КІК [2]. Відповідно до форми Звіту,

затвердженої Міністерством фінансів України, у Графах 27 та 28 зазначається сума прибутку КІК, звільненого від оподаткування, а також конкретні умови, на підставі яких таке звільнення застосовується. Можливим є зазначення однієї або декількох підстав, якщо вони одночасно виконуються щодо однієї компанії.

Скорочена форма звіту про КІК таких граф не містить, що обумовлено її призначенням для випадків, коли контролююча особа ще не має повного обсягу фінансової звітності КІК, але зобов'язана повідомити про її існування. У разі наявності підстав для звільнення, але за відсутності фінансової звітності на момент подання скороченого звіту, контролююча особа повинна подати повну форму звіту про КІК до кінця звітного року разом із фінансовою звітністю, вказавши підстави для звільнення від оподаткування без заповнення розрахунку скоригованого прибутку КІК.

Важливою гарантією для платників є положення, згідно з яким у разі звільнення прибутку КІК від оподаткування контролююча особа звільняється від обов'язку розраховувати скоригований прибуток такої КІК. Це суттєво зменшує адміністративне навантаження у випадках, коли компанія очевидно не становить загрози розмивання податкової бази.

Окремої уваги заслуговує право контролюючої особи відмовитися від звільнення від оподаткування прибутку КІК. Податковий кодекс передбачає можливість реалізації такого права шляхом подання заяви у довільній формі разом зі звітом про КІК. Водночас постає питання, чи є така заява необхідною у випадку, якщо контролююча особа просто не зазначає підставу звільнення у відповідній графі звіту, попри наявність об'єктивних умов для застосування звільнення. Видається, що для реалізації права на оподаткування прибутку КІК достатньо не заявляти підставу звільнення у звіті, що ставить під сумнів практичну необхідність існування окремої заяви у довільній формі.

Умовні підстави звільнення від оподаткування тісно пов'язані з міжнародною договірною базою України. Станом на сьогодні Україна має широкую мережу двосторонніх конвенцій про уникнення подвійного оподаткування та бере участь у низці угод щодо обміну податковою інформацією, включаючи Конвенцію про взаємну адміністративну допомогу у податкових справах [7], Багатосторонню угоду компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки [8] (CRS MCAA) та угоду FATCA зі Сполученими Штатами Аме-

рики [9]. Це дає змогу органам ДПС отримувати інформацію щодо рахунків та доходів резидентів України в іноземних юрисдикціях, що, у свою чергу, є передумовою для застосування умовних підстав звільнення.

Рекомендації фінального звіту ОЕСР за Крок 3 Плану дій BEPS щодо винятків із правил КІК передбачають, зокрема, встановлення мінімальних порогових значень доходу (*de minimis threshold*), зосередження правил КІК на структурах, які мають податкову мотивацію, а також можливість звільнення КІК, що оподатковуються за співмірними ставками в інших юрисдикціях [10]. Аналіз українського законодавства свідчить, що законодавець загалом врахував ці підходи: запроваджено критерій сукупного доходу до двох мільйонів євро, тест ефективної ставки оподаткування та критерії щодо пасивних доходів і економічної сутності діяльності КІК.

Висновки. Система підстав звільнення від оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній, закріплена у пункті 39^{2.4} статті 39² Податкового кодексу України, має комплексний і багаторівневий характер. Обгрунтований поділ таких підстав на безумовні та умовні дозволяє чіткіше окреслити логіку законодавця та зрозуміти співвідношення між внутрішніми податковими цілями та міжнародними зобов'язаннями України.

Безумовні підстави спрямовані на звільнення від оподаткування прибутку КІК, які або є малозначними за обсягом доходу, або функціонують у публічному чи благодійному секторі. Умовні підстави пов'язані із належним рівнем оподаткування в іноземній юрисдикції, наявністю дієвих механізмів обміну податковою інформацією та реальним характером діяльності КІК. Такий підхід загалом відповідає рекомендаціям ОЕСР та практиці держав, що імплементували правила КІК раніше.

Водночас практика застосування українських норм виявляє низку проблемних аспектів: складність підтвердження окремих критеріїв (зокрема щодо економічної сутності діяльності), потенційні суперечності у процедурі реалізації права на відмову від звільнення, а також ризики нерівномірного підходу контролюючих органів до оцінки виконання умов звільнення. Подальший розвиток судової практики, а також вдосконалення підзаконного регулювання та роз'яснень ДПС мають ключове значення для забезпечення передбачуваності та прозорості застосування правил КІК в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс України: Закон України від 02 груд. 2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 16.12.2025).
2. Про затвердження Порядку формування та подання звіту про контрольовані іноземні компанії: наказ Міністерства фінансів України від 22 лип. 2022 р. № 225; зареєстр. у Міністерстві юстиції України 09 серп. 2022 р. за № 1219/38155. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1219-22> (дата звернення: 16.12.2025).
3. Про медіа: Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20> (дата звернення: 16.12.2025).
4. Second Council Directive 77/91/EEC of 13 December 1976 on coordination of safeguards which, for the protection of the interests of members and others, are required by Member States of companies within the meaning of the second paragraph of Article 58 of the Treaty, in respect of the formation of public limited liability companies and the maintenance and alteration of their capital. Official Journal of the European Communities. 1977. L 26. P. 1–13. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31977L0091> (Last accessed: 16.12.2025).
5. Питання реалізації підпункту 39^{2.4.2.2} підпункту 39^{2.4.2} пункту 39^{2.4} статті 39² Податкового кодексу України: постанова Кабінету Міністрів України від 16 груд. 2020 р. № 1275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2020-п> (дата звернення: 16.12.2025).
6. Міжнародні договори України про уникнення подвійного оподаткування. Міністерство фінансів України: веб-сайт. URL: https://mof.gov.ua/uk/international_agreements_of_ukraine_on_avoidance_double_taxation-543 (дата звернення: 16.12.2025).
7. Конвенція про взаємну адміністративну допомогу у податкових справах: міжнародний документ від 25 черв. 1988 р. / Рада Європи, Організація економічного співробітництва та розвитку. Ратифіковано Законом України від 17 груд. 2008 р. № 677-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_325 (дата звернення: 16.12.2025).
8. Багатостороння угода компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки (CRS MCAA): міжнародний документ/ Організація економічного співробітництва та розвитку. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-transparency-and-international-co-operation/text-addendum-crs-mcaa.pdf> (дата звернення: 16.12.2025).
9. Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки для поліпшення виконання податкових правил й застосування положень Закону США “Про податкові вимоги до іноземних рахунків” (FATCA): міжнародний документ від 07 лют. 2017 р. Ратифіковано Законом України від 18 жовт. 2016 р. № 1702-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_022 (дата звернення: 16.12.2025).
10. OECD. Designing Effective Controlled Foreign Company Rules. Action 3 – 2015 Final Report/OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project. Paris: OECD Publishing, 2015. DOI: [dx.doi.org/10.1787/9789264241152-en](https://doi.org/10.1787/9789264241152-en) (дата звернення: 16.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІНІСТЕРСТВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

TRANSFORMATION OF THE LEGAL STATUS OF UKRAINIAN MINISTRIES UNDER MARTIAL LAW: PECULIARITIES OF FUNCTIONING

Фільварочний Д.В., аспірант

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

orcid.org/0009-0004-0422-6821

У статті досліджується трансформація правового статусу міністерств України в період дії воєнного стану, введеного 24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації. Проаналізовано зміни в організаційно-правових механізмах функціонування центральних органів виконавчої влади, розширення їхніх повноважень для забезпечення національної безпеки, оборони держави та захисту населення. Особливу увагу приділено дослідженню нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України для адаптації системи державного управління до умов воєнного часу. Розглянуто процеси реорганізації міністерств, включаючи створення нових структурних підрозділів кризового реагування, передачу повноважень, ліквідацію та об'єднання окремих відомств. Досліджено особливості функціонування міністерств в умовах тимчасової зміни їх місцезнаходження, обмеження конституційних прав і свобод громадян, надання Кабінету Міністрів додаткових повноважень для прийняття невідкладних рішень у сферах національної безпеки, економіки, інфраструктури та соціального захисту. Виявлено проблемні аспекти правового регулювання, пов'язані з розмежуванням компетенції між міністерствами та військовими адміністраціями, дублюванням функцій та необхідністю координації дій різних органів виконавчої влади. Обґрунтовано висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавчого забезпечення діяльності міністерств в умовах триваючого воєнного стану та формування ефективних механізмів взаємодії між центральними та місцевими органами влади для забезпечення стабільності державного управління.

Ключові слова: міністерства України, воєнний стан, трансформація правового статусу, центральні органи виконавчої влади, реорганізація міністерств, повноваження органів виконавчої влади, державне управління, національна безпека, правове регулювання, Кабінет Міністрів України.

The article examines the transformation of the legal status of Ukrainian ministries during the period of martial law, introduced on February 24, 2022, in connection with the full-scale armed aggression of the Russian Federation. Changes in organizational and legal mechanisms of functioning of central executive bodies, expansion of their powers to ensure national security, state defense and protection of the population are analyzed. Special attention is paid to the study of normative legal acts adopted by the Verkhovna Rada and the Cabinet of Ministers of Ukraine to adapt the public administration system to wartime conditions. The processes of reorganization of ministries are considered, including the creation of new structural units for crisis response, transfer of powers, liquidation and merger of certain agencies. The peculiarities of the functioning of ministries under conditions of temporary change of their location, restriction of constitutional rights and freedoms of citizens, granting of additional powers to the Cabinet of Ministers to make urgent decisions in the spheres of national security, economy, infrastructure and social protection are studied. Problematic aspects of legal regulation related to the delimitation of competence between ministries and military administrations, duplication of functions and the need to coordinate the actions of various executive bodies have been identified. The conclusion about the necessity of further improvement of legislative support for the activities of ministries under the conditions of ongoing martial law and the formation of effective mechanisms of interaction between central and local authorities to ensure the stability of public administration is substantiated.

Key words: ministries of Ukraine, martial law, transformation of legal status, central executive authorities, reorganization of ministries, powers of executive bodies, public administration, national security, legal regulation, Cabinet of Ministers of Ukraine.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, спричинила введення в державі воєнного стану, що докорінно змінило умови функціонування всієї системи органів виконавчої влади. Міністерства України, як ключові суб'єкти реалізації державної політики, виявилися перед необхідністю швидкої адаптації до надзвичайних умов воєнного часу, що потребувало трансформації їхнього правового статусу, розширення повноважень та створення нових організаційно-правових механізмів діяльності.

Конституція України та Закон України «Про правовий режим воєнного стану» встановлюють загальні засади функціонування органів державної влади в умовах воєнного стану, однак специфіка діяльності міністерств у цих умовах потребує детального правового регулювання. Верховна Рада України прийняла Закон від 24 березня 2022 року «Про внесення змін до Законів України «Про центральні органи виконавчої влади» та «Про правовий режим воєнного стану» щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану», яким було надано

Кабінету Міністрів України додаткові повноваження для прийняття невідкладних рішень у сферах національної безпеки, економіки, інфраструктури, соціального захисту населення.

За період з 2022 по 2025 роки відбулися масштабні зміни в структурі та повноваженнях міністерств: створення нових департаментів кризового реагування, реорганізація окремих відомств, передача повноважень між міністерствами, ліквідація та об'єднання деяких центральних органів виконавчої влади. Зокрема, у 2024–2025 роках були ліквідовані Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості (з передачею повноважень Міністерству оборони), Міністерство реінтеграції (з трансформацією у Міністерство національної єдності та подальшою передачею функцій іншим відомствам), об'єднані Міністерство аграрної політики та Міністерство захисту довкілля у складі нового Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства.

Такі трансформації викликають низку проблемних питань правового характеру. По-перше, виникає необхідність чіткого розмежування повноважень між мініс-

терствами та військовими адміністраціями, створеними відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану». По-друге, спостерігається дублювання функцій окремих міністерств у питаннях національної безпеки, відновлення інфраструктури, соціального захисту постраждалого населення. По-третє, тимчасова зміна місцезнаходження окремих міністерств та їхніх структурних підрозділів створює складнощі у взаємодії з іншими органами влади та громадськістю. По-четверте, розширення повноважень Кабінету Міністрів України щодо прийняття рішень, які за звичайних умов потребували б законодавчого врегулювання, породжує питання дотримання принципу верховенства права та конституційного розподілу повноважень між гілками влади.

Дослідження правового статусу міністерств в умовах воєнного стану має важливе теоретичне та практичне значення. З теоретичної точки зору, аналіз трансформації організаційно-правових механізмів функціонування центральних органів виконавчої влади в надзвичайних умовах сприятиме розвитку науки адміністративного права та вдосконаленню теорії державного управління. З практичної точки зору, результати дослідження можуть бути використані для підготовки пропозицій щодо вдосконалення законодавства про центральні органи виконавчої влади, оптимізації структури міністерств, усунення колізій у розмежуванні їхньої компетенції, а також для формування ефективних механізмів координації діяльності різних органів виконавчої влади в умовах триваючого воєнного стану та у період постконфліктного відновлення держави.

Актуальність дослідження зумовлена також тим, що воєнний стан в Україні систематично продовжується (станом на листопад 2025 року він продовжений до серпня 2026 року), а отже питання ефективної організації роботи міністерств залишається пріоритетним для забезпечення обороноздатності держави, соціально-економічної стабільності та захисту прав громадян у воєнних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу центральних органів виконавчої влади традиційно перебувають у фокусі уваги вітчизняних науковців-адміністративістів. Фундаментальні дослідження організаційно-правових засад функціонування міністерств здійснили В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, Р. А. Калюжний, В. К. Колпаков та інші вчені. Однак ці праці виконані в умовах мирного часу та не враховують специфіку трансформації правового статусу міністерств в умовах воєнного стану.

Окремі аспекти функціонування органів виконавчої влади в умовах особливих правових режимів досліджували О. В. Кузьменко, Н. Р. Нижник, О. Ф. Андрійко. Проблеми адаптації системи державного управління до викликів воєнного часу розглядалися у працях М. І. Анур'єва, О. М. Руснака. Водночас комплексного дослідження трансформації правового статусу міністерств України саме в період з 2022 по 2025 роки, що охоплює введення воєнного стану, масштабні реорганізації відомств та зміни у розподілі повноважень між органами виконавчої влади, досі не проводилося.

Потребують наукового осмислення нові правові явища, пов'язані з розширенням повноважень Кабінету Міністрів України у воєнний час, створенням у структурі міністерств департаментів кризового реагування, взаємодією міністерств з військовими адміністраціями, а також правові наслідки ліквідації окремих міністерств та передачі їхніх функцій іншим центральним органам виконавчої влади в умовах триваючого воєнного стану.

Мета статті – полягає у дослідженні трансформації правового статусу міністерств України в умовах воєнного стану та обґрунтуванні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання їх діяльності в надзвичайних умовах.

Виклад основного матеріалу. Правовою основою функціонування міністерств України є Конституція України, Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI [1] та Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII [2]. Відповідно до статті 1 Закону «Про центральні органи виконавчої влади» систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади, при цьому система центральних органів виконавчої влади є складовою системи органів виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів України [1, ст. 1]. Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, а повноваження міністерств поширюються на всю територію держави.

Введення воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року на підставі Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [3], затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, кардинально змінило умови функціонування всієї системи органів виконавчої влади. Воєнний стан як особливий правовий режим передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина [2, ст. 1].

Ключовим нормативним актом, який забезпечив адаптацію системи державного управління до умов воєнного часу, став Закон України «Про внесення змін до Законів України «Про центральні органи виконавчої влади» та «Про правовий режим воєнного стану» щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року № 2126-IX [4]. Цей Закон доповнив Закон «Про правовий режим воєнного стану» статтею 12-1 «Діяльність Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану», якою було надано Уряду додаткові повноваження для оперативного реагування на виклики воєнного часу. Зокрема, частина перша цієї статті встановлює, що у разі необхідності невідкладного законодавчого врегулювання у зв'язку з відсутністю у законах України положень, що визначають особливості вирішення відповідних питань в умовах воєнного стану, Кабінет Міністрів України приймає з дотриманням статті 64 Конституції України рішення у сферах національної безпеки та обороноздатності, зовнішньої політики, інфраструктури, економіки, промисловості, фінансів, бюджету, трудових відносин, зайнятості населення, оплати та охорони праці, енергетики, аграрної політики та продовольчої безпеки, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення, громадської безпеки, безпеки державного кордону, міграції, правового статусу іноземців та осіб без громадянства [2, ст. 12-1].

Розширення повноважень Кабінету Міністрів України об'єктивно вплинуло на правовий статус міністерств як головних органів у системі центральних органів виконавчої влади. Міністерства отримали можливість більш оперативно реагувати на виклики воєнного часу, приймати рішення, які за звичайних обставин потребували б детальнішого законодавчого врегулювання. Водночас така концентрація повноважень потребує збалансованого підходу до дотримання принципу верховенства права та конституційних гарантій прав людини.

Статтею 5 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» передбачено, що міністерства та інші центральні органи виконавчої влади утворюються, реорганізуються та ліквіднуються Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України [1, ст. 5]. В умо-

вах воєнного стану цей механізм набув особливого значення, оскільки потреба в реорганізації відомств виникла швидше, ніж це передбачалося попередніми планами адміністративної реформи. Закон також встановлює, що Кабінет Міністрів України має право визначати інше, ніж місто Київ, місцезнаходження Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади [4, п. 5 розділу II]. Ця норма забезпечила можливість продовження роботи органів виконавчої влади навіть у разі загрози безпеці у столиці.

Важливим аспектом трансформації правового статусу міністерств стало питання взаємодії з військовими адміністраціями, які утворюються на території, де введено воєнний стан. Відповідно до статті 15 Закону «Про правовий режим воєнного стану» військові адміністрації здійснюють повноваження відповідних обласних, районних рад, Київської міської ради, міських, селищних, сільських рад, а також виконавчих органів відповідних рад, сільського, селищного, міського голови відповідних територіальних громад, передбачені Конституцією України, законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, на території цих рад та у межах, визначених Конституцією України та законами України [2, ст. 15]. Міністерства зобов'язані координувати свою діяльність з військовими адміністраціями, що створює додаткові виклики для ефективного державного управління та потребує чіткого розмежування компетенцій.

Суттєвою особливістю функціонування міністерств в умовах воєнного стану стало створення у їх структурі спеціалізованих підрозділів кризового реагування. Ці структурні одиниці були покликані забезпечити оперативне прийняття рішень у надзвичайних ситуаціях, координацію евакуаційних заходів, надання гуманітарної допомоги населенню постраждалих регіонів та відновлення критичної інфраструктури. Створення таких підрозділів не потребувало внесення змін до базового законодавства про центральні органи виконавчої влади, оскільки здійснювалося в межах повноважень міністрів щодо визначення структури міністерств, передбачених статтею 11 Закону «Про центральні органи виконавчої влади» [1].

Важливим напрямом трансформації системи міністерств стала їх реорганізація, яка активізувалася у 2024–2025 роках. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2024 року було здійснено перейменування окремих центральних органів виконавчої влади з метою приведення їх функцій у відповідність до нових викликів державного будівництва. У липні 2025 року Уряд провів масштабну реорганізацію, яка передбачала ліквідацію низки міністерств та передачу їхніх функцій іншим центральним органам виконавчої влади [5]. Зокрема, функції ліквідованих міністерств були передані новоствореним об'єднаним відомствам з метою оптимізації державного управління, усунення дублювання повноважень та підвищення ефективності використання бюджетних коштів.

Процес реорганізації міністерств в умовах воєнного стану має свою специфіку. Відповідно до частини сьомої статті 5 Закону "Про центральні органи виконавчої влади" міністерства, щодо яких набрав чинності акт Кабінету Міністрів України про їх припинення, продовжують здійснювати повноваження та функції у визначених сферах компетенції до завершення здійснення заходів з утворення міністерства, до якого переходять повноваження та функції міністерства, що припиняється, та можливості забезпечення здійснення ним цих функцій і повноважень [1]. Така норма забезпечує безперервність здійснення державної політики у відповідних сферах навіть під час організаційних трансформацій.

Особливої уваги заслуговує питання координації діяльності міністерств в умовах воєнного стану. Стаття 18 Закону «Про правовий режим воєнного стану» встанов-

лює, що військове командування та військові адміністрації взаємодіють з органами державної влади на основі узгоджених рішень та спільних заходів, спрямованих на виконання завдань правового режиму воєнного стану [2]. Міністерства зобов'язані забезпечувати оперативну взаємодію з військовим командуванням, надавати необхідну інформацію та сприяти здійсненню заходів, передбачених правовим режимом воєнного стану. Це потребує створення ефективних механізмів міжвідомчої координації та оперативного обміну інформацією.

Трансформація правового статусу міністерств позначилася також на їхніх кадрових повноваженнях. Закон від 24 березня 2022 року № 2126-IX [4] встановив особливості призначення та звільнення посадових осіб міністерств в умовах воєнного стану. Зокрема, Кабінет Міністрів України отримав право за поданням Прем'єр-міністра України приймати рішення про відсторонення міністра від виконання обов'язків до припинення чи скасування воєнного стану та покладення на відповідний період виконання обов'язків міністра на іншу особу у разі подання міністром заяви про його відсторонення від виконання обов'язків, а також у разі визнання його зниклим безвісти або відсутності міністра на трьох засіданнях Кабінету Міністрів України поспіль та неповідомлення ним Прем'єр-міністра України про своє місце перебування. Така норма спрямована на забезпечення безперебійного функціонування системи державного управління навіть у найскладніших обставинах.

Фінансове забезпечення діяльності міністерств в умовах воєнного стану також зазнало суттєвих змін. Стаття 25 Закону «Про центральні органи виконавчої влади» встановлює, що фінансове і матеріально-технічне забезпечення діяльності міністерств здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України [1]. Воєнний стан зумовив необхідність перерозподілу бюджетних ресурсів на користь оборонної сфери та соціального захисту постраждалого населення, що вплинуло на обсяги фінансування міністерств, які не є безпосередньо пов'язаними з обороноздатністю держави. Водночас міністерства отримали додаткові можливості залучення міжнародної технічної та фінансової допомоги для виконання своїх функцій.

Проблемним аспектом функціонування міністерств в умовах воєнного стану залишається питання дотримання принципу верховенства права при реалізації розширених повноважень. Конституція України у статті 64 встановлює, що в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, однак не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63 Конституції України [6]. Міністерства при реалізації своїх повноважень повинні дотримуватися цих конституційних обмежень, що не завжди є простим завданням в умовах необхідності оперативного реагування на виклики воєнного часу.

Аналіз нормативно-правового регулювання діяльності міністерств в умовах воєнного стану свідчить про наявність певних прогалин та колізій. По-перше, відсутнє чітке законодавче визначення меж компетенції міністерств у взаємодії з військовими адміністраціями, що на практиці призводить до дублювання функцій та конфліктів повноважень. По-друге, розширення повноважень Кабінету Міністрів України щодо прийняття рішень, які за звичайних умов мали б регулюватися законами, потребує встановлення чітких темпоральних та змістовних меж таких повноважень з метою недопущення надмірної концентрації влади в руках виконавчих органів.

Практика реорганізації міністерств у 2024–2025 роках виявила проблему недостатньої прогнозованості та обґрунтованості організаційних трансформацій. Ліквідація окремих міністерств та передача їхніх функцій іншим відомствам відбувалася без проведення комплексних

досліджень ефективності таких реформ, що створює ризики для якості державних послуг та реалізації державної політики у відповідних сферах. Законодавство не передбачає обов'язкового проведення оцінки впливу реорганізації на ефективність державного управління, що є суттєвим недоліком правового регулювання.

Важливим напрямом удосконалення правового статусу міністерств в умовах воєнного стану має стати законодавче закріплення механізмів координації їхньої діяльності з військовими адміністраціями. Доцільним є внесення змін до Закону «Про правовий режим воєнного стану» [2] з метою конкретизації порядку взаємодії міністерств з військовим командуванням, встановлення чітких процедур узгодження рішень та розмежування компетенції у питаннях, що належать до спільного відання. Такі зміни сприятимуть підвищенню ефективності державного управління та уникненню конфліктів повноважень.

Необхідним є також удосконалення правового регулювання реорганізації міністерств. Закон «Про центральні органи виконавчої влади» [1] доцільно доповнити нормами, які б встановлювали обов'язок проведення оцінки впливу реорганізації на ефективність виконання державних функцій, передбачали механізми громадського обговорення проєктів рішень про реорганізацію та визначали критерії доцільності організаційних трансформацій. Це забезпечить більшу прозорість процесу реформування системи центральних органів виконавчої влади та знизить ризики необґрунтованих організаційних змін.

Позитивним аспектом трансформації правового статусу міністерств в умовах воєнного стану є створення механізмів оперативного реагування на виклики воєнного часу. Наділення Кабінету Міністрів України повноваженнями щодо прийняття невідкладних рішень у визначених сферах [2] дозволило міністерствам швидко адаптуватися до змінних умов та забезпечити виконання критично важливих функцій держави. Водночас важливо забезпечити баланс між оперативністю прийняття рішень та дотриманням принципів правової держави, що потребує встановлення дієвих механізмів парламентського та судового контролю за діяльністю органів виконавчої влади навіть в умовах воєнного стану.

Висновки. Дослідження трансформації правового статусу міністерств України в умовах воєнного стану дозволяє

сформулювати такі висновки. По-перше, правовою основою функціонування міністерств в умовах воєнного стану є Конституція України, Закон «Про центральні органи виконавчої влади», Закон «Про правовий режим воєнного стану» та Закон від 24 березня 2022 року № 2126-IX, який наділив Кабінет Міністрів України додатковими повноваженнями щодо невідкладного законодавчого регулювання у визначених сферах.

По-друге, трансформація правового статусу міністерств проявляється у розширенні їхніх повноважень, створенні спеціалізованих підрозділів кризового реагування, зміні механізмів кадрового забезпечення та необхідності координації діяльності з військовими адміністраціями. Реорганізація міністерств у 2024–2025 роках призвела до ліквідації окремих відомств та створення об'єднаних міністерств з метою оптимізації державного управління.

По-третє, виявлено проблемні аспекти правового регулювання, зокрема: відсутність чіткого законодавчого розмежування компетенції міністерств та військових адміністрацій; недостатня визначеність меж повноважень Кабінету Міністрів України щодо прийняття рішень нормативного характеру; брак механізмів оцінки впливу реорганізації міністерств на ефективність державного управління.

Для вдосконалення правового забезпечення діяльності міністерств в умовах воєнного стану рекомендується: доповнити Закон «Про правовий режим воєнного стану» нормами про порядок взаємодії міністерств з військовими адміністраціями; внести зміни до Закону «Про центральні органи виконавчої влади» щодо обов'язкового проведення оцінки впливу реорганізації на ефективність державного управління; розробити підзаконні нормативно-правові акти, що конкретизують механізми координації діяльності міністерств в умовах воєнного стану.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні міжнародного досвіду функціонування органів виконавчої влади в умовах воєнних конфліктів, аналізі ефективності реорганізації міністерств в умовах воєнного стану та розробці концептуальних засад побудови системи центральних органів виконавчої влади у постконфліктний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>
3. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022>
4. Про внесення змін до Законів України "Про центральні органи виконавчої влади" та "Про правовий режим воєнного стану" щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 № 2126-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20>
5. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2025. URL: <https://www.kmu.gov.ua>
6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

*Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025*

ПЕРЕВІРКА НА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У МИТНІЙ СЛУЖБІ

INTEGRITY CHECK AS A LEGAL INSTRUMENT FOR PREVENTING CORRUPTION IN THE CUSTOMS SERVICE

Чердинцев Ю.Г., д.філос. з гал. права,
докторант

Національний університет «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0002-4455-2045

Статтю присвячено характеристиці перевірки на доброчесність в митній службі як важливого правового інструменту запобігання корупції в митних органах. Зазначено, що питання перевірки на доброчесність не стали об'єктом прискільки уваги науковців і цілий ряд важливих питань як нормативно-правового регулювання, так і практичної реалізації перевірки на доброчесність до цього часу залишаються без відповідного теоретико-методологічного осмислення, належного законодавчого визначення та організаційно-процедурного забезпечення. Акцентовано увагу на таких важливих питаннях, як: 1) зіставлення Кодексу етичної поведінки і Правил етичної поведінки та необхідності їхнього поєднання в один акт – Кодекс, що дозволить усунути дублювання, колізії та неточності, які мають місце; 2) характеристика декларації доброчесності як невід'ємної складової перевірки; 3) нормативна невідповідність положень МК України і Порядку укладення контракту про проходження служби в митних органах в частині перевірки на доброчесність; 4) офіційне тлумачення КСУ поняття «інформація про особисте та сімейне життя особи» та його значення для перевірки на доброчесність. Приділено увагу характеристиці таким складовим перевірки: підстави; методи; права посадових осіб, щодо яких вона здійснюється; гарантії законності її здійснення. Надано порівняльно-правову характеристику перевірки на доброчесність у митних органах, НАЗК, НАБУ, БЕБ. Запропоновано зміни і доповнення до чинного законодавства.

Ключові слова: служба в митних органах, посадові особи митних органів, доброчесність, перевірка на доброчесність, кодекс етичної поведінки, декларація доброчесності, підстави перевірки на доброчесність, підстави перевірки на доброчесність, методи перевірки.

The article is devoted to the characteristics of the integrity check in the customs service as an important legal instrument for preventing corruption in customs authorities. It is noted that the issues of integrity check have not become the object of meticulous attention of scientists and a number of important issues of both regulatory and legal regulation and practical implementation of integrity check still remain without appropriate theoretical and methodological understanding, proper legislative definition and organizational and procedural support. Attention is focused on such important issues as: 1) comparison of the Code of Ethical Conduct and the Rules of Ethical Conduct and the need to combine them into one act – the Code, which will eliminate duplication, collisions and inaccuracies that occur; 2) characteristics of the integrity declaration as an integral part of the check; 3) regulatory inconsistency of the provisions of the Customs Code of Ukraine and the Procedure for concluding a contract for service in customs authorities in terms of integrity verification; 4) official interpretation of the Constitutional Court of Ukraine of the concept of “information about the personal and family life of a person” and its meaning for integrity verification. Attention is paid to the characteristics of the following components of the verification: grounds; methods; rights of officials in respect of whom it is carried out; guarantees of the legality of its implementation. A comparative legal characteristic of integrity verification in customs authorities, NACP, NABU, ESB is provided. Amendments and additions to the current legislation are proposed.

Key words: service in customs authorities, customs officials, integrity, integrity check, code of ethical conduct, declaration of integrity, grounds for integrity check, verification methods.

Актуальність дослідження. Одним із новітніх питань проходження державної служби в митних органах є запровадження перевірки на доброчесність посадових осіб митних органів з метою: 1) дотримання вимог, встановлених Законами «Про запобігання корупції» [1] і «Про державну службу» [2]; 2) забезпечення дотримання правил етичної поведінки; 3) запобігання конфлікту інтересів і скоєнню вчинків, які можуть негативно вплинути на репутацію посадової особи та авторитет митних органів. Слід мати на увазі, що названа мета має комплексний характер, оскільки стосується як перевірки на доброчесність, так і моніторингу способу життя. Відповідні зміни було внесено у 2024 р. до МК України Законом «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» [3] шляхом доповнення його ст. 572-2 «Проведення перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя посадових осіб митних органів». При цьому слід зазначити, що питання моніторингу способу життя, на відміну від перевірки на доброчесність, не є новітнім у цілому для сфери державної служби, оскільки його уперше було запроваджено у 2014 р. на підставі Закону «Про запобігання корупції», і він здійснювався у тому числі й щодо

посадових осіб митних органів, про що свідчать зокрема дані НАЗК за перше півріччя 2025 р. [4].

Питання перевірки на доброчесність з огляду на її важливість і значущість щодо запобігання корупції у сфері державної служби були об'єктом наукових досліджень таких вітчизняних науковців-правників, як: В. Бігун [5; 6] (доброчесність як юридичний термін і принцип правосуддя); С. Жуков [7] (доброчесність як правова категорія); Н. Корчак [8] (комплексний аналіз доброчесності у публічній службі); Н. Камінська [9] та ін. Водночас питання перевірки на доброчесність не стали об'єктом прискільки уваги науковців і цілий ряд важливих питань як нормативно-правового регулювання, так і практичної реалізації перевірки на доброчесність до цього часу залишаються без відповідного теоретико-методологічного осмислення, належного законодавчого визначення та організаційно-процедурного забезпечення.

Метою статті є надання теоретико-правової характеристики перевірки на доброчесність посадових осіб митних органів як важливого механізму запобігання корупції в митній службі.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до характеристики перевірки на доброчесність, як правового механізму запобігання корупції, слід звернутися до

визначення поняття «добросесність», яке не є новітнім для сфери державної служби. Звернення до словникових та довідникових джерел свідчить про те, що добросесність – це: а) здатність бути чесним і мати стійкі моральні принципи; б) дотримання набору моральних або етичних принципів; в) поведінка та дії, що відповідають набору моральних чи етичних принципів і стандартів, схвалених на рівні індивідів та інституцій.

Аналіз чинного законодавства про державну службу дозволяє зазначити, що нормативно визначеного поняття «добросесність» на рівні закону на теперішній час є відсутнім. Тільки Закони «Про державну службу» 2011 [10] і 2015 рр., не надаючи визначення поняття «добросесність», надали визначення поняття «принцип добросесності» як «спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень». На виконання приписів цього Закону Загальні правила етичної поведінки державних службовців у п. 2 частини III «Добросесність» передбачають, що її змістовну сутність становлять такі вимоги: «спрямовувати свої дії на захист публічних інтересів та недопущення конфлікту між приватними та публічними інтересами, уникати виникнення реального та потенційного конфлікту інтересів у своїй діяльності; не використовувати службове становище в приватних інтересах чи в неправомірних приватних інтересах інших осіб, у тому числі не використовувати свій статус та інформацію про місце роботи з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб; не розголошувати інформацію, що стала йому (їй) відома у зв'язку з виконанням посадових обов'язків, зокрема персональні дані фізичних осіб, конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом, режим якої встановлено Законами України «Про державну таємницю», «Про інформацію», «Про захист персональних даних» і «Про доступ до публічної інформації», крім випадків, установлених законом» [11]. Слід звернути увагу на те, що такі законодавчі акти, як Закон «Про запобігання корупції» і МК України, вводячи поняття «добросесність» у нормативний обіг, не передбачають ані його визначення, ані його змістовної сутності.

Водночас слід звернути увагу на спробу врегулювати визначення поняття «добросесність» у митній службі на рівні підзаконних нормативно-правових актів через встановлення його змістовної сутності. Першою такою спробою було затвердження Кодексу та Правил етичної поведінки у Державній митній службі України (2020) [12], що втратили чинність відповідно до наказу Держмитслужби у 2021 р., яким було затверджено нові і Кодекс етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України (далі – Кодекс), і Правила етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України [13] (далі – Правила). При цьому слід мати на увазі, що прийняття названих нормативно-правових актів пов'язано з окремими положеннями Переглянутої Арушської декларації Всесвітньої митної організації щодо належного врядування та добросесності в митницях. Так, заслуговує на увагу її положення щодо того, що ефективна національна програма добросесності митних органів має враховувати фактори: «1) лідерства і відданості; 2) належної нормативно-правової бази, що містить адміністративні вказівки та процедури, що мають бути максимально гармонізовані та спрощені, митні формальності мають виконуватися без зайвого тягаря; 3) прозорості; 4) автоматизації; 5) реформування та модернізації, що передбачає усунення застарілих на неефективних практик; 6) ревізії та розслідування; 7) наявності Кодексу поведінки; 8) управління людськими ресурсами на засадах ефективної політики боротьби з корупцією; 9) підтримка високого морального духу та організаційної культури; 10) підтримання відкритих, прозорих та продуктивних відносин з при-

ватним сектором, що базується на заохоченні декларантів взяти на себе належного рівня відповідальності, ефективної взаємодії між митницею та галузевими органами». Окрім наведеного, важливим є й те, що Держави-учасниці Арушської декларації «закликали митні адміністрації всіх держав впроваджувати комплексні та стійкі плани дій щодо добросесності, засновані на ключових принципах, викладених в ній, і закликали уряди, бізнес-сектор і членів міжнародної спільноти підтримувати митні органи у їх боротьбі проти корупції» [14]. При цьому, Всесвітня митна організація підтримала проєкт, що був реалізований університетською спільнотою, в результаті якого було розроблено Професійний стандарт PICARD, який включає загальні вимоги до етичної поведінки та професійної добросесності митника, щодо його знань, умінь та навичок [15].

Подальше нормативно-правове регулювання питань поняття «добросесність» знайшло своє відображення у Постанові КМУ «Деякі питання проведення перевірки на добросесність та моніторингу способу життя посадових осіб митних органів» [16], якою було затверджено Порядок проведення перевірки на добросесність та моніторингу способу життя посадових осіб митних органів і періодичність їх проведення (далі – Порядок проведення перевірки на добросесність та МСЖ) і надано визначення понять «декларація добросесності» і «перевірка на добросесність», визначено підстави, методи і порядок їхнього здійснення. При цьому слід звернути увагу на те, що у ряді випадків аналогічні Порядки затверджуються наказами відповідних ЦОВВ [17; 18].

Аналіз чинного законодавства та наукові доробки з питання перевірки на добросесність надає можливість звернути увагу на такі важливі моменти її теоретичного осмислення і правового регулювання.

По-перше. Стосовно митної служби діють і Кодекс етичної поведінки, і Правила етичної поведінки, що зумовлює необхідність їхнього зіставлення. Здійснення порівняно-правового аналізу їхнього змістовного навантаження свідчить про те, що їхні положення переважно повторяються тільки у різній редакції, зокрема: а) етичні норми поведінки – Р. 3 Кодексу, Розділ Правил; б) ефективність роботи – Розділ 4 Кодексу, п. 9 Правил; в) використання службового становища – п. 3.9 Кодексу, абз. 3 «Добросесність» Правил; г) запобігання конфлікту інтересів – п. 3.6 Кодексу, абз. 2 Розділу «Добросесність» Правил; д) політична неупередженість – п. 3.11 Кодексу, п. 2 Правил тощо.

По-друге. Названі акти мають різну мету, тобто їх спрямовано різним адресатам: Кодекс етичної поведінки – «визначення добросесності як основного принципу та стандарту поведінки посадових осіб» (внутрішня сторона, яка стосується виключно посадових осіб); Правила етичної поведінки – «зміцнення авторитету Державної митної служби України, формування позитивної репутації посадових осіб, а також забезпечення інформування громадян про норми етичної поведінки посадових осіб стосовно них» (зовнішня сторона, яку спрямовано на фізичних та юридичних осіб поза межами митних органів). Водночас як видається, і зовнішня сторона, і внутрішня сторона мети перевірки на добросесність є характерними для неї, саме тому ці сторони мають бути передбаченими спільно (в одному нормативно-правовому акті), а не роздільно, як це є у чинних Кодексі і Правилах.

По-третє. Мають місце неточності та колізії між положеннями названих актів, зокрема: а) у п. 3.11 Кодексу використовується поняття «політична неупередженість», що відповідає положенням ст.ст. 4 і 10 Закону «Про державну службу». Водночас, у п.п. 2 і 3 Правил йдеться про такі поняття, як «політична неупередженість» і «політична нейтральність». Більше того, у п. 2 «Політична неупередженість» розкривається через поняття «політична нейтральність», що є порушенням юридичної тех-

ніки, оскільки ці поняття є самостійними і мають різне змістовне спрямування; б) відповідно до п. 1.1 Кодексу, його положення визначають доброчесність як основний принцип та стандарт поведінки посадових осіб. Тобто йдеться про те, що всі положення Кодексу визначають змістовну сутність поняття «доброчесність». Натомість, Правила передбачають Розділ «Доброчесність», в якому зазначено, що «діяти доброчесно» це; а) «спрямовувати свої дії на захист публічних інтересів та недопущення конфлікту між приватними та публічними інтересами, уникати виникнення реального та потенційного конфлікту інтересів у своїй діяльності»; б) «не використовувати службове становище в приватних інтересах чи в неправомірних приватних інтересах інших осіб, у т.ч. не використовувати свій статус та інформацію про місце роботи з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб»; в) «не розголошувати інформацію, що стала відома посадовій особі у зв'язку з виконанням посадових обов'язків, зокрема персональні дані фізичних осіб, конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом, крім випадків, установлених законом». Таким чином слід зазначити, що Кодекс етичної поведінки і Правила етичної поведінки по різному визначають змістовну сутність поняття «доброчесність», що явно не сприяє ефективності здійснення перевірки її дотримання. Видається, що більш правомірним та раціональним було б затвердження одного нормативно-правового акта – Кодексу етичної поведінки (саме про такий акт йдеться в Арушської декларації), що відповідало б міжнародним стандартам, в якому було б об'єднано положення обох нормативно-правових актів.

По-четверте. Доцільно звернути увагу на те, що традиційно в Україні кодекс – це кодифікований нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, тобто це акт, який має силу закону (ЦК, ГК, МК, КУпАП тощо). У досліджуваному питанні йдеться про кодекс, як підзаконний нормативно-правовий акт, однак з огляду на необхідність адаптації та гармонізації вітчизняного законодавства до права ЄС (зокрема у рамках: Угоди про асоціацію [19; 20]; Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [21]; Плану України на 2024–2027 роки [22]), видається за можливе і доцільне використання саме такого найменування нормативно-правового акта, як Кодекс етичної поведінки. Слід зазначити, що протягом останніх років практика затвердження Кодексів етичної поведінки (на рівні підзаконного нормативно-правового акта) стала уже нормою для України, що підтверджується цілим рядом відповідних нормативно-правових актів [23–25].

По-п'яте. Визначальним офіційним документом щодо об'єктів перевірки на доброчесність посадових осіб митних органів на теперішній час є декларація доброчесності, подання якої передуює здійсненню перевірки на доброчесність, і яку вперше введено у нормативний обіг ст. 572-2 МК України, а визначення якої надано у Порядку проведення перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя посадових осіб митних органів і періодичність їх проведення [16]. Так, декларація доброчесності являє собою «документ, у якому посадова особа митного органу зазначає інформацію про обставини, які можуть вплинути на спроможність дотримання нею принципів державної служби (у т.ч. принципу доброчесності)» [16]. Стосовно доцільності та правомірності використання саме поняття «декларація» слід зазначити таке: з огляду на традиційне розуміння поняття «декларація» як офіційного документа або заяви, що містить важливі відомості, принципи чи зобов'язання, поданого від імені особи, організації чи держави і який стосується доходів, майна (майнова декларація), політики тощо, це поняття є цілком прийнятним у досліджуваному випадку. При цьому слід звернути увагу на те, що у різних державних органах по різному вирішуються питання щодо подання такого документа:

від її відсутності [26] – до використання іншого найменування цього документа, зокрема «анкета доброчесності» [17; 18] (див. Табл. 1).

Таблиця 1
Порівняльна таблиця документа про доброчесність для перевірки на доброчесність

Документ про доброчесність	Державні органи, в яких здійснюється перевірки на доброчесність			
	Митні органи	НАЗК	НАБУ	БЕБ
	Декларація доброчесності	Анкета доброчесності	--	Анкета доброчесності

По-шосте. Звернення до змісту декларації доброчесності свідчить про те, що його становлять два розділи: І – Загальні відомості про посадову особу; ІІ – Твердження посадової особи щодо затвердженого вичерпного переліку положень, на які вона повинна надати відповідь – «підтверджую» або «не підтверджую». Тобто йдеться про 22 положення декларації доброчесності, які стосуються різних аспектів поведінки посадової особи митного органу і які можна згрупувати на ті, що стосуються: 1) порядку заповнення і подання як декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави та її достовірності (п. п. 1, 2), так і декларації доброчесності (п. 6); 2) майна посадової особи і членів її сім'ї (п. п. 2–5); 3) потенційного/реального конфлікту інтересів (п. 7, 8); 4) корупційних правопорушень, або правопорушень, пов'язаних з корупцією (п. п. 9–10); 5) добросовісного відношення до службових обов'язків (п. п. 11, 13–16); 6) служіння державі (п. п. 12, 17); 7) юридичної відповідальності (п. п. 18, 19); 8) шкідливих звичок (п. п. 20–22). Водночас звертає на себе увагу той факт, що такі важливі положення, як: а) дотримання політичної, релігійної або ідеологічної неупередженості; б) використання державної мови; в) шанобливе ставлення до державних символів – не знайшли свого відображення у декларації доброчесності, хоча такі вимоги передбачені і Кодексом етичної поведінки, і Правилами етичної поведінки і є не тільки важливими елементами правового статусу посадової особи митного органу, але й визначальними принципами державної служби.

По-сьоме. Як офіційний документ посадової особи декларація доброчесності характеризується такими особливостями: 1) подається *особисто* посадовою особою митного органу; 2) подається тільки до *уповноваженого підрозділу з питань запобігання та виявлення корупції (уповноваженої особи)*. Таким чином інші підрозділи митного органу або інші державні органи *не вправі вимагати такої декларації*; 3) подається *протягом встановленого строку*: а) до 1 квітня поточного року; або б) протягом 10 робочих днів після призначення; або в) протягом 30 календарних днів з дати закінчення строку дії зазначених у п. 3 Порядку обставин, перелік яких є невичерпним; 4) подається у *паперовій* або *електронній* формі; 5) в ній наводяться дані, актуальні станом на *31 грудня*; 6) заповнюється тільки *державною* мовою; 7) посадова особа митного органу має право за власним бажанням *навести в декларації в довільній формі додаткові пояснення* щодо наведених тверджень; 7) *не допускається* внесення змін, доповнень чи уточнень до відомостей, що містяться у декларації, після її подання.

По-восьме. Слід звернути увагу на певну нормативну невідповідність між МК України і Порядком укладення контракту про проходження служби в митних органах [27] щодо проведення перевірки на доброчесність та МСЖ. Так, відповідно до ч. 1 ст. 572-2 МК України «посадові особи митних органів під час проходження служби підлягають перевірці на доброчесність та моніторингу способу життя, періодичність та Порядок проведення яких визначається

Кабінетом Міністрів України». Використання поняття «підлягають» свідчить про імперативність цього положення, тобто і перевірка на доброчесність, і МСЖ є обов'язковими для посадових осіб митних органів під час проходження служби в митних органах. Водночас, п. 18 Порядку укладення контракту про проходження служби в митних органах питання щодо проведення стосовно особи перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя у порядку, встановленому законодавством, віднесено до додаткових умов контракту, тобто ця умова може передбачатися в контракті за згодою сторін, або ні. Видається, що такий підхід не відповідає реальному стану нормативного регулювання цього питання, оскільки ст. 572-2 МК України має більшу юридичну силу, і навіть у тому разі, коли у контракті не буде передбачено цієї додаткової умови, посадова особа митного органу в обов'язковому порядку має проходити перевірку на доброчесність та МСЖ відповідно до названої вище статті. Таким чином видається за необхідне привести п. 18 Порядку укладення контракту про проходження служби в митних органах у відповідність до ст. 572-2 МК України.

Звернення до процедури перевірки на доброчесність є центральним питанням з огляду на складність та особливості об'єкта перевірки – доброчесності, про що йшлося вище. Відповідно до п. 4 Порядку проведення перевірки – перевірка на доброчесність – це «комплекс організаційних та практичних заходів, що здійснюються в установленому порядку і полягають у збиранні, аналізі та перевірці даних, що свідчать про етичні, моральні та ділові якості посадової особи митного органу». Аналіз наведеного визначення поняття «перевірка на доброчесність» свідчить про певну неузгодженість самої його сутності, зокрема: перевірку на доброчесність визначено як комплекс організаційних та практичних заходів. Водночас, далі йде перелік цих заходів – «збирання», «аналіз», «перевірка», що свідчить про те, що це комплекс не тільки організаційних («перевірка») і практичних («збирання») заходів, але й аналітичних заходів, що підтверджується такою дією, як «аналіз». Видається, що більш змістовним було б визначити перевірку на доброчесність через комплекс «організаційних, аналітичних і практичних заходів», що відповідало б змісту цього поняття.

Подальша характеристика процедури перевірки передбачає необхідність звернення до таких її основних складників.

Підстави. Порядок проведення перевірки чітко визначає вичерпний перелік підстав проведення перевірки, які можна згрупувати на ті, що здійснюються на підставі: 1) графіків перевірок. Йдеться про те, що стосовно посадової особи один раз на три роки обов'язково проводиться планова перевірка на доброчесність без наявності будь-

якої інформації про можливі факти допущених порушень. Запровадження планової перевірки спрямовано на створення для посадових осіб режиму постійного контролю за дотриманням ними вимог законодавства про державну службу з метою зміцнення авторитету митних органів та формування позитивної репутації посадових осіб; 2) отримання зовнішньої інформації: а) «від спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень»; б) «від державних органів (у т.ч. від правоохоронних органів), органів місцевого самоврядування тощо»; в) «скарг (заяв, листів, звернень тощо) фізичних або юридичних осіб про можливі порушення, що можуть свідчити про недоброчесну поведінку посадової особи митного органу»; 3) отримання внутрішньої інформації шляхом: а) «самостійного виявлення уповноваженим підрозділом або іншою посадовою особою під час проведення інших перевірок фактів, що можуть свідчити про недоброчесну поведінку посадової особи митного органу»; 4) встановлення невідповідності відомостей даним, наведеним у декларації доброчесності. Слід зазначити, що найбільш чисельним є саме перелік підстав перевірки у митних органах порівняно з іншими державними органами, про що свідчить Табл. 2.

Методи перевірки. Одним із важливих питань здійснення перевірки на доброчесність є методи її здійснення. Аналіз Порядку проведення перевірки свідчить про можливість виокремлення трьох методів: 1) перевірка, яка здійснюється щодо: а) наявної інформації для встановлення фактів, що можуть свідчити про порушення вимог антикорупційного законодавства з боку посадової особи. У цьому разі йдеться про перевірку як зовнішньої, так і внутрішньої інформації; або б) достовірності відомостей, зазначених посадовою особою в декларації доброчесності, тобто у цьому разі йдеться виключно про перевірку декларації доброчесності; 2) збирання інформації (у межах повноважень та відповідно до законодавства) про посадову особу, що може свідчити про її етичні, моральні та ділові якості. Стосовно цього методу слід зазначити, що визначальним і нормативно неурегульованим є дієслово «збирання», оскільки Порядок проведення перевірки не передбачає жодних положень щодо способів реалізації цього методу. Як видається, збирання інформації має чисто «кабінетний» (на відміну «польового», який здійснюється зокрема у вигляді спостереження) характер і стосується отримання інформації з різних джерел, тобто будь-яких ресурсів (веб-сайти, бази даних, публікації, фото- і відеоматеріали тощо), що містять інформацію у вільному публічному доступі без обмежень авторським правом чи іншими заборонами і які є доступними для вільного

Таблиця 2

Порівняльна таблиця підстав перевірки на доброчесність

Державні органи, в яких здійснюється перевірки на доброчесність				
Митні органи		НАЗК	НАБУ	БЕБ
Підстави перевірки	Планово: 1 раз на 3 роки	–	Відповідно до плану організаційно-розпорядчих заходів	–
	Надходження інформації від спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції;	Повідомлення про корупцію	–	Повідомлення про корупцію
	Отримання інформації про можливі порушення від державних органів, ОМС тощо	–	–	–
	Надходження скарг (заяв, листів, звернень тощо) фізичних або юридичних осіб	Скарги громадян	–	Скарги громадян
	Невідповідність відомостей даним, наведеним у декларації доброчесності	–	–	–
	–	Моніторинг ЗМІ	–	Моніторинг ЗМІ

використання, копіювання та поширення; 3) аналіз (тобто обробка) наявної інформації (матеріалів) стосовно підтвердження або непідтвердження інформації щодо доброчесності або недоброчесності посадової особи.

Слід мати на увазі, що уповноважені особи з питань запобігання та виявлення корупції митних органів при «збиранні» інформації про посадову особу (яка може свідчити про її етичні, моральні, ділові якості), безперечно втручаються в її особисте та сімейне життя. У зв'язку із цим виникає закономірне запитання щодо наявності тієї грані (межі), що розділяє «правомірне втручання» від «надмірного втручання», яке є забороненим чинним законодавством. У контексті наведеного слід зазначити, що традиційно у праві вважається, що втручання є виправданим, якщо воно «здійснюється з метою задоволення суспільного, публічного інтересу, за наявності об'єктивної необхідності у формі суспільного, публічного, загального інтересу, який може включати інтерес держави, окремих регіонів, громад чи сфер людської діяльності».

Так, Конституційний Суд України, надаючи офіційне тлумачення ч. ч. 1 і 2 ст. 32 Конституції України, вважає, що «інформація про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) – це будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована, а саме: національність, освіта, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, адреса, дата і місце народження, місце проживання та перебування тощо, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї особи з іншими особами, зокрема членами сім'ї, а також відомості про події та явища, що відбувалися або відбуваються у побутовому, інтимному, товариському, професійному, діловому та інших сферах життя особи, за винятком даних стосовно виконання повноважень особою, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування. Така інформація про фізичну особу та членів її сім'ї є конфіденційною і може бути поширена тільки за їх згодою, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [28, п. 3 мотивувальної частини]. Таким чином, КСУ практично забороняючи втручання в особисте та сімейне життя, допускає таку можливість з огляду на те, що «перебування особи на посаді, пов'язаній зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування, передбачає не тільки гарантії захисту прав цієї особи, а й додаткові правові обмеження. Публічний характер як самих органів – суб'єктів владних повноважень, так і їх посадових осіб вимагає оприлюднення певної інформації для формування громадської думки про довіру до влади та підтримку її авторитету у суспільстві» [28, п. 3 мотивувальної частини]. Звернення до чинного законодавства свідчить про те, що поняття «надмірне втручання» має визначення на нормативному рівні і являє собою «дії, які виходять за межі повноважень та прав НАЗК, передбачених ст. ст. 11, 12 Закону «Про запобігання корупції» [29].

Права посадової особи митного органу щодо якої здійснюється перевірка на доброчесність. Враховуючи особливості та певну делікатність (втручання в особисте і приватне життя) перевірки на доброчесність, вона повинна здійснюватися відповідно до вимог Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, інших міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, Законів «Про запобігання корупції», «Про державну службу», «Про державну таємницю», «Про інформацію», «Про захист персональних даних», інших нормативно-правових актів, прийнятих на їх виконання, та Порядку проведення перевірки. Одним із способів забезпечення прав посадової особи митних органів під

час здійснення такої перевірки є нормативне визначення її прав під час перевірки. Слід зазначити, що перелік таких прав визначений у Порядку проведення перевірки: а) давати усні чи письмові пояснення, робити заяви, в установленому порядку подавати документи; б) висловлювати письмові зауваження щодо об'єктивності та повноти проведення перевірки на доброчесність, дій або бездіяльності посадових осіб уповноваженого підрозділу; в) відмовлятися давати будь-які пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначено законодавством; г) ознайомлюватися з результатами перевірки на доброчесність, а також із матеріалами, зібраними в процесі їх проведення, у частині, яка її стосується, крім випадків, передбачених законом. Як видається, у цьому переліку варто було б передбачити право на інформацію про підстави проведення перевірки на доброчесність, що відповідатиме Закону «Про захист персональних даних».

Гарантії законності здійснення перевірки на доброчесність. Чинне законодавство передбачає гарантії щодо забезпечення законності та дотримання прав посадових осіб при здійсненні перевірки на доброчесність. Йдеться насамперед про те, що вся інформація (тобто матеріали, відомості, документи тощо) перевірки на доброчесність посадових осіб належать до інформації (документів) з обмеженим доступом, що забезпечується такими заходами: а) заборонено розголошувати інформацію про результати (матеріали) перевірки на доброчесність посадових осіб, крім випадків, передбачених законом; б) доступ до результатів перевірки на доброчесність посадових осіб митних органів мають тільки обмежене коло осіб, чітко визначених законодавством: Голова Держмитслужби (або особа, яка виконує його обов'язки), керівник територіального органу Держмитслужби, посадові особи уповноваженого підрозділу; в) ознайомлення з матеріалами перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя посадових осіб митних органів іншими особами здійснюється тільки відповідно до Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію [30].

Висновки. Вищенаведене дозволяє зазначити, що для удосконалення процедури перевірки на доброчесність посадових осіб митних органів необхідним є здійснення відповідної нормотворчої діяльності щодо:

об'єднання Кодексу етичної поведінки <...> і Правил етичної поведінки <...> в один нормативно-правовий акт – Кодекс етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України, в якому: а) визначити його мету, враховуючи як її зовнішню (підвищення авторитету митних органів та посилення репутації їх посадових осіб), так і внутрішню сторони (забезпечення законності діяльності посадових осіб митних органів); б) надати визначення поняття «політична неупередженість» у контексті аналогічного поняття, передбаченого Законом «Про державну службу»; в) усунути дублювання нормативних положень, колізії та суперечності, які мають місце в цих нормативних актах;

внести зміни до: 1) Порядку укладення контракту про проходження служби в митних органах, передбачивши положення про перевірку на доброчесність посадових осіб митних органів як істотну умову контракту; 2) Порядку проведення перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя посадових осіб митних органів і періодичність їх проведення, передбачивши положення: а) щодо визначення поняття «надмірне втручання» як «дій, що виходять за межі повноважень суб'єкта перевірки»; б) про право посадової особи під час її перевірки на доброчесність «на інформацію про підстави проведення такої перевірки, що відповідатиме Закону «Про захист персональних даних».

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. Дата оновлення: 30.10.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
2. Про державну службу: Закон України від 16.12.2015 р. № 3723-XII. Дата оновлення: 04.06.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
3. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17.09.2024 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-20#n24>.
4. Моніторинг способу життя: результати за перше півріччя 2025 року. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/monitoring-sposobu-zhyttya-rezultaty-za-pershe-pivrichchya-2025-roku/>.
5. Бігун В.С. Добросовісність як принцип правосуддя: постановка проблеми та сучасний дискурс. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 29–33.
6. Бігун В.С. Добросовісність як юридичний термін і сенс. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 25–29.
7. Жуков С.В. (2018) Добросовісність як правова категорія: онтологія та особливості сучасного розуміння. *Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали III Міжнар. наук. практ. конф. (м. Тернопіль, 20–21 квіт. 2018 р.). Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 92–94.
8. Корчак Н. Добросовісність як інструмент розвитку правосвідомості публічних службовців в умовах реформування державної служби. *Аспекти публічного управління*. 2023. Т. 11. № 4. С. 82–88.
9. Камінська, Н. Добросовісність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. Вип. 2(26). С. 32–41.
10. Про державну службу: Закон України від 17.11.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4050-17#Text> (не чинний).
11. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: наказ НАДС від 05.08.2016 р. Дата оновлення: 28.10.2025. URL: .
12. Про затвердження Кодексу та Правил етичної поведінки у Державній митній службі України: наказ Держмитслужби України від 15.12.2020 р. № 577. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MK210076>.
13. Про затвердження Кодексу етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України та Правил етичної поведінки посадових осіб Державної митної служби України: наказ Держмитслужби від 02.09.2021 р. № 668. Дата оновлення: 16.10.2025. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MK210076>.
14. The revised Arusha declaration (2003) of the customs co-operation council concerning good governance and integrity in customs. Done at Arusha, Tanzania, on the 7th day of July 1993 (81 st / 82 nd Council Sessions) and revised in June 2003 (101 st /102 nd Council Sessions). URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/legalinstruments/declarations/revised_arusha_declaration_en.pdf.
15. Professional standards, PICARD (2019). WCO. URL: https://incu-documents-2.s3.ap-southeast-2.amazonaws.com/WCODocuments/PICARD+Documents/WCO+PICARD+Professional+Standards+2019_EN.pdf.
16. Деякі питання проведення перевірок на добросовісність та моніторингу способу життя посадових осіб митних органів: Постанова КМУ від 29.04.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487-2025-%D0%BF#Text>.
17. Про затвердження Порядку здійснення перевірок на добросовісність та моніторингу способу життя працівників Національного агентства з питань запобігання корупції: наказ НАЗК від 24.12.2020 р. URL: .
18. Про затвердження Порядку здійснення перевірок на добросовісність та моніторингу способу життя працівників Бюро економічної безпеки України: наказ БЕБ від 19.11.2021 р. Дата оновлення: 29.09.2023. URL: .
19. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984011#Text>.
20. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2>.
21. Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Постанова КМУ від 15.10.2004 р. Дата оновлення: 07.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1365-2004-%D0%BF#Text>.
22. План України (2024–2027) для Ukraine Facility. URL: .
23. Про затвердження Кодексу етичної поведінки державних службовців та інших працівників Державної інспекції архітектури та містобудування України: наказ Мінрозвитку громад та територій від 11.07.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1186-25#Text>.
24. Про затвердження Кодексу етичної поведінки працівників Міністерства фінансів України: наказ мініфіну від 30.08.2023 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE40574>.
25. Про затвердження Кодексу етичної поведінки державних службовців Державної податкової служби України: наказ ДПС від 24.11.2025 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DPA3071>.
26. Про затвердження Порядку здійснення Управлінням внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України перевірки працівників Національного антикорупційного бюро України на добросовісність: наказ НАБУ від 01.09.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0126886-25#Text>.
27. Про затвердження Порядку укладення контракту про проходження служби в митних органах та Типової форми контракту про проходження служби в митних органах: Постанова КМУ від 04.03.2025 р. Дата оновлення: 04.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/238-2025-%D0%BF#Text>.
28. У справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України: Рішення КСУ від 20.01.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>.
29. Про затвердження Порядку здійснення моніторингу способу життя суб'єктів декларування: наказ НАЗК від 26.10.2023 р. Дата оновлення: 28.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1873-23#Text>.
30. Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію: Постанова КМУ від 19.10.2016 р. Дата оновлення: 25.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/736-2016-%D0%BF#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/37>

ЕВАКУАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК ЗАХІД СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЗАПОБІГАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

EVACUATION OF THE CIVILIAN POPULATION AS A MEASURE OF SPECIAL CRIMINOLOGICAL PREVENTION OF COLLABORATION ACTIVITIES

Геркула Н.М., аспірантка кафедри кримінально-правової політики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0002-7490-3264

У статті представлено комплексний аналіз евакуації цивільного населення як одного з найбільш ефективних, проте складноструктурованих заходів спеціально-кримінологічного запобігання колабораційній діяльності в умовах повномасштабної збройної агресії проти України. Вихідним пунктом дослідження є перегляд класичної парадигми протидії злочинності: автор обґрунтовує, що в умовах триваючої агресії пріоритет має належати проактивній превенції, спрямованій на недопущення виникнення об'єктивних умов для вчинення злочинів, а не лише на постфактум кримінально-правове реагування. У роботі детально доведено, що тимчасова окупація територій формує унікальне, гранично агресивне криміногенне середовище. У межах цього простору держава-агресор цілеспрямовано створює умови «адаптаційної безвиході», де через інструменти примусової паспортизації, тотальної русифікації, ідеологічного тиску на дітей та дорослих, а також обмеження доступу до базових життєвих потреб, будь-яка взаємодія з окупаційною адміністрацією починає сприйматися цивільним населенням як необхідна стратегія фізичного виживання.

Автор стверджує, що тривале перебування особи в такій «паралельній правовій реальності» неминуче призводить до деформації правосвідомості, стирання моральних бар'єрів та викривлення сприйняття легітимного правопорядку України. У цьому контексті евакуація розглядається не просто як логістичний чи гуманітарний захід цивільного захисту, а як стратегічний інструмент розірвання деструктивного зв'язку між громадянином і окупаційним апаратом. Виведення населення з небезпечних зон визначається як акт «превентивної детермінації», що блокує можливість використання українських громадян як адміністративного, ідеологічного або мобілізаційного ресурсу загарбника.

Окрему увагу в статті приділено критичному аналізу національної нормативно-правової бази. Виявлено, що існуючі правові рамки часто не враховують специфіку масового переміщення в умовах активних бойових дій та системних безпекових ризиків. Доведено, що евакуація не може бути самодостатньою: її захисний потенціал прямо залежить від якості подальшої соціальної інженерії. Сформульовано висновок, що ефективна превенція колабораціонізму можлива лише через створення «безшовного» переходу від евакуації до повної інтеграції осіб у підконтрольний Україні соціокультурний простір. Це передбачає не лише фізичний порятунк, а й системну підтримку через забезпечення житлом, працевлаштування та відновлення доступу до правових сервісів. Запропонована модель дозволяє нейтралізувати соціальні та правові детермінанти колабораційної діяльності на ранніх етапах, забезпечуючи захист національних інтересів та збереження людського капіталу держави.

Ключові слова: колабораційна діяльність, запобігання злочинності, спеціально-кримінологічне запобігання, евакуація цивільного населення, тимчасово окуповані території, криміногенне середовище окупації, примусова евакуація, інтеграція евакуйованого населення.

The article presents a comprehensive analysis of the evacuation of the civilian population as one of the most effective yet structurally complex measures of special criminological prevention of collaboration activities in the context of the full-scale armed aggression against Ukraine. The starting point of the study is a revision of the classical paradigm of crime prevention: the author substantiates that under conditions of ongoing aggression, priority should be given to proactive prevention aimed at preventing the emergence of objective conditions for criminal behavior, rather than relying solely on post factum criminal-law responses. The paper convincingly demonstrates that the temporary occupation of territories generates a unique, extremely aggressive criminogenic environment. Within this space, the aggressor state deliberately creates conditions of "adaptive deadlock" in which, through instruments of forced passportization, total Russification, ideological pressure on children and adults, and restrictions on access to basic vital needs, any interaction with the occupation administration begins to be perceived by civilians as a necessary strategy for physical survival.

The author argues that prolonged stay of an individual within such a "parallel legal reality" inevitably leads to deformation of legal literacy, erosion of moral barriers, and distortion of perceptions of the legitimate legal order of Ukraine. In this context, evacuation is interpreted not merely as a logistical or humanitarian civil protection measure, but as a strategic instrument for severing the destructive connection between citizens and the occupation apparatus. The evacuation of civilians from dangerous areas is defined as an act of "preventive determination" that blocks the possibility of using Ukrainian citizens as an administrative, ideological, or mobilization resource by the occupying power.

Special attention is paid to a critical analysis of the national legal and regulatory framework. It is established that existing legal provisions often fail to adequately reflect the specifics of mass displacement under conditions of active hostilities and systemic security risks. The study demonstrates that evacuation cannot be considered a self-sufficient measure: its protective potential directly depends on the quality of subsequent social engineering. The author concludes that effective prevention of collaboration is possible only through the creation of a "seamless" transition from evacuation to full integration of individuals into the sociocultural space controlled by Ukraine. This involves not only physical protection, but also comprehensive support through access to housing, employment, and the restoration of legal, administrative, social, and medical services. The proposed model enables the neutralization of social and legal determinants of collaboration at early stages, thereby safeguarding national interests and preserving the human capital of the state.

Key words: collaboration activities, crime prevention, special criminological prevention, evacuation of the civilian population, temporarily occupied territories, criminogenic environment of occupation, forced evacuation, integration of evacuated population.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила формування на тимчасово окупованих територіях паралельної антиправової реальності, в межах якої цивільне населення опиняється під системним адміністративним, ідеологічним та соціальним тиском з боку окупаційної влади, що істотно підвищує ризики вимушеної та адаптаційної поведінки. За таких умов протидія колабораціонізму не може обмежуватися виключно кримінально-правовим реагуванням на вже вчинені діяння, а потребує акценту на спеціально-кримінологічному запобіганні шляхом мінімізації ризику потрапляння у середовище, де співпраця з окупаційною адміністрацією стає соціально зумовленою та фактичною неминучою. Водночас евакуація цивільного населення з районів ведення бойових дій і зон ймовірної окупації досі розглядається переважно як захід цивільного захисту або гуманітарного реагування, без належного осмислення її превентивного кримінологічного потенціалу та зв'язку з подальшими механізмами інтеграції населення, що зумовлює потребу в комплексному науковому аналізі цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема колабораціонізму активно досліджується в сучасній науці, насамперед у кримінально-правовому та кримінологічному виразах. Окремі дослідження присвячені соціальним і психологічним передумовам колабораційної поведінки, а також аналізу судової практики в умовах воєнного стану. Водночас механізми протидії колабораціонізму переважно розглядаються крізь призму карального реагування, тоді як спеціально-кримінологічні заходи запобігання, спрямовані на усунення умов і середовищних детермінант такої діяльності, залишаються недостатньо розробленими. Серед дослідників, що вивчають методи протидії колабораційній діяльності слід згадати таких, як В. В. Малюк, Є. В. Поляков, С. Я. Лихова, В. П. Сисоєва, О. В. Ковальова, В. В. Щаблістий, А. В. Макашов, І. І. Давидович, С. Е. Куліджанова, В. С. Березняк, Р. А. Каторкін тощо.

Метою дослідження є комплексне теоретичне обґрунтування та практичне розроблення концепції евакуації цивільного населення як стратегічного заходу спеціально-кримінологічного запобігання колабораційній діяльності в умовах збройної агресії.

Виклад основного матеріалу. Свого часу Чезаре Беккарія, обґрунтовуючи засади кримінально-правової політики, виходив з того, що пріоритет у протидії злочинності має належати запобіганню, а не каральному реагуванню, оскільки ефективність права полягає передусім в усуненні причин протиправної поведінки [1, с. 150]. Поділяючи цю позицію, вважаємо, що в сучасних умовах особливого значення набувають заходи, спрямовані на недопущення формування криміногенного середовища, здатного детерминувати колабораційну діяльність. Одним із таких середовищ є умови тимчасової окупації, в яких істотно зростають ризики втягнення цивільного населення у співпрацю, що актуалізує необхідність орієнтації на превентивні механізми, зокрема усунення ризику потрапляння осіб у відповідні обставини.

Коротко зупинимось на загальних підходах у розумінні превенції злочинності. Узагальнюючи напрацювання теорії та практики протидії злочинності, Б. М. Головкін пропонує підхід, відповідно до якого взаємодія держави й суспільства у цій сфері реалізується через кілька взаємопов'язаних концептуальних напрямів. Перший з них пов'язаний із функціонуванням кримінально-правових норм та діяльністю правоохоронних органів, спрямованою на забезпечення їх застосування (правоохоронний напрям). Другий орієнтований на запобігання злочинності шляхом усунення або нейтралізації чинників, що зумовлюють її виникнення, а також на недопущення формування та реалізації злочинної мотивації на різних

етапах протиправної поведінки (превенція злочинності). Третій напрям охоплює реагування на вже вчинені кримінальні правопорушення, що включає кримінальне переслідування винних осіб та застосування заходів постпенітенціарного контролю (протидія злочинності) [2, с. 160]. Поділяючи запропонований підхід, вважаємо, що саме превентивний напрям має ключове значення для протидії сучасним формам злочинності, зокрема колабораційній діяльності.

Відтак, динамічний розвиток злочинності та трансформація суспільних відносин зумовлюють необхідність розширення кримінально-правового регулювання шляхом запровадження нових складів кримінальних правопорушень, які раніше не були відомі національному законодавству, з метою своєчасної й ефективної протидії суспільно небезпечним проявам та захисту ключових соціальних інститутів [3, с. 87]. В цьому контексті криміналізація колабораційної діяльності (як правоохоронний напрям протидії) постає реакцією держави на специфічні загрози, породжені умовами збройної агресії та тимчасової окупації, що створюють сприятливе середовище для формування колабораціонізму, а відтак потребують не лише кримінально-правового реагування, а й посиленого акценту на спеціально-кримінологічних заходах запобігання.

В продовження окресленого зазначимо, що В. І. Шакур визначає спеціально-кримінологічне запобігання як систему протидії злочинності та її проявам, змістом якої є різноманітна діяльність держави та її інституцій, пов'язана з усуненням детермінант, що породжують окремі види злочинів, а також недопущення їх учинення на різних стадіях злочинної поведінки, тобто на стадіях виникнення злочинної мотивації, готування до злочину та замаху на злочин [4, с. 154].

З огляду на таке розуміння спеціально-кримінологічного запобігання, хочемо присвятити окрему увагу розгляду примусової евакуації цивільного населення з територій підвищеного ризику як превентивного заходу, спрямованого на усунення детермінуючих умов колабораційної діяльності шляхом недопущення потрапляння осіб у криміногенно зумовлене середовище тимчасової окупації.

Перебування цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України створює комплекс об'єктивних умов, що істотно підвищують ризики співпраці. Йдеться не лише про безпосередній вплив збройної сили держави-агресора, а про поступове занурення осіб у паралельну правову, соціальну та культурну реальність, в межах якої взаємодія з окупаційною адміністрацією перестав бути винятком і дедалі частіше набуває ознак адаптаційної практики. За таких умов евакуація набуває значення не лише гуманітарного заходу, а й інструменту запобігання включенню громадян України в систему окупаційного управління та пов'язаних із нею форм співпраці.

Слід враховувати, що на ТОТ застосовуються заходи системної русифікації, спрямовані на інтеграцію окупованих територій у політико-культурний простір російської федерації. Така русифікація реалізується як багатоканальний процес, що охоплює адміністративну, ідеологічну, політичну, соціальну та освітню сфери: від примусової паспортизації, повного переходу на російський документообіг і обмеження доступу до базових послуг для осіб без паспорта рф – до заміщення українських символів, топонімів і мови, репресивних практик, соціального контролю та формування «простору мовчання», у якому населення змушене мінімізувати контакти, публічну активність і навіть цифрову присутність [5, с. 20-23]. Окрему роль у цьому процесі відіграє система освіти, що використовується як інструмент ідеологічної соціалізації та контролю не лише над дітьми, а й над їхніми родинами, зокрема через військово-патріотичне виховання, збір інформації та організацію поїздок дітей із ТОТ до регіонів рф, що сприяє відчуженню молодого покоління від українського

правового та культурного контексту й водночас створює демографічні передумови для його подальшого переміщення на територію держави-агресора [5, с. 26–27; 6, с. 195].

Особливий цинізм діяльності держави-агресора виявляється у проведенні примусової мобілізації, передусім чоловічого населення ТОТ, яка здійснюється через системний контроль, поквартирні обходи та складання списків осіб призовного віку. Ці заходи виконують подвійну функцію: забезпечують державу-агресора людськими ресурсами та слугують інструментом залякування й пригнічення будь-яких проявів спротиву [7; 8]. Наслідком такої багатоканальної русифікації постає закономірне зміщення морально-правових орієнтирів, за якого співпраця з окупаційною владою перестає сприйматися як безумовно протиправна поведінка.

Таким чином, перебування під контролем агресора є процесом системного руйнування суб'єктності громадянина та його примусової інтеграції в антиправове поле. Враховуючи багатовекторний характер русифікації, евакуація цивільного населення постає не просто гуманітарною дією, а одним із найбільш дієвих та ефективних заходів недопущення руйнівного впливу русифікації. Своєчасний виїзд із зони окупації дозволяє розірвати ланцюг примусової адаптації, запобігаючи деформації морально-правових орієнтирів населення та унеможливаючи використання українських громадян як ресурсу для зміцнення окупаційного режиму.

Національним законодавством евакуацію визначено як організоване виведення або вивезення населення із зони надзвичайної ситуації чи можливого ураження у разі загрози життю або здоров'ю осіб, а також як захід зі збереження матеріальних і культурних цінностей у випадку ризику їх пошкодження або знищення [9]. Кодекс цивільного захисту України встановлює загальне рамкове регулювання евакуаційних заходів, визначаючи повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування, порядок ухвалення рішень, а також основні організаційні елементи проведення евакуації, включно з плануванням, оповіщенням населення, управлінням процесом переміщення та забезпеченням життєдіяльності евакуйованих осіб, що в сукупності формує правову основу для застосування евакуації як керованого державного заходу, що може розглядатися не лише в межах цивільного захисту, а й у ширшому контексті спеціально-кримінологічного запобігання.

Безпосередня реалізація евакуаційних заходів здійснюється на підставі підзаконних нормативно-правових актів, які конкретизують загальні положення Кодексу цивільного захисту України. Ключову роль у цьому процесі відіграє Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 [10], що встановлює порядок організації та проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій.

Слід зауважити, що зазначений нормативно-правовий акт був ухвалений у 2013 році, тобто до початку гібридної збройної агресії проти України, анексії Автономної Республіки Крим та розгортання збройного конфлікту на сході держави. За таких умов первісна редакція Порядку проведення евакуації об'єктивно не могла повною мірою враховувати сучасні безпекові виклики, пов'язані з масовим внутрішнім переміщенням населення, тривалим перебуванням осіб у статусі евакуйованих, а також необхідністю їх подальшої соціальної адаптації у приймаючих громадах. Разом із тим зазначене обмеження частково нівелюється шляхом поетапного внесення змін і доповнень до цього нормативно-правового акта, спрямованих на його адаптацію до умов воєнного стану та реалій повномасштабного збройного конфлікту.

Показовим у цьому контексті є запровадження інституту транзитних центрів, який став результатом оновлення підходів до організації евакуації населення. Їх поява засвідчує зміщення акценту з суто технічного переміщення осіб із небезпечних територій на формування комплексного механізму первинної підтримки та адаптації евакуйованих, що включає доступ до соціальних, медичних і правових послуг. Такий підхід так само має важливе превентивне значення, оскільки сприяє стабілізації становища осіб після евакуації та зменшує ризики їх повторного повернення на тимчасово окуповані території, де зберігається підвищена ймовірність впливу криміногенних чинників, у тому числі детермінант колабораційної діяльності.

Слід відмітити, що в науковому дискурсі важливим є фіксація еволюції підходів держави до евакуації населення з районів ведення бойових дій. Так, в умовах воєнного стану евакуація перестає бути виключно реакцією на безпосередню загрозу життю чи здоров'ю та набуває рис превентивного заходу, спрямованого на завчасне виведення цивільного населення із зон можливих бойових дій. Особливе значення має законодавче уточнення підстав для евакуації, здійснене у 2022 році, яке дозволило проводити її з районів збройних конфліктів як таких, без необхідності доведення індивідуальної небезпеки для кожної особи. Не менш показовим є запровадження інституційного механізму координації евакуаційних заходів на рівні уряду, а також практика ухвалення рішень про обов'язкову і примусову евакуацію, зокрема дітей, що засвідчує визнання державою підвищених ризиків перебування цивільних у прифронтових районах [11, с. 15–16]. Наведене підтверджує системний характер евакуації і дозволяють розглядати її не лише як інструмент цивільного захисту, а й як елемент державної політики, спрямованої на захист національних інтересів.

Водночас аналіз керівних настанов Global Protection Cluster засвідчує, що реалізація евакуації цивільного населення в умовах триваючої збройної агресії супроводжується значними ризиками, які можуть нівелювати її захисний потенціал або навіть створювати нові загрози для осіб, що переміщуються [12]. Насамперед ідеться про фізичні та безпекові ризики під час переміщення, зумовлені інтенсивністю бойових дій, пошкодженням транспортної інфраструктури, мінуванням маршрутів та обмеженою доступністю безпечного транспорту. У поєднанні з нестачею достовірної та своєчасної інформації це призводить до того, що частина цивільних свідомо утримується від евакуації навіть за умов безпосередньої загрози життю.

Суттєвим блоком ризиків є загрози у сфері захисту прав людини, які виникають у разі неналежно спланованої або скоординованої евакуації. Також документ фіксує підвищену ймовірність розлучення членів сімей, зростання ризиків торгівлі людьми, експлуатації, насильства та психологічної ретравматизації, особливо серед жінок, дітей, осіб з інвалідністю та літніх людей. Окрему небезпеку становить евакуація вразливих категорій без належних механізмів супроводу, ідентифікації потреб і подальшого перенаправлення до відповідних сервісів.

Важливою перешкодою реалізації евакуаційних заходів залишається недостатня інституційна та міжвідомча координація. Відсутність єдиних протоколів взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та гуманітарними організаціями ускладнює обмін інформацією, призводить до дублювання або, навпаки, випадання окремих функцій із системи реагування. Додатковим чинником є обмежена адаптованість чинних правових рамок, значна частина яких формувалася в довоєнний період і не повною мірою враховує специфіку масового переміщення населення в умовах воєнного стану.

Окремо настанови звертають увагу на обмежену спроможність приймаючих громад, що проявляється у дефі-

циті місць для тимчасового розміщення, нестачі спеціалізованих послуг та персоналу для роботи з особами з особливими потребами. Відсутність підтверджених умов безпечного розміщення і доступу до базових соціальних, медичних та правових послуг істотно знижує готовність населення до евакуації та може сприяти вторинним переміщенням або поверненню до небезпечних територій.

З огляду на вказане, вважаємо, що для ефективного подолання викликів, пов'язаних із евакуацією цивільного населення в умовах збройної агресії, необхідним є впровадження комплексного підходу, що поєднує безпекові, правові та соціально-інтеграційні заходи. Насамперед, з метою мінімізації фізичних ризиків, вбачається за необхідне розроблення динамічних протоколів безпеки, які б включали постійний моніторинг маршрутів у реальному часі та створення розгалуженої системи верифікованого інформування населення для протидії дезінформації. Питання захисту прав людини під час переміщення потребує впровадження цифровізованих механізмів реєстрації евакуйованих осіб уже на етапі посадки, що дозволить запобігти роз'єднанню сімей та знизити ризики торгівлі людьми. Особлива увага має бути приділена створенню спеціалізованих евакуаційних екіпажів із залученням психологів та соціальних працівників для супроводу вразливих категорій населення.

На інституційному рівні розв'язання виявлених суперечностей можливе через гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами захисту цивільних осіб у період конфлікту, зокрема шляхом прийняття єдиних протоколів міжвідомчої взаємодії між органами державної влади, військовими адміністраціями та гуманітарним сектором. Це дозволить усунути дублювання функцій та забезпечити безперервність надання допомоги. Крім того, подолання проблеми обмеженої спроможності приймаючих громад вимагає запровадження системного картування ресурсів розміщення та цільового фінансування громад на розширення соціальних і медичних послуг. Лише гарантування гідних умов проживання та доступу

до базових сервісів у місцях переміщення може стати дієвим запобіжником проти вторинних переміщень або реімграції на тимчасово окуповані території. Таким чином, перехід від ситуативного реагування до стратегічно скоординованої системи евакуації є ключовою умовою збереження людського потенціалу та захисту національних інтересів України.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що евакуація цивільного населення з районів ведення бойових дій та зон імовірної окупації є стратегічним інструментом спеціально-кримінологічного запобігання колабораційній діяльності. Її превентивна роль полягає насамперед у фізичному розірванні зв'язку між особою та окупаційним апаратом, що дозволяє нейтралізувати середовище примусу та усунути об'єктивні умови для формування адаптаційних практик співпраці. Виведення громадян із простору потенційного російського впливу забезпечує збереження їхньої правової ідентичності та запобігає незворотній деформації правосвідомості, яка неминуче виникає під ідеологічним та адміністративним тиском агресора.

Водночас слід враховувати, що евакуація не є самодостатнім заходом і набуває статусу ефективного запобіжника лише за умов її інтеграції у ширшу систему державної підтримки. Ефективність такої превенції прямо залежить від якості подальшої соціалізації переміщених осіб, що передбачає забезпечення житлом, сприяння працевлаштуванню та гарантування доступу до повного спектра необхідних послуг. Тільки комплексне поєднання фізичного виведення населення з небезпечних зон із подальшою системною інклюзією у легітимне суспільно-політичне поле України формує стійкий каркас протидії колабораціонізму. Таким чином, евакуація постає не лише гуманітарною акцією, а фундаментальним безпековим заходом, спрямованим на блокування соціальних і правових детермінант співпраці з ворогом та захист національних інтересів держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беккарія Ч. Про злочини і покарання. К.: Основи, 2004. 236 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2013/CHezare_Bekkaria_2004.pdf (дата звернення: 17.12.2025).
2. Головкін Б. М. Засади положення запобігання корисливій насильницькій злочинності. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 118. С. 160-165.
3. Сметаніна Н. В. *Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології*: монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2016. 192 с.
4. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Кримінологія. Кримінально-виконавче право / за ред. В. І. Шакун, В. І. Тимошенко. Харків: Право, 2009. Т. 18. 544 с.
5. Міхеева О., Данилов С., Семиволос І., Плуж Ш. «Місце, де панує мовчання»: важелі та методи русифікації на окупованих територіях України. Аналітичний звіт. *Проект «Покращення розуміння населення окупованих територій та надання йому допомоги шляхом трансформаційних досліджень, що проводяться громадами*. AMES. IN2. 2025. 28 с.
6. Гребенюк О. Методи молодіжної політики РФ на тимчасово окупованих територіях України. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2024. С. 193-197. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/571/502> (дата звернення 10.12.2025 р.).
7. Рагуцька Л. Росія створює умови для масштабування незаконної мобілізації мешканців окупованих територій України. 2025. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/rosiya-stvoryue-umovi-dlya-masshtabuvannya-nezakonnoi-mobilizatsii-meshkantsiv-okupovanih-teritorij-ukraini-isw.htm> (дата звернення: 12.12.2025 р.).
8. Берендій Ю. "Зате не ТЦК": РФ розпочала мобілізацію на окупованих територіях — кого призвуть першими. 2025. URL: <https://glavred.net/war/zato-ne-tck-rf-nachala-mobilizaciyu-na-okkupirovannyh-territoriyah-kogo-prizovut-10711664.html> (дата звернення: 12.12.2025 р.).
9. Кодекс цивільного захисту України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 02.10.2012 № 5403-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5403-17> (дата звернення: 17.12.2025).
10. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF> (дата звернення: 18.12.2025).
11. Бабджанова О. Ф., Синельников О. Д. Евакуація населення з районів ведення бойових дій. *Проблеми цивільного захисту населення та безпеки життєдіяльності*: сучасні реалії України: матеріали X Всеукр. заочн. наук. – практ. конф., м. Київ, 25 квіт. 2024 р. / УДУ імені Михайла Драгоманова, Київ, 2024. С. 15-16.
12. Guidance on Humanitarian Evacuations of Civilians in Ukraine (липень 2024). Global Protection Cluster. URL: https://globalprotectioncluster.org/sites/default/files/2024-07/guidance_on_humanitarian_evacuation_-_ukr-july_2024.pdf (дата звернення: 20.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF ENSURING EQUALITY OF CITIZENS IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND REGIONAL IDENTITY

Голобородько В.В., аспірантка кафедри кримінального права та кримінології

*Навчально-науковий інститут права та підготовки фахівців для підрозділів
Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0009-0001-5846-8648*

Гаркуша А.Г., к.ю.н., доцент,

*доцент кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань
Навчально-науковий інститут права та підготовки фахівців для підрозділів
Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-3299-8405*

У статті досліджуються історико-правові аспекти забезпечення рівноправності громадян незалежно від їх національної, етнічної чи регіональної належності. Аналіз еволюції правового статусу особи від давніх цивілізацій, де етнічна приналежність визначала обсяг прав і соціальних можливостей, до античності, коли вперше формується концепція громадянства як ключового критерію рівноправності. Особливу увагу приділено Давній Греції та Риму, де правова диференціація між громадянами та іноземцями чи підкореними народами демонструвала ранні механізми обмеження прав за національною ознакою, а едикт Каракалли 212 року став першим значним кроком до універсалізації громадянства.

Досліджено середньовічні та сучасні процеси, які характеризувалися поєднанням етнічної та станової дискримінації, зокрема в Європі та Арабському халіфаті. Розглянуто поступове формування концепції прав людини у Новий час, проголошення універсальних принципів рівності у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, що заклало підвалини сучасної недискримінаційної політики. У статті підкреслено, що правова рівність формувалася поступово, через суперечливі історичні процеси та боротьбу за громадянські права.

Особливий акцент зроблено на XX столітті, яке стало періодом найбільш кричущих порушень прав людини за національно-етнічною ознакою: нацизм у Німеччині, депортації та репресії в СРСР. Ці події спонукали міжнародну спільноту до формування системи універсальних стандартів захисту прав людини, зокрема Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Європейської конвенції з прав людини та Рамкової конвенції про захист національних меншин. У статті наголошується на важливості інтеграції міжнародного досвіду у національне законодавство та правову практику.

Проаналізовано український історико-правовий досвід, від Конституції УНР 1918 року, яка впровадила принцип національно-персональної автономії, до радянського періоду, де декларативні положення про рівність часто не реалізовувалися на практиці. Сучасний етап державного розвитку України, зокрема в умовах збройної агресії, підкреслює актуальність використання історичних уроків для формування ефективної політики забезпечення рівноправності та протидії дискримінації. Окреслюється роль освітніх та інформаційних програм у формуванні правової свідомості громадян та підтримці міжетнічної гармонії. Висвітлено необхідність комплексного підходу, що поєднує законодавчі, соціальні та культурні механізми захисту рівноправності.

Ключові слова: рівноправність, громадянство, етнічна належність, права людини, дискримінація, історико-правовий досвід, Україна.

The article examines the historical and legal aspects of ensuring the equality of citizens regardless of their national, ethnic or regional affiliation. The analysis of the evolution of the legal status of a person from ancient civilizations, where ethnicity determined the scope of rights and social opportunities, to antiquity, when the concept of citizenship was first formed as a key criterion of equality. Particular attention is paid to Ancient Greece and Rome, where the legal differentiation between citizens and foreigners or conquered peoples demonstrated early mechanisms for restricting rights on the basis of nationality, and the Edict of Caracalla in 212 was the first significant step towards the universalization of citizenship. Medieval and modern processes characterized by a combination of ethnic and class discrimination are investigated, in particular in Europe and the Arab Caliphate. The gradual formation of the concept of human rights in the Modern Age, the proclamation of universal principles of equality in the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789, which laid the foundations of modern non-discrimination policy, is considered. The article emphasizes that legal equality was formed gradually, through contradictory historical processes and the struggle for civil rights.

Particular emphasis is placed on the twentieth century, which became the period of the most flagrant violations of human rights on a national-ethnic basis: Nazism in Germany, deportations and repressions in the USSR. These events prompted the international community to form a system of universal standards for the protection of human rights, in particular the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the European Convention on Human Rights and the Framework Convention for the Protection of National Minorities. The article emphasizes the importance of integrating international experience into national legislation and legal practice.

The Ukrainian historical and legal experience is analyzed, from the Constitution of the UNR of 1918, which introduced the principle of national and personal autonomy, to the Soviet period, where declarative provisions on equality were often not implemented in practice. The current stage of Ukraine's state development, in particular in conditions of armed aggression, emphasizes the relevance of using historical lessons to form an effective policy of ensuring equality and combating discrimination. The role of educational and information programs in forming the legal consciousness of citizens and supporting interethnic harmony is outlined. The need for a comprehensive approach that combines legislative, social and cultural mechanisms for protecting equality is highlighted.

Key words: equality, citizenship, ethnicity, human rights, discrimination, historical and legal experience, Ukraine.

Рівноправність громадян незалежно від національності чи етнічного походження, регіональної належності особи в історико-правовій ретроспективі є одним із проблемних питань для права, як науки. В цілому, етнічна та національна приналежність громадянина і особи

без прав громадянина, чи з прирівняними до громадян правами, беззаперечно визначала правовий, соціальний статус, формувала кар'єрні і ресурсні можливості особи.

В первісних суспільствах, зокрема в епоху вавилонсько-шумерської цивілізації, в часи Давнього Єгипту, права

громадянин, що належали до різних етнічних груп сильно відрізнялись. Насамперед це стосується «титультних» народностей держав стародавнього світу, які створювали відповідні держави. Хоча національні держави у сучасному розумінні цього поняття виникли значно пізніше – не раніше XIX століття – ще в давньовавилонські часи, в Шумері, Єгипті за декілька тисячоліть до нашої ери, з'явилася «сегрегація» осіб на тих, хто був повноправним громадянином і тих, хто був представником народу, етносу підкореного військовою силою. У жителів країни, які мали статус підкорених підданих, обсяг прав був мінімальним. В цілому, такі особи мали права та обов'язки рабів. Відповідно законодавство захищало в основному їх права лише на тому рівні, який був вигідний і потрібний безпосередньо власникам рабів, очільникам релігійного чи державного владного апарату. Наприклад, за Кодексом Хамурапі (орієнтовно 1750 рік до н. е.) авілуи – особисто вільні люди – мали значну перевагу у правах порівняно зі звичайними громадянами – мушкенумами і ще більші переваги порівняно з вардумами – рабами. В текстах Кодексу Хамурапі немає розрізнення на етнічні та національні ознаки. Проте перехід вільних громадян до стану вардумів з'явився одразу після захоплення країни і перетворення її громадян на рабів. Тому належність до вавилонського прото-етносу створювало значно ширші можливості. І навпаки – чужинці не могли здобути жодних вагомих прав, якщо вони не мають вавилонського походження. В цілому, поняття кримінального злочину як такого не існувало, оскільки діяння проти божественних заповідей, порушення приписів звичаєвого права, делікти не розрізнялися з іншими видами карних діянь. Казуїстична модель закону діяла лише у конкретному випадку діяння, що було описане у текстах законів [1, с. 199-210, 2, с. 70–78].

Крім того, науковці, що досліджують згадану епоху не знаходять на інших матеріальних писемних артефактах посилання на загадані законодавчі настанови Хамурапі. Таким чином, відповідні закони або були візцевим текстом, що вказував на ідеальні правові рішення, але вони не обов'язково виконувались у точній відповідності, або ж слугували дороговказом для місцевих суддів та чиновників, що послуговувались цими текстами як джерелом права, але не конкретним правозастосовним документом [3, с. 225].

В Давній Греції чи не вперше серед відомих історичних держав встановлюються правові основи життя та участі у державних справах на основі демократичних засад, зокрема і щодо забезпечення прав громадян та метеків – жителів полісів Давньої Греції, що не мали громадянства конкретного полісу, тобто іноземців у розумінні конкретної території. Для давньогрецької цивілізаційної моделі, яку в загальних рисах у класичному варіанті сформулював Арістотель, найважливішою ознакою рівноправності людини, включно з реалізацією їх прав щодо етнічного, регіонального походження була наявність чи відсутність громадянства. За загальним правилом, належність до іншої, ніж є домінуючою в полісі, етнічності, регіональної групи, слугувала критерієм визначеності людини у соціальній ієрархії, імовірності її доступу до всіх переваг давньогрецького громадянства. Метeki могли розширювати свої повноваження за межею власного полісу чи держави, країни походження, якщо поліс мав відповідні угоди, що регулювали доступ до владних повноважень та інших можливостей. Водночас метeki лише у виключних випадках перетворювалися у повноправних, визнаних спільнотою поліса, громадянином. Це стосувалося особливих рішень під час зміни влади або під час реформування владних вертикалей у конкретних полісах. Однак слід зазначити, що саме у давньогрецькому суспільстві вперше почали офіційно визнавати права громадянина, якщо він не був одного

етнічного коріння, що і титульний етнос країни, поліса. Дифузія у правах і можливостях метеків та «традиційних» громадян спостерігається істориками в останні часи існування незалежних давньогрецьких полісів [4, с. 1].

Давній Рим чітко визначив різницю у правах і можливостях «своїх» та «чужих». Римляни-громадяни мали вичерпний набір прав і можливостей, включно з шансом бути обраним чи призначеним на найвищі посади в республіканському Римі або призначеним, затвердженим на імператорській посаді, як очільника найпотужнішої держави Давнього Світу. У 212 році римський імператор Каракалла ухвалив едикт за яким всі жителі Давнього Риму хто не мав статус раба, отримували права громадян. Формально це рішення мало юридичним наслідком забезпечення рівноправності римлян та жителів Риму, які мали інше етнічне походження. А отже, скасовувало нерівноправність громадян залежно від їх національного та етнічного, регіонального походження [5, с. 1].

В Середньовічній Європі, знову повернувшись до практики дискримінації громадян завойованих країн чи інших народів, етносів, якщо вони не представляли «титультну» народність у певній країні. Схожі процеси сегрегації відбувались в Арабському халіфаті, який дискримінував людей одразу за двома факторами – етнічністю та віросповідання. Віросповідання, належність до певної релігії – мусульманства або до немусульманських релігій – визначала правовий статус людини. Не мусульмани, які були християнами, а також юдеї обмежувались в правах саме з огляду на своє етнічне походження та релігійне самовизначення. Крім обмеження політичних і соціальних прав, ці категорії також мали економічну дискримінацію, оскільки сплачували податок, що мав виключно релігійно-етнічний зміст – джизію.

Прикладом сегрегації громадян за національно-етнічними ознаками є численні варіанти «варварських правд» – писаних збірників законів, що в основному описували і фіксували звичаєве право середньовічних народностей та етносів. Зокрема в одному з найвідоміших документів цього напрямку – Салічній правді – зазначається про нерівномірність прав і свобод залежно від належності людини до того чи іншого етносу. Цей звід законів германського племені салічних (приморських) франків встановлював також нерівномірність прав римлян і франків, що виражалось як в різних правових наслідках скоєння правопорушень, так і встановлення різноманітних обмежень [6, с. 328].

В добу Нового часу, коли зароджувались перші національні держави, що ще не мали визначених форм, продовжувалась практика ігнорування рівноправності громадян за їх етнічною ознакою, належністю до різних локальних груп. Схвалена Францією Декларація прав людини і громадянина (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) у 1789 році тільки була початком поступу людства до усвідомлення необхідності забезпечення згаданих прав. Саме в цьому документі вказувалося на необхідність позбавитись дискримінації за будь-якими ознаками: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах» [7, с. 1].

Наймасштабніше порушення прав і свобод спостерігалось в країнах Північної та Латинської Америки де використовуючи як підставу сегрегації належність людини до певної раси, країни походження, люди отримували статус спадкових рабів. Але навіть після отримання особистої свободи, належність до певної етнічності чи раси була ознакою, за якою людина отримувала мінімум прав та можливостей. Позбавлення проявів колоніалізму відбувалось тривалий період і спровокувало війни, руйнацію та створення нових держав. Серед найвідоміших конфліктів, що були спричинені окрім інших факторів і необхідністю забезпечення рівноправності громадян з огляду на їх расову, етнічну

та національну приналежність стала Громадянська війна в США. Конституція США має поправки, що тлумачать або розширюють вказані у тексті основного закону, норми. Серед них є поправка XV, згідно з якою виборче право у США не обмежується і не скасовується за будь-яких обставин, з огляду на расу, колір шкіри чи перебування громадянина у стані раба [8, с. 1].

Також у поправці XIV, затвердженій у 1868 році, вказано, що всі особи, народжені чи натуралізовані у Сполучених Штатах, тобто незалежно від країни походження громадянина та його національності, етнічної приналежності, мають однакові «привілеї та пільги громадян Сполучених Штатів». Жоден Штат не може позбавити особу життя, свободи чи власності без належної правової процедури, як і не може відмовити в охороні прав за законом без врахування будь-яких особливостей людини.

Критична ситуація із захистом прав і свобод людини, що мають відношення до національного, етнічного та регіонального походження, склався під час Першої світової та Другої світової війни. Глобальний масштаб порушення таких прав, включно з геноцидом людей саме за національною чи етнічною ознакою виявився за правління на території Німеччини та окупованих Третім рейхом, країн. Схвалений у Німеччині 24 березня 1933 року закон «Про ліквідацію бідів народу та держави» (Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich), скасував обов'язковість Конституції, дав право уряду ухвалювати акти, які суперечать конституції або тлумачать її норми. Цей закон вважають початком системних утисків прав і свобод громадян саме за національною та расовою приналежністю, їх етнічним походженням [9, с. 1].

Результатом нехтування прав громадян щодо їх національності та етнічної приналежності стали масові вбивства, катування, використання рабської праці нацистським режимом, який виправдовував такі дії необхідністю створення «життєвого простору» для німецького народу та здобуття економічних та інших благ будь-яким шляхом, включно з системним, масовим порушенням прав інших людей. Ці тези були проголошені в Erlass des Führers und Reichkanzlers zur Festigung deutschen Volkstums, – указі щодо «консолідації німецької нації» 1939 року, підписаним А.Гітлером [10, с. 1].

Легалізація націонал-соціалістичної ідеології була виконана у законі «Про громадянство Рейху» (Reichsbürgergesetz). В ньому вперше нацистська система управління державою була перекладена і закріплена юридичною мовою. Правами громадян (Reichsbürger) у повному обсязі користувались тільки ті, хто мав німецьку або споріднену німецькій, кров. «Громадянин Рейху є єдиним носієм повних політичних прав відповідно до закону», – зазначалось у тексті документа [11, с. 1].

В законі «Про захист німецької крові...», запроваджувались каральні обмеження щодо прав євреїв, які визнавались внаслідок їх етнічної приналежності, людьми, що практично не мали громадянських прав.

Масштабні за наслідками були і дії Радянського Союзу, який грубо нехтував рівноправністю громадян саме за етнічною чи національною ознакою. Масова депортація кримських татар з місця їх постійного проживання – один з найтяжчих етнічних злочинів СРСР, визнаний в Україні геноцидом [12, с. 1].

Геноцидом – крайнім проявом порушення прав громадян, що призводить до смерті чи масового каліцтва, припинення існування цілих гілок народу, родів визнано багатьма країнами світу Голодомор 1932-1933 років, який вчинило керівництво СРСР проти українського народу. Відповідна оцінка подій як злочин проти українського народу встановлено судовим рішенням та закріплено окремим законодавчим актом, схваленим українським парламентом [13, с. 1].

На противагу матеріалістичному погляду на буття націй, який має численні прогалини у поясненні виникнення націй та етносів країн і держав, існують й інші підходи до пояснення виникнення націй та етносів. Марксистський підхід, що ґрунтується на з'ясуванні насамперед економічних і тільки потім нематеріальних складових етносів та націй не витримує навіть побіжного критичного аналізу, адже формування націй не завжди відбувається в етносів, що мають відповідні економічні зв'язки, тобто етноси продовжують ефективно розвиватись, існувати за межами власної національної держави, хоча мають тісні економічні зв'язки з особами, що визнаються відповідним етносом. Взагалі наявність економічного підґрунтя для виникнення нації не враховує ключового моменту – наявності психологічної готовності осіб до спільної дії. На думку європейських філософів (Тейлор, Гегель), боротьба за ідентичність концентрується у політичне змагання, оскільки це одна з потреб людини – мати визнання. «Людські істоти не вдовольняються... лише матеріальною стороною життя – «не хлібом єдиним». Їх також цікавить публічне визнання їхньої індивідуальності», – слушно описує процес створення націй Ф.Фукуяма, зазначаючи також те, що процес виникнення національної самосвідомості тісно пов'язаний з модернізацією суспільства та переходу на нові уклади життя [14, с. 193].

Україна, як самостійна суверенна держава, має власний історико-правовий досвід захисту рівноправності громадян за національно, етнічною чи регіональною ознакою.

Початки формування національної ідентичності простежуються в епоху Гетьманщини – ранньомодерного автономного державного утворення, що мало правову систему, побудовану на кращих зразках європейського законодавства XVII–XVIII століття.

Козацька старшина, з огляду на необхідність збереження власного статусу та переваг, порівняно з рядовою козацькою масою, була змушена мислити такими категоріями, які формують етнос і згодом необхідні для переформатування політичного етносу в націю. Зокрема чимала кількість старшини, включно з гетьманом, вважала за необхідне підтримати рідну мову для її застосування в усіх публічних сферах життя [15, с. 43].

В цілому, характеризуючи згадані норми конституційного права епохи УСРР-УРСР, слід вказати на те, що в кожному з конституційних законів приділена увага питанню рівноправності громадян щодо їх національності. Проте декларована державою рівноправність не була такою в реальності і практика застосування відповідних норм нагадувала більше формалізацію проблемного питання, необхідність створення документа для зовнішнього застосування і демонстрації не існуючої демократичності з пропагандистською метою. Зрештою, норми які описували права громадян у всіх Основних законах УССР та УРСР мали характер декларацій, без закріплення захисту відповідних диспозицій Конституції у вигляді конкретних законів. крім того, національна політика держави обумовлювалась не декларованими принципами, а реальною необхідністю, що виражалось у масових і індивідуальних порушеннях прав осіб саме за їх національною ознакою. Серед таких прикладів – депортація і репатріація осіб польської національності у межах більшовицької України з 1935 до 1946 роки. Тільки 1944 року угода між більшовицькою владою УРСР і польськими представниками більшовизму завершилась масовим виселенням в райони з несприятливими умовами життя понад 800 тисяч осіб [16, с. 43].

Висновки. Розвиток правового підходу до визначення національної приналежності та рівноправності в Україні тісно пов'язаний із процесом становлення державності. Декларація про державний суверенітет України заклала

концепцію національної державності, проголосивши Україну «суверенною національною державою», що постала завдяки «здійсненню українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення». Водночас документ містить положення про те, що всі громадяни незалежно від національності є єдиним народом України, що підкреслює ідею політичної нації.

Потужним викликом історично сформованим рішенням щодо забезпечення рівноправності громадян з огляду на їх національність, етнічність, приналежність до локальних груп, стала російська військова агресія проти України, яка почалась у 2014 році і продовжилась у вигляді широкомасштабного вторгнення агресора у 2022 році.

Узагальнюючи багатовіковий досвід різних держав та народів, історики Вілл та Аріель Дюрант вказали, що расово-етнічна неприязнь має своє підґрунтя. Це насамперед різноманіття культур: в мовах, одязі, звичках, релігійних світоглядах. Способів зарадити поширенню такої неприязні немає, вважають дослідники минулого цивілізацій, проте вбачають що все ж можна спробувати оздоровити суспільства за допомогою освіти, яка б давала можливість «побачити панорамну картину світу». Історики, що досліджували подібність та різноманітність цивілізацій всієї планети вважають, що людина може поставати цивілізованою істотою лише тоді, коли вона зберігає рівноправність для інших людей незалежно від причетності особи до будь-якої з груп людей, будь-якого суспільного формування [17, с. 41].

ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяконов І.М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / І.М. Дьяконов. *Вісник давньої історії*. 1952. № 3 (41). С. 199–210.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М. та ін.; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. С. 70–78.
3. Радзівілл О. А. Право народів від неоліту до Нового часу: монографія / О. А. Радзівілл. У 2 т. Т. 1. Київ : НАУ, 2017. С. 245.
4. Арістотель про метеки у Давній Греції / литопис.орг.юа. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist04.htm> (дата звернення: 2025-12-24).
5. Діон Кассій. Римська історія. Книги LXIV-LXXX, с. 42 / Діон Кассій. URL: <https://profilib.net/> (дата звернення: 2018-06-02).
6. Сборник законодательных памятников древнего западноевропейского права / ред. П. Г. Виноградов, М. Ф. Владимирский-Буданов; текст подготовил к печати и примечаниями снабдил В. С. Протопопов. Киев : Тип. импер. ун-та Св. Владимира, 1906–1908. Вып. 1: Lex Salica / текст подготовил к печати и примечаниями снабдил Д. Н. Егоров. Киев : Тип. импер. ун-та Св. Владимира, 1906. 328 с.
7. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. – Conseil constitutionnel. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/e-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення: 03.04.2025).
8. Constitution of the United States / U.S. Senate. URL: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm> (дата звернення: 03.04.2025).
9. Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich (Ermächtigungsgesetz) / 1000 Schlüsseldokumente. URL: [https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Gesetz_zur_Behebung_der_Not_von_Volk_und_Reich_\(Ermachtigungsgesetz\)](https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Gesetz_zur_Behebung_der_Not_von_Volk_und_Reich_(Ermachtigungsgesetz)) (дата звернення: 03.04.2025).
10. Erlass des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums / 1000 Schlüsseldokumente. URL: https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Erlass_des_F%C3%BChrers_und_Reichskanzlers_zur_Festigung_deutschen_Volkstums (дата звернення: 03.04.2025).
11. Die Nürnberger Gesetze / 1000 Schlüsseldokumente. URL: https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Die_N%C3%BCrnberger_Gesetze (дата звернення: 03.04.2025).
12. Про визнання геноциду кримськотатарського народу / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19#Text> (дата звернення: 03.04.2025).
13. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (дата звернення: 03.04.2025).
14. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад: Від промислової революції до глобалізації демократії / Ф. Фукуяма. Київ : Наш формат, 2019. С. 193.
15. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2 / ред. кол.: В. А. Смолій, НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. С. 43.
16. Депортації поляків з території Української РСР. Електронна бібліотека | Інститут історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Deportacii_polyakiv (дата звернення: 04.04.2025).
17. Дюрант В., Дюрант А. Уроки історії: огляд історії людства як продукту людського досвіду. Харків : Віват, 2022. С. 41.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ЩОДО ІНСТИТУТУ МНОЖИННОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ПРОЄКТІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

REGARDING THE INSTITUTION OF MULTIPLE CRIMINAL OFFENSES IN THE DRAFT CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Звенигородський О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Національний університет «Чернігівська політехніка»
orcid.org/0000-0003-1386-4919

У статті встановлені особливості модифікації інституту множинності кримінальних правопорушень у проєкті Кримінального кодексу України, з точки зору його відповідності принципам юридичної визначеності та системності. Враховуючи сучасний стан кримінального законодавства, зазначено пріоритетність завдання його реформування нормативним шляхом, зокрема інституту множинності кримінальних правопорушень, що не відповідає сучасній доктрині європейського кримінального права, має суперечливе нормативне вираження та викликає ускладнення при кримінально-правовій кваліфікації. Зазначено що проблемними питаннями для науки кримінального права та судової практики залишаються: 1) відсутність єдиного доктринального та нормативного визначення множинності кримінальних правопорушень; 2) неврахування законодавцем специфіки єдиного кримінального правопорушення у диспозиції кримінально-правових норм, що створює складнощі у їх відмежуванні від окремих видів множинності кримінальних правопорушень, 3) відсутність єдиної позиції щодо визначення критеріїв поділу форм (видів) множинності кримінальних правопорушень та їх кваліфікації.

Підсумовано, що відмова розробників проєкту КК від традиційної доктрини в регламентації поняття множинності кримінальних правопорушень, їх форм (видів), єдиного кримінального правопорушення проходить поетапно і пов'язана з чітким слідуванням принципу юридичної визначеності та передбаченням окремої кримінально-правової кваліфікації і, відповідно, окремого застосування кримінально-правових заходів за кожне вчинене кримінальне правопорушення, зокрема, якщо такі кримінальні правопорушення передбачені однією статтею або частиною статті Особливої частини.

Констатовано про необхідність у проєкті КК наявності розділу, що регламентує множинність кримінальних правопорушень, єдине кримінальне правопорушення, що сприяло б реалізації завдання нормативного визначення тих інститутів кримінального права, що мають доктринальне вираження (за прикладом того, як проєкт КК визначає нормативне поняття складу кримінального правопорушення та його елементів) та збергло б системність усіх інститутів кримінального права та у повній мірі відповідало принципу юридичної визначеності.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, інститут множинності кримінальних правопорушень, єдине кримінальне правопорушення, форми множинності кримінальних правопорушень, проєкт Кримінального кодексу України, принципи кримінального права.

The article establishes the features of the modification of the institution of the plurality of criminal offenses in the draft Criminal Code of Ukraine, from the point of view of its compliance with the principles of legal certainty and systematicity. Taking into account the current state of criminal legislation, the priority of the task of its reformation by regulatory means is indicated, in particular, the institution of the plurality of criminal offenses, which does not correspond to the modern doctrine of European criminal law, has a contradictory normative expression and causes complications in criminal law qualification. It is noted that the problematic issues for the science of criminal law and judicial practice remain: 1) the absence of a single doctrinal and normative definition of the plurality of criminal offenses; 2) the legislator's failure to take into account the specifics of a single criminal offense in the disposition of criminal law norms, which creates difficulties in distinguishing them from individual types of the plurality of criminal offenses, 3) the absence of a single position on determining the criteria for dividing the forms (types) of the plurality of criminal offenses and their qualification.

It is summarized that the rejection of the draft Criminal Code developers from the traditional doctrine in regulating the concept of the plurality of criminal offenses, their forms (types), a single criminal offense took place in stages and is associated with a clear adherence to the principle of legal certainty and the provision of a separate criminal-legal qualification and, accordingly, a separate application of criminal-legal measures for each criminal offense committed, in particular, if such criminal offenses are provided for by one article or part of an article of the Special Part.

It is stated that the draft Criminal Code needs to have a section regulating the plurality of criminal offenses, a single criminal offense, which would contribute to the implementation of the task of normatively defining those criminal law institutions that have doctrinal expression (following the example of how the draft Criminal Code defines the normative concept of the composition of a criminal offense and its elements) and would preserve the systematicity of all criminal law institutions and fully comply with the principle of legal certainty.

Key words: criminal law, criminal offense, institution of plurality of criminal offenses, single criminal offense, forms of plurality of criminal offenses, draft Criminal Code of Ukraine, principles of criminal law.

Постановка проблеми. Сучасний стан кримінального законодавства України зумовив необхідність підготовки нового Кримінального кодексу (далі – проєкт КК), що має свої соціальні, політичні, економічні, міжнародні, кримінологічні, правові, доктринальні передумови, а також необхідність реагування на виклики російсько-української війни, адаптацією законодавства України у процесі євроінтеграції тощо [1, с. 17]. Підготовка перспективного кримінального законодавства розпочалася відповідно до Указу Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 року, коли було утворено Комісію з питань правової реформи, частиною якої стала Робоча група з питань розвитку кримінального права (далі – Робоча група), яка працює над проєктом КК [2].

Одним з актуальних напрямів реформування кримінального законодавства залишається інститут множинності кримінальних правопорушень, що на теперішній час не має чіткого нормативного визначення, є дискусійним для доктрини кримінального права та викликає ряд проблем у практиці правозастосування.

Зокрема, проблемними питаннями для науки кримінального права щодо інституту множинності кримінальних правопорушень є: 1) відсутність єдиного доктринального та нормативного визначення множинності кримінальних правопорушень; 2) неврахування законодавцем специфіки єдиного кримінального правопорушення у диспозиції кримінально-правових норм, що створює складнощі у їх

відмежуванні від окремих видів множинності кримінальних правопорушень, 3) відсутність єдиної позиції щодо визначення критеріїв поділу форм (видів) множинності кримінальних правопорушень та їх кваліфікації та інше.

Погоджуючись з думкою Н. І. Устрицької, варто констатувати, що з огляду на відносну теоретичну розробленість інституту множинності кримінальних правопорушень останній характеризується проблемами нормативного, теоретичного та правозастосовного характеру, які можливо подолати лише нормативним шляхом [3, с. 541].

Одним з таких шляхів є положення проекту КК щодо інституту множинності, що протягом його розробки змінювалися від його детальної регламентації (включно з його структурним елементом – одиничним кримінальним правопорушенням), й до відмови від його окремого визначення та перенесення до інституту кваліфікації кримінального правопорушення та застосування кримінально-правових засобів. Однак, такий концептуальний підхід Робочої групи на даний час викликає ряд питань теоретичного характеру.

Метою статті є встановлення особливостей модифікації інституту множинності кримінальних правопорушень у проекті Кримінального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут множинності кримінальних правопорушень є досить розроблений наукою кримінального права. Вагомий вклад у розробку вчення про множинність кримінальних правопорушень внесла харківська школа кримінального права на чолі з М. І. Бажановим (Зінченко І. О., Тютюгін В. І., Шевченко Є. В. та інші). Розробкою окремих питань вдосконалення вищезазначеного інституту, а також питань адаптації кримінального законодавства України до європейських стандартів здійснювали у своїх працях такі науковці, як Анакіна Т. М., Антонюк Н. О., Баулін Ю. В., Горох О. П., Гуророва Н. О., Демидова Л. М., Дудоров О. О., Зелінська Н. А., Колос О. В., Корнієнко В. В., Марін О. К., Навроцький В. О., Ободовський О. В., Созанський Т. І., Стрижевська А. А., Сюр Н. В., Ус О. В., Устрицька Н. І., Федорчук І. М., Хавронюк М. І., Яковюк І. В. та інші. Однак, лише у деяких працях (Гуророва Н. О., Марін О. К., Хавронюк М. І.), розглядалися нові концептуальні підходи Робочої групи з підготовки проекту нового КК України щодо реформування інституту множинності кримінальних правопорушень.

Виклад основних результатів дослідження. Сучасні дослідження у галузі кримінального права визначають інститут множинності кримінальних правопорушень як «...явище реальної дійсності, яке у найбільш загальному вигляді означає вчинення однією особою декількох кримінальних правопорушень» [4, с. 6].

Велика юридична енциклопедія визначає множинність злочинів як вчинення особою (групою осіб) двох або більше злочинних діянь, кожне з яких передбачене у КК як самостійний склад злочину [5].

Даний інститут є елементом доктрини, не має чіткого нормативно визначення і є комплексом норм, розташованих в межах генерального інституту кримінального правопорушення (розділу VII Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Повторність, сукупність та рецидив кримінальних правопорушень» та окремих норм (ст. ст. 70–72 КК) розділу XI Загальної частини «Призначення покарання») [6, с. 9].

Чинний КК України не містить поняття множинності, визначаючи лише його види (повторність, сукупність та рецидив), однак, окрім численних наукових визначень, варто брати до уваги положення п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» № 7 від 04.06.2010 року (далі – Постанова), яке зазначає, що повторність, сукупність та рецидив злочинів є окре-

мими формами множинності злочинів. Розділ VII Загальної частини КК України не містить положення щодо основного структурного елементу множинності – одиничного кримінального правопорушення, хоча п. 6 Постанови вказує на одиничне кримінальне правопорушення як основи множинності.

У розробці наукового поняття множинності кримінальних правопорушень можна спостерігати певну однаковість у визначенні її правової природи та ознак. Так І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін зазначають, що під множинністю слід розуміти вчинення особою самостійно (або у співучасті) двох чи більше кримінально протиправних діянь, кожне з яких передбачене в Особливій частині КК як самостійний склад кримінального правопорушення, за умови, що кожне з цих діянь не втратило кримінально-правового значення і є відсутніми правові перешкоди для здійснення кримінального судочинства [7, с. 16]. Тотожним за ознаками є дефініція О. К. Маріна, який визначає множинність кримінальних правопорушень як вчинення особою двох або більше одиничних кримінальних правопорушень, кожне з яких містить самостійний склад, зберігає своє кримінально-правове значення та є самостійною підставою кримінальної відповідальності [4, с. 9].

Отже, на основі доктринальних визначень інституту множинності кримінальних правопорушень, у науці кримінального права виокремлюють його загальні ознаки: кількісні та якісні. Кількісні ґрунтуються на тому, що одна особа (чи група осіб) вчиняє не менше двох кримінально протиправних діянь. До якісних ознак належить: передбаченість кожного з цих діянь як окремого (самостійного) складу кримінального правопорушення; ці діяння є юридично значущими; немає перешкод для притягнення особи до кримінальної відповідальності за ці діяння [6, с. 9].

Як особливий вид кримінально протиправної поведінки, множинність кримінальних правопорушень має своєрідну структуру і свої особливості у відображенні її видів в кримінальному законі [7, с. 6].

Н. І. Устрицька та А. А. Стрижевська акцентують на тому, що однією з проблем інституту множинності кримінальних правопорушень залишається відсутність єдиного критерію, на підставі якого можна було б здійснити їх класифікацію, тобто поділ на види (повторність, сукупність, рецидив). Зокрема, для вирішення питання щодо систематизації множинності кримінальних правопорушень пропонується виокремлювати їх за такими ознаками, що утворюють множинність: за тотожними чи різними юридичними складами кримінальних правопорушень; за часом та обставинкою вчинення кримінальних правопорушень; за фактом судимості особи за попередній злочин на час вчинення наступного. На думку А. А. Стрижевської, залежно від варіанта поєднання цих ознак між собою, типовими формами множинності кримінальних правопорушень є їх сукупність, повторність та рецидив [3, с. 540].

Окремо слід зазначити щодо основного елементу множинності кримінальних правопорушень – одиничного кримінального правопорушення. На основі досліджень (М. І. Бажанов, І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін, Є. В. Шевченко) сформульовано поняття одиничного кримінального правопорушення як структурного елементу множинності, під яким слід розуміти суспільно небезпечне діяння, яке має взаємопов'язані об'єктивні та суб'єктивні ознаки, що мають місце в об'єктивній дійсності саме в такому сполученні, містить ознаки одного складу кримінального правопорушення і кваліфікується за однією і тією самою статтею чи частиною статті Особливої частини КК [7, с. 24]. Визначено й видові характеристики одиничного кримінального правопорушення: простого та ускладненого (триваючі, продовжувані, складені та інші). Саме на проблемі відмежування та кваліфікації ускладнених одиничних кримінальних правопорушень та різних форм множинності вказують як численні наукові публікації, так

і судова практика. Зокрема, у судах, органах досудового розслідування не склалася єдина точка зору стосовно того, в яких випадках вчинення особою двох і більше самостійних кримінальних правопорушень належить кваліфікувати за ознаками повторності, а в яких – за ознаками сукупності, що на практиці призводить до неправильної кваліфікації кримінально протиправних дій особи, яка притягається до кримінальної відповідальності.

Однією з причин помилкової кваліфікації дій суб'єкта кримінального правопорушення є те, що «... законодавець дав нечітке визначення понять «повторність» і «сукупність» злочинів, зокрема, надав цим поняттям певної рівнозначності», а тому, для правильного застосування статей КК щодо інституту множинності кримінальних правопорушень, у судовій практиці судді повинні розуміти та правильно застосовувати в своїй діяльності ряд теоретичних положень науки кримінального права, які стосуються понять «продовжуване» та «триваюче» кримінальне правопорушення, «ідеальна» та «реальна» сукупність кримінальних правопорушень, правил кваліфікації при виникненні конкуренції чи колізії між статтями КК тощо [8].

Отже, виходячи з вищезазначених проблем науки кримінального права та практики правозастосування інституту множинності кримінальних правопорушень, слід звернутися до проекту КК, що мав би подолати вказані теоретичні, нормативні та правозастосовні проблеми. Зокрема, звернімо увагу на регламентацію поняття, видів та кваліфікацію множинності кримінальних правопорушень, визначених проектом КК.

Первинні варіанти контрольних текстів проекту Загальної частини КК за 2020 рік містили розділ 2.6. «Множинність злочинів», що визначав множинність злочинів як вчинення особою діяння, яке відповідає кільком складам злочинів та визначав такі види множинності злочинів як сукупність злочинів та рецидив злочинів. При цьому, ст. 2.6.4. «Одиничний злочин та його види» визначала, що не є множинністю злочинів ускладнений одиничний злочин, який відповідає одному складу злочину, а його видами є: а) триваючий злочин – одиничний злочин, який вчиняється одним діянням, що триває безперервно упродовж певного часу; б) продовжуваний злочин – одиничний злочин, який вчиняється кількома діяннями, об'єднаними єдиним наміром особи, які в сукупності відповідають одному складу злочину; в) складений злочин – кілька різних актів поведінки, які у своїй сукупності утворюють одне діяння, що відповідає складу злочину.

Варіант контрольного тексту проекту КК станом на 2023 рік у Розділі 2.8. «Множинність кримінальних правопорушень» визначав множинністю кримінальних правопорушень вчинення особою: 1) двох чи більше проступків або 2) двох чи більше злочинів, а до їх видів вже відносив лише сукупність проступків та сукупність злочинів, не визнаючи при цьому множинність вчинення особою проступку та злочину.

Контрольний текст проекту КК станом на 17.02.2025 року замість розділу, що визначав множинність кримінальних правопорушень, вказував тільки на одну з її форм – сукупність. Зокрема, положеннями Розділу 2.8. «Сукупність кримінальних правопорушень», визначено поняття сукупності кримінальних правопорушень як вчинення особою двох чи більше провин або двох чи більше злочинів за жоден з яких її не було засуджено, чи за жоден з яких до особи підлягають застосуванню кримінально-правові засоби.

У тексті проекту КК станом на 15.10.2025 року взагалі вилучено розділ щодо сукупності кримінальних правопорушень, і перенесено його регламентацію до Розділу 2.9. «Кваліфікація кримінальних правопорушень». Зокрема, ч. 1 ст. 2.9.4. «Кваліфікація сукупності кримінальних правопорушень» зберегла попереднє визначення сукупності

кримінальних правопорушень як вчинення особою двох чи більше провин або двох чи більше злочинів, за жоден з яких її не було засуджено і за кожен з яких до неї підлягають застосуванню кримінально-правові засоби. Ч. 2, 3, 4 ст. 2.9.4. регламентують правила кваліфікації сукупності кримінальних правопорушень: не визнається сукупністю кримінальних правопорушень вчинення особою провини та злочину; кожне із вчинених кримінальних правопорушень, які утворюють сукупність, підлягають кваліфікації окремо; кримінальні правопорушення, вчинені однією або кількома діями чи бездіяльністю, якими спричинена шкода двом або більше потерпілим, підлягають кваліфікації окремо щодо кожного з них з урахуванням шкоди, спричиненої кожному з них [1].

Такі зміни у підходах Робочої групи до трансформації інституту множинності зумовлені рядом факторів, зокрема:

1) концептуальним вибором формування структури проекту КК відповідно принципу юридичної визначеності, тобто відповідності положень КК вимогам доступності, стабільності, достатньої чіткості, однозначності та передбачуваності;

2) відмови від регламентації одиничного кримінального правопорушення як структурного елементу множинності, оскільки конструкція складів кримінальних правопорушень у проекті визначена як вчинення одиничного протиправного діяння однією особою, оскільки вчинення такого діяння групою осіб підвищує на визначений ступінь тяжкість злочину;

3) відмови від регламентації ускладненого одиничного кримінального правопорушення, на наш погляд, пояснюється уникненням формування подібних складів у проекті КК;

4) відмова від повторності та рецидиву кримінальних правопорушень перенесення форми множинності – сукупності кримінальних правопорушень до інституту кваліфікації кримінальних правопорушень та застосування кримінально-правових засобів пов'язана з відмовою від принципу поглинення менш суворого покарання більш суворим за вчинення декількох кримінальних правопорушень, передбаченням правила складання покарань, призначених за кожне кримінальне правопорушення, в межах, передбачених законом;

5) передбаченням окремої кримінально-правової кваліфікації і, відповідно, окремого застосування кримінально-правових заходів за кожне вчинене кримінальне правопорушення, зокрема, якщо такі кримінальні правопорушення передбачені однією статтею або частиною статті Особливої частини;

6) факт вчинення кримінального правопорушення, за яке особа повністю відбула призначене покарання та (або) щодо неї були виконані інші кримінально-правові засоби, на думку членів Робочої групи, не повинен впливати на ступінь тяжкості кримінального правопорушення, а може враховуватися судом лише під час призначення кримінально-правових засобів [2, с. 111-112].

На думку О. К. Маріна відсутність регламентації у тексті проекту КК Україні інших форм (видів) множинності, крім сукупності, не означає їх відсутності як явища кримінального права [4, с. 71-74].

Висновки. Підсумовуючи все вищезазначене, можемо зробити такі висновки:

1. Інститут множинності кримінальних правопорушень, що є комплексом норм чинного кримінального законодавства України, розташованих в межах генерального інституту кримінального правопорушення, вимагає свого вдосконалення через відсутність чіткого нормативного визначення, дискусійність для доктрини кримінального права та проблемами у правозастосуванні.

2. Одним з шляхів суттєвого вдосконалення інституту множинності є його модифікація у проекті нового КК до

однієї з його форм – сукупності кримінальних правопорушень, що свідчить про намагання розробників проекту максимально наблизити перспективне кримінальне законодавство України до європейських стандартів.

3. Відмова Робочої групи з підготовки проекту КК від традиційної доктрини в регламентації поняття множинності кримінальних правопорушень, їх форм (видів), одиничного кримінального правопорушення проходила поетапно і пов'язана з чітким слідуванням принципу юридичної визначеності та передбаченням окремої кримінально-правової кваліфікації і, відповідно, окремого застосування кримінально-правових заходів за кожне вчинене кримінальне правопорушення, зокрема, якщо такі кримінальні правопорушення передбачені однією статтею або частиною статті Особливої частини.

4. Правильність і дієвість застосування даного підходу Робочої групи щодо регламентації обраного

виду множинності кримінальних правопорушень – сукупності у формі кримінально-правової кваліфікації і застосуванню кримінально-правових заходів, можливо буде оцінити лише за умови прийняття даного проекту КК та правозастосовної діяльності, позитивних висновків вітчизняного та зарубіжного наукового співтовариства.

5. На наш погляд, у проекті КК варто було б залишити розділ, що регламентував множинність, одиничне кримінальне правопорушення, оскільки це показало б прогрес у нормативному визначенні тих інститутів кримінального права, що мають лише доктринальне вираження (за прикладом того, як проект КК визначає нормативне поняття складу кримінального правопорушення та його усіх елементів) та зберегло б системність усіх інститутів кримінального права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : монографія / Андрушко П. П. та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. Київ : ВАІТЕ. 494 с.
2. Контрольний текст проекту Кримінального кодексу України (станом на 15.10.2025 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
3. Устрицька Н. І. Інститут множинності злочинів на сучасному етапі розвитку кримінального права. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 539-541.
4. Марін О. Множинність кримінальних правопорушень : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 92 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 523.
6. Зінченко І. О. Кваліфікація злочинів при їх множинності та конкуренції кримінально-правових норм : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 114 с.
7. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : монографія / за заг. ред. проф. Тютюгіна В. І. Харків : Фінн, 2008. 336 с.
8. Практика застосування Верховним Судом України положень Загальної частини Кримінального кодексу України / уклад. О. П. Горох; за заг. ред. А. А. Музики. Київ : «Центр учбової літератури», 2017. С. 219.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОСЯГАННЯ НА ЖИТТЯ ДЕРЖАВНОГО ЧИ ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА (СТ. 112 КК УКРАЇНИ)

QUESTION OF QUALIFICATION OF AN ENCOURAGEMENT ON THE LIFE OF A STATE OR PUBLIC FIGURE (ART. 112 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)

Звонарьов О.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0002-7142-4842

Денисенко О.І., ад'юнкт відділу ад'юнктури і докторантури
Національна академія Служби безпеки України
orcid.org/0009-0004-6945-1843

Стаття присвячена дослідженню питань кваліфікації посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України) як одного з найнебезпечнішого кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України в сучасних умовах. Процес державотворення в умовах здійснення росією відкритої війни проти України характеризується низьким рівнем внутрішньої та зовнішньої стабільності держави і високим ступенем уразливості устоїв конституційного ладу. Загроза основам національної безпеки України створюється не лише при спробі насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а й при посяганні на життя осіб, які займають важливі посади в органах державної влади та відіграють важливу роль у політичному житті країни. Очевидним є той факт, що в умовах надзвичайних кризових ситуацій (війна, воєнний або надзвичайний стан) посягання на державних діячів як осіб, що безпосередньо відповідають за вироблення та прийняття політично важливих рішень, може спричинити виникнення прямої загрози національній безпеці.

Тому в сучасних умовах посягання на життя державного чи громадського діяча становить підвищену суспільну небезпечність. При оцінці суспільної небезпечності посягання на життя державного чи громадського діяча слід враховувати ще один аспект. Особливістю сучасного етапу державотворення в Україні є досить помітна тенденція до персоналізації влади. Тому державна влада отожднюється в суспільстві з особою її носія – державного чи громадського діяча і значною мірою залежить від його популярності. За таких умов посягання на життя державних чи громадських діячів може призвести до зниження ефективності державного управління, підризу політичної стабільності суспільства, падіння авторитету влади й держави серед населення, зміни внутрішньої та зовнішньої політики країни, небезпеки неконституційної зміни державної влади та втручання у внутрішні справи України інших держав. Навіть створення такої загрози є виключно суспільно небезпечним.

Злочин, передбачений ст. 112 КК України, активно вивчався і коментувався багатьма вітчизняними дослідниками. Однак в працях більшості науковців такий злочин як посягання на життя державного чи громадського діяча розглядався як правило лише опосередковано, у рамках загальної характеристики кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки або коментування окремих положень кримінального законодавства. Однак на сьогодні за практичною відсутністю сучасної судової практики застосування ст. 112 КК потребує поглибленого наукового аналізу та вдосконалення раніше існуючих теоретичних поглядів щодо кваліфікації цього злочину.

Ключові слова: кримінальний кодекс, кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, державні діячі, державна діяльність, громадські діячі, громадська діяльність.

The article is devoted to the study of the issues of qualification of an attack on the life of a state or public figure (Article 112 of the Criminal Code of Ukraine) as one of the most dangerous criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine in modern conditions. The process of state formation in the conditions of Russia's open war against Ukraine is characterized by a low level of internal and external stability of the state and a high degree of vulnerability of the foundations of the constitutional order. A threat to the foundations of national security of Ukraine is created not only when an attempt is made to forcibly change or overthrow the constitutional order or seize state power, but also when an attack is made on the lives of persons who hold important positions in state authorities and play an important role in the political life of the country. It is obvious that in conditions of extraordinary crisis situations (war, martial law or state of emergency), an attack on state figures as persons directly responsible for making and adopting politically important decisions can cause a direct threat to national security.

Therefore, in modern conditions, an attack on the life of a state or public figure constitutes an increased public danger. When assessing the public danger of an attack on the life of a state or public figure, one more aspect should be taken into account. A feature of the modern stage of state formation in Ukraine is a rather noticeable tendency to personalize power. Therefore, state power is identified in society with the personality of its bearer – a state or public figure and largely depends on his popularity. Under such conditions, an attack on the life of state or public figures can lead to a decrease in the effectiveness of state administration, undermining the political stability of society, a decline in the authority of the government and the state among the population, changes in the country's domestic and foreign policy, the danger of an unconstitutional change of state power and interference in the internal affairs of Ukraine by other states. Even the creation of such a threat is exceptionally public danger.

The crime provided for in Art. 112 of the Criminal Code of Ukraine has been actively studied and commented on by many domestic researchers. However, in the works of most scholars, such a crime as an attempt on the life of a state or public figure was considered, as a rule, only indirectly, within the framework of the general characteristics of criminal offenses against the foundations of national security or commenting on individual provisions of criminal legislation. However, today, due to the practical absence of modern judicial practice, the application of Article 112 of the Criminal Code requires in-depth scientific analysis and improvement of previously existing theoretical views on the qualification of this crime.

Key words: criminal code, criminal liability, criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine, statesmen, state activities, public figures, public activities.

Кримінальний кодекс України 2001 року встановив відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча у ст. 112 КК [1]. Обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ст. 112 КК, є потерпілий. Слід зазначити, що на відміну від колишнього кримінального законодавства СРСР та УРСР, а також низки країн колишнього СРСР, в КК України чітко окреслене коло потерпілих за ст. 112 КК.

Ними можуть бути:

1) *державні діячі* – Президент України, Голова Верховної Ради України, народний депутат України, Прем'єр-міністр України, член Кабінету Міністрів України, Голова чи член Вищої ради правосуддя, Голова чи член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голова чи судді Конституційного Суду України або Верховного Суду України, або вищих спеціалізованих судів України, Генеральний прокурор, Директор Національного антикорупційного бюро України, Директор Бюро економічної безпеки України, Директор Державного бюро розслідувань, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова або інший член Рахункової палати, Голова Національного банку України;

2) *громадські діячі* – керівники політичних партій.

Терміни «державні діячі», «громадські діячі» застосовується не лише у вказаній нормі, а й в низці інших статей Особливої частини КК України – ч. 2 ст. 163 КК «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер», ст. 344 КК «Втручання у діяльність державного діяча», ст. 346 КК «Погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча».

Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер щодо державних чи громадських діячів передбачає відповідальність за ч. 2 ст. 163 КК. При цьому у даній нормі говориться взагалі про державних діячів та громадських діячів, не конкретизуючи їх коло.

Однак якщо у ст. ст. 112 та 346 КК під громадським діячем розуміється керівник політичної партії України, то до державних діячів, які можуть бути потерпілими за статтями 112, 344 та 346 КК, віднесене неоднакове коло осіб. Той же перелік державних діячів, що й у ст. 112 КК наводиться у диспозиції ст. 346 КК, яка передбачає відповідальність за погрозу або насильство щодо державного чи громадського діяча. Натомість у ст. 344 КК, яка передбачає відповідальність за втручання у діяльність державного діяча, до цієї категорії потерпілих віднесено ширше коло осіб, ніж у ст. 112 та 346 КК України.

Це може вказувати на непослідовність законодавця у визначенні підстав для визначення кола потерпілих за ст. ст. 112, 344 і 346 КК України, які об'єднані узагальнюючими поняттями «державний діяч» та «громадський діяч».

Очевидно, не в останню чергу це викликано тим, що, як доречно висловилися О. О. Кияшко та О. С. Сотула, в юридичній науці не існувало і не існує чіткого, узагальненого термінологічного поняття державного і, особливо, громадського діяча і така ситуація потребує виправлення [2; с. 92]. Тому, відповідно, в науковій літературі існують пропозиції щодо віднесення до потерпілих за ст. 112 КК близьких родичів державних та громадських діячів [3; с. 157], осіб, які підлягають державній охороні відповідно до Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 року [4; с. 29] тощо.

У цьому зв'язку слушним є зауваження Р. Л. Чорного про те, що злочини, передбачені ст. ст. 112, 344 і 346 КК України заподіюють шкоду суспільним відносинам щодо забезпечення безпеки здійснення державними діячами державної влади. Водночас вказані статті розміщені в різних розділах

Особливої частини КК й перелік потенційних потерпілих також є різним. У зв'язку з цим, на думку науковця, виникає необхідність в об'єднанні юридичних складів вказаних злочинів в одній статті розділу I Особливої частини КК з визначенням вичерпного кола потерпілих, виходячи із законодавчо сформованої системи органів державної влади й конституційного статусу окремих службових осіб, у тому числі керівників центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом [5; с. 11].

В цілому з такою пропозицією можна погодитися, оскільки вказані в диспозиції ст. 112, 344 і 346 КК державні діячі є керівниками або відповідальними особами загальнодержавних органів влади, які за Конституцією України безпосередньо здійснюють державну владу від імені народу України. Згідно із ст. 6 Конституції України державна влада за принципом поділу влад здійснюється законодавчими, виконавчими та судовими органами державної влади [6].

Характерною рисою державних органів є те, що такий орган становить собою певним чином організований колектив громадян України (Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів, Конституційний Суд, Верховний Суд, вищі спеціалізовані суди, Рахункова палата), або одну особу (Президент України, Генеральний прокурор України, Директор Національного антикорупційного бюро України, Директор Бюро економічної безпеки України, Директор Державного бюро розслідувань, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Національного банку України).

У КК України 2001 року коло громадських діячів, що можуть виступати потерпілими за ст. 112 КК, обмежене *керівниками політичних партій*. Така позиція законодавця неоднозначно сприймається науковцями. Наприклад, Р. Л. Чорний взагалі вважає, що встановлення кримінальної відповідальності за посягання на життя керівників політичних партій, які не є державними діячами, саме в розділі I Особливої частини КК України, є необґрунтованим [5; с. 11]. О. О. Кияшко та О. С. Сотула пропонують у статті 112 КК України замість терміну «громадський діяч» використовувати термін «політичний діяч» до яких слід відносити керівників політичних партій, кандидатів на пост Президента України та у народні депутати України. Відповідно, замість терміну «громадська діяльність» у диспозиції статті 112 КК України на думку науковців слід використовувати термін «політична діяльність» [2; с. 212].

Обмеживши коло громадських діячів керівниками політичних партій, закон не роз'яснює, хто саме повинен визнаватися керівником політичної партії, а, отже, потерпілим за ст. 112 КК. Автори Науково-практичного коментарю Кримінального кодексу України вважають, що керівником політичної партії є особа, яка одноосібно очолює партію або є членом створюваного нею виконавчого органу і виконує у ній організаційно-розпорядчі функції [7; с. 340].

На нашу думку, для встановлення кола потерпілих за ст. 112 КК якими є громадські діячі в особі керівників політичних партій, необхідно розглянути саме поняття політичної партії та її функції в суспільстві.

Основний Закон України закріплює конституційно-правовий статус політичних партій перш за все як практичне втілення одного з найважливіших політичних прав громадян України – право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації. Тому Конституція України (ст. 36, 37) визначає головним чином основні, принципові положення правового статусу політичних партій та їх роль в політичному житті. Таким чином, положення Конституції – це лише основа правового статусу політичних партій, який детально регламентується іншими нормативними актами.

Серед них чільне місце займає Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року [8]. Згідно зі ст. 2 цього Закону політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Характерно, що в законі, який визначає правовий статус політичних партій та регламентує їх діяльність, вживається термін «керівник політичної партії» (ст. 6) але зміст цього поняття не деталізується.

Аналіз інших положень вказаного закону свідчить, що законодавча регламентація організаційного устрою політичних партій має обмежений характер. Зокрема Закон України «Про політичні партії в Україні» (ст. 8) зобов'язує політичні партії мати статут, в якому серед інших відомостей повинен бути перелік статутних органів політичної партії, порядок їх утворення, їхні повноваження і терміни цих повноважень.

У ст. 10 зазначено, що на установчому з'їзді (конференції, зборах) політичної партії затверджуються статут і програма політичної партії, обираються її керівні та контрольно-ревізійні органи. Рішення про створення політичної партії приймається на установчому з'їзді (конференції, зборах) політичної партії, що оформлюється протоколом, який підписують головуєчий та секретар. Протокол установчого з'їзду (конференції, зборів) про створення політичної партії має містити також рішення про обрання керівника, визначення кількісного та персонального складу керівних та контрольно-ревізійних органів політичної партії відповідно до затвердженого статуту.

Таким чином, законодавством встановлено, що керівний склад політичної партії визначається внутрішньопартійними актами організаційного характеру (в першу чергу статутами), які приймаються партією самостійно, в порядку реалізації свого права на самоуправління. Закон України «Про політичні партії» лише відмежовує керівні органи від обласних, міських, районних організацій політичних партій та інших структурних утворень та контрольно-ревізійних органів (ст. 10).

Слід зазначити, що про характер діяльності потерпілих від злочину, передбаченого ст. 112 КК, йдеться в самій кримінально-правовій нормі. Це *державна та громадська діяльність* потерпілих, адже саме в зв'язку з такою діяльністю вчинюється посягання на життя державних та громадських діячів.

Незважаючи на досить поширене використання терміна «державна діяльність» у науковій та публіцистичній літературі, питання його юридичного визначення в теорії кримінального права практично не розроблялось.

В Конституції України закріплений принцип, згідно з яким органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ч. 2 ст. 6. Конституції України). Частина 2 статті 19 Конституції України прямо зобов'язує органи державної влади, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Відповідно до положень Конституції України логічним буде висновок, що правомірна діяльність державних діячів, які разом із громадськими діячами є потерпілими за ст. 112 КК України і які представляють державні органи, що безпосередньо реалізують державну владу, являє собою діяльність на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Зміст і характер державної діяльності визначаються призначенням і повноваженнями відповідних державних органів. Повноваження державних діячів, які можуть бути потерпілими за ст. 112 КК, мають характер державно –

владних, оскільки їх зміст походить від повноважень відповідних органів державної влади і пов'язаний зі здійсненням їх компетенції щодо реалізації державної влади в Україні.

Якщо мати на увазі, що термін «державний» вживається в значенні «який має важливе значення для держави, може впливати на стан її справ; який бере безпосередню участь у керівництві державою»¹, то державну діяльність потерпілих, зазначених у ст. 112 КК України, можна визначити як здійснення компетенції органу державної влади на підставі, в межах повноважень відповідного державного органу та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Це визначення потребує деякого уточнення. Зміст діяльності державних діячів визначаються конституційним статусом державного органу, його компетенцією. Однак обсяг, конкретні форми участі державного діяча в практичному здійсненні компетенції державного органу залежить від посади, яку він обіймає в структурі відповідного органу державної влади.

Відповідальність за ст. 112 КК України настає лише у випадку, коли посягання на життя державного діяча вчинене у зв'язку з його державною діяльністю, тобто як під час безпосереднього здійснення державної діяльності, так і поза її часом. Тому для правильної юридичної кваліфікації цього злочину необхідно встановити межі державної діяльності потерпілих за ст. 112 КК України. Ці межі визначені Конституцією України та законами, що регулюють діяльність органів державної влади, до складу яких входять державні діячі.

Державна діяльність осіб, що входять до складу вищих органів державної влади України, починається з часу складання присяги (Президент України, народний депутат України, суддя Конституційного Суду України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини) або з часу призначення на посаду (Прем'єр – міністр, члени Кабінету Міністрів України, Голова чи члени Вищої ради правосуддя, Голова чи члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, суддя Верховного Суду України, судді вищих спеціалізованих судів України, Генеральний прокурор України, Директор Національного антикорупційного бюро України, Голова або інші члени Рахункової палати, Голова Національного банку України). Закінчується державна діяльність з моменту офіційного припинення повноважень державного діяча у випадках, передбачених Конституцією та законами України.

Іншою формою діяльності потерпілих за ст. 112 КК є громадська діяльність. Зрозуміло, що громадська діяльність керівників політичних партій зумовлена правовим статусом та функціями політичних партій у суспільстві щодо формування та вираження політичної волі громадян. Зміст такої діяльності полягає у реалізації статутних завдань та програм політичної партії щодо участі у політичному процесі з метою завоювання, розподілу, утримання політичної (державної) влади, або здійснення безпосереднього впливу на неї в інший спосіб, але відповідно до Конституції та чинного законодавства України.

Громадська діяльність керівника політичної партії має свої часові межі – з моменту обрання на відповідну посаду і до моменту зняття (звільнення) з посади в порядку, встановленому законами України та статутом відповідної політичної партії.

В диспозиції ст. 112 КК об'єктивна сторона цього злочину описана як «посягання на життя» названих державних чи громадських діячів.

Зміст поняття «посягання на життя» в самій нормі не розкривається. В Особливій частині Кримінального кодексу України 2001 року термін «посягання на життя» вживається у диспозиціях ст. 379, 400, 443 КК України.

¹ Словник української мови. Том II. К.: «Наукова думка», 1978. – С. 248.

В названих кримінально-правових нормах під посяганням на життя розуміється вбивство або замах на вбивство. Очевидно, що у всіх випадках вживання в Особливій частині КК України термін «посягання на життя» має однакове значення. Тому логічним буде висновок, що під посяганням на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК) також слід розуміти його вбивство або замах на вбивство.

Аналогічне тлумачення поняття «посягання на життя» стосовно ст. 112 КК міститься в п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи» [9].

Отже, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 112 КК України, може виражатися як у діянні, спрямованому на позбавлення життя потерпілих, так і у фактичному заподіянні смерті державному чи громадському діячеві. Відповідно, посягання на життя включає в себе фактично два різних за конструкцією об'єктивної сторони суспільно небезпечних діяння: замах на вбивство як закінчений злочин (формальний склад) та умисне вбивство (матеріальний склад). У першому випадку злочин вважається закінченим з моменту замаху на вбивство, у другий – з моменту настання смерті потерпілого.

Законодавець використовує термін «посягання» у кримінальному законодавстві у тих випадках, коли через особливу шкідливість можливих наслідків злочину для об'єктів кримінально-правового захисту вчинення самого діяння, яке лише створює загрозу заподіяння таких наслідків, має підвищену суспільно небезпечність. І в першу чергу це стосується злочинів проти основ національної безпеки України. Намагаючись попередити заподіяння реальної шкоди основам національної безпеки, законодавець пов'язує момент закінчення таких злочинів не із заподіянням шкоди як результатом суспільно небезпечного діяння, його наслідками, а з моментом вчинення самого діяння, яке лише створює загрозу заподіяння суспільно небезпечних наслідків.

Приймаючи Кримінальний кодекс України 2001 року, законодавець зважав на досвід боротьби з посяганнями на життя державних чи громадських діячів та необхідністю кримінально-правової охорони їх життя у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю. Вбивство державного чи громадського діяча може призвести до тяжких наслідків та до реальної загрози національній безпеці.

Однак не тільки заподіяння смерті, а й сам факт вчинення дій, які створюють реальну загрозу життю державного чи громадського діяча, може мати негативні наслідки для інтересів держави. Загроза життю створює у потерпілого сильне емоційне напруження, змушує його змінювати поведінку та характер своєї державної чи громадської діяльності, вчиняти або відмовлятися від тих чи інших дій. Страх за своє життя є сильним засобом, яке застосовують не тільки окремі особи, а й і держави для досягнення своїх цілей. Тому незважаючи на те, чи виявилася спроба заподіяти смерть державному чи громадському діячу невдалою, чи був потерпілий позбавлений життя, сам факт такого посягання становить велику суспільну небезпечність.

З метою посилення боротьби з цим злочином проти основ національної безпеки України та попередження його суспільно небезпечних наслідків законодавець встановив кримінальну відповідальність за вчинення діяння, спрямованого на позбавлення життя державного чи громадського діяча, вже на ранніх стадіях злочинної діяльності. В іншому випадку поява відповідальності за посягання на життя вказаних осіб є незрозумілим, адже в Кримінальному кодексі України замах на кримінальне правопорушення (у тому числі на вбивство) є кримінально

караним. Так, у статті 16 КК передбачено, що кримінальна відповідальність за замах на кримінальне правопорушення настає за статтею 15 і за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчене кримінальне правопорушення.

В диспозиціях статей 379, 400, 443 КК України не вказується конкретний вид замаху, а тому можна припустити, що посягання на життя потерпілого може виражатися у формі як закінченого, так і незакінченого замаху, оскільки саме такі види замаху на вчинення кримінального правопорушення передбачені у ч. 2 та ч. 3 ст. 15 КК України.

Такий висновок підтверджується судовою практикою. Так, певними особами було задумано вчинити злочин шляхом направлення народному депутатові саморобного пристрою з вибуховою речовиною та приведення його в дію у відповідний момент для позбавлення життя потерпілого за рахунок вибуху. Незважаючи на знешкодження саморобного пристрою, в конструкції якого використано вибухову речовину та засіб підризу, обвинувачений заздалегідь, тобто до початку злочину, домовившись про спільне його вчинення в групі з іншою особою та невстановленою особою, вчинив всі необхідні та можливі дії, направлені на посягання на життя народного депутата України у зв'язку з його державною та громадською діяльністю [10].

Конструкція об'єктивної сторони посягання на життя державного чи громадського діяча дозволяє дійти висновку, що добровільна відмова при незакінченому злочині, передбаченому ст. 112 КК, можлива лише на стадії готування, оскільки замах на вбивство в даному випадку є закінченим злочином.

Відповідальність за інші насильницькі дії щодо державних та громадських діячів, а також щодо їх близьких родичів, вчинених у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю, передбачена статтею 346 КК «Погроза або насильство щодо державних чи громадських діячів».

Висновки. Аналіз окремих питань кваліфікації посягання на життя державного чи громадського діяча дозволяє стверджувати наступне:

- посягання на життя державних та громадських діячів вчинюється в зв'язку з їх державною та громадською діяльністю. Відповідно, державну діяльність потерпілих, зазначених у ст. 112 КК України, можна визначити як здійснення компетенції органу державної влади на підставі, в межах повноважень відповідного державного органу та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Громадська діяльність керівників політичних партій зумовлена правовим статусом та функціями політичних партій у суспільстві щодо формування та вираження політичної волі громадян. Зміст такої діяльності полягає у реалізації статутних завдань та програми політичної партії щодо участі у політичному процесі з метою завоювання, розподілу, утримання політичної (державної) влади, або здійснення безпосереднього впливу на неї в інший спосіб, але відповідно до Конституції та чинного законодавства України;

- об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 112 КК України, може виражатися як у діянні, спрямованому на позбавлення життя потерпілих, так і у фактичному заподіянні смерті державному чи громадському діячеві. Відповідно, посягання на життя включає в себе фактично два різних за конструкцією об'єктивної сторони суспільно небезпечних діяння: замах (як закінчений, так і незакінчений) на вбивство як закінчений злочин (формальний склад) та умисне вбивство (матеріальний склад). У першому випадку злочин вважається закінченим з моменту замаху на вбивство, у другий – з моменту настання смерті потерпілого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14> (дата звернення: 16.12.2025).
2. Кияшко О.О., Сотула О.С. Посягання на життя державного чи громадського діяча: ретроспектива та компаративістика : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 246 с.
3. Мошняга Л.В., Леонідова О.О. Ознаки посягання на життя осіб, які уособлюють конституційний лад та державну владу України: аналіз положень ст.112 Кримінального кодексу України. *Наукові записки. Сер. Право*. 2019. Вип. 7. С. 154-157. DOI <https://doi.org/10.36550/2522-9230.2019.7.30>
4. Кузнецов В.В. Удосконалення кримінально-правового регулювання відповідальності за злочини проти державного діяча. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 23 – 31.
5. Чорний Р.Л. Поняття, система та кримінально-правова характеристика складів злочинів проти основ національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2021. 39 с.
6. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 16.12.2025).
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І.Мельника, М.І.Хавронюка. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
8. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 16.12.2025).
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VS03010?an=39> (дата звернення: 16.12.2025).
10. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 05 листопада 2013 року, справа № 404/5044/13-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/34652936> (дата звернення: 16.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СИСТЕМІ**PROBLEMATIC ISSUES OF DEFINING THE CONCEPT AND SIGNS OF CORRUPTION OFFENSES IN THE CRIMINAL ENFORCEMENT SYSTEM**

**Івашко С.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права
Пенітенціарна академія України
orcid.org/0000-0003-2547-9276**

У статті здійснено ґрунтовне комплексне теоретико-правове дослідження проблемних питань визначення поняття та ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі України. Актуальність теми обумовлена поєднанням кількох взаємопов'язаних факторів: системним характером корупційних проявів у сфері виконання покарань, високим рівнем їх латентності, специфікою владних повноважень персоналу установ виконання покарань, а також фрагментарністю й неузгодженістю чинних законодавчих та доктринальних підходів до визначення корупційних правопорушень у цій сфері.

Обґрунтовується, що кримінально-виконавча система, як особлива сфера публічного управління, характеризується підвищеним рівнем корупційних ризиків, зумовлених замкненістю інституційного середовища, обмеженням зовнішнім контролем, асиметрією правового статусу суб'єктів правовідносин та значним обсягом дискреційних повноважень службових осіб. За таких умов корупційні правопорушення набувають не епізодичного, а структурного характеру, трансформуючись у стабільні корупційні практики, що підривають засади законності, справедливості та гуманізму виконання кримінальних покарань.

У статті доводиться, що наявні законодавчі дефініції корупції та корупційних правопорушень, закріплені в антикорупційному законодавстві, мають універсальний характер і не враховують галузеву специфіку кримінально-виконавчих правовідносин. Це призводить до методологічної невизначеності, колізій у правозастосовній практиці та помилок у кваліфікації протиправних діянь персоналу установ виконання покарань. Особливо проблематичним є ототожнення корупційних правопорушень із корупційними злочинами або дисциплінарними проступками, що унеможлиблює належну диференціацію юридичної відповідальності.

Значну увагу приділено аналізу доктринальних підходів до визначення поняття корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі. Встановлено відсутність єдності наукових позицій щодо їх сутнісних характеристик, об'єкта та суб'єкта посягання, а також ролі неправомірної вигоди як системоутворювального елементу. Наголошується, що без урахування функціональної специфіки кримінально-виконавчої діяльності неможливо сформувати адекватне наукове розуміння корупційних правопорушень у цій сфері.

Центральне місце в анотації займає характеристика ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі. Запропоновано їх багаторівневу систему, яка включає: 1) суб'єктні ознаки, пов'язані зі спеціальним службовим статусом персоналу КВС; 2) об'єктні ознаки, що відображають посягання на встановлений порядок виконання покарань і публічні інтереси; 3) об'єктивні ознаки, які проявляються у формах зловживання владою, перевищення повноважень або протиправного використання дискреції; 4) суб'єктивні ознаки, пов'язані з корисливою мотивацією та спрямованістю на отримання неправомірної вигоди.

Доведено, що ігнорування хоча б однієї з цих ознак призводить до викривлення правової природи корупційного правопорушення та знижує ефективність механізмів протидії корупції у кримінально-виконавчій системі. На підставі проведеного аналізу автором сформульовано визначення поняття корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі, як особливого різновиду протиправної поведінки, зумовленої службовим становищем персоналу установ виконання покарань та спрямованої на одержання неправомірної вигоди шляхом порушення встановленого порядку виконання кримінальних покарань.

Зроблено висновок, що подолання корупції у кримінально-виконавчій системі неможливе без формування єдиного доктринального підходу до визначення поняття та ознак корупційних правопорушень, удосконалення нормативного регулювання та забезпечення системного наукового супроводу антикорупційної політики у сфері виконання покарань.

Ключові слова: корупція, корупційні правопорушення, кримінально-виконавча система, ознаки правопорушень, службові зловживання, антикорупційна політика.

The article presents an in-depth theoretical and legal analysis of the problematic issues related to defining the concept and features of corruption offenses within the criminal-executive system of Ukraine. The relevance of the research is determined by the systemic nature of corruption in the penitentiary sphere, its high level of latency, the specific scope of discretionary powers exercised by penitentiary personnel, and the lack of a coherent doctrinal approach to the interpretation of corruption offenses in this area.

It is argued that the criminal-executive system, as a specific segment of public administration, is characterized by increased corruption risks due to its closed institutional environment, limited external oversight, asymmetry in the legal status of participants in criminal-executive relations, and the broad discretionary authority of officials. Under such conditions, corruption offenses become structural rather than incidental, forming stable corrupt practices that undermine the principles of legality, justice, and humanism in the execution of criminal punishments.

The article substantiates that existing legislative definitions of corruption and corruption offenses are universal in nature and fail to take into account the sector-specific characteristics of criminal-executive legal relations. This results in methodological uncertainty, inconsistencies in law enforcement practice, and misclassification of unlawful acts committed by penitentiary personnel. Particular emphasis is placed on the unjustified identification of corruption offenses with corruption crimes or disciplinary misconduct, which complicates the differentiation of legal liability.

Considerable attention is devoted to the analysis of doctrinal approaches to defining corruption offenses within the criminal-executive system. The absence of a unified scientific position regarding their essential elements, object, subject, and the role of unlawful benefit as a constitutive feature is highlighted. It is emphasized that without considering the functional specificity of penitentiary activities, an adequate scientific understanding of corruption offenses in this field cannot be achieved.

A central part of the abstract is devoted to the identification and systematization of the features of corruption offenses in the criminal-executive system. A multi-level system of features is proposed, including: (1) subject-related features, determined by the special legal status of penitentiary personnel; (2) object-related features, reflecting encroachments on the established order of punishment execution and public interests;

(3) objective features, manifested in abuses of authority, excess of power, or unlawful use of discretion; (4) subjective features, associated with mercenary motives and the pursuit of unlawful benefits.

It is demonstrated that the absence of any of these features leads to a distortion of the legal nature of corruption offenses and reduces the effectiveness of anti-corruption mechanisms in the penitentiary system. Based on the conducted analysis, the author formulates an original definition of corruption offenses in the criminal-executive system as a specific form of unlawful behavior conditioned by the official status of penitentiary personnel and aimed at obtaining unlawful benefits through violations of the established procedure for executing criminal punishments.

The article concludes that combating corruption in the criminal-executive system requires the development of a unified doctrinal approach to defining the concept and features of corruption offenses, improvement of regulatory frameworks, and the provision of systematic scientific support for state anti-corruption policy in the field of execution of criminal punishments.

Key words: corruption, corruption offenses, criminal-executive system, features of offenses, abuse of authority, anti-corruption policy.

Вступ. Корупція у кримінально-виконавчій системі посідає особливе місце серед загроз ефективному функціонуванню механізму реалізації кримінальної юстиції, оскільки безпосередньо пов'язана з виконанням кримінальних покарань, обмеженням прав і свобод людини та здійсненням державної влади у найбільш чутливій для суспільства формі. Саме на стадії виконання покарання держава реалізує свій найбільш інтенсивний владний вплив на особу, що зумовлює підвищені вимоги до законності, справедливості та доброчесності діяльності органів і установ виконання покарань.

На відміну від інших сфер публічного управління, корупційні правопорушення у кримінально-виконавчій системі мають специфічні риси, обумовлені замкненістю інституційного середовища, обмеженням доступом зовнішнього контролю та особливим правовим статусом осіб, які відбувають покарання. Засуджені перебувають у стані фактичної залежності від рішень персоналу установ виконання покарань, що створює асиметрію правових можливостей та сприятливе середовище для зловживань корупційного характеру. У таких умовах корупційні правопорушення набувають не лише правового, а й глибокого соціального виміру, впливаючи на довіру до держави та ефективність усієї системи кримінальної юстиції.

Актуальність дослідження проблемних питань визначення поняття та ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі обумовлена сукупністю взаємопов'язаних факторів.

По-перше, попри наявність розвиненої нормативної бази у сфері запобігання та протидії корупції, корупційні прояви в діяльності органів та установ виконання покарань зберігають системний характер і залишаються значною мірою латентними. Офіційна статистика, як правило, не відображає реального масштабу корупції у цій сфері, що зумовлено як складністю її виявлення, так і небажанням засуджених повідомляти про такі факти через страх репресивних наслідків.

По-друге, у правозастосовній практиці спостерігається відсутність єдиного, узгодженого підходу до правової оцінки корупційних правопорушень, учинених персоналом кримінально-виконавчої системи. Аналіз матеріалів кримінальних, адміністративних та дисциплінарних проваджень свідчить про значну варіативність підходів до кваліфікації подібних діянь, що негативно впливає на принцип правової визначеності та негачуваності відповідальності. У ряді випадків дії, які за своєю суттю мають ознаки корупційного правопорушення, отримують кваліфікацію як дисциплінарні проступки, що істотно знижує превентивний ефект правової реакції держави.

По-третє, чинні законодавчі дефініції корупції та корупційних правопорушень мають універсальний, міжгалузевий характер і не враховують особливості кримінально-виконавчих правовідносин. Така універсалізація, з одного боку, спрощує нормативне регулювання, а з іншого – призводить до ігнорування специфіки владно-правових механізмів, характерних для системи виконання покарань. Унаслідок цього в науковій літературі та практиці правозастосування простежується тенденція до отождолення корупційних правопорушень із корупційними злочинами або дисциплінарними проступками, що породжує методологічні помилки та ускладнює диференціацію юридичної відповідальності.

Особливої складності набуває проблема визначення ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі. Такі правопорушення часто вчиняються у формах, що зовні виглядають як реалізація дискреційних повноважень або прийняття управлінських рішень у межах закону. Відсутність чітких доктринальних критеріїв дозволяє маскувати корупційну мотивацію під формально правомірну поведінку, що значно ускладнює їх виявлення та доведення.

У цьому контексті наукове осмислення поняття та ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі набуває принципового значення. Формування чіткого понятійного апарату та системи ознак таких правопорушень є необхідною передумовою не лише для вдосконалення антикорупційного законодавства, а й для забезпечення ефективного судового та відомчого контролю за діяльністю персоналу установ виконання покарань.

Метою цієї статті є комплексний теоретико-правовий аналіз проблемних питань визначення поняття та ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі та формування авторського доктринального підходу до їх розуміння.

Для досягнення поставленої мети у статті вирішуються такі завдання: 1) досліджується соціально-правова природа корупції у кримінально-виконавчій сфері; 2) аналізуються основні доктринальні підходи до визначення корупційних правопорушень; 3) виявляються прогалини та колізії законодавчого регулювання; 4) систематизуються ознаки корупційних правопорушень з урахуванням галузевої специфіки; 5) формулюється авторське визначення відповідної правової категорії.

Слід зазначити, що корупція у кримінально-виконавчій системі є складним соціально-правовим явищем, що проявляється у протиправному використанні службового становища персоналом органів та установ виконання покарань з метою одержання неправомірної вигоди матеріального або нематеріального характеру. Вона не зводиться виключно до окремих актів хабарництва чи зловживання владою, а формується як сукупність стійких корупційних практик, що пронизують різні рівні функціонування системи виконання покарань.

Специфіка корупції у кримінально-виконавчій системі зумовлена поєднанням владно-розпорядчих, право-обмежувальних та контролюючо-наглядових функцій, які здійснюються персоналом установ виконання покарань. На відміну від інших державних службовців, працівники кримінально-виконавчої системи мають безпосередній вплив на реалізацію базових прав засуджених, що створює об'єктивні передумови для виникнення корупційних відносин, побудованих на обміні неправомірних вигод на пом'якшення умов тримання або надання певних переваг.

Інституційна замкненість кримінально-виконавчої системи істотно обмежує ефективність зовнішнього контролю та сприяє формуванню внутрішніх неформальних норм поведінки. У таких умовах корупційні практики можуть сприйматися як «звичайний» елемент функціонування установ виконання покарань, що додатково ускладнює їх подолання правовими засобами. Латентність корупції у цій сфері обумовлюється також психологічною та фізичною вразливістю засуджених, які часто не готові свідчити проти персоналу через страх погіршення умов тримання або застосування неформальних санкцій.

У кримінологічному аспекті корупція у кримінально-виконавчій системі виступає потужним детермінуючим фактором вторинної злочинності. Корупційні відносини формують у засуджених переконання у формальності правових заборон та сприяють відтворенню кримінальних моделей поведінки після звільнення. Таким чином, корупція у сфері виконання покарань має довгострокові негативні наслідки для суспільства в цілому.

Окремої уваги заслуговує питання дискреційних повноважень персоналу установ виконання покарань як ключового чинника корупційних ризиків. Значна частина управлінських рішень у цій сфері приймається на основі оціночних категорій, що створює можливості для суб'єктивного тлумачення та зловживання владою. За відсутності чітких правових критеріїв і належного контролю такі повноваження можуть трансформуватися у механізм системного одержання неправомірної вигоди.

Отже, корупція у кримінально-виконавчій системі є багаторівневим соціально-правовим явищем, яке не може бути адекватно осмислене без чіткого розмежування корупційних правопорушень, злочинів та дисциплінарних проступків. Саме формування доктринально вивіреного поняття та системи ознак корупційних правопорушень створює підґрунтя для подальшого наукового аналізу та ефективної протидії корупції у сфері виконання кримінальних покарань.

Результати дослідження. Формування науково обґрунтованого підходу до визначення поняття корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі неможливе без ґрунтовного аналізу існуючих теоретичних концепцій корупції та її правових проявів. У сучасній юридичній науці відсутній єдиний усталений підхід до розуміння корупційних правопорушень, що зумовлено міжгалузевим характером цього явища, різною методологією досліджень та відмінностями у предметі правового регулювання кримінального, адміністративного й дисциплінарного права.

У доктрині традиційно виділяються кілька основних підходів до визначення корупційних правопорушень. Перший із них ґрунтується на кримінально-правовій концепції, відповідно до якої корупційні правопорушення фактично ототожнюються з корупційними злочинами. У межах цього підходу ключовим критерієм корупційності визнається наявність складу злочину, пов'язаного з одержанням неправомірної вигоди або зловживанням службовим становищем. Така позиція, хоча й має практичну привабливість з точки зору чіткості кваліфікації, істотно звужує зміст корупції як соціально-правового явища та ігнорує позакримінальні форми корупційної поведінки.

Другий підхід можна охарактеризувати як адміністративно-правовий, у межах якого корупційні правопорушення розглядаються переважно як адміністративні проступки, пов'язані з порушенням антикорупційних обмежень, заборон та вимог фінансового контролю. Представники цього підходу акцентують увагу на превентивній функції антикорупційного законодавства та розглядають корупційні правопорушення як інструмент раннього реагування на корупційні ризики. Водночас такий підхід також не враховує специфіки кримінально-виконавчих правовідносин, у яких корупційні прояви часто виходять за межі формальних адміністративних порушень.

Третій підхід, який набуває дедалі більшого поширення у сучасних дослідженнях, можна визначити як комплексний (міжгалузевий). У його межах корупційні правопорушення розглядаються як узагальнена правова категорія, що охоплює кримінальні, адміністративні та дисциплінарні прояви корупційної поведінки. Попри очевидну теоретичну цінність такого підходу, він також має істотний недолік – розмитість критеріїв відмежування різних форм юридичної відповідальності, що ускладнює практичне застосування відповідних норм.

Зазначені доктринальні підходи демонструють відсутність єдиної концептуальної основи для визначення корупційних правопорушень, що особливо гостро проявляється у кримінально-виконавчій системі. У цій сфері корупційні діяння персоналу часто мають змішаний характер і поєднують у собі елементи службового зловживання, порушення режимних вимог та неформального впливу на правовий статус засуджених. Внаслідок цього традиційні галузеві підходи виявляються недостатніми для адекватного наукового аналізу.

Слід зазначити, що однією з найбільш поширених методологічних помилок у науковій літературі є ототожнення корупційних правопорушень із корупційними злочинами. Такий підхід фактично зводить корупцію до сукупності кримінально караних діянь, ігноруючи при цьому ширший спектр корупційних практик, які не завжди досягають рівня суспільної небезпеки, необхідного для криміналізації.

У кримінально-виконавчій системі ця помилка має особливо негативні наслідки. Значна частина корупційних проявів у діяльності персоналу установ виконання покарань не містить усіх ознак складу злочину, проте водночас істотно підриває принципи законності та справедливості виконання покарань. Ігнорування таких діянь або їх перекваліфікація у дисциплінарні проступки призводить до формування атмосфери безкарності та толерантності до корупційної поведінки.

Ототожнення корупційних правопорушень із корупційними злочинами також суперечить логіці антикорупційного законодавства, яке передбачає багаторівневу систему юридичної відповідальності. Така система покликана забезпечити гнучке реагування держави на різні форми корупційної поведінки, а не обмежуватися виключно кримінально-правовими заходами.

Співвідношення корупційних правопорушень і дисциплінарних проступків у кримінально-виконавчій системі.

Не менш проблемним є питання співвідношення корупційних правопорушень і дисциплінарних проступків у діяльності персоналу кримінально-виконавчої системи. У практиці відомчого контролю досить часто спостерігається тенденція до зведення корупційних проявів до порушень службової дисципліни, що дозволяє уникнути більш суворих форм юридичної відповідальності.

Такий підхід ґрунтується на формальному тлумаченні дисциплінарної відповідальності та ігноруванні корупційної мотивації поведінки службових осіб. Водночас саме наявність корисливої спрямованості та неправомірної вигоди є ключовими ознаками, що дозволяють відмежувати корупційне правопорушення від звичайного дисциплінарного проступку. Їх ігнорування призводить до викривлення правової природи відповідних діянь і знижує ефективність антикорупційних механізмів.

У кримінально-виконавчій системі проблема такого ототожнення посилюється специфікою службових відносин, у межах яких значна частина управлінських рішень приймається одноособово та не підлягає негайному зовнішньому контролю. Це створює сприятливі умови для маскування корупційних дій під порушення дисциплінарного характеру та ускладнює їх належну правову оцінку.

При цьому, проведений доктринальний аналіз дозволяє дійти висновку, що універсальні визначення корупційних правопорушень не здатні повною мірою відобразити специфіку корупції у кримінально-виконавчій системі. Відсутність галузевого підходу призводить до абстрагування від реальних механізмів виникнення корупційних практик у сфері виконання покарань та ускладнює формування ефективних засобів протидії.

У цьому контексті особливої актуальності набуває необхідність розроблення доктринально вивіреного визначення корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі, яке б враховувало специфіку службового

статусу персоналу, характер об'єкта посягання та соціально-правові наслідки таких діянь. Саме такий підхід дозволяє закласти теоретичне підґрунтя для подальшої систематизації ознак корупційних правопорушень і формування ефективної антикорупційної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

При цьому, визначення ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі є ключовим етапом формування науково обґрунтованої концепції протидії корупції у сфері виконання кримінальних покарань. Саме через систему ознак розкривається внутрішня правова природа корупційної поведінки персоналу установ виконання покарань, стає можливим її відмежування від суміжних форм протиправних діянь, а також забезпечується належна диференціація юридичної відповідальності. Як справедливо зауважує Джу́жа А. О., корупція не обмежується окремими протиправними актами, а має системний характер і «руйнує моральні підвалини громадянського суспільства», завдаючи шкоди як окремим соціальним групам, так і державі в цілому [3, с. 415].

Корупційні правопорушення у кримінально-виконавчій системі формуються в особливому інституційному середовищі, яке характеризується замкненістю, обмеженим зовнішнім контролем і значною асиметрією правового статусу учасників правовідносин. Засуджені перебувають у фактичній залежності від рішень персоналу установ виконання покарань, що створює сприятливі умови для трансформації службових повноважень у ресурс отримання неправомірної вигоди. Саме функціональний характер службового становища, а не лише формальний статус державного службовця, визначає специфіку суб'єктної ознаки корупційних правопорушень у цій сфері.

У цьому контексті особливо показовими є дослідження Д. В. Ягунова, який обґрунтовує, що неформальні ієрархії та так звана «в'язнична субкультура» не є автономним кримінальним явищем, а виступають індикатором глибшої проблеми – корумпованості пенітенціарної системи. Науковець підкреслює, що подібні структури «є показником того, наскільки корумпованою є пенітенціарна система, а персонал установ виконання покарань втягнутий до орбіти організованої злочинності». Таким чином, суб'єктна ознака корупційного правопорушення у кримінально-виконавчій системі набуває розширеного змісту, оскільки охоплює не лише індивідуальну поведінку посадової особи, а й її включеність у стійкі неформальні корупційні практики [9, с. 125].

Об'єкт корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі має комплексний характер і не зводиться виключно до порушення встановленого порядку службової діяльності. Йдеться про посягання на фундаментальні принципи виконання кримінальних покарань – законність, рівність засуджених перед законом, справедливість і гуманізм. Корупційні дії персоналу установ виконання покарань безпосередньо спотворюють механізм реалізації судового рішення, перетворюючи покарання з правового інструменту на предмет неформального «торгу». У цьому сенсі корупційні правопорушення у сфері виконання покарань мають чітко виражений правовий вимір.

Зарубіжні дослідники також наголошують на особливій небезпеці корупції у пенітенціарній сфері для прав людини. Так, у доповідях Д. Прасада підкреслюється, що корупція в установах виконання покарань становить пряму загрозу життю, свободі та особистій безпеці ув'язнених. Це підтверджує тезу про те, що об'єкт корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі охоплює не лише публічні інтереси держави, а й базові права людини, гарантовані міжнародними стандартами [12, с. 5].

Об'єктивна сторона корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі відзначається особливою складністю виявлення, оскільки такі діяння

часто маскуються під формально правомірні управлінські рішення. Неправомірне використання дискреційних повноважень, вибіркове застосування режимних вимог, ігнорування порушень або, навпаки, штучне ускладнення умов тримання засуджених створюють ілюзію законності, за якою приховується корупційна мотивація.

Специфікою кримінально-виконавчої системи є також те, що неправомірною вигодою не завжди має матеріальний характер. Вона може проявлятися у формі нематеріальних благ – забезпечення лояльності, підтримання неформального контролю, укріплення службового авторитету або створення залежних відносин із засудженими. Як зазначає Д. Ягунов в англомовних дослідженнях, «*prison subculture and corruption are of a symbiotic nature*», що означає взаємне підживлення корупційних практик і неформальних механізмів управління в установах виконання покарань [13, с. 16].

Суб'єктивна сторона корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі характеризується наявністю прямого умислу та корисливої спрямованості поведінки. Посадова особа усвідомлює протиправний характер використання службових повноважень і свідомо допускає або бажає настання негативних наслідків заради отримання неправомірної вигоди. Водночас корисливість у цій сфері часто поєднується з іншими мотиваційними чинниками – прагненням до неформального управління, уникнення відповідальності або збереження контролю над внутрішнім середовищем установи.

Саме аналіз суб'єктивної сторони дозволяє чітко відмежувати корупційне правопорушення від службової недбалості чи дисциплінарного проступку. Ігнорування мотиваційного аспекту, на що звертають увагу як українські, так і зарубіжні дослідники, призводить до формалізації антикорупційної політики та зниження її ефективності. Як слушно зауважує А. О. Джу́жа, від корупційної злочинності страждає не лише держава, а й суспільство загалом, що зумовлює необхідність глибшого доктринального осмислення цього явища [4, с. 355].

Отже, ознаки корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі формують складну багатовимірну конструкцію, яка не може бути адекватно відтворена шляхом механічного перенесення загальних антикорупційних моделей. Лише врахування галузевої специфіки, функціонального статусу суб'єкта, особливостей об'єкта посягання та соціальних наслідків корупційної поведінки дозволяє сформувати науково обґрунтоване розуміння корупційних правопорушень у сфері виконання кримінальних покарань і створює підґрунтя для формулювання авторського визначення цієї правової категорії.

Висновки. Проведений теоретико-правовий та доктринальний аналіз проблематики корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі дозволяє дійти висновку про недостатність універсальних, міжгалузевих підходів до визначення цього явища та необхідність формування спеціального галузевого поняття, яке б адекватно відображало особливості кримінально-виконавчих правовідносин. Корупція у сфері виконання кримінальних покарань не може бути зведена ані до сукупності корупційних злочинів, ані до порушень антикорупційних обмежень формального характеру, оскільки вона функціонує як системне соціально-правове явище, тісно пов'язане з реалізацією владних повноважень щодо осіб, позбавлених свободи.

Аналіз ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі засвідчив, що визначальним чинником їх правової природи є не лише протиправність поведінки посадової особи, а й функціональний характер її службового становища, наявність реального впливу на правовий статус засуджених, а також спрямованість дій на одержання неправомірної вигоди матеріального або нематеріального характеру. У цьому сенсі корупційні правопорушення у кримінально-виконавчій системі мають

підвищений рівень суспільної небезпеки, оскільки безпосередньо втручаються у процес реалізації судового рішення та порушують фундаментальні принципи виконання покарань.

З урахуванням викладеного, автором пропонується визначення поняття корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі, яке відображає їх галузеву специфіку та доктринальну сутність.

Корупційні правопорушення у кримінально-виконавчій системі – це суспільно небезпечні, протиправні діяння (дії або бездіяльність) посадових осіб органів та установ виконання покарань, зумовлені використанням наданих їм владних, управлінських або дискреційних повноважень у супереч інтересам служби, вчинені з прямим умислом і корисливою спрямованістю з метою одержання неправомірної вигоди матеріального чи нематеріального характеру для себе або третіх осіб, які посягають на встановлений порядок виконання кримінальних покарань, права засуджених та принципи законності, справедливості й гуманізму.

Запропоноване визначення дозволяє чітко відмежувати корупційні правопорушення у кримінально-виконавчій системі від суміжних правових явищ, зокрема корупційних злочинів, адміністративних корупційних правопорушень та дисциплінарних проступків. Ключовими розмежувальними критеріями при цьому виступають функціональний характер службового становища суб'єкта, наявність корисливої мотивації, спрямованість на отримання неправомірної вигоди та безпосередній вплив на процес виконання покарання.

Узагальнюючи результати дослідження, слід зробити наступні висновки.

По-перше, корупційні правопорушення у кримінально-виконавчій системі є системним соціально-правовим явищем, що формується в умовах інституційної замкненості, обмеженого зовнішнього контролю та значної асиметрії правового статусу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Їх латентність і маскування під формально

правомірні управлінські рішення істотно ускладнюють виявлення та правову оцінку таких діянь.

По-друге, відсутність уніфікованого доктринального підходу до визначення поняття та ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі призводить до методологічних помилок у правозастосовній практиці, зокрема до отождолення корупційних правопорушень із корупційними злочинами або дисциплінарними проступками, що знижує ефективність антикорупційної політики держави у сфері виконання покарань.

По-третє, система ознак корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі має комплексний характер і включає суб'єктні, об'єктні, об'єктивні та суб'єктивні елементи, які повинні аналізуватися у сукупності. Ігнорування хоча б одного з цих елементів призводить до викривлення правової природи відповідних діянь і неправильної їх кваліфікації.

По-четверте, корупційні правопорушення у сфері виконання покарань мають виразний правовий вимір, оскільки безпосередньо впливають на реалізацію прав і законних інтересів засуджених, підривають принцип рівності перед законом та створюють умови для відтворення кримінальної субкультури й вторинної злочинності.

По-п'яте, формування спеціального галузевого поняття корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі є необхідною передумовою вдосконалення нормативного регулювання, підвищення ефективності правозастосування та забезпечення системного наукового супроводу антикорупційної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Запропоноване визначення та зроблені висновки можуть бути використані як теоретична основа для подальших наукових досліджень, удосконалення кримінально-виконавчого та антикорупційного законодавства, а також для формування практичних рекомендацій щодо запобігання та протидії корупції у кримінально-виконавчій системі.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандурка О. М. Теорія і практика протидії корупції в органах державної влади. Харків : Право, 2017. 312 с.
- Баулін Ю. В. Службові злочини та корупційні правопорушення: проблеми кваліфікації. Харків : Право, 2018. 256 с.
- Джуа А. О. Корупційна злочинність в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади протидії : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 472 с.
- Джуа А. О., Бандурка О. М., Костенко О. М. Кримінологія : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 528 с.
- Кальман О. Г. Корупція як соціально-правове явище: теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Харків : Право, 2014. 320 с.
- Костенко О. М. Корупція і правопорядок: соціально-філософський вимір. Київ : Наукова думка, 2015. 276 с.
- Мельник М. І. Корупція в Україні: поняття, причини, заходи протидії: монографія. Київ : Атіка, 2009. 288 с.
- Шакун В. І. Корупція: кримінологічний аналіз та шляхи запобігання. Київ : Атіка, 2016. 304 с.
- Ягунов Д. В. Тюремна субкультура як індикатор корупції у пенітенціарній системі. Київ: *Право України*, 2020, № 6. С. 120–134.
- Ягунов Д. В. Неформальні ієрархії в місцях позбавлення волі: міф чи реальність? Чернівці: *Вісник Пенітенціарної академії України*, 2021, № 1. С. 35–49.
- Barrington J., Silverman S. J., Hutton M. Corruption in UK Prisons: A Critical Evaluation of the Evidence Base. *Prison Service Journal*. 2021, №254. P. 25–34.
- Prasad D. Corruption and Human Rights: Making the Connection. *Geneva Academy Briefing*. 2019, №4. 1–12 p.
- Yagunov D. Prison Subculture as a Simulacrum: Corruption, Violence and Informal Power in Prisons. *Prison Service Journal*. 2024, №268. P. 12–22.
- Yagunov D. Prison Subculture and Corruption: Symbiotic Nature and Governance Failures. *European Journal of Criminology*. 2024, Advance online publication. URL: <https://www.cpt-echr.com/d-yagunov-p-culture/> (дата звернення 24.12.2025).
- Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 58/4 від 31 жовтня 2003 р. Нью-Йорк : ООН, 2004. URL: https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/tools_and_publications/uncac.html (дата звернення: 25.12.2025).
- European Prison Rules : Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers of the Council of Europe (11 Jan. 2006). Strasbourg : Council of Europe, 2006. URL: <https://rm.coe.int/16806ab9b5> (дата звернення: 25.12.2025).
- Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
- Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
- Penal Reform International. Corruption in Prisons: A Handbook for Prevention and Control. London : PRI, 2024. 96 p.
- Penal Reform International. Addressing Corruption in Places of Detention. London : PRI, 2023. 84 p.
- Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. Corruption and Human Rights. Geneva : Geneva Academy, 2019. 56 p.
- Transparency International. Global Corruption Report: Corruption and Human Rights. Berlin : Transparency International, 2011. 320 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

КАТУВАННЯ ЯК ЗЛОЧИН ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

TORTURE AS A CRIME AGAINST HUMANITY: ISSUES OF IMPLEMENTING INTERNATIONAL STANDARDS IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Осадча А.С., к.ю.н.,

асистентка кафедри кримінально-правової політики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0002-7811-5276

Стаття присвячена комплексному дослідженню катування як злочину проти людяності у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України та аналізу відповідності національного кримінального законодавства міжнародним стандартам. Особливу увагу зосереджено на співвідношенні положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду та норм Кримінального кодексу України у контексті кримінально-правової кваліфікації катувань як складової системного або широкомасштабного нападу на цивільне населення.

На основі узагальнення практики міжнародних трибуналів (МКС, МТКЮ, МТР) та документованих випадків катувань на окупованих територіях доведено, що такі діяння мають ознаки систематичного та широкомасштабного нападу на цивільне населення, що становить контекст злочинів проти людяності. Особливу увагу приділено кримінально-правовому аналізу ст. 127 та ст. 442-1 КК України.

Показано, що попри запровадження спеціальної норми про злочини проти людяності, її зміст не повністю відповідає структурі складу злочину, визначеній статтею 7 Римського статуту МКС, зокрема щодо елементів катування. Виявлено ключові прогалини: відсутність чіткої інкорпорації контекстуального елемента нападу, недостатню конкретизацію катування як виду нелюдських діянь, а також термінологічні розбіжності між міжнародними та національними підходами. У статті доводиться, що чинна редакція ст. 442-1 КК України, попри її прогресивний характер, не повною мірою відображає міжнародно-правову конструкцію злочинів проти людяності. Зокрема, вона не забезпечує належної конкретизації катування як окремого виду нелюдського діяння та не враховує повною мірою контекстуальний елемент систематичного або широкомасштабного нападу. Також акцент зроблено на проблемі фрагментарності національного регулювання, коли відповідальність за катування розпоршується між різними складами злочинів, що ускладнює їх ефективне розслідування.

Обґрунтовано необхідність подальшої гармонізації кримінального законодавства України шляхом уточнення ст. 442-1 КК, усунення колізій зі ст. 127 КК та приведення правових дефініцій у відповідність до міжнародних стандартів задля забезпечення ефективного переслідування катувань як злочину проти людяності.

Ключові слова: катування, злочини проти людяності, Римський статут, міжнародне кримінальне право, систематичний напад, імплементація, збройний конфлікт.

The article is devoted to a comprehensive analysis of torture as a crime against humanity in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and to an assessment of the compliance of national criminal legislation with international legal standards. Particular attention is paid to the correlation between the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court and the norms of the Criminal Code of Ukraine in the context of the criminal-law qualification of torture as a component of a systematic or widespread attack against the civilian population.

Based on the analysis of the jurisprudence of international tribunals (the ICC, ICTY, and ICTR), as well as documented cases of torture committed in the occupied territories, the article demonstrates that such acts constitute elements of a systematic and widespread attack against civilians, thus forming the contextual framework of crimes against humanity. Special attention is given to the criminal-law assessment of Articles 127 and 442-1 of the Criminal Code of Ukraine.

It is shown that, despite the introduction of a specific provision on crimes against humanity, its content does not fully correspond to the structure of the crime as defined in Article 7 of the Rome Statute, particularly with regard to the elements of torture. Key shortcomings are identified, including the absence of a clear incorporation of the contextual element of an attack, insufficient specification of torture as a form of inhumane conduct, and terminological inconsistencies between international and domestic legal approaches. The article argues that the current wording of Article 442-1 of the Criminal Code of Ukraine, despite its progressive nature, does not fully reflect the international legal construction of crimes against humanity. In particular, it fails to ensure adequate differentiation of torture as an autonomous form of inhumane treatment and does not fully account for the contextual element of a widespread or systematic attack.

The study substantiates the need for further harmonization of Ukrainian criminal legislation through clarification of Article 442-1, elimination of inconsistencies with Article 127 of the Criminal Code, and alignment of legal definitions with international standards in order to ensure effective prosecution of torture as a crime against humanity.

Key words: torture, crimes against humanity, Rome Statute, international criminal law, systematic attack, implementation, armed conflict.

Катування є одним із найтяжчих порушень прав людини, яке належить до категорії імперативно заборонених норм *jus cogens* і не допускає жодних винятків. Міжнародно-правові акти починаючи від Конвенції ООН проти катувань (далі – Конвенція) 1984 року до Римського статуту Міжнародного кримінального суду – не лише визначають зміст цього діяння, а й встановлюють підвищені стандарти його запобігання, документування та кримінального переслідування. Особливе місце серед таких стандартів займає саме кваліфікація катувань як злочину проти людяності, що передбачає їх учинення в контексті широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення. Такий підхід акцентує увагу не лише на індивідуальній протиправній поведінці, а й на струк-

турному, політичному чи організованому характері злочинних дій.

Внаслідок збройної агресії проти України актуалізувалися питання відповідності національного кримінального законодавства міжнародним стандартам щодо притягнення до відповідальності за катування, саме в контексті міжнародних злочинів. Масові та систематичні випадки катувань цивільних осіб та інших осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права, потребують правової оцінки, що виходить за межі традиційних складів злочинів, які передбачені Кримінальним кодексом України (далі – КК України).

Незважаючи на наявність у КК України ст. 127 [1], яка встановлює відповідальність за катування, саме її

конструкція не охоплює ознак злочину проти людяності, які визначені міжнародним кримінальним правом, а саме вимог щодо систематичності, масштабності та існування відповідної політики. У зв'язку з прогалинами національного законодавства особливого значення набуває аналіз проблем імплементації міжнародних стандартів щодо катувань у національне кримінальне законодавство. Складність полягає не лише у відмінностях між міжнародними та національними підходами, а й у потребі узгодження кримінально-правових норм із практикою міжнародних судових інституцій, які сформували чіткі критерії кваліфікації катувань як злочину проти людяності. Вивчення цих питань є необхідним для забезпечення ефективного кримінального переслідування, формування належної доказової бази, а також для виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань.

Таким чином, дослідження проблем імплементації міжнародних стандартів щодо катувань як злочину проти людяності у кримінальне право України є як теоретично необхідним, так і практично значущим.

Під час Другої світової війни союзники усвідомили, що значна частина найтяжчих злочинів нацистського режиму – масові вбивства, депортації, переслідування з політичних та расових мотивів, у тому числі щодо власних громадян, вони не охоплювалися тодішнім міжнародним звичаєвим правом, яке зосереджувалося переважно на порушеннях законів і звичаїв війни щодо ворога. Саме тому в Лондонській угоді 1945 року було закріплено Статут Нюрнберзького трибуналу і запроваджено нову категорію – «злочини проти людяності», під якими розуміли вбивства, винищення, поневолення, депортації, інші нелюдські акти та переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами, вчинені проти цивільного населення у зв'язку зі злочинами проти миру або воєнними злочинами. Хоча це визначення спочатку штучно пов'язувало злочини проти людяності з війною та інтересами інших держав і викликало дискусії щодо принципу *nullum crimen sine lege*, воно мало принципове значення: міжнародне співтовариство вперше визнало, що певні масові нелюдські діяння становлять «метанаціональне» зло, яке може й повинно переслідуватися незалежно від внутрішнього законодавства держави. Подальший розвиток міжнародного права, прийняття ряд міжнародних актів – резолюції Генеральної Асамблеї ООН, спеціальні договори та практика трибуналів – поступово усунув вимогу зв'язку злочинів проти людяності з війною, і сьогодні ця категорія розглядається як заборонена міжнародним звичаєвим правом як у воєнний, так і в мирний час [2, с. 253].

Згідно з міжнародним звичаєвим правом, злочини проти людяності становлять широку, але достатньо чітко окреслену категорію діянь, що посягають на фундаментальні цінності. До них належать особливо тяжкі порушення, які спричиняють серйозне приниження чи деградацію однієї або багатьох осіб і не є поодинокими епізодами, а здійснюються в межах широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення. Такий напад, як правило, пов'язаний із політикою держави, де-факто влади або організованої політичної групи, яка планує, підтримує чи свідомо допускає відповідні дії. При цьому для визнання окремого діяння злочином проти людяності необов'язково, щоб той самий злочин повторювався у великих масштабах: достатньо, щоб конкретний акт був складовою частиною масового насильства, спрямованого проти населення.

Звичаєве право виходить із того, що злочини проти людяності заборонені та підлягають покаранню незалежно від того, вчинені вони у воєнний чи мирний час; контекстом, який відрізняє їх від інших порушень, є наявність збройного конфлікту, а саме широкомасштабний або систематичний характер нападу на цивільне насе-

лення. Жертвами можуть бути як цивільні, так і (в разі збройного конфлікту) особи, які не беруть або більше не беруть участі у воєнних діях. Багато базових понять цієї категорії злочинів суттєво перетинаються з міжнародним правом прав, а їх сучасне нормативне оформлення значною мірою відображене у ст. 7 Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду (далі – МКС), яка кодифікує основні об'єктивні елементи злочинів проти людяності, включно з катуванням.

Визначення катування, яке міститься в ст. 7(2)(е) Римського статуту МКС [3], передбачає умисне завдання сильного фізичного чи психічного страждання особі, що перебуває під контролем злочинця. Важливою особливістю є те, що міжнародне кримінальне право не вимагає обов'язкової участі державного службовця, як це передбачає Конвенція ООН проти катувань [4]. На це чітко вказують рішення Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (далі – МТКЮ) у справах *Kunarac et al.* (§ 496) [5] та *Kvočka et al.* (§§ 137–141) [6], які підкреслюють, що у контексті злочинів проти людяності достатньо встановити факт контролюватості жертви та умисний характер заподіяння страждань.

Практика міжнародних трибуналів значною мірою сприяла розширенню та систематизації ознак катувань саме як злочину проти людяності. У справі *Čelebići (Delalić et al.)* Судова палата МТКЮ наголосила, що заборона катувань має характер імперативної норми *jus cogens* і є універсальною, а її зміст у міжнародному кримінальному праві ширший, ніж у праві прав людини [7]. У справі *Furundžija* суд прямо визнав, що основні елементи катування, сформульовані в Конвенції проти катувань, відображають міжнародне звичаєве право й застосовуються при кваліфікації катування як злочину проти людяності [8].

Ключовим для розмежування ступеня тяжкості страждань є рішення у справі *Brđanin*, де Апеляційна палата МТКЮ заперечила необхідність доведення болю, еквівалентного тяжким тілесним ушкодженням, підкресливши, що «міжнародне право не встановлює жорсткого мінімального порогу» (§ 251) [9]. Суд також підтвердив, що практика окремих держав не може формувати зміст міжнародного звичаєвого права, якщо не має універсального визнання.

Суттєве уточнення щодо гнучкості визначення катувань було зроблено у справі *Naletilić and Martinović*, де Судова палата підкреслила, що кваліфікація діяння як катування потребує індивідуальної оцінки в кожному випадку, оскільки міжнародне право навмисно не встановлює вичерпного переліку форм поведінки, що можуть спричинити сильні фізичні чи психічні страждання [10]. Це положення відображає цільову функцію заборони катувань як злочину проти людяності – охопити всі види тяжкого насильства, що порушують основоположний елемент людської гідності.

У межах практики МКС катування розглядається як один із найпоширеніших видів злочинів проти людяності, що підтверджується, зокрема, у справах *Prosecutor v. Bemba* [11], *Prosecutor v. Ntaganda* [12], *Prosecutor v. Ongwen* [13]. Суд послідовно наголошує, що контекстуальний елемент – систематичність, організованість та націленість нападу на цивільне населення – є ключовим критерієм відмежування катувань від інших злочинів.

Слід підсумувати, що згідно з міжнародними стандартами, акт катування набуває статусу злочину проти людяності, коли він не є поодиноким випадком, а становить частину політики репресій, коли організована влада використовує систематичне насильство як інструмент контролю, залякування або знищення населення. Саме в такому розумінні катування кваліфікуються на міжнародному рівні – як напад на людяність, що посягає на саму основу існування цивільного суспільства.

Дані, які наведені у звіті Всесвітньої організації проти катувань та Центру прав людини ZMINA [14], свідчать, що катування, вчинені російськими військовими на окупованих територіях України, мають ознаки злочину проти людяності відповідно до ст. 7 Римського статуту МКС. Задokumentовані 63 випадки катувань і жорстокого поводження в більш ніж двадцяти місцях несвободи демонструють системність, повторюваність та координованість практик насильства. Такі характеристики корелюють із критеріями, встановленими міжнародними кримінальними трибуналами. Зокрема, у справі Kunarac et al. [5] МТКЮ наголошував, що катування набувають ознак злочину проти людяності лише тоді, коли є частиною широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення, що підтверджується не лише кількістю епізодів, але й наявністю повторюваних моделей поведінки та організаційної структури насильства. Аналогічний підхід простежується у справі Brđanin [9], де Апеляційна палата вказала, що систематичний характер не потребує формального наказу, а може бути встановлений через узгодженість дій різних підрозділів або служб. У звіті зафіксовано саме такі повторювані елементи: однакові методи катування (електричний струм, побиття, удушення, імітація страти), схожі умови незаконного утримання та типові схеми допитів. Подібні обставини раніше кваліфікувалися як злочини проти людяності у практиці Міжнародного Трибуналу по Руанді, наприклад у справах Akayesu [15] та Musema [16], де Суд наголошував, що систематичність установлюється через регулярність, узгодженість та спрямованість насильницьких дій проти конкретної цивільної популяції. Відповідно, задokumentовані в Україні факти відповідають не лише формальному визначенню катування як злочину проти людяності, але й повністю узгоджуються з підходами, сформованими у міжнародній кримінальній юриспруденції, що підтверджує їх потенційну кваліфікацію в межах ст. 7 Римського статуту МКС та підкреслює необхідність їх належного розслідування як таких.

Порівняння задokumentованих в Україні випадків катування з міжнародними стандартами дозволяє виявити істотні прогалини у кримінальному законодавстві України, зокрема щодо відповідності міжнародним підходам до кваліфікації катування як злочину проти людяності. Хоча КК України містить окремі склади злочинів, які частково охоплюють окремі прояви насильницьких дій (ст. 127 КК, ст. 146 КК, ст. 373 КК, ст. 124 КК), вони не містять головного контекстуального елементу, що визначає катування як злочин проти людяності, – вчинення діяння в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення. Запровадження ст. 441-1 КК України «Злочини проти людяності» стало важливим кроком у напрямі гармонізації кримінального законодавства із положеннями ст. 7 Римського статуту МКС, однак як слушно зазначає Киричко В. М., нова стаття містить численні концептуальні й термінологічні розбіжності,

серед яких: відсутність чіткої узгодженості понять, використання термінів з іншим змістовим наповненням, ніж у спеціальних нормах КК, а також неповне відтворення структури міжнародного складу злочину проти людяності, передбаченого Римським статутом. Суттєвою проблемою є те, що хоча у ст. 441-1 КК України «Злочини проти людяності» згадується катування як одна з форм нелюдських діянь, її диспозиція не містить розгорнутого визначення цього діяння, яке б відповідало міжнародним стандартам та охоплювало всі елементи, зокрема контекстуальний елемент широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення [17, с. 43, 47]. Зокрема, у ст. 441-1 КК України відсутня деталізація елементів катування як окремого виду злочину проти людяності, особливо щодо обов'язкової ознаки умисного заподіяння сильного фізичного чи морального страждання; натомість вона містить лише загальний перелік нелюдських дій у межах нападу. Це означає, що дана норма хоча й встановлює відповідальність за злочини проти людяності у широкому розумінні, однак не забезпечує повної конкретизації катування як їх окремого виду, що може створити труднощі у правозастосуванні та не гарантує повної відповідності стандартам МКС.

Порівнюючи чинну редакцію ч. 1 ст. 127 КК України із змінами до неї, то можна виявити як позитивні, так і дискусійні моменти щодо наближення національного законодавства до вимог Конвенції. До позитивних аспектів слід віднести те, що законодавець передбачив можливість кваліфікації як катування будь-яких дій, які спричиняють сильний фізичний або моральний біль. Такий підхід загальною відповідає Конвенції, яка також розглядає катування як умисне діяння. Водночас у Конвенції йдеться саме про «дію», тоді як український законодавець розширив підхід і визначив катування як «діяння», тобто таке, що може бути вчинене не лише шляхом активних дій, але й через бездіяльність. Це значно розширює межі криміналізації, однак постає питання, чи є таке розширення обґрунтованим і чи відповідає воно змісту міжнародних стандартів. Формулювання ч. 1 ст. 127 КК України справді дає підстави вважати, що катування може бути вчинене шляхом бездіяльності, що потребує додаткового теоретичного обґрунтування та аналізу практичної застосовності цього підходу в кримінально-правовій кваліфікації [18, с. 233].

Таким чином, існує нагальна потреба привести кримінальне законодавство України у відповідність до статті 7 Римського статуту МКС шляхом змістовного уточнення і доопрацювання ст. 441-1 КК України «Злочини проти людяності» для забезпечення єдиного розуміння злочинів проти людяності на національному рівні, що є необхідною умовою їх ефективного переслідування та перегляду підходів до кваліфікації катувань як складового елементу системного нападу на цивільне населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1893> (дата звернення: 22.12.2025).
2. Антоніо Кассезе, Паола Гаєта, Лорел Бейґ, Мері Фен, Крістофер Ґоснелл, Алекс Вайтінґ. Міжнародне кримінальне право Кассезе / переклала з англійської Марія Городилівська. – Львів : Літопис, 2025. – 650 с.
3. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 22.12.2025).
4. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of 10 December 1984. *Commission on Human Rights* : web-site. URL: https://chr-observatories.uwazi.io/en/entity/xjtmg5pdwc/text-search?page=4&file=1575031374443vnbagv3b35e.pdf&gad_source=1&gad_campaignid=20825787022&gbraid=0AAAAo5JmFy2Rf-zubw54sxpknaghtO&gclid=Cj0KCQiAiQDJbHcXARIsABk2kSnKwNo1MUXph34zTwzPBICUFGz0M0-eUBuMRo-t2ZvJVs-tQgtpllaAugsEALw_wcB (Last accessed: 22.12.2025).
5. Case of Kunarac et al. (Application no. IT-96-23 & 23/1) : Judgment of the ECtHR., 22 February 2001 HUDOC. URL: <https://www.icty.org/en/case/kunarac> (Last accessed: 22.12.2025).
6. Case of Kvočka et al. (Application no. IT-98-30/1) : Judgment of the ECtHR., 2 November 2001 HUDOC. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kvocka/tjug/en/> (Last accessed: 22.12.2025).
7. The Prosecutor v. Zejnil Delalic, Zdravko Mucic (a/k/a "Pavo"), Hazim Delic, Esad Landzo (a/k/a "Zenga") Case No. IT-96-21-T : web-site. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/jud_supplement/supp1-e/celebic.htm?utm_source (Last accessed: 22.12.2025).
8. "LASVA VALLEY" (IT-95-17/1) ANTO FURUNDŽIJA (ICTY). *Case information sheet* : web-site. URL: https://www.icty.org/x/cases/furundzija/cis/en/cis_furundzija.pdf (Last accessed: 22.12.2025).

9. Case of Brđanin (Application no IT-99-36) : Judgment of the ECtHR., 1 September 2004 URL: <https://www.icty.org/x/cases/brdanin/tjug/en/brd-tj040901e.pdf> (Last accessed: 22.12.2025).
10. PROSECUTOR v. Mladen NALETILIC, aka "TUTA" And Vinko MARTINOVIC, aka "ŠTELA (Application no IT-98-34-T) : Judgment of the ECtHR., 31 March 2003 URL: https://www.icty.org/x/cases/naletilic_martinovic/tjug/en/nal-tj030331-e.pdf (Last accessed: 22.12.2025).
11. The Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo (Application no ICC-01/05-01/08) Judgment of the ECtHR., 21 March 2016 URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/BembaEng.pdf> (Last accessed: 22.12.2025).
12. The Prosecutor v. Bosco Ntaganda (Application no ICC-01/04-02/06) : Judgment of the ECtHR., 8 July 2019.; URL: https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2019_03568.PDF (Last accessed: 22.12.2025).
13. The Prosecutor v. Dominic Ongwen (Application no ICC-02/04-01/15) Judgment of the ECtHR, 15 December 2022 URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-04/OngwenEng.pdf> (Last accessed: 22.12.2025).
14. Звіт ОМСТ та Центру прав людини ZMINA 2024 рік URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/07/rapport-ukraine-torture-final-ukrainian-omct-pages-1-1.pdf> (дата звернення: 22.12.2025).
15. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu (Application no ICTR-96-4-A) Judgment of the ECtHR, 1 June 2001 URL: <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/50/Akayesu/> (Last accessed: 22.12.2025).
16. The Prosecutor v. Alfred Musema (Application no ICTR-96-13-T) Judgment of the ECtHR, 27 January 2000 URL: <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/121/Musema/> (Last accessed: 22.12.2025).
17. Киричко В.М. Імплементція положень Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду до Кримінального Кодексу України: результати і перспективи. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2024, № 2 (22) С.1-52
18. Кобінський О.О. Еволюція поняття катування у кримінальному праві України: аналіз змін до статті 127 КК України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025.С. 231-237

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ПОКАРАННЯ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ЧАСТИНОЮ 1 СТАТТІ 442 КК УКРАЇНИ

PUNISHMENT FOR COMMITTING A CRIMINAL OFFENCE UNDER PART 1 OF ARTICLE 442 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Уманець М.М., аспірант кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0004-6938-787X

Стаття присвячена дослідженню покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 442 КК України (геноциду). Акцентується увага на тому, що в Україні кримінальну відповідальність за вчинення геноциду було встановлено ще у 2001 році з прийняттям нового КК України, однак покарання, передбачене санкцією частини 1 статті 442 КК України досліджувалося досить обмежено у юридичній літературі з точки зору його обґрунтованості та справедливості.

Основну увагу приділено обґрунтованості та справедливості встановлених у частині 1 статті 442 України видів та розмірів покарання. Встановлено, що такі види покарань, як позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі, які передбачені санкцією частини 1 статті 442 КК України, є справедливими та відповідають ступеню тяжкості суспільно небезпечного діяння, оскільки геноцид посягає на основи людського співіснування, а також суспільні відносини, що забезпечують існування найбільших соціальних цінностей, таких як життя, здоров'я, честь, гідність та недоторканність людини. З'ясовано, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк також передбачене санкціями статей, які містять склади суміжних кримінальних правопорушень. Аргументовано, що покарання у виді довічного позбавлення волі передбачене за вчинення кримінальних правопорушень, об'єктами більшості яких є суспільні відносини, що забезпечують життя та здоров'я людини. При цьому зазначені суспільні відносини є додатковим безпосереднім об'єктом геноциду.

Встановлено, що розміри покарання у виді позбавлення волі на певний строк, передбачені частиною 1 статті 442 КК України, є необґрунтованими. Проведено аналіз розмірів вказаного виду покарання, передбаченого санкціями статей, що містять склади суміжних кримінальних правопорушень. З'ясовано, що існує суттєва диспропорція між розмірами покарань, передбачених санкціями статей 115, 121, 122, 152 та 153 КК України, з одного боку, та частини 1 статті 442 КК України, з іншого. Запропоновано знизити нижню межу покарання у виді позбавлення волі на певний строк, передбаченого санкцією частини 1 статті 442 КК України, з десяти до семи років.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, геноцид, санкція, покарання.

The article is devoted to the study of punishment for committing a criminal offence under Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine (genocide). The emphasis is on the fact that in Ukraine criminal liability for committing genocide was established back in 2001 with the adoption of the new Criminal Code of Ukraine. However, the punishment provided for by the sanction of Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine has been studied quite limitedly in the legal literature from the point of view of its validity and fairness.

The main focus is on the validity and fairness of the types and severity of punishment established in Part 1 of Article 442 of Ukraine. It has been established that such types of punishment as imprisonment for a certain term and life imprisonment, which are provided for by the sanction of Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, are fair and correspond to the degree of severity of the socially dangerous act, since genocide undermines the foundations of human coexistence, as well as social relations that ensure the existence of the highest social values, such as life, health, honour, dignity and human inviolability. It has been established that imprisonment for a certain term is also provided for by the sanctions of articles containing the elements of related criminal offences. It has been argued that punishment in the form of life imprisonment is provided for the commission of criminal offences, most of which target social relations that ensure human life and health. At the same time, these social relations are an additional direct object of genocide.

It has been established that the penalties in the form of imprisonment for a certain term, provided for in Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, are unjustified. An analysis of the penalties of this type, provided for by the sanctions of articles containing the elements of related criminal offences, has been carried out. It has been established that there is a significant disproportion between the penalties provided for in Articles 115, 121, 122, 152 and 153 of the Criminal Code of Ukraine, on the one hand, and Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, on the other. It is proposed to reduce the lower limit of the punishment in the form of imprisonment for a certain term, provided for by the sanction of Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, from ten to seven years.

Key words: criminal law, criminal offence, elements of a criminal offence, genocide, sanction, punishment.

У 1948 році міжнародною спільнотою було визнано, що геноцид є одним із найтяжчих кримінальних правопорушень, який спричинив людству значні й неправні втрати та для боротьби з яким необхідна міжнародна співпраця. З метою запобігання злочину геноциду та забезпечення покарання за його вчинення під егідою Організації Об'єднаних Націй було прийнято Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі – Конвенція 1948 р.). У Конвенції 1948 р. закріплено визначення злочину геноциду та перелік інших кримінально караних діянь, а також передбачено положення щодо кримінальної відповідальності посадових осіб незалежно від наявності в них імунітетів, екстрадиції тощо. Водночас питання міри покарання Конвенцією 1948 р. не врегульовано, а його вирішення делеговано державам-учасницям. Зокрема, статтею V Конвенції 1948 р. на дер-

жави покладено обов'язок щодо впровадження дієвого покарання для осіб, винних у вчиненні геноциду чи інших караних діянь [5].

З прийняттям у 2001 році нового Кримінального кодексу України (далі – КК України) на національному рівні було встановлено кримінальну відповідальність за геноцид. У 2024 році до статті 442 КК України було внесено зміни, зумовлені імплементацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду [12]. Водночас санкція частини 1 статті 442 КК України, якою передбачено покарання за вчинення геноциду у виді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі, змін не зазнала.

Незважаючи на те, що кримінальну відповідальність за геноцид на національному рівні було встановлено більше двадцяти років тому, питання покарання за вчинення цього

кримінального правопорушення досліджувалося досить обмежено. На жаль, проблематика кримінальної відповідальності за геноцид набула популяризації здебільшого з 2022 року, що пов'язано з фіксацією проявів цього злочину відносно українського народу, необхідністю надання правової оцінки злочинним діянням загарбників, та імплементацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду. При цьому, увага цьому питанню приділялася М. М. Антонович, А. В. Боровиком, О. Ю. Зайченко, І. І. Строковою. Наявні результати досліджень є підґрунтям для поглиблення і вдосконалення знань про предмет дослідження.

Враховуючи викладене, метою статті є дослідження покарання, передбаченого санкцією частини 1 статті 442 КК України, його відповідності принципам обґрунтованості та справедливості.

На початку дослідження зазначимо, що завданнями чинного закону України про кримінальну відповідальність є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Для виконання таких завдань чинним КК України, зокрема, визначаються покарання, які застосовуються до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення [8].

Статтею 50 КК України встановлено, що покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Метою покарання є кара, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами [8].

Деякими науковцями стверджується, що покарання виражає негативну оцінку злочинця і його діяння державою та полягає в позбавленні злочинця належних йому благ, а його метою є попередження вчинення нових злочинів з боку осіб, які їх вчинили, та інших нестійких членів суспільства [9, с. 216; 1, с. 277].

Водночас, підтримуємо визначення покарання, запропоноване Ю. А. Пономаренко, який вказує, що покаранням є передбачене кримінальним законом обмеження у реалізації прав і свобод людини, що застосовується у примусовому порядку за обвинувальним вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, з метою її кари [10, с. 186]. Дійсно, покарання передбачає не позбавлення, а обмеження прав і свобод людини, а його центральною метою є кара, за допомогою досягнення якої здійснюється досягнення й інших цілей покарання.

Здійснюючи презентацію положень Проекту нового КК України, якими передбачено поняття і види покарання, робочою групою з розвитку кримінального права вказувалося, що покарання є кримінально-правовим засобом, яке убезпечує суспільство шляхом утвердження справедливості, запобігання вчинення злочинів і спонукання особи до правослухняної поведінки. При цьому, категорія справедливості розглядається як властивість права, виражена, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [11].

З такою думкою слід погодитися, оскільки види та розміри покарання мають відповідати ступеню тяжкості суспільно небезпечного діяння та бути належно обґрунтованими. Водночас види та розміри покарання, що може бути застосоване державою до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, закріплюються у санкції відповідної статті Особливої частини КК України. Відтак, саме санкція статті повинна передбачати таку міру покарання, яка забезпечує пропорційно обґрунтовану реакцію держави на вчинене суспільно небезпечне діяння.

Аналогічної позиції дотримується І. І. Сидорук, який стверджує, що характер і ступінь суспільної небезпеки будь-якого злочину відображається в санкції кримінально-правової норми. Санкцією є частина кримінально-правової норми, яка має державно-примусовий якісно-кількісний характер і є формально визначеною об'єктивно-суб'єктивною моделлю заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які вчинили злочин [14, с. 101].

М. В. Сийпловіч зазначає, що кількісна характеристика санкції визначається домірністю закріпленого в ній покарання тяжкості передбаченого в диспозиції злочину [15, с. 414].

В. В. Ярош та К. В. Катеринчук підтримують позицію, згідно з якою відповідно до принципу справедливості санкції за різними складами кримінальних правопорушень мають бути домірними тяжкості вчиненого, тобто санкції за різні категорії кримінальних правопорушень повинні бути різними [18, с. 269; 4, с. 167].

Таким чином, санкція частини 1 статті 442 КК України повинна передбачати такі види та розміри покарання, які відповідають принципу справедливості, забезпечують пропорційність ступеню тяжкості суспільно небезпечного діяння та органічно співвідносяться із видами та розмірами покарання, встановленими за вчинення інших кримінальних правопорушень.

Так, статтею 51 КК України передбачені види покарань, які можуть застосовуватися судом до осіб, винних у вчиненні кримінального правопорушення. Види покарань відображені в статті 51 КК України у вигляді такого упорядкованого їх переліку, в якому всі види покарань розташовані у чітко визначеному порядку – за єдиним критерієм, в основу якого покладено ступінь їх суворості. Завдяки такому упорядкуванню кожний окремий вид покарання має своє, конкретно встановлене місце в їх системі, в якій вони розташовані у послідовності від менш до більш суворого [17, с. 436].

Санкцією частини 1 статті 442 КК України передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі [8]. Отже, з огляду на вищевикладене, можна стверджувати, що за вчинення геноциду передбачені найбільш суворі види покарання.

У контексті дослідження питання обґрунтованості встановлення саме таких видів покарань за вчинення геноциду, необхідно звернути увагу на значимість суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-протиправного впливу.

Аналіз диспозиції частини 1 статті 442 КК України свідчить, що безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини, що забезпечують існування національних, етнічних, расових або релігійних груп, а також, зокрема, життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статеву свободу та статеву недоторканість людини. Видів суспільних відносин, на які здійснюється посягання шляхом вчинення геноциду, значно більше, однак серед зазначених вище наявні такі, що охоплюють найважливіші соціальні цінності. Так, статтею 3 Конституції України встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [6].

Також зазначимо, що геноцид вважається одним із найтяжчих міжнародних злочинів. Його особливий ступінь суспільної небезпеки підтверджується міжнародною спільнотою у таких актах міжнародно-правового характеру, як Конвенція 1948 р. [5], Конвенція про незастосування строків давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності від 26 листопада 1968 року [19], Європейської конвенцією про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 25 січня 1974 року [3], а також Римським статутом Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року [13].

Крім того, суспільні відносини, що забезпечують життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статеву свободу та статеву недоторканість людини є об'єктами кримінальних правопорушень, передбачених, зокрема, статтями 115, 121, 122, 152 та 153 КК України. Санкціями вказаних статей Особливої частини КК України також передбачений такий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк.

Відтак, встановлення такого одного з найсуворіших виду покарання, як позбавлення волі на певний строк, за вчинення діяння, яке посягає на найважливіші соціальні цінності та яке визнане одним із найтяжчих міжнародних злочинів, є логічним.

Щодо довічного позбавлення волі, як виду покарання, передбаченого санкцією частини 1 статті 442 КК України, зазначимо наступне. У сучасній системі покарань України довічне позбавлення волі є найвищою мірою покарання, альтернативою смертній карі, тому що призначається в окремих випадках, прямо передбачених законом, а також лише за вчинення особливо тяжких злочинів. Довічне позбавлення волі як вид покарання з'явилося саме завдяки зростанню тенденцій гуманізму [7, с. 199].

У Кримінальному кодексі України 1960 року довічне позбавлення волі було передбачено за п'ять злочинів, що були пов'язані, здебільшого з умисними посяганнями на життя особи, а також за вісімнадцять військових злочинів, що вчинені у воєнний час або у бойовій обстановці, чи пов'язані з умисним вбивством [16, с. 453].

У чинному КК України покарання у виді довічного позбавлення волі встановлене за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених частиною 3 статті 110, частиною 2 статті 111, частиною 8 статті 111-1, статтею 112, частиною 2 статті 113, частиною 2 статті 115, частиною 6 статті 152, частиною 6 статті 153, частиною 3 статті 258, частиною 3 статті 321-1, статтями 348, 348-1, 379 та 400, частиною 5 статті 404, частиною 2 статті 437, частиною 2 статті 438, частиною 2 статті 439, частиною 1 статті 442, частиною 2 статті 442-1, статтею 443 та частиною 3 статті 447 КК України.

Основними або додатковими об'єктами більшості зазначених кримінальних правопорушень є суспільні відносини, що забезпечують життя та здоров'я людини. Наприклад, покарання у виді довічного позбавлення волі передбачене за посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, що призвело до загибелі людей або інших тяжких наслідків (частина 3 статті 110 КК України), за посягання на життя державного чи громадського діяча (стаття 112 КК України), за умисне вбивство з кваліфікуючими ознаками (частина 2 статті 115 КК України), за вчинення терористичного акту, що призвело до загибелі людини (частина 3 статті 258 КК України) тощо.

При цьому, як було зазначено, об'єктом геноциду є суспільні відносини, що забезпечують в тому числі життя та здоров'я людини. Зокрема, пунктами 1 та 2 частини 1 статті 442 КК України передбачено, що геноцид може вчинятися у формах позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи або заподіяння членам такої групи серйозної шкоди.

Здавалося б, що тільки з огляду на те, що геноцидні дії посягають на такі найвищі соціальні цінності, як життя та здоров'я людини, є підстави вважати обґрунтованим та справедливим встановлення покарання у виді довічного позбавлення волі за їх вчинення. Поряд з цим, ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 442 КК України, істотно підвищується через наявність спеціальної мети геноциду, яка виражається у намірі повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Переслідування такої мети зумовлює посягання на основи людського співіснування (людяність), у зв'язку з чим реагування держави на геноцид потребує застосування найсуворіших кримінально-правових засобів.

Якщо щодо обґрунтованості видів покарань, визначених частиною 1 статті 442 КК України, сумнівів не виникає, то питання визначення розміру покарання у виді позбавлення волі на певний строк видається дискусійним.

Вважаємо, що з'ясування обґрунтованості розміру покарання у виді позбавлення на певний строк за вчинення геноциду вимагає дослідження міри покарань, передбачених санкціями статей Особливої частини КК України, в яких містяться суміжні склади кримінальних правопорушень, а також їх співставлення. З цією метою для аналізу обрано склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 122, 152 та 153 КК України.

Так, частиною 1 статті 115 КК України передбачена кримінальна відповідальність за умисне вбивство, а частиною 2 статті 115 КК України – кримінальна відповідальність за, відповідно, умисне вбивство з кваліфікуючими ознаками [8]. Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 115 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують життя людини. З точки зору об'єктивної сторони вказане кримінальне правопорушення характеризується діями у вигляді умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині.

Частиною 1 статті 121 КК України встановлюється кримінальна відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, а частиною 2 статті 121 КК України – за умисне тяжке тілесне ушкодження з кваліфікуючими ознаками [8]. Основним безпосереднім об'єктом вказаного кримінального правопорушення є суспільні відносини, що забезпечують здоров'я людини, а додатковим безпосереднім, зокрема за частиною 2 статті 121 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують життя людини. З точки зору об'єктивної сторони дії полягають у заподіянні тяжкого тілесного ушкодження, небезпечного для життя в момент заподіяння, чи такого, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя. Частиною 2 статті 121 КК України також передбачається спосіб вчинення кримінального правопорушення, як кваліфікуюча його ознака [8].

Відповідно до частини 1 статті 122 КК України, кримінально караним є діяння, що полягає у заподіяння умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження, а частини 2 статті 122 КК України – діяння, що полягає у заподіяння умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження з кваліфікуючими ознаками [8]. Основним безпосереднім об'єктом вказаного кримінального правопорушення є суспільні відносини, що забезпечують здоров'я людини.

Статтями 152 та 153 КК України передбачена кримінальна відповідальність за зґвалтування та, відповідно, сексуальне насильство [8]. Основними безпосередніми об'єктами вказаних кримінальних правопорушень є суспільні відносини, що забезпечують статеву свободу та статеву недоторканість. Зокрема, об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 152 КК України полягає у діях сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи, а частиною 1 статті 153 КК України – у будь-яких насильницьких діях сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи.

Порівняння ознак складів наведених вище кримінальних правопорушень із ознаками складу геноциду дає підстави для таких висновків. Основні безпосередні об'єкти зазначених кримінальних правопорушень виступають основними додатковими об'єктами геноциду у формах, передбачених пунктами 1 та 2 частини 1 статті 442 КК України.

З точки зору об'єктивної сторони геноцид у формах позбавлення життя членів групи та заподіяння їм серйозної шкоди охоплює об'єктивну сторону кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 122, 152 та 153 КК України. Так, незважаючи на відмінність у термінології, позбавлення життя людини є її вбивством, а серйозною шкодою визнається заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, вчинення згвалтування або інших форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання, відповідно до примітки до статті 442 КК України [8].

При цьому, основна відмінність геноциду від інших кримінальних правопорушень полягає у його спеціальній меті (суб'єктивна сторона), яку у науковій літературі називають «*dolus specialis*» та яка виражається у намірі повного чи часткового знищення національних, етнічних, расових чи релігійних груп.

Нижні межі покарання у виді позбавлення волі на певний строк, яке передбачене санкціями статей 115, 121, 122, 152 та 153 КК України, є такими:

- сім років (стаття 115 КК України);
- п'ять років (стаття 121 КК України);
- три роки (стаття 152 КК України);
- нижня межа не передбачена санкцією статті, однак

такою є один рік відповідно до частини 2 статті 63 КК України (статті 122 та 153 КК України) [8].

Таким чином, різниця у нижніх межах покарання у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення геноциду та кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 122, 152 та 153 КК України, становить від трьох до дев'яти років. На нашу думку, така різниця є значною та створює ситуацію невідповідності міри покарання за геноцид тяжкості суспільно небезпечного діяння. Видається, зокрема, несправедливим, що за заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості особі може бути призначене покарання у виді позбавлення волі на строк один рік (або взагалі інший вид покарання, оскільки санкція частини 1 статті 122 КК України передбачає також покарання у виді виправних робіт та обмеження волі), тоді як за вчинення геноциду у формі заподіяння тілесних ушко-

джень середньої тяжкості особі може бути призначене покарання у виді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

При цьому, погоджуємося з існуючою у науковій літературі думкою про недоцільність встановлення у санкції статті великої амплітуди між нижчими та вищими межами покарання у виді позбавлення волі на певний строк [15, с. 413], а також про те, що якщо суспільна небезпека діянь різна, то суворість санкцій також повинна відрізнятися [2, с. 459].

Безумовно, геноцид є одним із найтяжчих міжнародних кримінальних правопорушень, який посягає на основи людського співіснування, а також значну різноманітність суспільних відносин. Суспільна небезпечність геноциду проявляється, зокрема, у його спеціальній меті, що виражається у намірі повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. З огляду на визначене, вважаємо, що нижня межа покарання у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення геноциду підлягає зниженню з десяти до семи років, що забезпечить пропорційність покарання ступеню тяжкості суспільно небезпечного діяння.

Отже, проведеним дослідженням з'ясовано, що покарання за вчинення геноциду має відповідати принципу справедливості, бути пропорційним ступеню тяжкості суспільно небезпечного діяння та органічно співвідноситися з покараннями, встановленими чинним КК України за вчинення інших кримінальних правопорушень.

Враховуючи, що геноцид визнано одним із найтяжчих міжнародних злочинів, а також те, що його вчинення посягає на суспільні відносини, які забезпечують існування найбільших соціальних цінностей, таких як життя, здоров'я, честь, гідність та недоторканність людини, зроблено висновок про обґрунтованість встановлення за його вчинення найсуворіших видів покарання, зокрема позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі.

При цьому, на підставі аналізу покарань, передбачених за вчинення кримінальних правопорушень зі суміжними складами, та їх співставлення з покаранням, встановленим за вчинення геноциду, зроблено висновок про необхідність зменшення нижньої межі покарання у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення геноциду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриб І. В., Циліурік І. І. Поняття і види покарань за кримінальними кодексами України та інших окремих держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 276–278. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2018/76.pdf (дата звернення: 08.11.2025).
2. Євдокімова О. В. Недоліки встановлення конфіскації майна у санкціях закону про кримінальну відповідальність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 457–460. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/106> (дата звернення: 08.11.2025).
3. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів : Конвенція від 25.01.1974. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125#Text (дата звернення: 08.11.2025).
4. Татеринчук К. В. Проблеми призначення покарання за злочини проти здоров'я особи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2019. Т. 30, № 4. С. 166–173. DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/27> (дата звернення: 08.11.2025).
5. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : Конвенція від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 08.11.2025).
6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 08.11.2025).
7. Коротаєв В. Правова природа довічного позбавлення волі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 197–201. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.34> (дата звернення: 08.11.2025).
8. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.11.2025).
9. Недов С. Л. Мета покарання в системі кримінального права України. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 214–218. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.33> (дата звернення: 08.11.2025).
10. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/18747/1/Ponomarenko-2020.pdf> (дата звернення: 08.11.2025).
11. Пономаренко Ю. А. Проект нового Кримінального кодексу України: поняття і види покарання. *Новий Кримінальний Кодекс*. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/11/09/ponomarenko-prezentatsiya-ponyattya-i-vydy-pokarannya.pdf> (дата звернення: 08.11.2025).
12. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text> (дата звернення: 08.11.2025).
13. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду : Статут від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 08.11.2025).
14. Сидорук І. Санкції та покарання за розбещення неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. № 73. С. 100–104. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.47> (дата звернення: 08.11.2025).

15. Сийплові М. В., Нитка Я. М. Санкції в системі кримінально-правових засобів захисту охоронної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. № 69. С. 412–417. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.69> (дата звернення: 08.11.2024).
16. Скибіцький Б. А. Деякі аспекти застосування інституту довічного позбавлення волі закордоном та в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 453–455. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/103> (дата звернення: 08.11.2025).
17. Тютюгін В. І. Система і види покарань. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1. С. 435–438. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2016.6.173285> (дата звернення: 08.11.2025).
18. Ярош В. В. Додержання правил конструювання санкцій за злочини у сфері службової діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 17. С. 269–271. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/1244/1020> (дата звернення: 08.11.2025).
19. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity : Convention від 26.11.1968. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**CONCEPTUAL BASES OF COUNTERACTION TO CRIMINAL OFFENCES AGAINST JUSTICE BY SUBDIVISIONS OF NATIONAL POLICE OF UKRAINE**

**Христова Ю.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-5175-9242**

У статті висвітлені питання щодо концептуальних основ протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя підрозділами Національної поліції України з урахуванням сучасних викликів і загроз. Констатовано, що зростання криміногенних ризиків для судової системи в умовах воєнного стану, у тому числі спроб криміналізації правосуддя, зокрема, втручання в діяльність судових органів, автоматизованих систем, маніпуляції з розподілом справ (так званий «суддівський шопінг»), підкуп, шантаж суддів, зрив судових засідань, обумовлюють потребу формування ефективної політики у сфері протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя. Щодо основних положень змістовної структури проекту Концепції протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя в Україні автором запропоновано визначити основними принципами її реалізації верховенство права, незалежність суду, доброчесність та нульової толерантності до корупції, ризик-орієнтований підхід, безперервність правосуддя під час надзвичайних станів; стратегічною метою – комплексне забезпечення захисту правосуддя від протиправного впливу; основними завданнями – зменшення можливостей кримінального впливу на суддів, апарат судів, присяжних, експертів; захист свідків, суддів, прокурорів від тиску; забезпечення ефективного досудового розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя. Основними проблемними питаннями, які потребують вирішення, визначено наступні: вразливість правосуддя як об'єкта кримінологічного захисту до корупційного впливу та організованої злочинності; недостатній захист учасників процесу від протиправного впливу, публічного тиску та «медійних атак», а для мінімізації криміналізації правосуддя запропоновано запровадити такі заходи, як підвищення правової культури та зміцнення довіри до суду, використання можливостей системи оцінки СОСТА для прогнозування можливих загроз організованої злочинності у сфері правосуддя, обов'язкові оцінки кримінологічних ризиків для судів (щорічні профілі ризику). Для моніторингу та оцінки запропоновано запровадити опитування щодо довіри до суду, аналіз кримінальних проваджень щодо кримінальних правопорушень проти правосуддя, систему постійного моніторингу ефективності заходів протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя тощо.

Ключові слова: кримінологічний захист правосуддя, концепція, протидія кримінальним правопорушенням, безпека правосуддя, Національна поліція.

The article highlights issues regarding the conceptual foundations of countering criminal offenses against justice by units of the National Police of Ukraine, taking into account modern challenges and threats. It has been noted that the growth of criminogenic risks for the judicial system under martial law, including attempts to criminalize justice, in particular, interference in the activities of judicial bodies, automated systems, manipulation of case allocation (so-called "judge shopping"), bribery, blackmail of judges, disruption of court hearings, necessitate the formation of an effective policy in the field of combating criminal offenses against justice. Regarding the main provisions of the substantive structure of the draft Concept of Counteracting Criminal Offenses against Justice in Ukraine, the author proposed to define the rule of law, independence of the court, integrity and zero tolerance for corruption as the main principles of its implementation, risk-oriented approach, continuity of justice during states of emergency; strategic goal – comprehensive protection of justice from unlawful influence; main tasks – reducing the possibilities of criminal influence on judges, court staff, jurors, experts; protection of witnesses, judges, prosecutors from pressure; ensuring effective pre-trial investigation of criminal offenses against justice. The main problematic issues that need to be addressed are the following: the vulnerability of justice as an object of criminological protection to corruption and organized crime; insufficient protection of participants in the process from unlawful influence, public pressure and "media attacks", and to minimize the criminalization of justice, it is proposed to introduce such measures as increasing legal culture and strengthening trust in the court, using the capabilities of the SOCTA assessment system to predict possible threats of organized crime in the justice sector, mandatory criminological risk assessments for courts (annual risk profiles). For monitoring and evaluation, it is proposed to introduce a survey on trust in the court, an analysis of criminal proceedings regarding criminal offenses against justice, a system of constant monitoring of the effectiveness of measures to combat criminal offenses against justice, etc.

Key words: criminological protection of justice, concept, combating criminal offenses, security of justice, National Police.

Постановка проблеми. Актуальність проблематики формування ефективної політики України у сфері протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя обумовлена, насамперед, зростанням криміногенних ризиків для судової системи в умовах воєнного стану, у тому числі спроб криміналізації правосуддя, зокрема, втручання в діяльність судових органів, автоматизованих систем, маніпуляції з розподілом справ (так званий «суддівський шопінг»), підкуп, шантаж суддів, зрив судових засідань, прояви державної зради та колабораційної діяльності в судовій системі, вплив на суддів з боку окупаційних адміністрацій та ін. Так, наприклад, загальна кількість суддів та інших службових осіб судової гілки влади, які за досліджуваній період вчинили кримінальні правопорушення, передбачені ст. 111 «Державна зрада» КК України, склала 9 осіб; ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» КК України, – 12 осіб; ст. 111-2 «Пособництво

державі-агресору» КК України, – 3 особи, ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників» КК України – 2 особи [1]. Окрім цього, в умовах воєнного стану в Україні значно зросла кількість повідомлень про можливі замінування судів, органів і установ системи правосуддя до понад 3500 повідомлень у 2023 р., понад 1070 у 2024 р. [2], які у 2025 році стали ще більш масштабними (наприклад, 1087 повідомлень про можливі замінування судів надійшло у березні, а у квітні – понад 1500) [3]. З урахуванням зазначеного, особливо актуалізуються питання щодо впровадження сучасних підходів до управління ризиками в умовах воєнного стану в Україні суб'єктами кримінологічного захисту правосуддя в цілому та концептуальних основ протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя підрозділами Національної поліції зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичний розробці окремих питань щодо протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя присвятили свої праці такі вчені, як В. Ахмедов, В. Волинець, А. Воронцов, М. Головка, В. Кончаковська, О. Котович, А. Мирошніченко С. Мірошніченко, Л. Палюх, О. Чередник, М. Шепітько, В. Яковлева та ін. У свою чергу, питанням програмуванню протидії злочинності на державному рівні приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як В. Голіна, М. Ключев, М. Колодяжний, О. Титаренко та інші [4]. Разом з тим поза увагою дослідників залишилися питання щодо формування концепції протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя в сучасних умовах воєнного стану в Україні.

Мета статті – обґрунтувати рекомендації щодо визначення основних концептуальних положень і напрямків протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя для забезпечення належного кримінологічного захисту правосуддя підрозділами Національної поліції в умовах воєнного стану в Україні з урахуванням сучасних викликів і загроз.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно зауважити, що кримінологічний захист правосуддя, як і протидія кримінальним правопорушенням проти правосуддя, є невід’ємною складовою кримінологічної безпеки правосуддя та сприяє забезпеченню стану безпеки правосуддя. У свою чергу, до числа чинників, що призводять погіршення стану кримінологічного захисту правосуддя в Україні належать недоліки діяльності органів та підрозділів Національної поліції щодо протидії кримінальним правопорушенням, передбаченим Розділом XVIII Особливої частини КК України, яких станом на листопад 2025 р. було обліковано 10 721, що на 45 % більше, ніж у 2024 р. (7 369) [5].

У свою чергу, з огляду міжнародні стандарти забезпечення безпеки правосуддя, які знайшли своє відображення у низці різних за своєю юридичною силою та сферою дії міжнародних документах і були нами детально досліджені у попередніх публікаціях, до основних спеціальних міжнародних принципів у цій сфері належать: а) забезпечення особистої безпеки суддів; б) забезпечення різних рівнів безпеки в будівлі (приміщеннях/території) судів (залежно від типу справи), а також зональних заходів безпеки; в) забезпечення державою належної ресурсної підтримки заходів, пов’язаних із забезпеченням гідного рівня особистої безпеки суддям; г) заборона неправомірного впливу на суддів, спонуки, тиску, погроз або втручання в діяльність судових органів під час вирішення переданих їм справ; д) забезпечення безпеки приватного життя й конфіденційності суддів; е) забезпечення безпеки і захисту систем даних та організаційних систем, у тому числі електронного правосуддя [6, с. 239].

Таким чином, з метою удосконалення кримінологічної діяльності органів та підрозділів Національної поліції України щодо протидії криміногенним впливам на безпеку правосуддя в сучасних умовах і зважаючи на визначену у ст. 216 КПК України предметну підслідність її слідчих органів надалі під «кримінальними правопорушеннями проти правосуддя» будемо розуміти умисні кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом зовнішнього протиправного впливу на правосуддя як об’єкт кримінологічного захисту, тобто на професійну діяльність осіб, які здійснюють правосуддя (суддів і присяжних (беруть участь у його здійсненні) та їх близьких родичів), а також інших осіб, які сприяють його здійсненню (співробітників прокуратури, оперативних підрозділів, слідчого, дізнавача, детектива, захисника, представника особи, судового експерта, а також їх близьких родичів) та осіб, які забезпечують функціонування суду та його безпеку (співробітників Служби судової охорони, працівників апарату суду, членів Вищої Ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів, а також працівників Державної судової

адміністрації та Національної школи суддів України та їх близьких родичів), а також інших учасників судового процесу [7, с. 296] (ст. ст. 376, 376-1, 377, 378, 379, 386, 397, 398, 399, 400 КК України).

З огляду на особливості предмета даного дослідження на особливу увагу також заслуговують результати аналізу практики вжиття заходів щодо забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя, які свідчать про те, що за період з січня 2020 р. по грудень 2025 р. у Реєстрі повідомлень суддів про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, оприлюдненому на офіційному сайті Вищої ради правосуддя, було обліковано 1375 звернень [8], надісланих до Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора на виконання вимог п. 9 ч. 7 ст. 56 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [9], які є повідомленнями про вчинення стосовно суддів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 376 «Втручання в діяльність судових органів» КК України. Разом з цим, відповідно до Єдиного звіту про кримінальні правопорушення, оприлюдненого на офіційному сайті Генерального прокурора України, загальна кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень за зазначеною статтею КК України становить 633, із яких до суду з обвинувальним актом було направлено 2 провадження [5]. Більше того, за результатами експертного опитування суддів встановлено, що втручання в діяльність судових органів є надзвичайно високолатентним (з коефіцієнтом латентності більше 50) кримінальним правопорушенням [10, с. 129]. Крім цього, за результатами проведеного нами дослідження Реєстру повідомлень суддів про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, оприлюдненому на офіційному сайті Вищої ради правосуддя встановлено факти або невнесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за повідомленнями суддів про втручання в їхню діяльність як суддів щодо здійснення правосуддя [11], або їх реєстрації по інших видах кримінальних правопорушень [12], або складання співробітниками поліції протоколу про адміністративне правопорушення за ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення [13].

За результатами вивчення вітчизняної практики протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя встановлено, що така кримінологічна діяльність органів та підрозділів Національної поліції України має переважно реактивний характер і спрямована на припинення кримінально протиправних дій і реагування на вчинене кримінальне правопорушення кримінально-правовими засобами, а проактивний ризик-орієнтований підхід ще не розвинений.

Висновок. На підставі вище викладеного до основних положень змістовної структури проекту Концепції протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя в Україні, актуальність ухвалення якої обґрунтовано вище, пропонуємо, насамперед, визначити основними принципами її реалізації верховенство права, незалежність суду, доброчесності та нульової толерантності до корупції, ризик-орієнтований підхід, безперервність правосуддя під час надзвичайних станів; стратегічною метою – комплексне забезпечення захисту правосуддя від протиправного впливу; основними завданнями – зменшення можливостей кримінального впливу на суддів, апарат судів, присяжних, експертів; захист свідків, суддів, прокурорів від тиску; забезпечення ефективного досудового розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя. У свою чергу, до числа проблемних питань, які потребують вирішення, належать: вразливість правосуддя як об’єкта кримінологічного захисту до корупційного впливу та організованої злочинності; недостатній захист учасників процесу від протиправного впливу, публічного тиску та «медійних атак», а для мінімізації криміналізації правосуддя доцільно запровадити такі заходи, як, наприклад, підвищення правової культури та зміцнення довіри до суду, використання можливостей системи оцінки SOCTA для прогнозування

можливих загроз організованої злочинності у сфері правосуддя, обов'язкові оцінки кримінологічних ризиків для судів (щорічні профілі ризику). Для моніторингу та оцінки доцільно запровадити опитування щодо довіри до суду, ана-

ліз кримінальних проваджень щодо кримінальних правопорушень проти правосуддя, систему постійного моніторингу ефективності заходів протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора* : веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prosib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2> (дата звернення: 24.12.2025).
2. Звіт Служби судової охорони за 2024 р. *Судова влада України* : веб-сайт. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/sso/07072025/2024.pdf> (дата звернення: 24.12.2025).
3. Інфографіка виявлених заборонених предметів та замінувань судових установ. *Служба судової охорони* : веб-сайт. URL: <https://sso.court.gov.ua/sso/pokazniki-diyalnosti/infographics/> (дата звернення: 24.12.2025).
4. Титаренко О. О. Щодо Концепції теоретичної моделі державної комплексної програми протидії злочинності. *Форум права*. 2019. №3. С.77–86.
5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора* : веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 24.12.2025).
6. Христова Ю. В. Міжнародні стандарти забезпечення безпеки правосуддя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. №2. С. 234–243.
7. Христова Ю. В. Правосуддя як об'єкт кримінологічного захисту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. №4. С. 292–298.
8. Реєстр повідомлень суддів про втручання у їх діяльність. *Вища рада правосуддя* : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/intervention> (дата звернення: 24.12.2025).
9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 24.12.2025).
10. Яковлева В. С. Втручання в діяльність судових органів в Україні : оцінка сучасного стану. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2020. №40. С. 126–131.
11. Лист слідчого управління Головного управління Національної поліції у місті Києві до Вищої ради правосуддя від 26 груд. 2017 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/1_5627-0-8-16_golovne_upravlinnya_nacionalnoyi_policiyi_v_misti_kyyevi.pdf (дата звернення: 24.12.2025).
12. Лист Одеської обласної прокуратури до Вищої ради правосуддя від 13 груд. 2021 р. за вх. № 9964/0/8-21. *Вища рада правосуддя* : веб-сайт. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/5786-0-6-20_536-0-6-21_odeska_oblasna_prokuratura.pdf (дата звернення: 24.12.2025).
13. Про вжиття заходів щодо забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя за повідомленнями в.о. голови Вінницького міського суду Вінницької області Іванченка Я.М. : рішення Вищої Ради правосуддя від 9 лист. 2017 р. № 3653/0/15-17. *Вища рада правосуддя* : веб-сайт. URL: https://hcj.gov.ua/intervention?field_number_value=1579%2F0%2F6-17&title=&field_court_name_value=&date_filter%5Bvalue%5D%5Bdate%5D=09.11.2017&field_number_value_1=&field_complainant_value=&field_narrator_value= (дата звернення: 24.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 34(343)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/45>

ФІКСАЦІЯ ТА ОЦІНКА ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ЗЛОЧИНІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ КРИПТОВАЛЮТ

RECORDING AND EVALUATION OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS CONCERNING CRIMES INVOLVING CRYPTOCURRENCY

Антонюк А.Б., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0000-0001-8916-3575

Цимбал П.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0000-0002-7244-4669

У статті говориться про активне поширення криптовалют в Україні, їх правовий статус та процес фіксації і оцінки доказів у кримінальному провадженні щодо злочинів з використанням криптовалют.

Розглянуто питання Закону України «Про віртуальні активи», який не набрав чинності, чим змусив суди фактично формувати первинну доктрину та розв'язувати практичні питання, пов'язані з обігом криптоактивів та систематизацією доказової бази для розслідування кримінальних правопорушень з використанням криптовалют.

Автором проаналізовано дані платформи CoinGecko та виявлено, що станом на сьогодні у світі існує більше ніж 12657 криптовалют.

За різними інформаційними джерелами криптовалюта виконує функцію засобу накопичення та виступає засобом збереження активів, яку ніхто не може забрати, як цифрові кошти, що знаходяться в сховищі чи на депозиті в банківській установі. Враховуючи тенденції сучасності злочинність успішно підлаштовувалася під виклики прогресивного сьогодення та перевела свою діяльність у віртуальну реальність.

Обґрунтовано, що дієвим способом фіксації та оцінки доказів при розслідуванні злочинів, пов'язаних з криптовалютою є використання даних з криптобірж, оскільки вони вимагають персональні дані для реєстрації та можуть стати аргументом на користь встановлення факту володіння криптоактивами.

Визначено, що важливим аспектом фіксації та оцінки доказів при розслідуванні, злочинів, пов'язаних з криптовалютою є використання публічних адрес для аналізу транзакцій, проте це буде дієвим лише за підтвердження володіння приватним ключем або іншими даними.

Проаналізовано та зроблено висновок, що одним із методів фіксації та оцінки доказів даного виду кримінальних правопорушень є блокчейн-аналітика. Така аналітика є потужним інструментом для збору доказів для усіх сторін кримінального провадження під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із криптовалютою.

Автором проаналізовано, що під час судового розгляду справи важливою доказовою базою є документи, що підтверджують борги, які виникають під час маніпуляцій з електронними коштами, тому сюди відносять документи, що підтверджують виникнення боргу, а також докази транзакцій або переказів таких коштів.

Ключові слова: кримінальне провадження, криптовалюта, Blockchain, Bitcoin, електронні докази, досудове розслідування.

The article discusses the active spread of cryptocurrencies in Ukraine, their legal status and the process of recording and evaluating evidence in criminal proceedings regarding crimes involving the use of cryptocurrencies.

The issue of the Law of Ukraine "On Virtual Assets", which did not enter into force, is considered, which forced the courts to actually form the primary doctrine and resolve practical issues related to the circulation of crypto-assets and the systematization of the evidence base for the investigation of criminal offenses involving the use of cryptocurrencies.

The author analyzed data from the CoinGecko platform and found that as of today there are more than 12,657 cryptocurrencies in the world.

According to various information sources, cryptocurrency functions as a means of accumulation and acts as a means of storing assets that no one can take away, like digital funds that are in a vault or on deposit in a banking institution. Given the trends of modernity, crime has successfully adapted to the challenges of the progressive present and has transferred its activities to virtual reality.

It is substantiated that an effective way to record and evaluate evidence when investigating crimes related to cryptocurrency is to use data from crypto exchanges, since they require personal data for registration and can be an argument in favor of establishing the fact of possession of crypto assets.

It is determined that an important aspect of recording and evaluating evidence when investigating crimes related to cryptocurrency is the use of public addresses for analyzing transactions, but this will be effective only if the possession of a private key or other data is confirmed.

It was analyzed and concluded that one of the methods of recording and evaluating evidence of this type of criminal offenses is blockchain analytics. Such analytics is a powerful tool for collecting evidence for all parties to criminal proceedings during the investigation of criminal offenses related to cryptocurrency.

The author analyzed that during the trial of the case, an important evidentiary base is documents confirming debts that arise during manipulations with electronic funds, therefore this includes documents confirming the occurrence of a debt, as well as evidence of transactions or transfers of such funds.

Key words: criminal proceedings, cryptocurrency, Blockchain, Bitcoin, electronic evidence, pre-trial investigation.

Відповідно до КПК України доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому законодавством порядку на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження. Мова йде про показання, речові докази, документи, висновки експертиз, що зафіксовані у ст. 84 КПК України [4].

Зі стандартним підходом до розслідування кримінальних правопорушень такі визначення доказів є абсолютно достатнім та вичерпним. Але, якщо ми говоримо про розслідування кримінальних правопорушень у соціальній мережі, фінансовій біржі та на інших мережевих платформах, що неозброєним оком не видно – загальний підхід до розслідування стає проблемою.

Питання визначення допустимого обсягу доказів у такому кримінальному провадженні, що підлягає дослідженню та порядок їх дослідження може бути видозмінений, оскільки формат загальної процесуальної дії в якійсь мірі не відповідає шаблонним контекстам. Не виключенням такі дії є і для судових органів, тому що обсяг доказів, які будуть досліджуватися та порядок їх дослідження визначаються ухвалою суду і в разі необхідності також можуть бути змінені [2].

За даними платформи CoinGecko на даний час у світі більш ніж 12657 криптовалют, оскільки криптовалюта виконує функцію засобу накопичення та виступає засобом збереження активів, яку ніхто не може забрати, як цифрові гроші, що знаходяться в сейфі вдома чи на депозиті в банку, то і злочинність підлаштувалася під виклики сьогодення та перевела її у віртуальні реальність [6].

Головною перевагою криптовалют є її анонімність, оскільки персональні дані власника електронного гаманця зберігаються у таємниці, але особливість такого рахунку в тому, що історія транзакцій є відкритою інформацією, проте неможливо вирахувати власника відносно ім'я або адресу такого користувача.

Найчастіше ми чуємо про Bitcoin, який кваліфікують як віртуальну валюту, грошовий сурогат, електронну послугу, електронну інформацію, нематеріальну цінність, приватні гроші, віртуальний товар тощо.

Він функціонує без будь-якого контролюючого органу або центрального банку, а обробка транзакцій і емісія здійснюються колективно учасниками мережі, що дозволяє проводити будь-які операції анонімно без ідентифікації користувача [5].

Bitcoin має відкритий вихідний код; ніхто не контролює біткоїни, але всі можуть стати учасниками мережі. Хоча, bitcoin не такий анонімний, як прийнято вважати, оскільки використовує систему blockchain, яка слугує віртуальним записом усіх транзакцій в мережі.

Blockchain є загальнодоступним, тобто кожен, хто має достатній рівень комп'ютерної грамотності, може відстежувати цифрові сліди анонімних трейдерів. Такі компанії, як Virgin Galactic, Microsoft і Dell, визнають і приймають криптовалюту як засіб платежу за свої товари і послуги.

Варто зауважити, що вартість криптовалюти нічим не забезпечена і визначається вона ситуативно на підставі попиту та пропозиції, а єдиний орган, що встановлює курс до національних валют взагалі відсутній.

Проте корисні властивості криптовалюти характеризуються захищеністю, конфіденційністю, децентралізацією, майноутв. миттєвий переказ у будь-яку частину світу та забезпечують стабільний попит на неї.

Типовий підхід до визначення ціни криптовалюти полягає в тому, що вона дорівнює ціні останньої за часом біржової операції. Також ціна криптовалюти може обчислюватись як середнє арифметичне операцій, проведених за певний період на одному або кількох майданчиках (наприклад, Bitcoin Liquid Index). Але проблемність виникає, якщо криптовалюта виступає предметом посягання

при кваліфікації кримінальних правопорушень проти власності. Ще більшою проблемою є фіксація та оцінка доказів при розслідуванні кримінальних правопорушень пов'язаних з криптовалютою.

В умовах сучасності все більше з'являється наукових публікацій щодо правового обґрунтування такого явища, як криптовалюта. Важливе значення для формування теоретичних засад цієї проблематики мають праці К.Кемпбелла, М.Кінга, М.Крюгера, Р.Міллера, Р.Селджіна, І.Фішера.

Наукових праць, які б системно та всебічно досліджували питання розслідування кримінальних правопорушень, оцінки та фіксації доказів, що вчиняються у процесі здійснення різних операцій з криптовалютою довгий час було недостатньо. Серед наукових праць можна назвати окремі аспекти досліджень таких авторів, як: А. І. Анапольська, В. М. Бутузов, С. Й. Гонгало, М. Ф. Криштанович, Н. А. Лугіна, В. М. Олійник, Л. В. Омельчук, А. С. Пенська, К. Е. Петров, С. В. Шапочка.

В умовах сучасності, незважаючи на визнання високого інноваційного потенціалу електронних грошей є потреба у поглибленні нормативного визначення, розуміння категоріального апарату, ведення досудового розслідування і оцінці та фіксації доказів у кримінальному провадженні щодо злочинів з використанням криптовалют.

Розслідування злочинів з використанням криптовалюти включає аналіз блокчейну, перевірку даних з криптобірж, а також збір інших доказів, таких як приватні ключі та IP-адреси [2].

Важливим аспектом є використання публічних адрес для аналізу транзакцій, але для ідентифікації власника недостатньо лише публічної адреси без підтвердження володіння приватним ключем або іншими даними.

Останнім часом у таких кримінальних провадженнях використовуються рішення про арешт криптовалют та їх конфіскацію.

Одним із методів розслідування даного виду кримінального правопорушення є аналіз блокчейну.

Публічний характер блокчейну дозволяє відстежувати транзакції між адресами, що допомагає встановити рух коштів, а також дату придбання чи відчуження активів. В своїй віртуальній природі це дозволяє правоохоронним органам фіксувати процес руху, що дозволяє скласти доказову справу в одну цілу картину.

Одним із наріжних проблем є те, що для ідентифікації власника криптовалюти недостатньо лише публічної адреси, оскільки це не підтверджує права власності і в такому ракурсі необхідні додаткові докази.

Ще одним методом фіксації та оцінки доказів при розслідуванні злочинів пов'язаних з криптовалютою є використання даних з криптобірж:

Дані з криптобірж, які вимагають персональні дані для реєстрації можуть стати аргументом на користь встановлення факту володіння криптоактивами і тут мова йде про WhiteBIT або Binance.

Зрозуміло, що для формування кримінального провадження таких методів може бути замало, тому ініціюється додатковий збір доказів:

Для підтвердження права власності на криптовалюту можуть бути корисними приватні ключі або seed-фраза. Р-адреси можуть бути використані для встановлення зв'язку між обліковим записом та підозрюваним.

Одним із методів фіксації та оцінки доказів даного виду кримінальних правопорушень є блокчейн-аналітика. Вона є потужним інструментом для збору доказів як для сторони захисту, так і сторони обвинувачення під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із криптовалютою.

Відповідно до Закону України «Про віртуальні активи» криптовалюту визнано майном, яке можна декларувати та захищати в суді. Виходячи з цього встановлено право

власності на віртуальний актив за фактом створення віртуального активу та володіння ключем [1].

Не будемо забувати, що розслідування криптовалют в Україні стосуються як декларування посадовцями, так і кримінальних схем, включаючи відмивання грошей і шахрайство.

НАЗК контролює надані посадовцями декларації, де фігурують криптоактиви, а відповідно НАБУ розслідує недостовірне декларування. Що стосується судового процесу, то суди працюють над арештом та конфіскацією, визнаючи крипту майном, а законодавство прагне врегулювати правовий статус віртуальних активів, хоча поки діють загальні норми оподаткування. Тим не менше, позитивна тенденція у розслідуванні вказаних кримінальних правопорушень прослідковується, особливо в умовах сучасності.

Згідно з судовими рішеннями, віртуальні активи можуть бути арештовані як забезпечення кримінального провадження.

У певних випадках криптовалюти можуть бути застосовані як вид покарання, що виходить за межі стандартного призначення видів покарання [3].

Варто звернути увагу на додаткові процеси доказування у криптовалюті, де охоплено два ключові аспекти:

- механізми консенсусу для валідації транзакцій у блокчейні;
- юридичні докази, що необхідні для доведення фактів у суді, таких як стягнення боргу, до яких відносяться фінансові документи, записи транзакцій, листування тощо.

Перший тип доказування забезпечує безпеку та цілісність самої мережі, а другий – використовується для юридичних спорів, пов'язаних із криптовалютами [2].

Звернемо увагу на механізми консенсусу – блокчейн.

Якщо ми говоримо про Proof-of-Work (PoW), то він вимагає значних обчислювальних потужностей для

розв'язання криптографічних задач, щоб додати новий блок до ланцюга. Ймовірність створення блоку пропорційна до обчислювальної потужності майнера.

Якщо ж мова іде про Proof-of-Stake (PoS), то валідатори «заблоковують» певну кількість своїх токенів (стейкінг), щоб отримати право підтверджувати транзакції та отримувати винагороду. Ймовірність такого вибору валідатора залежить від обсягу його депозиту.

Деякі криптовалюти використовують обидва методи, що зазначені, наприклад, PoW для початкового розподілу монет, та PoS для подальшого підтвердження блоків, як-от Peercoin та Reddcoin.

Говорячи про судовий розгляд, то важливою доказовою базою є документи, що підтверджують борг: сюди входять документи, що підтверджують виникнення боргу, а також докази транзакцій або переказів таких коштів.

Не менш важливою формою фіксації доказів є листування та записи, особливо звернемо увагу на листування в соціальних мережах або інші письмові докази, що свідчать про взаємні зобов'язання сторін.

Також не менш важливим є дані про криптовалютну адресу, яка містить інформацію про криптовалютну адресу боржника і, відповідно, вона може бути використана як доказ у справі.

Враховуючи вище зазначено можемо зробити наступний висновок, що поле розслідування злочинів, пов'язаних з криптовалютою є неповністю досліджене. Проблемним є питання фіксації та оцінки доказів вчиненого кримінального правопорушення, оскільки злочинність вміло приховує свої дії в DarkNet, куди доступ, в більшості випадків, закритий для інших користувачів. Проте інноваційні підходи до розслідування вказаних кримінальних правопорушень дозволяють позитивно досліджувати поле віртуальної реальності та фіксувати докази, що дає змогу притягти до кримінальної відповідальності злочинність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про віртуальні активи» No2074–IX, 2022. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 19.12.2025) (не набрав чинності)
2. Ковтун В.В. та Овсієнко О.В. Криптовалютні відносини в Україні: економіко-правовий аналіз. *Економіка та суспільство*. 2021. 31 URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/715/687> (дата звернення: 19.12.2025).
3. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 19.12.2025).
4. Кримінальний процесуальний кодекс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
5. Огляд законодавства щодо регулювання віртуальних активів у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансування тероризму. Київ. ОБСЄ. 2022. URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/310/%D0%A0%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5/VirtualAssets.pdf> (дата звернення: 19.12.2025).
6. Платформа CoinGecko. URL: <https://www.coingecko.com/uk> (дата звернення: 19.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

**ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО НЕЗМІННОСТІ СКЛАДУ СУДУ
КРІЗЬ ПРИЗМУ АКТУАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ¹****RETHINKING THE POSITION ON THE IMMUTABILITY OF THE COMPOSITION OF THE
COURT THROUGH THE PRISM OF CURRENT PRIORITIES
IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

**Барабаш А.А., молодший науковий співробітник
відділу дослідження проблем кримінального процесу та судострою**

*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
orcid.org/0009-0006-8158-4512*

Стаття присвячена комплексному теоретичному переосмисленню незмінності складу суду в кримінальному процесі України крізь призму сучасної пріоритизації та цифрової трансформації судочинства. У статті обґрунтовано, що в умовах сучасних системних викликів ефективність кримінальної юстиції залежить від раціонального розподілу ресурсів та вміння віднайти баланс між формою і змістом судочинства. У роботі детально досліджено функціональне призначення пріоритизації у кримінальному провадженні (ПКП), що дозволяє адаптувати систему до новітніх правових реалій.

Основна увага у дослідженні приділена критичному аналізу традиційної моделі розгляду справи *de novo* (спочатку) при зміні судді. Автор обґрунтовує необхідність відмови від надмірного формалізму, за якого абсолютизація вимоги незмінності суддів шкодить інтересам правосуддя, затыгаючи розгляд справ на роки та нівелюючи право особи на розгляд справи упродовж розумного строку. Натомість запропоновано ідею «інформаційної неперервності» (континуальності). Оскільки обов'язкова відеофіксація засідань за допомогою модулів ЄСІТС забезпечує постійне існування даних у цифровому архіві, інформація про обставини справи набуває властивості суб'єктивної незалежності від конкретної фізичної особи судді. Це гарантує наступність судового пізнання, надаючи новому члену суду можливість повноцінного сприйняття доказів у стані «цифрової безпосередності» без втрати їхньої первинної якості.

У статті доведено, що легітимність суду не порушується при заміні його члена, якщо новий суддя має повний доступ до відеоархіву та матеріалів справи. Такий підхід повною мірою гарантує змагальність сторін і дозволяє уникнути повторного розгляду справи спочатку. Дослідниця пропонує змінити ієрархію цінностей: право людини на розгляд справи у розумні строки має бути пріоритетнішим щодо обов'язку розпочинати процес «з нуля» при зміні судді. У висновках підкреслено, що продовження розгляду справи після заміни судді має трансформуватися із категорії «винятку» у загальне правило, що дозволить системі кримінальної юстиції працювати швидше та якісніше, зберігаючи при цьому всі фундаментальні гарантії справедливого суду.

Ключові слова: незмінність складу суду, пріоритизація, безпосередність дослідження доказів судом, повторність, процесуальний континуїтет, інформаційна неперервність, цифрова присутність, розумні строки, ЄСІТС, відеофіксація судового засідання, ст. 319 КПК України.

The article is devoted to a comprehensive theoretical reimagining of the principle of immutability of the court in the criminal proceedings of Ukraine through the prism of modern prioritization and the digital transformation of justice. The paper substantiates that in the conditions of contemporary systemic challenges, the overall effectiveness of the criminal justice system directly depends on the rational distribution of resources and the ability to find an optimal balance between the legal form and the substantive content of judicial proceedings. The study provides a detailed investigation into the functional purpose of prioritization in criminal proceedings (PCP), which serves as a conceptual framework for adapting the system to new legal realities and ensuring its sustainability.

The primary focus of the research is a critical analysis of the traditional *de novo* trial model (starting the proceedings from the beginning) upon the replacement of a judge. The author substantiates the urgent need to abandon excessive procedural formalism, where the absolutization of the requirement for judge immutability harms the fundamental interests of justice, leading to years of delays and negating an individual's right to a trial within a reasonable time. Instead, the innovative concept of "informational continuity" is proposed. Since the mandatory video recording of court hearings through the modules of the Unified State Information and Telecommunication System (USITS) ensures the permanent existence of data in a digital archive, information regarding the circumstances of the case acquires the property of subjective independence from a specific individual judge. This ensures the succession of judicial cognition, providing the new member of the court with the opportunity for full perception of evidence in a state of "digital immediacy" without losing its primary evidentiary quality.

Furthermore, the article proves that the court's legitimacy is not violated when a member is replaced, provided that the newly appointed judge has full and unhindered access to the digital video archive and case materials. Such an approach fully guarantees the adversarial nature of the proceedings and allows for avoiding the artificial repetition of trial stages. The researcher proposes a fundamental shift in the hierarchy of legal values: a person's right to have their case heard within a reasonable time must take priority over the ritualistic obligation to restart the process "from scratch" whenever a judge is replaced. The conclusions emphasize that the procedure for continuing the trial after a judge's replacement must be transformed from an "exception" into a general rule. This will enable the criminal justice system to operate more rapidly and efficiently while strictly preserving all fundamental guarantees of a fair trial and the integrity of the judicial process.

Key words: immutability of the court, prioritization, immediacy of the examination of evidence by the court, repetition, procedural continuity, informational continuity, digital presence, reasonable time limits, USITS (Unified State Information and Telecommunication System), video recording of the court hearing, Art. 319 of the CPC of Ukraine.

¹ Публікацію підготовлено у межах виконання фундаментальної теми дослідження «Пріоритизація та технологізація у кримінальному провадженні у воєнний та повосенний час», № державної реєстрації в УкрІНТЕІ: 0124U005212.

Сучасний етап розвитку кримінального процесуального права України характеризується пошуком оптимальної моделі судочинства, яка б дозволила гармонізувати фундаментальні правові гарантії з вимогами ефективності та оперативності. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання пріоритезації у кримінальному провадженні (ПКП).

Як зазначає М. І. Пашковський, «в умовах обмеженості ресурсів одним із засобів збереження та забезпечення ефективності функціонування системи кримінальної юстиції є визначення пріоритетів (пріоритезація)... адже від правильного ранжування засобів правової діяльності залежить її дієвість та очікувана ефективність» [1, с. 82]. Н. В. Глинська під ПКП пропонує розуміти «зумовлений сукупністю соціально-правових чинників та здійснюваний на підставі певної сукупності критеріїв, що відповідають вимогам сучасної правової реальності, процес ранжування засобів кримінального провадження з метою підвищення ефективності вирішення його завдань» [1, с. 97]. Продовжуючи цю думку, дослідниця наголошує, що «ефективна система пріоритезації дозволяє забезпечити справедливість, своєчасність та якість здійснення кримінального провадження при раціональному використанні ресурсів кримінальної юстиції» [2, с. 96].

У контексті нашого дослідження концепт пріоритезації дозволяє переосмислити загальне положення судового розгляду щодо незмінності складу суду. На наш погляд, в умовах цифровізації правосуддя, замість формальної процедури рестарту (*de novo*), пріоритет має надаватися процесуальному континуїтету (неперервності), що корелює із завданнями кримінального провадження. В основі цього підходу лежить ідея інформаційної континуальності – збереження змістовної цілісності даних про обставини справи незалежно від зміни персонального складу суду, що забезпечується сучасними цифровими засобами відеофіксації. Автор пропонує розглядати продовження судового розгляду при заміні судді як загальне правило, а не виняток. Це є прямим втіленням пріоритезації, де безперервність процесу та інформаційна цілісність мають перевагу над формальним рестартом (*de novo*). Такий підхід дозволяє подолати «процесуальний формалізм», що перешкоджає реалізації права на розгляд справи упродовж розумного строку.

Питання незмінності складу суду та безпосередності дослідження показань, речових доказів та документів судом перебували у центрі уваги багатьох провідних науковців. Вагомий внесок у розробку цієї проблематики зробили такі вітчизняні дослідники, як: Ю. П. Алєнін, О. А. Банчук, Н. Р. Бобечко, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дехтяр, О. В. Капліна, Г. В. Карабунт, О. В. Литвин, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, В. Т. Нор, Т. Г. Оксютя, С. П. Рафальнот, Д. В. Філін, В. М. Хотенець, А. Г. Шиян та інші вітчизняні вчені.

Попри значний масив наукових напрацювань, існує об'єктивна необхідність у поглибленому теоретичному аналізі правової регламентації незмінності складу суду у контексті забезпечення безперервності кримінального провадження. Потребує визначення векторів трансформації цієї засади в умовах цифровізації кримінального судочинства та обґрунтування оптимального балансу між процесуальною ефективністю й фундаментальним принципом безпосередності дослідження показань, речей і документів. Автор ставить за завдання віднайти баланс між неперушністю традиційних принципів судочинства та необхідністю їх технологічної адаптації без шкоди для якості правосуддя.

Метою статті є теоретичне переосмислення функціонального призначення незмінності складу суду крізь призму сучасного розвитку правової доктрини та визначення векторів її трансформації в умовах цифровізації кримінального судочинства.

Відповідно до ч. 9 ст. 35 КПК України, склад суду у кримінальному провадженні є незмінним, за винятком випадків, що унеможливають участь судді у розгляді справи, або інших підстав, передбачених законом. Стаття 319 КПК України імперативно встановлює, що судовий розгляд має проводитися в одному складі суддів. Після зміни складу суду розгляд кримінального провадження, за загальним правилом, **починається спочатку**, за винятком випадків, передбачених законом. (ч. 10 ст. 35 КПК України). Така вимога не є лише формальністю, а виступає необхідною умовою реалізації засад безпосередності дослідження та вільної оцінки доказів (ст. 23, 94 КПК України). Як слушно зазначається у літературі, лише стабільний склад суду здатен забезпечити цілісність сприйняття обставин справи, що є фундаментом для ухвалення законного та справедливого рішення [3, с. 362].

Вивчення доктринальних підходів щодо абсолютної незмінності судового складу дозволяє виокремити такі аспекти:

Гносеологічний – безпосередність сприйняття доказів як гарантія формування внутрішнього переконання. Для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення не достатньо визначення судді (суддів) ЄСІТС у порядку, встановленому чч. 3, 4 ст. 35 КПК України. Умовою цього також є особисте сприйняття інформації під час судового розгляду. Відсутність судді на будь-якому етапі судового розгляду позбавляє його права ухвалювати рішення не лише на цьому етапі, але й у кримінальному провадженні загалом [4, с. 422]. Вченими стверджується, що «незмінний склад суду при колегіальному складі суддів необхідний для забезпечення дослідження обставин справи одним і тим же складом суддів, оцінки досліджених ним доказів, які мають значення для постановлення законного, обґрунтованого і справедливого вироку чи іншого судового рішення» [3, с. 362].

Інституційний – забезпечення незалежності та безсторонності суддів. Часті й немотивовані заміни членів суду, без будь-якого пояснення у процесуальних документах, викликають обґрунтовані підозри щодо безсторонності суду. Зокрема, дослідники наголошують, що немотивована заміна судді, особливо головуючого, може свідчити про те, що на суддю або чиниться тиск і він сам відстороняється від ведення кримінальної справи, або судова адміністрація усуває його від справи через те, що він не бажає виконувати її вказівок щодо ведення цієї справи чи забезпечення «потрібного» результату її розгляду [5, с. 53].

Аспект колегіальної паритетності – передбачає рівність членів судової колегії у сприйнятті фактичних даних за рахунок одночасного та спільного доступу до первинних джерел доказів, що унеможливорює «інформаційне домінування» одних членів колегії над іншими. Незмінність складу суду гарантує й рівність усіх суддів, що входять до складу колегії, забезпечує належну поінформованість про обставини кримінального провадження, дає можливість одержати особисте уявлення про кожен доказ, що був досліджений під час судового розгляду, та про усю сукупність доказів у конкретному кримінальному провадженні, дати їм оцінку та прийняти правосудне судове рішення. Наголошується, що лише за умови спільного та одночасного дослідження доказів забезпечується реальна рівність суддів при прийнятті підсумкового рішення [4, с. 422].

Юрисдикційний або легітимний аспект – відповідність критерію «суд, встановлений законом». Н. Р. Бобечко та С. П. Рафальнот наголошують, що продовження розгляду новим суддею без повернення до початку може порушувати право на справедливий суд, оскільки ставиться під сумнів легітимність складу суду, який не брав участі у дослідженні доказів з самого початку [4, с. 423].

Поряд і загальним правилом законодавець передбачив можливість відступу від правила розгляду справи *de novo* (рестарту), встановивши механізм континуї-

тету судового розгляду, що реалізується за сукупність певних умов (ч. 2 ст. 319 КПК України). Так, згідно з абз. 1 ч. 2 ст. 319 КПК України суд вмотивовано ухвалою може прийняти рішення про відсутність необхідності розпочинати судовий розгляд з початку та здійснювати повторно всі або частину процесуальних дій, які вже здійснювалися під час судового розгляду до заміни судді, якщо таке рішення не може негативно вплинути на судовий розгляд та за умови дотримання таких вимог: 1) сторони кримінального провадження, потерпілий не намагаються на новому проведенні процесуальних дій, які вже були здійснені судом до заміни судді; 2) суддя, що замінив суддю, який вибув, ознайомився з ходом судового провадження та матеріалами кримінального провадження, наявними в розпорядженні суду, згоден з прийнятими судом процесуальними рішеннями і вважає недоцільним нове проведення процесуальних дій, що вже були проведені до заміни судді.

На нашу думку, це положення детермінувало зміну пріоритетів у кримінальному судочинстві: перехід від абсолютизації форми до функціональної змістовності процесу, де форма розглядається не як самоціль, а як динамічний інструмент досягнення правосуддя.

Аналізуючи ці винятки, О. В. Литвин зазначає, що «виключення, передбачені ч. 2 ст. 319 КПК України, істотно обмежили дію вимоги про незмінність складу суду у судовому розгляді... Ці норми корисні з точки зору забезпечення розумності строку судового розгляду, економії бюджетних ресурсів, однак натепер слід з обережністю стверджувати про загальний, визначальний характер незмінності складу суду в контексті умов судового розгляду» [6, с. 29–30]. Основою такої трансформації стало посилення ролі диспозитивності у кримінальному процесі. Аналізуючи співвідношення між процесуальною формою та волевиявленням сторін, Ю. М. Грошевий доходить до висновку, що волевиявлення сторін у таких випадках стає юридичним фактором, що корегує перебіг процесуальної форми [7, с. 504–506]. Ця думка корелює також із тезами Л. М. Лобойка щодо можливості учасників кримінального провадження впливати на перебіг та спрямованість процесуальної форми [5, с. 118].

У контексті нашого дослідження, Відсутність заперечень сторін проти продовження розгляду справи фактично легітимізує континуїтет процесу, де оперативність правосуддя переважає над формальною незмінністю суду. Спираючись на доктринальне положення Л. М. Лобойка щодо гнучкості процесуальної форми [5, с. 192], вважається за доцільне розглянути її як адаптивний інструментарій, здатний трансформуватися відповідно до актуальних потреб судочинства. Сучасний стан цифровізації судового провадження дозволяє нівелювати ризики заміни судді без втрати якості пізнання, тоді як абсолютизація незмінності складу суду за наявності відеофіксації лише створює умови для процесуальної тяганини [3, с. 363]. Цей підхід узгоджується з практикою ЄСПЛ (зокрема, у справі «Р. К. проти Фінляндії»), де зазначено: «якщо новий суддя має змогу ознайомитися з відео/аудіо або протоколами, а захист не навів аргументів про специфічну важливість «живого» передопиту, то право на справедливий суд не порушено» [8].

Проаналізувавши наукові здобутки із зазначеної проблематики, можемо констатувати, що у доктрині сформувався два протилежні підходи:

1. *Прагматично-цифровий* (Л. В. Карабут). Дослідниця пропонує: «Оскільки судовий розгляд в обов'язковому порядку фіксується за допомогою технічних засобів, то суддя, який вступає в справу замість того, що вибув, міг би без будь-яких умов (згоден чи не згоден, вважає за доцільне повторно досліджувати докази чи не бажає) ознайомлюватися із записом засідання та продовжувати судовий розгляд» [9, с. 275]. Завдяки обов'язковій технічній

фіксації засідань, новий суддя має можливість повноцінно ознайомитися з ходом справи та продовжувати розгляд без жодних додаткових умов. На думку дослідниці, з КПК слід виключити вимогу щодо згоди сторін чи потерпілого як передумову продовження процесу. Оскільки заміна судді не нівелює сили вже поданих доказів, а цифрова фіксація робить їх доступними для нового судді, загрози для ухвалення справедливого рішення не виникає [9, с. 275].

2. *Консервативно-диспозитивний* (О. Г. Дехтяр, Т. Г. Оксюта, Н. Р. Бобченко, С. Р. Рафальонт та ін.). Прихильники цієї позиції наполягають, що безпосередність дослідження доказів можлива лише через особистий психоемоційний контакт судді з першоджерелом інформації в реальному часі. Будь-який відступ від принципу незмінності суду вони допускають лише за згоди сторін та збереження всіх процесуальних гарантій. Автори стверджують, що рішення про продовження розгляду не може бути виключним розсудом нового судді. Пріоритетними критеріями мають залишатися думка учасників провадження (сторін, потерпілого) та ризик негативного впливу на об'єктивність розгляду. У разі заперечень сторін або загрози якості правосуддя, суддя зобов'язаний розпочати розгляд справи спочатку або повторно провести частину процесуальних дій [10, с. 332–333; 11, с. 245].

Незважаючи на вагомість аргументів щодо необхідності суворого дотримання засади незмінності складу суду та принципу безпосередності дослідження доказів судом, їх надмірна абсолютизація нерідко стає перешкодою для реалізації права на суд. В умовах надмірного навантаження на судову систему та епоху цифрової трансформації процесу консервативні підходи вимагають переосмислення.

На наш погляд, що в умовах диджиталізації правосуддя, судочинства має ґрунтуватися на інформаційній контитуальності (або неперервності)², тобто про збереження змістовної цілісності інформації про обставини справи незалежно від зміни суб'єкта (фізичної особи судді). Завдяки цифровій фіксації судового розгляду така інформація існує у цифровому архіві «контитуально», тобто постійно. Це забезпечить новому судді сприйняти обставини справи в тому обсязі та якості, що були доступні попередньому судді.

У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне навести контраргументи проти непорушності правила про розгляд справи *de novo* (рестарту), що дозволить переосмислити традиційні підходи до незмінності складу суду та доводитиме недоцільність обов'язкового повернення до початкової стадії розгляду за умови забезпечення інформаційної континуальності судового провадження.

По-перше, спростовуючи твердження про те, що при продовженні судового розгляду у випадку заміни судді буде порушуватись право на справедливий суд, зокрема така його складова як «суд, встановлений законом» [4, с. 423–424] вважаємо за необхідне зауважити наступне. Концепція «суду, встановленого законом» є фундаментальною детермінантою права на справедливий суд у розумінні ст. 6 ЄКПЛ та передбачає, що створення та повноваження суду визначені виключно Законом (заборона надзвичайних судів); його легітимність забезпечується законною прозорою процедурою призначення суддів і розподілу справ; розгляд справ здійснюється за суворого дотримання правил юрисдикції, підсудності та передбаченого законом, уніфікованою процедурою; функціонування суду ґрунтується на інституційній автономії, незалежності від інших гілок влади та гарантіях суддівського статусу.

Проте легітимність суду забезпечується не лише статичністю його персонального складу, а й нормативно регламентованою процедурою заміни судді та надання

²Термін «контитуальність» походить від лат. «*continuis*» – суцільний, неперервний. У широкому сенсі це властивість об'єкта чи процесу, що характеризується внутрішньою цілісністю, неперервністю у просторі та часі.

новому судді безперешкодного доступу до матеріалів справи та цифрового архіву засідань. Якщо положення КПК чітко регламентують порядок заміни судді та встановлює вичерпний перелік компенсаційних заходів (ознайомлення з відеозаписом), які відповідатимуть вимогам інформаційної континуальності, то такий склад суду повною мірою відповідає критерію «встановленого законом», попри зміну персонального складу. Якщо абсолютизація «незмінності складу суду» призводить до розгляду справи протягом 10 років, вона знищує саму суть права на суд. В умовах цифровізації правосуддя концепція «суд, встановлений законом» набуває нового змісту, де ключовим стає забезпечення інформаційної континуальності справи. «...„Безпосередність“, якої вимагає закон, задовольняється тоді, коли суддя має прямий, неопосередкований доступ до цифрового джерела, яке забезпечує точніше представлення істини» [12, с. 51].

По-друге, потребує уваги питання ґносеологічної цінності технічної фіксації судового процесу. Погоджуємось із тезою про те що, аудіозапис ходу судового розгляду не здатен забезпечити повноту сприйняття новим суддею доказів, досліджених до заміни судді, який вибув, як цього вимагають чч. 1, 2 ст. 23 КПК України. Проте зауважимо, наразі КПК передбачає обов'язкову фіксацію судового провадження технічними засобами, а з березня 2024 року така фіксація судових засідань здійснюється за допомогою модулів ЄСІТС. Застосування таких технологій сприяє забезпеченню повної фіксації судових засідань шляхом аудіо та відеозапису, що дозволяє судді, який замінив суддю, що вибув, у повному обсязі ознайомитися з усіма обставинами кримінальної справи, сприйняти показання, які надають свідки у судовому засіданні тощо, а у випадку виникнення необхідності є можливість здійснити повторно всі або частину процесуальних дій (ч. 2 ст. 319). Сучасні засоби відеофіксації судового засідання, на відміну від аудіозапису, передають невербальну комунікацію (жести та міміку) з такою точністю, що функціонально є еквівалентною фізичній присутності. Якщо запис перебігу судового засідання має технічний дефект або взагалі відсутній у матеріалах кримінального провадження – це підстава для повторного дослідження, але це не може бути підставою для заборони використання якісних відеозаписів через ризик технічної помилки у всіх інших справах. Варто відмітити, що на відміну від «живого» сприйняття, яке є суб'єктивним і одноразовим актом, відеозапис дозволяє судді багаторазово повертатися до дослідження доказу, що забезпечує вищу якість пізнання, ніж пам'ять судді, оскільки спогади в ній можуть бути фрагментарними, особливо у тривалих справах. Як слушно зазначає С. Гесс: «Якщо процесуальні норми змушують починати розгляд спочатку лише тому, що новий суддя не може отримати доступ до „живих“ свідчень, попри наявність якісного відео, закон надає перевагу ритуалу над реальністю. Такий „процесуальний фетишизм“ шкодить ефективності правосуддя, не додаючи при цьому жодної реальної епістемологічної цінності» [12, с. 47].

По-третє, потребують перегляду аргументи щодо загрози засаді змагальності. Дослідники наголошують, що пропозиція вилучити наполювання сторін і потерпілого на новому проведенні процесуальних дій, як умову повторного дослідження доказів, суперечить засаді змагальності,

зокрема чч. 2 і 6 ст. 22 КПК України. Не погоджуємо із зазначеною позицією із огляду на таке. Змагальність передбачає право сторін на участь у дослідженні доказів та представлення своєї позиції, а не дублювання процесу. Ознайомлення нового судді з якісним відеозаписом засідання, де змагальність сторін була реалізована повною мірою та іншими матеріалами справи повністю зберігає дух ст. 22 КПК. У той час як повторний розгляд справи при заміні судді нічого не додає до змагальності.

По-четверте, на противагу твердженню, що «розширення винятку із правила про незмінність складу суду нівелює його, заперечує необхідність у засаді безпосередності дослідження доказів [4, с. 424], вважаємо за доцільне змістити акцент із форми сприйняття на її якість. Сучасні технічні засоби відеофіксації створюють ефект «цифрової присутності», оскільки такий відеозапис зберігає невербальну інформацію (інтонацію, міміку, жести тощо), що дозволяє новому судді сформувати внутрішнє переконання на основі тих самих первинних даних, що були у судді, якого він замінив. Вільна оцінка доказів, відповідно до ст. 94 КПК, базується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні. Відеозапис високої якості дає судді можливість багаторазового доступу до доказу, що робить оцінку більш «вільною» від фізіологічних факторів, зокрема властивості пам'яті до викривлення та забування. «...Людська пам'ять схильна до «кривих забування» та реконструктивних упереджень. Цифровий запис, навпаки, зберігає докази у стані «замороженої безпосередності», що дозволяє провести більш об'єктивний аналіз, ніж помилкові спогади головуючого судді» [12, с. 49]. Цифровий доказ функціонує як «ідеальний свідок», який не втомлюється, не забуває і не піддається впливу часу. Коли новий суддя вступає у процес, цифровий архів гарантує, що когнітивна основа для ухвалення рішення залишається ідентичною тій, що була під час початкового дослідження доказів» [12, с. 44].

Висновки. Таким чином, перехід від абсолютної незмінності складу суду до моделі продовження розгляду справи є практичним втіленням пріоритетизації. В умовах новітніх викликів функціональна ефективність та розумні строки мають переважати над «процесуальним формалізмом» рестарту справи.

Доведено, що в умовах диджиталізації правосуддя (модулі ЄСІТС) безпосередність дослідження доказів трансформується з фізичної присутності судді у вимогу збереження змістовної цілісності інформації. «Цифрова присутність» забезпечує новому судді ідентичний обсяг і якість сприйняття обставин справи, нівелюючи недоліки людської пам'яті.

Обґрунтовано, що продовження розгляду справи після заміни судді має трансформуватися з вимушеного «винятку» у загальне правило процесуального континуїтету. Легітимність суду при цьому забезпечується не статичністю складу, а прозорістю процедури заміни та доступом до цифрового архіву засідань. Запропонована модель ієрархії цінностей, де пріоритет змісту над формою гармонізує право на справедливий суд із вимогами оперативності. Цифрова фіксація гарантує неперервність пізнання та дозволяє новому судді оперувати незмінним масивом даних, забезпечуючи якість правосуддя та сприяючи реалізації права на суд у розумні строки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашковський М.І. Пріоритетизація кримінальних проваджень за статтею 438 КК України: перспективи цифровізації. *Альманах наукових праць фахівців Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України за результатами досліджень у 2022 р.* Харків : Право, 2022. С. 80-91. URL: <https://lnk.ua/RVd0PLzV3> (дата звернення: 02.12.2025).
2. Глинська Н.В. Пріоритетизація у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, ключові аспекти та виміри. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2025. Вип. 49. С. 86–100. URL: <http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/338481> (дата звернення: 10.12.2025).
3. Назаров В.В., Омеляненко Г.М. Кримінальний процес України : підручник. Київ : Юридична думка, 2005. 548 с.
4. Бобченко Н. Р., Рафальонт С. Р. Незмінність складу суду як загальне положення судового розгляду кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 421–428. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/101> (дата звернення: 02.12.2025).

5. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навч. посіб. Київ : Ваїте, 2014. 280 с.
6. Литвин О.В. Кримінально-процесуальне доказування у стадії судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 214 с.
7. Грошевий Ю. М. Вибрані праці / упоряд. О.В. Капліна, В.І. Маринів ; відп. за вип. Н. В. Шубіна. Харків : Право, 2011. 656 с.
8. Case of P. K. v. Finland, Application no. 37442/97, Judgment of 9 July 2002. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ES025197> (дата звернення: 02.11.2025).
9. Карабут Л. В. Кримінальна процесуальна діяльність із безпосереднього дослідження в суді першої інстанції показань, речей і документів за новим КПК. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія «Юридичні науки». 2012. № 3. С. 273–276.
10. Дехтяр О. Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та співвідношення механізму його реалізації під час досудового розслідування й судового розгляду. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 328–334.
11. Оксюта Т. Г. Межі активності запасного судді в дослідженні доказів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. Вип. 41. С. 244–248.
12. Gless S. AI in the Courtroom: A Closer Look at Digital Evidence. *Utrecht Law Review*. 2020. Vol. 16, № 1. P. 41–55. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3602038 (дата звернення: 10.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ДОМАШНІЙ АРЕШТ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

HOUSE ARREST: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Бережний О.І., к.ю.н.,

асистент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0001-7229-8895

Чипіга А.П., студент III курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0002-2952-9365

Стаття присвячена дослідженню домашнього арешту-одного з найсуворіших запобіжних заходів України, що, у свою чергу, є різновидом заходів забезпечення кримінального провадження, які застосовуються в Україні. Домашній арешт є відносно новим інститутом у кримінальному процесуальному праві нашої країни, він ще недостатньо вивчений дослідниками у галузі кримінального процесу і потребує більш ретельного дослідження. Всього Кримінальним процесуальним кодексом передбачено 5 запобіжних заходів-особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт та тримання під вартою.

Нормативні поняття домашнього арешту надані відповідною нормою статті 181 кримінального процесуального закону, а також відповідною Інструкцією щодо забезпечення його виконання. У даній статті висвітлені ці визначення. Також в нашій роботі приділено увагу аналізу відповідних приписів КПК стосовно загальних для всіх запобіжних заходів, в тому числі і для досліджуваного нами домашнього арешту, підстав та мети їх застосування, а також властивих лише домашньому арешту процедури і строків застосування цього запобіжного заходу, змісту правообмежень (обов'язків і заборон), які можна покласти на особу, застосовуючи його, а також особливих засобів контролю за діями особи, які можуть застосовуватися для забезпечення його ефективної реалізації. У статті висвітлено також положення Кримінального кодексу України, які закріплюють кримінальну відповідальність за умисне ухилення особи від виконання судового рішення, в тому числі і про призначення їй цього запобіжного заходу.

Окрім нормативних, в даній роботі висвітлено і декілька доктринальних визначень поняття домашній арешт, сформульованих провідними науковцями у галузі кримінального процесу. На підставі їх аналізу було визначено домашній арешт як застосовуваний слідчим суддею за клопотанням органів досудового розслідування запобіжний захід у кримінальному провадженні у справах про злочини, за які встановлене покарання у вигляді позбавлення волі, який полягає в обмеженні права особи на особисту свободу і свободу пересування шляхом встановлення особі заборони залишати місце її постійного проживання протягом всієї доби або її певного періоду, за порушення якої настає кримінальна відповідальність.

Також було вивчено зарубіжний досвід регулювання і застосування домашнього арешту в таких країнах як США, Молдова, Латвія, Казахстан, Франція та Іспанія. З'ясовано, що попри різні підходи до даного інституту в кожній із цих країн, він скрізь полягає в обмеженнях особистої свободи особи.

Ключові слова: кримінальний процесуальний кодекс, кримінальне процесуальне законодавство, домашній арешт, запобіжні заходи, заходи забезпечення кримінального провадження, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, обмеження прав і свобод.

The article is devoted to the study of house arrest, one of the strictest preventive measures in Ukraine, which, in turn, is a type of measures to ensure criminal proceedings that are used in Ukraine. House arrest is a relatively new institution in the criminal procedural law of our country; it has not yet been sufficiently studied by researchers in the field of criminal procedure and requires more thorough research. In total, the Criminal Procedure Code provides for 5 preventive measures – personal obligation, personal surety, bail, house arrest, and detention.

The normative concepts of house arrest are provided by the relevant norm of Article 181 of the Criminal Procedure Code, as well as by the relevant Instructions for ensuring its implementation. This article highlights these definitions. Our work also pays attention to the analysis of the relevant provisions of the CPC regarding general preventive measures for all, including the house arrest we are studying, the grounds and purpose of their application, as well as the procedures and deadlines for applying this preventive measure, which are specific only to house arrest. the content of legal restrictions (obligations and prohibitions) that can be imposed on a person when applying it, as well as special means of control over a person's actions that can be used to ensure its effective implementation. The article also highlights the provisions of the Criminal Code of Ukraine, which establish criminal liability for a person's intentional evasion of execution of a court decision, including the imposition of this preventive measure on him.

In addition to the normative ones, this work also highlights several doctrinal definitions of the concept of house arrest, formulated by leading scholars in the field of criminal procedure. Based on their analysis, house arrest was defined as a preventive measure applied by the investigating judge at the request of the pre-trial investigation bodies in criminal proceedings in cases of crimes for which a penalty of imprisonment is established, which consists in restricting a person's right to personal freedom and freedom of movement by prohibiting the person from leaving their place of permanent residence throughout the day or for a certain period, the violation of which entails criminal liability.

Foreign experience in regulating and applying house arrest in countries such as the USA, Moldova, Latvia, Kazakhstan, France, and Spain was also studied. It has been found that despite different approaches to this institution in each of these countries, it everywhere consists of restrictions on the personal freedom of an individual.

Key words: criminal procedure code, criminal procedure legislation, house arrest, preventive measures, measures to ensure criminal proceedings, criminal proceedings, criminal offense, restriction of rights and freedoms.

Постановка проблеми. Злочинність у всі часи була, є і буде розповсюдженою проблемою скрізь: як в Україні, так і в інших державах Європи і всього світу. У зв'язку з цим до притягнення до кримінальної відповідальності потенційного злочинця, призначення йому справедливого покарання відповідним вироком суду, або навіть і звіль-

нення його від покарання і кримінальної відповідальності у зв'язку з відсутністю його вини у вчиненні того чи іншого кримінально караного діяння, непричетністю до нього, або і визнанням його вини, проте наявністю сприятливих обставин на боці обвинуваченого, вкрай необхідним є застосування спеціальних заходів у криміналь-

ному провадженні, для попередження ухилення особи від досудового розслідування, знищення чи приховування нею певних доказів, незаконного впливу на свідків, адже завжди існує такий ризик. Ці заходи називаються запобіжні заходи у кримінальному провадженні. До них належить також і домашній арешт [1, с. 568].

Проблематика дослідження такого комплексного інституту у кримінальному процесі як України, так і зарубіжних держав як домашній арешт його застосування зумовлена складністю цього запобіжного заходу, особливістю підстав та процедури його застосування. Домашній арешт є достатньо молодим заходом забезпечення кримінального провадження. Його було запроваджено на початку існування незалежної України. Домашній арешт-це альтернатива триманню під вартою, і вона достатньо поширена при здійсненні досудового розслідування, доказами чого є дані судової статистики [2, с. 215]. Порядок, в якому застосовується цей запобіжний захід, встановлений ст. 181 КПК України. Проте детально він закріплений в інших статтях гл. 18 КПК України, яка врегульовує застосування, зміну і скасування запобіжних заходів, а також у відомчих нормативно-правових актах та правотлумачних судах, що є свідченням відсутності комплексного підходу парламенту до регулювання цих приписів. На мою думку, потрібно дослідити механізми регулювання цього питання у кримінальному процесуальному законодавстві України, а також дослідити досвід зарубіжних країн у застосуванні домашнього арешту, порівнявши його з українським, з метою подальшого з'ясування можливості подальшого перейняття Україною відповідного досвіду регулювання цього питання у кримінально-процесуальному законодавстві іноземних держав. Слід сказати, що цей запобіжний захід часто застосовується на практиці в кримінальному провадженні.

Актуальними у зв'язку з практикою застосування домашнього арешту є проблеми, пов'язані з його втіленням без порушень норм Кримінального процесуального кодексу. На сьогоднішній день розповсюдженими є такі порушення слідчими суддями приписів закону, що зумовлюють потребу скасування судових рішень, як: недоведеність обгрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним кримінального правопорушення та наявності ризиків, закріплених ст. 177 КПК; ухвали слідчих суддів не часто не містять адреси житла, залишати яке підозрюваному заборонено в рамках застосовуваного до нього домашнього арешту; часто не встановлюється час, протягом якого особи не можна залишати житла-місця відбуття домашнього арешту [3, с. 166]. Ці недоліки є істотними для рішення суду, тому їх усунення є обов'язковим.

Попередні дослідження. Дослідженню даної тематики протягом всього часу застосування домашнього арешту приділяли значну увагу такі дослідники у галузі кримінального процесу, як Крайнюк В. Г., Тищенко О. І., Гаркуша А. Г., Давиденко С. В., Кіцен Н. В., Брездєнь В. І., Шевчук М. І., Шпачук А. О., Гузєла М., Шелякін О. С., Фоміна Т. Г., Безух І. Ю., Тертична А. А., Фаринник В. І., Агакерімов О. Н., Декайло П., та деякі інші науковці.

Мета дослідження. Метою даної статті є детальний аналіз правової природи такого запобіжного заходу як домашній арешт, з'ясування юридичних підстав і процедури його застосування у кримінальному провадженні, з'ясуванні кола суб'єктів, уповноважених на його застосування в Україні, здійснення порівняльної характеристики регулювання цього правового інституту в Україні і в іноземних державах, із з'ясуванням можливості застосування іноземного підходу у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи правову природу домашнього арешту як запобіжного заходу в кримінальному процесуальному законодавстві України, насамперед потрібно надати визначення самому поняттю "домашній арешт". Крім чисельних доктринальних тлу-

мачень цього терміна, сформульованих кримінально-процесуальною наукою, існує ще й законодавче визначення даного запобіжного заходу. Воно встановлене ч. 1 ст. 181 КПК, згідно з якою домашній арешт означає заборону покидати місце проживання упродовж всієї доби або протягом конкретного періоду доби, яка встановлюється для підозрюваного чи обвинуваченого. [4] Дане визначення містить такі визначальні ознаки домашнього арешту: 1) це заборона покидати місце проживання, тобто правомірне обмеження свободи пересування і права на повагу до приватного життя; 2) ця заборона може діяти протягом всієї доби або протягом певного її періоду; 3) суб'єктом, для якого вона встановлюється, є підозрюваний або обвинувачений.

З одного боку, це визначення є чітким і зрозумілим, однак водночас воно не в повній мірі розкриває правову природу даного заходу забезпечення кримінального провадження. З огляду на це потрібно навести ще одне правове визначення, яке змістовно і всебічно характеризує домашній арешт. Воно надане у підзаконному нормативно-правовому акті, а саме Інструкції про порядок виконання органами Національної поліції ухвал слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту та про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту. Згідно з абз. 1 п. 3 ч. 1 цієї інструкції, домашній арешт означає вид запобіжного заходу, який застосовується в кримінальному провадженні згідно з ухвалою слідчого судді або суду до осіб, що підозрюються або обвинувачуються у вчиненні ними злочинів, за які закон встановив покарання у вигляді позбавлення волі, та являє собою заборону для них покидати місце проживання протягом всієї доби або протягом її конкретного періоду [5]. Як бачимо, дане визначення є більш комплексним, широким, змістовним, і містить ще деякі ознаки домашнього арешту, окрім згаданих вище, а саме: 1) цей захід застосовується у кримінальному провадженні, і тільки в ньому; 2) суб'єктом його застосування є лише два уповноважених суб'єкти: слідчий суддя як посадова особа і суд як колегіальний орган, що здійснює функцію правосуддя; 3) застосовується на підставі підозри у вчиненні саме злочинів, за які закон передбачив покарання у вигляді позбавлення волі, тобто звужено коло суб'єктів і підстав застосування домашнього арешту. Хоча ці ознаки не містять законодавче визначення, проте їх встановлює ч. 2 ст. 181 КПК окремо від нього. Дане визначення передбачене підзаконним актом, призначеним для застосування органами досудового слідства і працівниками правоохоронних органів, тому воно має дуже важливе значення, адже забезпечує його правильне застосування за належних підстав, у належному провадженні та в належному порядку.

Мета застосування домашнього арешту на етапі досудового розслідування в рамках кримінального провадження загальна для всіх запобіжних заходів, і вона передбачена ч. 1 ст. 177 КПК, згідно з якою це забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам: 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим способом; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [4]. Це загальна мета для всіх запобіжних заходів, а конкретна мета, з якою застосовується саме домашній арешт, визначається судом, слідчим суддею в кожному конкретному випадку з урахуванням

обставин справи, поведінки підозрюваного, обвинуваченого, характеристики його особи, тяжкості вчиненого ним злочину і суворості передбаченого за нього покарання та інших обставин. Підстава застосування всіх запобіжних заходів, в тому числі і домашнього арешту також спільна для них, і згідно з ч. 2 ст. 177 КПК, це наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені частиною першою цієї статті [4]. Отже, підстава застосування домашнього арешту двоєдина, для її існування необхідні обидві обставини: як наявність підозри, так і наявність ризиків перешкодження нормальному розслідуванню факту злочину. Відсутність хоча б однієї із цих обставин виключає відповідну і підставу застосування певного запобіжного заходу, а тому його відповідне ініціювання слідчим і прокурором без належної правової підстави буде визнаватися процесуальним порушенням. Крім умов, за яких застосовуються усі запобіжні заходи, нормами КПК також передбачені обставини, що враховуються при обранні запобіжного заходу. Їх перелік закріплений статтею 178 КПК і є вичерпним.

Процедура застосування домашнього арешту регламентується ч. 3-6 ст. 181 КПК. Згідно з ч. 3 ст. 181 КПК, ухвалу про призначення домашнього арешту потрібно передати органу Національної поліції за місцем, де постійно або тимчасово проживає підозрюваний чи обвинувачений, щоб цей орган її виконав. Згідно з ч. 4 ст. 181 КПК, орган Національної поліції повинен невідкладно поставити на облік особу, якій суд призначив домашній арешт, і поінформувати про це слідчого або суд, якщо запобіжний захід застосовується у період судового провадження. Згідно з ч. 5 ст. 181 КПК, службові особи органу НП можуть перебувати до місця, де проживає підозрюваний, обвинувачений, до якого застосовано домашній арешт, щоб контролювати його поведінку, вимагати, щоб вона надала усно або в письмовій формі пояснення з питань стосовно виконання покладених на неї в рамках даного запобіжного заходу обов'язків, наглядати за особою за допомогою електронних засобів контролю. Стосовно електронних засобів контролю, то ч. 1 ст. 195 КПК передбачено, що застосування електронних засобів контролю являє собою встановлення на тілі підозрюваного або обвинуваченого приладу, з використанням якого можна буде слідкувати за ним та зафіксувати місце, де він перебуває в конкретний момент часу. Даний прилад необхідно надійно убезпечити від самостійного знімання, пошкодження або іншого втручання особи в його роботу з ціллю ухилитися від контролю та сигналізувати про намагання особи вчинити зазначені дії. А частиною 6 статті 195 КПК встановлено, що якщо особа відмовляється носити засіб електронного контролю, умисно знімає, пошкоджує або іншим способом втручається в його роботу, щоб ухилитися від контролю, так само як і якщо вона пробує вчинити вказані дії, то це невиконання обов'язків, які суд покладає на підозрюваного, обвинуваченого, обираючи йому запобіжний захід, що не має відношення до позбавлення волі, або є домашнім арештом. [4]. У свою чергу частиною 1 статті 382 Кримінального кодексу передбачена кримінальна відповідальність за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкодження їх виконанню у вигляді штрафу у розмірі від 500 до 1000 н.м.д.г. або позбавлення волі на строк до трьох років [6]. Відповідно до ч. 6 ст. 181 КПК, ухвала слідчого судді про тримання особи під домашнім арештом не може діяти протягом строку, більшого за два місяці. Якщо особа умисно протиправно залишає місце перебування, яке визначив суд у відповідному рішенні, то це розглядається як невиконання рішення суду, і тому особу за нього потрібно притягнути до відповідальності, передбаченої кримінальним законом. Строк, протягом якого особу тримають під

домашнім арештом, можна продовжити за відповідним клопотанням прокурора лише в рамках строку досудового розслідування за процедурою, визначеною статтею 199 цього Кодексу. Загальний строк тримання особи під домашнім арештом під час досудового розслідування не може бути більшим за шість місяців. Коли цей строк закінчується, то ухвала про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту стає недійсною і вважається, що запобіжний захід скасовано [4].

Окрім нормативних, існує ще багато доктринальних визначень домашнього арешту, вироблених кримінальною процесуальною наукою. Звернемо увагу на деякі з них. Так, на думку Потапової Д. І. і Василенко А. В., домашній арешт-це запобіжний захід, який застосовують слідчий суддя або суд за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора до підозрюваного або обвинуваченого у вчиненні злочину, за вчинення якого закон визначає покарання у виді позбавлення волі, і в період якого діє заборона покидати місце проживання протягом всієї доби або певного її часу, для підозрюваного, обвинуваченого протягом строку, передбаченого ухвалою суду та слідчого судді [7, с. 19]. Це визначення також достатньо широко розкриває правову природу домашнього арешту, однак його перевага ще й у тому, що воно містить вказівку на статтю Кримінального процесуального кодексу, яка закріплює коло обов'язків, які може і повинен покласти суд або слідчий суддя на особу, приймаючи рішення про застосування до неї домашнього арешту, задля забезпечення ефективності і реальної дії цього запобіжного заходу.

На думку науковиць Хитрої А. Я. та Ратнові О. В., домашній арешт-це запобіжний захід, що являє собою накладення зобов'язань, встановлених ч. 5 ст. 194 КПК України, та заборони покидати житло протягом всієї доби або певного її часу, для підозрюваного, обвинуваченого протягом строку, передбаченого ухвалою суду та слідчого судді [7, с. 19]. Це визначення також достатньо широко розкриває правову природу домашнього арешту, однак його перевага ще й у тому, що воно містить вказівку на статтю Кримінального процесуального кодексу, яка закріплює коло обов'язків, які може і повинен покласти суд або слідчий суддя на особу, приймаючи рішення про застосування до неї домашнього арешту, задля забезпечення ефективності і реальної дії цього запобіжного заходу.

Дослідник Михайло Гузела визначив домашній арешт як прогресивний запобіжний захід, що являє собою комплекс застосованих згідно з ухвалою слідчого судді або суду відповідних заборон і обмежень, які накладаються на обвинуваченого (підозрюваного) через його повну або часткову ізоляцію у межах житла, щоб досягти мети цього запобіжного заходу, за здійсненням яких наглядають компетентні органи [8, с. 183]. Дане визначення важливе передусім тим, що воно встановлює обов'язок суб'єктів владних повноважень забезпечувати ефективну дію домашнього арешту, контролюючи виконання покладених у його межах на особу легальних обов'язків і заборон.

Отже, на мою думку, можна надати наступне визначення домашньому арешту-це запобіжний захід у кримінальному провадженні у справах про злочини, за які встановлене покарання у вигляді позбавлення волі, який застосовує слідчий суддя за клопотанням органів досудового розслідування, який полягає в обмеженні права особи на особисту свободу і свободу пересування шляхом встановлення особі заборони залишати місце її постійного проживання протягом всієї доби або її певного періоду, за порушення якої настає кримінальна відповідальність.

Домашній арешт як запобіжний захід існує і в інших країнах світу. Потрібно сказати, що попри загальні положення стосовно цього заходу в кримінальному процесуальному праві різних країн, існують певні особливості його застосування у різних країнах. Застосування домашнього арешту в кожній країні світу має як переваги, так і недоліки. Домашній арешт як запобіжний захід в Україні не ідеальний, в нього є суттєві недоліки, для усунення яких корисним було б застосування зарубіжного досвіду його використання. У зв'язку з цим вважаємо необхідним зосередити увагу на регулюванні цього заходу в кримінальному процесуальному законодавстві різних країн світу.

Зокрема, в Сполучених Штатах Америка існує федеральна програма домашнього арешту, яка визначає три ступені суворості даного заходу. Перший ступінь означає, що особа повинна перебувати в місці свого проживання кожного день лише у чітко встановлені години (зазвичай вночі); другий ступінь передбачає, що особа мусить перебувати в місці свого проживання постійно, крім часу, в який вона працює, навчається, відвідування релігійні служби, отримує медичну допомогу, зустрічається з адвокатом, присутня в суді, виконує покладені на неї судом обов'язки; третій ступінь полягає в обов'язку особи знаходитися у своєму житлі цілодобово, окрім випадків, коли вона отримує медичну допомогу, присутня в суді [9, с. 135].

Згідно із ч. 2 ст. 188 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Молдова від 14 березня 2003 р. № 122–XV, домашній арешт застосовують до обвинуваченого, підсудного за рішенням судді відносно кримінального переслідування або судової інстанції за процедурою, визначеною ст. ст. 185 і 186, якщо є умови, що дозволяють обрати такий запобіжний захід як арешт, але якщо повністю ізолювати особу недоцільно у зв'язку з її віком, станом її здоров'я, сімейним станом або з урахуванням інших обставин. Якщо обвинувачений, підозрюваний не дотримується обмежень та обов'язків, призначених суддею із кримінального переслідування або судом, суд може замінити домашній арешт на попередній арешт за своєю ініціативою або якщо про це клопотав прокурор (згідно з ч. 7 ст. 188 КПК Республіки Молдова) [10 с. 193].

Кримінально-процесуальний закон Латвії встановив у ст. 282 визначення домашнього арешту, згідно з яким це позбавлення особи свободи, до якого застосовуються строки взяття під варту, і час якого рівнозначний часу тримання під вартою [11, с. 67]. Отже, на відміну від України, кримінальне процесуальне законодавство Латвії вважає домашній арешт таким же за суворістю заходом, як і тримання під вартою. Виходячи з цього, можна припустити, що за одних і тих самих обставин суд може застосувати до підозрюваного, обвинуваченого як домашній арешт, так і тримання під вартою.

У Казахстані, застосовуючи домашній арешт, відповідно до ст. 149 Республіки Казахстан заарештованому можуть заборонити спілкуватися з деякими особами, одержувати та відправляти кореспонденцію, вести переговори з використовуючи будь-які засоби зв'язку. Також можна встановити обмеження для особи стосовно виходу з житла. Місце проживання заарештованого можна охороняти. За діями особи, за його поведінкою встановлюється нагляд, якщо це необхідно.

Згідно зі ст. 137 КПК Франції, до особи, щодо якої ведеться слідство, можна застосувати домашній арешт з електронним контролем. Домашній арешт може призначити слідчий суддя (згідно зі ст. 138 КПК), який покладає на особу низку обов'язків: не покидати територію у межах, визначених слідчим суддею; не залишати місце проживання або інші місця, які визначив слідчий суддя; не відвідувати якісь місця або відвідувати лише місця, які визначив слідчий суддя [3, с. 167–168].

В Іспанії поняття “домашній арешт” взагалі немає, проте можливо застосовувати тимчасове примусове розміщення поза в'язницею. Цей захід застосовується до тих осіб, що підозрюються у вчиненні нетяжкого злочину, і полягає у позбавленні волі строком до 12 діб. Порушник

має право вимагати від суду дозволити йому відбувати це покарання у вихідні та святкові дні. Майже у 95 відсотках випадків дане покарання призначається футбольним фанатам. Домашній арешт тут застосовують з метою подавлення протестних рухів [10 с. 194].

Отже, попри загальні засади застосування домашнього арешту в кримінальному провадженні, його правової природи, у кожній країні світу його значення неоднакове, він характеризується різними підставами, порядком застосування, обов'язками, які можна покласти на особу, що можна пояснити унікальними особливостями функціонування системи кримінальної юстиції, судової влади в різних державах, а також специфікою їх правових систем. Однак спільним для даного запобіжного заходу в усіх країнах є те, що він полягає в обмеженні права особи на особисту свободу та свободу пересування шляхом покладення на особу обов'язків протягом деякого часу не змінювати місце свого проживання і передбачає заборону його залишати цілодобово або протягом певного періоду дня.

Висновки. Домашній арешт в кримінальному процесуальному законодавстві України є одним із запобіжних заходів, які застосовуються в кримінальному провадженні стосовно підозрюваного і обвинуваченого. У ст. 176 КПК, яка закріплює список запобіжних заходів, вони розташовуються в порядку збільшення суворості, і домашній арешт в цьому списку займає передостаннє місце перед триманням під вартою, тому він є другим за суворістю запобіжним заходом. У КПК основні засади його застосування детально врегульовані ст. 181 КПК, окремими положеннями КПК стосовно правової природи запобіжних заходів загалом, а також спеціальним підзаконним актом: Інструкцією про порядок виконання органами Національної поліції ухвал слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту та про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту.

Існують як нормативно-правові, так і доктринальні визначення поняття домашній арешт, надані провідними науковцями у галузі кримінального процесуального права. На їх основі можна сформулювати наступне його визначення: домашній арешт-це запобіжний захід у кримінальному провадженні у справах про злочини, за які встановлене покарання у вигляді позбавлення волі, який застосовує слідчий суддя за клопотанням органів досудового розслідування, який полягає в обмеженні права особи на особисту свободу і свободу пересування шляхом встановлення особі заборони залишати місце її постійного проживання протягом всієї доби або її певного періоду, за порушення якої настає кримінальна відповідальність. Мета і підстава застосування домашнього арешту в кримінальному провадженні спільні для всіх запобіжних заходів. Процедура застосування цього заходу врегульована нормами ч. ч. 3-6 ст. 181 КПК.

Було проаналізовано особливості застосування домашнього арешту в таких країнах як США, Молдова, Латвія, Казахстан, Франція та Іспанія. Зарубіжний досвід його застосування неоднаковий у різних країнах і залежить від багатьох факторів, попри його схожу правову природу. Однак спільним для регулювання питання домашнього арешту в усіх зазначених країнах є те, що він полягає в обмеженні права особи на особисту свободу і свободу переміщення шляхом встановлення їй заборони покидати житло цілодобово або протягом певного часу доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потапова Д.І., Василенко А.В. Застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту в Україні, Італії, Молдові та Литві: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 11. С. 568-572. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-11/140
2. Тищенко О. І. Домашній арешт як запобіжний захід: окремі питання правозастосовних реалій. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 3. С. 215–220.
3. Кіцен Н.В. Домашній арешт як вид запобіжного заходу в Україні та деяких країнах Європи: порівняльний аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 3, т. 31 (70). С. 166-170. DOI 10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/29

4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 29.11.2025).
5. Про затвердження Інструкції про порядок виконання органами Національної поліції ухвал слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту та про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту : наказ М-ва внутрішніх справ України від 23 груд. 2016 р. № 654. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0108-17>. (дата звернення: 01.12.2025).
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення: 01.12.2025).
7. Хитра А. Я., Ратнова А. В. Домашній арешт у кримінальному провадженні: навчально-практичний посібник. Львів: ЛьВДУВС, 2017. – 108 с.
8. Гузела М. Проблема застосування домашнього арешту як запобіжного заходу та заходу процесуального примусу в кримінальному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер. Юридичні науки*. 2019. С. 180–184 URL: <http://ena.lp.edu.ua> (дата звернення: 06.12.2025)
9. Шелякін О. С. Поняття домашнього арешту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2016. Вип. 38, т. 2. С. 132–136.
10. Москалюк Ю. Д. Застосування домашнього арешту в кримінальному процесі зарубіжних країн. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 193–195.
11. Давиденко С. В. Домашній арешт як ізоляційний запобіжний захід: порівняльно-правове дослідження. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. С. 62–70. DOI: 10.32837/apdp.v0i86.2405

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

CERTAIN ISSUES OF THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE OBTAINED IN THE COURSE OF INTERNATIONAL LEGAL ASSISTANCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Верхогляд-Герасименко О.В., к.ю.н.,

старший викладач кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0003-3461-0483

У статті здійснено комплексний аналіз інституту міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні крізь призму забезпечення допустимості доказів, отриманих у порядку цієї форми міжнародного співробітництва. Обґрунтовано, що специфіка процесуальної діяльності іноземних компетентних органів, а також складність нормативного регулювання міжнародної правової допомоги зумовлюють необхідність застосування особливого підходу до оцінки відповідності отриманих матеріалів вимогам кримінального процесуального законодавства України. Проаналізовано положення Кримінального процесуального кодексу України, які визначають загальні та спеціальні критерії допустимості доказів, а також норми багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорів України у сфері міжнародної правової допомоги. Особливу увагу приділено процедурним вимогам до складання та направлення запитів про міжнародну правову допомогу, умовам застосування кримінального процесуального законодавства запитуючої держави під час виконання процесуальних дій на території запитуваної держави, а також значенню чіткого формулювання таких вимог у змісті запиту. Розкрито проблемні аспекти виконання запитів у державах з різними правовими системами, зокрема англосаксонського та континентального типу, що можуть впливати на подальшу процесуальну оцінку доказів у національному кримінальному провадженні. Окремо досліджено питання визначення належних уповноважених (центральної) органів України у сфері міжнародної правової допомоги та допустимості прямих зносин між компетентними органами держав. Зроблено висновок, що забезпечення допустимості доказів, отриманих у порядку міжнародної правової допомоги, можливе лише за умови неухильного дотримання положень КПК України, міжнародних договорів та встановлених процедур міжнародного співробітництва у кримінальному судочинстві.

Ключові слова: міжнародна правова допомога, кримінальне провадження, критерії допустимості доказів, джерела кримінального процесуального права, застосування норм кримінального процесуального права, запит про міжнародну правову допомогу, міжнародно-правові договори України, процесуальні дії, уповноважений (центральної) орган.

The article provides a comprehensive analysis of the institution of international legal assistance in criminal proceedings through the lens of ensuring the admissibility of evidence obtained within this form of international cooperation. It is substantiated that the specificity of procedural activities carried out by foreign competent authorities, as well as the complexity of the regulatory framework governing international legal assistance, necessitate a special approach to assessing the compliance of obtained materials with the requirements of the criminal procedural legislation of Ukraine. The provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine establishing general and special criteria for the admissibility of evidence are analyzed, along with the norms of multilateral and bilateral international treaties of Ukraine in the field of international legal assistance. Particular attention is paid to the procedural requirements for drafting and transmitting requests for international legal assistance, the conditions for applying the criminal procedural law of the requesting state during the execution of procedural actions in the territory of the requested state, as well as the importance of clearly formulating such requirements in the content of the request. The problematic aspects of executing requests in states with different legal systems, in particular those of the common law and continental law traditions, which may affect the subsequent procedural assessment of evidence in national criminal proceedings, are revealed. Special attention is also given to determining the proper authorized (central) authorities of Ukraine in the field of international legal assistance and the admissibility of direct communication between the competent authorities of states. It is concluded that ensuring the admissibility of evidence obtained through international legal assistance is possible only provided that the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, international treaties, and established procedures of international cooperation in criminal justice are strictly observed.

Key words: international legal assistance, criminal proceedings, criteria for admissibility of evidence, sources of criminal procedural law, application of criminal procedural law, request for international legal assistance, international legal treaties of Ukraine, procedural actions, authorized (central) body.

Характер процесуальної діяльності, що становить зміст міжнародного співробітництва у формі надання міжнародної правової допомоги (далі – МПД) при проведенні процесуальних дій у кримінальному провадженні, а також складність механізму її правового регулювання, обумовлюють специфічний підхід до перевірки отриманих матеріалів на відповідність критеріям допустимості доказів, визначених кримінальним процесуальним законодавством України. Аналіз практики застосування норм КПК, що регулюють цей інститут свідчить про наявність ряду проблемних питань щодо можливості використання у кримінальному провадженні на території України доказів, що були отримані в порядку МПД при проведенні процесуальних дій у кримінальному провадженні. За таких умов особливої практичної значущості набуває формування системи критеріїв, за якими має здійснюва-

тися оцінка допустимості доказів, отриманих у такому порядку.

У частині 4 статті 93 КПК передбачено, що докази можуть бути одержані на території іноземної держави в результаті здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, що відповідає статті 1 Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах від 20 квітня 1959 р., яка закріплює, що Сторони зобов'язуються надавати одна одній відповідно до положень Конвенції якнайширшу взаємну допомогу в кримінальному переслідуванні правопорушень, покарання яких на момент прохання про надання допомоги, підпадає під юрисдикцію запитуючої сторони [1].

Відповідно до ст. 86 КПК докази визнаються допустимими, якщо вони отримані в порядку, встановленому КПК України (абз. 1 ч. 1 ст. 86 КПК). Недопустимими є докази,

отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини (ч. 1 ст. 87 КПК). Недопустимий доказ не може бути використаний під час прийняття процесуальних рішень, на нього не може посилається суд, ухвалюючи судові рішення (абз. 2 ч. 1 ст. 86 КПК).

Окрім загальних вимог щодо допустимості доказів, законодавець у частині 1 статті 553 КПК передбачив спеціальні, що визначають умови використання у кримінальному провадженні доказів, отриманих від іноземної держави внаслідок виконання запиту про МПД при проведенні процесуальних дій у кримінальному провадженні. Зокрема, по-перше, докази та відомості, одержані від запитуваної сторони в результаті виконання такого запиту, можуть бути використані лише в кримінальному провадженні, якого стосувався запит, крім випадків, коли досягнуто домовленості про інше із запитуваною стороною. Це положення відповідає частині 2 статті 26 Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 8 листопада 2001 р., відповідно до якої персональні дані, передані однією Стороною іншій у результаті виконання прохання, надісланого на підставі Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квітня 1959 р. чи будь-якого з Протоколів до неї, можуть використовуватися Стороною, якій такі дані були передані, тільки: а) для цілей провадження, до якого застосовуються Конвенція чи будь-який з Протоколів до неї; б) для інших судових й адміністративних проваджень, безпосередньо пов'язаних з провадженням, зазначеним у підпункті "а"; с) для запобігання безпосередній і серйозній загрозі суспільній безпеці. Однак такі дані можуть використовуватися з будь-якою іншою метою, якщо попередня згода на це надана або Стороною, яка передала ці дані, або суб'єктом даних (ч. 2 ст. 26) [2]. По-друге, відомості, які містяться в матеріалах, отриманих у результаті виконання запиту про МПД, не можуть визнаватися судом допустимими, якщо запит компетентного органу України був переданий запитуваній стороні з порушенням передбаченого порядку, встановленого КПК або міжнародним договором України (ч. 2 ст. 553 КПК).

Слід наголосити, що за загальним правилом запити про МПД виконуються відповідно до кримінального процесуального законодавства запитуваної сторони. Таке положення містить пункт 1 статті 3 Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квітня 1959 року. Останній передбачає, що запитувана Сторона виконує, у передбачений їй законодавством спосіб, будь-які судові доручення, які стосуються кримінальної справи і які надсилаються їй судовими властями запитуючої Сторони з метою забезпечення свідочьких показань або передачі предметів, які є речовими доказами, матеріалів судової справи або документів [2]. Однак, оскільки норми кримінального процесуального законодавства запитуваної держави можуть містити менш розвинену систему гарантій прав учасників кримінального провадження або взагалі не містити спеціальних процедур, передбачених законодавством запитуючої сторони (що в подальшому може призвести до визнання, отриманих в ході виконання запиту про МПД доказів недопустимими), то запитуюча держава може висловити прохання застосувати під час виконання запиту про МПД окремі норми власного кримінального процесуального законодавства. У зв'язку із цим, міжнародними договорами встановлюється виключення із вищезазначеного правила. Так, наприклад, відповідно до статті 7(12) Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 р. запит повинен виконуватися

відповідно до внутрішнього законодавства держави, що отримує запит. Однак, за можливості і якщо це не суперечить національному законодавству держави, що виконує запит, він повинен виконуватися відповідно до процедур, зазначених у запиті [3]. Хоча така норма не зобов'язує державу, що отримує запит, суворо дотримуватися процедур держави, що робить запит, вона заохочує це робити. Подібні положення містяться також у: статті 18 (17) Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. [4], статті 46 (17) Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. [5], статті 9 Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 р. [6], статті 6 Модельного договору про взаємну правову допомогу у кримінальних справах [7]. Крім того, схожі за змістом норми закріплені у більшості двосторонніх міжнародно-правових договорів України. Так, наприклад, відповідно до частини 1 статті 7 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах при виконанні клопотань про надання правової допомоги запитувана установа застосовує законодавство своєї держави. Однак, на прохання установи, від якої виходить доручення, вона може застосовувати процесуальні норми, вказані запитуючою установою, якщо це не суперечить законодавству запитуючої Договірної Сторони [8].

Аналогічні правила встановлені також на національному рівні, а саме частиною 4 статті 4, пунктом 2 частини 1 статті 558 КПК України. Зокрема, при виконанні на території України окремих процесуальних дій за запитом (дорученням) компетентних органів іноземних держав у рамках міжнародного співробітництва застосовуються положення КПК України. На прохання компетентного органу іноземної держави під час виконання на території України таких процесуальних дій може застосовуватися процесуальне законодавство іноземної держави, якщо це передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а за відсутності такого міжнародного договору України – за умови, що дане прохання не суперечить законодавству України.

Отже, у процесі підготовки запиту про надання МПД з метою забезпечення застосування норм національного кримінального процесуального законодавства запитуючої держави під час виконання процесуальних дій на території запитуваної держави видається необхідним чітко формулювання в тексті запиту прохання про застосування відповідних положень кримінального процесуального законодавства запитуючої держави. У змісті запиту слід докладно викласти (описати) спеціальну (конкретну) процедуру або вимоги, умови, передбачені кримінальним процесуальним законодавством запитуючої держави, роз'яснити зміст процесуальних термінів і понять, які можуть мати інший зміст у кримінальному процесуальному законодавстві запитуваної держави. Обов'язковим додатком до запиту має бути належним чином засвідчений витяг із відповідних положень національного кримінального процесуального законодавства запитуючої держави, що регламентують порядок здійснення запитуваних процесуальних дій. Це забезпечить можливість для запитуваної держави чітко зрозуміти їх правову природу і зміст, співвіднести їх із власним кримінальним процесуальним законодавством та визначити межі допустимого виконання. Саме такі вимоги до запиту про МПД передбачені двосторонніми міжнародно-правовими договорами України з Таїландом, Канадою, США, Бразилією, Єгиптом, Індією, Гонконгом, Іраном, Лівією, Об'єднаними Арабськими Еміратами.

Особливе значення це правило має при отриманні правової допомоги в тих державах, кримінальна процесуальна система яких не належить до європейського

континентального типу. Наприклад, у державах англосаксонського типу права, де діє система загального права, не передбачено провадження формального досудового розслідування, тому допит свідків поза судовою процедурою не проводиться. Працівниками поліції здійснюється опитування і подається короткий звіт про його результати без підпису опитуваного і, як правило, без вказівки часу та місця провадження опитування.

У контексті розгляду питання щодо можливості застосування законодавства запитуючої держави під час виконання запиту про МПД доцільно наголосити, що в межах реалізації цього інституту кримінального процесу допускається проведення виключно тих процесуальних дій, які прямо передбачені відповідними двосторонніми міжнародними договорами між запитуючою та запитуваною державами (за їх наявності). Аналіз договірної бази свідчить, що низка двосторонніх угод (зокрема з Молдовою, Грузією, Литвою, Латвією, Естонією, Монголією, Кубою, Німеччиною, Республікою Корея, Албанією, Угорщиною, Фінляндією, Словацькою Республікою) встановлює вичерпний перелік процесуальних дій, які можуть здійснюватися в порядку надання МПД, що істотно обмежує дискрецію компетентних органів запитуючої сторони при складанні відповідних запитів. Водночас інша група міжнародних двосторонніх договорів передбачає невичерпний характер такого переліку, допускаючи можливість проведення й інших процесуальних дій за умови дотримання визначених договором критеріїв. Зокрема, окремі договори дозволяють здійснення інших процесуальних дій, сумісних із цілями договору (Канада, Індія, Таїланд); таких, що не заборонені законодавством запитуваної держави (Сполучені Штати Америки, Бразилія, Об'єднані Арабські Емірати, Іран, Шрі-Ланка, Греція); передбачених законодавством договірних сторін (В'єтнам, Панама) або таких, що не суперечать законодавству обох договірних сторін (Лівія, Іран, Алжир, Польща).

Особливої уваги заслуговує передбачена в більшості двосторонніх міжнародних договорів можливість надання договірними сторонами одна одній, на запит, інформації про чинне або таке, що діяло раніше, законодавство відповідних держав, а також роз'яснень щодо практики його застосування органами (установами) юстиції. Такий підхід передбачено, зокрема, у договорах України з Грузією, Литвою, Латвією, Естонією, Монголією, Китайською Народною Республікою, В'єтнамом, Німеччиною, Словацькою Республікою та Фінляндією, що сприяє належному розумінню та коректному застосуванню норм іноземного законодавства під час надання МПД.

Таким чином, забезпечення допустимості доказів, отриманих у порядку МПД, потребує комплексного підходу, що передбачає неухильне дотримання як загальних, так і спеціальних вимог до допустимості доказів, закріплених у КПК України, положеннях міжнародних договорів та нормах кримінального процесуального законодавства запитуваної держави.

Окремої уваги заслуговує питання щодо належного суб'єкта збирання доказів в порядку МПД при проведенні процесуальних дій у кримінальному провадженні.

Органом, уповноваженим від імені держави направити до іншої держави запит компетентного органу про надання МПД виступає уповноважений (центральный) орган (п. 6 ст. 541 КПК), яким відповідно до КПК України виступає:

– Офіс Генерального прокурора, який звертається із запитом про МПД у кримінальному провадженні під час досудового розслідування та розглядає відповідні запити іноземних компетентних органів, крім досудового розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), яке у таких випадках здійснює функції центрального органу України (ч. 1 ст. 545 КПК);

– Міністерство юстиції України, яке звертається із запитом судів про МПД у кримінальному провадженні під час судового провадження та розглядає відповідні запити судів іноземних держав (ч. 2 ст. 545 КПК).

Крім того, відповідно до пункту 9 ч. 1 ст. 16 Закону України (далі – ЗУ) «Про НАБУ» одним із обов'язків НАБУ є здійснення міжнародного співробітництва у межах своєї компетенції відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України. НАБУ може від імені України надавати міжнародні доручення щодо проведення оперативно-розшукових та слідчих дій, укладати угоди про співробітництво з питань її повноважень з іноземними і міжнародними правоохоронними органами та організаціями, звертатися від імені України до іноземних державних органів в установленому законодавством України та відповідних держав порядку тощо. Національне бюро може створювати та брати участь у міжнародних слідчих групах відповідно до цього закону та інших законодавчих актів та міжнародних договорів України, залучати до роботи іноземних експертів у боротьбі з корупцією, мати інші повноваження, пов'язані з виконанням нею своїх обов'язків (ч.ч. 2, 3 ст. 17 ЗУ «Про НАБУ») [9].

Водночас слід звернути увагу, що міжнародні договори України не визнають НАБУ центральним органом, уповноваженим від імені держави розглядати запити компетентного органу іншої держави або міжнародної судової установи і вживати заходів з метою його виконання чи направляти до іншої держави запит компетентного органу про надання МПД. Крім того, ЗУ «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» встановлено, що центральними органами, на які покладаються повноваження згідно з пунктом 1 ст. 29 Конвенції, є Міністерство юстиції України (щодо запитів судів) і Генеральна прокуратура України (щодо запитів органів досудового слідства) [10]. Відповідно до ЗУ «Про ратифікацію Європейської конвенції про правову допомогу у кримінальних справах 1959 р. та Додаткового протоколу 1978 року до Конвенції» від 1 червня 2011 органами, на які покладаються повноваження згідно з п. 1 ст. 15 Конвенції, є Міністерство юстиції України (у справах на стадії судового слідства) і Генеральна прокуратура України (у справах на стадії досудового слідства) [11]. Важливо звернути увагу що, Офіс Генерального прокурора в статусі центрального органу з виконання міжнародних договорів з питань кримінального судочинства визначає не лише КПК України, а й більшість двосторонніх міжнародних договорів України. Частиною 4 ст. 9 КПК України передбачено, що у разі якщо норми КПК України суперечать міжнародному договору, згода на обов'язковість якого з надана Верховною Радою України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору України.

Таким чином, хоча НАБУ відповідно до КПК України та ЗУ «Про НАБУ» наділене розширеними повноваженнями у сфері міжнародного співробітництва, чинні міжнародні договори України не закріплюють за ним статусу уповноваженого центрального органу з надання МПД у кримінальному провадженні. Такий статус, згідно з нормами багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів, ратифікованих Україною належить виключно Офісу Генерального прокурора на стадії досудового розслідування та Міністерству юстиції України на стадії судового провадження.

У зв'язку з цим реалізація процесуальних повноважень щодо збирання доказів у межах МПД має здійснюватися із неухильним дотриманням визначеної міжнародними договорами процедурної моделі взаємодії через уповноважені центральні органи. Відхід від такого порядку, зокрема шляхом фактичного перебрання функцій уповноваженого центрального органу суб'єктами, які не наділені відповідним статусом, створює загрозу порушення принципу верховенства права та може зумовити негативні про-

цесуальні наслідки у вигляді визнання отриманих доказів недопустимими, а також порушення Україною своїх міжнародних зобов'язань у сфері кримінального судочинства.

Якщо КПК України або чинним міжнародним договором України передбачено інший порядок зносин, на визначений цими законодавчими актами орган поширюються повноваження, передбачені частинами 1, 2 ст. 545 КПК (ст. 545 КПК). Наприклад, частиною 5 ст. 544 КПК передбачений ускладнений порядок зносин між сторонами, коли за відсутності міжнародного договору з відповідною державою уповноважений центральний орган України надсилає запит про надання МПД до Міністерства закордонних справ України (далі – МЗС України) для подальшого передання його компетентному органу запитованої сторони дипломатичним шляхом. Відповідно в такому разі суб'єктом МПД стає МЗС України. Спрощений порядок, який також передбачений у КПК, включає у сферу надання МПД при кримінальному провадженні консульські установи або дипломатичні представництва інших держав в Україні, які мають право самостійно, не зносячись із уповноваженим центральним органом іноземної держави, одержувати на добровільній основі пояснення, речі, документи від громадян держави, яку вони представляють, а також вручати документи таким особам (ст. 547 КПК).

Деякі двосторонні міжнародні договори України про правову допомогу також передбачають можливість спрощеного порядку зносин державних органів. Так, наприклад, згідно із статтею 3 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах в розумінні цього договору центральними органами є: з боку України – Міністерство юстиції та Генеральна прокуратура, а з боку Республіки Польщі – Міністерство юстиції. Центральні органи можуть домовитися, що установи юстиції Договірних Сторін зносяться між собою безпосередньо [12]. У розвиток цих домовленостей 10.11.1998 р. було підписано Угоду між Генеральною прокуратурою України і Міністерством юстиції Республіки Польща на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р., згідно із статтею 1 якої при виконанні клопотань про правову допомогу у кримінальних справах без участі повноважних представників запитованої Сторони і передачу кримінального переслідування обласні та привітряні до них прокуратури України, з одного боку, та воєводські прокуратури Республіки Польща, з другого боку, зносяться між собою безпосередньо. Клопотання про надання правової допомоги передаються обласними прокуратурами та воєводськими прокуратурами на адреси тих воєводських (обласних) прокуратур, компетенція яких поширюється на територію, де повинні виконуватися дії (ст. 2) [13].

Відповідно до п. 1 наказу Генерального прокурора України № 27 від 16.11.1998 р. «Про забезпечення виконання органами прокуратури України Угоди між Генеральною прокуратурою України і Міністерства юстиції Республіки Польща на виконання ст. 3 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р.» прокурорам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та військовим прокурорам регіонів України надано право безпосереднього звернення до воєводських прокурорів Республіки Польща з клопотаннями у кримінальних справах (про виконання процесуальних дій; передачу кримінального переслідування; витребування або вручення документів; надання необхідної для розслідування інформації стосовно осіб, установ або обставин, що підлягає з'ясуванню), нагляд за додержанням законності при розслідуванні яких належить до їх компетенції [14].

Спрощений порядок зносин встановлений також із Республікою Молдовою [15]. Зокрема, відповідно до частини 3 ст. 3 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 р. центральні органи (з боку України – Міністерство юстиції та Генеральна прокуратура, а з боку Республіки Молдова – Міністерство юстиції та Прокуратура Республіки Молдова (ч. 2 ст. 3)) можуть домовитися, що установи юстиції Договірних Сторін зносяться між собою безпосередньо [16]. У розвиток цих домовленостей 13 грудня 1993 р. було підписано Угоду між Генеральною прокуратурою України та Генеральною прокуратурою Республіки Молдова на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 р., згідно із статтею 1, 2 якої обласні та привітряні до них прокуратури України (надалі – обласні прокуратури України) та Генеральна прокуратура Республіки Молдова під час виконання клопотань про надання правової допомоги в кримінальних справах і перейняття кримінального переслідування зносяться між собою безпосередньо, за винятком випадків, передбачених статтями 4 та 7 цієї Угоди. Вказаний порядок застосовується при передачі клопотань органів розслідування Договірних Сторін про надання правової допомоги в кримінальних справах та передачу кримінального переслідування, а також повідомлень про вчинення злочинів і звернень громадян про порушення прав та законних інтересів, допущені під час розслідування на території Договірної Сторони (ст. 1). Клопотання про надання правової допомоги передається Генеральною прокуратурою Республіки Молдова на адресу обласної прокуратури України, компетенція якої поширюється на територію, де підлягають виконанню запитовані дії. Обласна прокуратура України передає клопотання про надання правової допомоги на адресу Генеральної прокуратури Республіки Молдова (ст. 2) [17].

Відповідно до п. 1 наказу Генерального прокурора України «Про забезпечення виконання органами прокуратури України Угоди між Генеральною прокуратурою України та Генеральною прокуратурою Республіки Молдова на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 року» від 19.07.2010 р. № 42 прокурорам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, військовим прокурорам регіонів та Військово-Морських Сил України надано право безпосереднього звернення до Генеральної прокуратури Республіки Молдова з клопотаннями у кримінальних справах, нагляд за додержанням законності при розслідуванні яких відноситься до їх компетенції. Право безпосереднього звернення до Генеральної прокуратури Республіки Молдова поширюється на клопотання про: виконання процесуальних дій; передачу кримінального переслідування; витребування або вручення документів; надання необхідної для розслідування інформації стосовно осіб, установ або обставин, що підлягають з'ясуванню; повідомлення про вчинення злочинів і звернення громадян про порушення прав та законних інтересів [18].

Отже, безпосередні зносини компетентних державних органів при наданні правової допомоги у кримінальних справах допускаються лише в тих випадках, коли така можливість прямо передбачена відповідними міжнародними договорами. Ця процедура значно полегшує співробітництво у цій галузі, підвищує його ефективність і дає можливість правоохоронним органам вчасно вирішувати поставлені перед ними завдання.

Окремої уваги потребує положення окремих двосторонніх міжнародно-правових договорів, якими прямо встановлюється заборона використання їх норм будь-якими

приватними особами як самостійної правової підстави для одержання, приховування або вилучення доказів, а також для перешкоджання виконанню запитів про міжнародну правову допомогу. Відповідні застереження, зокрема, закріплено у договорах, укладених із Спеціальним адміністративним районом Гонконг, Панамою та США, що підкреслює виключно міждержавний характер зобов'язань, передбачених такими міжнародними угодами.

Підсумовуючи все вищенаведене, можна стверджувати, що інститут міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні є важливим елементом механізму міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства та водночас джерелом підвищення процесуальних ризиків щодо допустимості доказів. Докази, отримані в порядку міжнародної правової допомоги, підлягають оцінці з урахуванням як загальних вимог допустимості, визначених КПК України, так і спеціальних процедурних правил, передбачених міжнародними

договорами України. Ключовим чинником забезпечення допустимості таких доказів є належне дотримання процедури направлення та виконання запитів про міжнародну правову допомогу, зокрема щодо визначення уповноважених центральних органів, форми та змісту запиту, а також чіткого формулювання вимог щодо застосування кримінального процесуального законодавства запитуючої держави. Відмінності між правовими системами держав, особливо англосаксонського та континентального типу, можуть істотно впливати на процесуальний статус отриманих матеріалів та потребують урахування на етапі підготовки запиту. Недотримання встановлених процедур міжнародної правової допомоги створює ризик визнання доказів недопустимими та порушення міжнародних зобов'язань України, тоді як системний і зважений підхід до реалізації цього інституту сприяє підвищенню ефективності кримінального провадження та забезпеченню принципу верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квіт. 1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_036 (дата звернення: 21.12.2025).
2. Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 8 листоп. 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_518 (дата звернення: 21.12.2025).
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 груд. 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096 (дата звернення: 21.12.2025).
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листоп. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789 (дата звернення: 21.12.2025).
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовт. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 21.12.2025).
6. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листоп. 1990 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_029 (дата звернення: 21.12.2025).
7. Модельний договір про взаємну правову допомогу у кримінальних справах: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 45/117 від 14 груд. 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_334 (дата звернення: 21.12.2025).
8. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 груд. 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_604 (дата звернення: 21.12.2025).
9. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 21.12.2025).
10. Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 252-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/252-16> (дата звернення: 21.12.2025).
11. Про ратифікацію Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, 1959 р., та Додаткового протоколу 1978 р.: Закон України від 01 черв. 2011 р. № 3449-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3449-17> (дата звернення: 21.12.2025).
12. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах: міжнародний договір від 24 трав. 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174 (дата звернення: 21.12.2025).
13. Угода між Генеральною прокуратурою України і Міністерством юстиції Республіки Польща на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 трав. 1993 р.: Угода від 10 листоп. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/616_013 (дата звернення: 21.12.2025).
14. Про забезпечення виконання органами прокуратури України Угоди між Генеральною прокуратурою України і Міністерством юстиції Республіки Польща на виконання ст. 3 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 трав. 1993 р.: наказ Генерального прокурора України від 16 листоп. 1998 р. № 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0027900-98#Text> (дата звернення: 21.12.2025).
15. Угода між Генеральною прокуратурою України та Генеральною прокуратурою Республіки Молдова на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 року: Угода від 16.07.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/498_143 (дата звернення: 21.12.2025).
16. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 р. // *Офіційний вісник України*. 2006. № 44. Ст. 2948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_604#Text (дата звернення: 21.12.2025).
17. Угода між Генеральною прокуратурою України та Генеральною прокуратурою Республіки Молдова на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 55. С. 2847. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/498_143 (дата звернення: 21.12.2025).
18. Наказ Генеральної прокуратури України від 19.07.2010 № 42 «Про забезпечення виконання органами прокуратури України Угоди між Генеральною прокуратурою України та Генеральною прокуратурою Республіки Молдова на виконання статті 3 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0042900-10#Text> (дата звернення: 21.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

SELECTED ASPECTS OF CONDUCTING THE INITIAL STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES IN THE FIELD OF OFFICIAL ACTIVITIES

Кочура О.О., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології

Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

orcid.org/0000-0003-0638-2911

Стаття присвячена дослідженню питань пов'язаних із початковим етапом досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності. Наведено низька дискусійних моментів, у тому числі, при початку досудового розслідування, визначення підслідності у кримінальних провадженнях зазначеної категорії. Зроблено спробу встановити чіткі межі між поняттями «службова особа» та «посадова особа» на підставі норм чинного законодавства України, що при проведенні досудового розслідування можуть надати більш чітку обізнаність при визначенні обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Роз'яснено, що успіх у розслідуванні будь-яких кримінальних правопорушень, безпосередньо залежить від того, як швидко після вчинення кримінально караного діяння будуть внесені відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочнеться досудове розслідування. Досліджено низьку відомчих нормативних актів, в положеннях яких містяться перелік джерел інформації про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, що є підставою для внесення відомостей до ЄРДР. Надано роз'яснення, чому вважається, що на початковій стадії процесу доказування вся інформація, яка знаходиться у фокусі розслідування і має значення для вирішення питання про винуватість особи, яка вчинила протиправне діяння, є не достовірною, а скоріше ймовірною. При розгляді питання про підслідність з'ясовано щодо необхідності встановлювати не тільки яке кримінальне правопорушення було вчинено, беручи до уваги предметну підслідність, а також характеризуючи данні на особу, яка підозрюється у вчиненні протиправного діяння, тому що все це в сукупності в подальшому буде мати вплив на те, який слідчий підрозділ буде проводити розслідування. Так, досудове розслідування злочинів у сфері службової діяльності здійснюється спеціалізованими підрозділами слідчих управлінь ГУНП та слідчими територіальних органів. Розслідування корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень здійснюють окремі уповноважені правоохоронні органи. Зроблено висновок, що від вирішення зазначених питань в подальшому на пряму буде залежит цілеспрямованість і плановість дій практичних працівників, що здійснюють досудове розслідування.

Ключові слова: кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, кримінальне провадження, досудове розслідування, початок досудового розслідування, підслідність.

This article is devoted to the study of issues related to the initial stage of pre-trial investigation of criminal offences in the sphere of official activities. A number of controversial issues are presented, including the commencement of pre-trial investigation and the determination of jurisdiction in criminal proceedings of this category. An attempt is made to establish clear boundaries between the concepts of 'official' and 'public official' on the basis of the norms of current Ukrainian legislation, which, during a pre-trial investigation, can provide clearer understanding when determining the circumstances that are subject to proof in criminal proceedings. It is explained that the success of any criminal investigation directly depends on how quickly, after the committing of a criminal offence, the pre-trial investigation is initiated.

An explanation was provided as to why it is considered that at the initial stage of the evidence-gathering process, all information that is the focus of the investigation and is relevant to determining the guilt of the person who committed the unlawful act is not reliable, but rather probable. When considering the issue of jurisdiction, it was clarified that it is necessary to establish not only what criminal offence was committed, taking into account the subject matter of jurisdiction, but also to characterise the data on the person suspected of committing the unlawful act, because all of this together will subsequently influence which investigative unit will conduct the investigation. Thus, pre-trial investigations of crimes in the sphere of official activities are carried out by specialised units of the investigative departments. Investigations of corruption and corruption-related offences are carried out by separate authorised law enforcement agencies. It has been concluded that the resolution of these issues will directly determine the focus and planning of the actions.

Key words: criminal offences in the sphere of official activities, criminal proceedings, pre-trial investigation, commencement of pre-trial investigation, jurisdiction.

Ми не сформулюємо нічого нового, коли зазначимо, що однією із основних умов успішного функціонування держави та громадянського суспільства є забезпечення відповідних умов для ефективної роботи державного апарату, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ і організацій, незалежно від їхньої форми власності. Але на жаль, слід констатувати, що на теперішній час результативність такої діяльності в Україні значно знижена, що пов'язано перш за все із положеннями воєнного стану в якому перебуває наша країна, а як наслідок, по-друге, негативні політичні, економічні, правові та інші зміни, що привели до значного зростання злочинів у сфері службової діяльності. Більшість науковців, вважають, що така категорія кримінальних правопорушень несе особливу суспільну небезпеку та пов'язана із доволі високим рівнем латентності. Так, з цього приводу, О. В. Пчеліна слушно зауважує, що така ситуація пояснюється низькою

причин: 1) відсутністю політичної волі у боротьбі з корупцією та іншими зловживаннями у службовій діяльності; 2) складністю розкриття та розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень; 3) недостатньо чітким визначенням норм, регламентуючих склад таких кримінальних правопорушень; 4) не дуже чітким визначенням критеріїв розмежування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності від інших видів службових правопорушень, наслідками яких є притягнення до дисциплінарної або адміністративної відповідальності [1, с. 86], що ми підтримуємо.

Необхідно підкреслити, що предметом дослідження кримінальних правопорушень вчинених у сфері службової діяльності займалися такі науковці, як: Д. А. Бондаренко, М. Й. Кулик, В. М. Ліщенко, А. О. Ляш, О. В. Пчеліна, О. І. Ромціва, Ф. В. Савченко, Р. Л. Степанюк, О. С. Тулаєва, В. І. Фаринник, С. С. Чернявський, Д. О. Шумейко

та ін. Слід констатувати, що хоча ними був зроблений значний внесок в розробку зазначеного нами питання, однак на теперішній час він залишається досі не розв'язаним, із достатньою кількістю дискусійних моментів, у тому числі, пов'язаних із проведенням досудового розслідування у кримінальному провадженні.

Перш за все, при початку розгляду вважаємо, за необхідність привернути увагу на питання, що торкаються безпосередньо предмету нашого дослідження. Тобто, які самі протиправні діяння слід віднести до кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності? Так, А. В. Савченко та О. В. Кришевич до цієї категорії відносять суспільно небезпечні та протиправні діяння, що посягають на встановлений порядок реалізації службовими особами своїх повноважень (управлінських функцій) в межах наданих їм прав та покладених на них обов'язків (компетенцій), якими заподіюється шкода правам, свободам чи правоохоронюваним (законним) інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, а також авторитету органів влади, об'єднань громадян, суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, від імені та/або в інтересах яких діють службові особи [2, с. 6]. В той же час, В. І. Тютюгін в доповнення надає наступне, що ці діяння, передбачені розділом XVII Особливої частини КК України та, належать до так званих загальних видів службових злочинів та злочинів, пов'язаних з наданням публічних послуг, безпосереднім об'єктом кожного з яких є суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність в окремих ланках апарату управління органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань, юридичних осіб публічного і приватного права, а також відносини, що забезпечують нормальну професійну діяльність тих осіб, які під час її здійснення наділяються правом надавати публічні послуги [3, с. 6]. Крім цього, у положеннях ч. 3 ст. 18 Кримінального кодексу України (далі – КК України) визначено загальне поняття *службових осіб*, зокрема, ними є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноваженням органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом [4]. За для успішного проведення розслідування та встановлення усіх обставин вчинення кримінального правопорушення, необхідно встановити чітку межу між поняттями «службова особа» та «посадова особа», тому, як зазначає Н. М. Ярмиш, хоча поняття «службова особа» надається у ч. 3 ст. 18 КК України («Суб'єкт злочину»), воно також дублюється у примітці ст. 364 КК України («Зловживання владою та службовим становищем»), що необхідно брати до уваги. Зміст цих доволі громіздких визначень свідчить, що службові особи це такі, що виконують функції або представників влади, або організаційно-розпорядчі, або адміністративно-господарчі. В свою чергу, представник влади – це особа, яка має право давати вказівки особам, що не є її підлеглими; організаційно-розпорядчі функції насамперед впливають з того, що особа має хоча б одного підлеглого; проявами функцій адміністративно-господарських є те, що особа розпоряджується майном, тобто самостійно вирішує питання щодо нього. Відповідно до тих же визначень, особа є службовою не лише коли вона здійснює відповідні функції постійно, а й тоді, коли

робить це тимчасово або за спеціальним повноваженням (для виконання лише певного завдання), але за умови, що певні повноваження покладені на неї правомочним органом або правомочною службовою особою. Таким чином, службовими особами можуть визнаватися відповідні особи у будь-якої сфері. Перейдемо до тлумачення терміну «посадова особа». У положеннях ст. 2 Закону України «Про державну службу» від 16.12.1993 р. визначено, що посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій. У чинному законодавстві України «посадова особа» визначається як така, що насамперед виконує організаційно-розпорядчу функцію (до того ж і консультативно-дорадчу). Звернемо увагу, що виконання організаційно-розпорядчих функцій характеризує особу саме як службову. Тому є достатні підстави вважати, що посадовою особою є службова особа у сфері державної служби або місцевого самоврядування, яка виконує саме організаційно-розпорядчу функцію, поєднану з консультативно-дорадчою. Зрозуміло, що посадовими особами є не усі державні службовці та працівники місцевого самоврядування, й навіть не усі такі особи, що виконують організаційно-розпорядчу функцію. До неї обов'язково має бути додана функція консультативно-дорадча. Якщо так, то поняття «службова особа» та «посадова особа» співвідносяться наступним чином: будь-яка посадова особа за визначенням є службовою, проте не усі службові особи є посадовими [5]. Встановлення цього співвідношення необхідно не тільки для вірно наданої кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення, а й для подальшого повного встановлення предмету доказування за цим фактом.

Багато дослідників вважають, що успіх у розслідуванні будь-яких кримінальних правопорушень, безпосередньо залежить від того, як швидко після вчинення кримінального караного діяння будуть внесені відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочнеться досудове розслідування. У зв'язку з цим, на нашу думку, особливої актуальності й важливості набуває початкова стадія досудового розслідування та виокремлення проблемних моментів, з якими стикається сторона обвинувачення на цій стадії кримінального провадження. Нагадаємо, що початку досудового розслідування кримінального провадження, передує встановлення підстав для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), і ці підстави включаються до приводів. Тобто, на етапі отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення або самостійного виявлення його ознак, слідчий, дізнавач, детектив, прокурор при прийнятті процесуального рішення про внесення отриманих відомостей до ЄРДР спочатку визначає приводи та підстави для відкриття кримінального провадження. Після цього відбувається процедура внесення відомостей до ЄРДР. Варто також враховувати, що, зважаючи на правову обізнаність громадян, зміст заяв та повідомлень не завжди містить ознаки конкретних діянь. Досліджувані нами види кримінальних правопорушень мають свої специфічні ознаки, лише при наявності яких слідчий, дізнавач, детектив, прокурор зможе впевнитися, що дійсно вчинено протиправне діяння у сфері службової діяльності.

Прикметно, що обставини, які містяться у приводах та підставах для внесення відомостей до ЄРДР, визначають початковий та наступні етапи збирання, перевірки та оцінки доказів у слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) діях. На додаток до вищезазначеного, як зауважує А. Г. Гаркуша та ін., видається вірним твердження, що на початковій стадії процесу доказування вся інформація, яка знаходиться у фокусі розслідування і має значення для вирішення питання про винуватість

особи, яка вчинила протиправне діяння, є не достовірною, а скоріше ймовірною. Власне, в ході розслідування ці ймовірні знання мають бути трансформовані в достовірні. Таким чином, законодавець використовує термін «обставини, що можуть свідчити» для того, щоб вказати на те, що коли уповноважена особа отримує повідомлення (приводи) з будь-якого джерела про вчинення кримінального правопорушення, вона оцінює наявність ознак можливого правопорушення, що містяться в приводах, і це є підставою для внесення відомостей до ЄРДР. Іншими словами, за результатами цієї оцінки приймається рішення про внесення відомостей до ЄРДР або про відмову у внесенні відомостей до ЄРДР [6, с. 41], що ми підтримуємо.

Крім, положень ч. 1 ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), яка містить перелік джерел інформації про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, він також визначений пунктом 3 розділу I Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, зокрема, ними є: 1) заяви (повідомлення) осіб, які надходять до органу (підрозділу) поліції, особи, уповноваженої на здійснення досудового розслідування, або службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв (повідомлень); 2) самостійно виявлені слідчим (дознавачем) або іншою посадовою особою органу (підрозділу) поліції з будь-якого джерела обставини кримінального правопорушення; 3) повідомлення осіб, які затримали підозрювану особу під час учинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється в його вчиненні; 4) інше [7].

З-поміж іншого, відповідно до довідника 1 додатку 7 до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення до переліку інших джерел, з яких виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, відносяться: 1) усна заява (повідомлення) про кримінальне правопорушення; 2) повідомлення підприємств, установ, організацій і посадових осіб; 3) матеріали правоохоронних, судових та контролюючих державних органів про виявлення фактів вчинення чи підготовки до вчинення кримінальних правопорушень; 4) повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу, відповідно до ч. 2 ст. 207 КПК України; 5) повідомлення в медіа; 6) самостійне виявлення слідчим/дознавачем (уповноваженою особою іншого підрозділу) кримінального правопорушення, у тому числі під час досудового розслідування; 7) самостійне виявлення прокурором кримінального правопорушення; 8) інші [8].

Якщо торкатися питання підслідності у кримінальному провадженні, що регламентується положеннями ст. 216 КПК України, то при його розгляді необхідно з'ясувати не тільки яке кримінальне правопорушення було вчинено, беручи до уваги предметну підслідність, а також характеризуючи на особу, яка підозрюється у його вчиненні. Так, досудове розслідування злочинів у сфері службової діяльності здійснюється спеціалізованими підрозділами слідчих управлінь ГУНП та слідчими територіальних органів, підрозділів поліції, які спеціалізуються на

розслідуванні злочинів зазначеної категорії, після визначення прокурорами відповідного рівня за слідчим управлінням ГУНП юрисдикції місця вчинення таких злочинів [9]. Крім цього, положеннями ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. закріплено поняття «корупція». Отже, корупція – це використання особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 Закону чи на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [10]. Розслідування корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень здійснюють окремі уповноважені правоохоронні органи. У системі правоохоронних органів створено два самостійних суб'єкта розслідування кримінальних правопорушень, вчинених високопосадовими особами, судьями, прокурорами та іншими працівниками правоохоронних органів, з одною відмінністю, яка полягає у тому, що Національне антикорупційне бюро (далі – НАБУ) має розслідувати корупційні правопорушення, вчинені високопосадовими особами, а Державному бюро розслідувань (далі – ДБР) підслідні всі інші кримінальні правопорушення, вчинені частиною із цих суб'єктів, а саме державними службовцями категорії «А» (наприклад, заподіяння тілесних ушкоджень, згвалтування, ДТП тощо).

Крім питань, що торкаються підслідності кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, необхідно нагадати про особливі порядки проведення кримінального провадження. Пов'язано це з тим, що як тільки встановлюються обставини, відповідно до яких мається інформація, що особа займає посаду, перелічену у положеннях ч. 1 ст. 480 КПК України, то проведення тих або інших процесуальних дій у ході розслідування відносно цієї особи повинно відбуватися у особливій процесуальній формі визначеної положеннями глави 37 КПК України.

Таким чином, на наше переконання, особливе значення для підвищення ефективності виконання завдань кримінального провадження, передбачених положеннями ст. 2 КПК України, а саме для забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності має не тільки правильне визначення кола обставин, які підлягають доказуванню, їх сутності й змісту, але й питання пов'язаних із початком досудового розслідування, визначенням підслідності. Вважаємо, що від вирішення зазначених питань в подальшому на пряму буде залежит цілеспрямованість і плановість дій практичних працівників, що здійснюють досудове розслідування – слідчих, співробітників оперативних підрозділів, а також прокурорів – процесуальних керівників, впорядкованість кримінального провадження, встановлення напрямку і меж дослідження обставин кримінальних правопорушень, спрямованість криміналістичних версій, що висуваються в ході розслідування та судового розгляду, організації й тактики провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пчеліна О.В. Поняття злочинів у сфері службової діяльності. *Науковий вісник гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2014-1 том 2, С. 86-89
2. Савченко А. В., Кришевич О. В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням професійних послуг. Науково-практичний коментар до розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України / За заг. ред. д. ю. н., проф. В. І. Шакуна. – К.: Алерта, 2012. – 160 с.
3. Тютюгін В. І. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: навч.-практ. посіб. / За ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна та ін. – Х.: Право, 2014. – 232 с.
4. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05 квітня 2001 р № 2341-III / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.12.2025)

5. Ярмиш Н. М. Про співвідношення юридичних понять «службова особа» та «посадова особа»: Матеріали конференцій кафедри кримінального права і процесу. 2015 р. URL: <https://er.kai.edu.ua/items/d1a990e6-e8ad-454f-972d-6c29c8f94fa5> (дата звернення: 15.12.2025)
6. Початок досудового розслідування: підстави, порядок та особливості здійснення : метод. рекомендації / кол. авт. ; за ред. к.ю.н., доц. А. Г. Гаркуші. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 180 с.
7. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС України від 08.02.2019 р. № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text> (дата звернення: 15.12.2025)
8. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Генерального прокурора від 17.08.2023 № 231. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (дата звернення: 12.08.2025)
9. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> (дата звернення: 12.08.2025)
10. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 12.08.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ЦИФРОВІ ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ США

DIGITAL EVIDENCE IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF THE UNITED STATES

Микитюк О.С., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0004-1595-711X

Стаття присвячена дослідженню актуальних для сучасного кримінального процесу України питань, що стосуються використання в кримінальному процесуальному доказуванні США цифрових доказів. Автор підкреслює, що у вітчизняній доктрині кримінального процесу відомими науковцями-процесуалістами закладено міцний фундамент сучасного розуміння доказів, процесу доказування, визначено його принципи, обставини, що підлягають доказуванню тощо. Проте стрімкий розвиток цифрових технологій актуалізує потребу у виробленні нових концептуальних підходів до визначення поняття цифрових доказів, їхніх характерних ознак, а також до вирішення питань їхнього закріплення, перевірки та оцінки. Водночас українським дослідникам бракує практичного досвіду оперування цифровими доказами, який накопичено у зарубіжних правових системах, насамперед у США, де проблематика цифрових доказів перебуває у центрі уваги доктрини та судової практики вже протягом тривалого часу. З огляду на це автор звертається до положень американської правової доктрини, судової практики та Федеральних правил доказування, аналізуючи критерії належності, автентичності, доказової цінності, а також застосування правила найкращого доказу та заборони показань з чужих слів. Окремий акцент зроблено на сучасних викликах, пов'язаних із використанням deepfake-технологій та доказів, згенерованих штучним інтелектом, а також на пропозиціях американських правників щодо вдосконалення процедур автентифікації цифрових доказів. У підсумку обґрунтовується значення американського досвіду для вдосконалення українського кримінального процесу, зокрема у сфері нормативної регламентації та практичного застосування цифрових доказів, що має сприяти формуванню сучасної доктрини доказування в умовах цифровізації правосуддя.

Ключові слова: кримінальний процес; докази, доказування, доказове право, джерела доказового права, цифрові докази, способи збирання доказів; кримінальний процес США.

The article examines issues highly relevant to the modern criminal procedure of Ukraine, particularly those concerning the use of digital evidence in the United States criminal justice system. The author emphasizes that prominent Ukrainian scholars in the field of criminal procedure have laid a solid foundation for the contemporary understanding of evidence and the evidentiary process, defining its principles as well as the circumstances subject to proof. However, the rapid development of digital technologies underscores the need to develop new conceptual approaches to defining digital evidence, identifying its characteristic features, and addressing issues related to its preservation, verification, and assessment. At the same time, Ukrainian researchers lack the practical experience in handling digital evidence that has been accumulated in foreign legal systems, primarily in the United States, where these issues have long been at the forefront of both legal doctrine and judicial practice. In this context, the author examines American legal doctrine, judicial practice, and the Federal Rules of Evidence, analysing the criteria of relevance, authenticity, and probative value, as well as the application of the best evidence rule and the prohibition against hearsay. Particular attention is devoted to contemporary challenges associated with the use of deepfake technologies and AI-generated evidence, as well as to proposals advanced by American legal scholars for improving the procedures for digital evidence authentication. In conclusion, the significance of the American experience for improving the Ukrainian criminal procedure is substantiated, particularly regarding regulatory framework development and the practical application of digital evidence. These improvements are expected to contribute to the formation of a modern evidentiary doctrine in the context of the digitalisation of justice.

Key words: criminal procedure; evidence, evidentiary process, evidence law, sources of evidence law, digital evidence, methods of evidence collection; U.S. criminal procedure.

Вступ. В умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій усе більшого значення набуває належне правове регулювання питань, пов'язаних із використанням цифрових (електронних) доказів. Серед країн, які першими усвідомили потребу у нормативному закріпленні правил допустимості таких доказів, особливе місце посідають Сполучені Штати Америки. Саме у США ще в 1990-х роках розпочалося становлення судової практики, що стосувалася цифрових доказів, а згодом формування системного підходу до їх використання у межах Федеральних правил доказування. Ця практика поступово еволюціонувала у цілісну концепцію, що поєднує нормативне регулювання, доктринальні засади та сталі підходи судових органів до оцінки електронної інформації як доказу. Досвід Сполучених Штатів є надзвичайно цінним не лише з точки зору історії розвитку цифрової доказової бази, але й як приклад концептуальної та практичної узгодженості у поєднанні норм права, технологічних можливостей і судової практики.

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація суспільних процесів радикально трансформує природу та характер доказової інформації в кримінальному судочинстві. При цьому, цифрові докази мають низку специфічних ознак: іноді прихований характер, здатність пере-

тинати межі юрисдикцій, технологічну вразливість до змін або знищення, великий обсяг і швидкість генерації, а також складність у технічній оцінці їхнього походження та цілісності. У межах кримінального процесу США ця технологічна реальність стала потужним каталізатором еволюції доказового права, сформувавши його сучасний вигляд: гнучкий, технологічно орієнтований і практично значущий, що становить особливий інтерес для вивчення та запозичення вітчизняною правовою системою.

Стан дослідження. Проблематика доказів та доказування стабільно перебуває у центрі уваги науковців протягом усього розвитку кримінальної процесуальної науки. У вітчизняній доктрині значний внесок у дослідження актуальних проблем доказового права здійснили такі відомі вчені, як В. В. Вапнярчук, Ю. М. Грошевий, В. П. Гмирко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорельський, Д. Б. Сергеева, С. М. Стахівський, М. Є. Шумило та інші. Їхні праці заклали фундаментальні засади сучасного розуміння процесу доказування, визначили його принципи, межі та гарантії.

Водночас упродовж останніх семи років спостерігається істотне зростання наукового інтересу до проблематики цифрових доказів, що зумовлено стрімким розвитком інформаційних технологій та їхнім впливом

на кримінальне судочинство. У цьому контексті заслуговують на увагу дослідження І.В. Басистої, І. В. Гловюк, І. Г. Каланчі, А. В. Коваленка, С. О. Ковальчука, І. О. Крицької, Д. О. Літкевича, О. П. Метелева, А. В. Скрипника, І.А. Смалі, А. В. Столітнього, Д. М. Цехана, С. С. Чернявського та інших. Дослідження цих авторів спрямовані на осмислення правової природи цифрових доказів, визначення критеріїв їх допустимості, а також вироблення процесуальних механізмів їхнього належного закріплення й використання у кримінальному провадженні.

Однак, вітчизняним дослідникам істотно бракує досвіду оперування цифровими доказами у кримінальному процесі зарубіжних держав, зокрема, США, де цьому питанню значна увага приділяється вже багато років. Серед американських науковців особливу увагу заслуговують дослідники, у доробку яких наявні ґрунтовні праці, присвячені проблематиці використання цифрових доказів у кримінальному процесі, зокрема це Пол Грімм [1, 2], Маура Гроссман [2], Річард Д. Фрідман [3], Герберт Б. Діксон-молодший [4] та ін.

Метою статті є аналіз підходів до цифрових доказів у кримінальному процесі США, зокрема критеріїв їх допустимості, та окреслення викликів, пов'язаних із технологіями *deepfake* і ШІ, з урахуванням можливості використання цього досвіду в Україні.

Виклад основного матеріалу. У кримінальному процесуальному законодавстві США, як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів, відсутнє нормативне визначення поняття «електронні (цифрові) докази» («digital evidence»). Така відсутність уніфікованого законодавчого регулювання компенсується напрацюваннями в науковій доктрині та правозастосовній практиці. Найбільш авторитетними офіційними джерелами, що надають визначення терміну «електронні докази» є «Розслідування місця злочину, пов'язаного з електронними доказами: посібник для працівників, які першими прибувають на місце події» Національного інституту юстиції США. Так в цьому посібнику електронні докази визначаються як «інформація та дані, що мають значення для розслідування і зберігаються або передаються за допомогою електронних пристроїв». Основними ознаками електронних доказів є: 1) прихований характер, що робить їх подібними до таких традиційних доказів, як відбитки пальців чи ДНК; 2) здатність швидко та безперешкодно перетинати юрисдикційні кордони; 3) вразливість до змін, пошкодження або знищення; 4) можлива обмеженість у часі щодо доступу або збереження [5, с. 10].

У свою чергу, Наукова робоча група з цифрових доказів (Scientific Working Group on Digital Evidence, SWGDE), яка об'єднує експертів правоохоронних органів, судової експертизи та академічних кіл, пропонує дещо ширше визначення, зазначаючи, що цифрові докази, це «будь-яка інформація доказового значення, що зберігається або передається у цифровому форматі» [6]. Таким чином, у правовій системі США сформувалося широке визначення поняття «електронні (цифрові) докази», що підтверджується доктринальним консенсусом.

Вперше Верховний Суд США вперше окреслив якісні відмінності електронних доказів від традиційних доказів у кримінальному процесі у рішенні по справі *Riley v. California* (2014). Суд дійшов висновку, що цифрова інформація, зокрема на мобільних пристроях, становить принципово новий вид доказів, який вимагає особливої обережності під час її вилучення, обробки та оцінки. У зв'язку з чим, суд згенерував три важливі риси, які виокремлюють цифрові докази з-поміж класичних матеріальних носіїв:

1) *широта охоплення* (цифрові пристрої містять колосальний обсяг інформації – фотографії, геолокаційні дані, історію пошуку, чати, документи, що може охоплювати роки особистого життя);

2) *конфіденційність інформації* (на відміну від паперових документів, цифрові носії можуть зберігати глибоко приватні й делікатні відомості: від медичних і фінансових даних до інтимних листувань);

3) *системний характер* (електронні докази нерідко стосуються системних процесів взаємодії особи із зовнішнім світом, що виходить за межі звичної оперативної ролі поліції і стосується вже сфер цифрової приватності, кіберпростору та міжнародного обміну даними) [7].

На підставі довідника «Цифрові докази та система кримінального правосуддя США. Визначення технологічних та інших потреб для більш ефективного отримання і використання цифрових доказів» («Digital Evidence and the U.S. Criminal Justice System. Identifying Technology and Other Needs to More Effectively Acquire and Utilize Digital Evidence») можна визначити наступні види цифрових доказів, які застосовуються в кримінальному процесі США: 1) електронна пошта та листування; 2) текстові повідомлення (SMS, MMS); 3) журнали викликів; 4) GPS-локації; 5) дані з мобільних телефонів; 6) історія браузера та cookie-файли; 7) журнали доступу до мережі; 8) фотографії та відео; 9) інформація з хмарних сховищ; дані з соціальних мереж (Facebook, Twitter тощо); 10) журнали дій користувача в операційних системах чи застосунках [8, с. 1–25].

Аналіз сучасної американської доктрини, присвяченої електронним доказам [див: 9, с. 15–61], [8, с. 1–25] дав змогу розробити авторську класифікацію цих доказів, спираючись на типи інформації, що зберігається у відповідному цифровому джерелі: 1) змістовна інформація (повідомлення, email, документи, зображення, відео, звук); 2) метадані (час створення, зміни, геолокація, автор, цифровий слід); 3) записи про активності користувача в системі (журнали входу/виходу, історія браузера, використання пристрою); 4) інформація про комунікацію (історія викликів, текстові повідомлення, IP-адреси); 5) дані про переміщення (GPS-треки, Wi-Fi локації); 6) системні дані/дані з додатків (файли cookie, системні журнали, інформація з месенджерів); 7) дані з «хмар» та соцмереж (Facebook, Instagram, Google Drive, Dropbox, Discord); 8) автоматично згенеровані дані (знімки з камер відеоспостереження, дані згенеровані штучним інтелектом (AI logic)); 9) копії / резервні дані (копії дисків, мобільних пристроїв).

Така класифікація електронних доказів є не лише теоретично виваженою, а й має прикладне значення для визначення обсягу доказової бази, а також для оцінки допустимості таких доказів у кримінальному провадженні.

Електронні докази в кримінальному процесі США оцінюються за тими ж загальними правилами, що й інші види доказів, але із урахуванням їхніх технічних особливостей. При цьому, у судовому провадженні, що стосується використання електронних доказів, критично важливим є дотримання вимог допустимості таких доказів. Ці вимоги сформульовані на основі принципів американського прецедентного права, закріплені у Федеральних правилах доказування та конкретизовані у судових рішеннях, зокрема у справі *Lorraine v. Markel American Insurance Company* (2007) [10]. У цій справі суддя Пол Д. Грімм виклав низку ключових критеріїв, які повинні бути враховані при вирішенні питання про допустимість електронних доказів у судовому процесі.

Перш за все, цифрові докази мають відповідати **критерію належності/релевантності («relevancy»)** – тобто мати прямий або опосередкований зв'язок із фактами, що підлягають доказуванню у справі. Умова належності є загальною передумовою для розгляду будь-якого доказу у суді.

Так, відповідно до правил 401 і 402 Федеральних правил доказування США, електронні докази можуть бути визнані як допустимі лише за умови їхньої належності. Згідно з Правилем 401, доказ вважається належним,

якщо: 1) він має здатність хоча б мінімально змінити ймовірність настання певного факту (тобто робить його більш або менш вірогідним), ніж без такого доказу; 2) цей факт має значення для вирішення справи по суті. В свою чергу, правило 402 закріплює, що всі належні докази є допустимими, якщо лише вони не суперечать Конституції США, федеральному законодавству, іншим положенням Федеральних правил доказування або правилам, встановленим Верховним судом [11].

Докази, що не відповідають критерію належності, визнаються недопустимими. Це положення відображає відомий у правовій доктрині принцип «належність як порогова вимога» («relevancy as a threshold requirement»), відповідно до якого належність доказу є первинною, базовою умовою, яку потрібно виконати, перш ніж суд розглядатиме інші характеристики доказу. Одним з перших цей принцип сформулював Дж. Тайлер [12, с. 269] і він застосовується, як і до цифрових, такі і до інших видів доказів.

У цьому контексті належність (релевантність) можна розглядати як змістовний вимір допустимості. Професор Мічиганського університету, фахівець у сфері доказового права Річард Д. Фрідман стверджує, що належність доказу не гарантує його допуск до судового розгляду, тому що іноді важливішим є умовний характер зв'язку між доказом і фактом, що потребує уточнення додатковими обставинами або оцінки в ширшому контексті справи [3, с. 458].

Другим критерієм допустимості є **автентичність («authenticity»)**. Так, Правило 901 («Автентифікація або ідентифікація доказу») Федеральних правил доказування закріплює, що «сторона, яка подає доказ, зобов'язана надати достатні підстави для встановлення того, що об'єкт доказування є саме тим, за який він видається» [11]. Інакше кажучи, це правило вимагає надання такої доказової інформації, яка дає суду підстави вважати, що поданий цифровий об'єкт є оригінальним, не зміненим і належним чином збереженим та пройшов процедуру автентифікації.

Автентичність цифрових доказів може бути підтверджена: свідком із особистим знанням (Правило 901(b)(1)); висновком експерта або порівнянням з автентичними прикладами (Правило 901(b)(3)); впізнаними характеристиками та непрямыми доказами (Правило 901(b)(4)); системами чи процесами, здатними гарантувати достовірний результат (Правило 901(b)(9)); торговими написами та знаками (Правило 902(7)); сертифікованими копіями бізнес-записів (Правило 902(11)); сертифікованими даними, створеними електронними системами (Правило 902(13), (14)).

Судова практика США демонструє два основні підходи до автентифікації цифрових доказів. У науковій літературі та судовій практиці їх умовно поділяють на так званий Мерілендський підхід («Maryland Approach») та Техаський підхід («Texas Approach»).

Одним із найвідоміших є так званий Мерілендський підхід, що базується на рішеннях судів штату Меріленд і має репутацію обережного та суворого підходу. Хрестоматійним прикладом цього підходу є справа *Griffin v. State* (2011), у якій прокуратура намагалася використати роздрукування зі сторінки соціальної мережі «MySpace» подруги обвинуваченого як доказ погроз свідку. Акаунт містив ім'я, дату народження, фотографії та пости із погрозами. Однак суд визнав ці дані недостатньо автентичними та недопустимим, як докази. Суд аргументував свою позицію тим, що в епоху соціальних мереж можливість зламу, підробки чи використання акаунтів третіми особами надто велика, щоб визнати автентичність на основі лише зовнішніх ознак [13]. Таким чином, сутність цього підходу полягає у тому, що процесуальний обов'язок (тягар доказування) покладається на сторону, яка ініціює подання таких доказів. Вона має підтвердити, що матеріал не був сфальсифікований або створений іншою особою.

Техаський підхід, пов'язаний із практикою судів штату Техас. Цей підхід є більш гнучким. У межах цього підходу

на сторону, яка подає такі докази, покладається обов'язок надати достатньо підтверджень, які б дозволили розсудливому присяжному дійти висновку, що доказ із соціальної мережі є саме тим, за що його видає ініціатор подання. Техаський підхід дозволяє визнання доказу автентичним у разі наявності сукупності непрямих ознак, таких як характерне мовлення, псевдоніми, специфічні фотографії чи інша інформація, що може бути притаманна лише одній особі. У справі *Tienda v. State* (2012) суд визнав, що сукупність непрямих ознак була достатньою для того, щоб присяжні могли розумно дійти висновку про авторство повідомлень [14].

Доцільно підкреслити різницю між поняттям автентичності доказів у кримінальному процесі США та достовірності доказів, що використовується у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. У американській судовій практиці навіть змістовно достовірний доказ може бути визнаний недопустимим, якщо не доведено його автентичності. Наприклад, коли невідоме джерело його походження або існують підстави сумніватися в цілісності електронного файлу. При цьому встановлення автентичності не означає, що відомості, які містяться у доказі, є правдивими. Отже, категорія автентичності в американському праві охоплює ширший спектр питань, пов'язаний із перевіркою надійності та походження джерела доказової інформації, тоді як українське поняття достовірності переважно стосується оцінки істинності змісту доказу.

Третім ключовим критерієм оцінки допустимості електронних доказів у кримінальному процесі США є **доказова цінність («probative value»)**. Цей критерій визначає, наскільки доказ має значення для встановлення істини у справі, тобто наскільки він сприяє підтвердженню або спростуванню певного факту, що має значення для вирішення спору. Відповідно до Правила 403 Федеральних правил доказування, навіть доказ, який формально відповідає вимогам належності та автентичності, може бути виключений із розгляду, якщо його доказова цінність є меншою, ніж потенційний упереджуючий ефект або інші негативні наслідки для справедливого судового розгляду [11].

Іншими словами, суд має здійснити балансування між користю від використання доказу для встановлення істини та можливими ризиками його впливу на об'єктивність судового процесу. До таких ризиків відносяться такі випадки.

1) Безбезпека упередження присяжних («unfair prejudice»). Тобто, коли зміст доказу може викликати емоційні реакції або негативне ставлення до підсудного, що спотворить неупереджене сприйняття фактів присяжними.

2) Збентеження або дезорієнтація присяжних («confusing the issues or misleading the jury»). Тобто, коли доказ є занадто складним, технічно переважаним або містить інформацію, що може відволікти увагу від основного предмета розгляду.

3) Надмірне подання однотипних доказів («needless presentation of cumulative evidence»). Тобто, коли доказ лише дублює вже надану інформацію, не додаючи нової доказової ваги.

Зокрема, у справах, що стосуються електронних доказів, ці аспекти набувають особливого значення, оскільки цифрові матеріали можуть містити великі обсяги інформації, приватні дані або технічні деталі, незрозумілі для пересічного учасника процесу. Тому суди в США часто ретельно оцінюють, чи не створює подання електронного доказу ризику несправедливого впливу на хід судового розгляду або порушення прав сторін.

Четвертою вимогою допустимості електронних доказів виступає **правило найкращого доказу («best evidence rule»)**. Це правило формувалося у доказовому праві США ще у 18 столітті. Воно знайшло відображення у роботах найви-

значніших дослідників доказового права США: В. Твінінга [15, с. 202], Г. Батерста [16, с. 1–2], Ф. Буллера [7, с. 293–94] та ін. На сучасному етапі його основи закладені у правилах 1001–1007 Федеральних правил доказування.

Це правило спрямоване на забезпечення максимальної достовірності та точності відомостей, що подаються суду, шляхом вимоги подання оригіналу документа або еквівалентної за надійністю копією. У контексті цифрових доказів це правило набуває особливої актуальності, адже електронні документи не існують у традиційному «паперовому» вигляді, і поняття «оригіналу» має специфічне трактування.

Наступною важливою вимогою до допустимості електронних доказів є **заборона показань з чужих слів («hearsay rule»)**. Це правило забороняє використання тверджень, зроблених поза судом, як доказів істинності заявлених фактів, за винятком випадків, коли таке твердження підпадає під одне з численних виключень, передбачених процесуальним законодавством. У випадку з електронними доказами це означає, що автоматично згенеровані системою дані, електронні листи або повідомлення можуть вважатися показаннями з чужих слів і бути недопустимими, якщо їх не підкріплено відповідним виключенням або підтвердженням достовірності [18].

Однією з ключових тем наукових дискусій щодо використання цифрових доказів у сучасному кримінальному процесі США є загроза застосування дідфейків, тобто маніпульованих або змінених мультимедійних матеріалів, які за допомогою технологій штучного інтелекту та машинного навчання замінюють оригінальне зображення чи відео на образ іншої особи [19].

Широке застосування дідфейків у соціальних мережах та у судових процесах створює ризик здійснення захисту за допомогою так званого «deepfake defense» (тактики, коли сторона процесу ставить під сумнів автентичність доказу, посилаючись на можливість його фальсифікації за допомогою генеративного ШІ, навіть без фактичних підтверджень). Важливо, що у більшості випадків такі заперечення робляться без подання належних підтверджень факту підробки. Таким чином, сама наявність у сучасному світі технології deepfake стає аргументом для знецінення навіть цілком справжніх і належним чином здобутих доказів.

Дослідники відзначають, що «сам факт існування технології «deepfake» створює ефект «liar's dividend» (буквально – «дивіденд брехуна»), коли будь-який відео чи аудіозапис може бути поставлений під сумнів» [20, с. 9]. Іншими словами, технологічна можливість підробки сама по собі надає потенційним порушникам права додатковий інструмент маніпуляції процесом, дозволяючи їм відкидати несприятливі докази без реальних підстав.

Ця тенденція становить серйозну загрозу для доказового процесу, оскільки підриває традиційну довіру присяжних та суддів до цифрових носіїв інформації, які в умовах сучасного кримінального процесу відіграють визначальну роль. Якщо кожне відео чи аудіо може бути поставлене під сумнів лише на тій підставі, що технологія deepfake існує, це створює небезпеку втрати доказової сили навіть у беззаперечних матеріалів. Саме тому в американській доктрині дедалі більше авторів акцентують на необхідності розроблення нових процесуальних рішень, зокрема щодо удосконалення правил визнання цифрових доказів допустимими.

Науковці наголошують на необхідності розширення функцій судді у визначенні допустимості та автентичності доказів. Так, Герберт Б. Діксон-молодший у своїй статті «Захист на підставі дідфейку»: доказове ускладнення», опублікованій у журналі Американської асоціації адвокатів аналізує пропозиції сучасних дослідників щодо вирішення цього питання. Так професор Ребекка Дельфіно стверджує, що через ризики, пов'язані з фейковими матеріалами, автентичність доказів слід визначати судді, а не присяжним. Вона зазначає, що присяжні не здатні об'єктивно оцінити, чи є відео підробленим, оскільки дідфейки виглядають реалістично. У зв'язку з цим пропонується запровадити нове положення у Федеральних правилах доказів, яке розширить роль судді у «фільтруванні» доказів і покладе на нього виняткову відповідальність за таке визначення [4, с. 38]. З огляду на це пропонується активніше застосовувати положення Правила 104(а) Федеральних правил доказування, згідно з яким саме суддя вирішує попередні питання автентичності, а не присяжні.

Дослідник доказового права Маура Гроссман та почесний суддя у відставці Пол Грімм пропонують внести цілеспрямовані зміни до Федеральних правил доказування США, а саме до Правила 901(b)(9), яке регулює порядок автентифікації доказів, створених технічними процесами або системами. Зміни, які пропонуються, є точковими, але змістовно важливими. Автори, зокрема, пропонують доповнити вимогу про те, що сторона, яка подає доказ згенерований штучним інтелектом, повинна: 1) описати джерела навчальних даних («training data»), використаних для створення моделі або алгоритму; 2) назвати програмне забезпечення чи модель штучного інтелекту, якою було згенеровано доказ; 3) довести, що в конкретному випадку цей алгоритм або програма дали дійсні та надійні результати [2, с. 14]. На думку авторів, така поправка сприятиме підвищенню стандартів допустимості доказів, згенерованих штучним інтелектом, і водночас не створюватиме зайвих перешкод для їх використання.

Висновки. Підхід Сполучених Штатів Америки до цифрових доказів є одним з найрозвиненіших і найпоширеніших у світі. Американська модель базується на поєднанні норм Федеральних правил доказування та прецедентного права, що забезпечує практичну гнучкість і технологічну адаптивність. Відсутність законодавчого визначення «цифрових доказів» компенсується доктринальними напрацюваннями, стандартизованими керівництвами та усталеною судовою практикою.

Основні критерії допустимості (належність; автентичність; доказова цінність; «правило найкращого доказу» та відсутність порушення вимог до показання з чужих слів) формують багаторівневу систему оцінки, яка гарантує баланс між технічними можливостями та процесуальними гарантіями.

Сучасні виклики, зокрема використання deepfake-технологій і доказів, створених штучним інтелектом, спонукають американських науковців і суддів до перегляду правил автентифікації та розширення ролі судді у перевірці достовірності таких матеріалів. Саме тому, досвід США демонструє ефективну інтеграцію правових, технічних і етичних стандартів, що може стати орієнтиром для вдосконалення українського кримінального процесу у сфері регулювання та оцінки цифрових доказів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Grimm P.W., Brady K.F. Evidentiary admissibility chart: admissibility of electronic evidence. Tampa, 2018. 5 p. URL: <https://www.flmb.uscourts.gov/judges/tampa/mcewen/GrimmBradyEvidAdmissChart.pdf> (date of access: 22.05.2025).
2. Grossman M.R., Grimm P.W. Judicial approaches to acknowledged and unacknowledged AI-generated evidence. *Columbia Science and Technology Law Review*. 2025. Vol. 26, № 2. P. 110–125. URL: <https://journals.library.columbia.edu/index.php/stlr/article/view/13890/7671> (date of access: 08.10.2025).
3. Friedman R.D. Refining conditional probative value. *Michigan Law Review*. 1995. Vol. 94, № 2. P. 457–465. URL: <https://repository.law.umich.edu/articles/168> (date of access: 08.10.2025).

4. Dixon H. B. The “deepfake defense”: an evidentiary conundrum. *The Judges' Journal*. 2024. Vol. 63, № 2. P. 38–40. URL: https://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/judges_journal/vol63no2-jj2024-tech.pdf (date of access: 25.11.2025).
5. Electronic crime scene investigation: a guide for first responders. 2nd ed. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, National Institute of Justice, 2015. 74 p. (NCJ 219941). URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/219941.pdf> (date of access: 25.11.2025).
6. Scientific working group on digital evidence (SWGDE). Digital evidence: standards and principles. *Forensic Science Communications*. 2000. Vol. 2, № 2. URL: <https://archives.fbi.gov/archives/about-us/lab/forensic-science-communications/fsc/april2000/swgde.htm> (date of access: 25.11.2025).
7. *Riley v. California*, 573 U.S. 373 (2014).
8. Goodison S.E., Davis R.C., Jackson B.A. Digital evidence and the U.S. criminal justice system: identifying technology and other needs to more effectively acquire and utilize digital evidence. Santa Monica: RAND Corporation, 2015. 80 p. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/248770.pdf> (date of access: 08.10.2025).
9. Digital evidence in the courtroom: a guide for law enforcement and prosecutors. Washington, D.C.: National Institute of Justice, U.S. Department of Justice, 2007. 47 p. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/211314.pdf> (date of access: 08.10.2025).
10. *Lorraine v. Markel American Insurance Company*, 241 F.R.D. 534 (D. Md. 2007).
11. Federal rules of evidence. 2024. URL: <https://www.uscourts.gov/sites/default/files/2025-02/federal-rules-of-evidence-dec-1-2024.pdf> (date of access: 08.10.2025).
12. Thayer J.B. A Preliminary treatise on evidence at the common law. Boston: Little, Brown and Co., 1898. 636 p.
13. *Griffin v. State*, 419 Md. 343, 19 A.3d 415 (Md. Ct. App. 2011).
14. *Tienda v. State*, 358 S.W.3d 633 (2012).
15. Twining W. Rethinking evidence: exploratory essays. 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 2006. 511 p.
16. Bathurst H. The Theory of evidence. London, 1761. 146 p.
17. Buller F. An introduction to the law relative to trials at nisi prius. 4th ed. London, 1785. 383 p.
18. Микитюк О.С. Допустимість показань з чужих слів у кримінальному процесі США: історичний аспект та сучасні виклики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3, ч. 3. С. 247–260. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.04.3.37.
19. Deepfakes and the law // Clio Legal Dictionary. 2023. URL: <https://www.clio.com/resources/legal-dictionary/deepfakes-and-the-law/> (date of access: 25.11.2025).
20. Salvi C. Deepfake evidence in criminal proceedings: procedural hurdles and forensic challenges. Luxembourg, 2024. 20 p. URL: <https://aiandcriminaljustice.uni.lu/> (date of access: 25.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЕНІ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ

USE OF SPECIAL KNOWLEDGE DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY OFFICIALS OF FINANCIAL INSTITUTIONS

Моторний Д.В., аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ
orcid.org/0009-0000-3957-9855

У статті досліджено особливості використання спеціальних знань під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених за участю посадових осіб фінансових установ. Проаналізовано дефініцію поняття спеціальних знань, окреслено, які саме знання є спеціальними для кредитно-фінансової та банківської сфери, з'ясовано, чому їх наявність є критично важливою для розуміння робочих процесів у фінансовій сфері, а отже, для проведення ефективного досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених за участю посадових осіб або працівниками фінансових установ та їх регуляторів. Визначено основні види судових експертиз, які може бути призначено в межах досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, зокрема це: економічна експертиза, яка охоплює такі підвиди, як експертиза бухгалтерського та податкового обліку, експертиза фінансово-господарської діяльності, експертиза фінансово-кредитних операцій; оціночно-будівельна, оціночно-земельна, товарознавча експертизи. Виокремлено експертизу менеджменту, акцентовано на її особливостях, основних питаннях, які вона охоплює, і можливостях на сучасному етапі розвитку криміналістичної науки. Сформульовано перелік типових питань, які можуть ставити під час призначення судових експертиз у межах досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у кредитно-фінансовій сфері з використанням різних кримінальних схем, спрямованих на виведення коштів з-під контролю власника та вповноважених ним посадових осіб фінансової установи.

Ключові слова: спеціальні знання, кредитно-фінансова сфера, бухгалтерський облік, банківська установа, стандарт, фінансова установа, посадова особа, кредитно-фінансові відносини, регуляторні повноваження, регулятори фінансового ринку, судова експертиза, економічна судова експертиза, оціночно-судова експертиза, товарознавча експертиза, експертиза менеджменту.

The article examines the features of the use of special knowledge during the pre-trial investigation of corruption criminal offenses committed with the participation of officials of financial institutions. The definition of the concept of special knowledge is analyzed, it is outlined what knowledge is special for the credit and financial and banking sectors, it is found out why their presence is critically important for understanding work processes in the financial sector, and therefore, for conducting an effective pre-trial investigation of corruption criminal offenses committed with the participation of officials or employees of financial institutions and their regulators. The main types of forensic examinations that can be assigned within the framework of the pre-trial investigation of corruption criminal offenses are determined, in particular: economic examination, which includes such subtypes as examination of accounting and tax accounting, examination of financial and economic activities, examination of financial and credit operations; valuation and construction, valuation and land, commodity expertise. Management expertise is highlighted, its features, the main issues it covers, and the possibilities at the current stage of development of forensic science are emphasized. A list of typical questions that may be asked when assigning forensic expertise within the framework of a pre-trial investigation of corruption criminal offenses committed in the credit and financial sector using various criminal schemes aimed at removing funds from the control of the owner and authorized officials of a financial institution is formulated.

Key words: special knowledge, credit and financial sector, accounting, banking institution, standard, financial institution, official, credit and financial relations, regulatory powers, financial market regulators, forensic expertise, economic forensic expertise, valuation and forensic expertise, commodity expertise, management expertise.

Вступ. Слідчий, який проводить досудове розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених за участю посадових осіб кредитно-фінансових установ, для ефективної реалізації поставлених перед ним завдань має розуміти межі компетенції таких фахівців, що зумовлені професійною освітою та навичками, які вони використовують під час виконання професійних обов'язків. Для правоохоронців це спеціальні знання, тож слідчий має визначити, хто саме зі спеціалістів та експертів є носіями таких спеціальних знань, кого з них доцільно залучити до досудового розслідування, до якої саме процесуальної або позапроцесуальної дії та на якому саме етапі досудового розслідування. Необхідно розуміти схему вчинення корупційного кримінального правопорушення, використані фінансові інструменти, бути обізнаним зі службовими обов'язками, робочими й особистими зв'язками посадових осіб фінансової установи, залучених до її реалізації. З огляду на ці обставини, використовуючи спеціальні знання щодо особливостей функціонування реалізованої протиправної схеми та її інтеграції в наявну фінансову систему, ролі посадовців і співробітників наці-

онального регулятора в реалізації схеми, доцільно визначитися з видами судових експертиз, які слід призначити в межах кримінального провадження. Також важливо сформулювати перелік питань, відповіді на які дадуть змогу досягти мети досудового розслідування, для чого необхідно залучити експертів і спеціалістів, що мають відповідні спеціальні знання.

Мета цієї статті – проаналізувати особливості використання спеціальних знань під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, що вчинені посадовими особами фінансових установ. Для її досягнення необхідно реалізувати такі **завдання**: 1) проаналізувати загальну дефініцію поняття спеціальних знань; 2) з'ясувати, які знання є спеціальними для кредитно-фінансової та банківської сфери, їх значення для належного проведення досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень; 3) визначити основні види судових експертиз, які може бути призначено в межах досудового розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного виду; 4) сформулювати перелік типових питань, які можуть ставити для вирішення під час

призначення судових експертиз у межах досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у кредитно-фінансовій сфері; 5) проаналізувати особливості експертизи менеджменту, коло питань, які вона досліджує; 6) розглянути деякі типові фінансові схеми, які використовують для вчинення корупційних кримінальних правопорушень у фінансовій сфері.

Огляд літератури. Передусім з'ясуємо загальне значення категорії «спеціальні знання». Згідно з дефініціями, які містить тлумачний словник української мови, *знання* – це обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого-, що-небудь [1]; *спеціальний* – призначений виключно для кого-, чого-небудь; який має особливе призначення [1].

На думку В. В. Юсупова, поняття «знання» охоплює не тільки теоретичні відомості, а й практичні навички, отримані в процесі особистої та спільної трудової діяльності, а також загальні знання, які набуті на підставі життєвого досвіду [2].

Спеціальними знаннями володіє обмежене коло спеціалістів – обізнаних осіб, які оперують знаннями, притаманними для певної професії. Їх здобувають як частину особистого життєвого досвіду під час виконання професійних обов'язків або участі в унікальних нестандартних ситуаціях, із цим пов'язаних.

У національному законодавстві, зокрема в нормативно-правових актах, що регламентують порядок проведення досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, немає визначення поняття «спеціальні знання».

Цей термін міститься в Законі України «Про судову експертизу», відповідно до якого судова експертиза – це дослідження на основі *спеціальних знань* у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [3]. Також термін спеціальні знання неодноразово використано в Кримінальному процесуальному кодексі України, а саме в статтях 71 «Спеціаліст», 69 «Експерт», 95 «Показання», 101 «Висновок експерта» [4].

Сутність та особливості застосування спеціальних знань у криміналістичній науці досліджували В. Г. Гончаренко [5], І. І. Когутич [6], В. В. Курдюков [7], В. В. Семенов [8], Р. Л. Степанюк [9], Г. К. Авдєєва [10], В. Я. Горбачевський [11], О. О. Кочура [12], Ю. М. Чорноус [13] та ін.

Серед дефініцій терміна «спеціальні знання» найвичерпнішим видається визначення, запропоноване Б. В. Романюком, згідно з яким спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла і які відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства вони використовують для успішного виконання завдань кримінального судочинства [14].

Універсальним є визначення, відповідно до якого спеціальні знання – це будь-які знання та уміння об'єктивного характеру, отримані внаслідок вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному науково-практичному рівню [15].

Такі підходи збігаються з поглядом В. В. Юсупова в частині отримання спеціальних знань у процесі теоретичної підготовки та професійної практичної діяльності [2], хоча автор досліджував категорію «знання».

Думку щодо ролі практичної діяльності у формуванні спеціальних знань обстоює В. Ю. Шепітько, який визначає цю категорію як систему наукових даних/відомостей або навичок об'єктивного характеру, отриманих у межах вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи [16].

У дисертаційному дослідженні В. М. Реваки [17] виокремлено «спеціальні знання» і «спеціальні пізнання».

Спеціальне пізнання, на думку науковця, відображає процес отримання знань, а спеціальне знання – це якість знань, які мають відповідні особи – експерти та спеціалісти. Тому, вважає автор, поняття «спеціальні пізнання» ширше за поняття «спеціальні знання», оскільки охоплює не лише теоретичний, а й емпіричний аспекти. Відмінність між цими поняттями полягає також у тому, що спеціальні пізнання є невіддільною якістю особи, а спеціальні знання – це результат вивчення будь-яких явищ, їх систематизації, узагальнення [17].

Спеціальні знання мають охоплювати результат теоретичної підготовки, а також результат їх застосування в практичній діяльності (життєвий досвід). Будь-які знання є спеціальними у випадку їх непоширеності й унікальності для представників інших професій.

Визначення терміна «спеціальні знання», яке запропонував Б. В. Романюк [14], на нашу думку, є оптимальним для застосування під час дослідження теми використання спеціальних знань у межах досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених за участю посадових осіб фінансових установ.

Водночас слід зауважити, що питання використання спеціальних знань під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень досі лишаються недостатньо дослідженими. Аспекти цієї проблематики висвітлювали у своїх працях О. А. Семенюк [18] та В. В. Юсупов [19].

Основний виклад матеріалу. Рівень володіння спеціальними знаннями є одним з визначальних факторів для ефективного й успішного досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у фінансовій сфері, причому зауважимо, що це стосується насамперед слідчого, а вже потім – залучених ним спеціалістів та експертів, хоча саме вони ними володіють повноцінно. Це має критичне значення для належної організації досудового розслідування, вчасного прийняття рішень щодо проведення процесуальних і слідчих дій.

Слідчий без обмежень може використовувати свої спеціальні знання для правильного вирішення організаційних питань збору доказів у кримінальному провадженні [18]. Він має володіти спеціальними знаннями щодо роботи фінансової системи країни загалом, роботи конкретної фінансової установи, принципів роботи й повноважень національного регулятора, здобути інформацію щодо актуальних на теперішній час фінансових схем, які дають змогу виводити кошти з-під контролю власника та вповноважених ним посадових осіб фінансових установ. Інакше йому не вдасться всебічно проаналізувати ситуацію, оцінити наявні факти й докази вчинення корупційного кримінального правопорушення у фінансовій сфері, унаслідок чого потенційно наявні знання спеціалістів й експертів не будуть повноцінно застосовані під час досудового розслідування, а отже, його мети може бути не досягнуто.

До спеціальних знань, які має використовувати слідчий під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у фінансовій сфері, передусім належить розуміння контролюючої ролі Національного регулятора. Посадові особи та співробітники Національного банку внаслідок реалізації регулятивних і контролюючих функцій володіють інформацією про перетікання грошових потоків у межах фінансового ринку країни, тобто частково обізнані з реалізацією протиправних фінансових схем.

Згідно з афоризмом, що побутує в науковому середовищі, правильно поставлене питання – це вже половина відповіді. Спеціальні знання для слідчого під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у фінансовій сфері, є інструментом, за допомогою якого ставлять питання, а носії спеціальних знань – експерти, спеціалісти – мають надати на них кваліфіковані відповіді.

Зазначене фактично зумовлює необхідність використання спеціальних знань під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у кредитно-фінансовій сфері, у широкому, процесуально не закріпленому значенні. Від цього безпосередньо залежать ефективність досудового розслідування та можливість досягнення його мети.

Процесуально формалізоване застосування спеціальних знань у кримінальному процесі визначене Законом України «Про судову експертизу» [3]. Кримінальним процесуальним кодексом України [4], Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [20].

Залучення спеціалістів у досудовому розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень для проведення консультацій (як носіїв спеціальних знань) має суттєве значення у випадку, якщо слідчий не володіє ними особисто. Водночас дослідження обставин вчинення корупційного кримінального правопорушення в процесі проведення ревізії або перевірки фінансово-господарської діяльності може бути використано під час досудового розслідування як інструмент аналізу вчинених фінансово-господарських операцій, руху грошових коштів або цінних паперів, встановлення службових осіб, до того дотичних.

Логічним етапом для цього є призначення судової експертизи в межах досудового розслідування.

Фактичні підстави проведення судової експертизи є очевидними з конкретного факту правопорушення та зумовлені необхідністю застосувати спеціальні знання для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження [21].

Нижче викладені твердження ґрунтуються на особистому практичному досвіді автора, зокрема понад 15 років оперативної та слідчої роботи, предметом якої було дослідження протиправних фінансових схем, реалізованих за безпосередньою участю службових осіб фінансових установ.

У випадку досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у фінансовій сфері, фактичні підстави проведення судової експертизи відповідають використаній фінансовій схемі та застосуванням фінансовим інструментам, унаслідок використання яких було втрачено контроль за коштами. А отже, логічним продовженням таких дій будуть слідчі та процесуальні заходи, спрямовані на встановлення місцезнаходження коштів, контроль за якими було втрачено.

Під час проведення досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у фінансовій сфері, для досягнення мети досудового розслідування доцільно застосовувати такі види судових експертиз: економічну (з її підвидами, серед яких експертиза бухгалтерського та податкового обліку, експертиза фінансово-господарської діяльності, експертиза фінансово-кредитних операцій), оціночно-будівельну, оціночно-земельну, товарознавчу. Також ефективним є призначення експертизи менеджменту, яка не передбачена Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [20]. Розглянемо їх детальніше.

Основним видом судових експертиз, які використовують під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у фінансовій сфері, є судова економічна експертиза.

Судова економічна експертиза – це процесуальна форма дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських і податкових регістрів і фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають у процесі розслідування економічних злочинів і судового розгляду господарських суперечок [22].

У межах проведення судової економічної експертизи фактично можна дослідити вкрай широкий перелік питань діяльності кредитно-фінансової установи, дослідити ведення бухгалтерського обліку, дотримання фінансовою установою фінансових нормативів НБУ. Використовуючи інструменти економічної експертизи в межах досудового розслідування, можна з'ясувати стан фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, проаналізувати й оцінити стан його активів, дослідити рух грошових коштів, стан фінансової звітності. Під час проведення економічної експертизи експерти використовують спеціальні знання зі сфери економічної діяльності, фінансів, бухгалтерського обліку.

Судова економічна експертиза є дослідженням економічної діяльності суб'єктів господарювання на основі застосування спеціальних економічних знань з метою надання висновку експерта з питань, поставлених ініціаторами судового процесу [23].

Судова економічна експертиза є найефективнішою процесуальною формою використання спеціальних знань під час розслідування корупційних правопорушень [24].

Судова економічна експертиза охоплює такі підвиди: експертиза бухгалтерського та податкового обліку, експертиза фінансово-господарської діяльності, експертиза фінансово-кредитних операцій [20]. Кожну з них може бути застосовано під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у кредитно-фінансовій сфері, залежно від використаної протиправної схеми.

Питання для проведення судової економічної експертизи формують також залежно від конкретної використаної протиправної схеми, реалізованої з метою виведення коштів з контролю власника або вповноважених ним посадових осіб фінансової установи.

Серед питань, що ставлять під час призначення економічної експертизи в разі реалізації схеми із заволодіння коштами рефінансного кредиту Національного банку, слід виокремити такі:

1) чи підтверджено документально порушення службовими особами фінансової установи вимог законодавства України, положення про кредитування та іншої нормативної документації фінансової установи під час підготовки, укладання, виконання договору кредитної лінії;

2) чи підтверджено документально заподіяння матеріальної шкоди (збитків) фінансовій установі внаслідок порушень вимог законодавства України, положення про кредитування та іншої нормативної документації зазначеної банківської установи, допущених службовими особами фінансової установи під час підготовки, укладання, виконання договору кредитної лінії між фінансовою установою та юридичною особою; якщо так, то в якому розмірі (на яку суму) заподіяно таку матеріальну шкоду фінансовій установі, а також хто саме зі службових осіб банківської установи винен у їх спричиненні;

3) чи відповідають операції з перерахування грошових коштів з кореспондентського рахунку фінансової установи № 1 на кореспондентський рахунок фінансової установи № 2 та подальшому їх перерахунку на кореспондентський рахунок фінансової установи № 3, відкритий в НБУ з призначенням «поповнення коррахунку НБУ без ПДВ» постанові Правління НБУ й умовам кредитному договору;

4) чи відповідають операції щодо зняття готівкових коштів за допомогою грошових чеків постанові Правління НБУ й положенням кредитного договору, за умови, що бенефіціарним власником цих компаній є власник істотної участі фінансової установи;

5) чи відповідають законодавству та нормативно-правовим актам НБУ, що регламентують порядок здійснення відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах на території України, проведення операцій з використанням спеціальних платіжних засобів

на території України, постанові Правління НБУ й умовам кредитного договору операції з видачі з каси банку готівкових коштів за допомогою визначених платіжних карток;

6) у якому розмірі документально підтверджено протиправну видачу готівкових коштів із використанням платіжних карток, за умови, що фізичні особи – власники карток – жодного відношення до цих банківських операцій не мали, готівку не отримували, нікого на це не уповноважували, банківські рахунки не відкривали, платіжні картки не отримували;

7) у якому розмірі документально підтверджено протиправну видачу у визначений період часу готівкових коштів із використанням визначених платіжних карток;

8) чи відповідають законодавству й нормативно-правовим актам НБУ, що регламентують порядок здійснення відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах на території України, проведення операцій з використанням спеціальних платіжних засобів на території України, постанові Правління НБУ та кредитному договору операції, здійсненої у визначений період часу щодо видачі з каси банку готівкових коштів згідно з визначеними грошовими чеками.

У випадку використання протиправної схеми з використанням викривлення відомостей, зазначених у фінансовій звітності банку, питання мають стосуватися саме відомостей із фінансової звітності, наприклад:

– чи підтверджують надані на дослідження документи відомості щодо невідповідності показників миттєвої ліквідності фінансової установи за визначений період вимогам нормативів, встановлених НБУ.

Призначення оціночно-будівельної, оціночно-земельної і товарознавчої експертиз у межах досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень у фінансовій сфері є актуальним у випадку розслідування корупційного кримінального правопорушення реалізації схеми з використанням залогового майна невідповідної вартості для отримання кредитних коштів.

Таку схему можуть використовувати під час отримання як кредитів юридичними особами в банківських установах, так і кредитів рефінансування для підтримання ліквідності банківських установ.

Для реалізації такої протиправної схеми необхідною є участь спеціалістів – оцінювачів (які мають скласти оціночний документ залогового майна з визначеною необ'єктивною ціною) і співробітників банківської установи або Національного банку України, які мають забезпечити видачу кредитних коштів без наявності залогового майна відповідної вартості. Основою окресленої схеми є надання банківській установі залогового майна невідповідної вартості як елементу кредитного договору. Залоговим майном може бути рухоме й нерухоме майно, будівлі, споруди, товари, земельні ділянки.

Для встановлення такого порушення під час проведення відповідної судової експертизи в межах досудового розслідування можуть призначати товарознавчу експертизу, оціночно-будівельну або оціночно-земельну судову експертизу (залежно від виду залогового майна).

Метою проведення цих експертиз у межах досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень у фінансовій сфері буде встановлення реальної вартості майна, визначеного як залогове під час укладання кредитного договору, з метою подальшого встановлення різниці реальної вартості такого майна з вартістю, зазначеною в кредитному договорі. Різниця між цими двома цифрами буде сумою коштів, які надані у вигляді не забезпеченого кредиту, і фактично являтиме собою суму збитків.

У таких випадках у постанові про призначення експертизи доцільно поставити такі питання:

1) яка ринкова вартість залогового майна (вказують конкретні ознаки майна), що належить визначеному суб'єкту станом на визначену дату;

2) чи відповідає виконана оцінка залогового майна (зазначають конкретний документ, на підставі якого було встановлено його ринкову вартість під час визначення його як залогового), проведена оцінювачем (зазначають реквізити оцінювача), вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам.

Крім встановлення об'єктивної вартості залогового майна, слід довести необ'єктивність визначення спеціалістом – оцінювачем вартості залогового майна, зазначеного в кредитному договорі.

Схожу ситуацію було досліджено в межах кримінального провадження № 1201400000000496 від 5 листопада 2014 року [25]. Під час досудового розслідування цього кримінального провадження було додатково зареєстровано (згодом об'єднано, виділено) понад 10 проваджень. У межах кожного з них досліджували фінансові операції, проведені в межах декількох фінансових установ, з кінцевою метою виведення коштів з безготівкового обороту й заволодіння ними.

Зокрема, одним з питань, яке досліджували в цьому кримінальному провадженні, був факт надання рефінансного кредиту Національним регулятором на користь однієї з банківських установ, що надавала фінансові послуги на національному фінансовому ринку. Сума рефінансного кредиту перевищувала 1 млрд гривень. Схема протиправного заволодіння коштами рефінансного кредиту була пов'язана з наданням залогового майна невідповідної вартості. Кількість судових експертиз, призначених у межах досудового розслідування, перевищувала 10, серед яких було призначено судову оціночно-будівельну експертизу, різні види економічних експертиз. Термін досудового розслідування в кримінальному провадженні перевищив 5 років, кількість обвинувачених у кримінальному провадженні сягала 10 осіб, серед яких були й співробітники Національного банку України.

Це кримінальне провадження є яскравим прикладом широких можливостей посадових осіб фінансових установ і Національного регулятора у випадку їх залучення до реалізації протиправної схеми із заволодіння коштами, розміщеними у фінансовій системі, тобто до вчинення корупційного кримінального правопорушення у фінансовій сфері.

Також на прикладі цього кримінального провадження можна дослідити застосування слідчими комплексного підходу під час прийняття рішення про обрання видів судових експертиз: у цьому випадку було призначено оціночно-будівельну й економічну експертизи, що надало можливість досягти мети досудового розслідування завдяки вдалому та своєчасному використанню спеціальних знань щодо функціонування фінансової системи та конкретних фінансових установ, що належали одній особі, а керівні посади в яких обіймали родичі власника.

Ще одним видом судових експертиз, який можна ефективно застосовувати під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у фінансовій сфері, є експертиза менеджменту.

Основні види експертиз визначено в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [20], однак експертиза менеджменту до них не належить.

Водночас, згідно з п. 1.2.13 Інструкції [20], з метою максимально повного задоволення потреб слідчої та судової практики щодо вирішення питань, які потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань, експертні установи організовують проведення інших видів експертиз (крім судово-медичної та судово-психіатричної), зокрема тих, що знаходяться в стадії наукового розроблення.

Нормативною підставою для таких досліджень можна вважати й ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судову експер-

тизу», відповідно до якої судово-експертну діяльність також здійснюють судові експерти, які не є працівниками спеціалізованих установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом. Частина 2 ст. 9 Закону передбачає, що особа або орган, які призначають або замовляють судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, або іншим фахівцям з відповідних галузей знань, якщо інше не встановлено Законом [3].

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що фахівець у відповідній галузі знань, який не є атестованим судовим експертом, проте володіє спеціальними знаннями, має право проводити експертизу з певних нових галузей знань і нетипових завдань відповідно до спеціальних знань, якими він володіє, попри те, що його не внесено до Реєстру атестованих судових експертів.

Об'єктами експертизи менеджменту можуть бути дослідження процедури прийняття управлінських рішень і процесів, відповідність управлінських документів вимогам чинного законодавства, внутрішнім нормативним документам підприємства, нормативним документам НБУ, посадовим інструкціям.

Предметом проведення експертизи менеджменту є фактичні дії управлінського персоналу, їх відповідність визначеним правовим вимогам і внутрішньо визначеним нормам.

Метою експертизи менеджменту є встановлення обставин здійснення управлінської діяльності.

До основних питань, які зазначають у постанові про призначення експертизи менеджменту, належать такі:

- 1) чи відповідають процедури прийняття управлінських рішень встановленому алгоритму;
- 2) чи відповідають дії та рішення керівників й уповноважених співробітників передбаченому алгоритму реалізації повноважень;
- 3) чи дотримано принципу господарської обачності під час обрання контрагента.

Такий вид експертизи може бути використано для доведення участі посадової особи фінансової установи в реалізації протиправної схеми, встановлення її ролі в протиправній діяльності, підтвердження факту порушення нею нормативної документації, що визначає її посадові обов'язки, і результатів таких дій [27].

У практичній діяльності Національного антикорупційного бюро України та інших правоохоронних органів експертизу менеджменту в межах досудового розслідування використовують уже понад три роки. Результати цього виду експертизи неодноразово слугували джерелом доказів у межах досудового розслідування та знайшли своє визнання поряд з іншими висновками експертів, що ґрунтуються на використанні спеціальних знань.

Висновок. На підставі здійсненого дослідження засвідчено безпосередній вплив рівня спеціальних знань слідчого на ефективність організації та можливість досягнення мети проведення досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у фінансовій сфері. Зокрема, встановлено, що розуміння слідчим принципів роботи фінансової системи та конкретної фінансової установи, формальних і неформальних зв'язків у роботі посадових осіб та співробітників фінансових установ, тобто можливість використання спеціальних знань під час досудового розслідування, безпосередньо позначається на результатах досудового розслідування. Повноцінне застосування спеціальних знань слідчим дає йому змогу приймати оптимальні процесуальні рішення, вчасно залучати до досудового розслідування спеціалістів й експертів, які є носіями необхідних спеціальних знань, і формулювати доцільні питання під час призначення судових експертиз.

Розглянуто процесуальні та позапроцесуальні форми застосування спеціальних знань. Визначено основні види судових експертиз, які може бути призначено в межах досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених у фінансовій сфері. Сформульовано перелік основних питань, які слідчий може поставити для вирішення під час проведення судових експертиз.

Акцентовано на необхідності розуміння ролі Національного регулятора в діяльності фінансового ринку загалом і кожної окремої фінансової установи зокрема, а також фактичної обізнаності про перетікання фінансових потоків і реалізацію найпоширеніших протиправних фінансових схем. Обґрунтовано доцільність використання експертизи менеджменту, результати якої стають надійним джерелом доказів у межах досудового розслідування та знайшли своє визнання поряд з іншими висновками експертів, що ґрунтуються на використанні спеціальних знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. Т. Ковальова. Київ : Фоліо, 2018. 592 с. URL: <https://slovnkyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F> (дата звернення: 02.12.2025).
2. Юсупов В. В. Спеціальні знання при проведенні кримінального провадження та в інших видах судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 486–490. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/111>
3. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 10.12.2025).
4. Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 05.12.2025).
5. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. № 2 (9). С. 22–34.
6. Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с.
7. Курдюков В. В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 272 с.
8. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 18 с.
9. Степанюк Р. Л. Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. № 1. С. 12–38.
10. Авдєєва Г. К. Проблеми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 черв. 2022 р.) : у 2 т. Одеса : Гельветика, 2022. Т. 2. С. 566–569. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/20070> (дата звернення: 08.12.2025).
11. Горбачевський В. Я. Спеціальні знання у розслідуванні злочинів. *Сучасні криміналістичні експертизи в розслідуванні злочинів* : матеріали круглого столу (м. Київ, 25 лют. 2015 р.). Київ : НАВС, 2015. С. 77–80.
12. Кочура О. О. Визначення поняття «спеціальні знання» та їх використання у кримінальному провадженні. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*. Харків, 2017. С. 284–286. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/134.pdf
13. Черноус Ю. М. Спеціальні знання у кримінальному провадженні: поняття, зміст, форми реалізації під час розслідування кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 477–480. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/112>

14. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 20 с.
15. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Ін Юре, 2004. 442 с.
16. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11–18.
17. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 20 с.
18. Семенюк О. А. Використання спеціальних знань під час розслідування привласнення розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2024. 251 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/29848> (дата звернення: 13.12.2025).
19. Юсупов В. В. Особливості судових експертиз під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 536–540. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/131>
20. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 10.12.2025).
21. Дуфенюк О. М. Експертиза у кримінальному провадженні за законодавством України та Польщі: порівняльне дослідження : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 272 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3601> (дата звернення: 11.12.2025).
22. Дікань Л. В., Понікаров В. Д., Кожушко О. В. Судово-економічна експертиза : навч.-практ. посіб. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 221 с.
23. Горлачук О. А. Теоретико-методологічні засади судової економічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 23. С. 300–310. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2021.23>
24. Парфентій Л. А. Судова економічна експертиза при розслідуванні корупційних злочинів. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 13–23. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.01>
25. Ухвала Вищого антикорупційний суду від 22 квіт. 2024 р. Справа № 991/4379/23 Провадження 1-кп/991/60/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122343300> (дата звернення: 04.12.2025).
26. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12 лип. 2001 р. № 2658-ІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (дата звернення: 02.12.2025).
27. Експертна діяльність. *Центр судової експертизи та експертних досліджень* : [сайт]. URL: <https://expert.court.gov.ua> (дата звернення: 01.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА СПРИЧИНЕННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ

THE OBJECTIVE ASPECT OF CAUSING BODILY HARM TO PRISONERS OF WAR

Шульженко А.В., д.філос., доцент,
доцент кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0003-0161-6926

Фоменко А.В., студентка II курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет
orcid.org/0009-0006-0396-8107

Стаття присвячена дослідженню об'єктивної сторони спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим у контексті міжнародного гуманітарного та кримінального права. Розкривається багатовимірний характер цього явища, що охоплює як активні форми фізичного та сексуального насильства, тортур і нелюдського поводження, так і бездіяльність, пов'язану з ненаданням медичної допомоги, створенням небезпечних умов утримання та позбавленням базових потреб. Аналізуються характерні способи завдання ушкоджень, зокрема удари, катування електрострумом, дії статевого характеру, кастрація, шрамування, знівечення татувань, а також наслідки у вигляді дистрофії, асфіксії, розладів психіки й ПТСР.

Особлива увага приділяється проблемам кваліфікації та доказування таких діянь у кримінальних провадженнях. Підкреслюється специфічна складність встановлення тілесних ушкоджень у випадку з військовополоненими, що зумовлена відсутністю доступу до місця утримання, неможливістю проведення судово-медичного огляду в момент вчинення злочину, стиранням або фальсифікацією слідів насильства, а також значним проміжком часу між завданням ушкоджень та їх фіксацією після повернення полоненого. Додаткову складність становлять психічні стани потерпілих, дисоціативні розлади, страх помсти та втрати пам'яті, що ускладнює відтворення обставин злочину.

У статті підкреслено, що об'єктивна сторона цих діянь охоплює системність, повторюваність та спрямованість на завдання страждань, що відповідає міжнародним стандартам визначення жорстокого поводження і дозволяє кваліфікувати такі дії в межах ст. 438 КК України. Наголошено на важливості поєднання медичних, психологічних, криміналістичних і міжнародно-правових підходів для повного встановлення складу воєнних злочинів проти військовополонених.

Ключові слова: військовополонені, тілесні ушкодження, тортури, жорстоке поводження, воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, об'єктивна сторона, ст. 438 КК України.

The article examines the objective elements of inflicting bodily harm on prisoners of war within the framework of international humanitarian and criminal law. The study reveals the multifaceted nature of such conduct, which includes both active forms of physical and sexual violence, torture, cruel or inhuman treatment, and passive forms of wrongdoing related to the denial of medical care, life-threatening conditions of detention, and deprivation of basic needs. The analysis covers characteristic methods of inflicting harm, such as beatings, electric torture, sexual assaults, castration, forced scarring, destruction of tattoos, as well as the resulting physical and psychological consequences, including dystrophy, asphyxia, psychiatric disorders, and PTSD.

Special emphasis is placed on the challenges of qualification and proof of bodily harm inflicted on prisoners of war. The article highlights the unique evidentiary difficulties arising from the lack of access to detention sites, the impossibility of conducting forensic examinations at the time of the offence, the deliberate concealment or falsification of traces of violence, and significant time gaps between the infliction of injuries and their eventual documentation after repatriation. Additional obstacles include the victims' psychological trauma, dissociative symptoms, fear of retaliation, and fragmented or lost memories, all of which complicate the reconstruction of events.

The article concludes that the objective side of these acts reflects their systemic, repetitive and purposefully harmful nature, corresponding to international standards of defining torture and ill-treatment, and enabling qualification under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. It underscores the need for an integrated medical, psychological, forensic and international-law approach to establishing the full structure of war crimes committed against prisoners of war.

Key words: prisoners of war, bodily harm, torture, ill-treatment, war crimes, international humanitarian law, objective elements, Article 438 of the Criminal Code of Ukraine.

Вступ. Проблематика спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим набуває особливої актуальності в умовах сучасних міжнародних збройних конфліктів, зокрема російсько-української війни, що супроводжується масштабними та систематичними порушеннями міжнародного гуманітарного права. Військовополонені, перебуваючи під повним контролем держави-утримувача, отримують особливий міжнародно-правовий захист, спрямований на забезпечення їх життя, здоров'я та гідності. Попри це, практика доводить, що саме ця категорія осіб найчастіше стає жертвами насильства, жорстокого поводження, катувань та нелюдських умов утримання.

Постановка завдання передбачає визначення структурних елементів об'єктивної сторони спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим та дослідження їх

специфіки з позицій кримінально-правової науки та міжнародного гуманітарного права.

Актуальність дослідження також обумовлена складністю фіксації цих злочинів: обмеженням доступом до потерпілих, знищенням доказів, застосуванням методів насильства, що не залишають видимих слідів, та необхідністю врахування міжнародного контексту збройного конфлікту. Усе це зумовлює потребу у комплексному аналізі об'єктивної сторони спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим як складової сучасної доктрини воєнних злочинів.

Під час збройного конфлікту особливої важливості набувають питання дотримання норм міжнародного гуманітарного права в частині захисту цивільного населення, а також осіб, які позбавлені захисту своєї держави у зв'язку із полонем. Полон є, з одного боку, надією на

життя та повернення військовослужбовців додому, але з іншого – це примусове утримання в нелюдських умовах, внаслідок якого колишні військовослужбовці зазнають шкоди життю і здоров'ю, отримують інвалідність внаслідок катування, а деякі з них повертаються додому «на щиті», що є прямим наслідком неможливості зберегти життя в нелюдських умовах. Шкода, яка спричиняється військовополоненим, пов'язана не тільки із спричиненням тілесних ушкоджень, але і моральних страждань. Тілесні ушкодження також співвідносяться жорстоким поводженням, а також знаходяться у прямому зв'язку з порушенням законів та звичаїв війни, регламентованими ст. 438 КК України. Женевські конвенції (1949) та Додаткові протоколи забезпечують захист військовополонених, забороняючи будь-які акти насильства, зокрема статевого.

На відміну від традиційної структури складу злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), Міжнародний кримінальний суд у справах про воєнні злочини вимагає доведення трьох специфічних правових компонентів: об'єктивних елементів діяння (*actus reus*), суб'єктивних або ментальних елементів (*mens rea*) та контекстуальних елементів, що відображають умови, у яких було вчинено або використано обставини під час вчинення злочину, що пов'язується саме з об'єктивною стороною. Об'єктивні елементи є конкретним, реальним проявом «винного діяння».

Питання спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим розглядалися у наукових працях таких вчених, як О. О. Бурнос, А. В. Вознюк, В. В. Войченко, А. Дембицька, Д. О. Журко, С. О. Книженко, М. Д. Попадюк, В. П. Хижняк та ін. Всі публікації за вказаною темою можна умовно розподілити на кілька груп: це дослідження з судової медицини та криміналістики, кримінального права та процесу, а також співставлення норм міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права з вітчизняними нормами. Але не зважаючи на існуючі міжпредметні зв'язки при дослідженні даного питання актуальними залишаються питання кваліфікації і доказування під час розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень.

Якщо розглядати об'єктивну сторону будь-якого кримінального правопорушення, слід визначити дії або бездіяльність та наслідки, які знаходяться у прямому причинному зв'язку з такими діями або бездіяльністю.

А. А. Вознюк та М. Д. Попадюк при визначенні жорстокого поводження, що об'єктивно може отожднюватися із спричиненням тілесних ушкоджень, керуються судовою практикою, в якій зазначається: неналежне утримання в неналежних санітарних та гігієнічних умовах без можливості справляти свої природні потреби; ненадання відповідної медичної допомоги, якої він потребував у зв'язку з отриманими тілесними ушкодженнями; нанесення численних ударів металевими предметами; зв'язування рук за спиною проводом, в тому числі, і під час знаходження особи в мороз; підвішування на металеву трубу і удари під час цього; здійснення пострілів по кінцівках; биття електрострумом; поливання шкіри агресивними хімічними речовинами; згвалтування [1, с. 401–402].

Т. А. Орлова та Дембицька А. С. пов'язують об'єктивну сторону спричинення тілесних ушкоджень військовополонених з катуванням, тортурами, мордуванням, нелюдським поводженням: голодом, спрагою, позбавленням повітря. Наслідками фізичних дій є моральні і психічні травми, ПТСР. Наслідками ж ПТСР можуть бути безсоння, агресія, суїцидальні думки, безсоння, панічні атаки тощо [2, с. 198–206].

С. О. Книженко до об'єктивної сторони відносить такі дії, як позасудові страти, і, як наслідок, спричинення тілесних ушкоджень внаслідок таких дій; застосування тортур (тривале перебування в одному положенні, виставляння на холод, придушення з використанням пакетів).

Безпосередньо тілесні ушкодження наносилися кулаками, носками ніг, поліцейськими кийками, дерев'яними молотками [3, с. 555–556].

На думку В. В. Сокурєнка, воєнно-насильницькі злочини проти військовослужбовців представлені поганим поводженням, порушенням законів та звичаїв війни щодо жорстокого поводження з військовополоненими, внаслідок чого військовослужбовець може визнаватися потерпілим. Серед способів жорстокого поводження науковець визначає різні форми фізичного і психічного насильства, що тягнуть за собою шкоду здоров'ю. Ознаками таких дій є посягання на людяність, тобто прояви особливої жорстокості [4, с. 117].

Ю. В. Бадюков визначає спричинення тілесних ушкоджень військовополонених у складі поганого поводження, тобто систематичного і жорстокого, а також дає наступне визначення поганому поводженню: «вчинене за відсутності ознак складу більш тяжкого злочину погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю, або спрямоване проти хворих і поранених, а також невиконання чи неналежне виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування і піклування про них». Саме ж погане поводження науковець поділяє на активну форму і бездіяльність (недбале виконання обов'язків) [5, с. 12]. Щодо останнього, на нашу думку, бездіяльність щодо військовополонених в досліджуваних випадках може полягати не тільки в недбалості, а й свідомих, умисних діях, які призводять до тяжких наслідків. Так, більшість військовополонених повертаються в Україну на межі життя та смерті, що обумовлюється фізіологічним та фізичним виснаженням, серед яких найбільш розповсюдженими є дисоціативні розлади та дистрофія. Повторюваність травматичних подій, тобто ознака поганого поводження (порушення сну, брак свіжого повітря, недостатнє харчування, тортури), призводить до таких проявів, як зорові та слухові дисфункції, неепілептичні судоми, розлади мовлення, парези, аномалії рухів. За статистикою, отриманою в ході психологічних досліджень, задовільний ста після перенесених умов поганого поводження мають лише 30% колишніх військовополонених. Психічні ж травми були обумовлені дією наступних травмуючих чинників: фізична травма – 100% випадків, зневага – 82%, емоційне насильство – 80%, сексуальне насильство – 24% [6, с. 46]. Тобто за отриманою статистикою, фізична шкода спричинялась кожному з військовополонених, а статевого насильства зазнавав кожен четвертий.

Ст. 8 Римського Статуту визначає, що згвалтування, сексуальне рабство, примусова стерилізація, примусова вагітність, інші форми сексуального насильства як складову воєнних злочинів. Радіо Свобода зазначає, що 90% військовополонених зазнали насильства в різних формах [7].

Тілесні ушкодження, спричиненні при згвалтуванні, повністю охоплюються складом згвалтування, якщо вони відносяться до категорії легких і не потребують додаткової кваліфікації, але є мають місце і більш тяжкі наслідки, які пов'язуються із спричиненням тяжких тілесних ушкоджень, а також доведенням до самогубства.

За діючими Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень [8], ознаками тяжкого тілесного ушкодження є: небезпека для життя, душевна хвороба, втрата будь-якого органу. Або втрата органом його функцій, невиправне знівечення обличчя, розлад здоров'я, поєднаний із стійкою втратою працездатності. До таких ушкоджень відносять механічну асфіксію, ушкодження від дії високих та низьких температур, ушкодження великих кровеносних судин, шок, різні види закритих і відкритих переломів.

Серед випадків, описаних колишніми військовополоненими, є дії статевого характеру, такі, як, наприклад,

проникнення через одяг сторонніми предметами через шорти у задній прохід, стискання руками статевих органів, під'єднання струму до статевих органів [9]. Причиною вчинення таких дій є не тільки моральне приниження, завдання особливого мучіння, а й озвучувалося те, щоб українській військовій не мали можливості мати дітей [10], тобто свідомі дії з метою настання тяжких наслідків для здоров'я, які у Правилах визначаються як порушення функцій органу та безплідність.

Серед спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим особливе місце займають відтинання, пошкодження шкіри в місці татуювань, шрамування, кастрація.

Татуювання з українською символікою змушували стирати цеглою, зрізати лезом, тобто спричиняти собі самоушкодження, випалювання татуювань хімічними речовинами [11].

Також неодноразово в засобах масової інформації згадується про зневічення статевих органів та кастрацію. Так, ООН повідомляла про опіки в районі геніталій, кастрацію та сексуальне каліцтво [12]. Резонансу набуло оприлюднене відео, де російський військовослужбовець вчинив відтинання статевих органів полоненому українському військовослужбовцю, поєднане з умисним вбивством. За вказаним фактом було порушене кримінальне провадження за ознаками ч. 2 ст. 438 КК України [13].

Тілесні ушкодження середньої тяжкості супроводжуються відсутністю небезпеки для життя, тривалим розладом здоров'я, строком більше, ніж, 21 день, стійкою втратою працездатності більше, ніж на третину. Такі ушкодження можна визначити лише за рубцями та вами, а також за допомогою рентгенографії або томографії, якщо вони пов'язані з порушенням цілісності кісток.

Також в окремих випадках у колишніх військовополонених має місце такий спосіб ушкодження шкірного покриву, як шрамування. Шрамуванням або скарифікацією визначається процес умисного створення та тілі шрамів у вигляді візерунків, символів або малюнків. Шрамування може створюватися за допомогою надрізів, випалюванням, дією за допомогою лазера. При пошкодженні шкіри в глибоких шарах через розріз або опік організм відновлюється через заміну втрачених тканин сполучною тканиною. Відомі випадки шрамування українських військовополонених із надписами на тілі «слава росії», або російської символіки. Один із випадків описує таке шрамування на животі колишнього військовополоненого, який було зроблено російським хірургом під час перебування українського військового у безсвідомому стані під час хірургічної операції. Встановлено, що надпис на тілі було зроблено за допомогою електрокоагулятора [14]. Шрамування відноситься до легких тілесних ушкоджень, і для видалення подібного надпису необхідно використовувати лазерні технології. Відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, легкі тілесні ушкодження характеризуються неспричиненням тяжких наслідків або короточасним розладом здоров'я. Якщо аналізувати даний випадок, загосення тканин супроводжується незначним боєм і триває близько шести днів.

Також у зв'язку із досліджуваною тематикою привертають увагу випадки обміну військовополоненими, особливо ті, що повертаються в Україну «на щиті». В полоні українські військовослужбовці можуть померти від поранень, катувань, хронічних захворювань [15]. Смерть внаслідок тілесних ушкоджень може відноситися як до тяжких, так і до середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Кількість таких випадків вражає, і за станом трупа не можна визначити інколи ні тілесних ушкоджень, ні наявності або відсутності внутрішніх органів чи їх частин.

Однією з причин смерті є дистрофія, як явище, що супроводжується неадекватним харчуванням, відсутністю необхідної кількості поди і повітря, необхідних ліків,

неналежними умовами тримання, і виникає внаслідок критичних процесів фізіологічного виснаження організму. Якщо аналізувати дистрофію як явище протиправної бездіяльності, то така бездіяльність має систематичний, масовий і спланований характер. В основі такої бездіяльності є злісне порушення Женевських конвенцій, які гарантують гуманне ставлення до військовополонених.

Також внаслідок хронічного стресу та триваючих запальних процесів, у військовополонених виникають онкозахворювання, які не діагностуються та не лікуються у місцях утримання. Статистика онкозахворювань у тих, хто повертається з полону, не ведеться, але відображається у масовій інформації.

Виходячи з отриманої під час дослідження інформації можна зробити наступні висновки щодо характеристики об'єктивної сторони спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим.

Об'єктивна сторона спричинення тілесних ушкоджень військовополоненим є комплексною категорією, яка охоплює широкий спектр активних дій та умисної бездіяльності осіб, відповідальних за поводження з полоненими. Її зміст не обмежується лише безпосереднім нанесенням травм, а включає весь масив впливів на фізичний та психічний стан людини, що перебуває у стані позбавлення волі та є захищеною особою згідно з міжнародним гуманітарним правом.

До об'єктивної сторони належить фізичне насильство у всіх формах: побиття, душення, застосування електроструму, травмування тупими чи гострими предметами, вплив високих і низьких температур, обмеження рухливості, заподіяння болю через фіксаційні пристрої тощо. Ці дії спричиняють як одноразові, так і накопичувані ушкодження, що нерідко переходять у стан тяжких чи смертельних.

Суттєвим складником є умови утримання, які самі по собі можуть становити форму насильства, якщо вони штучно створюють фізичні та психічні страждання: відсутність їжі чи води, антисанітарія, відсутність доступу до медичної допомоги, тривала ізоляція, перебування у переповнених або непридатних для життя приміщеннях, вплив холоду, спеки, шуму чи світла. Ненадання елементарних життєвих ресурсів, попри можливість їх забезпечення, утворює умисну бездіяльність, що також входить до об'єктивної сторони злочину.

Окремо виділяється сексуальне насильство, яке може проявлятися у формі зґвалтувань, примусових оглядів, порушення тілесної недоторканності, кастрації чи інших форм генітальних травм. Такі дії поєднують фізичні та моральні страждання, мають тривалі наслідки для здоров'я та репродуктивної функції і розглядаються міжнародним правом як особливо тяжкі воєнні злочини.

До об'єктивної сторони також належать тортури та інші форми жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження, які спрямовані на заподіяння сильного болю, виснаження чи психічного злему військовополонених. Вони можуть мати на меті отримання інформації, покарання, залякування або дискримінацію за національною чи іншою ознакою.

Усі зазначені дії та форми бездіяльності мають конкретні, вимірювані наслідки для життя, здоров'я і психічного стану полонених, що забезпечує можливість їх кваліфікації за ст. 438 КК України, а також у межах Римського статуту та Женевських конвенцій як воєнних злочинів. Комплексний характер об'єктивної сторони ускладнює її дослідження, але водночас дозволяє охопити всі прояви насильницького впливу, які загрожують життю та гідності військовополонених.

Встановлення факту та ступеня тілесних ушкоджень у цієї категорії потерпілих є значно складнішим, ніж у звичайних кримінальних провадженнях. Доступ українських органів до полонених обмежений, медична документація відсутня або фальсифікується, а самі ушкодження часто

гояться до моменту звільнення. Додаткові труднощі виникають через відсутність свідків, знищення доказів, застосування методів катувань, що залишають мінімум фізичних слідів, а також психологічний стан потерпілих, які можуть мати фрагментарні або травматичні спогади.

Крім того, доведення вимагає врахування міжнародно-правового контексту: необхідно підтвердити статус вій-

ськовополоненого, наявність міжнародного збройного конфлікту, системність порушень та, за потреби, відповідальність командування. Сукупність цих чинників робить кваліфікацію та документування тілесних ушкоджень військовополонених складним, багаторівневим процесом, що потребує спеціальних методик і залучення фахівців з міжнародного права, медицини та психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вознюк А.А., Попадюк М.Д. Жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням. 2024, с. 401-402. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/801e63fb-4658-4fba-b509-21f7de47a846/content>. (дата посилання: 01.12.2025).
2. Орлова Т.А., Дембицька А.С. Особливості розслідування фактів катувань та жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням. *Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід: збірник наукових праць з матеріалами VII Міжнародної наукової конференції*, м. Житомир, 24 жовтня, 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. – Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. – 478 с.
3. Книженко С.О. Криміналістична характеристика способів жорстокого поводження з військовополоненими <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ca95bb0e-48fc-493a-be46-ca3330bbbb25/content>. (дата посилання: 01.12.2025).
4. Сокуренько В.В. Кримінальна відповідальність за вчинення воєнно-насиленницьких злочинів: аналіз складів протиправних посягань *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*: зб. наук. пр. / Харків. нац. ун-т внутр. справ; голов. ред. Л. В. Морілевський. – Харків: ХНУВС, 2024. – № 2 (105), ч. 1. – С. 115-124. – ISSN 2617-278X (Online).
5. Бадюков Ю. В. Кримінально-правова характеристика поганого поводження з військовополоненими (ст. 434 Кримінального кодексу України). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Автореферат дис. на здоб. наук. ст канд. юр. наук (доктора філософії) за спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» (081 – Право). – Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2019.
6. Клименко І.С., Шелестова О.В., Науменко Н.О. Дисоціативні розлади у військовополонених: рівні та методи психологічних втручань. *Ментальне здоров'я*. 2025, № 2. С. 43-51.
7. До 90% українських військовополонених зазнали насилля – генпрокурор. Радіо Свобода. 15 жовтня 2024, 19:03. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-henprokuror-poloneni-tortury/33159750.html>. (дата посилання: 01.12.2025).
8. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. N 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95#Text>. (дата посилання: 01.12.2025).
9. Андреев В. «Я ходити не міг, я повзав»: свідчення чоловіків, які пережили насильство у російському полоні. *Українська правда*. Життя. 14 жовтня 2024, 12:34.
10. Кулакевич Н. Більш ніж половина з опитаних українських військових зазнала сексуального насильства в полоні, – звіт ООН. Слідство Інфо. 27.03.2024, 14:00. URL: <https://www.slidstvo.info/news/bilsh-nizh-polovyna-z-opytanykh-ukrainskykh-viyskovykh-zaznala-seksualnoho-nasylstva-u-poloni-zvit-onn/>. (дата посилання: 01.12.2025).
11. Гельсинська Спілка. До оприлюднення. Місця примусового утримування громадян України – некомбатантів у Російській Федерації та окупованому Криму. Аналітична довідка коаліції "Трибунал для Путіна" Жовтень 2022 року. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/Dlia-opryliudnennia.-Mistsia-pozbavlennia-voli-v-RF-ta-Krymu.-17.10.2022.pdf>. (дата посилання: 01.12.2025).
12. В ООН повідомили про випадки зґвалтування, удари струмом та кастрацію українських полонених. МЕТА. 14.01.2025. 09:09. URL: <https://meta.ua/uk/news/war-in-ukraine/251140-v-onn-povidomili-pro-vipadki-zgvaltuвання-udari-strumom-ta-kastratsiyu-ukrayinskih-poloneni/>. (дата посилання: 01.12.2025).
13. Бережанський І. Кастрація українського бійця окупантами: генпрокурор розповів про розшук нелюдя-вбивці. ТСН. 01.08.2022. URL: <https://tsn.ua/ato/kastratsiya-ukrayinskogo-biytsya-okupantami-genprokuror-rozpoviv-pro-rozshuk-nelyuda-vbivci-2124370.html> (дата посилання: 01.12.2025).
14. Кундіренко Г. Тавро «Слава Росії». Хто і навіщо міг таке зробити в українському полоні. BBC NEWS Україна. 16.06.2025. URL: <https://share.google/4gEJmQgTTPRRBWj9f>. (дата посилання: 01.12.2025).
15. Є випадки, коли українських захисників повертають з полону мертвими – представник Коордштабу. ZMINA. 21.12.2023. URL: <https://zmina.info/news/ye-vypadky-koly-nashyh-zahysnykiv-povertayut-z-polonu-mertvymi-predstavnyk-ksh-oleksandr/>. (дата посилання: 01.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965:174

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/53>

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ МІЖ АДВОКАТОМ ТА КЛІЄНТОМ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗРІЗНЕННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ

CONFLICT OF INTEREST BETWEEN ADVOCATE AND CLIENT: SELECTED ASPECTS OF IDENTIFICATION, DISTINCTION AND RESOLUTION

Нітченко А.Г., к.і.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності та загальноправових дисциплін
Національний університет «Чернігівська політехніка»
orcid.org/0000-0002-2141-8137

Кальян А.В., студентка II курсу магістратури юридичного факультету
Національний університет «Чернігівська політехніка»
orcid.org/0009-0001-2514-7055

Стаття присвячена комплексному дослідженню проблеми конфлікту інтересів між адвокатом і клієнтом як ключового чинника, що впливає на незалежність та доброчесність адвокатської діяльності. Актуальність теми зумовлена зростанням ролі адвокатури в умовах воєнного стану та потребою забезпечення високих етичних стандартів у сфері надання правничої допомоги. У роботі здійснено системний аналіз нормативно-правового регулювання конфлікту інтересів в Україні та міжнародних стандартів, що визначають підходи до його виявлення, запобігання та врегулювання.

На основі аналізу положень Конституції України, Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правил адвокатської етики, процесуальних кодексів, а також рішень дисциплінарних палат і судової практики, встановлено, що національне регулювання має дворівневу структуру: загальні принципи визначені законодавчо, а деталізовані алгоритми поведінки адвоката – у нормативних актах адвокатського самоврядування. Особливу увагу приділено стадіям виникнення конфлікту інтересів – від прийняття доручення до завершення професійних відносин, а також механізмам його врегулювання, серед яких ключову роль відіграє інститут письмової згоди клієнта.

З'ясовано, що законодавче закріплення обов'язку адвоката повідомляти клієнта про наявність або ризик виникнення конфлікту є фундаментальним елементом етичної культури професії. Водночас чинні норми ЦПК, КАС та ГПК України лише фрагментарно регламентують наслідки конфлікту інтересів у судовому представництві, що свідчить про необхідність їх вдосконалення. Висвітлено порівняльно-правові підходи держав ЄС, США та рекомендації Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, де домінує концепція пріоритетності інтересів клієнта і презумпції наявності конфлікту у разі сумнівів.

У висновках обґрунтовано потребу в розробленні чітких процесуальних механізмів і процедур реагування на конфлікт інтересів у представництві, а також у підвищенні рівня правової культури адвокатів через постійне навчання з питань етики та професійної відповідальності. Реалізація запропонованих заходів сприятиме зміцненню незалежності адвокатури, підвищенню довіри до інституту захисту прав людини та формуванню стандартів доброчесності у правничій професії.

Ключові слова: адвокат, адвокатська діяльність, адвокатська етика, конфлікт інтересів, правнича допомога.

The article is devoted to a comprehensive study of the problem of conflict of interest between an advocate and a client as a key factor affecting the independence and integrity of legal practice. The relevance of the topic is conditioned by the growing role of the legal profession under martial law and the need to ensure high ethical standards in the provision of legal assistance. The paper offers a systematic analysis of the legal regulation of conflicts of interest in Ukraine and of international standards that define approaches to their identification, prevention, and resolution.

On the basis of an analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Bar and Advocates' Activity", the Rules of Advocates' Ethics, procedural codes, as well as decisions of disciplinary chambers and court practice, it is established that national regulation has a two-tier structure: general principles are defined at the legislative level, while detailed behavioral algorithms for advocates are set out in the normative acts of bar self-governance. Particular attention is paid to the stages at which a conflict of interest may arise – from the acceptance of a mandate to the termination of professional relations – and to the mechanisms for its resolution, among which the institution of the client's written consent plays a key role.

It is shown that the statutory obligation of an advocate to inform the client of the existence or risk of a conflict of interest is a fundamental element of the ethical culture of the profession. At the same time, the current provisions of the Civil Procedure Code, the Code of Administrative Justice and the Commercial Procedure Code of Ukraine only fragmentarily regulate the consequences of conflicts of interest in court representation, which indicates the need for their improvement. The article highlights comparative law approaches of EU Member States and the United States, as well as the recommendations of the Code of Conduct for Lawyers in the European Community, where the concept of the primacy of the client's interests and the presumption of the existence of a conflict in cases of doubt predominates.

In its conclusions, the article substantiates the need to develop clear procedural mechanisms and procedures for responding to conflicts of interest in legal representation, as well as to enhance the legal culture of advocates through continuous training in matters of ethics and professional liability. The implementation of the proposed measures will contribute to strengthening the independence of the legal profession, increasing trust in the institution of human rights protection and shaping standards of integrity in the legal profession.

Key words: advocate, advocates' activity, legal ethics, conflict of interest, legal assistance.

Адвокатура відіграє критично важливу роль у забезпеченні дотримання прав і свобод громадян, особливо в умовах триваючої повномасштабної агресії росії проти України, що значно підвищує рівень напруги у правових відносинах. Внаслідок дії цих обставин проблема існування конфлікту інтересів між адвокатом та клієнтом (клієнтами) набуває особливої гостроти. Адвокати все частіше стикаються зі складними ситуаціями, пов'язаними із захистом прав військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб та вирішенням майнових спорів, де межа між професійним обов'язком та особистою громадянською позицією адвоката стає критично вразливою. Це вимагає від адвоката максимальної професійної неупередженості, об'єктивності та незалежності. Проте, як свідчить сучасна дисциплінарна та судова практика, існуючі механізми для виявлення конфлікту інтересів часто виявляються недостатніми для оцінки латентних (прихованих) суперечностей або конфліктів із колишніми клієнтами. Такий стан речей може підірвати довіру до адвоката через появу обґрунтованого сумніву у професійній чистоті надання правничої допомоги. З огляду на це, поглиблений аналіз правової бази та практичних аспектів врегулювання подібних колізій є необхідним для зміцнення авторитету інституту адвокатури в умовах викликів воєнного часу.

Різні аспекти конфлікту інтересів у сфері адвокатської діяльності, у своїх наукових працях досліджували такі вчені, як В. В. Заборовський, А. М. Бірюкова (зокрема, в контексті деонтологічних стандартів), К. М. Северин, О. В. Дудко (через призму професійної незалежності), С. В. Оверчук, О. В. Маленко, С. В. Бобровник та Ю. О. Кухарук та інші.

Метою статті є комплексне дослідження теоретичних та практичних засад виявлення, класифікації та подолання конфлікту інтересів в адвокатській діяльності, з особливим акцентом на специфіку правовідносин в умовах воєнного стану та аналіз сучасних підходів судової і дисциплінарної практики до розуміння незалежності адвоката.

Функціонування інституту адвокатури як фундаментального елемента правової системи передбачає неухильне дотримання стандартів незалежності та професійної етики. Статус адвоката, закріплений на конституційному рівні, вимагає від особи не лише високого рівня кваліфікації, а й здатності ідентифікувати та нівелювати зовнішні чинники, що можуть вплинути на об'єктивність надання правничої допомоги. Одним із найбільш складних викликів у цьому контексті є виникнення конфлікту інтересів.

Для глибокого розуміння природи цього явища доцільно проаналізувати його генезу: від загальнотеоретичного поняття конфлікту до його специфічного прояву в адвокатській діяльності. На нашу думку, найбільш повно сутнісні характеристики конфлікту відзначає В. В. Надьон, описуючи його як серйозні розбіжності, гостру суперечку чи зіткнення протилежних поглядів, що перешкоджають реалізації суб'єктами своїх інтересів [1, с. 92]. Логічним продовженням цього підходу є визначення саме юридичного конфлікту, під яким ми пропонуємо розуміти двосторонній стан зв'язку суб'єктів, утворений внаслідок правового протиріччя, що характеризується перешкодою чи порушенням реалізації інтересів і є безпосередньою причиною кризи суспільних відносин [2, с. 244].

Еволюція загальноюридичної категорії «конфлікт» та її адаптація до специфіки адвокатської діяльності сприяла виокремленню та законодавчому закріпленню спеціальної дефініції – «конфлікт інтересів». Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі – Закон) та ст. 9 Правил адвокатської етики, дане явище трактується як суперечність між професійними правами та обов'язками адвоката і його особистими інтересами. Наявність цієї суперечності прямо впливає на неупередженість та об'єктивність під

час виконання професійних обов'язків, а також на вчинення чи невчинення певних дій безпосередньо у процесі здійснення діяльності [3, 4].

Слід наголосити на універсальності та часовій тривалості цієї проблеми. Попри гарантовану у ст. 131-2 Конституції України незалежність адвокатури, колізія інтересів може виникнути незалежно від виду правничої допомоги (захист або представництво) та на будь-якому етапі професійної взаємодії: від стадії переддоговірних переговорів до моменту завершення виконання професійних обов'язків або навіть після реалізації умов Договору.

Аналіз нормативно-правової бази засвідчує, що регулювання конфлікту інтересів має дворівневу структуру: загальні засади визначені профільним Законом, тоді як детальні етичні алгоритми містяться у Правилах адвокатської етики. Так, ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» декларує уникнення конфлікту інтересів як фундаментальний принцип-адвокатської діяльності. Процесуальний аспект цього принципу реалізується через обов'язок адвоката невідкладно повідомити клієнта про виникнення конфлікту інтересів (п. 3 ч. 1 ст. 21 Закону).

Крім того, Закон встановлює імперативну заборону на укладання Договору у разі наявності конфлікту інтересів. Зокрема, у п. 6 ч. 1 ст. 28 згаданого Закону йдеться про те, що адвокат, адвокатське бюро чи адвокатське об'єднання не мають права укласти Договір за умов наявності конфлікту інтересів. Зокрема, в цій же нормі вказано, що такі суб'єкти не можуть укласти Договір та зобов'язані відмовитися від виконання його умов, якщо їх виконання може певним чином суперечити інтересам як самого адвоката, так і його близьких родичів, членів сім'ї, чи інтересам адвокатського об'єднання або адвокатського бюро, учасником (засновником) яких є адвокат, а також професійним обов'язкам адвоката чи у разі наявності будь-яких інших обставин, які здатні призвести до конфлікту інтересів [3].

На відміну від лаконічних законодавчих приписів, Правила адвокатської етики пропонують більш розлоге трактування цієї категорії, описуючи деонтологічні тонкощі на різних стадіях професійних відносин. Зокрема ст. 16 Правил адвокатської етики акцентує увагу на стадії вільного вибору адвоката, зобов'язуючи останнього заздалегідь інформувати клієнта про обставини, які можуть вплинути на виникнення конфлікту інтересів.

Процес подолання конфлікту інтересів у межах Правил адвокатської етики структурно розподілений відповідно до стадій професійної діяльності адвоката. Першочергово, на стадії прийняття доручення клієнта (ст. 20 та 21 Правил адвокатської етики), адвокату заборонено приймати доручення, якщо інтереси нового клієнта об'єктивно суперечать інтересам діючого клієнта, або якщо існує ризик використання конференційної інформації, отриманої раніше. У разі, якщо такий конфлікт інтересів виявляється вже у процесі виконання доручення (ст. 34 та 35 Правил адвокатської етики), виникає необхідність застосування спеціальних механізмів його врегулювання. Важливим інструментом подолання потенційних суперечностей є інститут письмового погодження. Відповідно до ст. 9 Правил адвокатської етики, отримання такої згоди виступає своєрідним «юридичним фільтром»: за наявності письмового узгодження від усіх зацікавлених сторін, обмеження щодо одночасного представництва суперечливих інтересів не застосовується, а адвокат навіть може виступати медіатором між ними. Зазначений стандарт поширюється як на зовнішні конфлікти між різними клієнтами, так і на внутрішні колізії, коли інтереси клієнта суперечать особистим інтересам самого адвоката. Проте, за умови відсутності такої згоди клієнтів або осіб, зацікавлених у збереженні таємниці, адвокат опиняється перед імперативною вимогою розірвання Договору. У такому випадку Договір має бути припинений або з усіма сторонами, або з тією осо-

бою, чиї інтереси стали джерелом конфлікту. Варто підкреслити, що вказані обов'язки щодо усунення колізій не обмежуються часовими рамками співпраці та продовжують діяти навіть після повного виконання адвокатом умов Договору.

Стаття 39 Правил адвокатської етики деталізує застосування правил врегулювання конфлікту інтересів між адвокатом та клієнтами, що є юридичними особами. Зокрема, йдеться про повне поширення норм, котрі стосуються як фізичних осіб, так і юридичних. Якщо під час взаємодії з посадовою особою чи працівником клієнта виникає ризик конфлікту інтересів, адвокат зобов'язаний поінформувати зазначену особу про те, що він представляє інтереси юридичної особи, та роз'яснити зміст своїх професійних обов'язків у цій ситуації.

Під час дії Договору з юридичною особою адвокат зобов'язаний не укладати інші Договори з тими фізичними особами, що пов'язані з юридичною особою цивільно-правовими, трудовими, іншими подібними відносинами, а також, якщо адвокат є носієм конфіденційної інформації, котру він дізнався під час виконання умов Договору з клієнтом – юридичною особою.

Адвокат зобов'язаний не укладати Договір з клієнтом, суть доручення якого полягає у захисті таких його інтересів, які перебувають у конфлікті з інтересами юридичної особи, де раніше працював адвокат або якій він надавав правничу допомогу, за умови володіння ним конфіденційною інформацією, яку можна використати проти такої особи. Окрім суто професійної діяльності, етичні обмеження поширюються і на публічну комунікацію правника. Так, ст. 58 Правил адвокатської етики встановлює сучасний стандарт етичної поведінки в медіа-сфері, зазначаючи, що необхідність уникнення конфлікту інтересів має бути фундаментальним підґрунтям будь-якої комунікації адвоката у соціальних мережах та на веб-форумах [4].

Узагальнюючи вищевикладене, слід констатувати, що конфлікт інтересів можна виявити на різних етапах адвокатської діяльності: до, під час чи після укладення Договору. Проте на практиці найчастіше такий конфлікт актуалізується на етапі виконання умов Договору, зокрема, під час участі адвоката безпосередньо у судовому процесі.

Водночас аналіз вітчизняного законодавства дає підстави стверджувати, що врегулювання конфлікту інтересів під час представництва клієнта, тобто у господарському, адміністративному чи цивільному судочинстві відповідними кодексами передбачено лише фрагментарно. У ЦПК (ст. 60), КАС (ст. 57) та ГПК (ст. 58) міститься ідентична норма, яка лише вказує на можливість реалізації справедливого судочинства за умови відсутності конфлікту інтересів між сторонами, але жодним чином не висвітлює моменти розрізнення цього конфлікту чи механізми його врегулювання. Фактично, ці кодекси лише констатують право особи бути представником декількох учасників справи на одній стороні, якщо між ними відсутній конфлікт інтересів [5, 6, 7].

За таких умов виняткову цінність має практика Верховного Суду. Постановою Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду по справі № 818/1718/17 від 26.11.2020 було визначено, що порушення Правил адвокатської етики становить не лише дія або бездіяльність, які вже призвели до негативних наслідків, а і сама ймовірність їх настання. Тобто, підставою для реагування є ситуація, за якої можна вважати, що модифікація інтересів у кінцевому підсумку призведе до конфліктів [8].

На відміну від вищезгаданих кодексів, значно більше уваги конфлікту інтересів приділяє КПК України. У ст. 46 КПК вказано, що захиснику заборонено захищати особу чи надавати їй правничу допомогу, якщо це суперечить інтересам особи, якій він раніше надавав допомогу чи надає її зараз. У кримінальному провадженні такі обставини є імперативною підставою для самовідводу адвоката

(ч. 1, 2 ст. 80 КПК) або його відводу учасниками процесу (п. 1 ч. 2 ст. 78 КПК). Це стосується діяльності адвоката як у статусі захисника, так і представника [9].

Таким чином, відвід адвоката у кримінальному судочинстві здійснюється виключно на підставі наявності конфлікту інтересів. Тому під час планування стратегії захисту або представництва клієнта адвокат повинен заздалегідь передбачити можливість виникнення таких суперечностей на основі зібраних доказів, показань та аналізу власних взаємовідносин з учасниками справи.

Варто наголосити, що вітчизняні підходи до виявлення та реагування на конфлікт інтересів між адвокатом і клієнтом фундаментально базуються на міжнародних стандартах адвокатської діяльності. Зокрема, положення Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (п. 2.1.2, 3.2.2 та п. 3.2.3) визначають, що порада адвоката втрачає свій сенс, якщо він керується тиском зовні, корисливими інтересами чи власною вигодою. Згідно з цими нормами, адвокат зобов'язаний припинити обслуговування клієнтів у випадку виникнення суперечності між їхніми інтересами, загрози професійній незалежності, ризику порушення конфіденційності [10].

Аналогічна позиція щодо пріоритетності відсутності конфлікту інтересів (так званий, «принцип С») відображена у Хартії основних принципів європейської адвокатської професії. Цей принцип є універсальним і стосується відносин «адвокат-клієнт», так і колізій між декількома клієнтами. Рекомендація № R (2000) Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів додатково закріплює уникання таких конфліктів як імперативний професійний обов'язок.

Результати порівняльно-правового аналізу свідчать, що подібна тенденція притаманна законодавству низки європейських держав. Зокрема, деонтологічні кодекси адвокатів Нідерландів та Данії закликають до особливої обережності під час виконання умов Договору, ефективність якого прямо залежить від своєчасного усунення загрози конфлікту інтересів. Тотожні норми містяться у Кодексі поведінки італійських адвокатів та Правилах професійної діяльності адвокатів Німеччини, згідно з якими адвокату заборонено надавати правничу допомогу, якщо вона суперечить його майновим, комерційним чи іншим особистим інтересам.

Прикметним є досвід Ліхтенштейну, де у Професійних рекомендаціях адвокатської палати закріплено обов'язок обов'язок адвоката пріоритетувати інтереси клієнта над власними міркуваннями чи стосунками з колегами. При цьому важливо відрізнити особистий інтерес (прагнення корисливого результату) від професійного (досягнення вигідного для клієнта результату та отримання гонорару). Сукупність цих підходів формує у міжнародній спільноті сталу концепцію, відому як «презумпція конфлікту інтересів» [2, с. 245, 246]. Слід зауважити, що у Кримінальному процесуальному кодексі Німеччини реалізація зазначеної презумпції передбачена прямо: в одному провадженні захисник не може одночасно здійснювати захист кількох обвинувачених, незалежно від того, чи інкримінується їм вчинення одного злочину, чи різних правопорушень.

Аналізуючи американський досвід вирішення конфлікту інтересів між адвокатом та клієнтом, варто згадати Модельні правила професійної поведінки Американської асоціації юристів. Згідно з ними, адвокат зобов'язаний відмовитися від представництва будь-якої особи в одній справі або в тій, яка значною мірою пов'язана з нею, якщо адвокат раніше працював в установі, яка представляла інтереси клієнта, котрий виступає опонентом в межах даної справи (якщо колишній клієнт не дав своєї згоди на розголошення відповідної інформації) [11, с. 15–19].

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що незалежність адвоката, яка є прямо пропорційною рівню опору виникненню конфлікту інтересів, має бути забез-

печена на двох рівнях: внутрішньому (сукупність психологічних, морально-етичних якостей незаінтересованості адвоката у позапрофесійній реалізації) та зовнішньому (сукупність заборони втручання у правничу діяльність). Адже конфлікт інтересів може виникнути у найнеочікуваніший момент, зокрема у випадку набуття статусу адвоката колишніми державними службовцями чи мобільності адвокатів між юридичними фірмами [12, с. 155].

З метою навчитися розрізняти конфлікти інтересів від порушень незалежності адвоката та конфіденційності інформації, варто звернути увагу на різноманітність існуючих наукових класифікацій. Зокрема, В. В. Заборовський розподіляє такі конфлікти за ознакою реальності: на приховані (уявні) – ті, що можуть бути видимими лише для адвоката за умови, що ніхто з інших учасників судочинства про них не знає; та явні (реальні) – ті, що є очевидними для всіх учасників справи.

Також науковець поділяє конфлікти інтересів на первісні (мотиви політичних переконань, родинні зв'язки, віросповідання, матеріальна залежність) та опосередковані (несумісність інтересів різних клієнтів, потенційних, колишніх, поточних) [13, с. 136–137]. Окрім цього, вчений деталізує види випадків безперечної наявності конфлікту інтересів, серед яких: одночасне представництво конкурентів; участь у пов'язаних справах, що створює ризик використання таємниці; наявність родинних зв'язків з опонентами тощо [14, с. 183–184].

У свою чергу, О. В. Маленко поділяє конфлікти інтересів за джерелом виникнення на: горизонтальні (між власними інтересами клієнтів), вертикальні (між інтересами клієнта та адвоката) та змішані (поєднують ознаки горизонтальних і вертикальних конфліктів) [15, с. 125].

На нашу думку, найбільш практично орієнтовану класифікацію пропонують американські вчені, які диференціюють конфлікти інтересів за суб'єктним складом та джерелом виникнення на такі типи :

- між клієнтом та адвокатом – ситуація, що вимагає ретельної оцінки власних дружніх чи комерційних інтересів;
- між колишнім клієнтом та теперішнім – колізія, що ґрунтується на ризику виникнення суперечності між інтересами нового клієнта та зобов'язаннями адвоката перед попереднім замовником;
- між теперішніми клієнтами – ситуація передбачає необхідність уникнення побічного або одночасного представництва обох сторін в одній справі;
- у зв'язку з виконанням адвокатом зобов'язань перед третьою стороною – виникає у випадках, коли гонорар оплачує особа, чий інтерес можуть керувати діями адвоката всупереч волі клієнта. [13, с. 136–137].

Зазначені теоретичні підходи знаходять своє відображення і у вітчизняній правозастосовній практиці. Зокрема, у рішенні Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури № Х-017/2019 від 04.10.2019 було систематизовано дисциплінарну практику щодо конфлікту інтересів. До найбільш типових ситуацій, що свідчать про порушення етичних стандартів у відносинах між адвокатом і клієнтом, комісія віднесла наступні:

- Випадки, коли виконання умов Договору суперечить інтересам близького родича чи члена сім'ї адвоката, який є посадовою особою і брав (або бере) участь у конкретному провадженні.
- Ситуації, у яких адвокати, що є подружжям або ж мають інші родинні зв'язки (наприклад, батько і син, брат і сестра тощо), одночасно надають правничу допомогу протилежним сторонам, інтереси яких є суперечними.
- Обставини, за яких адвокат укладає Договір з клієнтом про надання правничої допомоги у конфлікті інтересів з юридичною особою, в якій такий адвокат раніше працював, або якій надавав послуги, внаслідок чого він став володільцем конфіденційної інформації, що може бути використана проти попереднього клієнта [16].

Слід наголосити, що будь-який з виявлених та чітко розрізнених видів конфліктів інтересів між адвокатом та клієнтом, що не був усунений у порядку, передбаченому законодавством, або не був врегульований з ініціативи клієнта, чи третіх осіб, породжує для адвоката негативні наслідки у вигляді застосування заходів дисциплінарної відповідальності. Правовою основою для цього виступають ст. 66 Правил адвокатської етики та ч. 1 ст. 33 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», які встановлюють, що за порушення деонтологічних норм адвокат може бути притягнутий до відповідальності у порядку, визначеному законодавством, актами Ради адвокатів України, Національної асоціації адвокатів України та рішеннями 3'їзду адвокатів України [3, 4].

Аналіз чинного законодавства дозволяє констатувати, що у даному контексті йдеться виключно про дисциплінарну відповідальність. Це пояснюється тим, що Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить норм прямої дії, що стосуються деліктів адвоката у сфері професійної етики. Як наслідок, конфлікт інтересів між адвокатом та клієнтом не утворює складу адміністративного правопорушення, а кваліфікується суто як дисциплінарний проступок [17].

Враховуючи зазначену правову природу порушення, процедура притягнення до відповідальності реалізується виключно в межах дисциплінарного провадження. Суб'єктом розгляду відомостей про ознаки такого проступку є кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури за місцем розташування офісу адвоката, зазначеним у Єдиному реєстрі адвокатів України (ч. 2, 3 ст. 33 Закону).

Підставою для порушення питання про відповідальність адвоката є скарга (заява) будь-якої особи, якій відомі факти порушення принципу уникнення конфлікту інтересів. При цьому законодавець чітко розмежує наслідки такого проступку: від превентивного заходу у вигляді попередження до крайнього засобу професійного впливу – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю.

Слід зауважити, що дисциплінарне провадження базується на принципах змагальності та об'єктивності. Скарга має ґрунтуватися на реальних відомостях про наявність ознак дисциплінарного проступку і не бути засобом тиску на адвоката у зв'язку зі здійсненням ним професійної діяльності (ст. 36 Закону) [3]. Загальний строк притягнення до дисциплінарної відповідальності у таких справах становить один рік з дня вчинення проступку.

У підсумку, за наявності підозри щодо виникнення конфлікту інтересів, клієнт має право звернутися до свого адвоката за поясненнями, надати письмовий дозвіл на розкриття відповідної інформації або ж відмовитися від послуг такого адвоката, шляхом розірвання Договору. Окрім дисциплінарного аспекту, такий клієнт має право звернутися до суду в порядку цивільного судочинства із позовною заявою про стягнення збитків (шкоди), заподіяних внаслідок неналежного виконання адвокатом умов Договору. Таким чином, правова система забезпечує дворівневий захист клієнта: через механізми професійної етики та шляхом реалізації майнової відповідальності адвоката [3, 4, 5].

Стягнення збитків у даній ситуації є, по суті, єдиним (лише майновим) способом врегулювання конфлікту, що проводиться у судовому порядку. Натомість, загальне притягнення адвоката до відповідальності здійснюється виключно у порядку застосування дисциплінарних стягнень, передбачених Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Важливо підкреслити, що встановлення факту конфлікту інтересів має прями процесуальні наслідки у вигляді автоматичного відводу адвоката від виконання професійних обов'язків у конкретній справі. Це підтверджує, що інститут уникнення конфлікту інтересів є не лише етичним стандартом, а й фундаментальною умовою забезпечення прав особи на належну та неупереджену правничу допомогу.

Отже, проведене дослідження сутності та правового регулювання конфлікту інтересів в адвокатській діяльності дозволяє стверджувати, що загальне відображення цієї інституції базується на поєднанні фундаментальних засад Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» із деталізованими алгоритмами Правил адвокатської етики. Саме ці акти виступають основними джерелами норм щодо виявлення, розрізнення та врегулювання суперечностей, зокрема й через механізм притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. Конфлікт інтересів між адвокатом та клієнтом слід розглядати як деструктивне явище, що спотворює мету адвокатської діяльності, спрямовуючи зусилля правника на досягнення особистих цілей замість захисту інтересів клієнта. В перспективі це девальвує суспільну повагу до професії, що набуває особливо негативного впливу в умовах воєнного стану, коли запит на безумовну етичність та професійну незалежність є критично високим.

Незважаючи на міжнародні стандарти та вітчизняні деонтологічні норми, які зобов'язують адвоката уникати конфлікту інтересів на всіх етапах співпраці, процесу-

альне законодавство України залишається фрагментарним. Якщо Кримінальний процесуальний кодекс України демонструє системну увагу до вказаної проблеми, прямо передбачаючи конфлікт інтересів як підставу для відводу або самовідводу захисника, то кодекси цивільного, адміністративного та господарського судочинства майже не містять дієвих норм щодо врегулювання подібних ситуацій у межах представництва. Це створює небезпечну правову прогалину, що обмежує можливості суду вчасно реагувати на порушення прав учасників процесу.

Задля усунення існуючих колізій та посилення захисту прав клієнтів вбачається за необхідне доповнити ЦПК, КАС та ГПК України конкретними положеннями щодо виявлення, фіксації та реалізації наслідків утворення конфлікту інтересів адвоката як представника. Запровадження спеціальної процедури відводу представника за наявності обґрунтованого сумніву у відсутності суперечливих інтересів дозволить уніфікувати процесуальну практику та забезпечити належний рівень правової визначеності, перетворюючи етичний стандарт на дієвий юридичний інструмент захисту прав і свобод людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Надьон В. В. Правова категорія «конфлікту» як підстава для захисту прав пацієнтів. *Забезпечення прав людини четвертого покоління у системі охорони здоров'я*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 12 квітня 2019. Ужгород, 2019. С. 90-95.
2. Заборовський В. В. Сутність конфлікту інтересів в професійній діяльності адвоката. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 243-248.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012. № 5076-VI в редакції від 10.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#n299> (дата звернення 01.12.2025).
4. Правила адвокатської етики: акт від 09.06.2017 р. № n0001891-17 в редакції від 15.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення 01.12.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV в редакції від 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 02.12.2025).
6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005. № 2747-IV в редакції від 31.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 02.12.2025).
7. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991. № 1798-XII в редакції від 31.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 02.12.2025).
8. Постанова КАС ВС по справі № № 818/1718/17 від 26.11.2020: Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93119334> (дата звернення 04.12.2025).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651-VI в редакції від 01.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 04.12.2025 р.).
10. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства: міжнародний акт від 01.10.1988. № 994_343 в редакції від 01.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text (дата звернення 06.12.2025).
11. Оверчук С. В. Відвід адвоката в кримінальному процесі внаслідок конфлікту інтересів. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 1 (17). С. 1-35.
12. Заборовський В. В. Принцип уникнення конфлікту інтересів в професійній діяльності адвоката: загальні положення. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 5. С. 152-157.
13. Заборовський В. В. Деякі види конфліктів інтересів в професійній діяльності адвоката. *Modern Trends in the Development of Science and Technology*: матер. другої міжнар. наук.-практ. конф., м. Дебрецен (Угорщина), 12-13 вересня 2022. Дебрецен, 2022. С. 135-139.
14. Заборовський В. В. Можливі види конфліктів інтересів в адвокатській діяльності та критерії їх класифікації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 73 (2). С. 182-187.
15. Маленко О. В. Принцип уникнення конфлікту інтересів при здійсненні адвокатської діяльності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 4. С. 119-132.
16. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо конфлікту інтересів: рішення Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури від 04 жовтня 2019 року № X-017/2019. URL: <https://vkdko.org/14637-2/> (дата звернення 06.12.2025).
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.10.1996 р. № 8073-1-X в редакції від 01.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення 06.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ЗМІСТ ПОЛОЖЕНЬ МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТІВ ЩОДО ПРІОРИТИЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ

THE CONTENT OF THE PROVISIONS OF INTERNATIONAL DOCUMENTS ON THE PRIORITISATION OF PROSECUTORS' ACTIVITIES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Подкопась С.В., д.ю.н.,
старший науковий співробітник

*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності ім. академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0002-5281-3981*

Стаття присвячена аналізу змісту положень міжнародних документів у сфері прокурорської діяльності та статусу прокурорів щодо питання пріоритизації кримінальних проваджень та ролі прокуратури (прокурорів) у цих процесах. Пріоритизація розглядається як засіб забезпечення ефективності функціонування системи в умовах сучасних викликів (обмеженні ресурси, зростання робочого навантаження). Він на сьогодні знаходить своє відображення в документах програмного характеру (стратегія розвитку, план реформування), які, в свою чергу, визначають подальші напрями реформи (трансформаційних) змін.

Встановлено, що міжнародні документи комплексно не регламентують і не висвітлюють відповідні процедури через вузькість тематики. Водночас підкреслюється провідна роль прокуратури (прокурорів) в окремих національних системах щодо реалізації кримінальної політики, участь в якій становить одне з головних завдань прокуратури (прокурорів). Акцентовано на обов'язку держави забезпечити прокурорам можливість надання інструкцій для ефективного застосування пріоритетів такої політики (які можуть стосуватися видів злочинів, методів збирання доказів, розподілу ресурсів, обмеження тривалості розслідувань тощо), а також на проблематику фактичної реалізації таких повноважень – можливому розриву між формально закріпленою компетенцією та її практичною реалізацією, як зазначено в коментарі до п. 22 індивідуальних рекомендацій пояснювального меморандуму Рекомендації R (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя.

На підставі аналізу висновків Консультативної ради європейських прокурорів, зокрема, № 7 (2012), № 13 (2018) виокремлено та розглянуто: (1) економічний; (2) зовнішньо-організаційний і внутрішньо-організаційний аспекти пріоритизації діяльності прокурорів у кримінальних провадженнях. При цьому наголошено на недопустимості погляду на пріоритизацію та зведення її заходів до суто економічних міркувань; підкреслено, що виділення пріоритетних категорій справ допускається у виключних випадках і не повинно порушувати принципів рівності перед законом та шкодити ефективному розслідуванню інших кримінальних правопорушень.

Ключові слова: прокуратура, кримінальне провадження, пріоритизація кримінальних проваджень, міжнародні стандарти.

This article is devoted to an analysis of the content of the provisions of international documents in the field of prosecutorial activity and the status of prosecutors with regard to the issue of the prioritisation of criminal proceedings and the role of the prosecution service (prosecutors) in these processes. Prioritisation is examined as a means of ensuring the effective functioning of the system in the context of contemporary challenges, including limited resources and an increasing workload, and as an approach that is currently reflected in programmatic documents (development strategies and reform plans) defining the further directions of reform (transformational) change.

It is established that international documents do not comprehensively regulate or elaborate the relevant procedures, given the narrow and specific nature of the subject matter. At the same time, the leading role of the prosecution service (prosecutors) in certain national systems in the implementation of criminal policy is emphasised, participation in which constitutes one of the core tasks of the prosecution service. Particular attention is drawn to the State's obligation to ensure that prosecutors are able to issue instructions aimed at the effective application of the priorities of such policy (which may relate to categories of offences, methods of evidence gathering, allocation of resources, limitation of the duration of investigations, etc.), as well as to the challenges arising in the actual exercise of these powers – namely, the potential gap between formally established competence and its practical implementation. This issue is specifically referred to in the commentary to paragraph 22 of the individual recommendations of the Explanatory Memorandum to Recommendation Rec (2000)19 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member States on the role of public prosecution in the criminal justice system.

On the basis of an analysis of the Opinions of the Consultative Council of European Prosecutors, in particular Opinions No. 7 (2012) and No. 13 (2018), the following aspects of the prioritisation of prosecutorial activities in criminal proceedings are identified and examined: (1) the economic aspect; and (2) the external organisational and internal organisational aspects. It is emphasised that prioritisation must not be viewed, nor its measures reduced, solely through the prism of economic considerations. The designation of priority categories of cases is permissible only in exceptional circumstances and must not undermine the principle of equality before the law or prejudice the effective investigation of other criminal offences.

Key words: prosecution service, criminal proceedings, prioritisation of criminal proceedings, international standards.

Постановка проблеми. Сучасні складні реалії та внутрішні і зовнішні виклики, що постають перед прокуратурою України в умовах обмежених ресурсів, обумовлюють необхідність змін, спрямованих на підвищення ефективності функціонування системи. Бачення щодо цього об'єктивовано в низці документів програмного характеру, зокрема, в Стратегії розвитку прокуратури на 2025–2028 роки (далі – Стратегія) [1]. Так, стратегічними пріоритетами розвитку (в контексті системи управління прокуратурою, орієнтованої на результат) визнано: координування визначення та впровадження пріоритетів кримінальної політики на основі аналізу повних досто-

вірних даних задля злагодженої роботи органів прокуратури та органів правопорядку (п. 2.4. Стратегії), а саме посилення координаційної функції прокуратури під час реалізації повноважень у сфері протидії злочинності; визначення пріоритетних напрямів протидії злочинності залежно від її стану, структури, динаміки та тенденцій (п. п. 2.4.1. Стратегії); сприяння формуванню кримінальної політики, згідно з якою у прокурора наявні дискреційні повноваження щодо пріоритизації під час організації та процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань у кримінальному провадженні (п. 2.5.); розробка та прийняття

з урахуванням пріоритетів кримінальної політики ключових показників ефективності (КПІ) для органів прокуратури (п. 2.6. Стратегії).

Положення Стратегії в цьому контексті гармонізовані з основними напрямками реформування, що знайшли своє відображення в Комплексному стратегічному плані реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (далі – План реформування) [2], та відповідним планом заходів, спрямованих на виконання зазначеного Плану реформування (далі – План заходів) [3]. План заходів передбачає як визначення загальнонаціональних і регіональних пріоритетів протидії злочинності, так і впровадження в прокуратурі та органах правопорядку спеціалізації для кримінального переслідування та протидії злочинності за пріоритетними напрямками, зокрема шляхом утворення (оптимізації) в Офісі Генерального прокурора та центральних апаратах органів правопорядку відповідних структурних підрозділів, розроблення стандартів, методичних рекомендацій та тренінгових програм (захід 2.4.1.) [3]. Тим самим сформовано нормативну основу для подальших змін у даному напрямі та посилення інституціональних спроможностей системи прокуратури. Водночас відповідні процеси потребують належного теоретичного осмислення і широких дискусій, дослідження зарубіжного досвіду та, можливо, зміни світогляду, адже на сьогодні ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України встановлює виконання завдань кримінального провадження для всіх випадків вчинення кримінальних правопорушень [4]. Не менш важливим та корисним є звернення уваги на зміст положень відповідних міжнародних документів (міжнародних стандартів) в аспекті подальшого унормування та формування практики пріоритизації кримінальних проваджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика пріоритизації кримінальних проваджень загалом, та, зокрема, практичних аспектів її реалізації дедалі активніше обговорюється – не лише як прояв нових управлінських підходів, а, передусім, як об'єктивна необхідність у сучасних умовах. Про це свідчать, зокрема, відповідні тематичні дискусії та круглі столи [5; 6]. У своїх наукових розвідках дослідники здебільшого звертаються до загальних питань пріоритизації у кримінальному провадженні, розкриваючи його поняття, визначаючи ознаки, ключові аспекти та виміри (Н. В. Глинська) [7]; методологічні засади та інноваційні підходи (В. М. Шевчук) [8]; права людини в системі механізму пріоритизації у кримінальному провадженні (Д. І. Клепка) [9]; розглядають їх в контексті дискреційних повноважень прокуратури (А. І. Берлач, А. В. Лапкін) [10; 11] чи при розслідуванні певних злочинів (М. І. Пашковський) [12]. При цьому зміст положень міжнародних документів в питанні пріоритизації діяльності прокурорів у кримінальних провадженнях на сьогодні у наукових джерелах не аналізувався та не висвітлювався, в той час, як звернення до нього може бути корисним в межах запланованої реформи.

Метою статті є аналіз положень міжнародних документів у сфері прокурорської діяльності та статусу прокурорів щодо питання пріоритизації їх діяльності у кримінальних провадженнях.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні документи у сфері прокурорської діяльності та статусу прокурорів комплексно не розкривають питання пріоритизації кримінальних проваджень та ролі прокурора в цих процесах, проте загляють їх в окремих аспектах.

У п. 3 Рекомендації R (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя (далі – Рекомендація КМ РЄ) зазначається, що в деяких національних системах реалізація політики з протидії злочинності (пристосовуючи її за необхідності до дійсності на місцях і в регіонах) відноситься до одного із головних завдань прокурорів [13].

При цьому відповідно до п. 22 Рекомендації КМ РЄ на державу покладається обов'язок забезпечити прокурорам можливість надавати поліції інструкції з метою ефективного застосування пріоритетів кримінальної політики, зокрема щодо визначення категорій справ, які потребують першочергового розгляду, методів збирання доказів, використання кадрових ресурсів, тривалості розслідувань, інформування прокуратури тощо, за умови, що поліція перебуває під керівництвом прокуратури або під її наглядом.

Водночас КМ РЄ звертає увагу на проблематику фактичної реалізації таких повноважень, вказуючи на можливий істотний розрив між формально закріпленою компетенцією прокурора та її практичною реалізацією. Ефективність здійснення відповідних повноважень значною мірою залежить від того, чи наділений прокурор правом видавати загальні інструкції з метою забезпечення дотримання пріоритетів кримінальної політики. Такі пріоритети можуть стосуватися видів злочинів, методів збирання доказів, розподілу ресурсів, обмеження тривалості розслідувань або обов'язку систематичного інформування прокурора про перебіг проваджень певної категорії [13].

Подібні підходи простежуються й у висновку № 10 (2015) Консультативної ради європейських прокурорів (далі – КРЕП) «Про роль прокурорів у розслідуванні злочинів», в якому наголошується, що у разі здійснення прокурорами нагляду за слідством вони повинні бути поінформовані як про реалізацію пріоритетів кримінальної політики, так і про виконання наданих ними вказівок (п. 19). Крім того, прокурори зобов'язані враховувати питання ефективного управління людськими та фінансовими ресурсами, уникаючи неспівмірних витрат і дотримуючись принципів верховенства права та процесуальних гарантій (п. 22). У державах, де прокуратура здійснює нагляд за слідством поліції, прокурори мають бути наділені ефективними засобами для забезпечення реалізації пріоритетів кримінальної політики (п. 25, п. 26) [14].

У міжнародних документах зазначається і про економічний аспект пріоритизації, застерігаючи від переоцінки його значення. Відповідно до п. 46 висновку № 7 (2012) КРЕП «Про управління ресурсами прокурорської служби» органи прокуратури повинні відігравати певну роль в усуненні, або, принаймні, мінімізації негативного впливу економічної кризи на їх повсякденну роботу, для чого віднайти баланс між наявними ресурсами та результатами, яких прагнуть досягти. При цьому в п. 49 визнається, що ефективність витрат на розслідування злочинів не може оцінюватися традиційними методами оцінки витрат; розслідування не повинні оцінюватися лише з позиції витрат; а у п. 50 акцентується на тому, що лише у виключних випадках, реагуючи на обмеженість ресурсів, прокуратура може вдатися до виділення певних категорій справ (проваджень) чи злочинів в якості пріоритетних. При цьому така пріоритетність не повинна наносити шкоди прокурорській діяльності в цілому та ефективному розслідуванню інших видів кримінальних правопорушень; не повинна призводити до порушення основоположного принципу рівності перед законом [15].

Елементи організаційного аспекту пріоритизації відображено у висновку № 13 (2018) КРЕП «Незалежність, підзвітність та етика прокурорів», у якому зазначається, що повага до зовнішньої незалежності не заважає прокуратурі отримувати загальні вказівки щодо пріоритетів своєї діяльності, оскільки вони випливають із закону, розвитку міжнародного співробітництва або вимог, пов'язаних з організацією прокуратури (п. 34). В свою чергу, внутрішня незалежність не перешкоджає ієрархічній організації служби та укладенню загальних рекомендацій або директив щодо застосування закону для забезпечення узгодженості закону та судової практики або пріоритетів для дій прокурорів (п. 40) [16].

У надзвичайних ситуаціях, відповідно до висновку № 15 (2020) КРЕП «Роль прокурорів у надзвичайних ситу-

ація», не йдеться про розширення повноважень прокуратури, а лише про максимально ефективне використання наявної компетенції (п. 38). При цьому наголошується на необхідності збереження фокусу на пріоритетних справах та адаптації кримінальної політики до регіональних і місцевих умов (п. 42, п. 43) [17].

Висновки. Міжнародні документи у сфері прокуратури, а також статусу прокурорів хоча і не формують типову модель правового механізму пріоритизації кримінальних проваджень та ролі прокуратури (прокурорів) у ньому, водночас пропонують певні орієнтири, які можуть

бути корисними для подальших кроків у напрямі реформи за умови їх адаптації до національного кримінального процесуального законодавства, а також забезпечення балансу між підвищенням ефективності кримінального провадження, дотриманням прав людини і збереженням засад кримінального провадження.

Важливо не лише наділити прокурорів відповідним обсягом повноважень, але й не допустити розрив між формально закріпленою компетенцією та її практичною реалізацією, що зумовлює необхідність належного нормативного та організаційного забезпечення таких повноважень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія розвитку прокуратури на 2025–2028 роки: затверджено наказом Генерального прокурора від 08 жовтня 2025 року № 322. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=274671 (дата звернення: 10.11.2025)
2. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: схвалено Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#n9> (дата звернення: 10.11.2025)
3. План заходів спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки: Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/129/f537997n20.docx> (дата звернення: 10.11.2025)
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.11.2025)
5. У фокусі – головне: як (не) працює пріоритизація кримінальних проваджень. Discussion paper. JustTalk. НАБУ. EUACI. 2024. URL: <https://drive.google.com/file/d/1HSUebdPDFJ-jMIMMYsfijvyoC782H3vB/view> (дата звернення: 30.11.2025)
6. *Пріоритизація кримінального судочинства та відновлення справедливості в контексті російсько-українського збройного конфлікту*: матеріали круглого столу, м. Харків, 23 вер. 2025 р.; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, від. дослідж. проблем кримін. процесу та судоустрою. Харків: Право, 2025. 170 с.
7. Глинська Н.В. Пріоритизація у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, ключові аспекти та виміри. *Питання боротьби зі злочинністю*. Випуск 49. 2025. С. 86–100. URL: <https://pbz.nlu.edu.ua/article/view/338481/326844> DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-87>
8. Шевчук В.М. Пріоритизація у криміналістиці та кримінальному провадженні: методологічні засади та інноваційні підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2025. С.393–397. URL: http://sej.org.ua/9_2025/85.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/83>
9. Клепка Д.І. Права людини в системі механізму пріоритизації у кримінальному провадженні. *Питання боротьби зі злочинністю*. Випуск 49. 2025. С.101–107. URL: <https://pbz.nlu.edu.ua/article/view/338482/326845> DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-101>
10. Берлач А.І. Дискреційні повноваження органів прокуратури як складовий елемент їх адміністративно-правового статусу: зарубіжний досвід. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : *Юридичні науки*. 2023. Т. 34(73), № 3. С. 150-155. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/3_2023/26.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.3/26>
11. Лапкін А. В. Принцип дискреційності кримінального переслідування. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2020. №. 3(47). Р. 91–95. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2020/3/15.pdf> DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3\(47\).229488](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3(47).229488)
12. Пашковський М. І. Пріоритизація кримінальних проваджень за статтею 438 КК України: перспективи цифровізації. *Альманах наукових праць фахівців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за результатами досліджень у 2022 р.*; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків, 2023. С. 80-91.
13. On the role of public prosecution in the criminal justice system: Recommendation R (2000) 19 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 6 October 2000 and Explanatory Memorandum. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804be55a (дата звернення: 5.12.2025)
14. Opinion no. 10 (2015) of the Consultative Council of European Prosecutors to the Committee of Ministers of the Council of Europe on the role of prosecutors in criminal investigations. URL: <https://rm.coe.int/1680747720> (дата звернення: 5.12.2025)
15. Opinion no. 7 (2012) of the Consultative Council of European Prosecutors on the management of the means of prosecution services. URL: <https://rm.coe.int/16807475b5> (дата звернення: 5.12.2025)
16. Незалежність, підзвітність та етика прокурорів: висновок Консультативної ради Європейських прокурорів (CCPE) від 23 листопада 2018 року № 13 (2018). URL: <https://rm.coe.int/opinion-13-ccpe-2018-ukr/1680939322> (дата звернення: 5.12.2025)
17. Роль прокурорів у надзвичайних ситуаціях, особливо під час пандемії: висновок Консультативної ради Європейських прокурорів (CCPE) від 19 листопада 2020 року № 15 (2020). URL: <https://rm.coe.int/ccpe-opinion-no-15-2020-ua/1680aa2991> (дата звернення: 5.12.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

**БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД
ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ****JUDICIAL IMPARTIALITY AS A COMPONENT OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL
IN ADMINISTRATIVE OFFENSE CASES**

**Сліпенюк В.В., д.філос. за спец. 081 «Право»,
доцент кафедри публічної служби та права**

*Навчально-науковий інститут публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0003-1879-5596*

Стаття присвячена розкриттю теоретичних та практичних аспектів забезпечення безсторонності суду при розгляді справ про адміністративні правопорушення як невід'ємного складника права на справедливий суд, а також розробці науковообґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики.

Наголошено, що на справи про адміністративні правопорушення, які підлягають розгляду судом, поширюються вимоги ст. 6 Конвенції про захист основних і основних свобод людини щодо забезпечення права на справедливий суд, інституційним елементом якої є безсторонність. Визначаючи сутність безсторонності Європейським судом з прав людини сформовано об'єктивний та суб'єктивний критерії, дотримання яких для судів є обов'язковим.

Протягом останніх років Європейським судом з прав людини винесено низку рішень проти України за порушення об'єктивної безсторонності. Підставою для цього стало поєднання судами функцій правосуддя та обвинувачення при розгляді справ про адміністративні правопорушення, особливо тих, які мають «кримінальний характер». Основними способами таких порушень стало втручання судом з власної ініціативи додаткових доказів та повернення матеріалів адміністративних справ на дооформлення, що надавало можливість уповноваженим суб'єктам органу публічної влади належним чином сформулювати початково визначене обвинувачення. Відповідна практика, попри спрямованість на з'ясування всіх обставин справи, суперечить вимогам щодо безсторонності суду, а також є порушенням презумпції невинуватості, принципу змагальності сторін та в цілому прав людини.

Для вирішення цієї проблеми запропоновано вдосконалити правозастосовну практику шляхом обов'язкового виклику в судові засідання посадової особи, яка склала протокол, при вирішенні адміністративного делікту «кримінального характеру» та / або недостатності чи суперечливості матеріалів справи про адміністративне правопорушення. Також зацентовано увагу на необхідності вдосконалення чинного законодавства й фундаментальному перегляду положень Кодексу України про адміністративні правопорушення у частині регламентації судового розгляду шляхом закріплення обов'язкової участі представника органу, який склав протокол у вищевикладених випадках.

Ключові слова: безсторонність, суд, справи про адміністративні правопорушення, право на справедливий суд, судочинство, правосуддя, ЄСПЛ, змагальність, презумпція невинуватості, права людини.

The article is devoted to disclosing the theoretical and practical aspects of ensuring judicial impartiality in administrative offense cases as an essential component of the right to a fair trial. It also aims to develop science-based proposals for improving current legislation and law enforcement practice.

It is emphasized that administrative offense cases subject to judicial review fall under the requirements of article 6 of the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms regarding the right to a fair trial, of which impartiality is an institutional element. In defining the essence of impartiality, the European court of human rights has established objective and subjective criteria, the observance of which is mandatory for courts.

In recent years, the ECHR has issued several rulings against Ukraine for violations of objective impartiality. The grounds for these rulings were the combination of judicial and prosecutorial functions by courts during the consideration of administrative offense cases, particularly those of a «criminal nature». The primary methods of such violations included the court's sua sponte request for additional evidence and the returning of case materials for further processing, which enabled public authorities to properly formulate the initially defined charge. Despite being aimed at clarifying all circumstances of the case, this practice contradicts the requirements of judicial impartiality and constitutes a violation of the presumption of innocence, the principle of adversarial proceedings, and human rights in general.

To resolve this issue, it is proposed to improve law enforcement practice by making it mandatory to summon the official who drew up the protocol to the court hearing when dealing with administrative torts of a «criminal nature» and / or when case materials are insufficient or contradictory. Attention is also focused on the need to improve current legislation and fundamentally revise the provisions of the Code of Ukraine on administrative offenses regarding the regulation of judicial proceedings by establishing the mandatory participation of a representative from the authority that drew up the protocol in the aforementioned cases.

Key words: impartiality, court, administrative offense cases, right to a fair trial, legal proceedings, justice, ECHR, adversarial principle, presumption of innocence, human rights.

Постановка проблеми. Інститут адміністративної відповідальності є одним із найбільш затребуваних інструментів державного реагування на протиправні посягання, оскільки правова природа адміністративних правопорушень полягає у заподіянні шкоди суспільним відносинам у сфері публічного управління, громадського порядку та прав громадян. З огляду на динамічність соціальних трансформацій, кількість та розмаїття таких деліктів постійно зростають, що обумовлює передачу значного масиву справ цієї категорії на розгляд саме до суду. Залучення судової гілки влади автоматично актуалізує питання

дотримання стандартів справедливого судочинства, закріплених у ст.6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Поряд з тим, сучасний стан вітчизняного законодавства, зокрема Кодексу України про адміністративні правопорушення, створює процесуальні умови, за яких принцип безсторонності суду нерідко піддається сумніву. Протягом останніх років Європейський суд з прав людини у низці своїх рішень проти України неодноразово констатував порушення вимог безсторонності, що найчастіше пов'язано із відсутністю сторони обвинувачення та пере-

бранням суду невластивих йому функцій з доведення винуватості особи.

Така системна проблема не лише негативно позначається на міжнародному авторитеті держави в умовах євроінтеграційних процесів, а й підриває довіру суспільства до правосуддя загалом. В умовах війни за Незалежність України належне функціонування судової системи набуває стратегічного значення, адже будь-яке ігнорування засадничих прав людини послаблює внутрішню стабільність та національну безпеку держави. З огляду на вказане, наукове переосмислення механізмів забезпечення безсторонності суду в адміністративно-деліктних провадженнях є критично необхідним для утвердження верховенства права та виконання міжнародних зобов'язань України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Право на справедливий суд, його елементи та механізми забезпечення протягом останніх років характеризуються підвищеною науковою зацікавленістю та значною поширеністю серед предметів дослідження різних вчених. У вітчизняній правовій доктрині дослідження цієї проблематики активно ведуться в межах різних сфер правової науки, охоплюючи її матеріальні та процесуальні аспекти. Зокрема, М. А. Погорельський та О. С. Старенький у спільній статті «Безсторонність суду у кримінальному провадженні: кризь призму практики Європейського суду з прав людини» (2025) [7] дослідили зміст, юридичну природу та значення безсторонності суду для кримінального провадження. К. В. Легких у доробку «Незалежність і безсторонність суду у площині комплексної необхідності реалізації справедливості» (2023) [5] аргументував необхідність дотримання безсторонності суду для політичної, економічної, соціально-психологічної, організаційних сфер як ключової умови утвердження справедливості. І.В. Завальнюк у своїй праці «Право на справедливий суд: незалежність та безсторонність суду» (2022) [1] розкриває безсторонність як елемент права на справедливий суд, акцентуючи при цьому на об'єктивному та суб'єктивному критерію. О. З. Хотинська-Нор публікацію «Безсторонність суду» як стандарт справедливого правосуддя: практика ЄСПЛ і перспективи розвитку в Україні» (2021) [21] присвятила дослідженню змісту і природи безсторонності суду як усталеного стандарту справедливого правосуддя, базуючись на практиці ЄСПЛ. О. Ю. Ювчиця у статті «Принципи незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві України: історія виникнення та становлення» (2020) [23] зосередила увагу на вивченні генези безсторонності суду як галузевої засади цивільного судочинства.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Попри значний масив ґрунтовних теоретичних напрацювань, проблематика забезпечення безсторонності суду безпосередньо у справах про адміністративні правопорушення наразі потребує додаткової доктринальної уваги. Актуальність наукової розвідки насамперед зумовлена необхідністю подолання фактичного процесуального дуалізму суду та забезпечення змагальності процесу, що є критично важливим для гармонізації вітчизняного правосуддя із прецедентною практикою ЄСПЛ, захисту прав людини та зміцнення національної безпеки в умовах воєнного стану.

Метою статті є розкриття теоретичних та практичних аспектів забезпечення безсторонності суду при розгляді справ про адміністративні правопорушення як невід'ємного складника права на справедливий суд, а також розробка науковообґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Стаття 55 Конституції України закріплює фундаментальне право кожної особи на звернення до суду для захисту своїх прав і свобод. Для належної реалізації цього права Основним Законом визначено інституційні та функціональні засади функціонування судової влади. Зокрема, відповідно до

ст. ст. 124 та 129 цього акту, виключне право на здійснення правосуддя належить судам, а самі судді при здійсненні правосуддя є незалежними й керуються основними засадами судочинства [4].

Наведені конституційні положення корелюються із загальновизнаними міжнародними стандартами, за якими кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Базисом для уніфікації цих вимог у європейському правовому просторі є п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3]. Відповідні приписи також знаходять своє відображення в національному законодавстві, зокрема, ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [14].

Право на справедливий суд має комплексний характер, що є загальноприйнятим твердженням як для науковців, так і для практиків. Поряд з цим, система його структурних елементів є предметом для наукової полеміки, яку, на нашу думку, доволі вдало запропонувала вирішити О. С. Ткачук, виокремивши серед них наступні складові: «1) прелімінарний (доступ до суду), що є передумовою реалізації інших елементів; 2) інституційний (незалежний, безсторонний суд, встановлений законом), який відбиває ознаки належного суду в демократичному суспільстві; 3) процесуальний (публічність, розумний строк розгляду справи та справедливість розгляду у вузькому розумінні або справедливе слухання), який відображає процесуальні вимоги розгляду справи; 4) легітимацийний (правова визначеність і виконання рішень суду), завдяки якому відбувається легітимація судових рішень та досягається мета правосуддя, що полягає у встановленні правової визначеності суспільних відносин» [19, с. 75].

Безумовно, кожен із наведених елементів є фундаментальним для забезпечення правосуддя. Разом з тим, інституційний складник, а саме безсторонність суду, виступає тим базисом, без якого справедливий розгляд справи апriori є неможливим. У провадженнях про адміністративні правопорушення, в яких держава через уповноважені органи виступає суб'єктом владних повноважень проти громадянина, дотримання цієї засади набуває виняткової ваги: в такому випадку забезпечується баланс між публічним інтересом у покаранні правопорушника та приватним інтересом особи у захисті від необґрунтованого обвинувачення.

Визначаючи сутність безсторонності як елемента права на справедливий суд, зокрема, й при розгляді справ про адміністративні правопорушення, вважаємо за доцільне звернути увагу на практику ЄСПЛ, який у низці своїх рішень констатував наявність об'єктивного та суб'єктивного критеріїв. Так, як вбачається із рішення у справі «Михайлова проти України», «безсторонність за суб'єктивним критерієм означає, що суддя не виявляв особистої упередженості або зацікавленості у результатах розгляду справи. Особиста безсторонність презюмується доти, доки з урахуванням поведінки та/або особистих переконань конкретного судді не буде доведено протилежного. Об'єктивна безсторонність вимагає забезпечення самим судом, зокрема його персональним складом, достатніх гарантій, щоб виключити будь-які сумніви в його об'єктивності та неупередженості. Як правило, цей критерій зазвичай стосується ієрархічних чи інших зв'язків між суддею та іншими учасниками провадження (п. 56)» [18].

Дослідивши практику ЄСПЛ щодо констатації порушення Україною норм Конвенції при розгляді справ про адміністративні правопорушення, зокрема, й рішення у справі «Бантиш та інші проти України» [15] можна констатувати, що переважна більшість таких порушень стосується недотримання судом вимог об'єктивної безсторонності, і, як правило, це пов'язано із відсутністю сторони обвинувачення під час відповідного провадження.

Проблема відсутності сторони обвинувачення у вітязному судовому процесі з розгляду справ про адміністративні правопорушення тісно корелює із практикою ЄСПЛ щодо автономного тлумачення поняття «кримінальне обвинувачення». Зокрема, у низці рішень, таких як «Езтюрк проти Німеччини», «Шмауцер проти Австрії» та «Гурепка проти України», Суд наголосив, що провадження у справах про адміністративні правопорушення (зокрема, щодо керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння) за своєю суттю, суворістю санкцій та каральною метою мають «кримінальний характер» у розумінні ст.6 Конвенції [9].

Попри наведене, в українській правовій системі процедура розгляду подібних справ залишається в площині регулювання КУпАП, а не Кримінального процесуального кодексу України. Окреслений дуалізм створює специфічну процесуальну ситуацію: хоча на особу поширюються гарантії «кримінального аспекту» ст. 6 Конвенції, розгляд справи здійснюється за правилами КУпАП, який не передбачає обов'язкової участі сторони обвинувачення.

У контексті забезпечення безсторонності суду, ЄСПЛ у справах «Михайлова проти України» [18] вказав, що за умови участі сторони захисту присутність сторони обвинувачення є «як правило, необхідною» для усунення сумнівів у безсторонності судді. Використання Судом застереження «як правило», на нашу думку, дає підстави для висновку, що участь обвинувача не має абсолютного характеру. Відтак, сама по собі відсутність останнього, не завжди є автоматичним свідченням порушення вимоги безсторонності, проте вона покладає на суд надкладне завдання – зберегти роль нейтрального арбітра, не перебираючи на себе функції сторони обвинувачення.

Варто зауважити, що чинним КУпАП у ст.250 надано право прокурору здійснювати нагляд за виконанням законів при провадженні в справах про адміністративні правопорушення, а у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. ст. 172-4–172-9, 172-9-2 цього нормативно-правового акту, його участь у розгляді справи судом є обов'язковою [2]. Також в деяких інших справах про адміністративні правопорушення обов'язковою є участь представника органу публічної влади, яким складено протокол та направлено матеріали до суду. Зокрема, згідно ст.501 Митного кодексу України «представник митного органу, посадові особи якого здійснювали провадження у справі про порушення митних правил, підтримує позицію цього органу щодо притягнення до адміністративної відповідальності особи, яка вчинила правопорушення, під час розгляду зазначеної справи судом» [6].

Окрім адміністративних порушень, пов'язаних з корупцією, у відповідності до критеріїв ЄСПЛ «кримінальний характер» у розумінні ст.6 Конвенції також мають й інші адміністративні правопорушення, передбачені КУпАП, зокрема, щодо порушення правил використання об'єктів тваринного світу (ст. 85), керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (ст. 130), порушення громадянами порядку придбання, зберігання, передачі іншим особам або продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї (ст. 190), незаконне перетинання або спроба незаконного перетинання державного кордону України (ст. 204-1), порушення порядку надання або отримання внеску на підтримку політичної партії, порушення порядку надання або отримання державного фінансування статутної діяльності політичної партії, порушення порядку надання або отримання фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення передвиборної агітації або агітації референдуму (ст. 212-15) тощо.

Складна правова природа цих адміністративних деліктів обумовлює необхідність ретельного з'ясування

судом усіх фактичних обставин справи з дотриманням при цьому процесуальних гарантій справедливого правосуддя. У цьому контексті ключове значення має презумпція невинуватості, яка вимагає від суддів при виконанні своїх обов'язків уникати апріорної упередженості щодо вини особи, а будь-які сумніви тлумачити виключно на користь останньої. З огляду на вказане, протокол про адміністративне правопорушення, який фактично виконує роль «акта державного обвинувачення», не може розглядатися як беззаперечний та імперативний доказ вини. Відповідно до стандарту доказування «поза розумним сумнівом», сформульованого у рішенні ЄСПЛ у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства», судова оцінка має ґрунтуватися на сукупності достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою доказів, «одночасно сам по собі протокол про адміністративне правопорушення не може бути беззаперечним доказом вини особи в тому чи іншому діянні, оскільки не являє собою імперативного факту доведеності вини особи» [16].

Водночас слід підкреслити, що фундамент майбутнього судового провадження закладається саме на етапі досудової підготовки. Вказане покладає на уповноважених суб'єктів обов'язок забезпечувати високу якість фіксації доказової бази, неухильно додержуючись при цьому прав особи, а також ретельної підготовки матеріалів справи про адміністративне правопорушення у відповідності до критеріїв належності, допустимості та достовірності. Проте аналіз правозастосовчої практики свідчить про наявність системної проблеми: якість складання протоколів та формування доказової бази уповноваженими особами (зокрема, працівниками поліції, прикордонної служби тощо) часто не витримує критики. На практиці до суду доволі часто надходять матеріали справ про адміністративні правопорушення, що містять істотні процесуальні недоліки: відсутність чіткого викладу обставин правопорушення, неналежне фіксування показань свідків, порушення процедури огляду чи вилучення предметів, а також суперечливі дані, зокрема в актах огляду на стан сп'яніння водіїв. Також зустрічається неповнота надісланих в суд матеріалів або навіть фальсифікація обставин правопорушення.

Окреслені дефекти, у поєднанні з відсутністю сторони обвинувачення, яка мала б аргументувати тези протоколу, ставлять суд у доволі складне двозначне становище: з одного боку, суд не може самостійно виправляти помилки органу влади, а з іншого – ігнорування очевидних правопорушень через процедурні огріхи викликає суспільний резонанс. Тому, керуючись принципом встановлення об'єктивної істини (ст. 245, 280 КУпАП) та власними дискреційними повноваженнями, суди витребовують додаткові докази для підтвердження / спростування вини особи у вчиненні інкримінованого їй адміністративного правопорушення. Так, згідно постанови Ярмолінецького районного суду Хмельницької області від 16 вересня 2021 року у справі № 689/1847/21, суд «під час підготовки справи до розгляду та перегляду долучених матеріалів до справи встановив, що особа притягувалась до адміністративної відповідальності в 2021 році працівниками відділення поліцейської діяльності №1 (м. Городок) Хмельницького РУП ГУНП в Хмельницькій області за ч. 1 ст. 130 КУпАП двічі, однак до матеріалів справи про адміністративне правопорушення не додано результатів розгляду вказаних справ. За таких обставин, суд з власної ініціативи для повного, всебічного та об'єктивного з'ясування усіх обставин справи, витребував відомості по вказаних справах, а саме результати їх розгляду» [13].

Відповідні дії є прямим порушенням критерію об'єктивної безсторонності, що неодноразово констатовано ЄСПЛ. Так, у справі «Малофєєва проти росії» Суд зазначив, що «у випадку, коли викладена в протоколі фабула адміністративного правопорушення не відображає

всіх істотних ознак складу правопорушення, суд не має права самостійно редагувати її, а так само не може відшукувати докази на користь обвинувачення, оскільки це становитиме порушення права на захист (особа не може належним чином підготуватися до захисту) та принципу рівності сторін процесу (оскільки особа має захищатися від обвинувачення, яке підтримується не стороною обвинувачення, а фактично судом)» [17]. Крім того, практика ініціативного збирання судом доказів винуватості нівелює принцип змагальності сторін й презумпцію невинуватості особи як гарантії права на справедливий суд, а також призводить до непередбачуваної трансформації предмета доказування, що може докорінно дезорієнтувати сторону захисту.

Взяття судом на себе функцій сторони обвинувачення, що виражається у самостійному усуненні недоліків протоколу або ініціативному збиранні доказів винуватості, законмірно викликає процесуальну реакцію з боку особи, яка притягається до відповідальності. У таких випадках сторона захисту, апелюючи до порушення принципу об'єктивної безсторонності та прецедентної практики ЄСПЛ вдається до реалізації права на заявлення відводу судді. Попри те, що інститут відводу при розгляді справ про адміністративні правопорушення є одним із інструментів забезпечення права на справедливий суд, аналіз судової практики свідчить, що переважна більшість таких заяв залишається без задоволення. У якості прикладу доречно навести постанову Оболонського районного суду м. Києва від 09 січня 2025 року у справі № 756/7910/24, якою відмовлено у задоволенні клопотання захисника про відвід судді. Як вбачається з цього судового акту, підставою для заявлення відводу стало те, що «під час розгляду матеріалів про притягнення до адміністративної відповідальності, суд допустив порушення вимог КУпАП, зокрема права на захист особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, оскільки самостійно, тобто за своєю ініціативою, витребував докази, а саме диск з відеозаписом проведення огляду на стан сп'яніння особи, що вказує на його упередженість» [11]. Як правило, суди мотивують подібні відмови відсутністю об'єктивно підтверджених даних, які б свідчили про особисту упередженість чи зацікавленість судді (суб'єктивний критерій), трактуючи активну процесуальну поведінку суду не як обвинувальну діяльність, а як реалізацію обов'язку щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи. Такий підхід фактично нівелює значення об'єктивного критерію безсторонності, оскільки акцентує увагу лише на відсутності особистої упередженості чи зацікавленості судді, ігноруючи при цьому обґрунтовані сумніви стороннього спостерігача щодо безсторонності суду, який самостійно збирає докази винуватості.

Для забезпечення безсторонності та встановлення об'єктивної істини у справах про адміністративні правопорушення, що мають «кримінальний характер», суди також доволі часто використовують іншу практику: у разі наявності недоліків в оформленні адміністративних матеріалів повертають відповідних їх уповноваженим особам для належного дооформлення. Зокрема, як вбачається із постанови Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 04 січня 2019 року у справі №303/7346/18, суд, досліджуючи справу про адміністративне правопорушення за ст. 212-15 КУпАП, встановив, що «у протоколі про адміністративне правопорушення та в інших документах наявні розбіжності у сумі коштів, які були перераховані як внесок до «ВО «Батьківщина». Крім цього, згідно обліку виконавчого комітету відомості щодо реєстрації відсутні щодо ймовірного порушника, однак є відомості про іншу особу. Вказані суперечності у протоколі про адміністративне правопорушення та в матеріалах даної справи, на думку суду, позбавляли його можливості постановити за результатами розгляду законне і обґрунтоване

судове рішення. Відтак, матеріали повернуто до Департаменту з питань запобігання політичній корупції Національного агентства з питань запобігання корупції для належного оформлення» [10].

Важливо зауважити, що відповідно до п. 12 Постанови Пленуму Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» від 17 жовтня 2014 року № 11, «норми КУпАП не забороняють повернення протоколу про адміністративне правопорушення, складеного без додержання вимог ст. 256 КУпАП вмотивованою постановою суду для належного оформлення. Однак, ст. 256 КУпАП визначені вимоги щодо змісту протоколу про адміністративне правопорушення, в той час як строк, протягом якого має бути складений протокол про адміністративне правопорушення встановлений ст. 254 КУпАП, тому у разі пропуску цього строку суди не уповноважені повертати матеріали справи про адміністративне правопорушення для належного оформлення» [12].

Разом з тим, згідно позиції, вираженій Верховним Судом в Узагальненні судової практики застосування судами України законодавства про відповідальність за адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення (ст. ст. 212-7–212-21 КУпАП) та злочини проти виборчих прав і свобод (ст. ст. 157–160 КК України), «судам необхідно звертати увагу на те, що ст. 284 КпАП не передбачено ухвалення таких постанов, як направлення для усунення недоліків або для доопрацювання протоколу про адміністративне правопорушення. Правильною слід вважати таку судову практику, коли у разі неналежно оформленого протоколу про адміністративне правопорушення та порушення положень ст. ст. 254, 256, 268 КУпАП, зокрема відсутності даних на підтвердження наявності складу адміністративного правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 247, ст. 284 КУпАП), провадження у справі підлягає закриттю із звільненням особи від адміністративної відповідальності» [20].

Неоднозначність підходів до процесуальних наслідків неналежним чином оформлених матеріалів створює правову невизначеність: з одного боку, повернення матеріалів на доопрацювання видається раціональним кроком для виправлення технічних помилок, проте з іншого – стає інструментом подолання судом недоліків обвинувачення. З огляду на відсутність єдиної та обов'язкової до застосування правової позиції Верховного Суду, нижчі інстанції судової системи продовжують повертати матеріали справи про адміністративне правопорушення на дооформлення не лише з технічних недоліків, що стає легальним способом надання судом органам публічної влади можливості належного формування обвинувачення відносно особи. У контексті справ «кримінального характеру» така практика є особливо вразливою в розумінні ст.6 Конвенції, оскільки вона фактично продовжує стан невизначеності для особи та дозволяє суду опосередковано сприяти стороні державного примусу у збиранні відсутніх доказів.

Досліджені у цій статті практики ініціативного витребування судом додаткових доказів винуватості та повернення матеріалів на доопрацювання з причин, що виходять за межі суто технічних огріхів є прямими порушенням критерію об'єктивної безсторонності, що вже неодноразово констатовано ЄСПЛ відносно нашої держави. Окреслене не лише суперечить міжнародним зобов'язанням України, а й суттєво знижує якість правосуддя, нівелюючи фундаментальні права людини. В умовах триваючого повномасштабного вторгнення РФ та активного курсу на європейську інтеграцію подібні процесуальні суперечності є неприпустимими, оскільки підіривають довіру до судової гілки влади як гаранта верховенства права.

В умовах чинного нормативно-правового регулювання процедури розгляду справ про адміністративні правопорушення, вважаємо, що найбільш релевантним способом забезпечення безсторонності суду є запровадження практики обов'язкового виклику в судові засідання посадової особи, яка склала протокол, при вирішенні адміністративного делікту «кримінального характеру» та / або за недостатності чи суперечливості наданих матеріалів. Вважаємо, що вибір саме цієї особи, а не прокурора раціоналізується безпосередньою обізнаністю суб'єкта з фактичними обставинами делікту та відсутністю прокурорського нагляду на етапі документування адміністративних правопорушень. Також видається, що сама по собі участь ініціатора провадження як носія первинної інформації та суб'єкта формулювання обвинувальної тези в протоколі сприятиме остаточному розмежуванню функцій обвинувачення та правосуддя в адміністративно-деліктному процесі.

Незважаючи на те, що виклик не є безумовною гарантією фактичної участі в засіданні посадової особи, можливість її присутності створює необхідний запобіжник, що убезпечує суд від взяття на себе функцій обвинувачення та нівелювання презумпції невинуватості. При цьому, важливо враховувати правову позицію, викладену в постанові Верховного Суду від 29 квітня 2020 року у справі № 161/5372/17, за якою слід уникати практики використання пояснень посадової особи, яка склала протокол, як самостійного доказу винуватості або її допиту як свідка, оскільки остання є ініціатором притягнення до відповідальності, а тому априорі позбавлена статусу неупередженого спостерігача [8]. У випадку ж ігнорування виклику та нез'явлення представника органу влади, суд отримує правове підґрунтя для критичної оцінки такої процесуальної поведінки через призму достатності (або недостатності) наявних у справі доказів, що в свою чергу дозволить приймати рішення, базуючись виключно на аналізі матеріалів, наданих стороною державного примусу, не вдаючись до самостійного усунення наявних прогалин.

Крім того, вважаємо, що перспективним напрямом розв'язання окресленої проблеми має стати фундаментальний перегляд положень КУпАП у частині регламентації судового розгляду. На нашу думку, існує нагальна потреба у законодавчому закріпленні норми про обов'язкову участь представника органу, який склав протокол, у розгляді справ, що за критеріями ЄСПЛ мають

«кримінальний характер», а також при розгляді справ, матеріали щодо яких мають суттєві недоліки оформлення. Такий крок дозволить остаточно розмежувати функції обвинувачення та правосуддя, забезпечивши реальну, а не формальну дію стандарту безстороннього суду в адміністративно-деліктних провадженнях.

Висновки. Підсумовуючи всі вище наведені положення, можемо дійти висновку, що безсторонність є однією із елементів права на справедливий суд, що підлягає дотриманню представниками судової влади під час розгляду справ про адміністративні правопорушення. Незважаючи на міжнародні зобов'язання та національні приписи щодо забезпечення судами критеріїв суб'єктивної та об'єктивної безсторонності, порушення останніх неодноразово констатовано ЄСПЛ в Україні. Як правило, останні провадяться з огляду на відсутність сторони обвинувачення при розгляді справ про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень «кримінального характеру» та / або за наявності недоліків матеріалів адміністративної справи, що не дають можливості суду дійти висновку про наявність складу такого порушення. Керуючись дискреційними повноваженнями та прагненням повно, всебічно та об'єктивно з'ясувати усі обставини справи, суди доволі часто витребують додаткові докази за власної ініціативи, або повертають матеріали на доопрацювання, надаючи можливість уповноваженим суб'єктам долучити відповідні обвинувальні документи.

Окреслена практика є прямим порушенням критерію об'єктивної безсторонності, а тому для забезпечення цієї засади, а також принципу змагальності, презумпції невинуватості та в цілому прав громадян, має бути змінена, оскільки її застосування негативно впливає на імідж України та настрої в суспільстві. З урахуванням наведеного, наголошено, що суд має обов'язково викликати в судові засідання посадову особу, яка склала протокол при наявності обставин, що зумовлюють необхідність виконання функцій публічного обвинувачення. Разом з тим, вважаємо, що остаточне розв'язання проблеми можливе лише шляхом законодавчої відмови від радянської моделі судочинства, де суд фактично виступав завершальною ланкою в системі державного примусу, а не незалежним арбітром у спорі між громадянином і державою та запровадження повноцінної змагальної моделі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Завальнюк І.В. Право на справедливий суд: незалежність та безсторонність суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 62-66.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 року № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради України* РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст.1122.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 23.12.2025).
4. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Легких К.В. Незалежність і безсторонність суду у площині комплексної необхідності реалізації справедливості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 6. С. 161-167.
6. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44-45. № 46-47, № 48. Ст.552.
7. Погорєцький М.А., Старенький О.С. Безсторонність суду у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Серія ПРАВО. Випуск 88. Частина 3. С. 320-328.
8. Постанова Верховного Суду від 29 квітня 2020 року у справі № 161/5372/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88986779> (дата звернення: 23.12.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 30 серпня 2023 року у справі № 208/712/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113247461> (дата звернення: 23.12.2025).
10. Постанова Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 04 січня 2019 року у справі № 303/7346/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79103469> (дата звернення: 23.12.2025).
11. Постанова Оболонського районного суду м. Києва від 09 січня 2025 року у справі № 756/7910/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124306329> (дата звернення: 23.12.2025).
12. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» від 17 жовтня 2014 року № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
13. Постанова Ярмолинецького районного суду Хмельницької області від 16 вересня 2021 року у справі № 689/1847/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99881591> (дата звернення: 23.12.2025).
14. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бантиш та інші проти України» («Bantysh and Others v. Ukraine») від 06 жовтня 2022 року (заява № 13063/18 та 3 інші заяви). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-219783%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-219783%22]}) (дата звернення: 23.12.2025).

16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» («Ireland v. the United Kingdom») від 18 січня 1978 року (заява № 5310/71). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57506%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57506%22]}) (дата звернення: 23.12.2025).

17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Малофєєва проти росії» («Malofeyeva v. russia») від 30 травня 2013 року (заява № 36673/04). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-119970%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-119970%22]}) (дата звернення: 23.12.2025).

18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Михайлова проти України» («Mikhaïlova v. Ukraine») від 06 березня 2018 року (заява № 10644/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-181381> (дата звернення: 23.12.2025).

19. Ткачук О. С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71-77.

20. Узагальнення судової практики застосування судами України законодавства про відповідальність за адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення (ст.ст.212-7 – 212-21 КУпАП) та злочини проти виборчих прав і свобод (ст.ст.157-160 КК України). URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/file/sud1590/News/Zlochiny_protiv_vyborchih_prav.pdf (дата звернення: 23.12.2025).

21. Хотинська-Нор О.З. «Безсторонність суду» як стандарт справедливого правосуддя: практика ЄСПЛ і перспективи розвитку в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2021. № 3 (118). С. 122-127.

22. Ювиця Ю.О. Принципи незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві України: історія виникнення та становлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №2. С. 79-84.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РЕГУЛЮВАННЯ АДВОКАТСЬКИХ ГОНОРАРІВ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ: ЗАКОНОДАВЧІ ТА САМОВРЯДНІ МОДЕЛІ

REGULATION OF ATTORNEY'S FEES IN EUROPEAN COUNTRIES: LEGISLATIVE AND SELF-GOVERNMENTAL MODELS

Сьомак Т.О., аспірантка кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0001-7033-4917

Стаття присвячена висвітленню одного з найважливіших інститутів сучасної адвокатури – інституту винагороди адвоката за його професійну діяльність в країнах Європейського Союзу (далі – ЄС). Гонорар адвоката є багатоаспектним явищем, так само як і сам інститут адвокатури, адже охоплює протилежні складові шляхом поєднання приватних та публічних інтересів. Це є актуальним і для винагороди адвоката, яка розглядається в дуалістичному значенні – поєднуючи економічний та соціальний чинники, адже адвокати повинні знаходити баланс між соціально важливим питанням захисту прав та інтересів інших осіб, але з іншого боку, винагорода за цю діяльність все ж є основним джерелом доходу для нього.

Інститут винагороди адвоката був сформований під впливом сукупності історичних, економічних та правових чинників, що підтверджує спільність підґрунтя для держав-членів ЄС, але в той же час стало причиною різноманітності підходів до правового регулювання та закріплення в залежності від окремо взятої країни Співтовариства.

Попри спільні загальноєвропейські принципи та стандарти, правопорядками держав-членів ЄС по-різному здійснюється врегулювання питання гонорару адвоката в національному законодавстві, включаючи закріплення поняття «гонорару адвоката», врегулювання тарифних систем та державного впливу на інститут винагороди, а також питання гонорару успіху. Національними правопорядками в різний спосіб регулюється принцип свободи договору між адвокатом та його клієнтом, а також можливість державного втручання в ці відносини шляхом запровадження мінімальних тарифів чи певних обмежень стосовно гонорару успіху. Відсутність єдиного підходу стосовно врегулювання цього інституту в різних державах-членах ЄС призводить до нерівномірності економічного становища адвокатів, а в подальшому має вплив на рівень доступу до правосуддя.

Метою статті є комплексне дослідження інституту винагороди адвоката в країнах-членах ЄС та визначення його особливостей. А тому в статті використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Історично-правовий метод дає можливість прослідкувати за розвитком інституту винагороди в динаміці та виділити його характерні ознаки, що утворилися під час еволюції цього інституту. Аналіз судової практики ЄСПЛ застосовується для виявлення загальноєвропейських підходів до вирішення основних проблем, пов'язаних із функціонуванням інституту винагороди адвоката за його професійну діяльність в країнах ЄС. Системний підхід дає можливість об'єднання даних окремої держави з питань регулювання інституту винагороди адвоката для узагальнення всієї системи – загальноєвропейських тенденцій правового регулювання даного інституту.

Актуальність теми обумовлюється зростаючою роллю адвокатури в контексті реалізації права на доступ до правосуддя в державах-членах ЄС, особливо враховуючи неоднорідність підходів до регулювання інституту винагороди адвоката за його професійну діяльність в різних країнах ЄС, що підтверджує необхідність комплексного аналізу даного інституту з врахуванням практики ЄСПЛ, особливо в контексті питання обмеження свободи договірних відносин з урахуванням практики ЄСПЛ.

Результатом дослідження стало узагальнення тенденцій розвитку інституту винагороди адвоката за його професійну діяльність з виділенням особливостей цього інституту в країнах ЄС з врахуванням актуальної судової практики, а також виокремлено моделі правового регулювання гонорару успіху.

Ключові слова: гонорар адвоката, винагорода адвоката в країнах ЄС, гонорар успіху адвоката.

The article is devoted to highlighting one of the most important institutions of modern advocacy – the institution of attorney's remuneration for his professional activity in the countries of the European Union (hereinafter – the EU). Attorney's fee is a multifaceted phenomenon, as is the institution of advocacy itself, because it encompasses opposing components by combining private and public interests. This is also relevant for attorney's remuneration, which is considered in a dualistic sense – combining economic and social factors, because attorneys have to find a balance between the socially important issue of protecting the rights and interests of people, but on the other hand, the remuneration for this activity is still the main source of income for him.

The institution of attorney's remuneration was formed under the influence of a combination of historical, economic and legal factors, which confirms the common ground for the EU member states, but at the same time became the reason for the diversity of approaches to legal regulation and consolidation depending on a single country of the Community.

Despite common European principles and standards, the legal systems of the EU Member States regulate the issue of attorney's fees in national legislation in different ways, including the consolidation of the concept of "attorney's fees", the regulation of tariff systems and state influence on the institution of remuneration, as well as the issue of success fees. National legal systems regulate the principle of freedom of contract between a lawyer and his client in different ways, as well as the possibility of state intervention in these relations by introducing minimum tariffs or certain restrictions on success fees. The lack of a unified approach to the regulation of this institution in different EU Member States leads to uneven economic conditions for lawyers, and subsequently has an impact on the level of access to justice. The aim of the article is a comprehensive study of the institution of attorney's fees in the EU Member States and the determination of its features. Therefore, the article used general scientific and special methods of scientific knowledge. The historical and legal method makes it possible to follow the development of the institute of remuneration in dynamics and to highlight its main features that have formed during the evolution of this institute. The analysis of the case law of the ECHR is used to identify pan-European approaches to solving the main problems related to the functioning of the institute of remuneration of a lawyer for his professional activity in the EU countries. The systemic approach makes it possible to combine data from a single state on the regulation of the institute of remuneration of a lawyer for his professional activity to generalize the entire system – pan-European trends in the legal regulation of this institute.

The relevance of the topic is due to the growing role of the legal profession in the context of the implementation of the right to access to justice in the EU Member States, especially given the heterogeneity of approaches to the regulation of the institute of remuneration of a lawyer for his professional activity in different EU countries, which confirms the need for a comprehensive analysis of this institute taking into account the practice of the ECHR, especially in the context of the issue of restricting the freedom of contractual relations taking into account the practice of the ECHR.

The result of the study is a generalization of the trends in the development of the institution of remuneration of a lawyer for his professional activity, highlighting the features of this institution in EU countries, taking into account current judicial practice, and also identifying models of legal regulation of success fees.

Key words: lawyer's fee, lawyer's remuneration in EU countries, lawyer's success fee.

Розвиток інституту винагороди адвоката за його професійну діяльність нерозривно пов'язаний із розвитком всього інституту адвокатури. Колискою адвокатури Європи є Стародавній Рим та Греція, які мали значний вплив на подальше формування цього інституту в країнах ЄС. Першими представниками юридичної професії Стародавньої Греції вважаються логографи, синегори, параклети та прагматики. Історичні джерела дають змогу зробити висновок, що вже на той час їхня робота була оплачуваною.

Слід зазначити, що саме в античний період були закладені основи для формування як континентальної, так і романо-германської систем права, що стали підґрунтям для правових систем країн ЄС, адже саме в цей час з'явилися першооснови професійної правничої допомоги та публічний судовий процес.

В теперішній час основними нормативно-правовими актами, що регулюють інститут винагороди адвоката в країнах-членах ЄС є: Загальний кодекс правил для адвокатів країн ЄС [1], дія якого поширюється на всі держави-члени ЄС, а також національні закони про адвокатуру та кодекси професійної етики адвокатів. В деяких державах існують також спеціальні нормативно-правові акти, що регулюють окремі питання, пов'язані із гонораром адвоката.

Загальний кодекс правил для адвокатів країн ЄС не має визначення поняття «гонорар адвоката», проте п. 3.4.1 встановлено, що «розмір гонорару адвоката, що визначається у розумних межах і співвіднесений з характером послуг адвоката, повинен бути заздалегідь відомий клієнту в повному обсязі» [1], таким чином на рівні всіх держав-членів ЄС закріплюється принцип прозорості, розумності та справедливості адвокатської винагороди. Додатково це також закріплюється Хартією ключових принципів правничої професії (CCBE Charter), ст. 3.3 передбачено, що адвокат повинен завчасно повідомляти клієнта про розмір та принципи обчислення гонорару та не стягувати прихованих чи необґрунтованих платежів [2].

Більшість держав-членів ЄС встановлює норми стосовно гонорару адвоката саме в основному законі про адвокатуру, однак є певні виключення, як до прикладу спеціальний закон про винагороду адвокатів в Німеччині, яким додатково підкреслюється важливість вирішення даного питання – *Rechtsanwaltsvergütungsgesetz* (Закон про винагороду адвокатів Німеччини) [3] та Закон про адвокатський тариф в Австрії (RATG) [4], яким передбачено граничні розміри винагороди адвокатів. В деяких інших країнах є спеціальні нормативно-правові акти, що пов'язані з тарифами на адвокатські послуги – Розпорядження міністра юстиції Польщі щодо оплати адвокатських дій, що передбачає мінімальні ставки гонорару адвокатів [5] та Тариф винагороди адвокатів та відшкодування витрат в Хорватії, що затверджується Хорватською асоціацією адвокатів за погодженням міністра юстиції (*Tarifa o nagradama i naknadi troskova za rad odvjetnika*) [6].

Законодавством кожної окремої держави ЄС встановлюються ключові моменти, які вирішують питання гонорару адвоката, зокрема встановлення поняття «гонорар адвоката», форм винагороди та інші супутні питання, однак ключовими спільними для більшості країн ЄС ознаками гонорару адвоката є такі:

1. Прозорість та передбачуваність-як основні принципи формування винагороди, що працюють як для захисту клієнта, так і самого адвоката

Так, наприклад, у Франції ст. 11.2 Національних правил юридичної професії (RIN) [7] передбачено, що адвокат зобов'язаний укласти в письмовому вигляді договір про

гонорар із клієнтом, в якому наперед буде визначено суму та метод визначення винагороди, що підтверджує наявність принципу прозорості та передбачуваності для клієнта.

2. Принцип вільних договірних відносин між адвокатом та клієнтом в контексті встановлення розміру, вибору форми та інших питань, пов'язаних із встановленням та оплатою гонорару

До прикладу, в Іспанії діє ст. 14 Закону 25/2009 [8], що вносить зміни до Закону про професійні асоціації, відповідно до якої діє заборона на встановлення обов'язкових правил щодо гонорарів адвокатів, в тому числі мінімальних тарифів – адвокати та їхні клієнти є вільними в питанні укладення договору стосовно гонорару адвоката, навіть орган адвокатського самоврядування не має права втручатися в це питання.

3. Етична сторона формування гонорару адвоката, що запобігає використанню несправедливо завищеної чи навпаки демпінгуючої винагороди

Прикладом може слугувати ст. 25 Кодексу адвокатської етики Італії [9], якою передбачено, що винагорода адвоката повинна бути справедливою та пропорційною обсягу та характеру виконаної роботи та при цьому відповідати престижу та гідності професії

4. Контроль в питаннях, пов'язаних із гонораром адвоката, з боку органів організації та діяльності адвокатури та суду

В Бельгії існує контроль подвійного рівня у разі наявності спору щодо розміру винагороди, навіть за наявності письмового договору між сторонами – спочатку справа розглядається головою колегії адвокатів, а далі може бути перевірено судом відповідно до ст. 446ter Судового кодексу Бельгії [10]. Така модель є яскравим прикладом поєднання принципу вільного договору та автономії, з одного боку, та ефективного судового контролю, з іншого боку.

Законодавством більшості держав ЄС при встановленні розміру винагороди адвоката до уваги беруться такі критерії: складність справи, час, досвід адвоката та наявність в нього спеціальних знань, важливість справи для клієнта та його фінансове положення, необхідність відраджень та інші. При цьому основними формами є: погодинна ставка, фіксована оплата, оплата за кожну процесуальну дію, місячна/квартальна/річна підписка та різні форми гонорару успіху.

В той же час існує рішення Європейського Суду з прав людини (далі-ЄСПЛ) стосовно мінімальних ставок гонорарів адвокатів, на думку Суду «фіксація мінімальних розмірів винагороди може призвести до "несприятливого вибору"» [11]. Це означає, що клієнти з більшою вірогідністю можуть обирати тих адвокатів, що працюють за нижчими ставками, демпінгуючи таким чином ринок послуг безвідносно якості їхнього надання.

Необхідно зазначити, що застосування обов'язкових мінімумів гонорарів адвокатів в якості імперативу протирічить нормам стосовно мінімальних тарифів вільних професій, однією з яких є і адвокатська. Яскравим прикладом заборони таких обмежень була справа Європейської Комісії проти Італії в 2006 році [12], в якій зазначалося, що погодження розміру винагороди адвоката повинно бути за волею сторін згідно із принципом свободи договору та не може бути визначено обов'язковими державними тарифами, які б визначали такі ставки, а тому за рекомендацією Європейської комісії ця ситуація була змінена. Зараз же в деяких країнах існують мінімальні ставки, проте вони мають рекомендаційний характер та зазвичай застосовуються в разі судового оскарження розміру винагороди адвоката.

Варто вказати, що в деяких країнах існують державні тарифи ставки гонорарів адвокатів в разі відсутності письмової домовленості між адвокатом та клієнтом – Німеччина, Італія та Австрія. В інших країнах існують певні орієнтовні тарифи, що розробляються органами самоврядування адвокатури – Іспанія. В деяких наявні мінімальні ставки – Польща, Греція.

При цьому в країнах ЄС відсутні фіксовані стандарти стосовно розміру винагороди адвоката, які б застосовувалися в межах всього ЄС. Так, відповідно до звіту Європейської комісії про оцінку впливу пропозиції щодо рішення Ради про приєднання ЄС до Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах від 16.07.2021 року [13] погодина ставка адвокатів в різних країнах становила таку суму в євро: Австрія-377, Бельгія– 220, Чехія-90, Болгарія-31, Італія-503, Словаччина-90, Німеччина-357, Швеція-377, Франція-354. В середньому по ЄС-247 євро, що демонструє велику розбіжність, особливо між Болгарією з одним із найнижчих показників та Італією з найвищим, що фактично є показником економічної нерівності адвокатів в межах ЄС та відображає нерівномірність рівня розвитку юридичної професії в ЄС.

Важливим в контексті розгляду гонорару адвокатів ЄС є питання гонорару успіху, адже протягом довгого часу такий вид винагороди був забороненим саме через нього можна оцінити ступінь свободи та незалежності адвокатури, що в свою чергу впливає на доступ до правосуддя. Необхідно зазначити, що доктриною ЄС гонораром успіху охоплюються одразу декілька видів винагороди адвоката – *success fee*, *conditional fee* та *actum de quota litis*. Різниця між ними полягає в тому, в який саме спосіб адвокатуві оплачується гонорар у разі настання певної події чи позитивного результату. При *success fee* гонорар, що залежить від успіху справи є додатковим, а тому адвокат при будь-яких умовах отримує винагороду за роботу. *Conditional fee* – винагорода, яка повністю залежить від результату, але у разі програшу адвокат все ж може отримати якусь базову ставку за роботу. *Actum de quota litis* є відсотком від виграшу, а тому повністю залежить від результату справи.

Питання гонорару успіху не має свого закріплення в загальному нормативно-правовому акті для країн ЄС, однак Кодекс поведінки європейських адвокатів має застереження стосовно *Actum de quota litis*, а саме: «адвокату заборонено укладати угоду до остаточного завершення справи, за якою клієнт зобов'язується виплатити винагороду як частку від предмета спору незалежно від того як вона представлена» [1].

У рішенні «Партідіс проти Греції» [14] ЄСПЛ встановив, що гонорар успіху є угодою, відповідно до якої клієнт зобов'язується виплатити адвокату певний відсоток від присудженої судом в разі виграшу суми. Разом з тим, ЄСПЛ в свої рішеннях неодноразово вказував, що такі рішення Суд ні до чого не зобов'язують, адже він керується принципом розумності судових витрат, а не самою угодою про виплату адвокатської винагороди.

Вільчик Т. Б. аналізує сучасні правові підходи до регулювання гонорару успіху адвоката та зазначає з цього приводу, що «для англосаксонської системи права переважно властиво дозвіл «гонорару успіху» в цілому, за винятком окремих категорій справ (кримінальних та сімейних), і характерне регулювання на принципі «дозволено, що не заборонено». Романо-германська система права, яка більшою мірою набула поширення в країнах континентальної Західної Європи (насамперед Франція, Німеччина та Австрія), пішла шляхом встановлення щоденних ставок оплати праці адвокатів. Для романо-германської системи права властивий дозвіл «гонорару успіху» у випадках, зазначених у законі» [15, с. 258]. Цей аналіз додатково демонструє вплив історико-правових передумов на формування як спільних рис, так і відмінностей правового регулювання країн ЄС.

Аналіз внутрішнього законодавчого регулювання інституту винагороди адвоката за його професійну діяльність в країнах ЄС дає змогу виокремити такі варіанти закріплення гонорару успіху:

1. Заборона *actum de quota litis*, проте з можливістю певних винятків з правила (Німеччина)

2. *Actum de quota litis* заборонено, однак гонорар успіху дозволений у формі додаткової форми винагороди (Франція, Польща, Бельгія, Австрія, Португалія, Естонія, Ірландія, Нідерланди, Італія)

3. Відсутні норми, що прямо забороняють *actum de quota litis*, гонорар успіху – дозволена форма винагороди адвоката, однак з певними винятками (Іспанія, Данія, Греція).

Таким чином можна зробити висновок про те, що існує загальне правило стосовно заборони *actum de quota litis* в чистому вигляді, проте в цілому країни ЄС більш лояльно ставляться до застосування адвокатами гонорару успіху в якості додаткового виду винагороди.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що в країнах ЄС немає уніфікованого документу, яким би регулювався інститут винагороди адвоката за його професійну діяльність, однак при цьому є спільні принципи, на яких ґрунтується регулювання даного інституту – розумність, прозорість та обґрунтованість.

Аналіз правопорядків держав-членів ЄС демонструє існування різних моделей правового регулювання інституту винагороди адвоката та при цьому характеризується різним ступенем втручання держави та органів адвокатського самоврядування (на прикладі формування мінімальних тарифів адвокатських гонорарів) в питання встановлення розміру винагороди адвоката та можливості застосування такої форми винагороди як гонорар успіху.

При цьому основними засадами даного інституту є принцип вільного договору між адвокатом та клієнтом, відповідно до якого встановлення розміру винагороди є все ж прерогативою сторін договірних відносин, при цьому в країнах ЄС прослідковується тенденція послаблення обмежень та заборон відносно гонорару успіху, прикладом можуть слугувати Франція, Італія, Португалія, Ірландія та інші держави, в яких заборонено застосування *actum de quota litis* в чистому вигляді, однак дозволено використовувати гонорар успіху в якості додаткової форми винагороди.

Дослідження інституту винагороди адвоката в країнах ЄС набуває особливого значення для удосконалення законодавства України в цій галузі у зв'язку із тим, що наша держава обрала для себе євроінтеграційний шлях, а тому елементи організації та діяльності інститутів адвокатури також повинні бути узгодженими відповідно до загальноєвропейських принципів, що надає дослідженню даного інституту додаткової актуальності. Зокрема, доцільними є запровадження гнучкої моделі застосування гонорару успіху адвоката, а також підходів та принципів, що спрямовані на забезпечення прозорості, обґрунтованості та розумності договірних відносин, що характеризуються достатнім рівнем автономності, з одного боку, та наявними інструментами контролю з боку органів самоорганізації адвокатури.

Актуальним може бути досвід Німеччини, Австрії та Італії в контексті запровадження та застосування базових тарифів гонорарів адвоката, які можна було б застосовувати в разі судового оскарження за відсутності письмової угоди між сторонами з метою підвищення правової визначеності. Іспанська модель представлена тим, що саме органи адвокатського самоврядування розроблюють рекомендації стосовно розміру ставок, що додатково підкреслює роль та значення інституту адвокатури та також може бути взято до уваги.

Отже, використання європейського досвіду в питанні регулювання винагороди адвоката за його професійну діяльність під час процесу гармонізації українського законодавства допоможе досягти балансу між інтересами адвокатів, клієнтів, а також держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text (дата звернення 21.12.2025).
2. Хартія ключових принципів європейської адвокатської професії URL: <https://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/03/Xap-tia.pdf> (дата звернення 21.12.2025).
3. Закон про винагороду адвокатів Німеччини URL: <https://dejure.org/gesetze/RVG>
4. Закон про адвокатський тариф в Австрії URL: www.ris.bka.gv.at (дата звернення 21.12.2025).
5. Розпорядження міністра юстиції Польщі щодо оплати адвокатських дій, що передбачає мінімальні ставки гонорару адвокатів URL: <https://isap.sejm.gov.pl> (дата звернення 21.12.2025).
6. Тариф винагороди адвокатів та відшкодування витрат в Хорватії, що затверджується Хорватською асоціацією адвокатів за пого-дженням міністра юстиції URL: <https://www.hok-cba.hr> (дата звернення 21.12.2025).
7. Національні правила юридичної професії Франції від 31.12.1971 р. URL: <https://www.cnb.avocat.fr/fr/reglement-interieur-national-de-la-profession-davocat-rin#> (дата звернення 21.12.2025).
8. Закон Іспанії №25/2009 від 22.12.2009 р., який вніс зміни до Закону «Про професійні асоціації» і URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/6250> (дата звернення 21.12.2025).
9. Кодекс адвокатської етики Італії URL: <https://www.consiglionazionaleforense.it> (дата звернення 21.12.2025).
10. Судовий кодекс Бельгії URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be> (дата звернення 21.12.2025).
11. Рішення Суду (Великої палати) від 5 грудня 2006 р. Федеріко Чіполла проти Розарії Фазарі, уродженої Портолезе (C-94/04) та Сте-фано Макріно та Клаудія Капопарте проти Роберто Мелоні (C-202/04). Подання на попереднє рішення: Corte d'appello di Torino (C-94/04) і Tribunale di Roma (C-202/04), Італія. Правила конкуренції в Співтоваристві – Національні правила щодо гонорарів адвокатів. Встанов-лення професійних тарифів. Свобода надання послуг. Об'єднані справи C-94/04 та C-202/04 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:62004CJ0094> (дата звернення 21.12.2025).
12. Рішення Суду Європейського Союзу від 6. 07. 2010 р. у справі C-565/08 Commission v. Italy URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf%3Bjsessionid%3D9ea7d2dc30dd2a8bdb6a027b42ae83f4e016f5e2d59a.e34KaxilC3qMb40Rch0SaxyOa390?cid> (дата звернення 21.12.2025).
13. Звіт Європейської комісії про оцінку впливу пропозиції щодо рішення Ради про приєднання ЄС до Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах від 16.07.2021 року URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52021SC0192> (дата звернення 21.12.2025).
14. Iatridis v. Greece. Case № 31107/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%22%22item%22%3A%22001-58227%22%7D> (дата звернення 21.12.2025).
15. Вільчик Т.Б. Pactum de quota litis: проблеми законодавчого врегулювання в Україні. Сучасні виклики та актуальні проблеми судо-вої реформи в Україні: матеріали VI Міжнар.наук.-практ. конф. (21 жовтня 2022 р., Чернівці) редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці, 1. 2022. С. 255–262.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/57>

ОСОБЛИВОСТІ ІНІЦІЮВАННЯ ПРОЦЕДУРИ ЕКЗЕКВАТУРИ РІШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

PECULIARITIES OF INITIATING THE EXEQUATUR PROCEDURE FOR DECISIONS OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE

Анісова О.І., аспірантка кафедри європейського та міжнародного права

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара**orcid.org/0009-0002-4571-8190*

Дана стаття присвячена дослідженню теоретико-практичних питань поняття приведення до виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу та розкриття окремих елементів такого виконання відповідно до чинного законодавства України, з'ясуванню способів та методів ініціювання визнання і виконання арбітражних рішень за національним законодавством. Здійснено дослідження правового змісту виконання арбітражного рішення як процедури, що уособлює реалізацію унормованого юридичного механізму з певними специфічними методами та правовими засобами, та як кінцевого результату, який опосередковує загальний показник ефективності міжнародного комерційного арбітражу як альтернативного способу вирішення комерційних спорів. Досліджено основи правового регулювання порядку визнання та виконання арбітражних рішень, що закріплені в міжнародних актах універсальної та локальної дії у сфері арбітражного розгляду: Нью-Йоркській Конвенції ООН про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень, Європейській Конвенції про зовнішньоторговельний арбітраж, Типовому законі ЮНСІТРАЛ про міжнародний комерційний арбітраж 1985 року. Встановлено передумови віднесення процесуальної регламентації процедури приведення до виконання арбітражних рішень в Україні до цивільної процесуальної юрисдикції, а також фахові наукові думки правознавців щодо відповідних юрисдикційних питань. Встановлені нормативні джерела регулювання процедури екзекватури рішення міжнародного комерційного арбітражу в Україні. Розкрито особливості ініціювання процедури приведення арбітражного рішення до виконання різними сторонами арбітражного розгляду в залежності від місця арбітражу, в тому числі зміст та особливості процесуальних заяв, що подаються такими сторонами, процесуальні вимоги до обов'язкових додатків до таких заяв в розумінні ЦПК України, співвідношення нормативних вимог національного процесуального законодавства із міжнародним у питаннях визнання та надання національними судами дозволу на виконання арбітражного рішення як способу втілення принципу сприяння національних судів арбітражу. Сформульовано визначення поняття приведення до виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу та виділені його окремі структурні елементи.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, арбітраж, альтернативний спосіб вирішення спорів, арбітражний розгляд, виконання рішення арбітражу, приведення рішення до виконання, визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного арбітражу, оспорування арбітражного рішення, заява про визнання рішення арбітражу.

This article is devoted to the study of theoretical and practical issues related to the concept of enforcement of decisions of international commercial arbitration and to the disclosure of certain elements of such enforcement in accordance with the current legislation of Ukraine, as well as to the clarification of the ways and methods of initiating the recognition and enforcement of arbitral awards under national law. The legal substance of the enforcement of an arbitral award is examined both as a procedure embodying the implementation of a regulated legal mechanism with specific methods and legal instruments, and as a result that mediates the overall indicator of the effectiveness of international commercial arbitration as an alternative means of resolving commercial disputes.

The article examines the foundations of legal regulation of the procedure for recognition and enforcement of arbitral awards as enshrined in international instruments of universal and regional scope in the field of arbitration, namely: the United Nations Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (the New York Convention), the European Convention on International Commercial Arbitration, and the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration of 1985. The prerequisites for attributing the procedural regulation of the enforcement of arbitral awards in Ukraine to civil procedural jurisdiction are identified, as well as scholarly opinions of legal experts regarding the relevant jurisdictional issues. The normative sources governing the exequatur procedure for decisions of international commercial arbitration in Ukraine are determined.

The article reveals the specific features of initiating the procedure for enforcement of an arbitral award by different parties to arbitral proceedings depending on the seat of arbitration, including the content and peculiarities of procedural applications submitted by such parties, the procedural requirements for mandatory annexes to such applications within the meaning of the Civil Procedure Code of Ukraine, and the correlation between the regulatory requirements of national procedural legislation and international norms in matters of recognition and granting permission by national courts for the enforcement of arbitral awards as a means of implementing the principle of judicial support for arbitration. The concept of enforcement of an international commercial arbitration award is defined, and its individual structural elements are identified.

Key words: international commercial arbitration, arbitration, alternative dispute resolution, arbitral proceedings, enforcement of arbitral awards, bringing an award to enforcement, recognition and granting permission for enforcement of an international arbitral award, challenging an arbitral award, application for recognition of an arbitral award.

Постановка проблеми. Як альтернативний спосіб вирішення міжнародних комерційних спорів міжнародний комерційний арбітраж приваблює своїх користувачів своїми суттєвими перевагами у порівнянні із вирішенням таких спорів в державних судах, серед яких одними

з найсуттєвіших є гнучка та мінімально формалізована процедура вирішення спору; оперативність і швидкість арбітражного розгляду; остаточність та обов'язковість арбітражного рішення для сторін; екстериторіальність його виконання. Проте будь-які переваги можуть оціню-

© Анісова О.І., 2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ватись та мати значення виключно за умови досягнення кінцевої мети вирішення будь-якого спору, а саме відновлення порушених прав, інтересів постраждалої сторони, яке досягається шляхом виконання рішення постановленого за результатами обраного способу та процедури захисту. Отже індикатором ефективності вирішення спору є кінцевий результат у вигляді юридичних наслідків, які призводять до фактичної зміни правового, майнового інтересу сторони спору, що становить об'єкт захисту.

Міжнародне право, регламентуючи МКА, встановлює, що виконання арбітражних рішень забезпечується і гарантується нормам міжнародних конвенцій, міжнародних двосторонніх договорів та національними законодавствами країн у цій сфері. Найбільш значущими міжнародними актами універсальної та локальної дії у сфері арбітражного розгляду, такими як Нью-Йоркська Конвенція ООН про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень від 10.06.1958 року, Європейська Конвенція про зовнішньоторговельний арбітраж від 21.04.1961 року, Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародний комерційний арбітраж 1985 року, Арбітражний регламент ЮНСІТРАЛ 1976 року, лише в загальному вигляді визначено порядок визнання та виконання арбітражних рішень. Так, всі форми контролю за арбітражем віднесені до сфери регулювання національного законодавства кожної конкретної країни, що в цілому є обґрунтованим, оскільки дозволяє підпорядкувати арбітражне рішення на стадії виконання національній юрисдикції і використовувати весь спектр притаманних їй правових засобів, в тому числі судового контролю, з метою забезпечення примусового виконання арбітражного рішення. З іншого боку, здійснення виконання арбітражного рішення за правилами національного законодавства країни не дозволяє уніфікувати процедуру такого виконання та створює певного роду правову невизначеність для учасників арбітражного розгляду, для яких юрисдикція місця виконання арбітражного рішення може бути іноземною і відповідно не достатньо відомою.

З цього приводу, неможливо не погодитись із Кравцовим С. О., який досліджуючи проблемні питання виконання рішень МКА зазначає, що Нью-Йоркська Конвенція 1958 року певним чином обмежує сферу юридичного захисту арбітражних рішень і залишає на розгляд державного суду порядок визнання і приведення до виконання арбітражного рішення, в зв'язку з чим, по-перше, державні суди наділені правом відмовити у визнанні та виконанні арбітражних рішень, а по-друге, при вирішенні цих питань може виникнути проблема конкуренції норм Нью-Йоркської Конвенції 1958 року та внутрішнього законодавства країни виконання рішення МКА [1].

В даному дослідженні фокус уваги зосереджений на особливостях правової регламентації процедури визнання та виконання арбітражних рішень в Україні за національним законодавством.

Метою статті є дослідження нормативного регулювання процедури приведення до виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу в Україні відповідно до національного законодавства; з'ясування процесуальних вимог та положень, які можуть потребувати подальшого вдосконалення з метою найбільшої оптимізації і полегшення процедури визнання та надання національними судами дозволу на виконання рішень МКА, що сприятиме досягненню кінцевої мети МКА – остаточному вирішенню арбітражного спору і фактичному виконанню арбітражного рішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання визнання та виконання арбітражних рішень у різних країнах становить значний теоретичний та практичний інтерес для вітчизняних та зарубіжних науковців і правознавців, оскільки приведення арбітражного рішення до виконання становить фінальний етап арбітражного провадження у випадках, коли сторона, проти якої вине-

сене таке рішення, відмовляється від його добровільного виконання. Проявили значну цікавість та здійснили вклад у науковий доробок у сфері виконання арбітражних рішень такі правознавці та фахівці у сфері арбітражу, як Авсієвич А. В., Белоусов П., Винокурова Л. Ф., Король В. І., Кочин В. В., Кравцов С. О., Мирось К. В., Побірченко І. Г., Подцерковний О. П., Притика Ю. Д., Цірат Г. А., Ятченко С. О. та інші. Проте, враховуючи динаміку процесуального законодавства в Україні у сфері приведення до виконання арбітражних рішень, актуальність дослідження в наведеній сфері лише зростає, оскільки процесуальні зміни потребують прискіпливого аналізу наслідків їх впровадження, впливу на правозастосування, судову практику з метою оцінки якості процесуальних новел і визначення напрямків для подальшого вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Засади диспозитивності та автономії волі, на яких ґрунтується укладення арбітражної угоди, первісно визначає добровільність передавання спору на вирішення арбітражу та обов'язковість саме добровільного виконання арбітражного рішення поза межами будь-якого державного або судового сприяння і примусу. Однак, фактично вказана теза нерідко залишається декларативною, що зумовлює необхідність ініціювання процедури визнання та примусового виконання арбітражного рішення компетентним судом країни, на території якої буде здійснюватися фактичне виконання такого рішення [2].

Стаття III Нью-Йоркської Конвенції 1958 року встановлює, що кожна держава – учасниця визнає арбітражні рішення обов'язковими і приводить їх до виконання згідно з процесуальними нормами тієї території, де запитється визнання та приведення до виконання цих рішень, на умовах, викладених у наступних статтях Конвенції [3].

Нью-Йоркська Конвенція 1958 року є дієвим правовим інструментом, який тривалий час сприяє розвитку трансграничної торгівлі, про що зазначає Король В. І., вказуючи при цьому, що Конвенція не містить імперативних норм, які передбачали б її пріоритетне застосування щодо актів національного законодавства країни суду або міжнародних договорів відповідної країни [4].

У Пояснювальній записці Секретаріату ЮНСІТРАЛ до Типового закону стосовно визнання та приведення до виконання арбітражних рішень зазначається, що одні й ті самі норми повинні застосовуватись до арбітражних рішень незалежно від того, де вони винесені – в країні, де вони повинні приводитись до виконання, чи за кордоном, і що всі ці норми повинні в максимальній мірі відповідати Нью-Йоркській Конвенції 1958 року (п. 49) [5].

Отже національне законодавство країни, в якій запрошується визнання та виконання арбітражного рішення, та встановлені ним правові процедури є визначальними на останньому етапі реалізації арбітражу як альтернативного способу вирішення спору, що забезпечують можливість реального виконання винесеного арбітражного рішення, оскільки вказані питання виключені із сфери прямого регулювання міжнародного права.

В Україні процесуальне законодавство, що регламентує здійснення судового контролю за рішеннями МКА, яким охоплюється в тому числі й визнання і виконання арбітражного рішення, знаходиться у динаміці й періодично зазнає змін та реформування. В останнє значна зміна нормативного регулювання у вказаній сфері відбулась у 2017 році, коли Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII від 03.10.2017 року поіменовані у назві Закону процесуальні кодекси були викладені у новій редакції. Нова редакція ЦПК України впорядкувала та зменшила кількість судових інстанцій, уповноважених на розгляд питань, пов'язаних із визнанням, виконанням та оспору-

вання рішень МКА, надавши перевагу двоінстанційній структурі: апеляційний суд – Верховний Суд; запровадила процедуру добровільного виконання арбітражного рішення про стягнення грошових коштів та визнання арбітражних рішень, які не потребують примусового виконання; змінені вимоги до змісту заяви про визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення та підстави для відмови у задоволенні такої заяви тощо [6].

В міжнародних конвенціях, міжнародних договорах відсутнє нормативне формулювання визначення «приведення арбітражного рішення до виконання». Не містить такого визначення й українське законодавство.

Правова природа МКА та його рішень обумовлює особливості процедури примусового виконання арбітражних рішень, що реалізуються через процесуальний інститут визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення, що іменується екзекватурою (*exequatur*) [7].

Визнання арбітражного рішення є процесом надання законної сили такому рішення на території конкретної держави, за наслідком якого арбітражне рішення набуває правову силу внутрішнього рішення компетентного суду, який його визнав, шляхом винесення позитивного рішення таким судом після реалізації визначеної законодавством країни, в якій запрошується визнання арбітражного рішення, судової процедури. Виконання ж арбітражного рішення полягає у застосуванні засобів примусового характеру для забезпечення фактичного виконання рішення МКА на території певної країни [8].

Як зазначає Кочин В.В., визнання арбітражного рішення та його виконання є послідовністю дій держави, зокрема її судових органів, щодо надання можливостей суб'єктам приватних відносин поза державної системи не лише отримати вирішення юридичного спору, а й виконати його вже за допомогою публічного механізму [9, с. 88–93].

Гончаренко О.М. визначає виконання рішення МКА як процес, що полягає у безпосередньому використанні компетентними державними органами країни, на території якої національним судом визнано рішення арбітражу, примусових заходів до його виконання відповідно до процедури, визначеної процесуальним законодавством такої країни. При цьому має місце об'єднання в один юридичний процес двох окремих елементів: визнання та виконання рішення МКА [10, с. 82].

Законодавець, намагаючись наблизити процедуру виконання арбітражних рішень в Україні до процедури виконання рішень іноземних судів, відніс процесуальні питання регламентації приведення до виконання, визнання й оспорювання арбітражних рішень до цивільної процесуальної юрисдикції. Така позиція вітчизняного законотворця має як своїх прихильників, так і критиків, позиції яких різняться в залежності від обраних критеріїв розмежування юрисдикцій. Так, Подцерковний О. П. визнає цілком обґрунтованим віднесення питань виконання рішень МКА до сфери регулювання ЦПК, визнаючи розумність потреби зближення відповідних процедур із механізмом виконання рішень іноземних судів, при цьому не заперечуючи предметну наближеність МКА як складової процесуальної діяльності до галузі господарського процесу [11, с. 94–101]. Натомість Мирось К. В., акцентує увагу на «комерційному» змісті МКА та його кореляції із завданнями господарського судочинства, визначеними у ст. 2 ГПК України, згідно з якими до таких завдань належить вирішення господарським спорів, та робить висновок про логічність застосування до провадження щодо оспорювання рішень МКА форм реалізації господарського судочинства через спорідненість предмету спорів, як становлять зміст арбітражного спору та співпадають з предметною підсудністю в господарському процесі [12, с. 382–390].

В будь-якому випадку, забезпечення виконання рішення МКА неможливе без дієвого сприяння та безпосередньої участі національних судів, які надають арбітражному

рішенню публічно-правового характеру та наділяють його виконавчою силою, оскільки саме по собі арбітражне рішення, незважаючи на його обов'язковий характер для сторін, не становить рішення публічної влади, а уособлює в собі приватноправовий акт з окремими юрисдикційними елементами, обсяг яких є недостатнім для надання такому рішенню статусу виконавчого документу та забезпечення його виконуваності.

Частина 1 ст. 35 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» аналогічно до ст. III Нью-Йоркської Конвенції 1958 року декларує визнання обов'язковим арбітражного рішення, незалежно від країни, в якій таке рішення було винесене при поданні до суду письмового клопотання з урахуванням положень ст. ст. 35, 36 цього Закону [13].

В свою чергу ч.2 ст. 35 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» встановлює мінімальний перелік документів, які додаються до такого клопотання, у вигляді оригіналів або належним чином засвідчених копій арбітражного рішення та арбітражної угоди, а у випадку, якщо вказані документи викладені іноземною мовою, то вимагається надання додатково також належним чином засвідченого перекладу таких документів українською мовою, а ст. 36 цього ж Закону визначає вичерпний перелік підстав для відмови у визнанні або у виконанні арбітражного рішення [13].

Положення ст. 35 та ст. 36 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» майже ідентичні за змістом статтям IV та V Нью-Йоркської Конвенції 1958 року, а також чи не дослівно відтворюють положення ст. 35 та ст. 36 Типового закону ЮНСІТРАЛ 1985 року, що є безумовним позитивним проявом тенденції до уніфікації міжнародно-правового режиму виконання іноземних арбітражних рішень, яка сприяє швидкому та ефективному виконанню останніх в різних країнах. Після останнього реформування процесуального законодавства в Україні наведені вище норми були інкорпоровані до чинного ЦПК України, який у главі 3 розділу IX унормував аналогічні питання.

Отже, в Україні процедура екзекватури стосовно арбітражного рішення здійснюється шляхом подання стороною, на користь якої винесене арбітражне рішення, заяви про визнання і надання дозволу на виконання рішення МКА до Київського апеляційного суду (якщо місце арбітражу знаходиться поза межами України) або до апеляційного загального суду за місцезнаходженням арбітражу (якщо місце арбітражу знаходиться на території України) за умови знаходження в Україні місця проживання/перебування/місцезнаходження боржника або його майна, про що зазначено в ч. 3 ст. 23, ч. 1–3 ст. 475 ЦПК України [14].

При цьому, неможливо залишити поза увагою термінологічну неузгодженість між ЦПК та Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» в частині найменування документу, який подає сторона арбітражного спору, на користь якої таке рішення винесене, ініціюючи процедуру екзекватури арбітражного рішення.

Так, ст. 35 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» містить вимогу про подання «письмового клопотання», в той час як ст. ст. 475–477, 479, 480, 482 ЦПК України оперують поняттям «заява». Якщо звернутися до приписів зазначених вище міжнародних актів, які фактично становлять нормативне першоджерело по відношенню до національних нормативно-правових актів у сфері МКА, про що, крім іншого, зазначено в преамбулі до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», то ст. 35 Типового закону ЮНСІТРАЛ 1985 року та стаття IV Нью-Йоркської Конвенції 1958 року вживають термін «*application*» для позначення письмового звернення сторони арбітражного спору з метою приведення арбітражного рішення до виконання, який може бути перекладений на українську і як «клопотання», і як «заява».

Таким чином, у широкому сенсі в даному контексті поняття «клопотання» та «заява» є синонімічними, проте з точки зору юридичної техніки та процесуальної точності вбачається за доцільне вжиття в українських нормативних актах у сфері МКА єдиного терміну: або «клопотання», або «заява».

Наразі ж ЦПК України використовує поняття «заява» та диференціює «заяву про визнання і надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу» для випадків, коли місце арбітражу знаходиться поза межами України, і «заяву про надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу» для випадків, коли арбітраж знаходиться на території України.

Як бачимо, якщо поняття «заява» однорідно застосовується для ініціювання екзекутури і для рішення арбітражу, що знаходиться за межами території України, і для рішення арбітражу, що знаходиться на території України, то нормативна ідентифікація предмета заяви різниться для вказаних випадків: у першому випадку, мова йде про об'єднання в заяві прохання і про визнання, і про надання дозволу на виконання арбітражного рішення (ст. 475, 476 ЦПК України), а в другому – лише про надання дозволу на виконання (ст. 482 ЦПК України), тобто без необхідності визнання арбітражного рішення, що породжує певні термінологічні розбіжності.

Так, абз. 1 ч. 3 ст. 482 ЦПК України встановлює можливість сторони арбітражного розгляду звернутися до суду із заявою про скасування арбітражного рішення до постановлення ухвали по суті поданої «заяви про надання дозволу на примусове виконання» рішення МКА, якщо місце арбітражу знаходиться на території України, а в абзаці 2 цієї частини статті, згадуючи про цю ж заявою, остання іменується як «заява про надання дозволу на виконання» рішення МКА, тобто губиться вказівка про примусовість виконання, що в цілому кореспондується із найменуванням ст. 482 ЦПК України, яке також не містить згадки ані про примусове виконання рішення МКА, ані про його визнання. В той же час, ч. 1 ст. 482 ЦПК України встановлює, що надання дозволу на виконання рішення арбітражу з місцезнаходженням в Україні здійснюється у порядку, регламентованому главою 3 розділу IX ЦПК України, з особливостями, що передбачені цією статтею, тобто бланкетний характер наведеного положення відсилає до застосування ст. 475 ЦПК України, в якій йдеться про подання «заяви про визнання і надання дозволу на виконання» рішення МКА. При цьому, в ч. 2 ст. 482 ЦПК України законодавець, визначаючи право суду зупинити провадження у справі, ідентифікує останню як справу за «заявою про визнання та надання дозволу на виконання» рішення МКА. Таким чином, фактично ст. 482 ЦПК України передбачає три варіанти назва заяви, головною відмінністю між якими є наявність або відсутність вказівки на необхідність визнання рішення МКА додатково до надання дозволу на його виконання.

На нашу думку, враховуючи відсутність у ст. 482 ЦПК України, яка є спеціальною нормою по відношенню до ст. 475 цього ж Кодексу для випадків арбітражу із місцезнаходженням в Україні, прямої вказівки про подання до суду саме заяви про надання дозволу на виконання рішення МКА («з» або «без» вказівки про примусовість), стороні арбітражного спору при реалізації вимог ст. 482 ЦПК України потрібно подавати заяву про визнання і надання дозволу на виконання рішення МКА відповідно до вимог ст. 475 ЦПК України.

В цілому, логіка процедури приведення до виконання арбітражного рішення, закріплена у ЦПК України, свідчить про об'єднання в одну юридичну процедуру визнання та виконання арбітражного рішення, про що, зокрема, свідчить й назва глави 3 Розділу IX ЦПК України. Відступ від цього правила передбачений лише для випадків

визнання рішень МКА, що не підлягають примусовому виконанню (ст. 481 ЦПК України), щодо яких об'єктивно відсутня необхідність надання дозволу на виконання та визнання яких здійснюється за правилами визнання рішення іноземного суду, що не підлягає примусовому виконанню (глава 2 Розділу IX ЦПК України).

Вимоги до форми і змісту заяви про визнання і надання дозволу на виконання рішення МКА (далі – заява) передбачені ст. 476 ЦПК України. Щодо форми встановлена вимога про подання заяви у письмовому вигляді та за підписом сторони, на користь якої винесене рішення МКА, або її представника. При цьому, вимога про письмову форму охоплює одночасно можливість її реалізації як у паперовій, так і в електронній формі, яка окремо застережена у ч. 6 ст. 476 ЦПК України. При поданні заяви в електронній формі на заявника покладається додатковий обов'язок подання до суду оригіналів або нотаріально завірених копій належно засвідченого арбітражного рішення та арбітражної угоди, які становлять додатки до заяви, до початку судового розгляду, під ризиком настання наслідків у вигляді повернення судом заяви без розгляду у випадку невиконання вказаного обов'язку.

Частина 4 ст. 476 ЦПК України містить вичерпний перелік додатків до заяви, серед яких: арбітражне рішення (оригінал або нотаріально завірена копія); арбітражна угода (оригінал або нотаріально завірена копія); засвідчений переклад українською мовою або мовою, визначеною міжнародним договором, додатків у випадку їх викладення іншою мовою.

Невиконання перелічених вимог щодо форми і змісту заяви про визнання і надання дозволу на виконання рішення МКА має своїм наслідком залишення заяви без руху та встановлення судом строку для усунення недоліків заяви, не виконання яких у встановлений строк призводить до повернення заяви заявнику.

Вимога ЦПК України про долучення до заяви арбітражного рішення, арбітражної угоди та їх перекладу повністю узгоджується із положеннями ст. IV Нью-Йоркської Конвенції 1958 року та ч. 2 ст. 35 Типового закону ЮНСІТРАЛ 1985 року з єдиною відмінністю у вигляді чіткої вказівки вказаних нормативних актів здійснювати переклад арбітражних рішень та угоди на офіційну мову держави, в якій запрошується визнання і виконання арбітражного рішення, тоді як українське законодавство дозволяє альтернативний переклад, крім української, також на мову, передбачену міжнародним договором, розширюючи цим можливий до використання перелік мов.

Окрім подання розглянутої вище заяви про визнання і надання дозволу на виконання рішення МКА, національним законодавством також передбачена можливість подання заяви про визнання і надання дозволу на добровільне виконання рішення МКА про стягнення грошових коштів (ст. 480 ЦПК України). На відміну від попередньої заяви, заява про добровільне виконання має наступні принципові особливості: подається до компетентного суду боржником; подається лише щодо арбітражних рішень про стягнення грошових коштів; може стосуватися виконання арбітражного рішення тільки в цілому, у повному обсязі, тобто не допускається надання судом дозволу на виконання рішення боржником частково; після задоволення судом заяви про визнання і надання дозволу на добровільне виконання рішення МКА суд за заявою стягувача може видати виконавчий лист на примусове виконання рішення МКА.

Законодавцем забезпечено єдиний підхід до результатів розгляду заяви про визнання та надання дозволу на виконання рішення МКА, незалежно від різновиду арбітражного рішення, щодо якого подається заява та статусу заявника. Так, ст. 479 ЦПК України регламентує, що за наслідками розгляду вказаної заяви про визнання і надання дозволу на виконання рішення МКА суд може

постановити одну з наступних двох ухвал: ухвалу про визнання і надання дозволу на виконання рішення МКА або ухвалу про відмову у визнанні і наданні дозволу на виконання такого рішення. В обох випадках в ухвалі в імперативному порядку судом зазначається вказівка про видачу виконавчого листа або про відмову у його видачі.

Як бачимо, процесуальне законодавство фіналізує процес екзекватури рішення МКА винесенням національним судом судового рішення у формі ухвали та, у випадку позитивного змісту останньої, видачі таким судом заявнику виконавчого листа.

Висновки. Загальним принципом виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу є принцип добровільного виконання, відповідно до якого сторона, проти якої винесене арбітражне рішення, зобов'язана виконати таке рішення у добровільному порядку без застосування іншою стороною жодних заходів примусового виконання відповідно до національного законодавства певної країни. Однак, у випадку відмови боржника за арбітражним

рішенням від його добровільного виконання постає необхідність застосування заходів примусового виконання рішення [8]. Процедура екзекватури рішення МКА покликана вирішити питання приведення до виконання такого рішення.

Понятійно приведення до виконання рішення МКА можна визначити як двокомпонентний юридичний механізм, що реалізується як єдина процедура та включає: 1) визнання рішення МКА компетентним судом держави, на території якої буде здійснюватися фактичне виконання такого рішення, з метою надання останньому законної сили на рівні рішення компетентного суду і зміни його характеру з приватноправового на публічно-правовий, та 2) надання дозволу на виконання арбітражного рішення, що полягає в наданні йому виконавчої сили, що дозволяє використання всього спектру засобів примусового виконання, передбаченого національним законодавством держави, в якій запрошується визнання та виконання арбітражного рішення, для судового рішення до забезпечення фактичного виконання арбітражного рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравцов С.О. Проблемні питання визнання та виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*, 2013, 6-1 (2): 52-56. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-1-2/juspradenc6-1-2.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
2. Авсієвич А.В. Особливості визнання і виконання за кордоном рішень Міжнародного комерційного арбітражного суду при ТПП України. *Законодавство України з правом європейського союзу*, 2025, 3. URL: http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/25585/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_17.04.2025.pdf#page=4 (дата звернення: 20.12.2025).
3. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958) (the "New York Convention"). URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
4. Король В.І. Концептуально-правові засади визнання і виконання іноземних арбітражних рішень щодо спорів із зовнішньоекономічних договірних правовідносин. *Збірник доповідей і статей «Нью-Йоркська Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: 60-річна історія успіху». В Міжнародні арбітражні читання пам'яті академіка І. Г. Побірченка*. Київ. 2019., с. 24-31. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/V-Mizhnarodni-arbitrazhni-chytannya-pam-yatiakademika-I.-G.-Pobirchenka.-Zbirnyk-dopovidej-i-statej.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
5. Explanatory Note by the UNCITRAL secretariat on the 1985 Model Law on International Commercial Arbitration as amended in 2006. P.36. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/19-09955_e_ebook.pdf (дата звернення: 20.12.2025).
6. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів. Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
7. Цірат Г.А. Міжнародний комерційний арбітраж: навч. посіб. Г.А. Цірат. К.: Алерта, 2019. С.320.
8. Міжнародний комерційний арбітраж: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти усіх форм навчання. Подцерковний О.П., Будурова Г.М., Зятіна Д.В., Зграма А.О.: [Електронне видання] Одеса: НУ «ОЮА», 2021. С.101. URL: https://economiclaw.com.ua/lit/mka_2021.pdf.
9. Кочин В.В. Визнання арбітражного рішення: правова природа, механізм та значення. *Збірник доповідей і статей «Нью-Йоркська Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: 60-річна історія успіху». В Міжнародні арбітражні читання пам'яті академіка І. Г. Побірченка*. Київ. 2019., с. 88-93. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/V-Mizhnarodni-arbitrazhni-chytannya-pam-yatiakademika-I.-G.-Pobirchenka.-Zbirnyk-dopovidej-i-statej.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
10. Гончаренко О.М. Міжнародний комерційний арбітраж. Ніжин. 2014. С.82.
11. Подцерковний О.П. Процедури міжнародного комерційного арбітражу та порядок виконання (оспорювання) арбітражних рішень як новий правовий кластер. *Збірник доповідей і статей «Нью-Йоркська Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: 60-річна історія успіху». В Міжнародні арбітражні читання пам'яті академіка І. Г. Побірченка*. Київ. 2019., с. 94-101. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/V-Mizhnarodni-arbitrazhni-chytannya-pam-yatiakademika-I.-G.-Pobirchenka.-Zbirnyk-dopovidej-i-statej.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
12. Мирось К. В. Форми господарського судочинства та місце в них справ про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу. *Актуальні питання в сучасній науці. (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)*. Київ. 2023. №10(16). С. 382-390. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/35425> (дата звернення: 20.12.2025).
13. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 року № 4002-XII/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
14. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ЮРИСДИКЦІЯ ТА ЗАСТОСОВНЕ ПРАВО У СПОРАХ ЩОДО КРИПТОВАЛЮТНИХ БІРЖ

JURISDICTION AND APPLICABLE LAW IN DISPUTES RELATING TO CRYPTOCURRENCY EXCHANGES

Крулько А.В., студент IV курсу факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

orcid.org/0009-0008-3978-4013

Голубенко І.І., к.ю.н.,

старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

orcid.org/0000-0002-1632-5585

Розуміння нормативного регулювання ринку обігу криптовалют не лише в Україні, а й закордоном лише набирає обертів. Це породжує низку невирішених правових питань як в теорії, так і на практиці. Водночас слід відмітити, що в Україні наукові публікації щодо понятійно-категоріального апарату криптовалюти є більш численними, ніж ті, що стосуються діяльності криптовалютних бірж. Щодо останніх – наукові роботи, присвячені цій темі, є поодинокими, а питання юрисдикції та права, яке підлягає застосуванню у спорах щодо діяльності криптовалютних бірж, майже не було висвітлено.

Нагадаємо – станом на сьогодні Закон України «Про віртуальні активи» досі не набрав чинності, що породжує ще більшу правову невизначеність у суспільних відносинах за участю криптовалютних бірж.

Насамперед, у публікації було описано розуміння терміну «криптовалютна біржа», описано два види криптовалютних бірж, а саме – централізовані (CEX) та децентралізовані (DEX) біржі.

Окремо було зосереджено увагу на напрямках подальшого вдосконалення нормативного регулювання діяльності криптовалютних бірж і платформ зберігання віртуальних активів.

Дослідження було побудоване за принципом розгляду юрисдикції та права, яке підлягає застосуванню у спорах щодо криптовалютних бірж, на двох рівнях – національному (внутрішньому) та міжнародному (зовнішньому).

Національний (внутрішній) аспект полягає в наступному. Щодо права, яке має бути застосоване у спорах за участю криптовалютних бірж, дане питання було системно викладено в таблиці за принципом – назва виду галузі права ----> приклад відповідних відносин за участю криптовалютних бірж.

Автори системно виклали розуміння юрисдикції/підсудності в рамках відповідних положень чинних КПК України, КАС України, ЦПК України та ГПК України.

Враховуючи, що юрисдикція у адміністративному, цивільному та господарському судочинстві пов'язує свою дію з місцем реєстрації юридичної особи, постало логічне питання – чи є криптовалютна біржа юридичною особою? Беручи до уваги норми Закону України «Про віртуальні активи», ми вважаємо, що криптовалютна біржа – це інфраструктурний цифровий сервіс, що забезпечує обмін криптоактивів, доступ до ринку, виконання ордерів, зберігання цифрових активів тощо. Юридичною особою є постачальник послуг, пов'язаних з обротом віртуальних активів.

Певною специфікою наділена територіальна юрисдикція в рамках кримінального провадження – тут немає прив'язки до місця реєстрації юридичної особи, водночас є вказівка на місце вчинення злочину, що може бути визначити непросто через транснаціональний характер діяльності криптовалютних бірж.

Міжнародний (зовнішній) аспект полягає в особливостях змісту Закону України «Про міжнародне приватне право». Увага була приділена розумінню «іноземного елементу» у спорах, що стосуються діяльності криптовалютних бірж, автономії волі сторін, змісту договірних та позадоговірних зобов'язань за участю операторів криптовалютних бірж.

Розуміння ознак криптовалютних бірж, аргументів «за/проти» віднесення їх до юридичних осіб можуть слугувати підставою для подальших досліджень.

Ключові слова: нормативне регулювання, криптовалютна біржа, юрисдикція, підсудність, процесуальне законодавство, юридична особа, віртуальні активи, міжнародне приватне право, іноземний елемент, автономія волі.

Understanding the regulatory regulation of the cryptocurrency market not only in Ukraine, but also abroad is only gaining momentum. This gives rise to a number of unresolved legal issues both in theory and in practice. At the same time, it should be noted that in Ukraine, scientific publications on the conceptual and categorical apparatus of cryptocurrency are more numerous than those related to the activities of cryptocurrency exchanges. As for the latter, scientific works devoted to this topic are rare, and the issue of jurisdiction and law, which is subject to application in disputes regarding the activities of cryptocurrency exchanges, has almost not been covered.

We remind you that as of today, the Law of Ukraine «On Virtual Assets» has not yet entered into force, which creates even greater legal uncertainty in public relations with the participation of cryptocurrency exchanges.

First of all, the publication described the understanding of the term «cryptocurrency exchange», described two types of cryptocurrency exchanges, namely – centralized (CEX) and decentralized (DEX) exchanges.

Separate attention was focused on areas of further improvement of regulatory regulation of cryptocurrency exchanges and virtual asset storage platforms.

The study was built on the principle of considering jurisdiction and law applicable in disputes regarding cryptocurrency exchanges at two levels – national (internal) and international (external).

The national (internal) aspect is as follows. Regarding the law that should be applied in disputes involving cryptocurrency exchanges, this issue was systematically presented in the table according to the principle – name of the type of branch of law ----> example of relevant relations involving cryptocurrency exchanges.

The authors systematically presented the understanding of jurisdiction/jurisdiction within the framework of the relevant provisions of the current procedural codes of Ukraine.

Considering that jurisdiction in administrative, civil and commercial proceedings links its action with the place of registration of a legal entity, a logical question arose – is a cryptocurrency exchange a legal entity? Taking into account the provisions of the Law of Ukraine «On Virtual Assets», we believe that a cryptocurrency exchange is an infrastructure digital service that provides crypto-asset exchange, market access, order execution, storage of digital assets, etc. A legal entity is a provider of services related to the turnover of virtual assets.

Territorial jurisdiction in criminal proceedings is endowed with a certain specificity – here there is no link to the place of registration of a legal entity, but at the same time there is an indication of the place of commission of a crime, which may be difficult to determine due to the transnational nature of the activities of cryptocurrency exchanges.

The international (external) aspect is the specifics of the content of the Law of Ukraine «On Private International Law». Special attention was paid to understanding the «foreign element» in disputes concerning the activities of cryptocurrency exchanges, the autonomy of the parties' will, the content of contractual and non-contractual obligations with the participation of cryptocurrency exchange operators.

Understanding the features of cryptocurrency exchanges, arguments «for/against» their classification as legal entities can serve as a basis for further research.

Key words: regulatory regulation, cryptocurrency exchange, jurisdiction, jurisdiction, procedural legislation, legal entity, virtual assets, international private law, foreign element, autonomy of will.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Ринок криптовалют як в Україні, так і в усьому світі розвивається та набуває обертів. Водночас, на жаль, нормативна регламентація таких суспільних відносин часто є відсутньою. Це має місце і в Україні – адже Закон України «Про віртуальні активи» досі не набрав чинності [1].

Питання права, яке підлягає застосуванню, та юрисдикції у спорах щодо криптовалютних бірж має особливе значення через, власне, специфіку діяльності останніх.

Дане дослідження покликане не лише систематизувати наявні здобутки юридичної доктрини щодо діяльності криптовалютних бірж, а й за авторським алгоритмом висвітлити яке ж право та яка ж юрисдикція підлягають застосуванню у спорах щодо криптовалютних бірж як на національному, так і на міжнародному рівні.

Стан дослідження. Серед українських науковців, роботи яких стосувалися або правової регламентації обігу криптовалюти, або діяльності криптовалютних бірж, слід зазначити наступних. Л. Л. Нескороджена, Б. О. Бонь та О. М. Кононець присвятили публікацію питанню сучасного стану правового регулювання криптовалюти в Україні [2]. Дещо схожою за темою є робота Г. М. Дарчика, який є автором наукової статті щодо сучасного стану правового регулювання криптовалюти в Україні та зарубіжного досвіду регулювання ринку криптовалют [3]. Проблеми правового регулювання криптовалюти описала Д. В. Казначеева [4].

Щодо діяльності криптовалютних бірж та їх регламентації, то це питання є висвітленим у наукових роботах І. І. Ковалевича, який є автором статті на тему «Правові особливості регулювання криптовалютних бірж в Україні» та О. В. Починка, що опублікував дослідження про регулювання криптовалютних бірж та платформ зберігання віртуальних активів [5; 6].

Наявними в Україні є і фундаментальні дослідження в рамках тематики цієї публікації, зокрема такі дисертаційні роботи – В. М. Логойди на тему «Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз» та В. Д. Іванюк на тему «Фінансово-правове регулювання ринку криптовалют в Україні» 7; 8].

Проте питання юрисдикції та права, яке підлягає застосуванню у спорах щодо діяльності криптовалютних бірж в даних роботах майже не підіймалося.

Метою даної публікації є визначення розуміння права та юрисдикції, що підлягає застосуванню у спорах щодо діяльності криптовалютних бірж.

Виклад основного матеріалу. Передусім доцільно окреслити понятійно-категоріальний апарат дослідження, зокрема зосередитися на визначенні терміна «криптовалютна біржа» та виявленні ключових характеристик її функціонування. Слід зазначити, що ані в Кембриджському словнику, ні в чинному законодавстві не міститься усталеного визначення цього поняття. Водночас у практичному обігу використовуються дефініції, сформульовані безпосередньо учасниками ринку. Так, відповідно до інформації, розміщеної на офіційному вебсайті криптовалютної біржі WhiteBIT, криптовалютна біржа розгляда-

ється як цифрова платформа, на якій фізичні та юридичні особи можуть здійснювати операції з купівлі, продажу та обміну криптовалют [9]. Аналогічного підходу дотримується незалежна організація Unionstandardbank, яка визначає криптовалютну біржу як онлайн-майданчик для здійснення операцій з цифровими валютами [10].

І. І. Ковалевич, аналізуючи функціональні особливості таких платформ, криптовалютну біржу доцільно охарактеризувати як інтернет-ресурс, що забезпечує користувачам – як приватним особам, так і компаніям – можливість придбання, зберігання та відчуження віртуальних активів. За своєю економічною природою криптовалютна біржа поєднує риси банківської установи та торговельного майданчика, оскільки виконує функції посередника у фінансових операціях і забезпечує доступ до торгів. Фактично вона є симбіозом фондової біржі та банку, де об'єктом обігу виступають не цінні папери, а криптоактиви [5, с. 65].

Важливим аспектом дослідження правового регулювання діяльності криптовалютних бірж є класифікація їх різновидів. Зокрема, у сучасній практиці виокремлюють два принципово різні типи таких платформ – централізовані (CEX) та децентралізовані (DEX) біржі [5, с. 65].

Централізовані криптовалютні біржі функціонують із залученням третьої сторони, яка виступає посередником між покупцем і продавцем під час здійснення транзакцій, зокрема операцій з біткоїном або іншими віртуальними активами. Механізм їх роботи є подібним до діяльності традиційних банківських установ, які забезпечують виконання фінансових операцій між сторонами. За надані послуги такі біржі стягують комісійну винагороду. Як правило, CEX-платформи характеризуються високим рівнем ліквідності, що дозволяє оперативно обмінювати один актив на інший без істотного впливу на ринкову вартість. Крім того, централізовані біржі забезпечують операції типу «фіат – криптовалюта» та «криптовалюта – фіат», що дає змогу, наприклад, придбати криптовалюту за національну валюту [5, с. 65].

Суттєвою ознакою CEX-бірж є обов'язкове проходження користувачами процедури KYC, яка передбачає ідентифікацію та верифікацію особи. Такі платформи перебувають під впливом фінансового регулювання з боку державних або наддержавних органів, що може проявлятися у встановленні обмежень на доступ до біржі або зміні правил її функціонування. Прикладом централізованої криптовалютної біржі є українська платформа WhiteBIT, яка надає послуги з обміну та торгівлі як криптоактивами, так і фіатними валютами [5, с. 65].

На противагу централізованим, децентралізовані криптовалютні біржі мають принципово іншу модель функціонування. DEX-біржі забезпечують безпосередню взаємодію користувачів, які здійснюють операції з купівлі або продажу віртуальних активів, при цьому сама платформа не виконує роль класичного посередника. Усі транзакції відбуваються на основі технології блокчейн, що дає змогу реалізовувати однорангові операції між сторонами з мінімальними витратами [5, с. 65].

Прикладом децентралізованої біржі є платформа WhiteSwap, яка має українське походження та функціонує на блокчейнах Ethereum і Tron, пропонуючи користувачам різні пули ліквідності для обміну криптоактивів. Використання DEX-бірж не передбачає обов'язкової ідентифікації користувачів, а правила здійснення операцій формуються за допомогою смартконтрактів. Це відкриває можливості для доступу до кредитних та заощаджувальних інструментів. Водночас більшість децентралізованих бірж забезпечують лише обмін однієї криптовалюти на іншу. Через високий рівень автономності такі платформи фактично залишаються поза межами прямого державного регулювання [5, с. 66].

З огляду на зазначене, у контексті правового регулювання діяльності криптовалютних бірж першочергову увагу доцільно приділяти саме централізованим платформам, оскільки лише вони об'єктивно піддаються регуляторному впливу. В Україні функціонують такі криптовалютні біржі, як KUNA, WhiteBIT, BTC TRADE UA та QMALL [5, с. 66].

В контексті даного дослідження доцільно відобразити позицію О. В. Починок, який окреслює наступні напрями подальшого вдосконалення нормативного регулювання діяльності криптовалютних бірж і платформ зберігання віртуальних активів. По-перше, актуальним є формування уніфікованої системи класифікації цифрових активів, яка дозволить чітко відмежувати інвестиційні інструменти від платіжних засобів і забезпечити

належний рівень правової визначеності для учасників ринку [11, с. 79]. По-друге, необхідним є запровадження єдиної ліцензійної моделі із застосуванням сучасних регуляторних технологій, що сприятиме автоматизованому контролю операцій і зниженню ризиків легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. По-третє, розвиток таких інноваційних інструментів, як токенизація активів та STO, зумовлює потребу у створенні спеціальних нормативних режимів для цифрових активів з метою підвищення прозорості операцій та стимулювання інноваційної діяльності [12; 6, с. 59–60].

Далі наше дослідження буде побудоване за принципом розгляду національного (внутрішнього) та міжнародного (зовнішнього) аспекту юрисдикції та права, що підлягають застосуванню у спорах за участю криптовалютних бірж.

Національний (внутрішній) аспект. Повертаючись безпосередньо до тематики дослідження, вважаємо за необхідне, в першу чергу, визначитися з тим, що слід розуміти під юрисдикцією, які є її види, згідно з чинними процесуальними кодексами України (див. Таблицю 1).

Щодо особливостей права, яке може бути застосовано до спорів за участю криптовалютних бірж, це питання систематизовано у Таблиці 2.

В аспекті юрисдикції у спорах щодо криптовалютних бірж, а саме -територіальної юрисдикції в рамках цивільного, господарського та адміністративного судочинства особливого значення набуває відповідь на питання – чи є криптовалютна біржа юридичною особою?

Таблиця 1

Розуміння юрисдикції (підсудності) в рамках чинних процесуальних кодексах України

Назва юрисдикції (підсудності)	Норми чинного законодавства, які регламентують відповідну юрисдикцію (підсудність)	Вид юрисдикції (підсудності), що має відношення до криптовалютних бірж	Зміст юрисдикції (підсудності)
Кримінальна підсудність	Ст. 32 КПК України	Територіальна	Кримінальне провадження здійснює суд, у межах територіальної юрисдикції якого вчинено кримінальне правопорушення.
Адміністративна юрисдикція	Ст. 19 КАС України	Предметна	Юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах
	Ст. 25, 26 КАС України	Територіальна	Адміністративні справи з приводу оскарження індивідуальних актів, а також дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які прийняті (вчинені, допущені) стосовно конкретної фізичної чи юридичної особи (їх об'єднань), вирішуються за вибором позивача адміністративним судом за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання (перебування, знаходження) цієї особи-позивача або адміністративним судом за місцезнаходженням відповідача, крім випадків, визначених цим Кодексом; Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, якщо інше не передбачено цим Кодексом.
Цивільна юрисдикція	Ст. 19 ЦПК України	Предметна	Суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних правовідносин
	Ст. 27 ЦПК України	Територіальна	Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.
Господарська юрисдикція	Ст. 20 ГПК України	Предметна	Господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності
	Ст. 27 ГПК України	Територіальна	Позов пред'являється до господарського суду за місцезнаходженням чи місцем проживання відповідача, якщо інше не встановлено цим Кодексом.

Джерело: узагальнено авторами на підставі [13; 14; 15; 16].

При наданні відповіді на це питання, дуже важливо врахувати, що криптовалютна біржа як технічна платформа сама по собі не є юридичною особою. Юридичною особою є компанія (оператор), яка володіє, контролює або управляє біржею.

Криптовалютна біржа – це інфраструктурний цифровий сервіс, що забезпечує обмін криптоактивів, доступ до ринку, виконання ордерів, зберігання цифрових активів тощо. У юридичному сенсі це не суб'єкт права, а технологічна платформа (вебсайт, мобільний застосунок, IT-інфраструктура).

Однак за кожною такою платформою стоїть юридична особа-оператор, яка і є носієм прав та обов'язків. Саме компанія-оператор несе відповідальність у судових спорах.

Певною специфікою наділена територіальна юрисдикція в рамках кримінального провадження – тут немає прив'язки до місця реєстрації юридичної особи, водночас є вказівка на місце вчинення злочину, що може бути визначити не просто через транснаціональний характер діяльності криптовалютних бірж.

Водночас в юридичній доктрині можна знайти альтернативну думку щодо розуміння криптовалютної біржі як юридичної особи. Так, В. Д. Іванюк пропонує таке авторське визначення криптовалютної біржі як юридичної особи, яка отримала ліцензію на провадження професійної діяльності на криптовалютному ринку – діяльності з обміну криптовалют та фіатних валют; обміну одного або більше видів криптовалют, переказу криптовалют; зберігання та/або адміністрування криптовалют, що дозволяють контролювати обіг криптовалют, чи участі і надання фінансових послуг, пов'язаних із пропозицією емітента та/або продажем криптовалют – в порядку, встановленому законодавством [8, с. 109].

В даному аспекті варто врахувати наступне. У пункті 8 статті 1 Закону України «Про віртуальні активи», який, як було зазначено вище, ще не набрав чинності, йдеться про постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, – виключно суб'єкти

господарювання – юридичні особи, які провадять в інтересах третіх осіб один або декілька з таких видів діяльності: – зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів; – обмін віртуальних активів; – переказ віртуальних активів; – надання посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами [1]. Проте розуміння криптовалютних бірж цей Закон не містить. Тому ми є прихильниками тієї позиції, що власне криптовалютна біржа юридичною особою не є – нею є постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів за допомогою останньої.

Міжнародний (зовнішній) аспект. В контексті юрисдикції та застосування права у спорах щодо криптовалютних бірж ми вважаємо за необхідне розглянути норми Закону України «Про міжнародне приватне право» (далі – ЗУ).

Одразу варто відмітити – даний нормативно-правовий акт присвячений регулюванню саме приватно-правовим відносинам. Згідно з пунктом 1 статті 1 ЗУ, суб'єктами приватно-правових відносин є фізичні та юридичні особи [17]. Таке положення дає розуміння, що норми кримінального та адміністративного права не підлягають застосуванню в рамках ЗУ.

Особливого значення, в рамках даного дослідження, набуває зміст такої категорії, як іноземний елемент. Пункт 2 статті 1 ЗУ містить наступне розуміння цієї юридичної конструкції. Адаптуємо її під діяльність криптовалютних бірж: іноземний елемент – ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм:

– хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою (досить поширеними є випадки, коли компанія (оператор), яка володіє, контролює або управляє криптовалютною біржею, є іноземною юридичною особою. Можливою є і ситуація, коли оператор – українська юридична особа, а користувач (трейдер) – є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем чи особою без громадянства);

Таблиця 2

Особливості права, яке може бути застосовано до спорів за участю криптовалютних бірж

Назва виду галузі права	Змістовне наповнення (приклади) відповідного виду галузі права за участю криптовалютних бірж
Кримінальне	Кримінальне право застосовується у разі вчинення суспільно небезпечних діянь у сфері діяльності криптовалютних бірж. Наприклад, шахрайство (створення фіктивної біржі або використання існуючої платформи для заволодіння коштами користувачів), легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (використання біржі для конвертації незаконно отриманих коштів через криптовалюту).
Адміністративне	Адміністративне право застосовується у сфері державного нагляду та контролю за діяльністю криптовалютних бірж. Наприклад, порушення фінансового моніторингу (невиконання обов'язку щодо ідентифікації клієнтів або повідомлення про підозрілі операції); незаконне надання фінансових послуг (здійснення діяльності без необхідної ліцензії або реєстрації у відповідних регуляторних органах); порушення валютного та податкового законодавства (неподання або подання недостовірної інформації про операції з криптоактивами); порушення вимог кібербезпеки (недотримання стандартів захисту персональних даних клієнтів); порушення правил реклами (введення споживачів в оману щодо рівня ризику інвестування у криптоактиви).
Цивільне	Наприклад, порушення договірних зобов'язань (біржа без передбачених договором підстав блокує акаунт користувача або затримує виведення криптоактивів. Такі дії можуть кваліфікуватися як неналежне виконання договору надання цифрових послуг; відшкодування шкоди (деліктна відповідальність) – втрата криптоактивів користувача внаслідок технічної помилки або неналежного захисту платформи (хакерська атака); – визнання права власності на криптоактиви – судовий спір щодо встановлення правового титулу на цифрові активи, що обліковуються на біржі, зокрема у випадках банкрутства платформи; – захист прав споживачів (оскарження несправедливих умов публічної оферти біржі (наприклад, одностороння зміна комісій або правил користування)).
Господарське	Господарське право застосовується у відносинах між суб'єктами підприємницької діяльності за участю криптовалютних бірж. Наприклад - спори між біржею та провайдерами фінансових послуг (претензії щодо неналежного виконання договорів з банками, платіжними процесорами або кастодіальними сервісами); – корпоративні спори (конфлікти між засновниками або інвесторами криптовалютної біржі щодо управління, розподілу прибутку або виходу з бізнесу; – недобросовісна конкуренція (використання маніпулятивних торгових практик, штучного завищення торгових обсягів (wash trading); – банкрутство криптовалютної біржі (визначення статусу клієнтських криптоактивів у ліквідаційному процесі підприємства).

Джерело: узагальнено авторами.

– об’єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави (хоча криптоактиви не мають фізичної локалізації, вони: – обліковуються в розподілених реєстрах (blockchain), що функціонують глобально; – можуть зберігатися на серверах, розміщених за межами України);

– юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави (– укладення договору шляхом приєднання до користувацької угоди на іноземній платформі; – виконання зобов’язань через інфраструктуру, розміщену в іншій державі).

Стаття 5 ЗУ має назву «Автономія волі». Відповідно до її змісту, у випадках, передбачених законом, учасники (учасник) правовідносин можуть самостійно здійснювати вибір права, що підлягає застосуванню до змісту правових відносин [17].

Для договорів за участю криптовалютних бірж це означає, що оператор, як правило, визначає застосовне право в Угоді про користування. Користувач, приєднуючись до договору, формально погоджується з обраним правом. Найчастіше застосовується право держави реєстрації оператора чи юрисдикції з лояльним фінансовим та цифровим регулюванням.

Автономія волі не є абсолютною. ЗУ передбачає низку обмежень. Щодо криптовалютних бірж слід зазначити такі обмеження: – імперативні норми права України (дана норма міститься у статті 14 ЗУ та може стосуватися норм валютного контролю, правил фінансового моніторингу, захисту прав споживачів, якщо користувач є громадянином України); – публічний порядок (відповідно до статті 12 ЗУ, застосування іноземного права може бути заборонено, якщо воно явно суперечить публічному порядку України. У контексті діяльності криптовалютних бірж це можливо, зокрема, коли умови договору повністю виключають відповідальність біржі, передбачають відмову користувача від судового захисту, допускають дії, заборонені українським законодавством).

Якщо сторони не здійснили вибір права, відповідно до статті 32 Закону застосовується право держави, з якою договір має найтісніший зв’язок. Для договорів з криптовалютними біржами таким правом зазвичай вважається: – право держави реєстрації оператора як сторони, що здійснює виконання договору (надання доступу до торгової платформи, зберігання активів, клірингові функції); – право держави місцезнаходження центральної інфраструктури біржі (сервери, служби підтримки, операційний центр); – право держави, де надається комплекс фінансово-посередницьких послуг (право тієї держави, де криптовалютна біржа організовує торги).

Згідно зі статтею 43 ЗУ, сторони договору відповідно до статей 5 та 10 ЗУ можуть обрати право, що застосовується до договору, крім випадків, коли вибір права прямо заборонено законами України [17].

І наостанок зазначимо про зміст договірних та позадоговірних зобов’язань щодо діяльності криптовалютних бірж з іноземним елементом. Приклади договірних зобов’язань можуть бути пов’язаними з договором між користувачем та оператором криптовалютної біржі, договором між оператором криптовалютної біржі та платіжним провайдером, договором між оператором криптовалютної біржі та маркет-мейкерами, ліцензійні та сервісні договори.

До позадоговірних зобов’язань можуть належати відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок кібератаки на біржу, недобросовісні торги чи порушення прав споживачів.

Висновки. У роботі було висвітлено розуміння криптовалютних бірж, охарактеризовано два типи таких платформ – централізовані (CEX) та децентралізовані (DEX) біржі, а також описано напрями подальшого вдосконалення нормативного регулювання діяльності криптовалютних бірж і платформ зберігання віртуальних активів.

Основні висновки в контексті національного (внутрішнього) аспекту тематики дослідження є наступними. Щодо права, яке має бути застосоване у спорах за участю криптовалютних бірж, дане питання було системно викладено в таблиці за принципом – назва виду галузі права ---> приклад відповідних відносин за участю криптовалютних бірж.

Особливу увагу було приділено розумінню юрисдикції/підсудності в рамках адміністративного, цивільного, господарського та кримінального судочинства.

Водночас, враховуючи, що юрисдикція у адміністративному, цивільному та господарському судочинстві пов’язує свою дію з місцем реєстрації юридичної особи, постало логічне питання – чи є криптовалютна біржа юридичною особою? Враховуючи норми Закону України «Про віртуальні активи», який досі не набрав чинності, ми вважаємо, що криптовалютна біржа – це інфраструктурний цифровий сервіс, що забезпечує обмін криптоактивів, доступ до ринку, виконання ордерів, зберігання цифрових активів тощо. Юридичною особою є постачальник послуг, пов’язаних з оборотом віртуальних активів.

Певною специфікою наділена територіальна юрисдикція в рамках кримінального провадження – тут немає прив’язки до місця реєстрації юридичної особи, водночас є вказівка на місце вчинення злочину, що може бути визначити не просто через транснаціональний характер діяльності криптовалютних бірж.

В рамках міжнародного (зовнішнього) аспекту тематики роботи ми описали особливості іноземного елементу, автономії волі сторін, зміст договірних та позадоговірних зобов’язань щодо діяльності криптовалютних бірж відповідно до норм Закону України «Про міжнародне приватне право».

Розуміння ознак криптовалютних бірж, аргументів «за/проти» віднесення їх до юридичних осіб можуть слугувати підставою для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 51. Документ 2074-IX не набрав чинності: станом на 14.12.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20> (дата звернення: 17.12.2025)
2. Нескороджена Л.Л., Бонь Б.О., Кононець О.М. Сучасний стан правового регулювання криптовалюти в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 197-200. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/44>
3. Дарчик Г.М. Сучасний стан правового регулювання криптовалюти в Україні. Зарубіжний досвід регулювання ринку криптовалют. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2025. № 87 (2). С. 335-340. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.50>
4. Казначеева Д. В. Криптовалюта: проблеми правового регулювання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 171-176. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4166358a-80a4-4cde-bfcd-f1f4d5a29a58/content?trackerId=2e3c849049795972> (дата звернення: 17.12.2025)
5. Ковалевич І.І. Правові особливості регулювання криптовалютних бірж в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2023. № 29. С. 63-69. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.29.07>
6. Починок О. Регулювання криптовалютних бірж та платформ зберігання віртуальних активів. *Collection of scientific papers «ЛОГОС»*, (April 4, 2025; Paris, France). 2025. С. 58-61. DOI 10.36074/logos-04.04.2025.012
7. Логойда В. М. Криптовалюти як об’єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Ужгород, 2022. 287 с.
8. Іванюк В.Д. Фінансово-правове регулювання ринку криптовалют в Україні: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Тернопіль, 2021. 232 с.

9. Що таке біржа криптовалют? Усе, що необхідно знати початківцю. 2023. URL: <https://blog.whitebit.com/uk/what-is-a-cryptocurrency-exchange/> (дата звернення: 17.12.2025).
10. Посилання на визначення з веб-сайту незалежної організації «Unionstandardbank». URL: <https://unionstandardbank.com/pro-nas> (дата звернення: 17.12.2025).
11. Рибікова Г.В., Ковригіна О.К. Особливості правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні та світі. *Молодий вчений*. 2024. № 3 (127). С. 78-84. DOI <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-3-127-7>
12. Перебийніс Д.С. Революція на ринку капіталів: Як STO змінює гру через токенизацію активів. *Ефективна економіка*. 2024. № 8. DOI <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.8.98>
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст.88.
14. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36. № 37. Ст.446.
15. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41. № 42. Ст.492.
16. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст.56.
17. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст.422.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

АКТУАЛЬНІСТЬ ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ: ШЛЯХИ ТЛУМАЧЕННЯ

THE RELEVANCE OF THE GENEVA CONVENTIONS:
APPROACHES TO INTERPRETATIONЛисик В.М., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного праваЛьвівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-2110-9825

Мокрецова Є.М., студентка IV курсу факультету міжнародних відносин

Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0009-0009-2402-7260

Стаття присвячена аналізу актуальності Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року у контексті сучасного збройного конфлікту між Україною та російською федерацією. У роботі обґрунтовано, що незважаючи на 75-річну історію, норми ЖК залишаються єдиним універсальним та незамінним інструментом для захисту прав жертв війни та обмеження методів ведення бойових дій.

У процесі дослідження встановлено, що юридична необхідність застосування МГП не викликає сумнівів, попри небезпечні спроби називати ЖК «неефективними» через системні порушення з боку агресора. Авторами виявлено, що порушення норм не свідчить про їхню недоречність, оскільки щоденне виконання приписів гуманітарного права дозволяє зберігати мінімальні стандарти гуманності в умовах конфлікту.

Особливу увагу приділено проблемам відповідальності. Досліджено як позитивні зрушення (видача МКС ордерів на арешт вищого керівництва РФ, ратифікація Україною Римського статуту), так і системні перешкоди: обмеженість юрисдикції міжнародних інстанцій та небажання окремих держав співпрацювати у питаннях передачі осіб, щодо яких видано міжнародний ордер на арешт. Також виявлено, що ефективному правозастосуванню заважає невідповідність національного законодавства міжнародним стандартам, що вимагає негайної гармонізації внутрішніх норм із положеннями Римського статуту.

У статті також висвітлено потребу в детальному нормативному врегулюванні використання новітніх засобів війни, зокрема вибухової зброї з широким радіусом ураження, в населених пунктах. Оскільки чинне МГП не містить прямої заборони на таку зброю, це спричиняє масові жертви серед цивільного населення та руйнування інфраструктури. Автори переконані, що вирішення цих викликів можливе лише через поєднання поширення знань про МГП, посилення відповідальності на всіх рівнях та прийняття нових міжнародних договорів, які адаптують «право Женеві» до реалій урбанізованих конфліктів XXI століття.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародний збройний конфлікт, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р., цивільне населення, воєнні злочини, відповідальність.

The article is devoted to the analysis of the relevance of the Geneva Conventions on the protection of war victims of 1949 in the context of the current armed conflict between Ukraine and the Russian Federation. The study substantiates that, despite their 75-year history, the norms of the GC remain the only universal and indispensable tool for protecting the rights of war victims and limiting the methods of conducting hostilities.

The research establishes that the legal necessity of applying IHL is unquestionable, despite dangerous attempts to label the GC as "ineffective" due to systemic violations by the aggressor. The authors found that violations of the norms do not indicate their irrelevance, as daily compliance with humanitarian law provisions allows maintaining minimal standards of humanity under conflict conditions.

Particular attention is paid to issues of accountability. The study examines both positive developments (the ICC issuing arrest warrants for the top leadership of the Russian Federation, Ukraine's ratification of the Rome Statute) and systemic obstacles: the limited jurisdiction of international courts and the unwillingness of certain states to cooperate in the surrender of persons subject to an international arrest warrant. It was also found that effective law enforcement is hindered by the inconsistency of national legislation with international standards, which requires the immediate harmonization of domestic norms with the provisions of the Rome Statute.

The article also highlights the need for detailed regulatory frameworks for the use of new means of warfare, particularly explosive weapons with wide-area effects, in populated areas. Since current IHL does not contain a direct prohibition on such weapons, this leads to mass civilian casualties and destruction of infrastructure. The authors argue that addressing these challenges is possible only through a combination of spreading knowledge about IHL, strengthening accountability at all levels, and adopting new international treaties that adapt the "law of Geneva" to the realities of urbanized conflicts in the 21st century.

Key words: international humanitarian law, international armed conflict, the Geneva Conventions of 1949, civilian population, war crimes, responsibility.

Постановка проблеми. Під час церемонії закриття Дипломатичної конференції ООН у Женеві у 1949 р. її президент, Макс Петіті'єр, у своїй заключній промові зазначив: "Це наша палка надія, що ці конвенції (тобто Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р.) ніколи не прийдеться застосовувати"[1, с. 553]. Однак, як показали наступні десятиліття, цьому прагненню ніколи не судилось бути втіленим. За даними МКЧХ [2], зараз у світі існує понад 130 збройних конфліктів, в яких беруть участь понад 60 держав і близько 120 недержавних збройних угруповань. Україна не стала винятком, і вже практично понад 10 років наша держава бореться не тільки за повернення свого status quo, але й за захист прав жертв

війни в ході сучасного збройного конфлікту з російською федерацією.

Так, відповідно до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. (далі – ЖК), починаючи з 2014 року, події на території України класифікуються як збройний конфлікт. Відповідно до звітів Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), проведених у період з 2015 року по 2020 рік [3], окупація Автономної Республіки Крим класифікувалась як міжнародний збройний конфлікт, а бойові дії на Сході України свідчили про наявність міжнародного та неміжнародного збройних конфліктів одночасно. Тобто, відповідно до спільної статті 2 Женевських конвенцій, як українська так і росій-

ська сторона були зв'язані нормами міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), які в багатьох аспектах були безпрецедентно знехтувані, а безкарність порушників, невиключно, призвела до нового етапу конфлікту.

22 лютого 2024 року РФ розпочала т. зв. “спеціальну воєнну операцію” (кваліфіковану ГА ООН як “агресія” в розумінні порушення статті 2 Статуту ООН [4]). З точки зору МГП, кваліфікація збройного конфлікту не має значення, адже це підірвало б самі основи “*jus in bello*”, як права, яке застосовується сторонами, незалежно від правомірності застосування ними сили у конфлікті. З чого ми можемо зробити висновок, що юридична необхідність застосування норм МГП, зокрема і права Женеви не викликає сумнівів.

Тим не менше, у сучасному світі набирає обертів небезпечна тенденція називати ЖК неефективними, ба більше того – непотрібними [5]. Ця популістична теза абсолютно не відповідає дійсності (далі в статті), однак вона може знайти відгук в думках і діях багатьох, чие життя так чи інакше пов'язане з сучасним збройним конфліктом. Тому сьогодні – через 76 років після укладення ЖК та у розпал збройного конфлікту між Україною та РФ – важливо підтвердити, що ЖК залишаються невід'ємним інструментом регулювання ведення воєнних дій, а також – окреслити виклики, що постали перед МГП і потребують детальнішого врегулювання у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З часу прийняття Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. у науці МГП активно досліджувалося їх застосування в контексті новітніх збройних конфліктів (Corten O., Cumin D., Jeannot S., Sandoz Y., Werle G.). Однак наявні розробки не дають відповідь на численні питання, які постали в контексті збройного конфлікту між Україною і РФ. Це спричиняє актуальність як зарубіжних (Carone F., Forthyte D., Jang W., Kalandarishvili-Mueller N., Schmitt M.), так і вітчизняних досліджень цієї тематики (Короткий Т., Кориневич А., Тропін З.), а їхня значущість вимагає подальшого наукового вивчення і втілення на практиці.

Постановка завдання. Довести актуальність ЖК в контексті збройного конфлікту між Україною і РФ; проаналізувати нормотворчий і процесуальний прогрес на національному і міжнародному рівні, пов'язаний зі збільшенням ефективності ЖК; охарактеризувати виклики, які стоять перед ЖК і МГП в цілому та шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. З початку повномасштабного вторгнення, як українські органи та неурядові організації, так і численні міжнародні організації займаються фіксацією воєнних злочинів РФ, вчинених на території України (напр., станом на 31.01.2025 слідчі Національної поліції України розпочали 140 956 кримінальних проваджень за фактами злочинів, скоєних військовими РФ та їх пособниками на території України [6]). Багато з них (воєнних злочинів) прямо не вказані у ЖК, однак класифікуються як такі, відповідно до тлумачення існуючих норм ЖК.

Наприклад, РФ звинувачується у створенні та адмініструванні діяльності фільтраційних таборів на території України. У звіті ОБСЄ “Про порушення МГП (1 квітня – 25 червня 2022 року)” зазначено: “Люди, які переселяються з окупованих територій, мають проходити перевірку через центри, де збирають їхні особисті дані. Є повідомлення про те, що в таких центрах людей піддають жорстоким допитам та принизливим особистим обшукам. Схоже, що допити та обшуки мають на меті встановити, чи воювали ці особи на боці України, чи мали зв'язок з батальйонами “Азов”. Якщо це з'ясується, такі люди відокремлюються від інших і часто просто зникають. За даними російських джерел, ці заходи спрямовані на те, щоб “українські націоналісти не проникли в РФ під виглядом біженців і змогли уникнути покарання” [7, с. 68]. Попри відсутність терміну фільтрація в ЖК, незаконність створення та діяльності фільтраційних таборів не викли-

кає сумніву [8]. Так, заборону відповідних дій ми можемо витлумачити з норм ЖК IV, стосовно правил інтернування цивільних осіб. Відповідно до статті 42 цієї конвенції: “Розпорядження стосовно інтернування або примусового виселення осіб, що перебувають під захистом, може бути видане лише тоді, коли це є абсолютно необхідним для забезпечення безпеки держави, яка затримує”. Тобто, інтернування та примусове поселення на визначеній території постають як крайні заходи, яким може бути піддана особа, захищена відповідно до ЖК IV (що не є випадком РФ, зважаючи на масовість заходів спрямованих проти цивільного населення). Проблему безпеки держави можна пояснити випадками прямої участі у бойових діях, наданням допомоги ворогу, членством в організаціях, що викликають заворушення, здійснення підірвних актів на території держави, що затримує [9, с. 190] (тобто навіть участь в бригаді спеціального призначення “Азов” не могло слугувати приводом інтернування). До того ж РФ знехтувала процесуальними вимогами, згідно з якими інтернування особи має бути розглянуто, а за необхідності переглянуто відповідним судом чи адміністративною радою [10].

Таким чином, розміщення РФ цивільних осіб у фільтраційних таборах є порушенням вищезазначеної норми, хоч прямо “створення та діяльність фільтраційних таборів” у ній не згадані. Це доводить універсальний характер норм ЖК з точки зору “букви закону”, а реакція міжнародної спільноти на їх порушення з боку РФ – їх універсальність з точки зору “духу закону”:

Так, на засіданні РБ ООН №15023 [11], у відповідь на численні звинувачення російський представник заявив: “Термін “фільтрація” не має чіткого визначення у МГП. Якщо спікери ідентифікували тих громадян України, які бажають приїхати до РФ, то це нормальна практика для будь-якої армії. Переміщені особи проходять реєстрацію, коли прибувають на російський кордон так само, як і в інших країнах, які приймають українських біженців”. З одного боку, у міжнародних організаціях, де РФ ще є членом, її представники продовжують виправдовувати свої вчинки, залишаючись безкарними, з іншого – міжнародна спільнота засуджує діяльність РФ, що на практиці підтверджується постійним санкційним тиском на РФ.

Водночас ефективність ЖК значною мірою залежить від заходів, вжитих на національному рівні сторонами збройного конфлікту. Далі у цій статті особлива увага приділяється питанню притягнення осіб до індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинення воєнних злочинів.

Женевські конвенції 1949 року та Додатковий протокол I до них від 8 червня 1977 року зобов'язують держави криміналізувати серйозні порушення МГП у своєму національному законодавстві (зокрема, ст. 49 ЖК I). Це означає обов'язок держав-учасниць переслідувати осіб, які вчинили або наказали вчинити діяння, що становлять серйозні порушення МГП. Україна виконала цю вимогу шляхом включення до Кримінального кодексу України статті 438 «Порушення законів та звичаїв війни» («Воєнні злочини», згідно зі змінами від 09.10.2024) [12] яка, однак, потребує подальшого розширення та уточнення.

Поряд із національною юрисдикцією держав, юрисдикцією щодо воєнних злочинів наділений Міжнародний кримінальний суд (МКС). Його компетенція поширюється як на держави-учасниці Римського статуту, так і на держави, які не ратифікували Статут, але зробили заяви про визнання юрисдикції Суду відповідно до статті 12. Протягом тривалого часу саме на цій підставі МКС здійснював юрисдикцію щодо ситуації в Україні. Важливим етапом стало ухвалення 21 серпня 2024 року Закону України «Про ратифікацію Римського статуту МКС» [13], що закріпив статус України як повноправної держави-учасниці.

Разом із тим ефективному застосуванню цього закону можуть існуючі розбіжності між положеннями Рим-

ського статуту та національним законодавством. Прикладом є стаття 624 Кримінального процесуального кодексу України [14], згідно з якою проведення деяких процесуальних дій Прокурором МКС здійснюється за погодженням із прокурором або з дозволу слідчого судді чи суду, що суперечить статті 15 Римського статуту, в якій вказано, що Прокурор може почати вести розслідування після наявності санкції Палати досудового провадження МКС. Тому актуальним залишається питання гармонізації національного законодавства з положеннями Римського статуту.

2 березня 2022 року Прокурор МКС оголосив про початок розслідування ситуації в Україні [15]. Станом на сьогодні Суд видав шість ордерів на арешт представників російського політичного та військового керівництва, зокрема В. Путіна та М. Львової-Белової (за воєнні злочини незаконної депортації та переміщення дітей) [16], а також С. Кобилаша, В. Соколова [17], С. Шойгу і В. Герасимова [18] (за воєнні злочини, пов'язані з нападами на цивільні об'єкти та спричиненням надмірної супутньої шкоди, а також за окремі злочини проти людяності).

Попри це, діяльність МКС стикається з низкою обмежень. По-перше, поки що МКС видав ордери на арешт за доволі обмежені види воєнних злочинів, зокрема, через труднощі доведення останніх. По-друге, юрисдикція МКС не визнається деякими державами, позиція яких має істотне значення для цього конфлікту. По-третє, практика свідчить, що навіть окремі держави-учасниці Римського статуту не завжди готові виконувати обов'язок співпраці з Судом, зокрема щодо арешту та передачі осіб, підозрюваних у вчиненні міжнародних злочинів.

Щодо питань, які потребують детальнішого врегулювання в МГП, пропонуємо звернутись до звіту МКЧХ, присвяченому 70-літтю Конвенцій [19]. МКЧХ описує наступні виклики: використання нових технологій ведення військових дій, потреби цивільного населення під час тривалих збройних конфліктів, МГП і недержавні збройні угруповання, застосування МГП до держав, що борються з тероризмом, клімат і збройні конфлікти, урбанізація збройних конфліктів і, нарешті, сприяння більш строгому дотриманню МГП. У контексті збройного конфлікту в Україні пропонуємо розглянути два останні виклики, зокрема проаналізувавши їхню апікабельність до сьогоднішньої ситуації та можливі шляхи вирішення.

Оскільки зараз міста все частіше опиняються під атаками ворожої сторони, головний удар припадає на цивільне населення: відповідно до національних і міжнародних звітів про наслідки ракетних атак РФ по українських населених пунктах, вони спричинили численні жертви серед цивільного населення та руйнування цивільних об'єктів. Безпрецедентними є атаки РФ на об'єкти критичної інфраструктури: починаючи з 2022, російські військові завдають ракетних ударів по трансформаторних підстанціях, електростанціях, ГЕС, ТЕС, нафтобазах, аеропортах, мостах тощо.

Як ЖК так і звичаєве МГП закріплюють принципи розрізнення і пропорційності, забороняють невибіркові напади, вимагають від сторін вживати запобіжні заходи при здійсненні нападів для захисту цивільного населення і цивільних об'єктів. Однак, втілення цих принципів на практиці ставить чимало запитань.

До прикладу, 27 червня 2023 року в місті Краматорськ сталося влучання в ресторан, внаслідок якого загинули 11 осіб, поранено 64 особи, зруйновано будівлю. Згідно з різними джерелами, в пікові години відвідування в ресторані перебували як цивільні особи, так і військовослужбовці. Комісія УВКПЛ [20, с. 8] дійшла висновку, що атака була невибірковою, оскільки, серед іншого, не була спрямована на конкретний військовий об'єкт. Також Комісія встановила, що, незважаючи на деяку військову присутність, напад водночас спричинив втрати та поранення

серед цивільного населення та пошкодження, які були надмірними по відношенню до можливої військової переваги, і тому були непропорційними. До того ж атакуючі сили не вжили можливих запобіжних заходів, наприклад, не впевнилися в тому, що атакований об'єкт не є цивільним, що також є порушенням МГП.

Однак, не всі атаки РФ спричиняють однозначне засудження. Юридичні проблеми кваліфікації, серед іншого, включають необхідність додаткового роз'яснення таких понять як “надмірна шкода” і “військова перевага” (часто це виступає причиною маніпуляції ворожої сторони щодо пропорційності тих чи інших нападів), оцінку супутньої шкоди, змішування військового та цивільного населення, використання об'єктів у військових і в цивільних цілях одночасно.

Поряд з юридичними труднощами кваліфікації атак, іншою проблемою є неналежне врегулювання застосування вибухової зброї з широким радіусом ураження. Окрім прямої дії на життя, здоров'я та майно цивільних осіб, є також широкий ряд непрямих наслідків. В Україні атаки саме із застосуванням цієї зброї залишаються основною причиною смертей та поранень серед цивільного населення.

Тим не менше, МГП не забороняє використання цього виду зброї проти військових об'єктів, розташованих у населених пунктах, з врахуванням, зокрема, принципу розрізнення та пропорційності. Проблема полягає у важкості використання такої зброї проти конкретних військових об'єктів: високий ризик того, що вона вражатиме не лише військові об'єкти, а й цивільних осіб і цивільні об'єкти без розрізнення.

МКЧХ притримується думки, що “у зв'язку з високою ймовірністю невибіркових наслідків, незважаючи на відсутність однозначної правової заборони, слід уникати використання вибухової зброї з широким радіусом ураження у густонаселених районах”. Уніфіковані міжнародні договори, які б містили чіткі обмеження застосування цієї зброї відсутні. Певний прогрес було зроблено шляхом прийняття “Політичної декларації про посилення захисту цивільного населення від гуманітарних наслідків, спричинених застосуванням вибухової зброї в населених пунктах [21]” у 2022 році, тим не менше остання не має обов'язкової юридичної сили і не містить заборони використання цієї зброї в містах.

Це нашоєму думку, що, по-перше, необхідно сприяти виконанню державами норм МГП, зокрема, щодо мінімізації супутньої шкоди при розробці та втіленні ними стратегій ведення військових дій з використанням цього типу зброї. По-друге, існує необхідність врегулювання її використання шляхом прийняття міжнародних договорів.

Щодо сприяння більш строгому дотриманню норм МГП, то ЖК відносяться до тих небагатьох міжнародних договорів, які були ратифіковані всіма державами світу. Однак, як видно із численних даних про їх порушення, стверджувати про універсальне дотримання ЖК неможливо. Враження посилюються, як ми зазначали у вступі, освітленням цих інцидентів у ЗМІ, і як наслідок – поява небезпечної риторики, що ставить під сумнів необхідність дотримання МГП всіма сторонами конфлікту. З цього приводу ми хочемо висловити кілька важливих тез, застосовуваних, у тому числі до збройного конфлікту в Україні.

По-перше, порушення норм МГП не означає його недоречності. Випадки виконання сторонами приписів МГП мають місце кожного дня, хоч про них не повідомляють в новинах. Фактична ж відсутність порушень МГП свідчить про його дотримання [22].

По-друге, проблемою МГП є не погана нормативна врегульованість цієї галузі, а недостатній рівень її дотримання. Як видно з прикладів у цій статті, дійсних норм і принципів МГП достатньо, аби зберегти мінімальні стандарти гуманності у розпалі збройного конфлікту. Що

ж до необхідності дотримання норм, то шляхи їх впровадження включають наступні варіанти: поширення знань про важливість дотримання МГП серед комбатантів і цивільного населення; вдосконалення механізмів дотримання норм МГП та притягнення до відповідальності за їх порушення. Тобто норми МГП можуть запобігати злочинам лише за умови, що всі держави вживають заходів для виконання своїх правових зобов'язань, а усі сторони у збройних конфліктах сповнені рішучості їх дотримуватися. Зрозуміло, що в контексті збройного конфлікту в Україні цей обов'язок виник і в громадян України, а його актуальність не втрачається упродовж всього збройного конфлікту, яких би обертів він не набрав. Щодо механізмів притягнення до відповідальності, то МКЧХ наголошує на необхідності належного включення норм МГП у законодавство держав та у керівні документи збройних сил, а також проведення розслідувань порушень МГП державами-учасницями, які мають відповідну юрисдикцію. У ситуації сучасного збройного конфлікту перед нашою державою постає завдання вдосконалення способів притягнення РФ до відповідальності через наявні національні та міжнародні механізми, про які згадувалось вище.

По-третє, в самих витоках існування МГП лежить відповідь на питання, чому його порушень не можна уникнути. Карл фон Клаузевіц у праці "Про війну" [23] так визначив останню: "Війна – це акт насилля, спрямований на те, аби змусити ворога виконати нашу волю. Кожний супротивник створює закон для іншого, звідси – взаємні дії, які доходять до крайнощів". Тобто, існування війни і супутнього насилля – це аксіома, сформульована Клаузевіцом, і підтверджена тисячоліттями історії. МГП ж покликано мінімізувати наслідки цієї аксіоми і, наскільки це можливо, створити межі війни і захистити всіх її жертв.

Висновки. Застосування норм Женевських конвенцій залишається єдиним універсальним способом захисту жертв війни. Водночас, попри ратифікацію цих документів усіма державами світу, існують значні труднощі з їх практичним дотриманням та механізмом притягнення до відповідальності за їх порушення.

Попри позитивні тенденції в рамках міжнародного механізму притягнення до індивідуальної відповідальності за воєнні злочини (напр. видача ордерів на арешт вищого керівництва РФ та ратифікація Римського статуту Україною), у цій сфері залишається низка системних проблем. До них належать обмеженість територіальної юрисдикції МКС, небажання держав-учасниць співпрацювати з МКС щодо видачі правопорушників тощо. Крім того, застосуванню МГП перешкоджає невідповідність між нормами внутрішнього законодавства і Римським статутом.

Також перед ЖК і МГП в цілому стоять такі виклики, як відсутність детального нормативного врегулювання новітніх засобів і методів ведення воєнних дій, зокрема використання вибухової зброї з широким радіусом ураження в містах. Оскільки існуючі норми МГП не містять прямої заборони на застосування такої зброї проти військових об'єктів у населених пунктах, це створює високий ризик невибіркового ураження цивільного населення та руйнування критичної інфраструктури. Автори переконані, що необхідно сприяти виконанню державами діючих норм МГП щодо мінімізації супутньої шкоди при розробці та втіленні стратегій ведення воєнних дій із використанням цього типу зброї, а також врегулювати її застосування шляхом прийняття нових міжнародних договорів. Зрештою, МГП покликано створювати межі війни та захищати її жертв, мінімізуючи наслідки насилля, яке за своєю природою схильне до крайнощів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Discours de M. Max Petitpierre, vice-président du Conseil Fédéral suisse, président de la Conférence Diplomatique de Genève. *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*. 1949. P. 549-553. DOI:10.1017/S1026881200130594.
2. ICRC Annual Report 2024. URL: <https://www.icrc.org/en/report/icrc-annual-report-2024> (дата звернення: 06.11.2025).
3. ICC Report on Preliminary Examination Activities. 2020. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/2020-PE/2020-pe-report-eng.pdf> (дата звернення: 06.11.2025).
4. Resolution adopted by the General Assembly on 2 March 2022 URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/ES-11/1> (дата звернення: 06.11.2025).
5. Findings of survey on the Geneva conventions for the ICRC. URL: <http://surli.li/lzwkgh> (дата звернення: 06.11.2025).
6. Російські воєнні злочини: оновлені дані станом на 31 січня 2025 року. МБС України. URL: <https://surli.li/ybmgkm> (дата звернення: 07.11.2025).
7. Report on violations of international humanitarian and human rights law, war crimes and crimes against humanity committed in Ukraine (1 april – 25 june 2022). 115 p. URL: <http://surli.li/cwishc> (дата звернення: 07.11.2025).
8. Kalandarishvili-Mueller N. Civilians are Protected Under GC IV 1949: The Illegality of Russian Filtration Camps under IHL. *Blog of the European Journal of International Law*. 2022. URL: <http://surli.li/mtlphv> (дата звернення: 07.11.2025).
9. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс: довідкове видання. МКЧХ. Київ, 2020. 398 с. URL: <https://surli.cc/kxhjut> (дата звернення: 07.11.2025).
10. Hassan v. United Kingdom, Grand Chamber Judgment, Ap no. 29750/09 (2014) §106 and 104). URL: <https://surli.li/fwrymd> (дата звернення: 07.11.2025).
11. Reports of Russian Federation Forces Putting Ukrainian Civilians in 'Filtration' Camps Must Be Investigated, Senior Officials Tell Security Council. URL: <http://surli.li/aghseq> (дата звернення: 07.11.2025).
12. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
13. Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». *Відомості Верховної Ради України*. 2025, № 1-2. Ст.1. URL: <https://surli.li/tmvmcg> (дата звернення: 16.10.2025).
14. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
15. Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation. URL: <http://surli.li/wnkuc> (дата звернення: 07.11.2025).
16. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: <http://surli.li/pqoknv> (дата звернення: 07.11.2025).
17. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Ivanovich Kobylash and Viktor Nikolayevich Sokolov URL: <http://surli.li/yoeqsc> (дата звернення: 07.11.2025).
18. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Kuzhugetovich Shoigu and Valery Vasilyevich Gerasimov. URL: <http://surli.li/lwcvy> (дата звернення: 07.11.2025).
19. ICRC report on IHL and the challenges of contemporary armed conflicts URL: <http://surli.li/reuyyg> (дата звернення: 05.12.2025).
20. Human Rights Council report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 21 p. URL: <http://surli.li/cmlmle> (дата звернення: 05.12.2025).
21. Political Declaration on Strengthening the Protection of Civilians from the Humanitarian Consequences arising from the use of Explosive Weapons in Populated Areas. URL: <http://surli.li/vjzqpk> (дата звернення: 05.12.2025).
22. Без міжнародного гуманітарного права війна перетворюється на необмежене насильство. *Всеукраїнське професійне юридичне видання*. URL: <http://surli.li/fhektp> (дата звернення: 05.12.2025).
23. von Clausewitz, C. On War. (J. J. Graham, Trans.). *Wordsworth Editions*. 1997.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

МІГРАЦІЙНІ ПРАВА ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

MIGRATION RIGHTS OF EUROPEAN UNION CITIZENS

Михайлюк Р.А., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0002-2525-1757

Османова С.Ш., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0004-9929-8384

Стаття присвячена всебічному аналізу міграційних прав громадян Європейського Союзу в контексті розвитку європейської інтеграції та формування наднаціональної системи правового регулювання міграційних процесів. Особлива увага у роботі приділяється вивченню правових механізмів, що забезпечують свободу пересування осіб, яка виступає не лише як фундаментальне право людини, але й як ключова передумова для реалізації інших основоположних прав у межах внутрішнього ринку ЄС. Розглядається еволюція правового регулювання міграційних прав, починаючи від перших етапів інтеграції та поступового формування системи громадянства ЄС, до сучасного рівня розвитку наднаціональних норм і стандартів.

У статті детально проаналізовано зміст права на вільний в'їзд, виїзд, пересування, перебування та вибір місця проживання у межах територій держав-членів, а також визначено правові гарантії, що забезпечують ефективне здійснення цих прав. Окремо розглянуто значення Директиви № 2004/38/ЄС, яка стала основним інструментом кодифікації норм, що регулюють порядок реалізації міграційних прав громадян ЄС та членів їхніх сімей, і сприяє уніфікації підходів держав-членів до забезпечення цих прав.

Додатково досліджено основні напрями співпраці України та ЄС у міграційній сфері, зокрема укладення угод про спрощення візового режиму, угод про реадмісію, а також процес адаптації національного законодавства України до стандартів ЄС. Проаналізовано позитивні наслідки такої співпраці для українських громадян, зокрема можливості легальної міграції, захисту прав і доступу до соціальних та економічних ресурсів держав-членів Союзу.

У висновках статті наголошується на необхідності подальшого удосконалення правового регулювання міграційних прав громадян ЄС, посилення міждержавної координації та адаптації законодавчих механізмів до сучасних викликів, пов'язаних із міжнародною мобільністю населення, міграційними кризами та глобальними тенденціями інтеграції. Підкреслюється важливість поєднання національних та наднаціональних підходів для забезпечення гармонійного та ефективного функціонування правової системи міграційного регулювання в Європейському Союзі.

Ключові слова: Європейський Союз, громадяни ЄС, міграція, права людини, міграційні права, міграційна політика.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the migration rights of citizens of the European Union in the context of the development of European integration and the formation of a supranational system for the legal regulation of migration processes. Special attention is paid to the study of legal mechanisms ensuring the freedom of movement of persons, which serves not only as a fundamental human right but also as a key precondition for the exercise of other fundamental rights within the EU internal market. The evolution of the legal regulation of migration rights is examined, from the initial stages of integration and the gradual establishment of the EU citizenship system to the current level of development of supranational norms and standards.

The article provides a detailed analysis of the right to free entry, exit, movement, residence, and choice of place of residence within the territories of Member States, as well as the legal guarantees ensuring the effective exercise of these rights. Particular attention is given to Directive 2004/38/EC, which serves as the primary instrument for codifying the rules governing the exercise of migration rights of EU citizens and their family members and promotes the unification of Member States' approaches to ensuring these rights.

The study additionally examines the main areas of cooperation between Ukraine and the EU in the field of migration, including the conclusion of agreements on visa facilitation, readmission agreements, and the process of adapting Ukrainian national legislation to EU standards. The positive outcomes of such cooperation for Ukrainian citizens are analyzed, particularly the opportunities for legal migration, the protection of rights, and access to social and economic resources of the Union's Member States.

The conclusions of the article stress the need for further improvement of the legal regulation of the migration rights of EU citizens, the strengthening of interstate coordination, and the adaptation of legislative mechanisms to modern challenges related to international mobility, migration crises, and global integration trends. The importance of combining national and supranational approaches to ensure the harmonious and effective functioning of the legal system regulating migration in the European Union is highlighted.

Key words: European Union, EU citizens, migration, human rights, migration rights, migration policy.

Вступ та постановка проблеми. Європейський Союз слугує яскравим прикладом ефективної співпраці держав із наднаціональною моделлю управління у сфері дотримання та розвитку прав людини [1, с. 239]. Важливою складовою цієї взаємодії є формування й реалізація міграційних прав громадян, що нерозривно пов'язано з принципом вільного пересування осіб та функціонуванням внутрішнього ринку ЄС. Однією з ознак наднаціональної організації влади в Європейському Союзі є інститут громадянства, який постає як унікальний сучасний політико-правовий феномен, що формує комплексну практику нетрадиційного, наднаціонального співіснування в умовах полікультурності та пропонує якісно нову модель мислення й суспільної поведінки [2, с. 142]. Інститут гро-

мадянства Європейського Союзу передбачає створення додаткових можливостей для осіб, які вже є громадянами держав-членів, що знайшло своє конкретне закріплення у статті 20 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС) комплексу спеціальних прав, спрямованих на розширення їхнього правового статусу в межах Союзу та посилення їх участі в економічному, соціальному й політичному житті об'єднання.

Питання правового регулювання міграції стали предметом уваги міжнародного права порівняно недавно, хоча сам феномен міграції має давню історію. Міграційні потоки зумовлюються широким спектром факторів, серед яких вирішальне значення мають економічні, політичні, соціальні й гуманітарні передумови. В умовах сучасної

глобалізації, що охоплює всі сфери суспільного життя, міжнародна міграція набула ще більшого масштабу.

Європейський Союз створив одну з найбільш досконалих правових систем, що регулюють міграційні процеси. У межах Союзу функціонує значна кількість актів, спрямованих як на реалізацію свободи пересування для громадян ЄС, так і на визначення порядку в'їзду, проживання та правового статусу іноземців із третіх країн. Проте багатокomпонентність і складність цієї системи зумовлюють появу численних теоретичних і практичних питань, пов'язаних із необхідністю узгодження норм національного та наднаціонального рівнів [3, с. 353].

Розвиток системи захисту прав людини в Європейському Союзі поступово сформував необхідні правові та інституційні передумови для становлення інституту громадянства ЄС, який набув значення одного з ключових механізмів реалізації міграційних прав громадян держав-членів. Закріплення на рівні первинного права ЄС комплексу фундаментальних прав і свобод, а також формування ефективних механізмів їх судового захисту зумовили перехід від суто економічної інтеграції до людиноцентричної моделі Союзу. У цьому контексті громадянство ЄС виступає не лише додатковим правовим статусом, а й засобом інтеграції особи в наднаціональний правопорядок.

Особливу роль у реалізації міграційних прав відіграє свобода пересування та проживання на території держав-членів, яка дозволяє громадянам ЄС вільно обирати місце проживання, працевлаштування та здійснення економічної або соціальної діяльності без дискримінації за ознакою громадянства. Саме через практичне здійснення цієї свободи громадянство ЄС забезпечує реальний доступ до наднаціональних гарантій, зокрема рівного ставлення, соціального захисту та ефективного судового захисту. У результаті інститут громадянства ЄС сприяє поглибленню інтеграційних процесів і зміцненню спільного правового простору, в межах якого права особи визнаються та захищаються незалежно від кордонів окремих держав-членів.

Таким чином, наукова проблема даного дослідження полягає у виявленні суперечностей та недоліків сучасного правового регулювання міграційних прав громадян ЄС, а також у визначенні шляхів їх удосконалення в умовах трансформації європейського правового простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання міграційних прав в ЄС стали об'єктом дослідження багатьох українських та іноземних науковців, зокрема: Н. Андрусович, С. Братков, Т. Васильєву, М. Вилла, Ю. Гаврушко, С. Ю. Кашкіна, О. Малиновська, О. Мельничук, В. Муравйов, О. Поліщук, Ю. Римаренко, О. Савченко, І. Смірнова, Г. Тимчик, О. Я. Трагнюк, С. Чехович, Т. Цуркан, І. В. Яковлюк та інші.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі змісту і еволюції міграційних прав громадян Європейського Союзу, механізмів їх правового регулювання та практики реалізації, а також в оцінці впливу стандартів ЄС у цій сфері на формування та розвиток міграційної політики України.

Виклад основного матеріалу. Міграційні права громадян ЄС – це сукупність правових норм, що регулюють пересування людей (громадян та іноземців) через кордони або всередині країни, визначаючи їхній статус, порядок в'їзду і виїзду, перебування та інтеграції, а також права і обов'язки у процесі міграції (наприклад, право на захист, працю, освіту). Нормативне забезпечення цих прав закріплено в установчих документах Союзу – Договорі про Європейський Союз, Договорі про функціонування Європейського Союзу, а також у Директиві № 2004/38/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 29 квітня 2004 року про право громадян Союзу і членів їхніх родин вільно пересуватися та проживати в межах територій держав-членів [4, с. 271].

На початкових етапах європейської інтеграції міграційні питання залишалися переважно у компетенції держав-членів. Водночас обмежені повноваження наднаціональних інституцій і вимога однаковості рішень призводили до того, що на ранніх етапах більшість норм мала рекомендаційний характер і не мала обов'язкової сили для держав-членів. Проте з часом держави-члени ЄС змогли погодити низку ключових положень, які лягли в основу спільного законодавства та визначили подальший розвиток наднаціональної міграційної політики [5, с. 46-48].

Свобода пересування осіб, яка розглядається як базове та невід'ємне право кожної людини, виступає умовою для реалізації широкого спектра інших прав. Вона стала першим із прав громадян та водночас першим привілеєм, що надавався індивідам у зв'язку з участю їхніх держав у Європейських співтовариствах, з огляду на необхідність створення спільного ринку [6, с. 99]. Так, Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі уперше закріпив можливість для працівників, зайнятих у сфері видобутку вугілля та сталеливарній промисловості, вільно пересуватися та працевлаштовуватися на території будь-якої держави-члена (ст. 69). Після набуття чинності Договором про Європейське економічне співтовариство це право було поширене на всіх працівників незалежно від галузі їх діяльності (ст. 48). Як зауважує О. М. Поліванова: «свобода пересування працівників стала тим фундаментом, на якому будувалися перші інтеграційні процеси в Європі. Запроваджуючи можливість для громадян держав-членів вільно пересуватися з метою працевлаштування, засновники ЄС насамперед прагнули задовольнити потреби власних ринків праці. Згодом ці права були доповнені різноманітними соціальними гарантіями та пільгами» [6, с. 100].

Після створення у 1968 році митного союзу між державами-членами було значно розширено можливості для трудової мобільності, а також закладено підґрунтя для реалізації свободи підприємництва й надання послуг у промисловому та торговельному секторах. У 1986 р. Єдиний європейський акт уперше на нормативному рівні закріпив поняття «свобода пересування осіб», вклавши у нього скасування прикордонного контролю, узгодження норм міграційного законодавства та правил щодо надання притулку, а також створення умов для працевлаштування й відкриття власних підприємств громадянами ЄС. Подальше оформлення цього інституту відбулося з ухваленням Договору про Європейський Союз, яким гарантувалося право всіх громадян Союзу вільно пересуватися та визначати місце проживання в межах кожної держави-члена. Такий підхід був спрямований не лише на розширення правових можливостей індивідів у межах інтеграційного утворення, але й на «поглиблення відчуття належності до громадянства Союзу», що розглядається як важливий елемент зміцнення соціальної єдності – одного з фундаментальних завдань ЄС [6, с. 101].

Беручи до уваги повноваження, що впливають із права громадян ЄС на вільне пересування та проживання в межах територій держав-членів, варто підкреслити, що воно має комплексну структуру та охоплює низку окремих «субправ». Серед них: право на вільний в'їзд до держави-члена та виїзд з її території, можливість безперешкодного переміщення (транзиту) всередині ЄС, право залишатися на території іншої держави-члена, право самостійно визначати місце проживання, а також можливість тимчасового чи постійного проживання. Зазначені «субправа» громадян Європейського Союзу отримують додаткове нормативне закріплення в Шенгенському кодексі про кордони (Регламент ЄС № 2016/399), який, хоча й не формулює їх автономно, проте прямо визнає та гарантує їх неотторканність у процесі здійснення прикордонного контролю. Так, відповідно до пункту «а» ст. 3 Регламенту

(ЄС) № 2016/399, правила перетину кордонів застосовуються без обмеження для прав осіб, які користуються правом вільного пересування відповідно до права Союзу. Важливе значення для реалізації права на в'їзд та виїзд має також частина 1 статті 7 Регламенту, яка встановлює: «На виконання своїх обов'язків прикордонники повинні цілком поважати людську гідність, зокрема у випадках, які стосуються вразливих осіб. Будь-які заходи, яких прикордонники вживають на виконання своїх обов'язків, повинні бути пропорційними до цілей таких заходів» [7]. Реалізація цих прав повинна відбуватися на недискримінаційних засадах, що передбачають рівне ставлення з боку приймаючої країни до всіх громадян Союзу, які не є її громадянами. Ключовим нормативним актом, що систематизує зміст зазначених «субправ» і визначає процедури їх здійснення, виступає згадана вище Директива 2004/38/ЄС, яка кодифікувала положення численних актів ЄС, прийнятих у цій сфері [6, с. 105].

Право на вільне пересування ґрунтується на можливості громадян ЄС переміщатися територіями всіх держав-членів без отримання будь-яких додаткових дозволів від національних органів влади. Це правомочність має пряму дію, оскільки закріплена в установчих договорах (статті 20, 21 ДФЕС), а отже, не потребує ухвалення подальших нормативних актів для його реалізації. Таким чином, держави-члени не зобов'язані здійснювати спеціальні дозвільні процедури, щоб надати змогу громадянам користуватися цим правом. Вказаний підхід підтверджено у рішенні Суду Справедливості ЄС у справі C-413/99 Baumbast and R v Secretary of State for the Home Department [6, с. 106].

Здійснення права на проживання в іншій державі-члені ЄС особою, яка не є її громадянином, але є громадянином ЄС, має чіткі особливості залежно від тривалості перебування: 1) до трьох місяців; 2) від трьох місяців до п'яти років; 3) понад п'ять років. Так, протягом перших трьох місяців громадяни ЄС можуть перебувати на території іншої держави-члена без виконання додаткових формальностей, окрім необхідності мати дійсний паспорт або національну ідентифікаційну картку (ст. 6 Директиви 2004/38/ЄС) [6, с. 107].

Для України сучасна динаміка міграції у європейському та глобальному вимірі є визначальним чинником формування власної політики та її наближення до стандартів ЄС, з урахуванням демографічних викликів і трансформації міжнародних відносин [8, с. 113].

Взаємодія України та Європейського Союзу у міграційній сфері охоплює три ключові напрями: укладення двосторонніх угод щодо працевлаштування та соціального захисту мігрантів; отримання допомоги для зміцнення прикордонної інфраструктури та боротьби з нелегальною міграцією; а також забезпечення умов для свободи пересування українських громадян у межах ЄС. Така співпраця сприяє поступальному розвитку національної міграційної політики.

Значна кількість питань, пов'язаних із міграцією, відображена в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 2014 року, що є одним із найбільш важливих за значенням і ймовірно найбільшим за обсягом міжнародно-правовим договором, укладеним від імені України за всю історію міжнародної правосуб'єктності України і формує комплексну правову основу для поступового зближення міграційної політики України з нормами та стандартами ЄС. У межах цієї Угоди врегульовуються питання законної міграції, мобільності громадян, протидії нелегальній міграції, а також забезпечення належного рівня захисту прав мігрантів. [9, с. 267].

Угода про асоціацію передбачає співробітництво сторін у сфері міграції, притулку та управління кордонами, зокрема шляхом гармонізації національного законодав-

ства України з *acquis* ЄС у відповідних галузях. Це охоплює імплементацію стандартів щодо в'їзду, перебування та виїзду іноземців, захисту прав осіб, які шукають притулку, а також дотримання принципу недискримінації. У цьому контексті Угода створює правові передумови для розширення можливостей реалізації міграційних прав громадян України, включно з правом на легальне перебування, доступ до інформації про умови проживання та працевлаштування, а також процесуальні гарантії у взаєминах з міграційними органами держав-членів ЄС.

Важливим продовженням міграційного виміру Угоди є також розвиток людських контактів та мобільності, що знайшло практичне втілення у запровадженні безвізового режиму між Україною та ЄС. Хоча безвізовий режим не надає права на проживання чи працевлаштування, він істотно розширює можливості короткострокового перебування та реалізації свободи пересування, сприяючи поступовому наближенню статусу громадян України до стандартів мобільності, що існують у межах Європейського Союзу. Тож Угода про асоціацію між Україною та ЄС виступає важливим інструментом формування сучасної міграційної політики України та забезпечення міграційних прав, закладаючи нормативні та інституційні підвалини для подальшої інтеграції у європейський правовий простір.

Дослідження міграційних прав Європейського Союзу є надзвичайно актуальним для України, особливо в контексті збройного конфлікту на її території. Масовий виїзд громадян України до держав-членів ЄС у пошуках безпеки, тимчасового захисту та можливостей для проживання та працевлаштування створює реальну потребу у розумінні їхніх прав і процедур, передбачених законодавством ЄС. Знання цих прав дозволяє ефективніше захищати інтереси українських мігрантів, забезпечувати їхню інтеграцію, доступ до соціальних послуг та ринку праці, а також сприяє гармонізації національної міграційної політики з європейськими стандартами. Крім того, вивчення міграційних прав ЄС допомагає Україні прогнозувати соціально-правові виклики, пов'язані з тривалим перебуванням своїх громадян за кордоном, і виробляти відповідні стратегії підтримки та захисту.

Висновки. Отже, міграційні права громадян Європейського Союзу являють собою комплексну систему правових норм, які забезпечують свободу пересування, проживання та інтеграції осіб у межах держав-членів. Їх формування відбувалося поступово: від початкових рекомендаційних положень до наднаціональних норм, що мають пряме застосування та гарантують реальні права індивідів. Свобода пересування стала фундаментом європейської інтеграції, сприяючи не лише економічній мобільності та працевлаштуванню, але й соціальній єдності громадян ЄС. Нормативна база, включно з установчими договорами, Директивою № 2004/38/ЄС та Шенгенським кодексом про кордони, чітко визначає порядок реалізації цих прав та гарантує їхню недискримінаційне застосування.

Для України дослідження міграційних прав ЄС має особливе значення, особливо у контексті збройного конфлікту і масштабного виїзду громадян, що створює нагальну потребу у захисті їхніх інтересів, забезпеченні інтеграції та гармонізації національної політики з європейськими стандартами. Угода про асоціацію 2014 р., безвізовий режим та двостороннє співробітництво формують нормативні та інституційні передумови для реалізації цих прав українськими громадянами. Таким чином, глибоке розуміння та імплементація міграційних стандартів ЄС сприяють не лише ефективному захисту українських мігрантів, але й поступовому наближенню національної міграційної політики до європейських практик, що є ключовим чинником євроінтеграційного розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Право Європейського Союзу: основи теорії : підручник / Т. М. Анакіна та ін. ; за заг. ред. І. В. Яковюка. Харків : Право, 2019. 360 с.
2. Савчук Я. О. Правова сутність інституту громадянства Європейського Союзу: аспекти проблеми. *Право і безпека*. 2011. С. 138-143
3. Саракуца М. О., Подлісник І. С. Міграційне право Європейського Союзу: виклики сучасності. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1768bb1a-6703-43af-95ec-6999ac74b862/content> (дата звернення: 09.12.2025).
4. Кулабухова А. В. Каталог прав громадян Європейського Союзу. *Право та інновації*. 2016. № 1 (13). С. 270-275
5. Лаба О. Напрями співпраці України та Європейського Союзу щодо міграційних питань. *Історико-правовий часопис: журнал / упоряд. О. Крикунов*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. № 1 (7). С. 46-53.
6. Кулабухова А. В. Інститут громадянства Європейського Союзу (загальнотеоретичне дослідження) : дис. ... канд. наук: 12.00.11. Харків, 2016. 223 с.
7. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2016/399 від 09.03.2016 «Про Кодекс Союзу щодо правил, які регулюють рух осіб через кордони (Шенгенський кодекс про кордони). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_026-16#Text (дата звернення: 15.12.2025).
8. Костенко В. О. Актуальні проблеми міграційної політики та підходи до їх вирішення на прикладі Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 54. С. 106-114.
9. Стешенко В.М. Правовий статус Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 267-269.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ЕКСПОРТНИЙ КОНТРОЛЬ ТЕХНОЛОГІЙ ПОДВІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗАКОНОДАВЧІ ІМПЕРАТИВИ

EXPORT CONTROL OF DUAL-USE TECHNOLOGIES: INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN LEGISLATIVE IMPERATIVES

Новікова І.Е., д.е.н., с.д.,
провідний науковий співробітник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0003-0440-2616

Новікова А.Я., студентка I курсу подвійної магістерської програми
Школа бізнесу та управління Талліннського технічного університету
магістр права інтелектуальної власності та даних

Технічний університет Дрездена
orcid.org/0009-0002-0116-312X

У статті досліджуються сучасні міжнародні режими експортного контролю технологій подвійного призначення та їх вплив на формування національних політик безпеки й інноваційного розвитку. Проаналізовано ключові міжнародні документи та інструменти (Wassenaar Arrangement, Регламент ЄС 2021/821, EAR, ITAR, MTCR, Australia Group), виявлено їх структурні відмінності, сфери охоплення та інституційні обмеження в умовах швидких технологічних зрушень, цифровізації та геополітичної конфронтації. Особливу увагу приділено критичним технологіям (штучний інтелект, квантові обчислення, напівпровідники, кібербезпека, безпілотні системи), для яких dual-use стає домінуючою моделлю розвитку. На основі ризик-орієнтованого підходу запропоновано концептуальну класифікацію технологій за рівнем ризику та відповідними режимами контролю.

Здійснено системний аналіз національного законодавства України у сфері міжнародного технологічного трансферу, виявлено прогалини гармонізації із правом ЄС, недостатню розвиненість контролю за нематеріальним трансфером (дані, програмне забезпечення, моделі ШІ), слабку міжвідомчу координацію та низький рівень цифровізації процедур ліцензування. Сформульовано комплекс юридично точних пропозицій щодо оновлення законодавства: імплементація положень Регламенту (ЄУ) 2021/821, запровадження єдиної системи класифікації за аналогією до ECCN, правове визначення нематеріального трансферу, створення єдиної електронної системи експортного контролю, інституційне посилення Держекспортконтролю та впровадження інституту офіцера комплаєнсу з технологічної безпеки. Обґрунтовано необхідність диференційованої відповідальності за незаконний трансфер критичних технологій та створення цілісної інституційної архітектури, здатної забезпечити безпечний міжнародний обіг технологій подвійного призначення в умовах євроінтеграції та війни.

Ключові слова: технології подвійного призначення, експортний контроль, міжнародний технологічний трансфер, критичні технології, національна безпека, інституційне регулювання, гармонізація законодавства.

The article examines contemporary international export control regimes for dual-use technologies and their impact on the formation of national security policies and innovation-driven development. It analyses key international instruments and arrangements (Wassenaar Arrangement, EU Dual-Use Regulation 2021/821, EAR, ITAR, MTCR, Australia Group), identifying their structural differences, scope, and institutional limitations under conditions of rapid technological change, digitalisation and geopolitical confrontation. Particular attention is paid to critical technologies (artificial intelligence, quantum computing, semiconductors, cybersecurity, unmanned systems), for which dual-use has become the dominant pattern of development. Building on a risk-based approach, the article proposes a conceptual classification of technologies by risk level and corresponding control regimes.

The paper provides a systematic assessment of Ukrainian legislation in the field of international technology transfer, revealing gaps in harmonisation with EU law, underdeveloped regulation of intangible transfers (data, software, AI models), weak inter-agency coordination, and insufficient digitalisation of licensing procedures. A set of legally precise proposals for legislative reform is formulated, including: implementation of the provisions of Regulation (EU) 2021/821, introduction of a unified classification system aligned with ECCN, legal definition of intangible technology transfer, establishment of a unified electronic export control system, institutional strengthening of the State Export Control Service, and the introduction of technology security compliance officers in key institutions. The article substantiates the need for differentiated liability for unlawful transfer of critical technologies and for the creation of a coherent institutional architecture capable of ensuring secure international circulation of dual-use technologies under conditions of EU integration and ongoing war.

Key words: dual-use technologies, export control, international technology transfer, critical technologies, national security, institutional regulation, legal harmonisation.

Сьогодні трансфер технологій подвійного призначення – тобто технологій, які можуть застосовуватися як у цивільній, так і у військовій сферах – у контексті глобальної геополітичної нестабільності, зростання стратегічної конкуренції та швидкого розвитку високих технологій набуває особливої актуальності. Ефективне регулювання таких технологій вимагає комплексного підходу, який враховує національні інтереси безпеки, економічні пріоритети та інтеграцію держави у міжнародні науково-технічні і виробничі ланцюги. Неврегульований трансфер технологій подвійного призначення може становити значні ризики для національної безпеки, а також впливати на глобальну стратегічну рівновагу, що зумовлює необхідність узгодже-

них міжнародних стандартів та ефективного національного законодавства.

На міжнародному рівні регулювання трансферу технологій подвійного призначення здійснюється через низку багатосторонніх угод і режимів експортного контролю. Серед них особливе місце займає Режим контрольованих технологій (Wassenaar Arrangement), який встановлює правила обігу критичних технологій, включно з телекомунікаційними системами, системами кіберзахисту, телеметричним обладнанням, програмним забезпеченням та високотехнологічними компонентами, що можуть мати військове застосування. Крім того, міжнародне регулювання трансферу технологій подвійного призначення

передбачає координацію між державами-учасницями для запобігання нелегальному поширенню таких технологій та забезпечення прозорості технологічних потоків.

Національне законодавство України у цій сфері визначає правові основи експортного контролю та трансферу технологій, включно з нормами Закону України «Про контроль за міжнародними передачами товарів, робіт та послуг подвійного призначення», нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів та іншими регуляторними документами. Однак сучасні виклики, пов'язані з високотехнологічними інноваціями, діджиталізацією, а також зростаючою залежністю від імпортних компонентів у критичних секторах, свідчать про необхідність подальшого вдосконалення законодавства та практичних механізмів контролю.

Метою статті є системний аналіз міжнародних стандартів і національної правової бази України у сфері трансферу технологій подвійного призначення, визначення основних прогалин у регулюванні та розробка пропозицій щодо підвищення ефективності національного контролю. Особлива увага приділяється питанням гармонізації українського законодавства з міжнародними нормами, створенню умов для безпечного технологічного обміну та розвитку інноваційної економіки, а також запобіганню ризикам, пов'язаним із поширенням критичних технологій.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному підході, що поєднує системний, порівняльний та нормативно-правовий аналіз міжнародних стандартів і національного законодавства у сфері трансферу технологій подвійного призначення. Використано методи системного аналізу для виявлення структури, взаємозв'язків та впливу нормативно-правових актів на процеси технологічного трансферу. Порівняльний метод дозволяє зіставити міжнародні практики регулювання з українським законодавством, визначити прогалини та потенційні шляхи вдосконалення нормативної бази. Нормативно-правовий аналіз застосовується для оцінки чинних законів, підзаконних актів та міжнародних угод, що регламентують передачу технологій подвійного призначення.

Проведено аналіз міжнародних режимів контролю технологій подвійного призначення, таких як Wassenaar Arrangement, MTCR (Missile Technology Control Regime), Nuclear Suppliers Group, а також відповідних директив Європейського Союзу та угод про експортний контроль з окремими країнами. Цей аналіз включав вивчення офіційних документів, рекомендацій експертних організацій та практичних кейсів технологічного трансферу.

Здійснено аналіз національного законодавства України у сфері трансферу технологій подвійного призначення, включно з: Законом України «Про контроль за міжнародними передачами товарів, робіт та послуг подвійного призначення»; нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України; підзаконними актами Міністерства економіки та інших уповноважених органів.

Метою статті є системний аналіз міжнародних стандартів і національної правової бази України у сфері трансферу технологій подвійного призначення, визначення основних прогалин у регулюванні та розробка пропозицій щодо підвищення ефективності національного контролю. Особлива увага приділяється питанням гармонізації українського законодавства з міжнародними нормами, створенню умов для безпечного технологічного обміну та розвитку інноваційної економіки, а також запобіганню ризикам, пов'язаним із поширенням критичних технологій.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному підході, що поєднує системний, порівняльний та нормативно-правовий аналіз міжнародних стандартів і національного законодавства у сфері трансферу технологій подвійного призначення. Використано методи системного аналізу для виявлення структури,

взаємозв'язків та впливу нормативно-правових актів на процеси технологічного трансферу. Порівняльний метод дозволяє зіставити міжнародні практики регулювання з українським законодавством, визначити прогалини та потенційні шляхи вдосконалення нормативної бази. Нормативно-правовий аналіз застосовується для оцінки чинних законів, підзаконних актів та міжнародних угод, що регламентують передачу технологій подвійного призначення.

Проведено аналіз міжнародних режимів контролю технологій подвійного призначення, таких як Wassenaar Arrangement, MTCR (Missile Technology Control Regime), Nuclear Suppliers Group, а також відповідних директив Європейського Союзу та угод про експортний контроль з окремими країнами. Цей аналіз включав вивчення офіційних документів, рекомендацій експертних організацій та практичних кейсів технологічного трансферу.

Здійснено аналіз національного законодавства України у сфері трансферу технологій подвійного призначення, включно з: Законом України «Про контроль за міжнародними передачами товарів, робіт та послуг подвійного призначення»; нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України; підзаконними актами Міністерства економіки та інших уповноважених органів.

Огляд літератури. Дослідження питань трансферу технологій подвійного призначення та регулювання міжнародного обігу таких технологій отримало значний розвиток у сучасній науковій літературі. Вчені та практики, зокрема *Bown, Meng* та *Wang* акцентують увагу на критичній ролі технологій подвійного призначення у забезпеченні національної безпеки, економічного розвитку та конкурентоспроможності держав у глобальному контексті [1–2]. Особливу увагу приділено питанням контролю експорту, його керівним принципам, контрольним спискам та ролі у гармонізації національних систем експортного контролю й адаптації до змін міжнародного середовища [3–4].

В зарубіжних дослідженнях виділяються кілька ключових підходів до регулювання технологій подвійного призначення. По-перше, застосовується багаторівнева система контролю, що поєднує міжнародні угоди, міжурядові організації та національні регуляторні органи [5]. По-друге, наголошується на необхідності чіткого визначення критеріїв і категорій технологій, що підлягають контролю, включаючи телекомунікаційні системи, криптографічне програмне забезпечення, системи безпеки та елементи аерокосмічних технологій [6–7].

Українські науковці, зокрема *І. Новікова, І. Мазур* й *Ю. Желіско* зосереджують увагу на правових, організаційних та інституційних аспектах трансферу технологій подвійного призначення. Висвітлюються проблеми гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, недосконалість процедур ліцензування та моніторингу експорту, а також потреба у вдосконаленні механізмів контролю за міжнародним технологічним співробітництвом [8–9]. Аналіз практики свідчить, що відсутність єдиного підходу до класифікації технологій і процедур контролю створює ризики для безпеки та інноваційного розвитку країни.

Сучасні дослідження підкреслюють важливість інтеграції національних систем регулювання з міжнародними стандартами, зокрема з нормами ЄС, Віденського документу ООН щодо контролю за озброєннями та списками технологій Wassenaar Arrangement. Така інтеграція забезпечує прозорість, передбачуваність та зниження ризиків неправомірного обігу критичних технологій [10].

Отже, існуючі наукові роботи визначають кілька ключових напрямів вдосконалення регулювання трансферу технологій подвійного призначення: адаптація національного законодавства до міжнародних норм, стандартизація процедур ліцензування та контролю експорту, створення ефек-

тивних механізмів моніторингу та підвищення кваліфікації відповідальних органів. Ці напрями формують основу для подальшого наукового аналізу та розробки практичних рекомендацій щодо удосконалення національної та міжнародної системи регулювання технологій подвійного призначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний глобальний технологічний ландшафт характеризується стрімкою трансформацією, що визначає нові параметри міжнародної безпеки та економічної конкуренції. У сфері технологій подвійного призначення (dual-use technologies) формується низка ключових тенденцій, які суттєво впливають на архітектуру експортного контролю та вимагають перегляду існуючих механізмів регулювання. Однією з найбільш вагомих тенденцій є надзвичайно швидкий розвиток критичних технологій, що мають потенціал змінювати співвідношення сил у глобальній системі. Зокрема, дослідження OECD та SIPRI підкреслюють, що штучний інтелект (ШІ), передусім алгоритми автономних систем управління, дедалі частіше інтегрується в оборонні платформи та створює ризики непередбачуваної ескалації в умовах конфлікту [11–12]. Квантові технології й шифрувальні системи наступного покоління також вже визнаються державами як стратегічні активи, здатні суттєво вплинути на системи урядового та військового зв'язку [13]. Аналогічно, напівпровідникові компоненти високої точності (high-end semiconductors) стають критичними через їхню роль у ШІ, космічних технологіях та високоточній зброї – що підтверджується обмеженнями США та ЄС щодо експорту передових мікрочипів до країн зі зростаючим військово-технологічним потенціалом [14; 15]. Додатковий рівень загроз створює швидке поширення кіберзброї та інструментів кібервпливу, оскільки такі інструменти здатні уражати критичну інфраструктуру держав без фізичного застосування сили [16]. Також значно зростає потенціал автономних літальних апаратів і дронів подвійного призначення – від цивільних логістичних рішень до реалізації ударних операцій [12].

Таким чином, швидкість технологічних інновацій не лише змінює економічні моделі, але й створює безпрецедентний виклик традиційним механізмам контролю за поширенням чутливих технологій.

У контексті зазначених глобальних тенденцій постає необхідність систематизувати технології подвійного призначення відповідно до їхнього потенційного впливу на міжнародну та національну безпеку. З огляду на стрімкий розвиток критичних технологій, розмивання меж між цивільним і військовим секторами та нерівномірність міжнародного регулювання, доцільним є використання ризикорієнтованого підходу, який дозволяє класифікувати технології за рівнем чутливості та відповідними вимогами до контролю. Така класифікація є основою для формування ефективної системи експортного контролю та визначення адекватних регуляторних механізмів для кожної групи технологій (таблиця 1).

Запропонована класифікація дозволяє більш чітко визначити пріоритети державної політики в сфері ек-

спортного контролю та адаптувати регуляторні механізми до реальних безпекових викликів. Розподіл технологій за рівнями ризику створює підґрунтя для формування диференційованих режимів контролю, що забезпечують баланс між національними інтересами безпеки та необхідністю підтримки міжнародного науково-технічного співробітництва. У подальшому такий підхід може слугувати структурною основою для гармонізації українського законодавства з нормами ЄС і міжнародними стандартами у сфері технологій подвійного призначення.

Однією з ключових особливостей сучасних технологій є їхня дуалістична природа, яка дедалі більше розмиває межі між цивільним та військовим секторами. Концепція dual-use фактично стає стандартом у високих технологіях, оскільки більшість інновацій, створених приватними компаніями, може інтегруватися як у комерційні продукти, так і у військові системи [17; 18]. Наприклад, алгоритми комп'ютерного зору, спочатку розроблені для медицини або автомобільної галузі, застосовуються для наведення зброї та обробки розвідувальних даних. Хмарні обчислення, які лежать в основі сучасної цифрової економіки, одночасно використовуються для військового моделювання та симуляцій [19]. Змішаність цивільного та оборонного секторів значно ускладнює задачу класифікації технологій, що підпадають під експортний контроль. Як зазначає *European Commission*, перехід до цифрових форм трансферу (передача програмного забезпечення, даних, алгоритмів, модулів машинного навчання) унеможливає ефективність традиційних «перелікових» моделей контролю, розрахованих на фізичні товари [20]. Ще одним системним викликом є зростаючий розрив між темпами технологічних змін і швидкістю оновлення міжнародних та національних режимів експортного контролю. На практиці перегляд переліків чутливих товарів і технологій відбувається із суттєвим часовим лагом порівняно з появою нових рішень, що створює своєрідне «регуляторне вікно вразливості». Це, зокрема, відображається у періодичному оновленні Списку товарів і технологій подвійного призначення Wassenaar Arrangement [21]. У дослідженнях *Hall, Rosenberg* та інших фахівців наголошується, що технологічна політика дедалі частіше перетворюється на інструмент геополітичного впливу, а відсутність уніфікованих глобальних правил спричиняє зростання фрагментації у сфері технологічної безпеки [22].

Країни формують власні режимні підходи (США – ITAR/EAR, ЄС – 2021/821, Китай – Export Control Law 2020), які часто не сумісні між собою. Це створює як правові колізії, так і нерівні умови доступу до критичних технологій на глобальному ринку. Незбалансованість міжнародного регулювання особливо відчутна у сферах, що стосуються ШІ, кібербезпеки та квантових технологій, що також посилює загрозу поширення високочутливих технологій до режимів, що можуть їх використати для дестабілізації міжнародної безпеки.

У контексті зростаючої фрагментації глобального регулювання та суттєвих відмінностей між національними

Таблиця 1

Класифікація технологій подвійного призначення за рівнем ризику (концептуальна модель)

Рівень ризику	Типові технології	Ознаки ризику	Потреба в контролі
Високий (3)	ШІ для автономних систем; квантова криптографія; БПЛА військового класу	Стратегічна цінність; високий потенціал зміни балансу сил; здатність до військової ескалації	Жорсткий контроль; індивідуальні ліцензії; комплексні процедури оцінки ризиків
Середній (2)	Напівпровідники; оптичні прилади; біотехнології	Суттєва можливість подвійного використання; часткова військова придатність	Контроль за транзитом і трансфером; дозвільні процедури
Низький (1)	Загальні ІТ-компоненти; базові лабораторні інструменти	Обмежений вплив на стратегічну безпеку; відсутність прямої військової цінності	Спрощений контроль; мінімальні або стандартні процедури нагляду

Джерело: складено авторами на основі [11–15; 21].

підходами до експортного контролю особливої ваги набуває порівняльний аналіз існуючих міжнародних та регіональних режимів. Розуміння структурних характеристик, цілей, механізмів координації та специфіки технологій, що підпадають під їхню юрисдикцію, є необхідним для формування ефективної та гармонізованої системи контролю в Україні. Саме тому доцільним є узагальнення ключових багатосторонніх режимів у порівняльному форматі, що дозволяє чітко визначити спільні риси, відмінності та регуляторні орієнтири. У цьому контексті наведена нижче *таблиця 2* демонструє структуровану характеристику міжнародних та регіональних режимів експортного контролю, які формують основу глобальної системи управління технологіями подвійного призначення.

Наведений порівняльний аналіз демонструє, що міжнародні режими експортного контролю суттєво різняться за ступенем жорсткості, сферами охоплення та організаційними механізмами. Попри спільну мету – запобігання поширенню чутливих технологій – кожен режим формує власні інструменти регуляції, від наднаціонального правового механізму ЄС до добровільної, але інституційно значущої координації в рамках Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies, заснованої 12 липня 1996 року у Вассенаарі, Нідерландах. Для України це означає необхідність комплексного підходу до гармонізації законодавства, який передбачає врахування різних моделей контролю, їхньої сумісності та потенціалу взаємної інтеграції. Саме узгодження з міжнародними стандартами дозволить зміцнити національну систему експортного контролю, забезпечити її прозорість, передбачуваність та ефективність в умовах зростаючих глобальних технологічних ризиків.

Сучасні глобальні виклики у сфері технологій подвійного призначення зумовлюють необхідність перегляду наявних підходів до міжнародного експортного контролю. Значна асиметрія між темпами розвитку критичних технологій і швидкістю оновлення регуляторних механізмів створює умови, за яких традиційні інструменти контролю поступово втрачають ефективність [3; 10; 11; 12]. У цьому контексті постає потреба в розробці нової інституційної та нормативної архітектури, здатної забезпечити збалансоване поєднання безпекових та інноваційних інтересів держав.

Нижче наведено авторські пропозиції щодо модернізації міжнародної системи експортного контролю.

Одним із найбільш перспективних напрямів модернізації експортного контролю є впровадження ризик-орієнтованої моделі, що дозволяє враховувати динамічний характер технологічних інновацій та різний ступінь їх потенційного впливу на міжнародну безпеку. У сучасних дослідженнях та політичних документах з проблематики експортного контролю й управління технологічними ризиками підкреслюється необхідність доповнення традиційних «перелікових» моделей більш гнучкими підходами, зорієнтованими на оцінку чутливості конкретних технологій [3; 11; 19; 20]. На цій основі в статті запропоновано концептуальну модель, що передбачає: створення міжнародної багаторівневої системи оцінювання чутливості технологій; запровадження принципу technological risk scoring (0–5), який дозволяє визначати рівень ризику та потенційну військову значущість кожної технології. Такий підхід відповідає тенденціям цифровізації та прискорення інноваційних циклів і корелює з напрямками реформування режимів контролю, які обговорюються у провідних міжнародних експертних інституціях.

Wassenaar Arrangement (WA) є одним із ключових міжнародних механізмів регулювання товарів і технологій подвійного призначення. Водночас низка досліджень підкреслює, що чинна архітектура мультilaterальних режимів експортного контролю, включно з WA, не встигає за темпами технологічних змін та появою нових dual-use рішень [3; 10; 12]. Враховуючи ці висновки, у статті пропонується модернізація механізмів Wassenaar Arrangement, зокрема: включення динамічних контрольних списків з оновленням щонайменше щоквартально; запровадження системи цифрової ідентифікації технологій, яка дозволить уніфікувати та прискорити процеси маркування, відстеження й перевірки експортних операцій. Оновлений механізм WA міг би забезпечити вищу оперативність реагування на технологічні зміни та сприяти прозорості міжнародного регулювання.

Фрагментованість національних режимів експортного контролю створює потребу в розробці міжнародного інструмента, який дозволить координувати зусилля держав та знизити ризики неконтрольованого поширення чутливих технологій. Запропоновано створити реєстр критичних технологій, доступ до якого здійснюватиметься за принципом role-based access.

Реєстр може інтегрувати дані: Європейського Союзу; Сполучених Штатів Америки; Японії, Республіки Корея

Таблиця 2

Порівняльна характеристика ключових міжнародних режимів експортного контролю

Міжнародний режим	Сфера регулювання	Типи технологій	Механізм координації	Особливості
Wassenaar Arrangement (WA)	Озброєння, товари та технології подвійного призначення	Електроніка, ІТ, авіація, криптографія, кіберзасоби	Добровільна координація	Нерегулярне оновлення списків; залежність від політичної волі
EU Dual-Use Regulation (2021/821)	Контроль експорту, транзиту, трансферу	Широкий спектр критичних технологій	Наднаціональне регулювання ЄС	Обов'язкові норми для країн-членів; система авторизацій та моніторингу
EAR (США)	Експорт високотехнологічних товарів і ПЗ	Напівпровідники, телекомунікації, криптографія	Жорсткий контроль через BIS	Екстериторіальність правил; високий рівень деталізації
ITAR (США)	Оборонні технології та послуги	Авіація, космос, військове ПЗ	Державний департамент США	Дуже строгий контроль; суворі санкції; інтеграція приватного сектору
MTCR	Ракетні технології	БПЛА, ракети, компоненти	Координаційний механізм	Високий рівень секретності; жорсткі обмеження на передачу
Australia Group	Хімічна та біобезпека	Лабораторне обладнання, реагенти	Добровільна координація	Спрямовано на недопущення КЗХБ озброєнь (хімічних, біологічних)

Джерело: складено авторами на основі [1; 3; 12; 14; 20; 21].

та Австралії; інших країн, що дотримуються високих стандартів контролю. Цей інструмент забезпечить прозорість технологічних потоків і сприятиме гармонізації світового регулювання.

Штучний інтелект (ШІ) є однією з найбільш чутливих технологій сучасності, про що свідчать сучасні дослідження у сфері міжнародної безпеки [12; 23]. Аналітика SIPRI та UNIDIR підкреслює, що попри наявність окремих принципів відповідального використання ШІ та фрагментарних ініціатив з експортного контролю, відсутній єдиний, всеохопний та юридично обов'язковий міжнародний режим регулювання трансферу алгоритмів, моделей машинного навчання та автономних систем із потенційним військовим застосуванням. У цьому контексті доцільним видається: (1) розробка міжнародного протоколу етичного та безпечного використання ШІ (principles of responsible AI); (2) запровадження механізмів міжнародної верифікації алгоритмів ШІ, які можуть мати військове застосування або здатність до автономного ухвалення рішень. Такі кроки сприятимуть зниженню ризиків перетікання передових алгоритмів до держав, які можуть використати їх у військових цілях.

Ефективність експортного контролю залежить не лише від нормативної бази, а й від наявності механізмів незалежного аудиту та арбітражу. У зв'язку з цим пропонується створити міжнародну технологічну омбудсманську службу, яка виконуватиме функції: незалежного аудитора трансферів технологій; арбітра у трансграничних спорах щодо класифікації та контролю технологій; аналітичного центру з моніторингу технологічних ризиків. Такий інституційний механізм може функціонувати під егідою ООН або G7/G20 і забезпечуватиме підвищення прозорості та передбачуваності міжнародної системи експортного контролю.

Аналіз чинного законодавства України у сфері експортного контролю технологій подвійного призначення свідчить про наявність низки структурних, нормативних та інституційних прогалин, що обмежують ефективність національної системи контролю. Попри наявність базового Закону України «Про контроль за міжнародними передачами товарів, робіт та послуг військового призначення та подвійного використання» [24] формованої нормативної бази, ключові елементи регулювання залишаються фрагментарними і не повною мірою узгодженими із сучасними міжнародними стандартами Європейського Союзу, Wassenaar Arrangement, до якого Україна приєдналася у 1996 році як держава-засновниця, та іншими багатосторонніми режимами.

Одним з найбільш суттєвих недоліків є неповна гармонізація українського законодавства з Регламентом ЄС 2021/821 Європейського парламенту і Ради від 20 травня 2021 р., який формує єдиний режим контролю подвійного використання для держав-членів ЄС. Зокрема, українське законодавство не охоплює в повному обсязі положення

щодо контролю нематеріального трансферу, спільних операцій, постачання цифрових технологій та захисту алгоритмічних моделей. Другим системним викликом є нерозвиненість контролю за нематеріальним трансфером технологій, що охоплює передачу даних, програмного забезпечення, моделей ШІ, хмарних сервісів, технічної документації та алгоритмів. У сучасних умовах цифровізації саме нематеріальні потоки стають домінуючим каналом міжнародного обміну технологіями, і їхнє нерегулювання створює значні ризики витоку чутливих технологій. Крім того, існує слабка міжвідомча координація, що ускладнює оперативний обмін інформацією між органами, відповідальними за національну безпеку, науково-технічну політику, митний контроль та міжнародну співпрацю. Відсутність ефективного механізму узгодження між державними інституціями знижує здатність України протидіяти незаконному поширенню технологій подвійного призначення. Ще однією проблемою є недостатня цифровізація процедур ліцензування, що зберігає високий рівень адміністративного навантаження, знижує ефективність перевірок та створює передумови для колізій у процесі прийняття рішень. Затримки у видачі дозволів, відсутність уніфікованої електронної системи й нечіткість процедур моніторингу уповільнюють розвиток експортно-орієнтованих високотехнологічних секторів. З огляду на ці обставини необхідним є переосмислення інституційної архітектури експортного контролю, включно з розширенням повноважень центрального органу, створенням нових координаційних платформ та модернізацією процедур контролю.

Щоб продемонструвати структурні відмінності між чинною та рекомендованою моделями, доцільно узагальнити їх у формі порівняльної таблиці (таблиця 3).

Порівняльний аналіз свідчить, що українська система експортного контролю потребує системної модернізації, спрямованої на гармонізацію із законодавством ЄС, охоплення нематеріальних технологічних потоків, посилення інституційної взаємодії та цифровізацію ключових процедур. Запропонована модель реформування інституційної архітектури створює підґрунтя для підвищення ефективності контролю, зниження ризиків неконтрольованого поширення критичних технологій і забезпечення інтеграції України у глобальну систему технологічної безпеки.

Подальший розвиток системи експортного контролю потребує не лише констатації наявних проблем, а й запровадження чіткого комплексу юридичних, організаційних та процедурних заходів, спрямованих на їхнє подолання. З урахуванням аналізу міжнародних стандартів та національних особливостей можна виокремити такі ключові вектори оновлення українського законодавства.

По-перше, пріоритетною є гармонізація із законодавством ЄС. Для цього доцільно внести зміни до Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів, робіт та послуг військового призначення

Таблиця 3

Інституційна архітектура експортного контролю в Україні

Елемент	Поточний стан	Рекомендована модель
Центральний орган	Держекспортконтроль	Посилений центральний орган з розширеними повноваженнями та технічними можливостями
Координація	Обмежена, фрагментована	Постійна міжвідомча рада при РНБО для оперативного прийняття рішень
Ліцензування	Частково електронне	Повністю цифрова система «Єдиний е-контролінг» на базі принципів one-stop shop
Комплаєнс	Немає вимог	Інститут офіцерів комплаєнсу в університетах, НДІ та корпораціях
Контроль нематеріальних потоків	Відсутній	Врегулювання передачі даних, ПЗ, моделей ШІ, документації
Моніторинг ризиків	Епізодичний	Безперервна risk-based модель оцінювання технологічних ризиків

Джерело: узагальнено авторами на основі [8–9; 20; 24] та чинних нормативно-правових актів України.

Юридичні інструменти, необхідні для гармонізації з правом ЄС

Юридичний інструмент	Призначення	Очікуваний ефект
Внесення змін до закону про контроль	Узгодження з Регламентом 2021/821	Євроінтеграція
Правила ліцензування ПЗ та даних	Регулювання нематеріального трансферу	Зниження ризиків витоку
Постанова про технічні комісії	Оцінка ризиків технологій	Підвищення якості експертизи
Створення цифрової платформи	Повна цифровізація процесів	Прозорість, швидкість
Введення комплаєнс-офіцерів	Профілактика порушень	Відповідність міжнародним стандартам

Джерело: авторська розробка на основі Regulation (EU) 2021/821 та чинного законодавства України [20; 24].

та подвійного використання», передбачивши імplementацію положень Регламенту (EU) 2021/821 щодо контролю за технологіями подвійного використання, у тому числі нематеріальних технологій (technology, software, technical assistance). Також необхідним є приведення національних процедур і визначень у відповідність до підходів ЄС. Окремо має бути встановлена єдина система класифікації технологій на основі структури та номенклатури, передбаченої EU Dual-Use List, що забезпечить узгодженість українських процедур із режимами ЄС та Wassenaar Arrangement.

По-друге, необхідним є нормативне врегулювання нематеріального трансферу технологій. Важливо законодавчо закріпити визначення нематеріального трансферу, під яким слід розуміти передачу даних, програмного забезпечення, алгоритмів ШІ, моделей машинного навчання, технічної документації та надання доступу до обчислювальних ресурсів за межі юрисдикції України. Для таких операцій має бути встановлений обов'язок отримання дозволу (ліцензії) у випадках, коли вони стосуються технологій подвійного призначення або критичних технологій.

По-третє, ключовим напрямом реформ має бути створення Єдиної електронної системи експортного контролю. Йдеться про запровадження цифрової платформи ліцензування, заснованої на принципах paperless, one-stop-shop та risk-based compliance. У межах цієї платформи повинна бути передбачена електронна подача ідентифікаційних документів технології (технічні описи, коди з EU-Dual-Use List, параметри чутливості, відомості про кінцевого користувача), інтеграція з митними та силовими органами, а також можливість автоматизованого моніторингу після-експортних операцій. Інформаційна безпека такої системи має відповідати вимогам стандартів ISO/IEC 27001.

По-четверте, важливим є інституційне посилення системи експортного контролю. Пропонується створити при РНБО України Міжвідомчу комісію з оцінки ризиків технологій подвійного призначення, наділену повноваженнями щодо координації органів виконавчої влади, підготовки рекомендацій та участі в процесі прийняття рішень щодо ліцензування. Паралельно доцільно надати Держекспортконтролю статус центрального органу виконавчої влади зі спеціальними повноваженнями в сфері контролю за міжнародними передачами, розширивши його аналітичну, експертну та наглядову функції.

По-п'яте, до сучасної моделі експортного контролю має бути інтегрований інститут «compliance officer», тобто офіцера комплаєнсу з технологічної безпеки. Університети, науково-дослідні установи, оборонні підприємства та ІТ-компанії, які здійснюють операції з технологіями подвійного призначення, повинні бути зобов'язані мати сертифікованих фахівців з експортного контролю. Для цього доцільно створити державну акредитовану програму підготовки та сертифікації таких офіцерів комплаєнсу у співпраці з європейськими та євроатлантичними партнерами.

По-шосте, потребує деталізації система юридичної відповідальності та санкцій. Пропонується закріпити диференційовану відповідальність за незаконний трансфер критичних технологій залежно від рівня ризику, масштабів порушення та характеру вини. Для порушень низького рівня ризику можуть застосовуватися адміністративні штрафи та припис щодо усунення порушень, для порушень середнього рівня ризику – тимчасове обмеження або анулювання ліцензій, а для умисного експорту високоризикових технологій до недружніх режимів – кримінальна відповідальність. Окремою групою норм мають стати положення щодо механізмів «швидкої мобілізації», які дозволяють тимчасово спрощувати імпорту критичних технологій у період воєнного стану або загрози національній безпеці за умов збереження базових гарантій контролю.

Узагальнення ключових юридичних інструментів, необхідних для гармонізації українського правового поля з нормами ЄС, наведено в таблиці 4.

Сукупність запропонованих заходів формує цілісну дорожню карту реформування національної системи експортного контролю, яка узгоджується із зобов'язаннями України в рамках євроінтеграційного курсу та відповідає сучасним безпековим викликам.

Висновки. Експортний контроль технологій подвійного призначення є ключовим інструментом глобальної безпеки та технологічного суверенітету. Міжнародні режими потребують модернізації з огляду на технологічну революцію та зростання ризиків. Україна має всі передумови для оновлення свого законодавства відповідно до європейських стандартів і посилення своєї позиції в міжнародних технологічних ланцюгах. Запропоновані у статті пропозиції створюють підґрунтя для гармонізації нормативної бази, формування ефективної системи управління ризиками та забезпечення безпечного розвитку національної інноваційної екосистеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bown C. P. Trade and national security: Export controls and their impact on global supply chains. *Duke Journal of Comparative & International Law*. 2020. Vol. 30, № 2. P. 283–308.
2. Meng, J.-H., & Wang, J. The policy trajectory of dual-use technology integration governance in China: A sequential analysis of policy evolution. *Technology in Society*. 2022. Vol. 72, Art. 102175. URL: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.102175> (дата звернення: 18.11.2025).
3. Beck M. D., Jones S. A. The Once and Future Multilateral Export Control Regimes: Innovate or Die. *Strategic Trade Review*. 2019. Vol. 5, Iss. 8. P. 55–76. URL: <https://strategictraderesearch.org/wp-content/uploads/2019/04/The-Once-and-Future-Multilateral-Export-Control-Regimes-Innovate-or-Die.pdf> (дата звернення: 19.11.2025).
4. European Commission. Report on the implementation of Regulation (EU) 2021/821 setting up a Union regime for the control of exports, brokering, technical assistance, transit and transfer of dual-use items : COM(2022) 434 final. Brussels, 2022. URL: [https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?lang=en&ref=COM\(2022\)434&utm_source=chatgpt.com](https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?lang=en&ref=COM(2022)434&utm_source=chatgpt.com) (дата звернення: 20.11.2025).

5. Kulve H., Smit W. A. Civilian–military co-operation strategies in developing new technologies. *Research Policy*. 2003. Vol. 32, № 6. P. 955–970.
6. Székely J. Legal aspects of dual-use technologies: Emerging and disruptive technologies. Shielding Europe with the Common Security and Defence Policy: The EU Legal Framework for the Development of an Innovative European Defence Industry in Times of a Changing Global Security Environment / eds. K. Zombory, J.E. Szilágyi. Miskolc–Budapest : Central European Academic Publishing, 2024. P.309–353. URL: https://doi.org/10.54237/profnet.2024.zkjeszcodef_7 (дата звернення: 21.11.2025).
7. Chatzimichailidis N. Dual-use technologies: International governance and security implications. *Journal of Security Studies*. 2021. Vol. 34, № 2. P. 145–162.
8. Novikova I., Novikova A. Regulatory and legal trends in the transfer of dual-purpose technologies. *2023 IEEE KhPI Week on Advanced Technology (KhPIWeek)*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1109/KhPIWeek61412.2023.10312943> (дата звернення: 22.11.2025).
9. Желіско Ю., Мазур І. Експортний контроль за товарами (технологіями) подвійного використання в системі економічної безпеки України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2024. Вип. 1 (224). С. 55–62.
10. Sharma A., Mishra A. The Wassenaar Arrangement on dual-use technologies. RSIS Commentary. 2024. Nanyang Technological University. URL: <https://www.rsis.edu.sg/rsis-publication/rsis/the-wassenaar-arrangement-on-dual-use-technologies/> (дата звернення: 23.11.2025).
11. OECD. Assessing potential future artificial intelligence risks, benefits and policy imperatives. Paris : OECD Publishing, 2024. URL: <https://doi.org/10.1787/3f4e3dfb-en> (дата звернення: 24.11.2025).
12. SIPRI. SIPRI Yearbook 2023: Armaments, disarmament and international security. Stockholm : Stockholm International Peace Research Institute, 2023. URL: <https://sipri.org> (дата звернення: 25.11.2025).
13. Vermeer M. J. D., Peet E. D. Securing communications in the quantum computing age: Managing the risks to encryption : Research Report RR-3102-RC. Santa Monica, CA : RAND Corporation, 2020. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3102.html (дата звернення: 01.12.2025).
14. Bureau of Industry and Security, U.S. Department of Commerce. Export Controls on Semiconductor Manufacturing Items; Implementation of Additional Export Controls: Certain Advanced Computing Items; Supercomputer and Semiconductor End Use; Entity List Modification. Federal Register. 2023. Vol. 88, № 205. P. 73424–73577. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/FR-2023-10-25/pdf/2023-23049.pdf> (дата звернення: 26.11.2025).
15. European Commission. EU strategic dependencies and capacities: second stage of in-depth reviews : Commission Staff Working Document SWD(2022) 41 final. Brussels, 2022. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2022-02/swd-2022-41_en.pdf (дата звернення: 27.11.2025).
16. Finnemore M., Hollis D. Beyond naming and shaming: Accusations and international law in cyberspace. *European Journal of International Law*. 2020. Vol. 31, № 3. P. 969–1007.
17. Alvarez-Aragones P. The New Arms Race in Dual-Use Technologies. *IE Insights*. 2024. URL: <https://www.ie.edu/insights/articles/the-new-arms-race-in-dual-use-technologies/> (дата звернення: 28.11.2025).
18. Cao X., Yang X., Zhang L. Conversion of dual-use technology: A differential game analysis under the civil-military integration. *Symmetry*. 2020. Vol. 12, № 11. Art. 1861. URL: <https://doi.org/10.3390/sym12111861> (дата звернення: 28.11.2025).
19. European Commission. Unlocking the potential of dual-use research and innovation. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2025. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e11c91be-5173-11f0-a9d0-01aa75ed71a1> (дата звернення: 29.11.2025).
20. Regulation (EU) 2021/821 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2021 setting up a Union regime for the control of exports, brokering, technical assistance, transit and transfer of dual-use items (recast). Official Journal of the European Union. 2021. L 206. P. 1–461. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/821/oj> (дата звернення: 30.11.2025).
21. Wassenaar Arrangement. List of Dual-Use Goods and Technologies and Munitions List. Public Documents. Volume II. Vienna : Wassenaar Arrangement Secretariat, 2023. URL: <https://www.wassenaar.org/app/uploads/2023/12/List-of-Dual-Use-Goods-and-Technologies-Munitions-List-2023-1.pdf> (дата звернення: 1.12.2025).
22. Handbook of the economics of innovation / eds. B. H. Hall, N. Rosenberg. Amsterdam ; Boston : Elsevier, 2010. 1256 p. URL: <https://users.metu.edu.tr/pamukcu/HandbookofInno2010.pdf> (дата звернення: 2.12.2025).
23. 2023 Outer Space Security Conference Report / C. W. Sooi, V. Zhang, S. Erickson, A. Azcárate Ortega. Geneva : UNIDIR, 2023. URL: https://unidir.org/wp-content/uploads/2023/11/UNIDIR_2023_Outer_Space_Security_Conference_Report.pdf (дата звернення: 3.12.2025).
24. Про контроль за міжнародними передачами товарів, робіт та послуг військового призначення та подвійного використання : Закон України від 20 лют. 2003 р. № 549-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text> (дата звернення: 4.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ПРАВО НА ПОВАГУ ДО ПРИВАТНОГО І СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ, ЖИТЛА ТА КОРЕСПОНДЕНЦІЇ: СТАНДАРТИ ЄСПЛ ТА КРИТЕРІЇ ВТРУЧАННЯ ЗА СТАТТЕЮ 8 ЄКПЛ

THE RIGHT TO RESPECT FOR PRIVATE AND FAMILY LIFE, HOME AND CORRESPONDENCE: ECTHR STANDARDS AND THE CRITERIA FOR INTERFERENCE UNDER ARTICLE 8 OF THE ECHR

Островська М.В., студентка IV курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0002-7262-8879

Трагнюк О.Я., к.ю.н.,
доцентка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-4505-8105

Стаття присвячена комплексному аналізу права на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції у контексті кримінального провадження, яке є однією з найбільш чутливих сфер для втручання держави. Дослідження ґрунтується на положеннях статті 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конституції України та норм Кримінального процесуального кодексу, а також на усталеній практиці Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено змісту понять «житло», «приватне життя», «сімейне життя» та «кореспонденція», які в практиці ЄСПЛ тлумачаться широко та динамічно, охоплюючи всі сфери приватності, де особа може обґрунтовано очікувати захисту.

У роботі показано, що українське законодавство значною мірою гармонізоване зі стандартами Конвенції, зокрема через розширення поняття житла (ст. 233 КПК), визначення меж допустимого втручання у сферу комунікацій (ст. 162, 246–264 КПК) та встановлення судового контролю як ключового процесуального механізму. Водночас аналіз рішень ЄСПЛ (*Buck v. Germany*, *Uzun v. Germany*, *Fox, Campbell and Hartley v. United Kingdom*, *Panteleyenko v. Ukraine*, *Golovan v. Ukraine* та ін.) демонструє, що формальної відповідності норм національного законодавства є недостатньо – вирішальним залишається практичне застосування гарантій та здатність держави забезпечити реальний захист приватної сфери.

Центральним елементом статті є розкриття трискладового тесту, який ЄСПЛ застосовує для оцінки будь-якого втручання у сферу, захищену статтею 8: відповідність втручання закону, наявність законної мети та його необхідність у демократичному суспільстві. Перший критерій пов'язаний не лише із формальною наявністю правової основи, а й з її якістю, передбачуваністю та достатністю гарантій проти свавілля. Другий критерій вимагає, щоб втручання переслідувало одну з легітимних цілей, перелік яких є вичерпним. Третій критерій, найбільш змістовний, потребує доведення існування нагальної суспільної потреби та пропорційності обраного заходу, що підтверджується практикою Суду.

Ключові слова: приватне життя, сімейне життя, житло, кореспонденція, стаття 8 ЄКПЛ, трискладовий тест, законність, законна мета, необхідність у демократичному суспільстві.

This article examines the scope and limits of the right to respect for private and family life, home and correspondence under Article 8 of the European Convention on Human Rights, focusing particularly on the application of this provision within criminal proceedings. The analysis is structured around the three-part test developed by the European Court of Human Rights, which serves as the universal framework for assessing whether State interference with the protected sphere is compatible with the Convention. The study explores the requirements of lawfulness, the pursuit of a legitimate aim, and the necessity of interference in a democratic society, highlighting how these criteria operate in practice and what standards States must meet to justify restrictions on privacy.

Special attention is devoted to the qualitative components of the “in accordance with the law” requirement, including accessibility, foreseeability and safeguards against arbitrariness. The article also analyses the Court’s approach to identifying legitimate aims as exhaustively listed in Article 8, emphasising the broad margin of appreciation afforded to States in criminal justice contexts. The third and most demanding element – the necessity of interference in a democratic society – is examined through the prism of proportionality, the existence of a pressing social need, and the adequacy of procedural guarantees.

Case-law such as *Buck v. Germany* and *Uzun v. Germany* is used to illustrate the Court’s differentiated assessment of intrusive investigative measures, depending on the seriousness of the offence, the availability of less restrictive alternatives, and the degree of impact on the individual’s private sphere. The analysis demonstrates that even formally lawful and purpose-oriented measures may be found disproportionate if they exceed what is strictly required by the circumstances of the case.

The article concludes that the Ukrainian criminal procedure legislation largely aligns with the Convention standards, offering a structured system of procedural safeguards and judicial oversight. At the same time, the practical application of these guarantees requires continuous refinement to ensure that any interference with Article 8 rights remains strictly proportionate and justified by a genuine pressing social need.

Key words: private life, family life, home, correspondence, Article 8 ECHR, three-part test; legality, legitimate aim, necessity in a democratic society.

Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції є одним із фундаментальних прав людини, що забезпечує недоторканність особистої сфери, автономію індивіда та гарантує захист від свавільного втручання з боку держави. Його реалізація становить необхідну передумову для ефективного функціонування

демократичного суспільства, у якому цінується людська гідність і свобода вибору особи.

У кримінальному процесі це право набуває особливої значущості, оскільки саме тут відбувається безпосереднє втручання держави в приватну сферу особи. Для належного аналізу цього права важливо спочатку визначити його

нормативне закріплення на міжнародному та національному рівнях, а також показати, як законодавство України імплементує стандарти Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції закріплене у статті 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Відповідно до цієї статті: «1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. 2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [1].

На національному рівні стаття 30 Конституції України (далі – Конституція) гарантує недоторканність житла: «Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку» [2].

Стаття 31 передбачає гарантії щодо кореспонденції: «Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинам чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо» [2].

І, відповідно, вже стаття 32 передбачає право на повагу до приватного і сімейного життя: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України» [2].

Аналогічні ж положення закріплені й у статтях 13-15 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [3].

Таким чином, законодавство України не лише відтворює основні принципи ст. 8 ЄКПЛ, але й конкретизує процедури, що забезпечують дотримання права на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції під час кримінального провадження. Проте ефективність цих гарантій значною мірою залежить від того, як саме тлумачиться поняття «житло», «кореспонденція», «приватне і сімейне життя» у міжнародній та національній практиці.

Термін «житло» у розумінні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) передбачає насамперед простір, де особа перебуває «вдома» [4, с. 158].

Проте ЄСПЛ підкреслює, що охоплення поняття «житло» не обмежується лише формально визначеними місцями проживання. Наприклад, у справі *Buckley v. United Kingdom* Суд визнав, що під захистом ст. 8 Конвенції можуть перебувати навіть тимчасові або неофіційні житла, такі як циганські шатра, які використовуються для проживання особи [4, с. 159].

Крім традиційних місць проживання, практика ЄСПЛ розширює поняття «житла» на професійні та ділові приміщення, які перебувають у володінні особи. Так, у справах *Panteleyenko v. Ukraine*, *Niemietz v. Germany* та *Golovan v. Ukraine* суд підтвердив, що обшук офісу або робочого кабінету, який належить особі, може розглядатися як втручання у житло, якщо приміщення використовується для приватної чи професійної діяльності і підпадає під «розумне очікування приватності» [4, с. 160].

В українському законодавстві кримінальний процесуальний кодекс 2012 року (ч. 2 ст. 233 КПК) імплементував цей підхід, визначивши «житло особи» як будь-яке примі-

щення, що перебуває у постійному або тимчасовому володінні фізичної особи, незалежно від його призначення чи правового статусу, включаючи всі складові частини такого приміщення. Це розширення наближає національні норми до стандартів Конвенції, поширюючи захист на інші володіння особи, такі як транспортні засоби, гаражі, земельні ділянки або службові приміщення [3].

Проте практика ЄСПЛ вказує на певні обмеження: визначення «житла» в українському законодавстві не охоплює приміщення, що належать юридичним особам, хоча у випадках, коли приватна особа контролює таке приміщення, Конвенція захищає його як частину приватного життя. Крім того, ефективність гарантій залежить не лише від формального наявного визначення, а й від дотримання процесуальних гарантій, таких як своєчасність судового контролю та пропорційність втручання, що підтверджено у справах *Chumak v. Ukraine* та *Golovan v. Ukraine* [4, с. 160].

Важливо також відзначити, що проникнення до житла чи іншого володіння може відбуватися не лише під час обшуку (ст. 234 КПК) чи огляду (ст. 237 КПК), але й під час слідчого експерименту, обстеження недоступних місць або застосування інших слідчих (розшукових) заходів. Усі такі дії можливі лише за попереднім рішенням слідчого судді, що забезпечує відповідність стандартам Конвенції та практиці ЄСПЛ [4, с. 161].

Таким чином, українське законодавство суттєво наблизилося до європейських стандартів захисту житла, проте певні обмеження та неточності у визначенні об'єктів захисту й механізмах контролю залишаються проблемними і потребують подальшого вдосконалення.

Поняття «приватного життя» у практиці Європейського суду з прав людини не має вичерпного чи формального визначення. На відміну від національних правопорядків, Суд підкреслює його динамічний та широкомасштабний характер, що дозволяє охоплювати різноманітні аспекти особистісного існування. До сфери приватного життя можуть належати, зокрема: дані про особу, міжособистісні стосунки і соціальне життя, здоров'я, психологічний стан та інші елементи, пов'язані зі свободою особи розпоряджатися власним приватним простором [4, с. 150-151]. Тобто, ми бачимо, що перелік сфер приватного життя є невичерпним, і це зумовлює широту поняття «приватного життя».

Окремої уваги заслуговує поняття «сімейного життя». Позиція Суду полягає у тому, що це поняття охоплює не лише офіційно оформлені стосунки (шлюб, усиновлення), але й сталі фактичні зв'язки, які за своєю природою є сімейними («*Kroon and Others v. the Netherlands*», 1994) [4, с. 152].

Показово, що вже у першій справі за статтею 8 Конвенції – «*Belgian Linguistics case*» (1968) – Суд окреслив ключову ідею: стаття 8 спрямована насамперед на захист особи від свавільного втручання державної влади у приватну сферу. Цей підхід визначив основне розуміння права на повагу до приватного і сімейного життя як гарантії, що обмежує дискреційні повноваження держави та вимагає від неї утримуватися від необґрунтованого втручання [4, с. 152].

Виходячи з такого тлумачення приватного та сімейного життя, на мою думку, ці поняття мають не просто декларативний характер. За ними стоїть послідовна ідея: стаття 8 Конвенції захищає передусім простір особистості автономії, у межах якого людина може формувати власну ідентичність, визначати спосіб взаємодії з іншими та контролювати доступ до своєї приватної сфери. Не випадково Суд пов'язує приватне та сімейне життя з гідністю та самовизначенням особи – цими категоріями, що не піддаються суворій юридичній формалізації.

Саме тому ЄСПЛ наголошує на розвитку цих понять відповідно до соціальних змін. Фактичні сімейні зв'язки

можуть мати не меншу вагу, ніж закріплені юридично; приватний простір може існувати не лише у традиційно окреслених межах. Така гнучкість дає змогу Суду забезпечувати реальний, а не формальний захист.

У межах статті 8 окремим елементом виступає також кореспонденція, яка охоплює сферу комунікаційної безпеки особи. Поняття «кореспонденція» постійно розширюється відповідно до технологічних змін. Європейський суд з прав людини виходить із того, що захист охоплює не лише традиційний обмін листами, а будь-які сучасні форми передання інформації, якщо вони передбачають індивідуальний, адресний характер спілкування. До цього поняття належать текстові, графічні, аудіо– чи відеоповідомлення, а також інші дані, які передаються засобами зв'язку, що не є відкритими для необмеженого кола осіб [5].

Суд послідовно наголошує, що розвиток технологій не звужує гарантії статті 8, а навпаки – потребує їх адаптації. Саме тому до кореспонденції віднесені електронні листи, повідомлення в Інтернеті, дані, що зберігаються на серверах та комп'ютерних носіях, а також ранні електронні засоби зв'язку, такі як телекси, пейджерні повідомлення або приватні радіосигнали. ЄСПЛ проводить межу лише там, де інформація транслюється у відкритому ефірі й може бути вільно сприйнята сторонніми особами [5].

Українське кримінальне процесуальне законодавство загалом відтворює такий підхід. Частина 1 статті 162 КПК України відносить до охоронюваної законом таємниці, серед іншого, особисте листування та інформацію, що зберігається в операторів і провайдерів телекомунікацій: дані про зв'язок абонента, про надані послуги, їх тривалість, маршрути передавання, зміст тощо. Ці елементи фактично окреслюють коло об'єктів, які у контексті кримінального провадження становлять зміст поняття кореспонденції [3].

Таким чином, бачимо гармонізацію підходів: як ЄСПЛ, так і КПК України виходять із того, що кореспонденція – це насамперед індивідуальна комунікація, незалежно від форми чи технічного способу передання. Водночас українська модель захисту зосереджена переважно на регулюванні доступу до такої інформації, що є ключовим у кримінальному процесі, де втручання держави у сферу приватності можливе лише за наявності чітко визначених підстав і процесуальних гарантій.

Отже, аналіз понять «житло», «приватне та сімейне життя» і «кореспонденція» у світлі практики ЄСПЛ та положень КПК України демонструє, що всі вони охоплюють різні сфери приватності, які перебувають під захистом статті 8 Конвенції. Незважаючи на їхню різну правову природу, для всіх цих категорій діє єдиний підхід до оцінки правомірності державного втручання.

У цьому контексті постає ключове питання: за яких умов таке втручання може вважатися допустимим, зокрема у кримінальному процесі, де обмеження приватності є найбільш інтенсивним? Саме для відповіді на це питання Європейський суд з прав людини виробив універсальний підхід – трискладовий тест, який застосовується до будь-якої форми втручання у сферу, захищену статтею 8.

Цей тест дозволяє встановити, чи відповідає втручання держави вимогам законності, чи переслідує воно легітимну мету та чи є воно необхідним у демократичному суспільстві. Застосування такого підходу дає можливість оцінювати обґрунтованість обшуків, виїмок, негласних слідчих дій, доступу до телекомунікаційних даних та інших процесуальних заходів, які безпосередньо торкаються приватної сфери особи.

Аналізуючи відповідність втручання держави гарантіям статті 8 ЄСПЛ, Європейський суд з прав людини насамперед оцінює, чи здійснювалося таке втручання «відповідно до закону». Цей елемент тесту виходить далеко за межі формального посилення на внутрішнє законодавство: він охоплює як наявність правової основи, так і її якість, тобто відповідність принципу верховенства права.

Тому закон, який дозволяє будь-яке втручання у приватне життя, житло чи кореспонденцію, повинен бути доступним, передбачуваним і достатньо чітким, щоб особа могла розуміти межі державних повноважень і потенційні наслідки їх застосування.

Практика ЄСПЛ неодноразово підкреслювала, що передбачуваність не означає абсолютної детальності. Вимога полягає в тому, щоб закон містив зрозумілі вказівки щодо умов, за яких органи державної влади можуть проводити втручання, та окреслював межі їхньої дискреції. Суд неодноразово наголошував, що нечіткі або надто широкі формулювання, які дозволяють владі діяти на власний розсуд без ефективних стримувальних механізмів, суперечать стандартам Конвенції. Саме тому ЄСПЛ послідовно вимагає, щоб національні норми, що регулюють доступ до приватної інформації або можливість проникнення до житла, встановлювали процедурні гарантії від зловживань, зокрема – судовий контроль, чіткі підстави для обшуку чи негласних заходів, а також обмеження щодо обсягу дозволених дій [6, с. 12].

У низці рішень Суд визнавав порушення статті 8 через відсутність ясної правової основи або недостатність гарантій для особи. Так, у справах щодо нагляду або збору приватних даних Суд робив акцент на тому, що закон повинен конкретизувати, коли допускається таке втручання, хто уповноважений його здійснювати та які межі цих повноважень. Недостатня визначеність у цих питаннях призводила до висновку про невідповідність критерію «законності». Подібна ситуація стосувалася і випадків, коли національне законодавство не передбачало ефективних механізмів захисту особи від втручання у її приватний простір або не встановлювало юридичних засобів реагування на його порушення [6, с. 13–17].

Такий підхід простежується у справі *Buck v. Germany*, де Суд визнав втручання «законним», оскільки національні суди встановили чітку нормативну основу для проведення обшуку, однак уже на наступному етапі аналізу виявилось, що саме застосування цих норм було надмірним та непропорційним (пп. 37–38) [7]. Водночас у справі *Uzun v. Germany* Суд прямо наголосив, що якість закону у сфері прихованого спостереження повинна забезпечувати передбачуваність та наявність достатніх гарантій від свавілля, оскільки технічні засоби стеження здатні створювати серйозні ризики надмірного втручання (пп. 60–63) [8].

При цьому ЄСПЛ неодноразово підкреслював: якщо встановлено, що втручання не було «законним», подальша перевірка того, чи переслідувало воно «легітимну мету» або чи було «необхідним у демократичному суспільстві», не проводиться. Порушення статті 8 у такому випадку є очевидним незалежно від змісту та цілей втручання.

З огляду на вимоги критерію «відповідно до закону», українське кримінальне процесуальне законодавство містить достатньо розгорнуту систему гарантій, яка покликана забезпечити передбачуваність і контрольованість будь-якого втручання у приватне життя, житло чи спілкування особи. Статті 13–15 КПК встановлюють загальні принципи недоторканності житла, таємниці спілкування та захисту приватного життя, а також прямо вимагають судового дозволу для таких втручань. Детальні процедури обшуку, огляду чи проникнення до житла викладені у статтях 233–237 КПК, де передбачені вимоги до змісту клопотання, межі дій слідчих органів та процесуальні гарантії для особи. Регулювання втручання у комунікації й обробку електронних даних визначено статтями 246–248, 263–264 КПК, які допускають негласні слідчі розшукові дії лише за умови неможливості отримати відомості іншим способом і виключно на підставі ухвали слідчого судді. У сукупності цей масив норм забезпечує необхідний рівень юридичної визначеності та процедурних стримувань, що узгоджується зі стандартами ЄСПЛ щодо критерію «законності» [3].

Оцінюючи другий елемент трискладового тесту – наявність законної мети, Європейський суд з прав людини виходить із переліку, наведеного у пункті 2 статті 8 Конвенції. Серед цих підстав – інтереси національної та громадської безпеки, економічного добробуту країни, запобігання злочинам чи заворушенням, а також захист здоров'я, моралі або прав і свобод інших осіб. Цей перелік є вичерпним і не підлягає розширеному тлумаченню, однак Суд традиційно визнає широке поле розсуду держав у визначенні того, яку саме мету переслідує конкретне втручання [6, с. 17]. Позиція Суду щодо визначення законної мети добре ілюструється у справі *Buck v. Germany*, де обшук був спрямований на встановлення особи водія, який міг учинити правопорушення, і ЄСПЛ визнав таку мету сумісною з цілями запобігання злочинам та захисту прав інших осіб (п. 41). [7] Це демонструє, що у кримінальному процесі легітимна мета втручання часто витікає безпосередньо з характеру інкримінованого діяння.

Також, у справі *Fox, Campbell and Hartley v. United Kingdom* Уряд обґрунтовував втручання арештом необхідністю запобігання злочинам й захистом національної безпеки, і Суд визнав ці цілі законними для цілей статті 8. Це ілюструє типовий підхід ЄСПЛ: державні заходи в кримінальному процесі майже завжди можуть бути виправдані легітимними цілями, передбаченими Конвенцією [9].

Можна сказати, що критерій законної мети хоча й виглядає технічно простим, однак задає важливі межі для будь-якого втручання держави. ЄСПЛ послідовно підкреслює: втручання повинно бути спрямоване саме на одну з цілей, передбачених Конвенцією, і ця мета має логічно випливати з обставин кримінального провадження. Аналіз таких справ, як *Buck v. Germany* та *Fox, Campbell and Hartley v. the UK*, показує, що Суд приймає широкий спектр цілей, проте очікує, що держава діятиме добросовісно й не маскуватиме інші мотиви під «запобігання злочинам» чи «захист безпеки». Тож наявність законної мети – це радше мінімальний поріг, але без його дотримання подальша оцінка пропорційності втручання є неможливою.

Третій елемент трискладового тесту – вимога «необхідності у демократичному суспільстві» – є ключовим для оцінки допустимості втручання держави у сферу приватного життя, житла чи кореспонденції. Він передбачає, що навіть втручання, яке здійснене відповідно до закону і переслідує законну мету, має бути виправдане наявністю нагальної суспільної потреби та бути пропорційним цілям, заради яких його застосовано. ЄСПЛ не надає фіксованого визначення поняття «необхідності», дозволяючи державам певну свободу розсуду, однак межі цього розсуду не є необмеженими та підлягають перевірці Суду [6, с. 20].

Для встановлення відповідності втручання цьому критерію ЄСПЛ здійснює зважування конкуруючих інтересів: з одного боку – інтересів суспільства та держави, з іншого – індивідуальних прав заявника. У своїх ранніх рішеннях Суд наголосив, що термін «необхідний» не може тлумачитися як «корисний», «бажаний» чи «корисний». Його зміст полягає у наявності «нагальної соціальної потреби», яка обумовлює відповідне втручання. Визначення такої потреби спершу здійснюють національні органи, однак їх оцінка не є остаточною: вона підлягає перегляду ЄСПЛ на предмет того, чи були наведені мотиви достатніми, належними та переконливими [6, с. 20].

Подальша практика Суду конкретизувала зміст цього критерію. Втручання вважатиметься «необхідним», лише якщо воно відповідає нагальній соціальній потребі та залишається пропорційним законній меті. Суд перевіряє, чи існували альтернативні, менш інтенсивні заходи, і чи була поведінка держави мінімально інвазивною для прав заявника. При цьому саме на державу покладається обов'язок довести, що таке втручання відповідало нагальній необхідності, що прямо підкреслюється у практиці Суду [6, с. 21].

У справі *Buck v. Germany* ЄСПЛ продемонстрував суворий підхід до оцінки необхідності, наголосивши, що навіть формально законний та спрямований на легітимну мету обшук може бути непропорційним, якщо він виходить за межі того, що є об'єктивно необхідним у конкретних обставинах. Суд врахував незначну тяжкість правопорушення, статус заявника як третьої особи, відсутність доказів, що обшук був єдиним можливим засобом, а також надмірне проникнення в житлове приміщення. У результаті Суд визнав порушення статті 8, дійшовши висновку, що обшук не відповідав нагальній суспільній потребі та не був пропорційним поставленій меті (пп. 47–53) [7].

Натомість у справі *Uzun v. Germany* Суд дійшов протилежного висновку, визнавши втручання необхідним у демократичному суспільстві. Зокрема, ЄСПЛ підкреслив надзвичайну тяжкість розслідуваних злочинів (серія замахів), неефективність менш інтенсивних заходів, обмеженість у часі та сфері застосування GPS-спостереження, а також наявність процесуальних гарантій, включно з подальшим судовим контролем. Сукупність цих факторів дала підстави визнати, що втручання відповідало нагальній суспільній потребі та не виходило за межі допустимих обмежень (пп. 77–81) [8].

Особливий підхід застосовується до загальних заходів, що приймаються на рівні законодавства. У таких випадках ЄСПЛ оцінює не лише формальну обґрунтованість втручання, а й якість парламентського та судового контролю за необхідністю відповідних обмежень. Якщо існує ризик зловживань, саме держава повинна показати, яким чином застосований загальний захід був збалансований пом'якшувальними механізмами, що унеможливають надмірне чи непропорційне втручання [6, с. 21].

Отже, можна відзначити, що критерій «необхідності у демократичному суспільстві» фактично виконує роль головного фільтра, який відділяє допустиме втручання держави від надмірного чи свавільного. Саме на цьому етапі проявляється справжня сутність пропорційності, адже Суд оцінює не лише формальні підстави втручання, а й його реальний вплив на права особи та обґрунтованість позиції держави. Порівняння таких справ, як *Buck v. Germany* та *Uzun v. Germany*, демонструє гнучкість, але водночас і вимогливість цього критерію: ЄСПЛ готовий підтримати державу у випадках, коли вона діє в межах об'єктивної необхідності й гарантує достатні процесуальні стримування, але так само рішуче реагує на надмірне чи непропорційне втручання, навіть якщо воно формально слідує законній меті. У цьому сенсі тест «необхідності» забезпечує практичну дієвість статті 8, примушуючи державу шоразу доводити, що обмеження приватності є не лише доцільним, а справді неминучим з огляду на потреби демократичного суспільства.

Узагальнюючи проведений аналіз, можна стверджувати, що застосування статті 8 Європейської конвенції з прав людини в кримінальному процесі є однією з найскладніших сфер конвенційного контролю, оскільки поєднує необхідність забезпечення ефективного розслідування з обов'язком держави поважати приватне життя, житло, сімейні відносини та кореспонденцію особи. Трискладовий тест, вироблений ЄСПЛ, виступає ключовим інструментом, який дозволяє збалансувати ці конкуруючі інтереси та оцінити допустимість втручання.

Перше положення тесту – вимога «відповідності закону» – підтверджує, що формальна наявність правової норми недостатня: закон має бути якісним, передбачуваним і забезпечувати реальні гарантії від свавілля. Другий елемент – «законна мета» – зазвичай не становить труднощів у кримінальному провадженні, оскільки більшість процесуальних заходів прямо спрямовані на запобігання злочинам або захист прав інших осіб. Водночас третя умова – «необхідність у демократичному суспільстві» – є визначальною, оскільки саме вона вимагає доведення нагальної суспільної потреби та пропорційності втручання.

Практика ЄСПЛ демонструє, що Суд не обмежується формальною відповідністю процедури, а детально оцінює контекст, тяжкість злочину, наслідки для особи, наявність менш інвазивних альтернатив та достатність процесуальних гарантій. Порівняння справ *Buck v. Germany* та *Uzun v. Germany* показує, що навіть подібні за формою втручання можуть мати протилежну оцінку Суду залежно від конкретних обставин, рівня небезпеки та адекватності контролю за заходами.

Українське кримінальне процесуальне законодавство загалом відповідає стандартам Конвенції, однак ключовим викликом залишається практичне забезпечення реальної, а не декларативної пропорційності та ефективного судового контролю за втручанням у сферу приватності. Саме від того, наскільки ретельно національні органи застосовуватимуть критерії ЄСПЛ у кожному конкретному випадку, залежить ефективність гарантій статті 8 у кримінальному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 24.11.2025).
2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 24.11.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 24.11.2025).
4. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – 208 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/232716.pdf> (дата звернення: 24.11.2025).
5. Шимон С. І., Лупало О. А. Право особи на таємницю кореспонденції: питання публічно-правової та приватно-правової термінології. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Т. 1, № 72. С. 118–125. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.20> (дата звернення: 24.11.2025).
6. Посібник за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: Право на повагу до приватного і сімейного життя. 1-ше вид. Пер. з англ. з допов. – О. Дроздова, О. Дроздової. Страсбург: Європейський суд з прав людини, 2018. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/1259d4263dac852ef056_file.pdf (дата звернення: 24.11.2025).
7. Case of *Buck v. Germany*. / European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%5B%22001-68920%22%5D%7D> (дата звернення: 24.11.2025).
8. Case of *Uzun v. Germany*. / European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%5B%22001-100293%22%5D%7D> (дата звернення: 24.11.2025).
9. Case of *Fox, Campbell and Hartley v. United Kingdom*. / European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57721#%7B%22itemid%22%5B%22001-57721%22%5D%7D> (дата звернення: 24.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ

TO THE QUESTION ON IMPACT OF RUSSIAN AGGRESSION ON UKRAINE'S INTERNATIONAL STATUS

Пилипенко В.П., д.ю.н., Заслужений юрист України,
доцент кафедри міжнародного та приватного права

Київського університету права Національної академії наук України,
проректор з наукової роботи, афілійований професор

Університету Казимира Симоновича, Вільнюс
orcid.org/0000-0002-9560-2754

Стаття присвячена комплексному аналізу того, як повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, трансформувала міжнародні позиції України та водночас стала каталізатором доктринальних і інституційних зрушень у сучасному міжнародному праві й системі колективної безпеки. Вихідною тезою дослідження є те, що війна в Україні набула значення не лише регіонального конфлікту, а й тесту на дієвість імперативних норм *jus ad bellum*, насамперед заборони застосування сили, закріпленої у Статуті ООН, і спроможності міжнародних інституцій реагувати на агресію держави – постійного члена Ради Безпеки ООН.

У роботі показано, що міжнародна суб'єктність України зазнала якісного посилення: від «об'єкта» політики безпеки й розширення – до «суб'єкта», який формує порядок денний європейської та євроатлантичної безпеки. Проаналізовано прискорення європейської інтеграції України та поглиблення інституційної взаємодії з НАТО, зокрема створення Ради Україна–НАТО й адаптацію процедур членства. Доведено, що російська агресія, спрямована на блокування європейського та євроатлантичного курсу України, парадоксальним чином зміцнила міжнародну підтримку цього курсу й посилила сприйняття України як ключового елементу стримування ревізіоністських загроз у Європі.

Окрему увагу приділено «юридичному фронту» протидії агресії: розвитку механізмів міжнародного кримінального правосуддя, ініціативам щодо спеціального трибуналу зі злочину агресії, активності МКС, практики Міжнародного суду ООН, а також продовженню міждержавних проваджень у ЄСПЛ. Аргументовано, що ці процеси формують прецеденти, які потенційно звужують традиційне розуміння персональних імунітетів найвищих посадових осіб та підсилюють превентивну функцію міжнародного права.

У статті також узагальнено тенденції становлення майнової відповідальності держави-агресора: запуск Реєстру збитків (RD4U), концептуалізацію компенсаційного механізму та дискусії щодо правових підстав використання заморожених російських активів як контрзаходів. Зроблено висновок, що війна стала чинником переосмислення післявоєнної безпекової архітектури та посилила міжнародні позиції України через інтеграційний, безпековий і правовий виміри.

Ключові слова: російська агресія, міжнародні позиції України, міжнародне право, колективна безпека, Європейський Союз, НАТО, міжнародне кримінальне правосуддя, спеціальний трибунал щодо злочину агресії, репарації та заморожені активи.

The article provides a comprehensive analysis of how the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, launched on 24 February 2022, has transformed Ukraine's international standing while simultaneously acting as a catalyst for doctrinal and institutional shifts in contemporary international law and the system of collective security. The study proceeds from the premise that the war in Ukraine has acquired significance not merely as a regional conflict, but as a critical test of the effectiveness of the peremptory norms of *jus ad bellum*, primarily the prohibition of the use of force enshrined in the Charter of the United Nations, as well as of the capacity of international institutions to respond to aggression committed by a permanent member of the UN Security Council.

The paper demonstrates that Ukraine's international legal personality has undergone a qualitative strengthening: from being an "object" of security and enlargement policies to becoming a "subject" shaping the agenda of European and Euro-Atlantic security. It analyses the acceleration of Ukraine's European integration and the deepening of its institutional interaction with NATO, including the establishment of the NATO–Ukraine Council and the adaptation of membership procedures. It is substantiated that Russian aggression, aimed at blocking Ukraine's European and Euro-Atlantic trajectory, has paradoxically reinforced international support for this course and strengthened the perception of Ukraine as a key element in deterring revisionist threats in Europe.

Particular attention is devoted to the "legal front" of countering aggression, including the development of international criminal justice mechanisms, initiatives to establish a Special Tribunal for the Crime of Aggression, the activities of the International Criminal Court, the practice of the International Court of Justice, and the continuation of interstate proceedings before the European Court of Human Rights. It is argued that these processes are forming precedents that potentially narrow the traditional understanding of personal immunities of the highest state officials and enhance the preventive function of international law.

The article also systematises emerging trends in the formation of the property liability of the aggressor state, including the launch of the Register of Damage for Ukraine (RD4U), the conceptualisation of a compensation mechanism, and debates on the legal grounds for using frozen Russian assets as lawful countermeasures. It concludes that the war has become a driver of rethinking the post-war security architecture and has strengthened Ukraine's international standing across integration, security and legal dimensions.

Key words: russian aggression, Ukraine's international status, international law, collective security, European Union; NATO, international criminal justice, Special Tribunal for the Crime of Aggression, reparations and frozen assets.

Постановка проблеми. Нинішній етап розвитку міжнародних відносин характеризується зростанням кількості збройних конфліктів, поширенням гібридних форм агресії та послабленням інституційних гарантій колективної безпеки. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року стало найбільш масштабним випробуванням для сучасної системи міжнародного права після 1945 року, оскільки продемонструвало, що навіть імперативна заборона застосування сили, закріплена

у статті 2(4) Статуту ООН, може бути відверто порушена державою, яка водночас посідає привілейоване становище у системі підтримання міжнародного миру та безпеки як постійний член Ради Безпеки ООН. Це зумовило парадоксальну ситуацію: центральний механізм колективної безпеки виявився частково паралізованим через використання агресором права вето, тоді як реагування міжнародної спільноти було змушене зміщуватися у площину альтернативних інституційних та коаліційних форматів.

У цих умовах виникає комплексна наукова проблема, що полягає у необхідності переосмислення того, яким чином збройна агресія впливає на міжнародні позиції держави, яка стала жертвою нападу, та які правові й політичні механізми здатні не лише нейтралізувати наслідки агресії, а й трансформувати статус такої держави в міжнародній системі.

Стан дослідження. Дослідженням окремих аспектів впливу російської агресії на міжнародні позиції України займалися такі вітчизняні вчені, як Білас І. Г., Крет О. В., Руснак Ю. І., Чеханюк Л. В. та інші. Однак відповідні дослідження здебільшого мають фрагментарний характер (розглядався один вимір – євроінтеграційний, євроатлантичний, відповідальність/правосуддя, санкційний або компенсаційний – без цілісного синтезу). У наявних працях і дотепер не досягнуто одностайності щодо: 1) меж і критеріїв оцінювання міжнародних позицій України як комплексної категорії; 2) співвідношення політичних та юридичних результатів міжнародної реакції (санкції, інтеграційні рішення, механізми відповідальності та компенсації) у єдиній аналітичній моделі; 3) методології вимірювання довгострокових наслідків війни для інституційної ролі України в ЄС/НАТО та системі ООН. Саме ці прогалини зумовлюють потребу у стислому, але системному узагальненні наявних підходів і формуванні цілісного бачення впливу агресії РФ на міжнародні позиції України.

Мета статті полягає у з'ясуванні впливу повномасштабної збройної агресії російської федерації на трансформацію міжнародних позицій України та визначення ключових напрямів зміни її ролі й статусу в системі європейської та глобальної безпеки.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року російська федерація розпочала найбільшу з часів Другої світової війни наземну війну на європейському континенті, здійснивши повномасштабне вторгнення в Україну. Цей акт неспровокованої збройної агресії став точкою глибокого перелому для сучасного міжнародного права та системи міжнародних відносин, оскільки поставив під сумнів фундаментальні принципи світового порядку, сформованого після 1945 року. У Європейському Союзі подію справедливо охарактеризували як «тектонічний зсув в європейській історії», який радикально змінив підходи до політики безпеки та європейської інтеграції. Війна стала каталізатором глибинних трансформацій у міжнародно-правовій системі та архітектурі колективної безпеки.

Україна опинилася в центрі безпрецедентної міжнародної солідарності демократичних держав, що виступили на захист ключових принципів Статуту ООН. У відповідь на грубе порушення заборони застосування сили, закріпленої в статті 2(4) Статуту, міжнародна спільнота мобілізувала широкий спектр правових, політичних та санкційних інструментів стримування агресора.

Повномасштабне вторгнення стало імпульсом до прискорення європейської та євроатлантичної інтеграції України, формування нових моделей гарантування безпеки, розроблення спеціальних механізмів міжнародного правосуддя і компенсацій, а також актуалізувало необхідність комплексної ревізії світової безпекової архітектури, сформованої після завершення Другої світової війни.

Розв'язана російською федерацією збройна агресія докорінно трансформувала геополітичний контекст у Європі та суттєво прискорила євроінтеграційний поступ України.

Якщо до 2022 року перспектива членства здебільшого сприймалася як віддалена стратегічна мета, то вже у червні 2022 року, невдовзі після початку повномасштабної війни, Європейська Рада ухвалила рішення надати Україні статус країни-кандидата [1]. Це рішення стало можливим значною мірою завдяки рішучому спротиву

Україні агресії та продемонстрованій відданості фундаментальним європейським цінностям – свободі, суверенітету й територіальній цілісності. Українська боротьба за незалежність і демократію фактично була сприйнята в ЄС як захист усієї Європи від ревізіоністських загроз.

Російська агресія стала чинником переосмислення підходів до інтеграційних процесів. Безпрецедентна згода всіх 27 держав-членів ЄС щодо надання Україні статусу кандидата засвідчила високий рівень політичної єдності та стратегічної солідарності в умовах найбільшої безпечної кризи з часів завершення холодної війни.

Набуття статусу кандидата, попри його символічний характер, відкрило шлях до комплексних практичних змін. Протягом 2022–2023 років Україна, попри воєнні дії, продовжувала системно імплементувати реформи та наближати національне законодавство до норм Європейського Союзу. У грудні 2023 року Європейська Рада схвалила рішення про початок переговорного процесу щодо вступу України [2], а у липні 2024 року стартував скринінг – попередня оцінка відповідності правової системи України нормам Європейського Союзу, який було успішно завершено наприкінці вересня 2025 року [3]. У червні 2024 року були офіційно відкриті переговори про членство України (та Молдови) в ЄС, що стало новим етапом у формуванні політики розширення Союзу [4]. Таким чином, війна парадоксальним чином наблизила Україну до ЄС більше, ніж попередні мирні десятиліття.

Водночас шлях до повноправного членства залишається тривалим і комплексним. Україна має виконати сім блоків рекомендацій Європейської Комісії, що охоплюють питання верховенства права, антикорупційної політики, прав людини та захисту прав національних меншин. Європейські інституції наголошують, що процес вступу потребує часу та системних трансформацій, а окремі лідери держав-членів висловлювали застереження, що він може тривати «десятиліттями» [5]. Однак у контексті війни інтеграція України набуває нового стратегічного виміру: її успіх розглядається як надважливий елемент повоєнної стабільності та зміцнення геополітичної ролі ЄС.

У науково-аналітичних оцінках підкреслюється, що успішна інтеграція України є критично важливою для формування майбутнього європейського порядку, оскільки саме війна змусила ЄС подолати внутрішні сумніви щодо розширення та здійснити «геополітичне пробудження». Більшість країн-членів ЄС, які раніше ставилися до перспективи прийняття України стримано, нині визнають, що її членство в ЄС є інвестицією в безпеку та довгострокову стійкість Європи. У цьому сенсі російська агресія, покликана зупинити європейський курс України, навпаки – надала йому безпрецедентного прискорення та зробила політичну підтримку ЄС незворотною.

Євроатлантичний курс України зазнав не менш суттєвих трансформацій, ніж її європейська інтеграція. Ще до початку повномасштабного вторгнення російська федерація висувала Альянсу вимоги відмовитися від рішень Бухарестського саміту 2008 року, де було закріплено, що Україна «стане членом НАТО» [6]. Москва використовувала це як одну з псевдопідстав для власної агресії. Утім, наслідки війни виявилися протилежними до очікувань Кремля: вона спричинила істотне поглиблення взаємодії між Україною та НАТО й підтвердила, що політика «відкритих дверей» залишається чинною.

На саміті НАТО у Вільнюсі в липні 2023 року усі союзники одностайно підтвердили положення 2008 року щодо майбутнього членства України. Хоча прямого запрошення на вступ не пролунало, Альянс визначив ключові умови для подальшого руху Києва – передусім завершення війни та впровадження необхідних реформ. Надзвичайно важливим політичним сигналом стало рішення, що Україна не потребуватиме Плану дій щодо членства (MAP) [7]. Це фактично скорочує традиційні процедурні етапи та відо-

бражає високий рівень практичної взаємосумісності українських сил з НАТО, напрацьований упродовж тривалих навчань та завдяки актуальному військовому досвіду.

Попри відсутність чіткого графіка вступу, Вільнюський саміт став поворотним моментом у розвитку інституційної взаємодії. Головною інновацією стало створення Ради Україна – НАТО, у якій Україна та 31 держава-член беруть участь на рівноправних засадах [8]. Цей орган замінив Комісію Україна – НАТО, яка часто опинялася в заручниках блокувань окремих держав-членів (зокрема Угорщини). У форматі Ради засідання можуть скликатися на вимогу України, що істотно посилює її політичний статус у відносинах з Альянсом. Перше засідання Ради за участю Президента України відбулося безпосередньо під час саміту, демонструючи нову якість партнерства.

Російська агресія спричинила також історичні зміни всередині самого Альянсу. Побоюючись нових загроз, держави, які десятиліттями дотримувалися нейтралітету – Фінляндія та Швеція – подали заявки на вступ до Альянсу. У квітні 2023 року Фінляндія стала 31-м членом НАТО [9], а майже через рік (у березні 2024 року) Швеція стала 32-м членом Альянсу [10]. Це розширення суттєво збільшило спільний кордон Альянсу з рф та засвідчило, що агресивні дії Кремля лише зміцнюють оборонні союзи демократичних держав. На Вільнюському саміті союзники чітко визначили росію як «найбільш значну та безпосередню загрозу безпеці» [11], фактично повернувши НАТО до класичної доктрини стримування, характерної для періоду Холодної війни.

У цьому контексті роль України набуває стратегічного значення: вона де-факто стала ключовим елементом системи євроатлантичної безпеки, виконуючи функцію форпосту стримування російської загрози. Саме тому перемога України у війні дедалі частіше розглядається як передумова її повноцінної інтеграції до НАТО. Відразу після саміту у Вільнюсі країни «Великої сімки» ухвалили Спільну декларацію про довгострокові гарантії безпеки для України, які мають діяти як проміжний механізм до моменту отримання формального запрошення [12].

Таким чином, російська агресія не лише не зупинила євроатлантичний рух України, а навпаки – стимулювала стратегічне зближення з Альянсом, сприяла внутрішній консолідації НАТО та актуалізувала пошук нових форматів гарантування безпеки на перехідний період.

Повномасштабна агресія проти України зумовила безпрецедентну активізацію міжнародних механізмів притягнення російської федерації та її керівництва до юридичної відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та інші тяжкі порушення міжнародного гуманітарного права. Уперше з часів Нюрнберзького трибуналу міжнародне правосуддя розгортається з такою масштабністю і швидкістю щодо держави-агресора, причому особливості ситуації полягає в тому, що йдеться про державу, яка є постійним членом Ради Безпеки ООН.

Одним із ключових векторів міжнародної реакції стало напрацювання моделі спеціального трибуналу зі злочину агресії проти України, покликаною забезпечити кримінальне переслідування найвищого політичного та військового керівництва російської федерації за ухвалення рішення про розв'язання агресивної війни. Повномасштабне вторгнення висвітлює суттєву прогалину у сучасному міжнародному правопорядку: попри активну роботу Міжнародного кримінального суду (МКС) щодо розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, юрисдикційні можливості Суду щодо злочину агресії залишаються істотно обмеженими.

Ратифікація Україною Римського статуту та Кампальських поправок у 2024 році [13] стала важливим кроком, однак вона не забезпечує автоматичного поширення юрисдикції МКС на злочин агресії у конкретному випадку. Це пояснюється як вимогою дотримання спеціальної проце-

дури набрання чинності поправками, так і обмеженнями, що випливають зі статей 15bis–15ter Статуту. Відповідно до цих положень Суд не може здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії стосовно держави, яка не є учасницею відповідних поправок, якщо ситуація не передана на розгляд через Раду Безпеки ООН. Оскільки росія не ратифікувала положень Статуту щодо агресії, а механізм передавання справи блокуваний правом вето рф у Раді Безпеки, МКС об'єктивно позбавлений можливості переслідувати керівництво росії за злочин агресії.

У цих умовах закономірною стала поява широкої міжнародної підтримки ідеї створення спеціального трибуналу ad hoc. Уже в перші тижні після початку вторгнення провідні держави, міжнародні організації та експертні спільноти почали наполягати на формуванні окремого механізму, здатного подолати чинні юрисдикційні обмеження та забезпечити реальну персональну відповідальність за «первинний злочин» – злочин агресії, з якого випливають усі інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Саме цей злочин визначає політико-правову основу повномасштабної війни, а його належне розслідування та покарання має ключове значення для відновлення авторитету *jus ad bellum*, зміцнення міжнародного правопорядку та запобігання майбутнім актам агресії.

Україна стала ініціатором цього процесу, заручившись підтримкою низки держав Європи та світу. Упродовж 2022–2023 років була сформована так звана Core Group – коаліція держав, яка разом з українськими посадовцями, ЄС і Радою Європи опрацьовувала правову концепцію трибуналу [14]. Європарламент та Парламентська Асамблея Ради Європи неодноразово закликали до якнайшвидшого створення такої інституції. На саміті Ради Європи у Рейк'явіку (травень 2023 р.) було оголошено про створення Реєстру збитків, завданих агресією рф, як першого елемента майбутнього механізму компенсацій, а ідею спеціального трибуналу отримала політичну підтримку [15].

Проривним став червень 2025 року: 25 червня Президент України та Генеральний секретар Ради Європи підписали угоду про заснування Спеціального трибуналу щодо злочину агресії [16; 17]. Він створюється під егідою Ради Європи у форматі розширеної часткової угоди, відкритої для приєднання інших держав. Юрисдикція трибуналу ґрунтуватиметься на територіальній юрисдикції України та буде спрямована на переслідування вищого керівництва держави-агресора, відповідального за планування, підготовку, розв'язання та ведення агресивної війни.

Необхідність створення трибуналу зумовлена прагненням усунути «найбільшу лазівку» у системі міжнародного кримінального правосуддя – відсутність механізму покарання за «первинний злочин» агресії, з якого випливають усі інші воєнні злочини. Як підкреслює Рада Європи, притягнення до відповідальності за саме рішення розпочати війну має вирішальне значення для підтримання міжнародного миру та попередження майбутніх актів агресії [18]. Спеціальний трибунал повинен забезпечити невідворотність покарання за найтяжче порушення *jus ad bellum* та відновити дієвість заборони агресії як імперативної норми міжнародного права. Його створення матиме не лише ретроспективну, а й превентивну функцію – чітко сигналізувати, що найвищі посадові особи не можуть уникнути відповідальності за незаконне застосування сили.

Варто вказати, що у питанні притягнення агресора до відповідальності були задіяні й інші міжнародно-правові інституції. Так, 16 березня 2022 року Міжнародний суд ООН у справі про тлумачення Конвенції про геноцид застосував попередні заходи та зобов'язав рф негайно припинити військові дії [19]. Попри невиконання цього рішення росією, воно стало важливим юридичним актом засудження агресії з боку головного судового органу ООН.

Міжнародний кримінальний суд діяв безпрецедентно оперативним: 2 березня 2022 року, через менш ніж тиждень після вторгнення, прокурор МКС відкрив розслідування за спільним зверненням 39 держав – найбільшою кількістю держав-заявників в історії суду [20]. У березні 2023 року МКС видав ордери на арешт чинного глави держави – президента рф В. Путіна та уповноваженої з прав дитини М. Львової-Белової за підозрою у воєнному злочині незаконної депортації українських дітей [21]. Уперше лідер постійного члена Радбезу ООН був офіційно обвинувачений міжнародним судовим органом під час триваючого конфлікту – подія, що має історичне значення для міжнародного права.

Паралельно Європейський суд з прав людини продовжив розгляд міждержавних заяв України та Нідерландів (завершив у липні 2025 року) проти рф, незважаючи на виключення росії з Ради Європи [22]. У національних судах України тривають процеси щодо російських військових (переважно заочно). Деякі іноземні юрисдикції застосовують принцип універсальної юрисдикції для переслідування осіб, причетних до тяжких міжнародних злочинів.

Узагальнюючи, можна констатувати, що війна в Україні стала каталізатором еволюції міжнародного кримінального правосуддя, сформувавши комплексний «юридичний фронт» проти держави-агресора – від МС ООН і МКС до спеціального трибуналу, ЄСПЛ та національних судів. Сформовані прецеденти потенційно змінюють традиційне уявлення про недоторканність державних лідерів: «особистий імунітет» більше не сприймається як абсолютна гарантія уникнення відповідальності.

Поряд із питанням кримінальної відповідальності, одним із ключових напрямів міжнародної реакції на агресію російської федерації є забезпечення повної репарації збитків, завданих Україні. Принцип повного відшкодування шкоди є фундаментальною нормою міжнародного права відповідальності держав: держава, що вчинила міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана компенсувати його наслідки в повному обсязі. Це було підтверджено у спеціальній резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/5 від 14 листопада 2022 року, у якій міжнародне співтовариство закликала створити механізм репарацій та заснувати міжнародний реєстр збитків, спричинених агресією [23]. Резолюція стала історичним прецедентом – вперше ГА ООН прямо порушила питання компенсації збитків державою-агресором під час триваючого збройного конфлікту.

На виконання рекомендацій ООН коаліція держав під егідою Ради Європи оперативним ініціювала створення Реєстру збитків (Register of Damage, RD4U), який був офіційно запущений у Рейк'явіку в травні 2023 року [24]. Реєстр покликаний акумулювати, систематизувати та зберігати заяви про завдані Україні втрати – від знищеного житла громадян до масштабних пошкоджень державної інфраструктури. Це не судовий орган і не компенсаційна комісія: Реєстр не визначає розмір шкоди та не присуджує виплат, а створює єдину доказову базу для майбутнього механізму репарацій. Прийом перших заяв було відкрито 2 квітня 2024 року; наразі опрацьовуються категорії, пов'язані із житловим майном, однак у перспективі перелік охоплюватиме всі види шкоди – від загибелі цивільних до руйнування критичної інфраструктури [15].

Реєстр є лише початковим елементом майбутньої системи репарацій. Цільовою конструкцією має стати міжнародний компенсаційний механізм, здатний розглядати вимоги по суті, оцінювати розмір збитків та ухвалювати рішення про виплати. У рамках ООН уже тривають дискусії щодо створення компенсаційної комісії або фонду, подібно до Комісії ООН з компенсації за наслідками війни в Перській затоці. Водночас масштаби завданої Україні шкоди істотно перевищують обсяги заморожених

російських активів. Згідно з оновленою Спільною оцінкою потреб відновлення та реконструкції України (Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment), підготовленою Урядом України, Світовим банком, Європейською Комісією та ООН, станом на 1 січня 2025 року сукупні потреби відбудови оцінюються щонайменше у 524 млрд доларів США на десятирічний період 2025–2035 років, що більше за попередню оцінку у 486 млрд доларів США [25].

При цьому обсяг заморожених за кордоном резервів Центрального банку Російської Федерації становить орієнтовно 300 млрд доларів США, а активів підсанкційних російських фізичних та юридичних осіб – близько 58 млрд доларів США [26].

Отже, навіть за наявності безпрецедентного масиву заморожених російських активів, їх потенційне використання може покрити лише частину прогнозованих потреб повоєнного відновлення України, тоді як загальний обсяг необхідних ресурсів, з урахуванням тривалості та інтенсивності війни, у перспективі може наблизитися до трильйона доларів США.

Попри різницю диспропорцію, питання використання заморожених російських активів – державних та приватних – стало центральним у міжнародній дискусії щодо репарацій. Традиційно суверенні активи держав користуються імунітетом від стягнення, що унеможливило їх конфіскацію в мирний час. Однак безпрецедентний характер агресії та категорична відмова рф від виконання міжнародних зобов'язань спричинили перегляд класичних доктрин міжнародного права. У наукових колах дедалі ширше обговорюється, що конфіскація активів держави-агресора може бути легітимною формою контрзаходів, дозволених у відповідь на грубі порушення міжнародного права. Відповідно до Артикулів про відповідальність держав (ARSIWA), постраждала держава або треті держави можуть уживати пропорційні заходи, які були б незаконними за звичайних обставин, із метою спонукати правопорушника виконати свої зобов'язання [27].

Попри це, питання конфіскації заморожених активів залишається юридично дискусійним. Критики посилюються на вимогу оборотності контрзаходів: остаточне відчуження активів, на їхню думку, є незворотним і тому суперечить фундаментальним принципам міжнародного права. Прихильники наголошують, що навіть конфісковані кошти можуть бути відновлені у майбутньому шляхом коригування суми репарацій у разі добровільної виплати росією, а тому повної незворотності не існує. Друга суперечлива проблема – можливість «третіх держав» застосовувати конфіскацію в інтересах України: доктринальної єдності тут також немає.

Попри триваючі дискусії щодо правових підстав і меж використання заморожених російських активів, політична воля міжнародної спільноти до їх залучення на користь України помітно зросла.

Європейська Комісія наполягає на мобілізації близько €140 млрд таких активів як фінансової бази для механізму кредитів-репарацій [28]. Паралельно низка держав уже ухвалила нормативні акти, що дозволяють конфіскацію активів підсанкційних осіб, причетних до війни проти України. Ці тенденції свідчать про поступовий перехід від традиційної політики «пасивного замороження» до концепції активного використання або «перепрофілювання» активів як інструменту компенсації шкоди, завданої агресією.

У межах Європейського Союзу вже реалізовано перші практичні кроки. Зокрема, ухвалено рішення, відповідно до якого прибутки, сформовані від заморожених російських активів, спрямовуються на підтримку обороноздатності України. У травні 2025 року ЄС виділив €1 млрд таких прибутків для потреб української оборонної промисловості [29]. Водночас дискусія щодо повної конфіскації цих активів залишається відкритою, оскільки пов'язана з низкою юридичних та фінансових ризиків,

включно з питаннями дотримання принципу суверенного імунітету, стабільності фінансових ринків та потенційних міжнародних судових спорів.

Узагальнений аналіз свідчить, що формування механізму конфіскації активів держави-агресора фактично означає становлення нової моделі міжнародної відповідальності держав. Історично конфіскація державних активів здійснювалася або через санкційні рішення Ради Безпеки ООН, або на підставі рішень міжнародних арбітражних трибуналів. Втім, безпрецедентний характер російської агресії та обсяг завданої шкоди зумовили необхідність переосмислення абсолютності суверенного імунітету державних активів. Такий підхід дедалі частіше трактується як спосіб забезпечення справедливості та відновлення міжнародного правопорядку, а самі активи – як «найбільший фінансовий борг сучасності», який міжнародна спільнота повинна змусити державу-агресора погасити.

Отже, використання заморожених російських активів поступово переходить від стадії концептуальних обговорень до формування практичної моделі, що поєднує фінансові, юридичні та політичні компоненти. Цей процес має потенціал стати не лише важливим інструментом відбудови України, а й чинником трансформації міжнародного режиму відповідальності держав у випадках серйозних порушень міжнародного права.

У сфері репарацій Україна та її міжнародні партнери вже сьогодні закладають підвалини нової системи притягнення держави-агресора до майнової відповідальності, яка охоплює політичне визнання обов'язку рф відшкодувати збитки, документування шкоди через Реєстр збитків та пошук ефективних механізмів використання заморожених активів.

З огляду на це, можна констатувати, що війна в Україні стала потужним каталізатором доктринальних зрушень, що здатні визначити майбутні стандарти врегулювання наслідків міжнародних збройних конфліктів.

Російська агресія проти України виходить далеко за межі двостороннього конфлікту: вона стала каталізатором масштабної трансформації системи міжнародних відносин, що формувалася після завершення Другої світової війни, та поставила під сумнів ефективність основних міжнародних інституцій. Після 1945 року глобальний порядок спирався на базові принципи Статуту ООН – суверенну рівність держав, невтручання у внутрішні справи та заборону застосування сили. Безпекова архітектура ґрунтувалася на механізмах колективної безпеки, центральне місце серед яких посідала Рада Безпеки ООН, що мала уникати виникнення нових конфліктів шляхом спільних рішень постійних членів, включно з СРСР/рф.

Розв'язавши повномасштабну війну з метою загарбання території суверенної держави, росія грубо порушила ключову норму *jus ad bellum* – статтю 2(4) Статуту ООН, яка забороняє застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності держав [30]. Цей акт незаконної агресії став найбільш кричущим порушенням міжнародного права після іракського вторгнення в Кувейт у 1990 році. Особливо драматичним є факт, що агресію здійснила держава, відповідальна за підтримання міжнародного миру й безпеки як постійний член Ради Безпеки ООН.

Виникла парадоксальна та системно небезпечна ситуація: інституція, покликана запобігати війнам, виявилася паралізованою через зловживання правом вето державою-агресором. Спроба Радбезу ухвалити резолюцію із засудження агресії 25 лютого 2022 року була заблокована російською федерацією [31]. Унаслідок цього міжнародна система колективної безпеки зіткнулася з явним функціональним дефіцитом, що змусив держави шукати альтернативні механізми реагування.

У перші дні після вторгнення, спираючись на прецедент резолюції «Об'єднання заради миру» 1950 року, питання було передано на розгляд Генеральної Асамблеї

ООН. 2 березня 2022 року ГА ухвалила резолюцію ES-11/1, яка чітко засудила збройну агресію та закликала росію негайно і беззастережно вивести війська з території України. За документ проголосували 141 держава, що свідчить про безпрецедентний рівень міжнародної консолідації проти агресії. Лише п'ять держав – росія, білорусь, КНДР, Сирія та Еритрея – виступили проти, а Китай та низка інших країн утрималися, демонструючи небажання підтримувати дії рф [32].

Протягом 2022–2025 років Генеральна Асамблея ухвалила низку резолюцій щодо війни, і кожного разу значна більшість держав підтверджували своє політичне засудження злочинних дій росії. Хоча резолюції ГА ООН не мають обов'язкової юридичної сили, вони відіграють критичну роль у формуванні міжнародної легітимності, визначенні політичної позиції світової більшості та створенні основи для подальших дій міжнародних інституцій.

Важливим наслідком активізації роботи Генасамблеї стало ухвалення інноваційних рішень, спрямованих на подолання дисфункціональності Ради Безпеки. Так, вищезгадувана Резолюція ES-11/5 рекомендувала створення механізму репарацій для України та міжнародного реєстру збитків, відкриваючи шлях до формування майбутньої системи компенсацій. Інша знакова резолюція – 262/2022 – запровадила вимогу, щоб держави-постійні члени РБ ООН обґрунтовували застосування вето перед Генасамблеєю [33]. Це нововведення було спрямоване на підвищення транспарентності та відповідальності держав-членів у сфері міжнародної безпеки.

На регіональному рівні російська агресія спричинила подібні тектонічні зрушення, що суттєво змінили інституційний та політичний ландшафт Європи. Найбільш показовим стало безпрецедентне рішення Ради Європи виключити російську федерацію зі складу організації, членом якої вона була з 1996 року. 16 березня 2022 року Комітет міністрів РЄ одностайно ухвалив рішення про припинення членства рф через грубі порушення основоположних статутних принципів – суверенної рівності держав і зобов'язання вирішувати спори мирними засобами [34]. Це стало першим випадком у історії, коли держава була позбавлена членства в РЄ за агресію та систематичні порушення прав людини.

Вихід росії з-під юрисдикції Європейської конвенції з прав людини означав припинення можливості російських громадян звертатися до ЄСПЛ щодо нових порушень з вересня 2022 року. Москва також заявила про денонсацію низки інших договорів Ради Європи. Хоча політично це рішення визнане виправданим, експерти відзначають можливі довгострокові негативні наслідки – подальшу деградацію правового середовища в росії та її остаточне віддалення від європейських норм та механізмів відповідальності [35]. Водночас відповідальність за ці наслідки повністю лежить на рф.

Серйозна криза торкнулася і Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Принцип консенсусу дозволив росії та білорусі блокувати ухвалення рішень, продовження мандатів місій та інші інституційні процеси. Фактично найбільша регіональна безпекова організація Європи – створена як інструмент мирного врегулювання під час Холодної війни – виявилася неспроможною ефективно реагувати на гарячу війну на континенті. Це поставило під питання її майбутню релевантність.

Війна також суттєво змінила геополітичні союзи та перерозподіл сил у Європі та світі. Європейський Союз продемонстрував безпрецедентний рівень єдності у протидії агресії: було запроваджено потужні санкційні пакети, консолідовано політику зменшення енергетичної залежності від росії та, вперше в історії, розпочато фінансування поставок летальної зброї Україні через Європейський фонд миру. Це засвідчило, що ЄС здатен діяти як справжній стратегічний суб'єкт, а не лише економічний блок.

Показовою стала й еволюція НАТО, яке повернулося до своєї первинної місії колективної оборони проти загрози з боку росії. Дискусії про «brain death» Альянсу відійшли на другий план: держави-члени значно збільшили оборонні бюджети, ухвалили нову стратегічну концепцію та посилили східний фланг. На противагу цьому росія опинилася в статусі фактичної «держави-вигнання» (pariah state) у відносинах із Заходом – під суворими фінансовими, технологічними та персональними санкціями, відрізана від світових ринків та інвестицій. Масовий вихід понад тисячі міжнародних компаній із російського ринку створив безпрецедентний «лавиноподібний ефект» корпоративної ізоляції, який раніше застосовувався лише щодо невеликих держав.

Ця ізоляція має ширші геополітичні наслідки. Світ дедалі очевидніше рухається у напрямку формування нових блоків. Демократичні країни консолідувалися навколо підтримки України як у військовій, так і в політичній площині. Натомість авторитарні режими прямо чи опосередковано підтримують росію або прагнуть скористатися ситуацією. Китай, хоча і уникає прямої військової допомоги рф, відмовився приєднатися до санкцій та послідовно поглиблює стратегічну взаємодію з Москвою, намагаючись зміцнити власну роль як альтернативного центру сили. Деякі держави Глобального Півдня, зокрема Індія, Бразилія та Південна Африка, обрали виважену нейтралітетну позицію: вони не підтримують агресію, проте прагнуть утримувати економічні зв'язки з росією, використовуючи при цьому дешеві енергоресурси та риторику багатополарності.

Ці процеси свідчать, що війна прискорила еволюцію міжнародного порядку від домінування умовно «ліберальної» моделі до більш фрагментованої та конкурентної системи. У риториці та практиці міжнародних відносин дедалі помітнішим стає відродження геополітичного мислення та суперництва великих держав за сфери впливу. Багато аналітиків вбачають у цьому завершення епохи після Холодної війни та навіть перегляд підвалин глобального порядку, закладеного після 1945 року. Протистояння між демократіями та авторитарними режимами загострюється: Захід розглядає вторгнення рф в Україну як атаку на заснований на правилах міжнародний порядок, тоді як Москва – як спротив нібито «гегемонії» США і НАТО. На цьому тлі зміцнюється ось Пекін–Москва, а США та їхні союзники відроджують трансатлантичне лідерство.

Попри грубе та відверте порушення норм міжнародного права з боку російської федерації, принцип верховенства права продемонстрував свою здатність до практичного застосування. Міжнародна реакція засвідчила, що агресор може порушити встановлені «правила гри», однак механізми міжнародної відповідальності залишаються дієвими, а притягнення до відповідальності є неминучим.

Дії союзників України у межах НАТО та ЄС стали практичною реалізацією норми про право держави на самооборону, закріпленої у статті 51 Статуту ООН [30]. Країни Заходу надають Україні військову, фінансову й матеріально-технічну допомогу, утримуючись водночас від прямої участі у війні, аби не порушити принципи міжнародного права та не спровокувати ескалацію до глобального конфлікту. Санкції, ізоляція та обмеження участі росії у міжнародному співробітництві стали проявом так званого «outcasting» – механізму позбавлення держави-порушника доступу до благ міжнародної системи з метою зміни її поведінки. У випадку рф цей підхід виявився дієвим: її економіка опинилася під значним тиском, технологічний розвиток сповільнився, а військовий потенціал обмежується санкційними ембарго.

Європейська система безпеки перебуває у стані глибокої та системної трансформації. Концепції, що визначали стратегічне мислення після завершення Холодної війни – зокрема ідея «спільного простору від Лісабона до Влади-

востока» та перспективи партнерства з росією – втратили релевантність після розв'язання рф повномасштабної війни. На їхньому місці формується нова конфігурація безпеки, яка спирається на декілька ключових тенденцій.

По-перше, відбувається суттєве посилення ролі НАТО як провідного гаранта безпеки на континенті. Альянс ухвалив оновлені регіональні оборонні плани, збільшив чисельність сил швидкого реагування та розпочав модернізацію елементів ядерного стримування. Ці кроки свідчать про повернення до логіки стримування та колективної оборони, адаптованої до сучасних викликів – кіберзагроз, енергетичної вразливості, інформаційних операцій та гібридних форм агресії.

По-друге, Європейський Союз поступово посилює власну оборонну компоненту, переходячи від ролі економічного актора до формування елементів спільної безпекової та оборонної політики. Активізація Європейського фонду миру, розвиток спільних оборонних проєктів та стратегічна координація у сфері переозброєння свідчать про зростання автономності ЄС у безпекових питаннях.

По-третє, розширення НАТО та ЄС на Схід – зокрема вступ Фінляндії і Швеції та зміщення фокусу політики безпеки на Балтію і Східну Європу – означає фактичне завершення інтеграції Європи без участі росії. Держави регіону, які традиційно мали критично важливе значення у стримуванні російського ревізіонізму, стають новими центрами формування безпекової політики.

Особливо показовим є «Zeitenwende» – оголошений Німеччиною стратегічний розворот, що передбачає суттєве збільшення оборонних витрат, модернізацію збройних сил та відмову від енергетичної залежності від росії [36]. Це рішення стало індикатором ширшої переоцінки європейськими державами реальності силової природи міжнародних відносин.

Узагальнюючи, зазначені процеси свідчать про формування нової моделі європейської безпеки, ключовими елементами якої є посилення колективної оборони, максимальне зниження залежності від російських ресурсів та побудова стійкої системи стримування, здатної реагувати на сучасні технологічні, військові та геополітичні виклики. Європейська безпекова архітектура дедалі більше орієнтується на превентивність, взаємодію всередині НАТО та ЄС, а також на розширення коаліцій держав, готових спільно протидіяти ревізіоністській політиці рф.

Масштаб, єдність і правова оформленість міжнародної відповіді на агресію проти України засвідчили стійкість та життєздатність фундаментальної норми про заборону застосування сили. Реакція міжнародної спільноти на агресію рф включала майже універсальне політичне засудження, ізоляцію порушника, масштабну військову, фінансову та політичну підтримку України, формування механізмів репарацій та ініціювання міжнародного кримінального переслідування винних. У своїй сукупності ці заходи демонструють готовність держав відстоювати норми міжнародного порядку та надсилають чіткий сигнал потенційним агресорам: застосування сили проти суверенної держави неминуче тягне за собою значні політичні, економічні та юридичні наслідки.

Міжнародне право нині проходить випробування на міцність. Якщо Україна встоїть, а агресор буде притягнутий до відповідальності, глобальний правопорядок може вийти з кризи більш стійким. Західні лідери справедливо відзначають, що боротьба України – це боротьба в першу чергу за збереження міжнародних правил та принципів, які визначають стабільність сучасного світу.

Таким чином, вплив російсько-української війни на міжнародний порядок має подвійний характер. З одного боку, вона оголила структурні вади існуючої системи – неієднотність Ради Безпеки, слабкість гарантій на зразок Будапештського меморандуму, кризи ОБСЄ. З іншого – активізувала ресурси міжнародної спільноти,

зміцнила згуртованість демократій і повернула увагу до фундаментальних принципів Статуту ООН. Західна коаліція діє саме так, як це і передбачав ліберальний міжнародний порядок: колективно стримувати агресію та захищати суверенітет держав. Подальший розвиток подій визначить, яким стане майбутній світовий лад – чи домінуватиме «право сили», або ж відбудеться переосмислене й укріплене повернення до міжнародного права та ефективного багатостороннього співробітництва.

Висновки. Російська збройна агресія проти України стала подією епохального масштабу, що докорінно змінила не лише міжнародні позиції України, але й спричинила системні зрушення у всій архітектурі міжнародної безпеки та права. Війна виявила уразливість традиційних механізмів колективної безпеки, продемонструвала обмеженість інструментів стримування агресії у межах існуючих інституцій та водночас актуалізувала потребу в їх глибокій реформі. Порушення росією імперативних норм *jus ad bellum* поставило міжнародну систему перед фундаментальним випробуванням – здатністю відреагувати на відкрите застосування сили проти суверенної держави у XXI столітті.

Перш за все, агресія рф суттєво трансформувала геополітичний статус України. Повномасштабна війна стала каталізатором безпрецедентного прискорення європейської та євроатлантичної інтеграції України: від здобуття статусу кандидата в ЄС та початку переговорів про членство до істотного поглиблення взаємодії з НАТО та створення Ради Україна – НАТО. Україна з об'єкта політики розширення перетворилася на суб'єкта, що формує новий порядок денний європейської безпеки. Її поступ до ЄС та Альянсу набув не лише інституційного, а й цивілізаційного виміру, оскільки оборона України стала обороною базових європейських цінностей і принципів Статуту ООН.

По-друге, війна спричинила унікальну активацію міжнародних механізмів правосуддя. Формування міжнародної коаліції для створення спеціального трибуналу зі злочину агресії, відкрите розслідування МКС щодо міжнародних злочинів, ордери на арешт вищих посадових осіб рф, діяльність ЄСПЛ та національних судів – усе це формує комплексний «юридичний фронт», який суттєво розширює межі традиційної доктрини міжнародної відповідальності. Вперше за багато десятиліть держава, що володіє ядерним потенціалом і правом вето в Радбезі, стикається з багаторівневою системою юридичних наслідків

своїх дій. Створення трибуналу у форматі часткової угоди Ради Європи символізує початок нового етапу розвитку міжнародного кримінального правосуддя.

По-третє, війна актуалізувала питання репарацій та перерозподілу фінансової відповідальності у випадку агресії. Створення Реєстру збитків та дискусія щодо використання заморожених активів рф означають поступове формування нової парадигми міжнародної відповідальності держав. Уперше з часів Іраку обговорюється можливість системного механізму компенсацій без санкції Ради Безпеки, що піднімає питання перегляду класичних концепцій суверенного імунітету та контрзаходів. Український кейс, вочевидь, стане прецедентом для майбутнього врегулювання наслідків збройних конфліктів.

По-четверте, агресія рф стала каталізатором глибокої трансформації глобальної та регіональної систем безпеки. Рішення ЄС та НАТО, виключення росії з Ради Європи, зміна ролі Східної Європи, нарощування оборонних спроможностей держав та повернення до логіки стримування свідчать про кінець постхолодновоєнної епохи. Натомість формується більш мобілізований міжнародний порядок, у якому значення демократичної солідарності, політики стримування та поваги до міжнародного права суттєво зростає. Окрім того, війна в Україні створила простір для пошуку нових моделей регіональної безпеки.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що російська агресія не лише змінила міжнародні позиції України, але й стала каталізатором всеосяжної ревізії міжнародного правопорядку. Перед світовою спільнотою постала дилема: або переосмислення та зміцнення існуючої системи, або поступовий дрейф до моделі «права сили». Реакція на агресію проти України показала, що демократичний світ обирає перший шлях – шлях відновлення ефективності міжнародного права, зміцнення механізмів безпеки та підтримки держав, які зазнають агресії.

Подальший результат війни матиме визначальний вплив на майбутній світовий лад. Якщо Україна вистійть і агресора буде притягнуто до відповідальності, міжнародний порядок вийде з кризи більш стійким, згуртованим та орієнтованим на верховенство права. У цьому сенсі боротьба України є значно ширшою, ніж захист її суверенітету та територіальної цілісності: вона стала боротьбою за збереження і модернізацію міжнародного правопорядку, від ефективності якої залежить безпека Європи та всього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська правда. ЄС офіційно визнає Україну кандидатом на вступ: проект рішення. Європейська правда. 2022. 22 червня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/22/7141765/> (дата звернення: 30.11.2025).
2. Урядовий офіс з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Європейська Рада ухвалила історичне рішення розпочати переговори про вступ України та Молдови до ЄС. 2023. 14 грудня. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/evropejska-rada-uhvalyla-istorichne-rishennya-rozpochaty-peregovory-pro-vstup-ukrayiny-ta-moldovy-do-yes/> (дата звернення: 30.11.2025).
3. Урядовий офіс з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Україна завершила двосторонні зустрічі з ЄС в межах офіційного скринінгу. 2025. 30 вересня. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/ukrayina-zavershyla-dvostoronni-zustrichi-z-yes-v-mezhah-ofitsijnogo-skriningu/> (дата звернення: 02.12.2025).
4. RBC-Україна. Україна офіційно почала переговори про вступ до ЄС. RBC-Україна. 2024. 25 червня. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukrayina-ofitsiyno-pochala-peregovori-vstup-1719304977.html> (дата звернення: 02.12.2025).
5. Еспресо. Україна є членом європейської сім'ї, але вступ до ЄС може тривати «роками чи десятиліттями». Еспресо. 2022. 9 травня. URL: <https://espreso.tv/ukraina-e-chlenom-evropeyskoj-simi-ale-vstup-do-es-mozhe-trivati-rokami-chi-desyatillittiami-makron> (дата звернення: 02.12.2025).
6. Квасневська Д. Росія вимагає офіційно відкликати обіцянку за 2008 рік від НАТО про вступ України. 24 Канал. 2021. 10 грудня. URL: <https://24tv.ua/rosiya-vimagaye-ofitsiyno-vidklikati-obitsyanku-za-2008-rik-vid-n1816983> (дата звернення: 02.12.2025).
7. Суспільне. Країни-члени НАТО погодилися скасувати вимогу щодо плану дій стосовно членства України в Альянсі. Суспільне. 2023. 11 липня. URL: <https://susplne.media/526609-stoltenberg-kraini-cleni-nato-pogodilisa-skasuvati-vimogu-sodo-planu-dij-stosovno-clenstva-ukraini-v-alansi/> (дата звернення: 02.12.2025).
8. NATO. Relations with Ukraine. NATO. 2025. 26 June. URL: <https://www.nato.int/en/what-we-do/partnerships-and-cooperation/relations-with-ukraine> (дата звернення: 02.12.2025).
9. BBC News Україна. Фінляндія стала членом НАТО: як це вплине на Альянс, Росію і Україну. BBC News Україна. 2023. 4 квітня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c137r1dmjmjo> (дата звернення: 14.12.2025).
10. NATO. Swedish flag raised at NATO Headquarters. NATO. 2024. 11 March. URL: <https://www.nato.int/en/news-and-events/articles/news/2024/03/11/swedish-flag-raised-at-nato-headquarters?selectedLocale=uk> (дата звернення: 14.12.2025).
11. Укрінформ. НАТО визнало Росію найбільш значною і прямою загрозою безпеці. Укрінформ. 2022. 29 червня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3518174-nato-viznalo-rosiu-najbils-znacnou-i-pramou-zagrozou-bezpeci.html> (дата звернення: 14.12.2025).

12. LB.ua. 32 держави приєдналися до декларації G7 щодо гарантії безпеки для України. LB.ua. 2024. 30 січня. URL: https://lb.ua/society/2024/01/30/596193_32_derzhavi_priiednalisya_deklaratsii.html (дата звернення: 14.12.2025).
13. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. *Верховна Рада України* ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 2024. 21 серпня. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html> (дата звернення: 14.12.2025).
14. Укрінформ. До коаліції зі створення Спецтрибуналу увійшли представники 38 країн і організацій – Кориневич. Укрінформ. 2023. 18 липня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3737390-do-koalicii-zi-stvorennja-spectribunalu-uvijli-predstavniki-38-krain-i-organizacij-korinevic.html> (дата звернення: 14.12.2025).
15. Юридична газета. Міжнародний реєстр збитків: що це таке та як працюватиме? Юридична газета. 2024. 19 березня. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/mizhnarodnij-reestr-zbitkiv-shcho-ce-take-ta-yak-pracyuvatime.html> (дата звернення: 14.12.2025).
16. Міністерство закордонних справ України. Президент України Володимир Зеленський підписав угоду про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Міністерство закордонних справ України. 2025. 25 червня. URL: <https://mfa.gov.ua/news/prezident-ukrayini-volodimir-zelenskij-pidpisav-ugodu-pro-stvorennja-specialnogo-tribunalu-shchodo-zlochinu-agresiyi-proti-ukrayini> (дата звернення: 14.12.2025).
17. Угода між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України (Угоди ратифіковано Законом № 4518-IX від 15.07.2025). *Законодавство України*. 2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-25 (дата звернення: 14.12.2025).
18. ZMINA. У Раді Європи заявили про необхідність притягнення РФ до відповідальності за військову агресію. ZMINA. 2022. 16 вересня. URL: <https://zmina.info/news/u-radi-yevropy-zayavyly-pro-neobkhidnist-prytyahennya-rf-do-vidpovidalnosti-za-vijskovu-ahresiyu/> (дата звернення: 16.12.2025).
19. R2P – Centre for Civil Liberties. Міжнародний суд справедливості ООН зобов'язав Росію зупинити військову агресію щодо України. R2P – Centre for Civil Liberties. 2022. 18 березня. URL: <https://r2p.org.ua/en/page/mizhnarodnyj-sud-spravedlyvosti-onn-zobovyazav-rosiyu-zupynyty-vijskovu-agresiyu-shchodo-ukrayiny> (дата звернення: 16.12.2025).
20. LB.ua. Міжнародний кримінальний суд оприлюднив список держав, які подали позов проти Росії за війну в Україні. LB.ua. 2022. 3 березня. URL: https://lb.ua/world/2022/03/03/507789_mizhnarodnij_kriminalnij_sud.html (дата звернення: 16.12.2025).
21. *Верховна Рада України*. Міжнародний кримінальний суд (МКС) в Гаазі видав ордери на арешт президента росії володимира путіна та уповноважену при президенті росії з прав дитини марії львової-белової. *Верховна Рада України*. 2025. 17 березня. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_%20kom/259864.html (дата звернення: 16.12.2025).
22. European Court of Human Rights. Питання та відповіді – Україна та Нідерланди проти Росії. European Court of Human Rights. 2025. 9 липня. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/press-q-a-ukraine-netherlands-russia-ukr> (дата звернення: 16.12.2025).
23. United Nations General Assembly. Resolution adopted at the Eleventh Emergency Special Session: Letter dated 28 February 2014 from the Permanent Representative of Ukraine to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2014/136) [A/ES-11/L.6]. United Nations General Assembly. 2022. 14 November. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ua1.pdf> (дата звернення: 16.12.2025).
24. Council of Europe. Реєстр збитків для України. Council of Europe. URL: <https://rd4u.coe.int/uk/submit-a-claim> (дата звернення: 16.12.2025).
25. World Bank. Оновлена оцінка потреб України на відновлення та відбудову. World Bank. 2025. 25 лютого. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released> (дата звернення: 16.12.2025).
26. Centre for Financial Investigations. Confiscation of frozen Russian assets: Where we are now and what's next. Centre for Financial Investigations. URL: <https://cfi-ua.org/confiscation-of-frozen-russian-assets-where-we-are-now-and-whats-next/> (дата звернення: 16.12.2025).
27. International Law Commission. Draft articles on responsibility of States for internationally wrongful acts, with commentaries. United Nations. 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 16.12.2025).
28. Mind.ua. 140 млрд євро на порятунк держбюджету: які є перешкоди для отримання Україною репараційного кредиту за рахунок російських активів і чому партнери відклали рішення по цьому питанню до грудня. Mind.ua. 2025. 6 листопада. URL: <https://mind.ua/publications/20296973-140-mlrd-evro-na-poryatunok-derzhbyudzhetu-yaki-e-pereshkodi-dlya-otrimannya-ukrayinoyu-reparacijnogo-kreditu> (дата звернення: 16.12.2025).
29. EU Neighbours East. ЄС виділить 1 млрд євро на оборонну промисловість України. EU Neighbours East. 2025. 16 травня. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/yes-vydilyt-1-mlrd-evro-na-oboronnu-promyslovist-ukrayiny/> (дата звернення: 16.12.2025).
30. Статут Організації Об'єднаних Націй : міжнар. договір від 26 черв. 1945 р. / Організація Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 16.12.2025).
31. Радіо Свобода. Росія використала право постійного члена Радбезу – вето в ООН резолюцію про агресію проти України. Радіо Свобода. 2022. 26 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosija-rada-bezpeky-onn-ukrajina-veto/31724315.html> (дата звернення: 16.12.2025).
32. Європейська правда. Генасамблея ООН засудила вторгнення Росії і закликала негайно вивести війська з України. Європейська правда. 2022. 2 березня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/2/7135096/> (дата звернення: 16.12.2025).
33. Асоціація правників України. Генасамблея ООН контролюватиме використання права вето постійними членами Ради Безпеки. Асоціація правників України. 2022. 29 квітня. URL: <https://uba.ua/news/genasambleya-onn-kontrolyuvatyme-vykorystannya-prava-veto-postijnyu-chlenamy-rady-bezpeky> (дата звернення: 16.12.2025).
34. Європейська правда. Росію виключили з Ради Європи. Європейська правда. 2022. 16 березня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/16/7136062/> (дата звернення: 20.12.2025).
35. Jurfem. Вихід росії з Ради Європи: наслідки для держави-агресора. Jurfem. 2022. 24 березня. URL: <https://jurfem.com.ua/vyhid-rosii-z-rady-evropy-naslidky/> (дата звернення: 20.12.2025).
36. РБК-Україна. Німеччина суттєво збільшить витрати на оборону: Мерц назвав нові цифри. РБК-Україна. 2025. 22 травня. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/nimechchina-suttevo-zbilshit-vitrati-oboronu-1747886152.html> (дата звернення: 20.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

INTERNATIONAL LEGAL NIHILISM AS A RESULT OF THE CRISIS OF THE GLOBAL SECURITY SPACE (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE)

МІЖНАРОДНИЙ ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК РЕЗУЛЬТАТ КРИЗИ СВІТОВОГО БЕЗПЕКОВОГО ПРОСТОРУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

**Popovych T.P., Doctor of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law
Uzhhorod National University
orcid.org/0000-0002-8333-3921**

**Topolnytska M.I., Candidate of Law,
Inspector
Investigative Operational and Search Unit of the Patrol Police Department in the Transcarpathian Region
orcid.org/0009-0004-1364-4726**

The article analyzes the phenomenon of international legal nihilism in the context of the crisis of the collective security system caused by the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine. It is substantiated that modern international legal nihilism is not an isolated violation of the norms of international law, but a systemic phenomenon that arises as a result of the degradation of the global security space, the decline in the authority of international institutions, and the lack of effective mechanisms for enforcing the fulfillment of international legal obligations.

Theoretical approaches to understanding legal nihilism are analyzed, in particular as a form of legal anomaly and deformation of the legal consciousness. Considerable attention is paid to the analysis of the activities of the United Nations and other international organizations, in particular the UN Security Council and the OSCE, through the prism of their inability to ensure real protection of international peace and security and effective compliance with international humanitarian law.

Separately, the forms of manifestation of the international legal nihilism of the Russian Federation are investigated, in particular, blocking the work of international institutions, systematic violation of the principles of proportionality, distinction and precaution in armed conflict, as well as gross violation of international treaties and conventions in the period from 2014 to 2025. It was noted that the declarative nature of the UN General Assembly resolutions and the lack of effective sanctions have become additional barriers to ending the Russian aggression.

The article also analyzes the impact of the transformation of the foreign policy of individual states, in particular the United States in 2025, on the intensification of the international security crisis and the undermining of collective protection mechanisms. The conclusion is made about the need to reform the collective security system and international institutions, as well as the creation of effective international tribunals as a necessary condition for overcoming international legal nihilism and restoring the effectiveness of international law.

Key words: legal nihilism, international law, world security space, war.

У статті здійснено аналіз феномену міжнародного правового нігілізму в умовах кризи колективної системи безпеки, спричиненої повномасштабною агресією РФ проти України. Обґрунтовано, що сучасний міжнародний правовий нігілізм є не поодиноким порушенням норм міжнародного права, а системним явищем, яке виникає внаслідок деградації глобального безпекового простору, зниження авторитету міжнародних інституцій та відсутності ефективних механізмів примусу до виконання міжнародно-правових зобов'язань.

Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння правового нігілізму, зокрема як форми правової аномалії та деформації правосвідомості. Значну увагу приділено аналізу діяльності Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організацій, зокрема Ради Безпеки ООН і ОБСЄ, крізь призму їхньої неспроможності забезпечити реальний захист міжнародного миру та безпеки й ефективне дотримання міжнародного гуманітарного права.

Окремо досліджено форми прояву міжнародного правового нігілізму РФ, зокрема блокування роботи міжнародних інституцій, систематичне порушення принципів пропорційності, розрізнення та обережності у збройному конфлікті, а також грубе порушення міжнародних договорів і конвенцій у період з 2014 по 2025 роки. Звернено увагу, що декларативний характер резолюцій Генеральної Асамблеї ООН і відсутність дієвих санкцій стали додатковими бар'єрами на шляху до припинення агресії РФ.

У статті також проаналізовано вплив трансформації зовнішньої політики окремих держав, зокрема США у 2025 році, на посилення кризи міжнародної безпеки та підлив колективних механізмів захисту. Зроблено висновок про необхідність реформування системи колективної безпеки та міжнародних інституцій, а також створення дієвих міжнародних трибуналів як необхідної умови подолання міжнародного правового нігілізму і відновлення ефективності міжнародного права.

Ключові слова: правовий нігілізм, міжнародне право, світовий безпековий простір, війна.

Presentation of the main material. The global security system is in crisis because it has failed in responding actively to Russia's full-scale invasion of Ukraine. In this context, it is worth noting that global security space crisis reinforced international legal nihilism, causing the decline and loss of international law authority and security violations: Russia's invasion of Ukraine is a striking example of this. Thus, at the Munich Security Conference, which took place on 14-16 February 2025, Christoph Heusgen noted that 'the global political situation has rarely caused as much concern as it has this year.' He compared the current times to the period of the Caribbean crisis in the early 1960s. [1].

The study of legal nihilism, including international legal nihilism, its nature, causes and ways of overcoming it, is

the subject of foreign and domestic scholars works, including: N. Pilgun, D. Strilko, O. Tkalya, I. Chukhrai, V. Shvachka, O. Tarnavskiy, M. Lyakhovych, Ya. Pavlovych-Seneta, V. Kraus, and others.

Let us turn to a brief theoretical analysis of certain aspects related to the subjects of our study. In contemporary scientific discourse, some authors, in particular O. Tkal, refer to legal nihilism as a form of legal anomaly, which they define as "a deviation of a general pattern in its normal formation and social relations development, caused by various factors of both an objective and subjective nature" [2, p. 46]. In turn, I. Chukhrai believes that legal nihilism is a negative attitude towards the law that exists in the mass or individual consciousness, the presence of an attitude among authorities and citizens

to achieve socially significant results by unlawful means, complete disregard for legal provisions or compliance with them only under threat of coercion or for selfish motives [3, p. 37]. In addition, legal nihilism is considered a specific social benchmark that determines the direction of negative trends in the legal sphere and without which it becomes impossible to search for new concepts and ideals, as well as ways to solve problems that exist in society [4, p. 53]. Some authors also elaborate on the meaning of legal nihilism concept and analyse it as one of the common types of social legal consciousness deformation [5, p. 44].

Taking into consideration all mentioned above, international legal nihilism can be defined as the systematic and deliberate disregard or denial of international law norms and principles, manifested in the refusal to fulfil international obligations, the undermining of international institutions authority, and the actions that contradict established international standards.

Despite the fact that a number of institutions, including the Institute of International Studies, the Centre for International Legal Studies at Cambridge University, the Netherlands Institute of International Relations, the German Institute for International and Security Affairs, etc., are working to solve the problems of legal nihilism, authoritative international organisations, primarily the UN, have repeatedly demonstrated their inconsistency in this area.

Thus, in the situation with Ukraine, we observe the following. First, the UN General Assembly resolution of 27 March 2014 recognises the territorial integrity of Ukraine [6]. In subsequent resolutions, the UN General Assembly did not recognise the annexation of the relevant territories by the Russian Federation, considering them temporarily occupied and calling on the Russian Federation to restore compliance with the law in these territories in accordance with international law [7]. However, as we can see, such calls had no effect on the Russian Federation and, worst of all, did not stop it. This is undoubtedly an example and confirmation of cases where international law declaratively obliges a country to comply with certain conditions/requirements (thus expressing its 'concern'), but does not establish effective sanctions [8].

Therefore, the need to reform the UN Security Council and the Bretton Woods system was once again stated by UN Secretary-General A. Guterres during his speech at the G7 summit in Hiroshima in May 2023. "The global financial architecture is outdated, dysfunctional and unfair. [9] In 2023, the UN General Assembly voted for a resolution calling for peace in Ukraine [10] and enshrining the basic principles of the Ukrainian 'peace formula'. The document also included provisions on the withdrawal of Russian troops from Ukrainian territory and the cessation of hostilities by the aggressor country. Seven countries voted against, 32 abstained. However, this did not lead to any expected results.

Overall, the UN's inaction and lack of effective response (its position of 'concern and sympathy' as a 'bystander' observer) to the invasion of Ukraine is far from the only example of this organisation's functional incapacity. In particular, the UN, which should be the guarantor of global security, remained indifferent to the possibility of preventing mass ethnic violence in Rwanda. Instead, it limited itself to the role of an observer and failed to openly oppose the aggressive policy of the Russian Federation [11].

As for the OSCE, it has developed methods to strengthen its role, including changing decision-making procedures and creating a mechanism to influence those who violate its principles. In addition, it is envisaged that OSCE institutions will be given greater autonomy and independent funding, with the power expansion in its conflict prevention centre. The priority is to strengthen the operational capabilities of the OSCE and the Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) [12, p. 25]. However, this mechanism is not effective enough, as it is necessary not only to consolidate interna-

tional norms and agree on them with international participants, but also to respond urgently and appropriately to all existing threats and violations in the international sphere.

In this context, some authors reasonably recognise the need to reform approaches to ensuring compliance with IHL by combining external control with internal national mechanisms [13, p. 392].

Thus, in our opinion, international legal nihilism manifests itself in the following forms:

1. The crisis in global security and international institutions, in particular the Russian Federation blocking the work of the UN Security Council, refusing to recognise its legitimacy in resolving the issue of the war in Ukraine.

2. Failure to comply with the principle of distinction, which states that only combatants and military targets may be legitimate targets in war; the principle of proportionality, which states that damage to civilian objects should be minimised and, if damage to civilian objects cannot be avoided, the damage must be proportionate to the military advantage; the principle of precaution, i.e. the attacking party must do everything possible to ensure that the targets of the attack are military objectives [14, p. 94].

3. Since 24 February 2022, when the Russian Federation launched a full-scale invasion of Ukraine, it has become clear that it systematically disregards and violates the fundamental principles of international law. Therefore, proponents of legal nihilism have a low level of legal awareness and legal culture, as well as a failure to comply with any legal norms, which is characteristic of the Russian Federation. since, by committing an act of aggression in 2014 and then a full-scale invasion in 2022, it violated a number of norms of international law. In particular, manifestations of international legal nihilism by the Russian Federation can be observed in different periods, specifically in the following ones:

- the annexation of Ukrainian territories in 2014: the UN Charter; the Charter of the Council of Europe; the UN Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism; the UN Convention on the Law of the Sea; the Final Act of the 1975 Conference on Security and Cooperation in Europe (Helsinki Accords or Helsinki Declaration), etc.

- during the annexation; a body of conventions governing the laws and customs of war: the International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, the UN Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination; European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms;

- after the full-scale invasion on 24 February 2022: Charter of the International Military Tribunal (1945); Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1948); Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity (1968); UN General Assembly resolutions on the extradition and punishment of war criminals (1946). In addition, there is the so-called 'Geneva law' (the Geneva Conventions of 1949, Additional Protocols thereto of 1977) and 'Hague law'. This leads to numerous war crimes and crimes against humanity. On 7 October 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine, in its Appeal [15] to the UN, the European Parliament, the parliamentary bodies of the Council of Europe, NATO, the OSCE, GUAM and the national parliaments of foreign states, called for support in the creation of a special international tribunal to investigate and bring to justice the senior political and military leadership of the Russian Federation for committing the crime of aggression against Ukraine. The issue of the aggressor state's responsibility was considered at the level of international organisations and bodies in terms of the special tribunals establishment. In addition, in January 2023, representatives of 20 countries gathered in Prague for a regular group meeting on the special court establishment for crimes of Russian aggression against Ukraine [16, p. 24].

It should be noted that despite the support of world leaders for Ukraine, 2025 saw a sharp change in US foreign policy towards Ukraine. Donald Trump's inauguration in January 2025 coincided with a critical stage in the Russian-Ukrainian war, when Ukraine was in need of international solidarity and material support. Instead, the new administration abruptly changed its political course. As early as February 2025, the United States joined Russia (along with Belarus and North Korea) in voting against a UN General Assembly resolution condemning Russia's decision to go to war [17]. This unprecedented move ended the unity of Western allies in supporting Ukraine and signalled that Washington was no longer prepared to automatically defend Ukraine on the international stage. In addition, the Trump administration has demonstratively shifted its focus from multilateral formats (such as platforms involving the EU, NATO, and the UN) to bilateral negotiations with key players. [18] It is said that while the US is effectively pressuring Ukraine to make concessions, European leaders are taking the opposite position. On the day when the American delegation to the UN sided with Russia, prominent European politicians were in Kyiv, declaring their unwavering support for Ukraine.

Based on the results of the study, the authors have reached the following conclusions:

1. International legal nihilism in modern conditions is the systematic and deliberate disregard or denial of international law norms and principles, manifested in the refusal to fulfil international obligations, the undermining international institutions authority, and the use of actions that contradict the established rules of the world legal order.

2. Despite its developed and systematised regulatory framework, international humanitarian law lacks an effective mechanism to ensure compliance. The course of the Russian-Ukrainian war demonstrates a deep divide between the declared principles and their actual application in modern conditions, which contributes to stimulating aggression by the Russian Federation.

3. The forms of international legal nihilism manifestation by the Russian Federation are: disregard for the principles of proportionality, distinction and precaution in war; refusal to fulfil international obligations; use of unconventional warfare methods.

4. The following periods of manifestation should be highlighted: in connection with the annexation of Ukrainian territories in 2014; during the annexation; after the full-scale invasion on 24 February 2022.

5. The absence of effective sanctions and enforcement mechanisms by international organisations demonstrates the need to reform the UN Security Council and the Bretton Woods system and to establish effective international tribunals to counter aggression and restore the effectiveness of international law.

6. The signing of strategic agreements, such as the Ukraine-US Bilateral Security Agreement (2024), did not ensure sustained support due to a change in political course. This demonstrates the weakness of international mechanisms designed to guarantee the security of states, which is a manifestation of international legal nihilism. The change in the US political position in 2025 and the focus on bilateral agreements indicate an undermining of collective international standards and rules, which exacerbates the crisis in the global security space.

REFERENCES

1. MSCMunich Security Conference-Vorsitzender Heusgen: „Es schlägt jetzt die Stunde Europas“. URL: <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/msc-vorsitzender-heusgen-es-schlaegt-jetzt-stunde-europas-5887726> (дата звернення: 08.12.2025)
2. Ткаля О.В. Витоки правових аномалій, їх історичні причини. *Правова держава*. 2021. Вип. № 42. С. 45-51. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2021.42.232435> (дата звернення: 08.12.2025).
3. Чухрай І. Ю. Причини правового нігілізму в Україні та засоби протидії цьому явищу. *Регіональні студії: науковий збірник / редкол.: М. М. Палінчак (голов. ред.), І. М. Береш, Є. І. Гайданка та ін. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 32. С. 37-40. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.ua/archive/32/5.pdf> (дата звернення: 08.12.2025)*
4. Черніков О. О. Правовий нігілізм: поняття, структура та форми прояву. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 10-12. URL: <https://elar.nauvis.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a1d63446-ee0e-403297bb-5b4e-4159f91f/content> (дата звернення: 08.12.2025).
5. Ляхович М. В. Павлович-Сенета Я. П. Правовий нігілізм в Україні: поняття, форми прояву та шляхи подолання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. Вип. 2. С. 44-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvduvs_2016_2_7 (дата звернення: 09.12.2025)
6. Resolution of the General Assembly 68/262 on 27 March 2014: «Territorial integrity of Ukraine». URL: <https://undocs.org/A/RES/68/262> (дата звернення: 09.12.2025)
7. Resolution of the General Assembly 71/205 on 19 December 2016: «Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine)». URL: <https://undocs.org/A/RES/71/205> (дата звернення: 09.12.2025)
8. Тарнавський О. Нігілізм міжнародного права в умовах російсько-української війни. URL: <https://voxukraine.org/nihilism-mizhnarodnogo-prava-v-umovah-rosiisko-ukrainskoi-vijny-ua> (дата звернення: 09.12.2025)
9. Гутерріш на саміті G7: настав час реформувати Радбез ООН. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-on-guterrish-on-reforma/32421391.html> (дата звернення: 09.12.2025)
10. Resolution adopted by the General Assembly on 23 February 2023 [without reference to a Main Committee (A/ES-11/L.7)] URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/063/07/pdf/n2306307.pdf?token=LzIBHfXNTvSchX55vq&fe=true> (дата звернення: 10.12.2025)
11. Расевич В. Бутафорна ООН, «переможена» Німеччина і США в ролі світового «жандарма». URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?butaforma_oon_peremozhenanimechchina_i_ssha_v_rol_i_svitovogo_zhandarma&objectId=132_0018 (дата звернення: 10.12.2025)
12. Топольницька М. І. Зміна правових систем в умовах збройного конфлікту: досвід країн колишньої Югославії та України (2014-перша половина 2021 рр.) : дис. канд. юр. наук : 12.00.01. Ужгород, 2023. 193 с.
13. Сокиринська О. А., Малишко І. В. Гарантії виконання норм міжнародного гуманітарного права та санкції, якими воно забезпечується *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 03, частина 3. С. 392-399 URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/335182> (дата звернення: 10.12.2025)
14. Кончаковська В., Макарова О. Наслідки порушення базових принципів міжнародного гуманітарного права. Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень : збірник матеріалів Міжнарод. наук. конф. / за заг. ред. П. В. Горінова ; Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 23 квітня 2024 р.). Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 93-95 URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/44856/Konchakovska_Makarova.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.12.2025).
15. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй... стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України: Постанова Верховної Ради України від 7 жовтня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2663-20#Text> (дата звернення: 10.12.2025)
16. Madhani A., Miller Z., Mascaro L. Trump pause of U.S. military aid adds pressure for Zelenskyy to seek end of war. PBS NewsHour. 2025. URL: <https://www.pbs.org/newshour/world/trump-pause-of-u-s-militaryaid-adds-pressure-for-zelenskyy-to-see-end-of-war> (дата звернення: 11.12.2025)
17. Berry O. Trump's peace plan on Ukraine. (n.d.). Council on Foreign Relations. 2025. URL: <https://www.cfr.org/blog/presidents-inbox-recap-trumps-peace-plan-ukraine> (дата звернення: 11.12.2025)
18. Fakhurdinova M. Five concerns over U.S.-Ukraine minerals deal. CEPA. 2025. URL: <https://cepa.org/article/five-concerns-over-us-ukraine-minerals-deal> (дата звернення: 11.12.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

ПОНЯТТЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ МЕДІАЦІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕ СЕРЕД ІНШИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ СПОРІВ

THE CONCEPT OF INVESTMENT MEDIATION AND ITS PLACE AMONG OTHER METHODS OF RESOLVING INVESTMENT DISPUTES

Сало А.М., аспірант кафедри міжнародного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

orcid.org/0009-0001-2035-1428

Стаття присвячена аналізу поняття інвестиційної медіації як специфічного механізму альтернативного вирішення інвестиційних спорів між іноземним інвестором та приймаючою державою. У роботі обґрунтовується актуальність дослідження цього інституту в умовах зростання кількості транскордонних інвестиційних конфліктів та потреби у більш гнучких, конфіденційних і кооперативних процедурах їхнього врегулювання. Автор висвітлює еволюцію підходів до медіації у міжнародному праві, аналізує її нормативно-правове закріплення у документах ICSID, UNCITRAL, IBA та Сінгапурській конвенції, а також окреслює ключові моделі та види медіаційних процедур, що застосовуються у світовій практиці.

Особливу увагу зосереджено на співвідношенні інвестиційної медіації з іншими позасудовими способами врегулювання спорів – переговорами, примиренням та інвестиційним арбітражем. Автор доводить, що медіація поєднує гнучкість переговорів із процесуальною визначеністю та структурованістю, водночас уникаючи високої вартості, тривалості та конфронтаційності, характерних для арбітражу. Окреслюються базові ознаки інвестиційної медіації: добровільність, конфіденційність, структурованість, участь незалежного медіатора, який сприяє діалогу, але не має владних повноважень. Розкрито також специфіку інвестиційних спорів через аналіз Вашингтонської конвенції та "критеріїв Саліні", що дозволяє виокремити ознаки інвестиції як предмета спору.

На підставі вивчення наукових джерел і міжнародних нормативних актів автор пропонує власне визначення інвестиційної медіації як процесу врегулювання інвестиційних спорів, що виникають між іноземним інвестором і приймаючою державою, за участю нейтрального медіатора, який сприяє досягненню взаємоприйнятної угоди. У роботі підкреслюється значення інвестиційної медіації для забезпечення стабільності інвестиційного середовища, збереження партнерських відносин між державою та інвестором, а також її потенціал для подальшого розвитку в національному законодавстві України. Стаття формує теоретичне підґрунтя для поглиблення досліджень інвестиційної медіації як важливого елементу сучасної системи альтернативного вирішення інвестиційних спорів.

Ключові слова: медіація, інвестиційний спір, інвестиційна медіація, медіатор, інвестиційний арбітраж, переговори, примирення.

The article provides a comprehensive analysis of investment mediation as a specific mechanism for resolving investment disputes between a foreign investor and a host state. It substantiates the relevance of studying this institution in the context of the growing number of cross-border investment conflicts and the need for more flexible, confidential, and cooperative procedures for their settlement. The author examines the development of mediation approaches in international law, analyzes its legal regulation in the documents of ICSID, UNCITRAL, IBA, and the Singapore Convention, and outlines key models and forms of mediation procedures used in international practice.

Particular attention is paid to the relationship between investment mediation and other alternative dispute resolution mechanisms – negotiation, conciliation, and investment arbitration. The article argues that mediation combines the flexibility of negotiation with procedural structure and predictability, while avoiding the high costs, duration, and adversarial nature characteristic of arbitration. The author highlights the main features of investment mediation: voluntariness, confidentiality, structured character, and participation of an independent mediator who facilitates dialogue but has no decision-making authority. The article also clarifies the specifics of investment disputes by analyzing the Washington Convention and the Salini criteria, which define the essential elements of an "investment."

Based on an examination of scholarly sources and international legal instruments, the author proposes a definition of investment mediation as a process of resolving investment disputes arising between a foreign investor and a host state with the assistance of a neutral mediator who helps the parties reach a mutually acceptable agreement. The article emphasizes the importance of investment mediation for ensuring the stability of the investment environment, preserving cooperative relations between states and investors, and its potential for further development within Ukrainian legislation. The study provides a theoretical foundation for advancing research on investment mediation as an important component of the modern system of alternative investment dispute resolution.

Key words: mediation, investment dispute, investment mediation, mediator, investment arbitration, negotiations, conciliation.

Правова проблематика. Інвестиційні спори (спори між іноземним інвестором та приймаючою державою (уповноваженим органом держави) з приводу здійсненої інвестиції) є важливою частиною юридичної практики, адже вони стосуються не тільки правових відносин між учасниками інвестиційних угод, а й економічних і політичних аспектів регулювання національних та міжнародних ринків. Як зазначено у звіті Конференції Організації Об'єднаних Націй з торгівлі та розвитку [1, с. xxii], способів вирішення інвестиційних спорів є доволі багато, в тому числі переговори, примирення (включно зі зверненням до спеціалізованих інституцій та процедур), проте найпопулярнішим залишається саме інвестиційний арбітраж. Основним аргументом на користь цього виступає те, що цей вид вирішення спорів «деполітизує» самі спори, передбачає більшу нейтральність та неупередженість арбі-

трів, а також є більш гнучким і працює на основі загальноприйнятих та доступних процесуальних правил [1, с. xxii].

Важливо зазначити, що, попри ефективність арбітражу для сторін спору, цей процес є дорогим для сторін, неефективним в контексті складності організації процесу та може породити "ворожнечу" між інвесторами та державами, а не примиряти сторони [1, с. xxiii]. Серед інших аргументів проти арбітражу називають те, що сам спір стосується приватних осіб, компаній і суверенних держав, між якими існують довгострокові договірні відносини, які можуть серйозно погіршитись через арбітражний процес.

Останнім часом, враховуючи розвиток медіації у вирішенні будь-яких спорів, набуває все більшої популярності використання медіації як способу вирішення інвестиційних спорів на противагу інвестиційному арбітражу. Так, можна побачити численні регламенти та правила про-

ведення медіації у цій категорії спорів, як міжнародних неурядових організацій, зокрема, Міжнародної асоціації юристів (*International Bar Association*, «**IBA**») [2], так і міжнародних міжурядових організацій – Комісії ООН з питань міжнародного торгівельного права (*United Nations Commission on International Trade Law*, «**UNCITRAL**») [3], Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів (*International Centre for the Settlement of Investment Disputes*, «**ICSID**») [4] тощо. В. Ендрю та Р. Мізаєв зазначають, що станом на лютий 2025 р. лише 13 справ із 803 (1,5%), які перебувають на розгляді ICSID, вирішуються в порядку медіації. Проте автори також вказують, що деякі інвестиційні спори вирішуються в порядку медіації, але за правилами інших організацій (не в межах процедури ICSID) [5].

Інститут вирішення інвестиційних спорів шляхом медіації є досить новим, фактично проходить процес становлення. Слід зазначити, що прогресивним етапом у розвитку інституту є прийняття у 2018 р. Конвенції ООН про міжнародні мирові угоди за результатами медіації або, як її називають, Сінгапурська конвенція про медіацію («**Сінгапурська конвенція**») [6], що передбачила механізм примусового виконання укладених угод за результатами медіації.

Проте, незважаючи на наявність джерел міжнародно-правового регулювання інституту вирішення інвестиційних спорів шляхом медіації, на науковому рівні недостатньо досліджень у цьому напрямку. Юридична література оперує поняттями «медіація у вирішенні інвестиційних спорів» («*mediation in the settlement of investment disputes*»), «інвестиційна медіація» («*investment mediation*»), однак відсутнє визначення цих термінів. Окрім цього, не має систематизованого виокремлення ознак медіації у системі інших способів вирішення інвестиційних спорів.

Мета дослідження. Ця стаття має на меті дослідження наукових праць та актів міжнародних організацій, що займаються вирішенням інвестиційних спорів, для визначення поняття «інвестиційна медіація», ключових характеристик інвестиційної медіації як окремого способу вирішення таких спорів, порівняння інвестиційної медіації з іншими способами вирішення інвестиційних спорів.

Аналіз останніх досліджень. Питаннями інвестиційної медіації та інших альтернативних способів вирішення інвестиційних спорів свого часу займалися С. Гайо, К. Шроєр, М. Вайбель, В. Ендрю, Р. Мізаєв, К. Тіті, Ф. Бродлія, Н. Мазаракі та ін. Деякі з них, як-от К. Тіті, також порівнювали медіацію з іншими несудовими способами вирішення спорів [7], на відміну від решти, які в основному фокусуються на порівнянні інвестиційного арбітражу та інвестиційної медіації, ототожнюючи часом поняття інвестиційної медіації з загальним терміном «альтернативні способи вирішення інвестиційних спорів». Такий підхід є неправильним, адже у відносинах держав та інвесторів важливими способами вирішення спорів є також переговори, які для держав є більш звичним і суттєво відрізняються від медіації. Таким чином, дослідження поняття «інвестиційна медіація» та її місця серед інших способів вирішення інвестиційних спорів є актуальним. Більше того, інвестиційна медіація залишалась поза увагою українських науковців.

Виклад основного матеріалу. Для визначення поняття інвестиційної медіації спершу варто проаналізувати загальне поняття медіації, і потім розглянути його в контексті інвестиційних спорів та їхньої специфіки.

За міжнародною практикою, залежно від стилю чи ролі медіатора, виділяють три основні моделі медіації: фасилітативну, евалюативну та трансформативну, а також у деяких джерелах згадується медіація на основі прав, та інші.

М. С. Сіддікі вказує у сфері вирішення конфліктів точаться дискусії щодо різних підходів, які можна застосовувати для вирішення спорів у контексті медіації, в залеж-

ності від ролі медіатора. Вказує, що існує три загальні типи підходів до медіації: (а) фасилітативна медіація або медіація на основі інтересів, (б) евалюативна медіація та (в) медіація на основі прав.

Медіатор при фасилітативній медіації (на основі інтересів) допомагає сторонам у спорі оцінити власну ситуацію та дозволяє їм спільно приймати власні рішення.

Медіатор при евалюативному підході надає сторонам пропозиції чи рекомендації щодо вирішення спору. Класична роль медіатора полягає у наданні висновків щодо суті та ймовірних результатів спору, використовуючи заздалегідь визначені критерії для оцінки доказів і аргументів, представлених сторонами. Процес включає оцінку медіатором сильних і слабких сторін учасників спору і прогнозування ймовірного результату справи на основі застосовуваного права.

У випадку медіації на основі права, процедура включає встановлення фактів шляхом належного зважування доказів, оцінку достовірності та розподіл тягара доведення, визначення та застосування відповідного закону, правил чи звичаїв, а також надання висновку. Цей підхід зосереджується на законних правах сторін і намагається досягти вирішення, яке відповідає відповідним юридичним критеріям спору в спосіб, який узгоджується з тим, що було б досягнуто в судовому засіданні [8].

Кеті Шонк виділяє сім видів медіації: фасилітативна, евалюативна, трансформативна, Med-Arb, Arb-Med, електронна, медіація за дорученням суду. У фасилітативній або традиційній медіації медіатор намагається сприяти переговорам між сторонами конфлікту, заохочує учасників досягти власного рішення, досліджуючи інтереси один одного, але не пропонує конкретних рішень. У евалюативній медіації медіатори частіше дають рекомендації та пропозиції, висловлюють свої думки щодо спору, допомагають сторонам оцінити юридичні аргументи кожної. У трансформативній медіації медіатори зосереджуються на наданні можливостей сторонам вирішити їхні конфлікти через визнання потреб та інтересів один одного. Med-Arb, Arb-Med, електронна медіація та медіація за дорученням суду поділені за процесуальним критерієм, а не в залежності від стилю чи ролі медіатора. Med-Arb та Arb-Med є гібридами медіації та арбітражу. У першому випадку, якщо сторони не домовляться за результатами медіації, медіація переходить у арбітраж, медіатор стає арбітром і виносить обов'язкове рішення за наслідками спору. У другому випадку, заслуховуються докази та пояснення учасників спору в арбітражі, арбітр готує арбітражне рішення, але приховує його від сторін. У разі, якщо сторони не дійшли домовленості за результатами медіації, арбітр виносить обов'язкове рішення, яке було попередньо підготовлене. Електронна медіація, у цьому випадку, є способом проведення процесу – за допомогою онлайн платформ, а медіація за дорученням суду – виключно того, що така призначена судом [9].

Потрібно зазначити, що медіація та примирення (*conciliation*) є окремими процедурами, оскільки в останній третя особа бере активну участь у процесі переговорів, пропонуючи конкретні варіанти розв'язання спору.

Міжнародні організації за час свого існування надали досить багато документів різної правової природи – від пояснень до конвенцій, в яких надали визначення поняттю медіація. Так, ICSID надає таке визначення медіації: «Медіація – це консенсусний процес, у якому сторони безпосередньо проводять переговори щодо спору одна з одною за допомогою третьої сторони (медіатора)» [10, с. 1]. Майже аналогічне визначення можна знайти і у ст. 1 Правил медіації UNCITRAL [3] та ст. 2 Сінгапурської конвенції про медіацію [6].

В цілях визначення інвестиційної медіації, ми виходимо із фасилітативної моделі медіації, адже така закладена в основу регламентами міжнародних організацій.

Так, у п. 1 статті 17 Правил медіації ICSID зазначено, що медіатор допомагає сторонам досягти взаємної згоди про прийнятне вирішення всіх або частини спірних питань та медіатор не має повноважень нав'язувати результат вирішення спору сторонам [4].

У Правилах ІВА для медіації між інвесторами та державами та Правилах медіації UNCITRAL вказано, що сторони можуть погодитись на медіацію на основі цих правил, або залучити медіатора чи іншу особу/інституцію, який/яка застосовуватиме саме ці правила в процесі медіації [2, ст. 1; 3, ст. 1(1)]. Тобто, медіація, як і арбітраж, може відбуватись в межах певної інституції, при цьому до вирішення спору можуть застосовуватись правила іншої інституції.

В законодавствах держав можна побачити, що визначення медіації є практично тотожними. У законодавстві Індонезії визначення медіації чітко не вказане, проте у Законі про арбітраж та альтернативне вирішення спорів 1999 року цей термін пояснюється як передача спору на розгляд третьої сторони, яка заслухає сторони та допоможе знайти найбільш прийнятне вирішення спору [12, с. 47]. В Європейському Союзі поняття медіації визначене ст. 3 (а) Директиви № 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 21 травня 2008 р. щодо окремих аспектів медіації у цивільних та господарських справах («Директива»). Так, в Директиві наведено таке визначення: *«Медіація означає структурований процес, незалежно від його назви чи посилання, за допомогою якого дві або більше сторін у суперечці намагаються самостійно, на добровільній основі, досягти згоди щодо врегулювання їхньої суперечки за допомогою медіатора. Цей процес може бути ініційований сторонами, запропонований чи наказаний судом або передбачений законодавством держави-члена»* [13, ст. 3(а)]. Відповідно, законодавство Франції як держави-члена ЄС фактично дослівно дублює це визначення [14]. Міністерство юстиції Великої Британії наводить таке визначення медіації: *«Медіація – це гнучкий і конфіденційний процес, який використовується для врегулювання спору між двома або більше особами, підприємствами чи іншими організаціями. Медіація може включати призначення медіатора, який є незалежною та неупередженою третьою особою, щоб допомогти сторонам обговорити проблеми, провести переговори та прийти до взаємоприйнятної угоди»* [11].

В п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України "Про медіацію" можна знайти більш розширене визначення: *«Медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів»* [15]. Тобто медіація також передбачає конфіденційність переговорів та наявність чіткої структури.

Окрім законодавчого визначення поняття медіації, в правовій доктрині та наукових джерелах можна знайти наступні визначення медіації. Так, К. Ф. Гомез вказує на те, що медіація по своїй суті відмежовує судові способи вирішення спорів, які є публічними, та так звані «альтернативи» – тобто позасудові способи вирішення спорів [16, с. 4]. К. Хопт та Ф. Штеффек надають таке визначення медіації: *«Медіація – процес, заснований на добровільній участі сторін, в якому один чи кілька посередників без повноважень судді систематизовано встановлює комунікацію між сторонами з метою дати сторонам взяти відповідальність за вирішення їхнього спору»* [17, с. 11].

А. Самойленко вказує, що альтернативним способом вирішення спорів є медіація – техніка ведення переговорів за допомогою третьої нейтральної сторони (медіатора). Медіатор не є суддею чи арбітром, – він не судить і не виносить жодних рішень, він нейтральний відносно по відношенню до сторін конфлікту, проте саме від нього залежить результат порозуміння, отримання найвигідні-

шого варіанту вирішення спору, який задовольнить обидві сторони. Важливим є те, що вибір медіатора здійснюється спільно та добровільно. Цінність цього способу обумовлена розв'язанням протиріч шляхом зосередження безпосередньо на інтересах сторін (опонентів спору), досягнення взаємної згоди, а не на правових позиціях або договірних правах. Сутність медіації полягає у тому, що сторони активно беруть участь у її процесі на основі діалогу, а не конфронтації як при судовому вирішенні спору. Отже, медіація із самого початку не передбачає домінування однієї сторони над іншою і забезпечує виграв обом сторонам [18].

С. Герасимчук під медіацією розуміє переговори сторін за участю третьої особи – медіатора, який, здійснюючи загальне керівництво процедурою, допомагає сторонам налагодити комунікацію між собою та самостійно досягти максимально ефективних домовленостей зі спірних питань, однак не має повноважень на вирішення спору. Автор з посиланням на Н. Крестовську, надалі вказує, що медіації як певній процедурі притаманні ознаки, серед яких слід виділити такі: 1) наявність нейтральної третьої особи – медіатора, який сприяє налагодженню комунікації між сторонами; 2) вирішення спору та напрацювання угоди безпосередньо сторонами, а не медіатором; 3) відсутність жорсткої правової регламентації процедури, змагальності та обов'язкового рішення; 4) наявність медіаційної угоди та, як правило, неможливість примусового її виконання без звернення до компетентних органів [19, с. 272].

О. Кірдан зазначає, що у визначенні поняття «медіація» науковці виходять із сутнісних ознак її механізму, а саме: як «сприяння проведенню переговорів задля досягнення консенсуальних рішень і вирішення спорів», «переговори за участю посередника», «переговори за участю нейтрального посередника (медіатора)», «добровільний і конфіденційний процес, у якому нейтральна третя сторона (медіатор) допомагає конфліктуючим сторонам досягти взаємоприйнятної угоди», «метод врегулювання конфлікту між сторонами на основі переговорів за участю нейтральної особи (посередника)» [20, с. 17].

Вважаємо, що медіацію можна визначити як добровільний, структурований та конфіденційний позасудовий процес врегулювання спору або попередження його виникнення, під час якого сторони за сприяння незалежного та неупередженого посередника – медіатора ведуть переговори з метою досягнення взаємоприйнятної угоди.

Ознаками медіації слід виділити: 1) добровільність – участь сторін є повністю добровільною, як на початку процесу, так і на будь-якому його етапі; 2) структурованість – медіація проходить за певною логікою/етапами; 3) конфіденційність – усі відомості, отримані в процесі медіації, не підлягають розголошенню без згоди сторін; 4) позасудовий характер – здійснюється поза межами судового провадження, хоча може застосовуватися паралельно або до судового розгляду; 5) нейтральність та неупередженість медіатора – медіатор не представляє інтересів жодної зі сторін, а виконує роль фасилітатора переговорів; 6) комунікаційна природа – процес базується на активному діалозі між сторонами за участі медіатора з метою досягнення рішення, яке задовольняє інтереси всіх сторін.

Потрібно зазначити, що саме по собі поняття медіації є досить загальним в тому сенсі, що воно застосовується для вирішення майже всіх видів приватно-правових спорів. Оскільки у приватному праві сторони відносин є рівними, то спір можна вирішити шляхом переговорів, без звернення до судів чи комерційних арбітражів, де провадження є набагато довгими та дорогими. Натомість інвестиційні спори, хоч і по своїй суті теж є приватно-правовими, мають власну специфіку. Тому, для визначення поняття інвестиційної медіації також слід розібратись, що таке інвестиційний спір.

У Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами 1965 р. («Вашингтонська конвенція») міститься визначення інвестиційного спору, яке розкривається через компетенцію ICSID. Згідно п. 1, 2 ст. 25 Вашингтонської конвенції, до компетенції Центру (ICSID) належить вирішення правових спорів, що виникають безпосередньо з відносин, пов'язаних з інвестиціями, між Договірною державою (або будь-яким уповноваженим органом Договірної держави, про який повідомлено Договірною державою Центру) та особою іншої Договірної держави, при умові наявності письмової згоди учасників спору про передачу такого спору для вирішення Центру. Під «особами Договірної держави» слід розуміти:

а) будь-яку фізичну особу, яка є громадянином Договірної держави, на відміну від Держави, що виступає в якості сторони в спорі, або до дня досягнення згоди сторонами про передачу спору для вирішення шляхом примирення чи арбітражу, або до дня реєстрації заяви у відповідності з пунктом (3) статті 28 або пунктом (3) статті 36, однак не є такою особою, яка будь-коли була громадянином Договірної держави, що виступає в якості сторони в такому спорі; а також

б) будь-яку юридичну особу, що є юридичною особою Договірної держави, відмінної від Держави, що виступає в якості сторони в спорі до дня досягнення згоди про передачу спорів Центру для вирішення шляхом примирення або арбітражу, а також будь-якою юридичною особою, що є юридичною особою Договірної держави, яка виступає в якості сторони в спорі, до дня досягнення згаданої згоди, якщо в силу контролю, який здійснюється іноземними особами по відношенню до такої юридичної особи, сторони домовились про те, щоб розглядати таку юридичну особу в якості особи іншої Договірної держави для цілей цієї Конвенції.

Виходячи із ст. 25 Вашингтонської конвенції, ознаками інвестиційних спорів є:

- наявність правового спору, що виник безпосередньо з відносин, пов'язаних з інвестиціями;
 - спір існує між Договірною державою (або будь-яким уповноваженим органом Договірної держави) та особою іншої Договірної держави;
 - наявність письмової згоди учасників спору про передачу спору на вирішення компетентним органом.
- Кріштоф Шроер, узагальнено визначає наступні ознаки інвестиційного спору:
- спори виникають з приводу інвестицій, які вкладаються іноземцями;
 - сторони спорів – дві держави або держава і інвестор-нерезидент цієї держави;
 - наявність згоди [22, с. 1, 2 8, 20].

Ознаки інвестиційного спору, за визначенням Кріштофа Шроера є зашироким, адже включають не лише спори між інвесторами та державою (Investor-State Dispute settlement, ISDS), але й між державами (State-State Dispute Settlement). Інвестиційні спори між державами відбуваються, коли дві держави мають розбіжності щодо інвестиційної угоди. Наприклад, дві держави можуть не погоджуватися щодо тлумачення інвестиційної угоди, або одна держава може стверджувати, що інша порушує свої зобов'язання за угодою, або ж держава ініціює спір в порядку дипломатичного захисту в інтересах інвестора. Однак, спори між державами не є за суттю інвестиційними, і не охоплюються поняттям інвестиційний спір.

Як зазначає М. Вайбель, ані Вашингтонська конвенція, ані коментарі до неї не містять пояснення, що саме охоплюється поняттям "інвестиція" як предметом інвестиційних спорів [21, п. 45], тобто які саме трансакції можна віднести до предмету інвестиційного спору, які вирішують, в тому числі, ICSID. Тому він посилається на так звані «критерії Саліні», викладені у рішенні ICSID у справі

«Саліні проти Марокко» від 16 липня 2021 р. Так, ICSID зазначає, що поняттям «інвестиційний» у контексті спорів охоплюються елементи: «інвестиційного внеску, певна тривалість виконання договору та наявність у трансакції ризиків» [22, п. 52].

Визначення інвестиційного спору пропонується, зокрема, у Кодексі етики UNCITRAL для медiatorів при вирішенні міжнародних інвестиційних спорів. Визначення звучить наступним чином: «Міжнародний інвестиційний спір (IID) означає спір між інвестором та державою або регіональною організацією економічної інтеграції або будь-яким складовим підрозділом держави чи агентства держави чи регіональної організації економічної інтеграції, поданий для вирішення відповідно до документа про згоду» [25, ст. 1(a)].

Надане визначення у Кодексі етики UNCITRAL не включає елементу, що спір виникає з приводу інвестицій, хоч і оперує поняттям інвестора. Таким чином під інвестиційним спором слід розуміти спір між іноземним інвестором та приймаючою державою (міжнародною організацією, уповноваженим органом) з приводу інвестицій, що вкладені іноземним інвестором у приймаючу державу за наявності письмової згоди про передачу спору на вирішення компетентним органом.

На нашу думку, оскільки поняття «медіація у вирішенні інвестиційних спорів» та «інвестиційна медіація» є тотожними, а перше є більш словесно описовим, слід використовувати і ввести у наукову літературу єдиний термін «інвестиційна медіація».

В контексті визначення поняття «інвестиційна медіація» варто зазначити, що окремо від загального поняття медіації визначення саме інвестиційної медіації автори не наводять. С. Гайо вказує, що «інвестиційну медіацію можна розуміти як посередництво, яке займається інвестиціями та включає країну, державний орган або регіональну організацію економічної інтеграції (REIO). Для медіації потрібна згода сторін, яка може бути передбачена договором (наприклад, про концесію чи ліцензію), узгодженим на спеціальній основі між сторонами спору, або відповідно до умов міжнародного інвестиційного договору чи національного законодавства» [26, с. 6]. Як можна побачити, у визначенні згадується також і національне законодавство, яке може містити положення про вирішення інвестиційних спорів шляхом медіації.

Таким чином, враховуючи особливості інвестиційних спорів та процесу медіації, пропонується наступне визначення інвестиційної медіації: це добровільний, структурований, конфіденційний процес врегулювання спорів між інвестором та приймаючою державою (міжнародною організацією, уповноваженим органом), що виник з відносин, пов'язаних з інвестиціями за допомогою незалежного та неупередженого посередника – медіатора, який не має вирішального впливу на результат, але сприяє конструктивному діалогу.

Основними ознаками інвестиційної медіації є наступні:

- спір за своїм предметом є інвестиційним;
- це добровільний процес – отже, згода сторін (яка може міститися у двосторонніх та багатосторонніх договорах, окремому медіаційному застереженні) є однією з основних передумов вступу у цей процес;
- це структурований процес – тобто медіатор при проведенні переговорів керується чітким та визначеним порядком дій, процес медіації може відбуватись на основі правил, встановлених учасниками, чи з використанням правил міжнародних організацій – IBA, UNCITRAL, ICSID тощо;
- процес переговорів за участю медіатора є конфіденційним;
- переговори становлять основу інвестиційної медіації – отже, сторони повинні дійти за результатами медіації до взаємовигідної угоди, яка вирішить спір;

– обов'язковим учасником, крім сторін спору, є також незалежний, неупереджений посередник (медіатор), який організовує переговори та проводить консультації зі сторонами щодо проблемних питань;

– медіатор не має права вирішувати спір між сторонами – він лише надає поради та вказує на можливі варіанти вирішення спору, серед яких сторони вибирають найбільш прийнятний.

В цілому, система вирішення інвестиційних спорів на даний момент представлена такими способами: інвестиційний арбітраж, інвестиційна медіація, переговори та примирення (conciliation). Однією з головних переваг медіації є збереження конфіденційності, що особливо важливо у випадку інвестиційних проєктів, де часто йдеться про обсяг фінансових вкладень або бізнесову інформацію, що повинна залишатись конфіденційною. Окрім того, медіація може забезпечити більш м'яке та конструктивне вирішення конфліктів, що сприяє збереженню хороших відносин між інвесторами і державами, а також підвищує довіру до інвестиційного середовища. Це особливо важливо для забезпечення стабільності інвестицій та розвитку міжнародної торгівлі.

Інвестиційна медіація, на відміну від інвестиційного арбітражу, є менш формалізованим процесом, що дає сторонам більшу свободу у врегулюванні конфлікту. Це особливо важливо у контексті інвестицій, де ефективність і швидкість вирішення спору можуть мати критичне значення для бізнесу. Інвестиційні спори часто передбачають високий рівень складності, в тому числі через участь у процесі великої кількості зацікавлених сторін, таких як інвестори, державні органи, місцеві підприємства та інші. Медіація дає можливість врахувати інтереси всіх учасників і знайти рішення, яке буде сприятливим для кожної сторони, що робить цей процес гнучким і адаптованим до конкретних умов спору.

Арбітраж, натомість, може бути довгим та затратним, в той час як медіація часто дозволяє знайти рішення в коротший термін, що особливо важливо для інвесторів, які хочуть мінімізувати втрати від затримок у вирішенні спорів. Крім того, медіація має низьку вартість порівняно з інвестиційним арбітражем, що робить її доступною для більшості учасників інвестиційних процесів.

Натомість якщо порівнювати медіацію з "несудовими" способами вирішення спорів – наприклад, переговорами (тобто прямою комунікацією між сторонами спору, без залучення медіатора), – то перевага для сторін буде більше на боці медіації. По-перше, як вже зазначалось, медіація – це більш врегульований правовими нормами процес, а також вона має чітку структуру, що оптимізує процес та підвищує ефективність переговорів. Натомість переговори майже не регулюються окремими правилами – вони базуються на діловому етикеті, а, отже, немає гарантій того, що результат переговорів задовольнить обидві сторони і в той же час збереже ділові відносини. По-друге, сама особа медіатора в процесі вирішення спору відіграє дуже важливу роль – він виступає «модератором» процесу, і в той же час, не вирішуючи спір замість сторін, пропонує різні варіанти, які сторони приймають або відхиляють. В переговорах присутній елемент певного тиску сторін одне на одного у різних формах – від демонстрування статусу до погроз, що не контролюється ніким, окрім самих сторін. Таким чином, медіація є більш контрольованим процесом і дозволяє під контролем медіатора конструктивно проводити переговори. По-третє, на відміну від переговорів, сторони можуть укласти угоду, яку можна примусово виконати за Сінгапурською конвенцією.

Також необхідно розрізняти медіацію та примирення (яке також іноді використовується для вирішення спорів), оскільки ці поняття є досить схожими і іноді використовуються як взаємозамінні. У ICSID ці два процеси мають наступні відмінності:

– після надання згоди сторона не може вийти з процесу примирення в односторонньому порядку. У свою чергу, згода на медіацію необхідна не тільки на початку, але й протягом усього процесу медіації. Будь-яка сторона має право відмовитися від медіації в будь-який момент;

– у медіації ICSID роль медіатора обмежується наданням допомоги сторонам у досягненні взаємоприйнятого рішення щодо всіх або деяких спірних питань. З іншого боку, в процедурі примирення ICSID примирна комісія має ширший мандат, який передбачає не лише сприяння вирішенню спору, але й зобов'язання роз'яснювати спірні питання;

– медіатор не уповноважений приймати рішення щодо юрисдикції, що дозволяє сторонам і медіатору зосередитися на вирішенні спірних питань;

– медіація є більш неформальним процесом порівняно з примиренням, на відміну від примирювача, медіатор не має повноважень видавати накази чи рішення [27].

Медіація справді має багато переваг над іншими способами вирішення спорів. Проте, важливо зазначити, що саме особа медіатора може також бути недоліком – успіх медіації багато в чому залежить від кваліфікації медіатора та його вміння керувати процесом примирення. Хоча ті ж правила IBA чи UNCITRAL [2, ст. 7; 3, ст.12; 23] зазначають про особисті та професійні якості, яким має відповідати медіатор, все-ж є ризик «людської помилки». Також серед недоліків медіації можна виділити те, що угода за результатами медіації має «меншу» юридичну силу, ніж рішення арбітражу – через малу кількість держав, які ратифікували Сінгапурську конвенцію. Тому в подальшому може виникнути спір уже через недотримання положень угоди за результатами медіації (фактично з вирішення одного спору виникає новий спір).

Таким чином, можна побачити, що медіація має свої переваги та недоліки, і як спосіб вирішення спорів вона може не завжди використовуватись, проте, тим не менше, є одним з найкращих позасудових способів вирішення інвестиційних спорів.

Висновок. На підставі проведеного аналізу поняття інвестиційної медіації можна сформулювати як добровільний, структурований, конфіденційний процес врегулювання спорів між інвестором та приймаючою державою (міжнародною організацією, уповноваженим органом), що виник з відносин, пов'язаних з інвестиціями, що вкладені інвестором за допомогою незалежного та неупередженого посередника – медіатора, який не має вирішального впливу на результат, але сприяє конструктивному діалогу. Важливо, що поняття інвестиційного спору не охоплює спори між державами з приводу інвестицій, а лише спори між іноземним інвестором та приймаючою державою (міжнародною організацією, уповноваженим органами). При цьому, у визначенні «інвестиції» слід керуватися «критеріями Саліні», що викладені у рішенні ICSID у справі *«Саліні проти Марокко»* від 16 липня 2021 р.

Поряд із інвестиційним арбітражем, переговорами та примиренням (conciliation), інвестиційну медіацію можна назвати одним з найефективніших способів вирішення інвестиційних спорів та, в цілому, одним з найзручніших для сторін таких спорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Investor–State disputes: prevention and alternatives to arbitration: UNCTAD Series on International Investment Policies for Development. 129 p. URL: https://unctad.org/system/files/official_document/diaeia200911_en.pdf (date of access: 03.12.2025).
2. Investor–State Disputes: Prevention and Alternatives to Arbitration : UNCTAD Series on International Investment Policies for Development. 129 p. URL: https://unctad.org/system/files/official_document/diaeia200911_en.pdf (date of access: 07.12.2025).
3. UNCITRAL Mediation Rules (2021) : of 11.07.2022. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/22-01369_mediation_rules_ebook_1.pdf (date of access: 05.12.2025).
4. ICSID Mediation Rules and Regulations : of 01.07.2022. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/documents/ICSID_Mediation.pdf (date of access: 09.12.2025).
5. Mirzayev R., Willcocks A. Mediation in investment disputes. *Jus Mundi*. URL: <https://jusmundi.com/en/document/publication/en-mediation-in-investment-disputes> (date of access: 02.12.2025).
6. United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation: of 20.12.2018. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/EN/Texts/UNCITRAL/Arbitration/mediation_convention_v1900316_eng.pdf (date of access: 11.12.2025).
7. Titi C. Mediation of investment disputes under the ICSID mediation rules: an overview. *Alternative dispute resolution in the western balkans*. 2025. P. 157–171. URL: <https://www.springerprofessional.de/en/mediation-of-investment-disputes-under-the-icsid-mediatio-n-rules/50581522> (date of access: 04.12.2025).
8. Siddiqui M. Classification of mediation. *WMO conflict insight journal*. 2024. Mediation / Conflict Resolution. URL: <https://worldmediation.org/classification-of-mediation/> (date of access: 08.12.2025).
9. Shonk K. Types of mediation: choose the type best suited to your conflict. *Daily Blog*. URL: <https://www.pon.harvard.edu/daily/mediation/types-mediation-choose-type-best-suited-conflict/> (date of access: 06.12.2025).
10. Background paper on investment mediation. ICSID, 2021. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/publications/Background_Paper_on_Investment_Mediation_Oct2021.pdf (date of access: 10.12.2025).
11. Ministry of Justice. A guide to civil mediation. *GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/guidance/a-guide-to-civil-mediation> (date of access: 01.12.2025).
12. Juwana H. Dispute Resolution Process in Indonesia. *IDE Asian Law Series*. 2003. No. 21. P. 125. URL: <https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Reports/Als/pdf/21.pdf> (date of access: 12.12.2025).
13. Directive on certain aspects of mediation in civil and commercial matters: of 21.05.2025. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0052> (date of access: 05.12.2025).
14. Relative à l'organisation des juridictions et à la procédure civile, pénale et administrative: of 08.02.1995. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000350926> (date of access: 09.12.2025).
15. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 02.12.2025).
16. Mediation in international commercial and investment disputes / ed. by C. Titi, K. F. Gomez. Oxford University Press, 2019. 395 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=M9WhDwAAQBAJ> (date of access: 06.12.2025).
17. Mediation: Principles and Regulation in Comparative Perspective / ed. by K. J. Hopt, F. Steffek. OUP Oxford, 2013. 1347 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=uAfaQAQBAJ> (date of access: 11.12.2025).
18. Самойленко А. Альтернатива судовим баталіям: переговори, медіація та третейський суд. *Правовий тиждень*. 2010. 27 квіт. URL: <http://www.npp.com.ua/articles/articles/1991.html> (дата звернення: 03.12.2025).
19. Герасимчук С. Медіація як один із видів альтернативного вирішення спорів: визначення, переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 82: ч. 1. С. 270–274. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.41> (дата звернення: 10.12.2025).
20. Кірдан О. Поняття "медіація" та підходи до його трактування у сучасному науковому дискурсі. *Педагогічний часопис Волині*. 2019. № 2. С. 12–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pchv_2019_2_4 (дата звернення: 10.12.2025).
21. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 18.05.1965: станом на 16 берез. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text (дата звернення: 07.12.2025).
22. Schreuer C. Investment disputes. *Max planck encyclopedias of international law*. 2010. P. 1–9. URL: https://is.muni.cz/el/1423/podzim2015/ESS423/um/59220375/Investment_Disputes.pdf (date of access: 01.12.2025).
23. Waibel M. Subject Matter Jurisdiction: The Notion of Investment. *Cambridge University Press*. 2021. P. 25–84. URL: <https://www.cambridge.org/core/content/view/7AEAF9FBC0D7A31C2F608478F124C1C2> (date of access: 10.12.2025).
24. Salini Costruttori S.p.A. and Italstrade S.p.A. v. Kingdom of Morocco : ICSID Case No. ARB/00/4, Decision on Jurisdiction of 16 July 2001. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C9734/D%20-%20Statement%20of%20Claim%20-%202006.10.%202022/Legal%20Authorities/CL-0021-ENG%20-%20Salini%20v%20Morocco%20-%20Decision%20on%20Jurisdiction.pdf (date of access: 08.12.2025).
25. Code of Conduct for Arbitrators in International Investment Dispute Resolution: of 07.12.2023. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/2318944_coc_arbitrators_e-book_eng.pdf (date of access: 12.12.2025).
26. Gayo S. The use of mediation as an alternative dispute resolution in the settlement of investment disputes. *International Asia of law and money laundering*. 2024. Vol. 3 No. 1. URL: <https://doi.org/10.59712/iaml.v3i1.76> (date of access: 04.12.2025).
27. Key differences between mediation and conciliation at ICSID. *ICSID*. URL: <https://icsid.worldbank.org/rules-regulations/mediation/key-differences-between-mediation-and-conciliation> (date of access: 06.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025

РОЛЬ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ООН ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ

THE UN ROLE AND POWERS IN CONDUCTING PEACEKEEPING MISSIONS

Смірнова П.В., студентка IV курсу факультету міжнародного та європейського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0009-9935-6894

Авраменко Т.О., студентка IV курсу факультету міжнародного та європейського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0003-5164-9563

Миротворча діяльність Організації Об'єднаних Націй посідає вагомe місце в системі колективної безпеки сучасного світу. На момент створення ООН механізм миротворчої діяльності створювався як такий, що матиме вирішальну роль у попередженні, врегулюванні та припиненні збройних конфліктів, а також у відновленні миру в постконфліктних регіонах. У статті досліджено правові засади та механізми реалізації миротворчих операцій, зокрема повноваження ООН щодо їх організації, принципи діяльності та умови надання мандату. Особливу увагу приділено ролі Ради Безпеки ООН, яка ухвалює рішення про започаткування та проведення миротворчих місій, а також діяльності Військово-Штабного Комітету, що забезпечує координацію і планування таких операцій. Розглянуто питання формування складу миротворчих контингентів, джерел фінансування місій, а також процедур ухвалення рішень про застосування сили відповідно до положень Статуту ООН. У статті наголошується на принципах миротворчої діяльності, якими є зокрема нейтральність, неупередженість та згода сторін конфлікту, які є запорукою ефективності та легітимності такої діяльності. Також проаналізовано практичні аспекти функціонування миротворчих місій, труднощі, пов'язані з реалізацією мандату, та політичні виклики, що виникають у процесі прийняття рішень, зокрема через право вето постійних членів Ради Безпеки. На основі аналізу міжнародних документів, історичних прикладів і сучасної практики зроблено висновок, що миротворчі операції ООН є одним із вагомих інструментів підтримання міжнародного миру та стабільності, хоча їх ефективність значною мірою залежить від політичної волі держав-членів і узгодженості дій міжнародної спільноти.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ООН, миротворчі місії, міжнародна безпека, колективна безпека, мандат, Військово-Штабний Комітет, міжнародне право, "блакитні шоломи".

The peacekeeping activities of the United Nations occupy an important place in the collective security system of the modern world. At the time of the creation of the UN, the peacekeeping mechanism was designed to play a decisive role in the prevention, settlement, and cessation of armed conflicts, as well as in the restoration of peace in post-conflict regions. This article examines the legal basis and mechanisms for implementing peacekeeping operations, in particular the UN's powers to organize them, the principles of their operation, and the conditions for granting a mandate. Particular attention is paid to the role of the UN Security Council, which decides on the initiation and conduct of peacekeeping missions, as well as the activities of the Military Staff Committee, which coordinates and plans such operations. The article examines the formation of peacekeeping contingents, sources of funding for missions, and procedures for making decisions on the use of force in accordance with the provisions of the UN Charter. The article emphasizes the principles of peacekeeping activities, which include neutrality, impartiality, and the consent of the parties to the conflict, which are the guarantee of the effectiveness and legitimacy of such activities. It also analyzes the practical aspects of the functioning of peacekeeping missions, the difficulties associated with the implementation of the mandate, and the political challenges that arise in the decision-making process, in particular due to the veto power of the permanent members of the Security Council. Based on an analysis of international documents, historical examples, and contemporary practice, it has been concluded that UN peacekeeping operations are one of the most important instruments for maintaining international peace and stability, although their effectiveness largely depends on the political will of member states and the coordinated actions of the international community.

Key words: United Nations, UN Security Council, peacekeeping missions, international security, collective security, mandate, Military Staff Committee, international law, blue helmets.

Вступ. В сучасних умовах на міжнародній арені держави досить часто зіштовхуються з політичними протиріччями між собою, що нерідко стає причиною виникнення збройних конфліктів. Відповідно, внаслідок значних руйнівних наслідків застосування сили державами та неефективності досягнення політичних цілей таким методом, держави прагнуть використовувати всі наявні зусилля для відновлення, підтримки миру та створення глобальної системи колективної безпеки. Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), створена 26 червня 1945 року, несе основну відповідальність за мирне співіснування всіх держав. Основним завданням ООН є підтримка миру, співробітництва між країнами та міжнародної безпеки. Від моменту свого створення Організація Об'єднаних Націй стала головним інститутом для забезпечення колективної безпеки, покликаним запобігати війнам та забезпечувати стабільність у світі. Проте традиційні дипломатичні засоби не завжди виявляються достатніми для врегулювання сучасних конфліктів, які часто мають складний між-етнічний або внутрішньодержавний характер. У цьому контексті миротворчі місії ООН стали одним із ключових

механізмів реалізації міжнародних зусиль із припинення насильства, захисту цивільного населення та створення умов для політичного врегулювання.

Виклад основного матеріалу. Розгляд питання повноважень ООН щодо проведення миротворчих місій варто починати з визначення таких місій. В загальному розумінні, під миротворчими силами розуміють узагальнену категорію суб'єктів міжнародної та регіональної політики, діяльність яких спрямована на підтримання глобального миру й безпеки, запобігання або врегулювання міждержавних і внутрішніх конфліктів, а також на формування у суспільстві культури ненасильства та взаємної довіри[джерело]. Загалом, категорія "миротворчість" не так давно розглядалась виключно як сукупність невійськових засобів з метою вирішення збройних конфліктів. Проте зараз "миротворчість" використовується для ідентифікації діяльності, яка спрямована на припинення збройного конфлікту. Досить часто в контексті обговорення миротворчої діяльності виникають асоціації тільки з "блакитними шоломами" ООН, які розміщуються в зонах збройних конфліктів з метою їх припинення [1].

В структурі ООН основну роль ухвалення рішень про створення та відправлення миротворчих місій покладено саме на Раду Безпеки ООН. Розробники Статуту ООН заклали в його основу один із фундаментальних принципів сучасного міжнародного права, тобто заборону застосування сили або загрози її застосування у взаєминах між державами. Разом із тим була реалістично оцінена можливість виникнення конфліктних ситуацій і актів агресії навіть за умов існування таких норм. Саме тому у Статуті передбачено комплекс положень, спрямованих на підтримання миру та здійснення миротворчої діяльності, які й сьогодні відіграють важливу стабілізуючу роль у системі міжнародних відносин.

Статут ООН безпосередньо не закріплює визначення миротворчих місій. Під час формування концепції миротворчих місій розглядався підхід, за якого Рада Безпеки була б уповноважена застосовувати збройну силу до країни, яка виступала ініціатором конфлікту [2]. Проте така радикалізована форма участі ООН у вирішенні військових конфліктів не була реалізована. Натомість, дане питання вирішувалось практичним чином, коли у 1948 р. до Палестини була відправлена місія військових спостерігачів. Пізніше застосування таких місій мало місце в Афганістані, Ірані, Іраку та інших країнах. Розділ VII Статуту ООН закріплює повноваження Організації у випадку загрози безпеці, збройних конфліктів. Зокрема Статутом визначається, що ООН може застосовувати тимчасові заходи в якості тиску на країну-агресорку, наприклад, припинення економічних відносин з такою державою, розірвання морських, повітряних, залізничних комунікаційних зв'язків та дипломатичних відносин. Проте якщо такі заходи не продемонстрували очікуваної ефективності, Рада Безпеки має право вдаватися до демонстрацій сили. [3]

Коли Рада Безпеки ООН доходить висновку, що для збереження чи відновлення миру потрібно вдатися до застосування сили, вона звертається до держав-членів Організації з проханням надати військові підрозділи або необхідну підтримку. У таких випадках до процесу ухвалення рішень можуть бути залучені навіть ті країни, які не входять до складу Ради Безпеки, якщо планується використання їхніх збройних сил.

Відповідно до статті 43 Статуту ООН, кожна держава-член бере на себе зобов'язання утримувати певний контингент військових сил у стані готовності для можливого залучення до спільних дій під егідою ООН. Обсяги, рівень підготовки та порядок використання цих сил визначає Рада Безпеки, спираючись на рекомендації Військово-Штабного Комітету. Цей комітет створено як дорадчий орган, що допомагає координувати питання, пов'язані з обороною, командуванням військами, контролем за озброєннями та поступовим роззброєнням держав.

Саме через Військово-Штабний Комітет розробляються плани застосування миротворчих контингентів, а Рада Безпеки визначає, які країни братимуть участь у цих операціях. Таким чином, використання збройних сил у межах миротворчих місій є одним із головних інструментів ООН для врегулювання конфліктів між державами. На практиці миротворчі місії ООН застосовуються відповідно до повноважень, закріплених у Статуті ООН, зокрема у розділах VI і VII. Хоча формулювання "миротворча операція" прямо не міститься в Статуті, повноваження на їх проведення базуються на статтях 24 і 25, що надають Раді Безпеки ключову роль у підтриманні міжнародного миру та зобов'язують держави виконувати її рішення, а також на статтях 42 і 43, що передбачають можливість використання збройних сил держав-членів на виконання рішень Ради Безпеки, якщо всі інші засоби є недостатніми.

У реальній діяльності ООН застосування миротворчих операцій підтверджується низкою показових місій, що реалізовувалися у різних регіонах світу. Так, операція на Кіпрі з 1964 р. забезпечувала стабілізацію ситуації між

грецькою та турецькою громадами шляхом моніторингу лінії розмежування та запобігання поновленню насильства[4]. У Південному Судані місія починаючи з 2011 р. була спрямована на захист цивільного населення, створення захищених територій у відповідь на внутрішній конфлікт та супровід виконання мирних домовленостей[5]. Водночас у Малі діяльність місії з 2013 по 2023 здійснювалася включаючи стабілізаційні заходи, стримування збройних екстремістських груп, а також підтримку процесів демобілізації та реінтеграції комбатантів[6]. Аналогічно, операція у Дарфурі (2007–2020) була зосереджена на захисті цивільного населення, моніторингу ситуації з правами людини та запобігання ескалації міжетнічного насильства[7]. Показовим є й досвід миротворчих операцій у колишній Югославії (1992–1995), де миротворці контролювали виконання угод про припинення вогню, забезпечували функціонування "безпечних зон" та намагалися обмежити гуманітарну катастрофу в умовах масштабного міждержавного та міжетнічного конфлікту. Ці приклади ілюструють широкий спектр практичних механізмів, за допомогою яких ООН реалізує свої зобов'язання щодо підтримання міжнародного миру та безпеки.

Миротворчі операції стали відносно новим, але надзвичайно важливим явищем у системі міжнародної безпеки. Вони покликані не лише забезпечити нейтралітет сторін, а й створити умови для припинення вогню, стабілізації ситуації та розмежування конфліктуючих сил.

Задля здійснення миротворчої місії перш за все необхідним є отримання відповідного мандату Ради Безпеки на це. Існують окремі умови для того, щоб мандат на проведення місії все ж був затверджений. Такі умови були визначені в доповіді Голови Ради Безпеки в 1994 році [8], де було зазначено, що для надання мандату обов'язковою є наявність певної ситуації, яка в перспективі може нести загрозу для міжнародного миру та безпеки. Також необхідно є наявність певних регіональних або субрегіональних механізмів, які зможуть надати відповідну допомогу для вирішення конфлікту. Важливою є і готовність сторін безпосередньо збройного протистояння, вони мають висловити готовність до врегулювання конфлікту або продемонструвати домовленість про припинення вогню. Саме цей фактор часто стає ключовим визначником ефективності миротворчої операції: без мінімального рівня політичної волі обох сторін навіть найбільш ресурсно забезпечена місія ООН здатна лише стримувати ескаляцію, але не досягати тривалого миру, як це сталося, до прикладу, в Малі, де після тривалої місії Міністр закордонних справ Абдулай Діоп виступив перед Радою і закликав ООН «без затримки» вивести свої війська з країни, заявивши, що місія не змогла адекватно відреагувати на ситуацію з безпекою[9].

До мандату на проведення миротворчої місії також є певні вимоги – в ньому, зокрема, має бути чітко визначена політична ціль, яку вдасться досягти шляхом реалізації такої місії. Також повинна бути можливість сформулювати зрозумілий, реалістичний і конкретний мандат, що визначатиме повноваження, функції та обов'язки миротворчих сил. І нарешті, однією з ключових вимог є забезпечення охорони та безпеки персоналу ООН. Склад персоналу миротворчих операцій охоплює працівників, делегованих Організацією Об'єднаних Націй, серед яких державні службовці, військові спостерігачі, штатні співробітники, представники поліції та військові підрозділи. Керівництво здійснює спеціальний представник Генерального секретаря ООН, який координує діяльність усіх складових місії.

Найчисельнішою категорією серед персоналу миротворчих операцій виступають саме військові контингенти, так звані "блакитні шоломи". Варто підкреслити, що ООН не володіє власними постійними збройними силами: у розпорядження організації надходять війська, які держави-члени надають на добровільних засадах.

Рішення про відправлення “блакитних шоломів” ухвалюється виключно Радою Безпеки ООН, до складу якої входять п’ять постійних членів, що володіють правом вето, зокрема Російська Федерація та Китай, що нерідко і ускладнює процес прийняття рішень у сфері миротворчості, адже будь-який із постійних членів може заблокувати ініціативу. Лише після схвалення Радою Безпеки питання щодо фінансування операції, її масштабів та умов реалізації відповідне рішення розглядається Генеральною Асамблеєю ООН. Фінансова база миротворчих місій формується з обов’язкових внесків держав-членів, пропорційно до їхнього економічного потенціалу. Персональний склад миротворчих операцій ООН формується виключно за рахунок внесків держав-членів, які добровільно делегують свій військовий, поліцейський та цивільний персонал. Кожна держава, що направляє контингент, самостійно забезпечує його необхідним спорядженням, технікою, обмундируванням і матеріально-технічними ресурсами. Це пояснюється тим, що Організація Об’єднаних Націй не має власних постійних збройних сил чи спеціалізованих підрозділів, а її миротворчі місії є результатом колективного внеску міжнародної спільноти в підтримання миру та безпеки. Управління діяльністю таких контингентів здійснюється Генеральним секретарем ООН через спеціально призначених представників, які координують усі напрями роботи місії – від організації патрулювання та контролю за дотриманням перемир’я до участі у відновленні правопорядку, наданні гуманітарної допомоги чи сприянні проведенню виборів. Усі дії миротворців суворо регламентуються мандатом Ради Безпеки ООН, який визначає їхні повноваження, часові рамки перебування, цілі, а також межі допустимого застосування сили. Важливим аспектом є те, що розгортання миротворчої місії можливе лише за умови згоди основних сторін конфлікту. Такий принцип зумовлений прагненням ООН уникнути втручання у внутрішні справи держави без її волі, а також гарантувати, що миротворча операція матиме підтримку з боку місцевої влади й населення. Відповідно, згода сторін на присутність миротворців свідчить про готовність до діалогу, припинення бойових дій і пошуку політичного врегулювання. Саме дотримання цього принципу, поряд із нейтральністю та неупередженістю, є основою ефективності миротворчих операцій ООН та запорукою їхнього позитивного сприйняття міжнародною спільнотою.

У сучасній практиці такі миротворчі місії можуть набувати різних форм. Вони охоплюють заходи, спрямовані на політичне й дипломатичне сприяння вирішенню конфліктів, комплексну діяльність із залученням цивільних та військових компонентів без активних бойових дій, а також операції, що передбачають застосування сили у випадках, коли необхідно забезпечити виконання міжнародних рішень. Миротворчість включає широкий спектр дій, серед яких запобігання подальшому загостренню конфліктів, формування умов для мирного врегулювання, підтримання стабільності після завершення протистояння, відбудова державних інституцій та інфраструктури, а також реалізація гуманітарних програм. У сукупності ці заходи створюють необхідні передумови для довготривалого зміцнення миру і відновлення нормального функціонування суспільства [10].

Висновок. Проаналізувавши повноваження ООН у сфері миротворчої діяльності, можна зробити висновок, що миротворчі місії стали одним із найважливіших інструментів міжнародної спільноти у реагуванні на сучасні конфлікти. Хоча Статут ООН і не містить чіткої дефініції миротворчих операцій, практика останніх десятиліть довела, що саме рішення Ради Безпеки, підтримані державами-членами, формують юридичну основу для їх проведення. Відповідно, реальна ефективність миротворчості багато в чому залежить не лише від мандату чи ресурсів, а й від політичної згоди та готовності сторін конфлікту до співпраці. Досвід різних місій демонструє, що миротворці здатні стабілізувати ситуацію, сприяти припиненню вогню та забезпечувати гуманітарну підтримку. Звичайно, місії не можуть замінити політичного діалогу між державами, які перебувають в стані конфлікту. Таким чином без волі сторін збройного конфлікту до мирного врегулювання миротворча місія часто стикається з обмеженнями. Проте підсумку можна зазначити, що миротворчі операції ООН залишаються необхідним елементом системи міжнародної безпеки. Вони не гарантують миттєвого вирішення конфліктів, але створюють умови для діалогу, захисту цивільних та зменшення рівня насильства. Саме від здатності Організації адаптуватися до нових викликів, підвищувати ефективність прийняття рішень та забезпечувати реальну імплементацію мандатів залежатиме її можливість і надалі залишатися центральним елементом міжнародної системи підтримання миру та безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк, С. М. Модель визначення співвідношення військових та невоєнних сил і засобів у складі багатопрофільної інтегрованої міжнародної операції з підтримання миру та безпеки. Київ, 2022. URL: <http://znp-cvds.nuou.org.ua/article/view/259207/255851>
2. Charter of the United Nations. United Nations, 1945. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>
3. Рудакевич, О. Я. Миротворчі місії ООН: міжнародно-правові засади та роль у припиненні воєнних конфліктів. Тернопіль, 2024. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/32508e9c-7451-4409-87e2-84e5809f4af9/content>
4. About UNFICYP, 18 December 2023. URL: <https://unficyyp.unmissions.org/about>
5. UNMISS Mandate. United Nations Mission in South Sudan. URL: <https://unmiss.unmissions.org/mandate>
6. About MINUSMA. United Nations Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali. URL: <https://minusma.unmissions.org/en/about-minusma>
7. About UNAMID. African Union – United Nations Hybrid Operation in Darfur. URL: <https://unamid.unmissions.org/about-unamid-0>
8. Statement by the President of the Security Council, 3 May 1994. United Nations Security Council. URL: <https://docs.un.org/en/S/PRST/1994/22>
9. UN Mission backs constitutional referendum in Mali. UN News, 19 June 2023. URL: <https://news.un.org/en/story/2023/06/1137812>
10. Олещук, П. М., Салтовський, О. І. Миротворчі місії: види та перспективи застосування для України. Київ, 2025. URL: <http://dpspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/22401/1/Oleshchuk%20Petro%20Mykolaivych.pdf>

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВА

УДК 342.161

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/67>

ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ

HUMAN-CENTERED APPROACH IN THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE AND THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS

Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0008-4972-5455

Воевода А.Г., к.ю.н.,
прокурор відділу організації процесуального керівництва досудовим розслідуванням та нагляду
за додержанням законів при проведенні оперативно-розшукової діяльності управління
організації процесуального керівництва, нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень
та при проведенні оперативно-розшукової діяльності
Спеціалізована прокуратура у сфері оборони Центрального регіону
orcid.org/0009-0003-0075-1488

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-6846-7422

Куртов Д.А., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-8401-9954

Пономаренко П.М., д.філос. в гал. пед. наук
orcid.org/0000-0002-2320-8723

У статті досліджується сутність та практичне значення людиноцентричного та психологічних підходів у діяльності Національної поліції України та Національної гвардії України крізь призму правових і етичних засад. Підкреслюється, що в умовах воєнного стану та трансформації системи сектору безпеки й оборони України пріоритетність прав і свобод людини набуває особливої ваги. Людиноцентричний підхід розглядається як концептуальна основа сучасної моделі публічного управління, орієнтованої на забезпечення гідності, безпеки та прав громадян. Аналізуються основні нормативно-правові акти, що визначають діяльність правоохоронних органів, зокрема Закон України «Про Національну поліцію», Закон України «Про Національну гвардію України» та інші акти, які регламентують етичні стандарти служби. Висвітлюється роль професійної етики, службової дисципліни, комунікаційної культури й довіри суспільства як ключових чинників ефективної реалізації людиноцентричного підходу. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу міжнародних практик дотримання стандартів прав людини у діяльності правоохоронних органів та їх імплементації в українське законодавство. Обґрунтовується необхідність посилення етичної підготовки особового складу, підвищення прозорості діяльності силових структур та удосконалення механізмів цивільного контролю. Робиться висновок, що ефективне впровадження людиноцентричного підходу сприяє підвищенню рівня довіри до Національної поліції України та Національної гвардії України, формує позитивний імідж держави як правової та демократичної, орієнтованої на цінність людського життя та верховенство права.

Ключові слова: людиноцентричний підхід, права людини, етика, правове регулювання, Національна поліція України та Національна гвардія України, російсько-українська війна, управління підрозділами, безпека цивільного населення, професійна підготовка.

The article explores the essence and practical significance of the human-centered approach in the activities of the National Police and the National Guard of Ukraine through the prism of legal and ethical principles. It emphasizes that under the conditions of martial law and the transformation of Ukraine's security and defense sector, the priority of human rights and freedoms acquires particular importance. The human-centered approach is considered as a conceptual foundation of the modern model of public administration aimed at ensuring citizens' dignity, security, and rights. The study analyzes the main legal acts regulating the activities of law enforcement agencies, including the Law of Ukraine "On the National Police," the Law of Ukraine "On the National Guard of Ukraine," and other documents that define ethical service standards. The role of professional ethics, service discipline, communication culture, and public trust is highlighted as key factors for the effective implementation of the human-centered approach. Special attention is paid to the comparative analysis of international practices in ensuring human rights standards in law enforcement activities and their implementation into Ukrainian legislation. The article substantiates the need to strengthen the ethical training of personnel, enhance transparency within security institutions, and improve mechanisms of civilian oversight. It concludes that the effective implementation of the human-centered approach contributes to increasing public trust in the National Police and the National Guard of Ukraine, forming a positive image of the state as a rule-of-law and democratic one, oriented toward the value of human life and the supremacy of law.

Key words: human-centered approach, human rights, ethics, legal regulation, Russian-Ukrainian war, unit management, civilian safety, professional training.

Постановка проблеми. Сучасні умови забезпечення правопорядку, громадської безпеки та національної оборони в Україні визначаються високим рівнем ризиків для цивільного населення та особового складу правоохоронних і військових підрозділів. Традиційні підходи до управління підрозділами у сфері безпеки, що базуються на централізованих структурах та формальних процедурах, часто не забезпечують достатньої гнучкості, швидкості прийняття рішень та врахування гуманітарного аспекту діяльності. Це створює ризики порушення прав людини, непередбачуваних наслідків для цивільного населення та зниження ефективності операцій.

У цьому контексті виникає необхідність інтеграції людиноцентричного підходу, який забезпечує пріоритет прав і свобод людини при одночасному досягненні оперативної ефективності та безпеки особового складу. Проблема полягає в тому, що правове та етичне регулювання застосування такого підходу потребує системного аналізу, вдосконалення навчальних програм, розробки механізмів контролю та стандартизації процедур, а також адаптації до реалій бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростаючу увагу науковців до проблематики людиноцентричного підходу у діяльності правоохоронних та військових підрозділів, особливо в умовах сучасних конфліктів і російсько-української війни. У наукових працях розглядаються ключові принципи забезпечення прав людини під час виконання службових обов'язків, методи управління підрозділами, оцінка ризиків та застосування правових і етичних норм у практичній діяльності.

Науковці відзначають важливість етичного виміру діяльності підрозділів, наголошуючи на підготовці службовців до прийняття рішень у кризових та бойових умовах, взаємодії з цивільним населенням, формуванні довіри та легітимності дій органів правопорядку. У сучасних дослідженнях також приділяється увага використанню цифрових технологій та стандартизованих процедур управління для підвищення ефективності і прозорості діяльності підрозділів.

Виклад основного матеріалу. Сучасні умови забезпечення правопорядку, громадської безпеки та національної оборони в Україні характеризуються високим рівнем ризику для цивільного населення та особового складу правоохоронних і військових підрозділів [1]. Актуальність людиноцентричного підходу у діяльності Національної поліції України та Національної гвардії України значно зросла на тлі російсько-української війни, коли безпосередні дії поліцейських і військовослужбовців Національної гвардії України можуть прямо впливати на життя, безпеку та добробут громадян, а також на ефективність виконання завдань, покладених на державу у сфері оборони та правопорядку.

Людиноцентричний підхід передбачає пріоритет захисту прав і свобод людини під час виконання професійних обов'язків, поєднуючи це з ефективністю управлінських рішень та забезпеченням безпеки особового складу. Він охоплює систему правових, етичних та організаційних механізмів, що дозволяють підрозділам адаптуватися до складних умов сучасного конфлікту, оперативно ухвалювати обґрунтовані рішення та зводити до мінімуму негативні наслідки для цивільного населення [4].

В умовах триваючої війни підрозділи Національної поліції України та Національної гвардії України виконують широкий спектр завдань: від охорони громадського порядку у населених пунктах, постраждалих від бойових дій, до забезпечення безпеки під час евакуації цивільного населення та підтримки громадського порядку у більш спокійних районах [6]. Ефективність таких завдань безпосередньо залежить від здатності керівників наведених органів оцінювати ризики, використовувати наявні ресурси та координувати дії підлеглих, дотримуючись законності та гуманності [5].

Людиноцентричний підхід у діяльності правоохоронних і військових підрозділів визначається як система принципів, норм і стандартів, спрямованих на пріоритет прав і свобод людини при виконанні службових завдань. Він передбачає поєднання гуманності та законності з ефективним управлінням, що дозволяє підвищити результативність діяльності підрозділів, мінімізувати шкоду цивільним і забезпечити безпеку особового складу [6].

В умовах російсько-української війни особливо актуальним є застосування цього підходу в умовах бойових дій у населених пунктах, коли дії правоохоронців і військових можуть безпосередньо впливати на цивільне населення. Тут важливо забезпечити збалансованість між швидким реагуванням на загрози, захистом прав громадян та виконанням службових завдань [7].

Людиноцентричний підхід включає такі складові: дотримання законності, оцінка ризиків для життя та здоров'я людей, забезпечення прозорості дій і документування рішень [2]. Він також передбачає активну взаємодію з населенням, врахування громадських потреб і очікувань, а також оперативне реагування на скарги та повідомлення про порушення.

Ефективне застосування цього підходу підвищує легітимність дій правоохоронних і військових органів, формує довіру населення та сприяє підвищенню дисципліни і професійного рівня особового складу. Також людиноцентричний підхід забезпечує соціальну стійкість у районах, де ведуться бойові дії, зменшуючи ризики конфліктів між цивільним населенням та військовослужбовцями [7].

Правове забезпечення людиноцентричного підходу здійснюється через Конституцію України, закони України «Про Національну поліцію» та «Про Національну гвардію України», підзаконні нормативно-правові акти, а також через міжнародні стандарти та рекомендації, включно з документами Організації Об'єднаних Націй (надалі – ООН) та Організації Північноатлантичного договору (надалі – НАТО), що регламентують дотримання прав людини у правоохоронній та військовій діяльності [3].

В умовах російсько-української війни підрозділи Національної поліції України та Національної гвардії України стикаються з необхідністю швидкого прийняття рішень у районах проведення бойових дій в умовах підвищеного ризику. В таких умовах особливо важливо застосування правових стандартів, що регламентують прозорість дій, адекватність заходів, документування і контроль, що дозволяє уникнути порушень прав людини та мінімізувати шкоду цивільному населенню [8].

Крім того, правові стандарти забезпечують взаємодію підрозділів між собою та з цивільними органами, що підвищує ефективність координації і прийняття рішень. Використання сучасних технологій документування, електронних рапортів і звітів сприяє оперативному контролю за діями підрозділів і забезпечує прозорість діяльності.

Етична складова людиноцентричного підходу є ключовою для формування професійної поведінки співробітників. Кодекси професійної етики Національної поліції України та Національної гвардії України визначають обов'язок дотримуватися високих моральних і професійних стандартів, поважати гідність громадян, уникати зловживань і забезпечувати прозорість дій [9].

В умовах триваючої війни особливо важливо забезпечити підготовку військовослужбовців до етичних викликів: прийняття рішень у кризових умовах, взаємодія з цивільними особами, запобігання конфліктним ситуаціям і мінімізація шкоди. Наразі, етична підготовка включає навчання комунікації, оцінку соціальної обстановки, прийняття рішень у стресових ситуаціях і ефективне використання наявних ресурсів [10].

Формування етичної культури дозволяє підвищити довіру населення, дисципліну підрозділів і загальну ефективність їх дій, а також забезпечує дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини та гуманітарного права.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз свідчить, що людиноцентричний підхід у діяльності Національної поліції України та Національної гвардії України є ключовим чинником забезпечення законності, гуманності та ефективності виконання службових завдань, особливо в умовах російсько-української війни. Дотримання прав і свобод людини, оцінка ризиків для цивільного населення та особового складу, застосування етичних стандартів і сучасних технологій управління дозволяє підвищити легітимність дій підрозділів, формувати довіру населення, знижувати соціальну напруженість та підвищувати професійну підготовку особового складу.

Існуюче законодавче забезпечення створює правову основу для реалізації людиноцентричного підходу. Одночасно, етичні засади поведінки службовців, підготовка до кризових і бойових ситуацій, комунікація з цивільним населенням і формування організаційної культури забезпечують ефективне поєднання гуманності з оперативною діяльністю.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні інтеграції правових, етичних та організаційних механізмів у практику діяльності підроз-

ділів Національної поліції України та Національної гвардії України, а також у розробці методик оцінки ефективності застосування людиноцентричного підходу у реальних бойових та кризових умовах. Важливим напрямом є аналіз впровадження сучасних цифрових технологій, систем моніторингу та стандартизованих процедур управління, що дозволяють підвищити швидкість і точність прийняття рішень, знизити ризики порушення прав людини та оптимізувати взаємодію між підрозділами і цивільними структурами.

Крім того, актуальним є дослідження методів підвищення етичної підготовки службовців, формування довіри населення та соціальної стійкості у регіонах, де ведуться бойові дії, що дозволить забезпечити комплексну реалізацію людиноцентричного підходу та підвищити загальну ефективність діяльності правоохоронних і військових органів.

Таким чином, застосування людиноцентричного підходу є не лише етичним і правовим імперативом, а й практичною необхідністю для підвищення ефективності діяльності Національної поліції України та Національної гвардії України в сучасних умовах конфлікту, що потребує подальшого наукового дослідження та практичної апробації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 30.11.2025).
2. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 30.11.2025).
3. Про Національну гвардію України : Закон України від 18 бер. 2015 р. № 277-VIII. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/277-18](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/277-18#Text) (дата звернення 30.11.2025).
4. Коваль О. Людиноцентричний підхід у правоохоронній діяльності : монографія. Київ : Видавничий дім «Юрінком Інтер», 2019. 34–78 с.
5. Петров І. Управління безпекою та права людини : навч. посіб. Харків : Право, 2020. 45–102 с.
6. Козак М. Правові стандарти забезпечення безпеки в умовах конфліктів : монографія. Львів : ЛНУ, 2021. 22–67 с.
7. United Nations. Human Rights in Law Enforcement. New York : UN, 2018. 12–58 с.
8. NATO. Guidelines on Human Rights in Military Operations. Brussels : NATO, 2019. 5–64 с.
9. Бондарчук В. Формування етичної культури у правоохоронних органах : монографія. Київ : Науковий вісник НУО, 2020. 15–42 с.
10. Сидоренко П. Етика та гуманізація діяльності військових підрозділів : навч. посіб. Харків : Право і безпека, 2020. 30–68 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 12, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**